

Kaposi Zoltán

Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743–1848

Igazságlígyi palota a „Csoport” házakkal

Erzsébet-lér a piaccal

Kaposi Zoltán: Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743-1848

Kaposi Zoltán

**Kanizsa gazdasági
struktúrájának változásai
1743–1848**

Nagykanizsa 2009

Megjelent
Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata Kulturális Alapja
támogatásával

Nyomás: KANIZSAI PAPÍR-NYOMDA KFT.

Nyomdai előkészítés, szöveggondozás:

Czupi Áron
Czupi Gyula
Czupi Veronika
Farkas Tünde
Tábori Zita

ISBN 978-963-9782-10-5

Kiadja a Czupi Kiadó
Nagykanizsa
www.czupi.hu

Tartalom

Bevezetés	9
1. A város a történelemben: a várostörténet-írás változásai.....	9
2. A magyarországi mezőváros, mint kutatási specifikum	14
3. Nagykanizsa város a történettudományban.....	17
4. A kutatás forrásai és célja	22
I. Kanizsa a török alóli felszabadulástól a város Batthyány-kézre kerüléséig tartó időszakban (1690–1743).....	29
II. A mezőgazdaság változásai (1743–1848)	59
1. A nyugati és a magyar mezőgazdasági változások	59
2. A mezőgazdasági táj állapota a 18. század első felében	60
3. Kanizsa mezőgazdasága a 18. század közepén	63
3.1. Kanizsa földbirtokszerkezete a 18. század közepén.....	63
3.2. Az 1753. évi úrbéri szerződés	68
3.3. Termelés és gazdálkodás a 18. század közepén	70
4. Agrárgazdaság és társadalom a 18. század utolsó harmadában	87
4.1. A népesség növekedése és a társadalmi rétegződés	87
4.2. Az úrbéri szerződések és a területi változások	90
4.3. Termelés és gazdálkodás	96
4.4. A berek kérdése és az 1811. évi örökszerződés	103
5. A mezőgazdasági rendszer változásai (1811–1848)	110
5.1. Határhasználat és társadalom	110
5.2. A városi társadalom agrártermelési modellje	114
5.3. Az uradalom gazdasági működése a jobbágyfelszabadítás előtti évtizedekben.....	120
5.4. A forradalom közvetlen hatása a kanizsai agrárrendszerre	131

III. A mezőváros ipari struktúrájának változásai	133
1. A kézművesek száma Kanizsán (1743–1848)	135
2. Az ipar ágazati szerkezetének változásai	150
3. Az ipar szervezeti modelljei Kanizsán	161
3.1. A céhes ipar változásai	161
3.2. A mezőváros tulajdonában lévő ipari kapacitás	169
3.3. Az uradalom ipari kapacitásai és iparosai	170
3.4. A zsidó iparosok tevékenysége	176
3.5. Modern ipari vállalkozások Kanizsán a reformkorban	183
4. A városi kézművesek vagyona és egyéb gazdasági tevékenysége	192
4.1. A kézművesek jövedelmi és vagyoni helyzete a 18. század utolsó harmadában	194
4.2. Az iparosok jövedelmi struktúrája a reformkorban	202
IV. A kereskedelem fejlődése	209
1. Az infrastruktúra és az intézmények	210
1.1. Az úthálózat	210
1.2. A kereskedelmi utak minősége, a szállítás lehetősége	219
1.3. A kereskedelem intézménye: a vásár	221
1.4. A piaci árak változásai	231
1.5. Kanizsa mint piacközpont	236
2. Az uradalom és a kanizsai kereskedelem	238
3. A kereskedők és vállalkozásaik	242
3.1. A kanizsai görög kereskedők	243
3.2. A polgári (keresztény) kereskedők Kanizsa városában	247
3.3. A zsidó kereskedők jelentősége Kanizsán	255
4. A kereskedők jövedelme és vagyona	278
4.1. Az adóbevallások tanulságai	278
4.2. A kereskedelmi tevékenység buktatói	282
V. A gazdasági fejlődés és a város belső térszerkezetének átalakulása	289
1. A város területi rendszere a 18. század második felében	290
1.1. Kanizsa utcaszerkezetének kialakulása	290
1.2. A városközpont lakói	300
2. A város területi szerkezetének változásai a századforduló idején	316

2.1. Az építkezések szabályozása.....	316
2.2. A tűzvédelem megszervezése és szabályozása.....	319
2.3. Az utcák szaporodása	324
2.4. A város ingatlanjai és épületei a századforduló idején.....	332
3. A városi ingatlanrendszer a reformkor idején.....	342
3.1. Új utcák és területi bővülés	342
3.2. Az uraság városi ingatlanjai a 19. század közepén.....	348
3.3. Változások a városi lakosság által bírt ingatlanokban.....	358
VI. A mezőváros autonómiájának jogi és gazdasági keretei.....	365
1. Városirányítás és relatív autonómia	366
2. A gyermekek taníttatása mint közösségi feladat. Az iskolák.....	377
3. Az „Ispital”: a város szegényháza.....	380
4. A város temploma, temetői	386
5. Az árvaügy kezelése.....	389
6. A város gazdálkodása.....	392
6.1. A város bevételeinek struktúrája	393
6.2. A kiadások szerkezete	398
6.3. A katonai szükségletek kezelése	401
7. A gazdasági jellegű sérelmek kezelése	404
VII. A polgárosodás kezdetei. Gazdasági és társadalmi önszerveződés az 1830–40-es években	409
1. A polgári életmód és gondolkodás kialakulása	409
2. A Polgári Egylet megszerveződése.....	412
3. A hitelélet és a Nagykanizsai Takarékpénztár létrejötte	412
4. A Kereskedelmi Casino	415
5. A helyi erőből létrehozott iskolák	417
6. A kanizsai Védegylet	419
7. A biztosításügy megjelenése	420
8. Kanizsa város a magyarországi polgári forradalom hajnalán	421
Források, hivatkozott irodalom	423

Bevezetés

1. A város a történelemben: a várostörténet-írás változásai

Fernand Braudel, az európai gazdaságtörténet egyik legkiválóbb kutatója írta egyik híres munkájában, hogy „...a város mindenkor bizonyos számú realitást, folyamatot és – velük együtt – nyilvánvaló szabályszerűséget tételez fel”.¹ Braudel úgy vélte, hogy az európai városnak vannak általánosítható vonásai, ilyennek gondolta többek között a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét, a városban lévő piac létét, a városok mutatta szabályszerűséget stb. A szerző rámutatott arra is, hogy az európai városok mindig csak a környezetükben lévő falvakkal együtt értelmezhetők, vagyis amikor az európai történelemben városról beszélünk, akkor nem lenne helyes azt a saját természetes gazdasági és társadalmi közegéből kiragadni, hiszen működése csak a vele szoros kapcsolatban álló külső területtel együtt válik értelmezhetővé. Az európai gazdaság történetében, s főleg a 18–19. századi modernizáció folyamatában a város volt a fejlődés motorja. A legfontosabb technikai és technológiai változások, újítások, amelyek robbanásszerűen átalakították a kontinens gazdaságát, alapvetően a városokhoz kötődnek. A városokban jöttek létre a legnagyobb gyárak, a városokban alakult ki először a tömegtermelés, a városokban koncentrált a műszaki értelmiség, a felsőoktatás stb. Mindez arra utal, hogy az európai városok vizsgálata a 18–19. században egyben a gazdasági modernizáció vizsgálata is.

Feltételezhetően ezért vált az 1960-as évektől a nyugati területeken – s az 1980-as évektől Magyarországon is – a város a történeti kutatások egyik legfontosabb területévé. A kutatások meghatározó intézményei az USA-ban és Nyugat-Európában alakultak ki, ahol az első elszigetelt vizsgálatokat hamar felváltotta az intézményesedés folyamata. Ezt világos jelek mutatták. A várostörténet első modern európai folyóirata az 1974-ben elindult *Urban History Yearbook* (1992-től *Urban History*) volt, amely a legrangosabb várostörténeti folyóiratnak számít egész Európában. A kutatások másik szála a tengerentúlra nyúlik, ahol 1975-ben jelent meg először a *Journal of Urban History* folyóirat.² Az 1980-as évektől a Német Szövetségi Köztársaságbán

¹ Braudel, 1985. 486. p.

² Lásd: Gyáni, 1995. Bevezető, II. p.

is egyre jelentősebb urbanizációkutatások kezdődtek meg, s az ottani történettudományon belül megjelent a várostörténeti részdiszciplína, de megnőtt a nyitottság más tudományterületek felé is.³ Ez volt a hőskor, idővel aztán igen kiszélesedett a periodikák földrajzi palettája, a folyamat egyik sikeres elemeként említsük meg a 2006-ban elindult *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* első kötetét. Ennek alapját egyrészt az biztosította, hogy országunkban nem csekély a várostörténettel foglalkozók száma, s közülük sokan a legjelentősebb nyugati szervezetekkel, kutatóközpontokkal is kapcsolatban állnak; emellett pedig a kötet szakmai háttérét egy, a szabad királyi városokról szóló konferencia előadásai biztosították. A hazai intézményesedés egyik jele volt már korábban, hogy 1996-ban a III. Nemzetközi Várostörténeti Konferenciát is Magyarországon rendezték meg.⁴ 1992 óta a várostörténetírás már nagy nemzetközi szakmai szervezettel is rendelkezik (*European Association of Urban Historians*). A nagyobb egyetemeken önálló tanszékhez vagy kutatóintézethez jutott a várostörténet.⁵

A fontosabb városkutatási paradigmák persze sokat változtak az idők során, az útkeresése azonban nem jelenti a városkutatás válságát, hiszen már a pusztaságok is világosan jelzik a kérdés fontosságát: *Bácskai Vera* adatai szerint az 1990-es évek első felében az akkori Európai Unióban mintegy 6500 várostörténeti munka jelent meg, vagyis évente nagyjából 1000 darab, ugyanakkor szemléletükben és témájukban is igen eltérőek voltak.⁶ Az európai várostörténetet nagyon sokáig a társadalomtörténeti szemléletű vizsgálatok dominálták. Ez részben előnyös is volt, hiszen alkalmat adott a strukturális jellegű, alapvetően összehasonlító vizsgálatokra, s jól megfér az 1970-es évektől terjedő új módszerrel, a kvantitatív analízissel. A későbbiekben viszont a fogalmi-vizsgálati szempontok részben megváltoztak, s egyre szaporodtak a kultúrtörténeti, mentalitástörténeti, identitással foglalkozó kutatások, s mellette egyre nagyobb figyelem összpontosult az egyes városok gazdasági rendszerére is.⁷ Jogosnak tűnhet *Bácskai Vera* pár évvel ez-

³ Ö. Kovács, 2003. 36. p.

⁴ *Urbs*, 2006. 9. p.

⁵ Az angliai várostörténeti kutatási hálózat egyik központjává kétségkívül az angliai University of Leicester vált, ahol Bachelor, Master és PhD-programok szintjén lehet várostörténeti tanulmányokat és kutatásokat folytatni. Lásd: www.le.ac.uk/urbanhist/

⁶ *Bácskai*, 2003/b. 13. p.

⁷ A nevesebb várostörténeti munkák utolsó évfolyamait áttanulmányozva igen színes téma-választékot találhatunk. Ezekből kiemelkednek a városokban folyó oktatás kérdései, a városon belüli társadalmi kapcsolatok, a városokon belüli egészségügy változása, a város és a kereskedelem (s főleg a gyarmati külkereskedelemben nagy szerepet játszó kikötővárosok) elemzése, a városi népesség azonosságtudatának vizsgálata, a társadalmi nemek funkciója a foglalkoztatásban, a gyarmatokon lévő városfejlődés stb.

előtti tanulmányában azon megjegyzése, miszerint a nagy egységesedés legnagyobb hátránya pontosan az volt, hogy a vizsgálatokban elveszett a város egyedisége, azok a vonások váltak lényegtelenné, amelyekkel az egyes városok megkülönböztethetők a másiktól.⁸ Ennek egyik tipikus tünetét láthatjuk azokban a munkákban, amelyek a városokat egy-két kiválasztott szempont alapján (lásd népességkoncentráció mérete stb.) definiálják, s a „városi küszöb” fogalmához méretezik a város lehetséges értelmezését.⁹

Az európai városkutatás állandó vitakérdése, hogy mi tekinthető egyáltalán városnak. A problémát részben az okozza, hogy nehéz pontosan (egyetemes jelleggel) meghatározni, mi is a város, másrészt pedig az is módszertani problémát jelent, hogy a városok közigazgatási határai gyakran változtak. Úgy gondoljuk, nem is kell arra törekednünk, hogy a város fogalmának valami abszolút értelemben vett definícióját próbáljuk megadni. Ennek többek között az az oka, hogy a városokkal nagyon sok fajta, egymástól távol álló tudomány és módszertan foglalkozik, s mindegyik diszciplína joggal tekinthet másnak egy várost. Ez persze a szűkebben vett történettudományi megközelítésre is igaz, hiszen működhet egy település úgy városként, hogy jogilag nem az, s lehet egy jogilag városnak minősülő település olyan, amely már semmiféle városi funkcióval nem rendelkezik. Gazdasági szempontból mást jelenthet egy város, mint kulturális megközelítésből, ugyanakkor a különbségek egyben egységet is eredményezhetnek.¹⁰ Szerencsére a korábbi egy szempontú, eleve elrendelt kategóriák használatát hamar felváltotta a sok szempontú megközelítés, ma már a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt funkcionális szerepet érezzük a legfontosabbnak, amely természetesen több tényezőtől tevődik össze. Joggal fogalmazta meg *Epstein*, hogy a városok hármass szerepet töltek be: mezőgazdasági, ipari és szolgáltató funkciót láttak el. Az egyensúly e különböző funkciók között nem csupán városról városra változott, hanem az idők során át is rendeződött.¹¹ Számunkra elfogadhatónak tűnik *Corfield* azon véleménye, amely szerint a városi funkciók kritériumaként egy bizonyos népességnagyságot és laksűrűséget; a túlnyomóan nem agrárjellegű gazdasági modellt; az intézményes szervezethez meglévő elemeit, bizonyos mértékű társadalmi heterogenitást, valamint a kulturális azonosságtudat valamilyen szintű elfogadottságát jelöli meg.¹² Hozzá kell azonban tennünk, hogy ha ezt a multidiszciplináris, funk-

⁸ Bácskai, 2003/b. 15. p.

⁹ Lásd például: de Vries, 1984.; Gyimesi, 1975. 152. p.

¹⁰ Erre Kanizsa jó példa, hiszen az iparosodottabb Nagykanizsa és az agrárius Kiskanizsa együttese jól megfér egymással, sajátos komplementer gazdasági modellt alkotva.

¹¹ Epstein, 2001. 1. p.

¹² Corfield, 1995. 3. p.

cionális felsorolást elkezdjük alkalmazni, vagyis rávetítjük a hazai városokra, s főleg a mezővárosokra, akkor hamar kiderülhet, hogy igazából nem sok magyar város felel meg a fenti kritériumoknak.

Jól mutatja ezt, ha az európai városokat gazdasági szempontok alapján egy adott korszakra (időpontra) vonatkoztatva próbáljuk meg kategorizálni. Az ágazatok felől közelítve a kérdéshez találkozhatunk olyan városokkal, amelyekben az ipar meghatározó szerepet játszott a kialakulásban és a működésben.¹³ De találkozhatunk olyan városokkal is, amelyek alapvetően a közvetítő vagy egyéb típusú kereskedelemre helyezték a hangsúlyt. Voltak olyan rezidenciális városok, amelyek számottevő gazdasági teljesítmény nélkül inkább csak fogyasztókként jelentek meg kisebb-nagyobb térségük központjaként. A mezővárosok elsődlegesen agrárvárosok voltak; a bányavárosok a helyben lévő nyersanyagra alapozhatták gazdasági fejlődésüket. De gazdasági szempontból osztályozhatjuk a városokat másképpen is, például a piacközponti szerepek betöltése szempontjából.¹⁴ A városok gazdaságában foglalkoztattak szempontjából is eltérő típusok jelenhettek meg, az ipari munkásvárostól a kisüzemű rendszerben működő kézműves városig, a paraszti típusú településtől a jobbágyok lakta mezővárosig igen széles palettával találkozhatunk. Ugyanezt mondhatjuk el, ha a munkaerő méretéből, a városok népességéből indulunk ki, ahol a kisvárostól a metropolisig eltérő szerkezetű gazdasági modelleket láthatunk. A rövid felsorolással arra kívánunk utalni, hogy a városok gazdasági modelljét vizsgálva az egyes típusok oly mértékben különböznek egymástól, hogy az összehasonlítás rendkívül nehézé válhat.

Ha áttekintjük a hazai várostörténet eddigi fejlődését, akkor egyet kell értenünk Gyáni Gáborral abban, hogy a magyar várostörténet a biográfia műfajában fogant, és nagyon sokáig megmaradt e keretek között.¹⁵ Ez a 19. század végétől meginduló hazai várostörténet esetében általában forrásokkal dokumentált, elbeszélő jellegű munkákat hozott létre, amelyekben alapvetően a kor gondolkodásmódjában meghatározó jogi alapvetés dominált. Ez annyit jelentett, hogy a kezdeti monográfiák mind a városok történetét, mind a városok belső működését intézményi-jogi megközelítésben taglalták, ami aztán jó esetben kiegészült néhány olyan kisebb fejezettel, amely kultúrára, gazdaságra stb. vonatkozott.¹⁶ Nem tett jót a várostörténet-írásnak az sem, hogy az 1960–70-es évek centrális magyar valósága a várostörténetet a

¹³ Lásd pl. a német, az észak-itáliai, avagy a magyarországi szabad királyi városokat.

¹⁴ Lásd: Bácskai-Nagy, 1984.; illetve a város és régiója értelmezéséhez: Kieseewetter, 2000. tanulmányát, a későbbekben szerzők szerint hivatkozunk rájuk.

¹⁵ Gyáni, 2003. 19. p.

¹⁶ Lásd például: Barbarits, 1929.

makrofolyamatok alá helyezte, így az önálló várostörténeti kutatásoknak nem nagyon volt terepük.¹⁷ A hazai várostörténet-írás csak nehezen önállósult, ám az 1970–80-as évektől egyre másra születtek a színvonalas munkák, s mára egy igen gazdag, sokágú, sokfajta módszert tartalmazó, s a történetírás egészének megújulásához erőteljesen hozzájáruló ágazattá nőtte ki magát.

Ebben a folyamatban megítélésünk szerint két tényezőnek volt nagy jelentősége. Egyrészt felnőtt egy olyan történetkutató réteg (életkortól függetlenül), akik már fogékonyak voltak az új, nyugaton már meghonosodott módszerekre, nem utolsósorban a strukturális, az antropológiai, s a kvantitatív megközelítésre, amely módszereknek az adaptálása kiváló szakmai eredményeket hozott.¹⁸ Másrészt pedig az 1980-as évektől egyre erősödő társadalmi szabadságigény következtében lokális szinten is igény jelentkezett az egyes városok történetének olyan kutatására és leírására, amellyel lehetővé válhatott a patrióta érzelmek kiszolgálása, ugyanakkor szakmai értelemben is sikerült hozzájárulni a magyar történettudomány egyetemes értékeihez. Ne felejtjük el, hogy a sok helytörténeti munka nélkül nincs országtörténet sem, némi csúsztatással – a szinergikus erőket is figyelembe véve – úgy is fogalmazhatunk, hogy a helytörténetek összege nagyjából az ország történetével egyenlő, legalábbis a városok vonatkozásában. Úgy látjuk, hogy az elmúlt két-három évtizedben – nem vitatva a makrogazdasági törekvések fontosságát – a helyi történetírás, s különösen a várostörténetírás igen komoly eredményeket tett le az asztalra. Gondoljunk csak arra, hogy a nagyobb városok esetében Debrecennek, Miskolcnak, Szegednek, Pécsnek elkészült vagy éppen készül a monográfiája. A közepes méretű városok esetében – az egyszerűség kedvéért csak a Dunántúlra koncentrálva – Kőszegnek, Nagykanizsának, Kaposvárnak, Pápának, Győrnek Sopronnak stb. szintén elkészült a városmonográfiája, avagy olyan, a városról szóló szakmai anyaga (tanulmánykötete), amely gyakorlatilag csaknem monográfiának tekinthető. S a kisvárosok esetében is hasonló érzékelhetünk; tárgyunk szempontjából Nagykanizsa város környékén körbenézve találhatunk monográfiát Marcaliról, Zalakarosról, Nagybajomról stb. S akkor még nem is említettük azokat a falumonográfiákat, amelyek szerves kiegészítői a városok történetének, hiszen a legtöbb esetben szorosan kötődtek a városokban lévő piacokhoz.¹⁹ A monográfiák szaporodása viszont egyenetlen szín-

¹⁷ Lásd például a 10 kötetes Magyarország története című sorozatot, amely kötetek közül több olyan is van, ahol a városokról nincs önálló fejezet.

¹⁸ Lásd például: Tóth, 1977; Bácskai–Nagy, 1984.; Bácskai, 1988. stb.

¹⁹ A városmonográfiák nagy száma miatt, illetve mivel ezek az alkotások bent vannak a szakmai körforgásban, eltekintünk felsorolásuktól.

vonalat eredményezett, így joggal elégedetlenkedik *Gyáni Gábor*, amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy a helytörténeti alkotások sokszor alig lépik át a puszta adatközlés szintjét, s ezzel a helytörténeti kutatást teszik kérdéssé.²⁰

2. A magyarországi mezőváros, mint kutatási specifikum

Külön érdekessége a hazai (s egyben a közép-európai) városok történetének a mezővárosok témája. A mezővárosok különlegessége több tőről fakad.

1. A mezővárosok jogilag eltértek a szabad királyi városoktól s egyben a német városok leggyakoribb változatától, amely a szász területektől lengyel földön át egészen a délvidékig mindenhol meghonosodott. Jogilag a mezővárosok valamilyen földesúr (világi, egyházi, korona, királyi családi, kamarai stb.) alá tartoztak, vagyis földesúri tulajdonban voltak, s jogtisztá esetben az uraságok adhatták-vehették az ilyen mezővárosokat, a bennük lakó társadalmi elemekkel és gazdasági tulajdonnal együtt.²¹ Ez országunkban nemcsak a kisebb, sokszor csak pár száz fős, hanem ennél sokkal nagyobb, több ezres nagyságú mezővárosokkal is gyakran előfordult. A mezővárosok sokszor egy-egy nagyobb uradalom igazgatási és gazdálkodási központjai is voltak, így az oppidumokat sokszor az uradalmak részeként adták-vették.

2. A másik sajátosság, hogy a 18–19. században a mezővárosok száma nagyon gyorsan növekedett, így 1848-ig mindenképpen a magyar városhálózat meghatározó részét képezték. Pontos számokat csak adott időpontra lehet mondani a magyar mezővárosokról; *Pálmány Béla* mértékadó számításait felhasználva írjuk, hogy 1720-ban Magyarország Erdéllyel és Horvátországgal együtt értelmezett területén 495, 1786-ban 690, 1840-ben pedig már 913 mezőváros volt.²² Összevetés gyanánt jelezzük, hogy a szabad királyi városok száma a szűkebben vett Magyarországon 1784/87-ben mindössze 44 volt. A 18. század elején a korábbi hódoltság területén élő városok igen komoly anyagi ráfordításokkal visszakaphatták szabad királyi rangjukat (pl. Buda, Pest, Székesfehérvár, Szeged), azt követően viszont a 18. század során már csak hét újabb település emelkedett városi rangra.²³

²⁰ Gyáni, 2003. 22. p.

²¹ Pálmány, 1995. 19–22. p.

²² Pálmány, 1995. 9. p.

²³ Lásd: Bácskai, 2002. 89. p. (Győr, Komárom, Zombor, Újvidék, Szabadka, Pécs, Temesvár, s őket követte a 19. század elején Arad.)

3. Nemcsak a mezővárosok száma, hanem összességében a népességük is jelentős volt a korabeli Magyarországon, bár kétségtelen, hogy a legnépesebb városok az országban a szabad királyi városok közül kerültek ki. *B. Lukács Ágnes* – elemezve az 1828. évi Ludovicus Nagy-féle statisztikát – úgy számolta, hogy az akkor 51 civitas (Erdély és a Határőrvidék városai nélkül) együttesen 600 ezer főt, míg az akkori 686 mezőváros 1 950 ezer főt tömörített,²⁴ vagyis a mezővárosok lakossága mintegy háromszorosan múlta felül a szabad királyi városokét. S bár tény, hogy a civitasok népessége sok város esetében gyorsan növekedett a reformkor idején, azonban ugyanez a folyamat a mezővárosok esetében is lezajlott. (Pest, Buda és Óbuda együttesen kiemelkedik ebből a folyamatból, hiszen 1784-1848 között 50 ezer főről 150 ezer főre nőtt a város lakossága, ebből Buda növekedése csak 63%-os, míg Pesté mintegy ötszörös volt.)²⁵ Arra viszont fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a népességszám alapján csoportosított városok esetében mindkét várostípus esetén a 2000–5000 fő közötti lakossággal rendelkező városból volt a legtöbb.²⁶

4. A jogi státusz, a városok és a lakosság száma mellett azonban arra is utalnunk kell, hogy ha nem is rendelkezett egy mezőváros olyan autonómiával, önrendelkezési lehetőséggel,²⁷ mint egy szabad királyi város, ettől még hasonló gazdasági funkciókat elláthatott. *Bácskai Verának és Nagy Lajosnak* az 1828. évi országos összeírás adatai alapján végzett mértékadó számításából,²⁸ az derül ki, hogy a legjelentősebb piacközpontok közé bőven bekerülhettek mezővárosok is. A piacosodás, s az ezzel együtt járó urbanizációt egyfajta – részben a civitasokhoz hasonló jellegű – polgárosodási folyamatot indított meg a mezővárosok egy részében is. Ennek a folyamatnak szép példája Pápa, Kecskemét, Bonyhád stb., ahol ráadásul – részben a jelentős beköltözött zsidó kereskedőnek és iparosnak köszönhetően – a társadalmi tolerancia relatíve magas szintje is kialakult.²⁹ Az eddigi kutatásokról is úgy tűnik, hogy a mezővárosok fejlődése gazdasági téren sokkal kisebb különbséget mutat a szabad királyi városokétól, mint amilyen különbségeket korábban feltételeztek.

5. A város fogalma kapcsán elsősorban olyan társadalmi és gazdasági modellre szoktunk gondolni, amelyben egymás mellé kerülnek a tipikusan városinak nevezhető tevékenységformák. Ezek közé sorolható az ipar jelen-

²⁴ B. Lukács, 1979. 26. p.

²⁵ Az adatok: Polgárosodás és urbanizáció, 1998. 4.; www.bparchiv.hu/magyar/kiadvanyok

²⁶ Pálmány, 1995. 12. p. Táblázat adata.

²⁷ Orosz, 1995. 3. p.

²⁸ Bácskai-Nagy, 1984.

²⁹ Lásd például: Hudi, 1995.; Iványosi-Szabó, 1991. stb.

tős része, a kereskedelem; a foglalkozás terén a munkásrétegek megjelenése (legények, inasok), avagy az egyre jelentősebbé váló honorácior és egyéb értelmiségi csoportok stb. Ezzel a képpel szemben viszont a mezővárosok általában olyan települések voltak, ahol a lakosság megélhetésében sokszor akár 70–80%-os mértékben is az agrártevékenység játszotta a fő szerepet. A fenti vulgarizált kép a szakirodalomban az 1960-as évektől sokat finomodott,³⁰ s ma már tudjuk, hogy a szabad királyi városok esetében sem voltak kizárólagosak a fenti foglalkozási és ágazati formák, hiszen csaknem minden városnak voltak – nem is kis kiterjedésű – szőlői, szántói, legelői. Ennek egy speciális változatára mutatott rá *Orosz István*, amikor az alföldi mezővárosok gazdálkodási modelljét elemezve megállapította, hogy az iradatlan nagy határokkal rendelkező Debrecen, Szeged, Hajdúnánás, Mezőberény és Berettyóújfalú esetében a 18. századi gazdálkodás a szabad királyi városokban és a mezővárosokban is az állattartásra, s nem a gabonatermesztésre épült, vagyis „...az alföldi szabad királyi városok és mezővárosok agrárgazdálkodását nem befolyásolták számottevően a jogállásban mutatkozó különbségek.”³¹

Mindebből az is következik, hogy a városokra vonatkozó gazdasági elemzések szerint a tekintélyes méretű lakossággal rendelkező mezővárosok esetében a szabad királyi városokhoz hasonló gazdasági folyamatokat láthatunk; ám ugyanakkor jelentős különbségeket is regisztrálhatunk. A különbség főleg a kézművesiparban jelent meg, mivel a mezővárosok ipara általában kevésbé volt differenciált, mint a civitasoké³²; ugyanakkor az is tény, hogy a mezővárosok iparának jelentős része a helyi nyersanyag adottságaira épült rá, amelyben kitüntetett szerepet kapott a helyi vagy térségi állattartás, a szántóföldi növénytermesztés, valamint a kertkultúra. A mezővárosokból általában hiányoznak a tipikus fémipari foglalkozások, amelyeket a magas szállítási költségek miatt csak ritkán lehetett rentábilisan folytatni; sokszor hiányoznak az olyan szolgáltató ágazatok, amelyek a modern divat terjedésével kapcsolódtak össze, később jelennek meg a vegyipari ágazatok stb. Mindebből látszik, hogy a gazdaság ágazati rendszerét illetően igen komoly különbségek is fennmaradtak a civitasok és az oppidumok között.

³⁰ Rúzsás, 1961.

³¹ Orosz, 2006. 239. p.

³² Ehhez lásd az ipartörténeti fejezetet.

3. Nagykanizsa város a történettudományban

Kanizsa társadalmával kapcsolatban már a 18–19. századi levéltári iratok is gyakran kiemelik a lakosság „nyakas”, öntudatos vonását, amely legtöbbször a földesúri hatalommal szemben nyilvánult meg. Ez a mentalitás táplálkozhatott abból is, hogy bár a város a térség legnagyobb és legurbanizáltabb települése volt, sokáig még járási központként sem működhetett, így a vármegye központjával, a fele akkora Zalaegerszeggel szemben is sokszor jogilag alárendelt pozíciót tölthetett csak be. Az említett tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a város lakosságának meg kellett szoknia, hogy amennyiben el akar érní valamit, akkor azt nagyrészt önerőből kell megvalósítania. Ez a magárahagyatottság is hozzájárulhatott ahhoz, hogy nagyon hamar megjelent a helyi társadalmi érdeklődés a város története iránt, amely persze sokáig a dicső múlt, Kanizsa mint végvár kérdésére összpontosult. 1861-ben jelent meg *Horváth Gyula* tollából az első olyan munka (*Kanizsa város története és annak jelen viszonyai*), amely számba vette a korabeli ismeretek alapján a város múltját és akkori jelenét.³³ Horváth alkotása kettős vonást hordoz. Egyrészt hatott rá a korabeli történeti statisztikai munkák szemlélete (Fényes, Galgóczy, Keleti stb.), vagyis a szerző egy viszonylag reális állapotrajzot adott az 1850-es évek végének Kanizsájáról. Másrészt viszont az is tény, hogy a munka tele van egyoldalú megnyilvánulásokkal, meseszerű elemekkel, bár kétségtelen, hogy a feldolgozásnak nem voltak előzményei, így a szerző abból építkezett, amit egyáltalán tudhatott a város történetéről. Témánk szempontjából a munka kevés használható gazdasági információt hordoz, amit mégis, az főleg az 1840–50-es évekre vonatkozik.

Horváth munkája ugyanakkor elindított egy folyamatot, amely a pozitívizmus szellemében fogant. Az 1870–80-as években az egész országban megindult – sokszor lelkes amatőrök, sokszor viszont szakavatott történészek által – a történeti források feltárása és rendezése. Kanizsa történetét is elérte a divathullám, ez legjobban a *Bátorfi Lajos* által 1876–78 között kiadott *Adatok Zala megye történetéhez* című, öt kötetbe rendezett forrásmunkában érhető tetten.³⁴ Címéből is következik, hogy Bátorfi alapvetően Zala

³³ Horváth, 1861. Horváth Gyula nem volt kanizsai, Sümegen született, újságíró lett, előbb Pesten majd vidéken több városban dolgozott. Több könyvet is írt, ezek egyike a *Kanizsa város története és annak jelen viszonyai* című alkotás.

³⁴ Bátorfi Lajos újságíró és helytörténész volt, többek között az első rendszeres kanizsai újság, a *Zalai Közlöny* létrehozója és állandó írója. Horváth Gyulához hasonlóan szintén nem volt kanizsai származású, de a levéltári forráskutatások alapján viszonylag jól ismerte a város történetét.

vármegyével foglalkozik, ám mivel a vármegye sorsa sokáig – a végvár miatt – Kanizsához kötődött, így viszonylag sok kanizsai forrás szerepel benne. Bátorfi forrásközlései viszont édeskevés gazdasági információt hordoznak, helyette inkább a korszak jogi-intézményi kutatási irányvonalához illeszkednek. Bemutatják ezek a források a kanizsai bűneseteket, a város és a földesúr közötti problémákat, illetve szerepel bennük egy felsorolás a város nevezetesebb embereiről.

Valamivel több gazdasági információhoz juthatunk *Halis István* alkotásaiból. A szerző Nagykanizsán született, apja helybeli gazdálkodó volt. Halis egész élete során Kanizsa történetét kutatta, foglalkozott például a ferencesek kanizsai szerepével,³⁵ a város egyik meghatározó polgárfamíliája, a Babochay-család történetével,³⁶ összeállított egy színes mozaikot a város hajdani működéséről.³⁷ Halis igazi érdeme, hogy felélesztette a helytörténeti kutatást, s eredményeit közkinccsá tette: írásai újságokban is megjelentek, így a legszélesebb polgári közönséghez is eljutottak. A helyi kulturális élet igazi szervezője volt: szerkesztett könyveket és történeti kiadványokat, múzeumot hozott létre stb.³⁸ Gazdaságtörténeti szempontból viszont sajnos ugyanaz a helyzet, mint Bátorfi írásai esetében: kétségtelenül sok adatot tárt fel és tett közzé, ám Kanizsa gazdaságával ő sem foglalkozott sokat; ráadásul adatai néha romantikus színezetben jelennek meg, amely néhány esetben azok felhasználhatóságát is megkérdőjelezi.

Nagykanizsa gazdaságtörténete szempontjából nagyon hosszú időn keresztül a legjelentősebb alkotás a *Barbarits Lajos* által szerkesztett, s mintegy háromnegyedében általa írt Nagykanizsa városi monográfia, mely 1929-ben a *Magyar városok monográfiája sorozat* IV. köteteként jelent meg.³⁹ A kötet létrehozásában elsődlegesen a Nagykanizsán született, élt, s a város életét jól ismerő szakemberek vagy közéleti publicisztikával rendelkező szerzők vettek részt. Barbarits írta a legtöbb történeti fejezetet, ezek között nagyon színvonalas a városi közigazgatást tárgyaló rész. Emellett kiváló tanulmányok születtek *Villányi Henrik* által a kanizsai zsidóságról, *Szabó Zsigmond* révén a közegészségügyről stb. A kötet tanulmányai sajátos, alap-

³⁵ Halis, 1899.

³⁶ Halis, 1923.

³⁷ Halis, 1893.

³⁸ Halis István munkássága méltán a város egyik kulturális büszkesége, ma Nagykanizsa város központi könyvtára is róla neveztetett el.

³⁹ Barbarits Lajos tanulmányai után Nagykanizsán telepedett le, újságírói és történetkutatói tevékenységet végzett. A nyilas hatalommal szembekerülvén a Gestapo fogságába került. A második világháború utáni évtizedekben főleg mezőgazdaság-történeti kutatásokat végzett, munkái a mezőgazdaság gépesítéséről ma is meghatározóak, értékállóak.

vetően jogi-intézményi megközelítésűek, viszont az azokban bőségesen idézett források elengedhetetlen részei a mai kor kutatásának. A kötet tanulmányai némileg prejudikáltak, kiindulópontjuk minden esetben az a gondolat, hogy a város fejlődése szempontjából elsődleges értéknek a városi szabadság tekinthető, s a szabadság bármilyen változása a város életét negatívan befolyásolja. Ebből következően a „hűbéri idők” értelmezése állandó harc a földesúrral szemben; a zsidók élete állandó küzdelem a szabadságért; Kiskanizsa állandóan harcolt Nagykanizsával a saját szabadságáért; a város vezetésén belül a politikai véleményeltérések képviselője is belső küzdelemként jelenik meg, s a példákat még hosszan idézhetnénk.⁴⁰ Ugyanakkor a Barbarits-féle kötet tényszerű; némi pozitivista átszüremkedés jelenik meg az egyes írásokban akkor, amikor igen részletesen adatolva ír le bizonyos folyamatokat (lásd: a két városrészt elválasztó berek ügye; Kiskanizsa és Nagykanizsa potenciális elválásának kérdése stb.). Ez egyben azt is jelenti, hogy a századfordulós Halis-féle elbeszélő-mesélős, a kuriózumokra építő, némi romantikával átítatott történetírást felváltotta a tényszerű szaktörténeti alkotás.

Sajnos a város gazdaságtörténetével meglehetősen szűken bánt a szerkesztő, a kötetnek alig pár százaléka foglalkozik csak gazdasági kérdésekkel. Található a kötetben *Blankenberg János* tollából egy kereskedelem-történettel foglalkozó fejezet, ám az általunk vizsgált időszakról (1743–1848) kevés információt tartalmaz. Ugyanez látszik az ipari fejezetnél is, ahol a céheken kívül más nem kerül terítékre, az is csak négy oldalban. Ez utóbbi szerzője különben egy helyi gépgyáros, *Weiser János*, akinek a reformkorban vaskereskedése volt Nagykanizsa központjában, a 19. század végén megországos jelentőségű gépgyára. Gazdasági kérdések ugyan több helyen is előfordulnak, így például az úrbéri szerződések megkötése, a város közlekedésének javítása stb., de teljesen hiányzik a város mindenkori működése szempontjából nélkülözhetetlen agráráttekintés, s ami van az egyes gazdasági ágazatokról, az is meglehetősen elnagyolt. A gazdasági leírások, elemzések egyértelműen a 19–20. század fordulójának állapotából indulnak ki, vagyis egy olyan helyzetből, amelyben Kanizsa város működésének meghatározó szegmense egyértelműen a kereskedelem volt, s ebből próbálnak meg visszakövetkeztetni, mintegy folytonosságot teremtve a 18. és a 20. század gazdasági folyamatai között. Bár a kötet alapvetően nem gazdaságtörténeti

⁴⁰ Ezt a felfogást sok minden befolyásolhatta: egyrészt a két világháború közötti magántulajdonra épülő társadalmi és gazdasági rendszer veszélyeztetettsége (az első világháború, az országcsönkítés stb.), másrészt pedig motiválhatta az a kanizsai közfelfogás, amely szerint a város valamiért mindig hátrányos helyzetben volt, s nehéz helyzetekben csak önmagára számíthatott.

feldolgozás, mindazonáltal adatgazdagsága, relatíve széles látókörű megközelítése miatt a Barbarits-féle kötetet joggal tarthatjuk a város első, a kor szakmai színvonalát meghaladó alkotásnak. Nem véletlen, hogy a megjelenést követő több mint fél évszázad alatt ez maradt a város történetének legfontosabb alkotása, a Nagykanizsával foglalkozó irodalomban ez a kötet a mindenki által szimbolikus értékkel bíró „a Barbarits”-nak nevezett időtálló alkotás.

Látható tehát, hogy a második világháborúig terjedő időszakban a városról szóló kutatások alapvetően Nagykanizsán belül születtek meg, döntően helyben dolgozó értelmiségiek kutatták, írták, vagy szerkesztették és adták ki műveiket. A világháború utáni idők azonban nem kedveztek a kanizsai történelem kutatásának. Bár a város az olajipar fejlődésével egyre fontosabb szerepet töltött be az ország életében, a helyi történeti kutatómunkát a centralizált intézménymodell nem segítette elő. A megyeközpont s vele együtt a levéltár Zalaegerszegre került, így Nagykanizsán csak a – szintén zalaegerszegi központtal rendelkező – Thúry György Múzeum intézménye maradt. Ezzel a szervezett típusú kutatások igen behatárolt keretek között mozoghattak, s ez a gazdasági és egyéb történeti vizsgálatokat erősen hátráltatta. Változás az 1960–70-es évek fordulójától következett be, amikor viszonylag sok vidéki városban levéltári és múzeumi kiadványokat jelentettek meg, amelyekben már be lehetett számolni a megyék vagy az egyes települések különböző történeti vonásairól. Ebbe a folyamatba illeszkedve jelenhetett meg 1972-ben a helyi múzeum kiadványa (*A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi évkönyve*), amelyben Nagykanizsa társadalmáról, gazdaságáról, régi politikai rendszeréről a kor szakmai színvonalát elérő vagy azt meghaladó tanulmányok jelenhettek meg.⁴¹

A szellem tehát kiszabadult a palackból. A következő két évtizedben egyre jelentősebb társadalmi és értelmiségi igény jelent meg Nagykanizsa története iránt. A jelentős lokálpatrióta érzésekkel bíró városban helyi értelmiségiek honismereti kört szerveztek, s igen értékes társadalom- és politikatörténeti tanulmányokat, s kisebb-nagyobb írásokat adtak közre. Ezek közül hadd emeljük ki az általunk is sokat forgatott, *Rózsa Miklós* által írt tanulmányokat, amelyek – igen komoly levéltári forráskutatásra alapozva – a kanizsai városirányítás 17–18. század fordulóján megmutatkozó jellegzetességeit tárták fel.⁴² Értékes tanulmányok jelenhettek meg a 18–19. századi város néhány gazdasági és társadalmi aspektusáról. *Kerecsényi Edit* az egyedülálló forrásnak tekinthető „Polgárok lajstroma” elemzésével a város

⁴¹ Lásd például: Degré, 1972., Füves, 1972. alkotásait.

⁴² Rózsa, 1995; 1996; 1999; 2000.

vezetőinek származására, rétegzettségére, rekrutációjára mutatott rá.⁴³ Egy másik tanulmányában az országos jelentőségűvé vált, nagyvállalkozó Gutmann famíliáról jelentett meg egy részletes családtörténeti tanulmányt.⁴⁴ *Kunics Zsuzsának* a kanizsai városépítés témakörében jelent meg szak tanulmánya.⁴⁵ *Sasfi Csaba* az 1821–28 közötti időről megmaradt ársorokat tanulmányozta.⁴⁶ S végül ne felejtjük el azt sem, hogy az 1828. évi adatokat elemezve Nagykanizsa bekerült a piacközpontokat vizsgáló feldolgozásokba, erről – az országos áttekintő monográfia mellett – *Bácskai Vera* önálló tanulmányt is megjelentetett 1993-ban.⁴⁷ A helytörténeti ismeretek halmozódása oda vezetett, hogy az 1980–90-es években helybeli kezdeményezéssel megszületett egy városmonográfia elkészítésének terve, amelynek első része (*Nagykanizsa. Városi monográfia I.*), a vár 1690. évi visszafoglalásáig tartó korszakát részletezte.

Mindenképpen szükségessé vált a monográfia folytatása, hiszen a mai kor emberének az 1690 előtti időszak túl messze van, s a korábbi helytörténeti tanulmányok is főleg az 1690 utáni időszakot alapozták meg. Rózsa Miklós szerkesztésében megindult a városi monográfia előkészítése, amelynek eredményeképpen 2006 elején megjelenhetett a sorozat II. – az 1690-től 1849-ig tartó időszakot bemutató – kötete.⁴⁸ A nagy lélegzetű alkotásban (15 tanulmányt tartalmaz a könyv) sor került a város gazdaságtörténetének bemutatására is. Három tanulmány foglalkozik gazdasági kérdésekkel, jelen sorok írója tollából a mezőgazdaság- és a kereskedelem-történeti, *Lendvai Annából* a céhek története. További két tanulmányom részlegesen érinti a város gazdaságtörténetét, mégpedig a város önkormányzatának és történeti helyszínrajzának történetét taglaló fejezetek. Ezzel 2006-ra megszületett egy olyan városi monográfia, amely ugyan korántsem teljes körű, de úgy véljük, hogy – bár a tanulmányok szakmai színvonala kisség egyenetlen –, hosszú időn keresztül méltóan reprezentálhatja a város történeti jelentőségét.⁴⁹

Látható, hogy a gazdasági kérdések nagyon sokáig nem kaptak nagy hangsúlyt a kanizsai történeti kutatásokban. Az egyedi kutatási törekvéseket

⁴³ Kerecsényi, 1978.

⁴⁴ Kerecsényi, 1979.

⁴⁵ Kunics, 1992.

⁴⁶ Sasfi, 1993.

⁴⁷ Bácskai, 1993.

⁴⁸ Rózsa Miklós sajnos a munka befejezése előtt meghalt, a szerkesztést így Lendvai Anna vette át és fejezte be.

⁴⁹ 2006 után rögtön megkezdődött a következő – az 1850-től 1945-ig tartó korszakot bemutató – kötet előkészítése. A kutatás szervezésére, a kötet szerkesztésére e sorok írója kapott a várostól megbízást. A kutatómunka az alapos levéltári feltárás megszervezésével meg is kezdődött 2007 első felében.

illetően rendszeres gazdaságtörténeti kutatások mindössze két területen mentek végbe. Időben előbb *Lendvai Anna* céhtörténeti kutatásai születtek meg, aki az egyetemi szakdolgozatától a városmonográfia II., 2006. évi kötetéig mintegy fél tucat jelentős ipartörténeti tanulmányt publikált. Ezek egy része a PAB-VEAB által szervezett Dunántúl településtörténete konferencia-sorozat gyűjteményes köteteiben, másik része pedig a megyei közgyűjtemények tanulmánykötet-sorozatában látott napvilágot.⁵⁰ Munkái kétségtelenül értékes alkotásai a város gazdaságtörténetének, azonban nem a város egészének ipari struktúrájára, hanem csak a céhes és a céhekkel összefüggő ipartörténeti kérdésekre vonatkoznak; az ipar többi területére vonatkozóan (zsidó iparosok, városi ipari kapacitások, uradalmi ipar stb.) elmaradtak a vizsgálatok. A másik említésre méltó gazdaságtörténeti jellegű kutatássorozat a monográfia tanulmányait illetően e sorok írója által született meg. Az előkutatásokból viszonylag sok tanulmány jelenhetett meg különböző szak tudományos fórumokon. Ezek közül kiemelhetjük a Korall című társadalomtörténeti folyóiratban a kanizsai kereskedő vállalkozásokról írt munkát; a *Zimányi Vera* tiszteletére létrehozott jubileumi kötetben megjelent földbirtoklásról szóló alkotást, valamint a Zalai Múzeum sorozatban kiadott mezőgazdaság-történetre vonatkozó tanulmányt. A mintegy 10 éve tartó kanizsai kutatásunk alatt 25 különböző, a témára vonatkozó szaktanulmányt adtunk közre.

4. A kutatás forrásai és célja

A városmonográfia forrásbázisát illetően egy nagyon sajnálatos körülményt kell előre jelezni. 1945 tavaszán a nagykanizsai városháza épülete – máig ismeretlen okokból – leégett, így az épületben lévő városi irattár nagy része is a tűz martalékává vált. (Az épületben őrizték az 1780-as évek óta a városi iratanyagot.) Ebből következően megsemmisült az az óriási forrásmennyiség, amely a város történetének tudományos feltárásához nagyon fontos lehetett volna. Ebből az irattömegből az 1850 előtti korszakra alig néhány levéltári csomó maradt meg, illetve néhány könyvszerű forrás élte túl a tűzvészt. Tény viszont, hogy a fent említett Barbarits-féle 1929-ben megjelent monográfia tanulmányírói még látták és használták ezt az iratanyagot, jelentős részére lábjegyzetben hivatkoztak is, így az abban foglaltaknak forrás-szerűen igen nagy jelentősége van a mai kutató számára. A városi iratok

⁵⁰ Lásd: Lendvai, 1977; 1983; 2006.

másod/harmadpéldányaira szerencsére számos esetben vagy a Zala Megyei Levéltárban, vagy a Magyar Országos Levéltár herceg Batthyány-család levéltárában sikerült rábukkannunk. Szerencsére több száz olyan dokumentumot találtunk, amelyet a városi tanács bocsátott ki, köztük számos igazoló levél, adólista, összeírás-töredék stb. került elő a hosszú kutatási időszak alatt. A megmaradt városi iratok között különlegesen fontos helyet foglal el a jelenleg a Thúry György Múzeumban található két városi Protocollum-kötet (1787–89; illetve 1798–1800), amely az említett időszakra vonatkozóan teljes áttekintést tesz lehetővé a városi tanács elé kerülő ügyekről. Ugyancsak fontos a Zala Megyei Levéltár Batthyány Uradalmi Levéltárában található (rövidítéseinkben csak *Kanizsai ingatlanforgalmi könyvnek* nevezett) anyag, amely a városban végbement ingatlaneladások tekintetében nyújt nélkülözhetetlen információkat, főleg a reformkor időszakára. A városi iratmaradványok közül sokat használtuk az 1837. évi összeírást, illetve néhány olyan forrást is, amely már 1850 után keletkezett, de tárgyában visszautalt a forradalmat megelőző időszakra (árendaszerződések, épületleírások, házösszeírások stb.)

A fentiekkel gyakorlatilag már jeleztük, hogy a kutatás legjelentősebb forráscsoportja a Magyar Országos Levéltár herceg Batthyány-család levéltárából való. A Batthyány-família levéltára az egyik legteljesebb megmaradt irategyüttes, s ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy 1944. elején a körmendi várkastélyban (ahol a hercegi birtokok levéltári dokumentumait őrizték) a megszálló szovjet hadsereg milyen pusztítást végzett.⁵¹ Nagy haszonnal tudtuk forgatni a Kanizsai Tisztartóság levelezését, tartalmát főleg a mezőgazdaság-történeti, valamint a történeti helyszínrajzról szóló fejezetben használtuk fel. A városi lakosság számbavételéhez, a kézművesek elkülönítéséhez, a földesúri majorsági termeléshez, a gazdálkodás rendszeréhez (erdészet, állattartás, mérnöki iratok szerződések stb.) igen komoly információkra bukkantunk a körmendi központi igazgatóság anyagában (sajnos ez 90%-ban Körmendre vonatkozik, a többi Batthyány kézben lévő uradalom anyaga meglehetősen hiányos). A tematikusan rendezett anyagok közül kiemelkedik a két városrészt elválasztó berek lecsapolására, valamint az úrbéri kérdések rendezésére vonatkozó uradalmi forráscsoport.

A bécsi központi igazgatóság leveleiből az uradalmi működést lehetett nyomon követni. A hitbizományi anyagokból is sokat merítettünk, hiszen minden egyes tulajdonosváltásnál pontos leltárt készítettek a vagyonról, s ebből sok minden megmaradt az utókornak. A Magyar Országos Levéltár kamarai anyagából főleg a 18. század első felére vonatkozó különböző ösz-

⁵¹ Lásd: Zimányi, 1994. 417. p.

seírások segítettek a feltáró munkában, ez esetben az Arcanum által közreadott DVD-kiadványt is hasznosítottuk.⁵² A vásárookra vonatkozóan a Helytörténeti Levéltár anyagából is több forrást fel tudunk használni.

Levéltári bújáráskódásunk harmadik része a Zala Megyei Levéltár különböző fondjait célozta meg. Mivel Kanizsa mezőváros volt, így a meglehetősen nagy számban előforduló, különböző célú összeírások (megyei adó, dicalis, lélek stb.) néhány fejezet alapját képezhették. Az uradalmi falvakra vonatkozóan szintén jelentős forrásokat sikerült találni, s felhasználtuk a községtörténeti forrásgyűjteményt is. Nem hagyhattuk ki az igen időigényes, s nagy hozadékkal nem is bíró közgyűlési jegyzőkönyvek, s a hozzájuk csatlakozó iratok vizsgálatát sem. Értékes forrása dolgozatunknak az 1773. évi fundális könyv, amely nélkül a város történeti helyszínrajzát csak nehezen lehetett volna összeállítani. Sokat jelentett kutatómunkánkban a megyei levéltár néhány dolgozójának személyes tanácsa, amelyben az általuk már látott vagy éppen rendezett anyagra hívták fel a figyelmet.⁵³

Viszonylag nagy tömegben használtuk fel a nagykanizsai Thúry György Múzeumban található forrásokat. A múzeum történeti dokumentációs okmánytára sok olyan kanizsai forrást őriz, amelyeket elvileg levéltárnak kellene tárolni, de valahogyan a múzeumban maradtak ezek az anyagok. Ezek a források egyrészt a városi kézművesiparra vonatkozóan rejtenek sok információt, másrészt pedig a város keresztény polgárai és a helybeli zsidóság perlekedésére is világosan rámutatnak. Szintén haszonnal forgattuk a városról megmaradt házösszeírást; az 1822. évi térkép nélkül nehezen lehetett volna eligazodni a város alig ismert helyszínrajzában.⁵⁴ A múzeumokhoz kapcsolódóan említjük meg a – teljesen váratlanul – 2005-ben a körmendi múzeumból előkerült nagykanizsai dokumentumokat, amivel érdemben tudtuk kiegészíteni és kontrollálni korábbi forrásainkat.⁵⁵

Külföldi forráskutatást is folytattunk, hiszen a Batthyány-levéltár anyagának egy része az Ausztriában lévő eisenstadti levéltárba (*Burgenländisches Landesarchiv*) került, így a teljesség kedvéért átvizsgáltuk (felhasználva egy, a témára vonatkozó, témavezetésünkkel zajló OTKA-kutatás anyagi forrásait) a nagykanizsai uradalomra vonatkozó iratcsomókat. Bár kronológiai szempontból ezek a források inkább a 19–20. század fordulójá-

⁵² Urbáriumok és összeírások, 2004.

⁵³ Ezúton is hálámat fejezem ki Kapiller Imrének és Németh Lászlónak, a Zala Megyei Levéltár levéltárosainak, akik önzetlenül és nagy odaadással segítettek kutatói munkámat.

⁵⁴ A városról sajnos nem maradtak részletes térképek, az első használható forrás az 1822. évi térkép, amely a város közepét ábrázolja, megjelölve az urasági épületeket. Kunics Zsuzsa segítségével nagyon sokat jelentett a forrásanyag végigkövetésében.

⁵⁵ A forrásokra Nagy Zoltán körmendi múzeumigazgató hívta fel a figyelmemet.

ra, valamint az első világháború idejére vonatkoznak, mégis találtunk több olyan kútfőt, amely a 19. század első feléhez, a hitbizományhoz (majorátus) kötődött.⁵⁶

Levéltári kutatásaink kiterjedtek a Somogy Megyei Levéltárra is. Több évtizedes kutatói tapasztalatunk alapján előre tudhattuk, hogy főleg a kereskedelem történetéhez találhatunk kiegészítő forrásokat, hiszen Kanizsa volt Somogy vármegye településeinek legnagyobb piacos helye, s nagyon sok uradalom szállította termékeit a kanizsai piacra. Néha egzakt források is előkerültek, így például a somogyi levéltár őrizte meg az utókornak a kanizsai piac árjelentéseit az 1796–1834 közti évi időszakról, amit a forgalmazásról szóló fejezetben elemezhetünk. A Somogy Megyei Levéltárban korábban végzett uradalomtörténeti kutatásainknak az anyagát hasznosítottuk, ugyanakkor a korábban általunk vizsgált családok közül is több kötődött valamilyen szinten Nagykanizsa városához (például a Somssichok), így ezt is fel tudtuk használni. Mivel Kanizsa a ferences rend központja is volt, így a Ferences Levéltár anyagában is sikerült forrásokat találnunk, főleg a rend karitatív tevékenységére, az Ispital fenntartására, misealapítványokra stb.

Levéltári forrásaink mellett említsük meg azokat a szakirodalmi munkákat, amelyeknek hivatkozott darabjai a könyv végén megtekinthetők. Igyekeztünk mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalom azon részét összegyűjteni és felhasználni, amelyek a témára érdemben vonatkoztathatók. Nem kívánjuk ezt jelen bevezető fejezetben részletezni, csupán annyit jegyzünk meg, hogy mivel témánk magyarországi, így a szakirodalom is túlnyomó többségben hazai kiadású. A nemzetközi szakirodalom inkább a nagy gazdasági folyamatok illusztrálására, illetve a különböző konkrét összevetések esetén jelenik meg; ugyanakkor tény, hogy a külföldi irodalom a feldolgozás során komoly szemléleti háttérrel is nyújtott számunkra. Természetesen összegyűjtöttük és felhasználtuk a téma magyar kiadású irodalmát, a szűkebben vett gazdaságtörténet mellett a társadalomtörténet, az antropológia, a néprajz, az építészettörténet, a történeti statisztika és egyéb területeiről is. Átvizsgáltuk azt a korabeli sajtóanyagot, amelyben Kanizsára vonatkozó információkat sejtthetünk.⁵⁷ Kutatásunk interdiszciplináris keretek között zajlott, megpróbáltuk a lehetőségekhez képest teljessé tenni a vizsgálat körét.

Kétségtelen, hogy Kanizsa gazdasági fejlődése kutatásának forrásanyaga hiányos. A hiányt a kutatás kiszélesítésével, több fajta intézmény irányá-

⁵⁶ Felix Tobler, az eisenstadti levéltár munkatársának segítségével mindezt nehezen lehetett volna kivitelezni.

⁵⁷ Lásd például a reformkorban már működő vidéki tudósítók, levelezők tevékenységét.

ba való tájékozódással tudtuk csak pótolni. Úgy gondoljuk, hogy a hosszú évek alatt az általunk átforgatott raktári irategységek, valamint a korábban mások által feltárt iratok felhasználásával, a szakirodalom és a statisztikai anyagok számbavételével sikerült a város gazdasági fejlődése szempontjából meghatározó forrásokat megtalálni, vagyis ezen kútfők segítségével lehetségesnek véltük a száz év alatti mainstream gazdasági változások kimutatását.

Munkánk célja, hogy egy alapvetően városhiányos, gazdaságföldrajzi jellegzetességeit tekintve kifejezetten agrártérségben működő mezőváros hosszú távú változásait megvizsgáljuk egy olyan időszakban, amikor mind a nyugat-európai, mind a magyar gazdaság egésze viszonylag gyors ütemben modernizálódott. Kutatásunk célja egyrészt abból fakad, hogy eddig még rendszeres gazdaságtörténeti munka nem jelent meg Kanizsáról, másrészt pedig kifejezetten izgalmasnak tűnő vállalkozás, hogy egy – előzetes információnk alapján – gyorsan piacosodó város hogyan reagál a kívülről jövő változásokra, s hogyan próbál meg vezető szerepre szert tenni olyan versenytársakkal szemben, mint a két szomszédos megyeszékhely (Zalaegerszeg, avagy Kaposvár). Kutatásunk alapvetően egy gazdasági struktúra hosszú távú változásának felvázolása. Nem városmonográfiát kívántunk írni (az egy sokkal szélesebb kutatási tevékenységet, s valószínűleg egy ember képességeit és lehetőségeit meghaladó feladat lett volna), hanem egy város gazdasági szerkezetének elemzését kívántuk adni. Kutatási feladatunk nem a gazdasági élet mindennapi változásának elemzése, hanem a hosszú távú változás, a struktúra egészének módosulása.

Ennek megfelelően a város gazdaságát olyan rendszerként értelmezzük, amely rendszer alkotóelemeinek – sokszor lineáris – változása a rendszer egészét módosíthatja. Értelmezésünk szerint egy város gazdasága sok elem-ből áll össze. Mezővárosról lévén szó, a város gazdasága áll a városlakók gazdálkodásának egységéből; a földesúr (uradalom) gazdasági rendszeréből, s a város, mint autonóm entitás gazdasági tevékenységéből, ezen kívül még egyéb gazdasági elemek is megjelenhetnek a modellben. Ha a külső befolyásoló elemeket nézzük, akkor a város gazdaságát egyrészt a makrogazdasági tényezők (természetföldrajzi adottságok, városon kívüli infrastruktúra, kereslet, piac, népességfejlődés) befolyásolják alapvetően, ugyanakkor az uradalomhoz tartozó települések humán- és természeti erőforrásainak is erőteljes hatásai lehetnek. Vagyis amikor egy 5–10 ezer fős mezőváros gazdaságát vizsgáljuk, akkor különböző célú és funkciójú gazdasági tevékenységek együtteséről (szimbiózisáról) beszélünk. A rendszert alkotó gazdasági elemek a vizsgált időszakban persze sokat változtak, gondoljunk csak arra, hogy időközben elindult a magyar polgárosodás folyamata, lezajlott jó né-

hány gazdasági konjunktúra, vagyis a vizsgálatba vont száz év alatt igen széles körű változások figyelhetők meg.

Nem tartjuk ugyanakkor kutatásunk tárgyának a város társadalmának részletes vizsgálatát, mivel az egy másik diszciplína (társadalomtörténet) feladata lenne. Ez persze nem jelenti azt, hogy a gazdasági kérdésekkel kapcsolatban ne kellett volna a város társadalmára is figyelemmel lennünk, már csak azért is, mert a gazdaság működésének leírása nagyon sokszor egyben a társadalom sajátos tagozódásának is alapját adhatta. (Így például a jövedelmek eloszlásának kérdése egyben társadalmi kérdés is.) A társadalom vizsgálata azonban csak abban az esetben tartozik kutatásunkhoz, amennyiben annak a gazdaságot meghatározó szerepe van. Tudjuk persze, hogy a gazdasági antropológia nézete szerint a gazdaság sokszor a társadalmi struktúra által meghatározottan működik,⁵⁸ azonban arra figyelemmel kellett lennünk, hogy a vizsgált száz éves intervallum a gazdasági modernizáció, a piacosodás korszaka; egy olyan időszak, amikor a piac törvényei kezdtek uralkodóvá válni, s a tradicionális társadalmi erők (szokások) veszítettek erejükből. Bennünket kifejezetten az ökonómia működése érdekel, így vizsgálni akartuk a város működésének azokat a vonásait is, amelyek a gazdasági tevékenységből következtek, s látszólag ugyan inkább jogi-intézményi kérdések, mégis gazdasági vonzatuk van, például azzal, hogy a város költségvetését terhelik. S végül említsük meg azt is, hogy a város gazdasága szempontjából megvizsgáltuk a térszerkezet átalakulását, arra figyelemmel, hogy a jövedelmek emelkedése idején milyen belső területi átalakulás megy végbe egy korabeli mezővárosban.

⁵⁸ Polányi, 1976. 201. p.

I. Kanizsa a török alóli felszabadulástól a város Batthyány-kézre kerüléséig tartó időszakban (1690–1743)

A török hódoltsági időkben a hatalmas váruralommal rendelkező Kanizsa szerepe a korábbiakhoz képest lényegesen megváltozott. A 16. században az addigi uradalomközponti funkció egyre inkább hadi és politikai szerepkörre vált, s a nyugati országrészek védelmében meghatározó szerep jutott Kanizsának. 1600-ban a vár és a város a török kezére került, s a korábbi váruralom területén lévő falvak lassan elnéptelenedtek. A törökök Kanizsa központtal vilajetet szerveztek, jelentős török katonaság költözött be a várba, amely a későbbi nyugat-magyarországi török hadmozdulatok egyik bázisává vált. A várat megszálló katonaság átformálta a környék életét. A 17. század második felében megszűnt a „nyugodt” hódoltsági élet, hiszen előbb Zrínyi hadserege, később az 1664. évi, valamint az 1683. évi Bécs ellen vonuló török sereg jelent meg a Dunántúlon. 1660-ban a vár leégett, s újra kellett építeni, s ennek eredményeképpen Kanizsa várában egyre több török jellegű épület jött létre, amelyek többnyire fából készültek.¹ A későbbi ábrázolások szerint legalább hat jelentősebb toronnyal rendelkező mecset épült a belső várban.²

Nehéz kérdés, hogy mi lett a vár melletti korábbi mezőváros sorsa. Tudvalevő, hogy a középkori város pontosan ott helyezkedett el, ahol a mai nagykanizsai belváros található, ám azt is látni kell, hogy a várostromok alkalmával a vár támadási lehetősége csak keleti és nyugati irányokból történhetett, s ezért valószínűsíthetjük, hogy a középkori mezővárosból a különböző 17. századi katonai események miatt nem sok maradt meg a század utolsó évtizedeire.³ Ha a korabeli ábrázolásokból próbálunk következtetni a város léteire, akkor érdemes kiemelni azt a metszetet, amely az ostrom után készült, s amelyen a vártól keleti irányban – ha elmosódottan is, de egyértelműen – házak, köztük egy toronnyal rendelkező épület is látszik. Ez annak a jele lehet, hogy a váron kívül is megmaradt az élet, ám a rajz mutathatja a régmúlt hagyatékát is. Már a Zrínyi-féle 1664-es ostrom is komoly megpróbáltatásokat hozott, de különösen az 1689–90. évi felszabadító hadjárat járt komoly pusztítással, s ezzel, ha a várban magában nem is, de a

¹ Vándor, 1994. 368. p.

² Az ábrázolás sok szakirodalmi és ismeretterjesztő munkában látható, így pl. lásd: V. Molnár, 1987. 144. p. utáni képek első darabja.

³ Vándor, 1994. 368–369. p.

táj állapotában jelentős romlás következett be. A várat többek között elmocsarasítással védték a törökök, ebből következően a vár északi és déli oldalán egy körülbelül 1–1,5 km szélességű mocsár alakult ki, amelyet az északról befolyó Kanizsa patak táplált. A kanizsai vár mintegy szigetként emelkedett ki a víz alá került területből. A vár melletti keleti oldal magasabban helyezkedett el, a nyugati lapályosabb volt, a kettő között mintegy 14–15 méter a szintkülönbség.⁴ A vár nyugati oldalán építették fel korábban azt az elővárat, amely – korabeli leírások szerint – egy kifeszített íjhoz volt hasonló, s e falakon belül helyezkedett el az ún. Rácváros, ahol minden bizonnyal a polgári népesség egy része is élhetett. Ám az 1690-ből és az 1698-ból való metszet világosan mutatja, hogy a vár visszafoglalása alatt az erőteljes ágyúzás hatására ez az előváros teljesen elpusztult, így 1690 áprilisa után már nem volt alkalmas jelentősebb polgári népesség befogadására.⁵

Kérdés persze, hogy egyáltalán hogyan értelmezhetjük Kanizsa város fogalmát az 1690 körüli időben, hiszen a mai és a későbbi városfogalmunk nem teljesen ugyanaz, mint amit abban az időben a város szó jelentett.⁶ Kanizsa alatt értenünk kell egy török által megszállt várat, s a várban élő – összetételében pontosan nem ismert – népességet; de bele kell értenünk a fogalomba a várhoz tartozó külső területeket is, amelyek vélhetően a várban élő különböző etnikumú és nemzetiségű elemek birtokában és használatában voltak. Sajnos a szakirodalom és a források sem egyértelműek abban, hogy amikor várost vagy annak nevét említik, akkor valójában mit is értenek rajta. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy a város életéhez szervesen kapcsolódtak a külső ellátó területek, hiszen megélhetést a vár területe nem tudott nyújtani, így a Kanizsa elnevezés alatt a vár és külső területek együttesét értjük. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy a két részből álló várhoz a várfalon s a mocsáron túli ingatlanok és házak is kapcsolódtak, ahol egyre tekintélyesebb népesség élhetett. Mindez azt jelenti, hogy a 17. század második felében már létezett Kanizsának az a négy elemből álló térszerkezeti rendszere, amely a német nyelvű elnevezésekben maradt meg. Már Gabriel Bodenehr mester 1664-ben készült rézmetszete is feltünteti a nagyobb várat, amelyet „*Alter Stadt Canisa*”-nak (Óváros) nevez, s a kisebbik várrészt pedig „*Neuere Stadt*”-nak (Újvárosnak) hívták.⁷ Ezekhez kapcsolódott az Előváros és Rácváros kettőse, amelyek a várfalakon és a mocsáron kívül helyezkedtek el. Nem véletlen, hogy mindenki „sziget”-nek nevezi

⁴ Makoviczky, 1934. 8. p.

⁵ Rózsa, 1996. 3. p.

⁶ A városfogalom nemzetközi értelmezéséhez lásd: Corfield, 1995. 3. p.

⁷ A kép: Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Történelmi Képcsarnok. Kanizsa, 1664. A metszet viszonylag sok kiadványban megjelent már, lásd: V. Molnár, 1987. Melléklet.

Kanizsát, hiszen a mocsár teljesen körbefogta a vár két részét, így a „*Vorstadt*” (Előváros) és a „*Ratzstadt*” (Rácváros) már a magasabban fekvő részekre települt.⁸ Itt voltak a kertek, a gyümölcsösök, a szántók stb., ebből élhetett a szigeten élő népesség. A vár ugyanakkor védelmet is nyújthatott a környéken élő népességnek, továbbá anyagilag is fontos lehetett, ha valakinek a várban volt a háza (nem véletlen, hogy a vár a korabeli leírás szerint megtelt); ugyanakkor tudjuk, hogy a várban lévő házak nagyon sűrűn épültek.⁹ Az itt lakó népesség vegyes, kevert népesség volt, ahol szép számmal fordultak elő keresztények, bosnyákok, törökök, rácok stb. A vár bevétele után a török lakosság nagy része biztosan elmenekült, elvonult, viszont a későbbi leírások is kiemelik, hogy a korábban itt lévő idegen népességből mintegy 200-an itt maradtak, nevet és vallást változtattak, s a város békés polgárai lettek.¹⁰ A vár nyugati, ún. Bécsi kapujánál lévő boltok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a várban élők kiszolgálásához szükséges kereskedelmi háttér is megszerveződött az idők során, amely persze külső gazdasági kapcsolatokat feltételez. A külső vár pusztulása ugyanakkor nem biztos, hogy egybeesett a váron kívüli városrészek és területek teljes pusztulásával, amire az is utal, hogy a vár átadási szertartására a Rácváros egyik gyümölcsösében terített fényes ebéd mellett került sor.¹¹

Miután Batthyány Ádám átvette a várat, összeíratta a várban található, otthagyt hadianyagot, s készült egy felmérés a várban lévő házakról is. A fennmaradt dokumentumok és a későbbi elemzések szerint a várban a felszabadítás után 187 házat vagy házhelyet találtak. A házak általában fából készültek, vélhetően cölöpökre építették őket, s ugyanakkor zsupptetősök voltak. Volt köztük 38 emeletes építmény is, ami a vár korábban említett telítettségére utal. Ugyanakkor a házak döntő többsége egy- és kétszobás volt (65–65 darab), de előfordult 14 háromszobás és 11 négyszobás épület is. Az egyes házakhoz kamrák, konyhák és egyéb kiszolgáló helyiségek is tartoztak. Udvar csak egy esetben, a parancsnoki épület esetében jeleznek, istállók azonban tartoztak a házakhoz, amit az itt élő katonai és polgári lakosság léte is magyaráz. A házak értékéről annyit tudunk, hogy azok 83,4%-a 50 forint alatti értékű volt, s csak egy volt, amit 150 forintnál többre értékelték. *Tóth István György* egy tanulmányában összehasonlította ezt a pécsi értékekkel, s úgy találta, hogy a kanizsai házak értékben elmaradtak a pécsi től, amit persze részben a fából való építkezési mód is magyaráz.¹² A várban

⁸ Jegyzőkönyv 1896. 10. p.

⁹ Evlia Cselebi, 1985. 562–571. p.

¹⁰ Barbarits, 1929. 21. p.

¹¹ V. Molnár, 1987. 145. p.

¹² Tóth, 1990. 223. p.

talált s a törökök által elhagyott házakat aztán eladták, amelyekből a felszabadító hadsereg katonái és egyéb polgári népességből származók is vehettek, viszonylag olcsón. A megszálló katonaságból néhány főtiszt ingyen jutott házhoz, míg a többi katonának fizetnie kellett az ingatlanért, s egyben vállalni azt, hogy a polgári tulajdonnal rendelkezve annak közterheit is viselik. *Rózsa Miklós* egyértelműen bizonyította egyik tanulmányában, hogy a házlevelek kiosztása kizárólag e szabályok alapján mehetett végbe.¹³

Az viszont tény, hogy a várat egyelőre a katonaság szállta meg, mintegy 1200 fős helyőrség került ide gróf Batthyány Ádám, majd más várparancsnokok vezetésével. Elemezve gyér adatainkat úgy tűnik, hogy 1690 táján a helyőrség száma valamivel nagyobbra becsülhető, mint a polgári népessége. A vár visszafoglalása lehetőséget adott arra, hogy az elmenekült polgári népesség visszaköltözzön, illetve hogy az itteni keresztény polgárság szerepe erősödjön. Ne felejtjük el, hogy a török időkben jelentősen korlátozták a keresztények tevékenységét, most viszont a császári hadsereg oltalma alatt a német jelleg erősödhetett, vagyis a város a német városokhoz hasonló jogokat szerezhetett. Ráadásul a magyar katonaságot hamar elvezényelték, s helyükre németeket hoztak.¹⁴ A németek fölényére utal az is, hogy Nagykanizsa város egyik központi – a várhoz vezető nem túl hosszú – utcáját hagyományosan csak Németh utcának nevezték. Ennek oka minden bizonnyal a német katonák és a német származású polgári személyek ideköltözése volt, a későbbi időkben is az átlagosnál több német nevű egyén lakott ebben az utcában (főleg német iparosok), vagyis biztosnak tűnik az, hogy a várban lévő német katonaságnak köze volt a folyamathoz.

1690-ben Kanizsa vára és városa a bécsi Udvari Kamarának alárendelt Budai Kamarai Adminisztráció hatáskörébe került, vagyis a központi császári és királyi adminisztráció határozta meg a város életét.¹⁵ Az Adminisztráció az általa igazgatott területen a legfontosabb állam- és közigazgatási szervezet volt, teljes hatáskörrel rendelkezett a kincstári gazdálkodás, a helyi közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a benépesítés terén.¹⁶ (Ez még a Kanizsánál nagyobb városok esetében is így volt.)¹⁷

A lakosságcsere után nagyon hamar újjászerveződött a városi élet. 1690 júniusában, tehát alig 3 hónappal a vár visszavétele után már össze is ült Kanizsa város tanácsa (igaz, a vár urai nevezték ki őket), ahol alapvető kérdésekről tárgyaltak. A városi tanács önállósága kezdetben erősen korlátozott

¹³ Rózsa, 1995. 7. p.

¹⁴ Degré, 1972. 103. p.

¹⁵ Rózsa, 1999. 12. p.

¹⁶ Oross, 2006. 1443. p.

¹⁷ Ehhez lásd: Kenyeres, 2006. 159–160. p.

volt, hiszen a várban lévő hadsereg, illetve később a nagy távolság miatt 1695-ben kinevezett császári provizor, Paul Wibmer jelenléte és tevékenysége alárendelt pozíciót eredményezett.¹⁸ A várparancsnokok személye is változott. Batthyány Ádám hamar lemondott tisztéről. 1691-ben *Christoph Georg von Berge* lett a város parancsnoka.¹⁹ Ennek háttérében az állt, hogy az Udvar nem tudott mit kezdeni a sok visszafoglalt, megszerzett birtokkal, így 1690. november 23-án elrendelték, hogy a visszafoglalt területeken a várakat, területeket – hacsak nem feltétlenül szükséges azokat megtartani – el kell adni, mert azok fenntartására nincs pénze a kincstárnak. Ez kiváló lehetőség volt a befolyásos katonatiszteknek arra, hogy földet szerezzenek, az ezredparancsnokság meg kifejezetten jó üzlet volt. Így nem véletlen, hogy Georg von Berge ezredes 1691. január 2-án egy beadványban azt kérte, hogy ha neki adják a kanizsai parancsnokságot, akkor ő a kincstárral szemben fennálló 17 933 forintnyi követelésétől eltekint. Az 1691. április 15-i irat szerint kérését teljesítették, így Berge kapta meg Kanizsa várparancsnoki tisztét, amelyben egészen 1697. július végéig maradt, ugyanis augusztus 1-jén *Wolfgang Christoph Freiherr Schenkendorf* gróf vette át a parancsnokságot (más adatok szerint csak a századfordulón történt meg a személyváltás).²⁰

Kezdetben a városi tanács épülete a várban volt, ugyanott működött a testület; itt voltak a törökök által átépített templomok és boltok is, vagyis úgy gondoljuk, hogy az 1690-es években Kanizsán még a vár maradt a központi területi egység. Egy 1695. évi adat szerint a kamarai adminisztráció elrendelte, hogy rendbe kell hozni a városházát. Megosztották a bíraskodási hatásköröket is, egy 1695. évi központi rendelkezés értelmében a polgári ügyekben a városi tanács, míg a katonák felett a várparancsnok ítélezhetett.²¹ A kettő joghatósági szint persze a valóságban nem volt egyenrangú, amit az is mutat, hogy a polgári ügyekben a fellebbezési fórum a várparancsnok volt.²² Tegyük még hozzá, hogy az 1690-es években a helyzetet akár tartós berendezkedésnek is tekinthették, hiszen a nagypolitika sem döntött még a várakról, amit az is igazol, hogy 1700-ban elkészült egy tervezet a kanizsai vár átépítéséről, kijavításáról.²³

¹⁸ Rózsa, 1999. 19. p.

¹⁹ Berge György Kristóf gróf: 1647–1709, 1694-ben emeltetett birodalmi grófi rangra, császári királyi kamarás volt, vezérőrnagy és udvari haditanácsosi címig vitte.

²⁰ Ágoston, 1913. 256–257. p.

²¹ Rózsa, 1999. 19–20. p.

²² Mindez nagyon hasonlít a későbbi város és az uradalom közötti joghatósági rendszerhez.

²³ A tervezetet említi: Makoviczky, 1934. 17. p.

Alapvető kérdés volt az 1690-es években az évszázados kereskedelmi szokásokból fakadó problémák rendezése. Kanizsa vidékén vezetett át a régi marhahajtó útvonal, amelyen a 16–17. században – főleg a Frangepánok és a Zrínyiek által irányítva – nagy tömegű szarvasmarhát hajtottak ki délnyugati irányban az országból.²⁴ Feltételezhetjük, hogy a 17. század vége felé ebben némi törés keletkezhetett, hiszen a hadi események nem kedveztek a külkereskedelemnek. Lényeges volt, hogy a város visszaszerezze régi kereskedelemből fakadó előnyeit, megerősítse vásártartási jogát. 1697-ben a város évi négy országos vásár megtartására szerzett engedélyt, amivel kiemelkedett a környék szintén nagy pusztulást szenvedett települései, városai közül.²⁵ Ahhoz viszont, hogy a kereskedelem működjön, s hogy egyáltalán a lakosság ellátása, a várban lévő hadsereg szükségleteinek kielégítése megoldódjon, szükséges volt a mocsáron átvezető út és a hidak kijavítása.

Ha korlátok között is, de megindult a váron kívüli városi élet újraszerveződése. A városi tanács működésén, a kereskedelmi és vásári tevékenységen kívül ezt bizonyítja az egyház újraszervezésének előtérbe kerülése is. 1690-ből több adat is maradt arra, hogy a várban maradt török népesség közül több embert a jezsuiták megtérítettek és megkereszteltek.²⁶ A ferencesek 1694 táján jöttek vissza a városba, azonban nem a várban, hanem a vár melletti nagykanizsai oldalon, a dombon nyertek maguknak tartózkodási helyet, ott, ahol korábban a jezsuiták állatainak istállója volt, akik időközben elvonultak Kanizsáról. Itt építettek maguknak egy bolthajtásos kis épületet, s ugyanakkor hozzáláttak egy szentély megépítéséhez is, amit 1696. szeptember 1-jén szenteltek fel.²⁷ Ez az első olyan épület Kanizsa városában, amely az ostrom utáni időkben a mai város helyén épült s hosszú időn keresztül megmaradt. A ferencesek megtelepedése viszont világosan jelezte, hogy a város fejlődése nagyon hamar kilép a vár kereteiből. Berge várparancsnok 1695-ben a ferenceseknek adományozta az általa nem sokkal korábban a Budai Adminisztrációtól vásárolt „*sövénnyel bekerített területet*”, amit a ferencesek „*az építendő zárda és templom helyéül*” kaptak, s az adományozó levélben kikötötte, hogy amennyiben ő azt kívánja, a templom alatt építendő kriptában temessék el. A ferencesek a kincstártól megkapták azt a telket is, amely a légrádi országút mellett feküdt, 1714-ben pedig Zala vármegye adományozta nekik az a rétet, amelyet korábban a jezsuiták használtak. *Halis István* 19. század végén megjelent tanulmányából ismertek az

²⁴ Ehhez lásd: Szakály, 1973, 55–112. p.

²⁵ MOL. C 35. 106. Lad. A. Fasc.33. N.36.

²⁶ P.Takács – Pfeiffer, 2001, 110–111. p.

²⁷ Halis, 1899. 31. p.

adakozók is, akik között leggyakrabban katonatisztekkel találkozhatunk. Ez arra utal, hogy a várban és városban ez idő tájt különösebben tehetős polgári lakosok vélhetően nem voltak, a vagyonosabb társadalmi réteget a hadsereg tisztjei jelentették.²⁸ Arról is tudunk, hogy a ferencesek templomától nem messze, a légrádi országút keleti oldalán létrejött az Ispita-ház (Ispotályosház), vagyis az a szegényház, amely története során nagyon sok funkciót betöltött (volt a későbbiekben szegényház, városháza, raktár, kórház stb.).

Az említett tény két dologra is utal. Egyrészt 1690 után Magyarország területéről gyakorlatilag kiszorult a török, s ugyan még messze volt a karlócai békekötés éve, ám a háború egyenlőtlen katonai körülményeiből világosan következett, hogy a török léte már nem jelent valóságos veszélyt, vagyis tartós berendezkedésre van lehetőség. Másrészt, ha egy katonai parancsnok az általa irányított területen földet szerez magának, azt nagy valószínűséggel egyéni stratégiai és anyagi szempontokból teszi. Berge földjei a Németh utca elején voltak, ennek a déli részét adta a franciskánusoknak, s így egyáltalán nem véletlen, hogy a Németh utcának a Bécsi országúttal találkozásánál, vagyis potenciálisan a legfontosabb várostopográfiai helyen épült fel a „*városparancsnok háza*”, amely Berge várparancsnok által épített ház volt. Ezt a későbbi források is Berge-háznak nevezik, s a népnyelv minden bizonnyal jól őrizte meg az elnevezést.²⁹ Hogy a tulajdonos katonatiszt volt, azt az is mutatja, hogy a néhány évtizede lebontott épületben volt egy igen jelentős méretű, mesterségesen beépített török ágyúgolyó is. Ugyanakkor a ház felépítését az is magyarázhatja, hogy ismereteink szerint Berge parancsnoknak családja is itt élt. Erre utal az, hogy a ferences templom javára rendezett gyűjtésen az adományozók között feltűnik Berge parancsnok felesége, Langen Janka Katalin Jozefa is, aki a katonatisztek között tudott viszonylag jelentősebb adományösszeget összeszedni.³⁰

A 18. század elejére kiderült, hogy Bécsnek sem a magyarországi területek beolvasztására tett politikai kísérletei, sem az államháztartási stabilizációs lépései nem voltak túl eredményesek. A Neoacquistica Commissio tevékenysége nem hozott sok pénzt az udvarnak, ugyanakkor a fellángoló helyi kuruc mozgalmak örökös veszélyforrást jelentettek. Az Udvar ráadásul örökös háborúba bonyolódott, egyre több pénzre volt szüksége, így nem tudott mit kezdeni a magyarországi várakkal és helyőrségekkel, s megpró-

²⁸ Halis, 1899. 36–37. p.

²⁹ Építésének időpontját későbbi, egymást ismételtető szakirodalmi források 1702 körüli időre teszik. Akkor azonban Schenkendorf-háznak kellene nevezni, ez a név viszont nem ismert az irodalomban, így az ellentmondás egyetlen logikai feloldása, hogy Berge ezt a házat 1695–97 között építtette, hiszen 1697-től már nem volt várparancsnok.

³⁰ P. Takács – Pfeiffer, 2001. 760. p.

bálta minimálisra szorítani ez irányú költségeit, ráadásul a török elleni háború sikerei és békekötései után már nem volt szükség a korábbi végváraakra.³¹ Így aztán nem véletlen, hogy Lipót király 1702. január 26-án kiadta rendeletét a magyarországi várak lerombolására vonatkozóan, amelyben természetesen a nyugat-magyarországi terület várai is szerepeltek.³² Az új védelmi modellben Kanizsa vára már nem játszott komoly szerepet (szemben például a megerősítésre ítélt Szigetvárral), ezért a végvár pusztulásra ítéltetett.³³ Mivel Kanizsa vára egy mocsár kellős közepén helyezkedett el, így itt különösen nagy problémát jelentett a lerombolás, de fontos kérdéssé vált a helybeli tüzérség elszállítása is,³⁴ valamint – hasonlóan más végvárakhoz – a volt végvári katonák letelepítése.³⁵ Kanizsa esetében a rendelkezés előírta, hogy a muníciót, élelmiszert stb. át kell szállítani a mocsár melletti „szilárd talajra”, ugyanis ott, ahol a vár áll, az használhatatlan lenne. Ebből következik, hogy 1702–1703 során, amikor is a vár végleges lerombolása (*demolición*) bekövetkezett, az addig a várban, avagy közvetlenül mellette lévő területeken élők el kellett költöztetni. Nem véletlenül írja 1702. február 4-én Schenkendorf a Haditanácshoz azt, hogy Kanizsa megsemmisítése azért is nehéz ügy, mert az oda újonnan telepített lakosságot nemigen lehet megint elköltöztetni. Mindez természetesen kedvezett az új város kialakulásának, amelynek keleti területe pontosan oda esett, ahol az már pár száz évvel azelőtt is volt. Érdemes megjegyezni azt, hogy a várat korábban átszelte az a kelet-nyugati út, amely Varasd irányába igen fontos közlekedési útvonal volt, így ezt fenn kellett tartani. A vár lerombolása során a lakosság kérésére meg kellett hagyni azt a töltést (hidat), amelyen keresztül biztosítani lehetett a két városrész közötti szállítást és a személyforgalmat. A várbéli lakosság elhagyott házáiért kárpótlásul új birtokleveleket kapott, a váron kívüli telkeket mérték ki nekik, ahova ingóságukat hordhatták.³⁶

Egy nagy kiterjedésű várat eltüntetni nem könnyű, s ráadásul időrabló folyamat. Sok mindenről kellett gondoskodni ahhoz, hogy a vár lerombolása végbemehessen, a végrehajtás hatalmas áldozatokat követelt. Batthyány II. Ádám gróf 1702-ben levelében azt kérte az Udvari Kancelláriától, hogy a

³¹ Oross, 2006. 1464. p.

³² R. Várkonyi, 1989. 96. p.

³³ Lásd pl. Oross, 2006. 1446. p.

³⁴ Oross, 2006. 1464. p.

³⁵ Ehhez lásd: R. Várkonyi, 1989. 150. p.

³⁶ Schenkendorf levele: Rózsa, 1995. 20. p.; illetve: Rózsa, 1999. 29. p. Hozzátehetjük, hogy abban a korban költözni és új házat építeni korántsem jelentett olyan teherfételt, mint a mai időkben, a házak felépítése nagyrészt pénz nélkül is lehetséges volt, s néhány hónap alatt elkészülhettek.

szomszédos vármegyék is vegyék ki részüket a munkálatokból. Úgy becsülte, hogy 1500 emberre és 1500 szállító szekérre lesz majd szükség. Ez azért volt lényeges, mert az ostrom előtt és alatt a környék már eléggé elnéptelenedett, s nem volt megfelelő mennyiségű munkáskéz a feladatok ellátására, nem véletlen, hogy a vármegyét kérték robotosok kirendelésére.³⁷ A nehéz katonai muníció, az ágyúk, tarackok elvontatásához vasalt szekerekre volt szükség; a száz mázsa szurok, gyanta, salétrom szállításhoz csak olyan szekerek voltak megfelelők, amelyeket négy marhával vontathattak stb. „*Item Commendánt uram kíván ezer szekeret, a föld és kü ki hordására, úgy hogy minden szekér mellett két ember lévén, négy-négy marhával, az oldalak vesszűvel fontak legyenek, és minden tizennégy napig száz szekér itt szolgálván azokat másik száz válthassa meg*”.³⁸ A köhidat is meg kellett építeni a mocsáron átvezető úton, hiszen másképpen a hadianyag elszállítása nehézségekbe ütközött volna. Egy angol utazó, *Simon Clement* 1715-ben Kanizsa volt váráról azt jegyezte fel, hogy „...a bástyák és a falak itt olyan hatalmasak voltak, hogy – amint azt nekem elmondták – több mint két éven át 1000 embert alkalmaztak a lebontásukra”.³⁹ Egy 1703 májusában készült jelentés már arról számol be, hogy Kanizsa vára földig leromboltatott, s ezenközben megszűnt a templom, a városháza, amelyek helyett újakat kell építeni; ugyanakkor más források meg azt sejtetik, hogy a vár végleges lerombolása elhúzódott, s majd csak az új tulajdonos, Grassics báró fejezte be 1704 elejére.⁴⁰ Ez azt jelenti, hogy 1703/1704-re kialakultak a városi lakosság új megélhetési keretei, az addigi katonai potenciál megszűnt, a hadsereg elvonult, a város pedig az addigi kamarai irányítási pozícióból új földesúr kezébe került, egyre inkább mezővárossá vált.

Lipót császár és magyar király már 1688-ban létrehozta az Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissiót*), amelynek feladata a birtokjogok rendezése volt. Mivel a fegyverváltás megfizetése a magyarországi birtokosok számára a földek 10%-os forgalmi becsértékének alkalmazásával teljesíthetetlen volt, így pénzhez sem igen jutott a fiskus, ezért aztán 1702 után méltányosabb eljárásra tértek át: a vármegyéknek átalányösszeget kellett fizetni a területükön lévő földek után.⁴¹ Zala vármegyében a folyamat még így is elhúzódott, s majd csak 1738-ban oldódott meg véglegesen 18 ezer forint lefizetésével.⁴² Azokat a földeket viszont, amelyekre szinte egy-

³⁷ Oross, 2006/b. 143. p.

³⁸ V. Molnár, 1987. 151–152. p.

³⁹ Kropf, 1921. 129. p.

⁴⁰ MOL. B.K.A. E 282. C. N.84.; illetve: Rózsa, 1995. 21. p.

⁴¹ Marczali, 1897. 92. kötet, 1–25. p.

⁴² Zala megye történelmi olvasókönyve, 1996. 120. p., illetve: Szabó, 1978. 99–111. p.

általán nem találtak régi tulajdonost, az udvar potom áron elvesztegette, olyanok kapták meg, akik relatíve a legtöbbet fizették érte. Az udvar a háború után hatalmas összegekkel tartozott hitelezőinek, így nem véletlen, hogy szinte mindent igyekezett – legalább ideiglenes hatállyal – eladományozni, s a befolyt bevétellel a felgyülemlett adósságot csökkenteni.

Kanizsa története⁴³ kapcsán ennek a folyamatnak az egyik első eleme az uradalom eladományozása volt. 1693. július 10-én kelt az a szerződés, amely a Kamara és gyöngyösi Nagy Ferenc és fia, Zsigmond között jött létre a kanizsai javakat illetően, s amelyben eladták az uradalmat 60 ezer rénes forintért.⁴⁴ A számos „Nagy” nevű nemesi família közül ez volt az a család, amelynek Ferenc nevű tagját „*I. Lipót a török elleni harcokban kimutatott vitézségéért a Dunán inneni részek alkapitányává tette*”,⁴⁵ s aki a kanizsai végek vicegenerálisa címet 1695-ig viselte. Nagy Ferenc és fia, Zsigmond 1681-ben bárói címet kapott. A katonai karrier komoly házasságot eredményezett: Nagy Ferenc felesége Széchényi Erzsébet volt, fia pedig báró Szapáry Péter lányát, Magdolnát vehette el.⁴⁶ Nagy Ferenc vicegenerális különben birtokai nagy részét a korábban elkobzott Nádasdy-földekből szerezte.⁴⁷ Természetesen az 1693. évi adomány ugyanolyan gratiale volt, mint sok más adomány: az udvar a háborús időszakban általában elmaradt a zsoldfizetéssel, az egyéb szállításokkal, amit a hadsereg persze természetben (rabolt, rekvirált stb.) pótolta, de ez az udvar részéről egyfajta kölcsönként jelent meg, amit aztán törleszteni kellett, s ennek fejében birtokokat osztottak a gazdátlanná vált, avagy fegyverrel megszerzett területekből. Az említett szerződés pontosan felsorolta, hogy mi tartozott a kanizsai uradalomhoz. Része volt a domíniumnak ekkor Segedő, Geredze, Kislagd, Mantha-Manza, Almaszeg, Mikefalva, Baufalva, Erdősfalva, Geresfalva, Oyenfalva, Bayesia, Csakany, Sigard, Viched, Gyanot, Also-Kerchen, Felső-Bagota, Ballin, Csicsó, Ilhó, Iklód, Saagh, Magasd, Mindszent, Egervölgy-Egresd, s még vagy 20 darab kisebb-nagyobb praedium.⁴⁸ Ezek a települések a későbbiekben vagy felszámolásra kerültek, vagy egybeolvadtak, ebből következően a 18. század vége felé már csak alig 10 puszta volt ismert közülük. Az

⁴³ Miután a vár eltűnt, a várhoz kapcsolódó városrészek is jelentősen megváltoztak. Kanizsa alatt alapvetően két település egységét kell értenünk. A nyugati agráriusabb felét Kiskanizsának, a keleti, iparosodottabb felét pedig Nagykanizsának hívták.

⁴⁴ MOL. P.1322. 100. N.2. 1693.

⁴⁵ Nagy, 1861. 8.k. 76. p.

⁴⁶ Iványi, 1982–83. 127. p. (A Szapáry rokonságnak lesz még következménye, hiszen ebből a családból került ki Kanizsa következő földesura – lásd később)

⁴⁷ Bél, 1989. 224. p., illetve: Iványi, 1982–83. 115–129. p.; Mocsáry, 1902. 177–183. p.

⁴⁸ MOL. P 1322. 100. N.2. 1693. július 10.

adományt Zsigmondnak – apja 1702. évi halála után – az uralkodó megerősítette.⁴⁹ Nagy Zsigmond 1716-ban meghalt, s vele a család is kihalt. A Nagy-család nőtagjaira vélhetően nem sok vagyon maradhatott, amire az utal, hogy 1718-ban Széchenyi Erzsébet a család többi tagjától azt kérlemezte, hogy mivel „*nagy nyomorúságra jutott*”, így kénytelenségből testvéréhez, Sárához mehessen.⁵⁰ A fentiekből látható, hogy a gyöngyösi Nagy-család a kamarai kezelésű kanizsai uradalmat élethosszig tartó adományként kapta, ám mivel nem volt fiúörököse, az visszakerült a Kamara hatálya alá, amely azt újra eladhatta.

A földesúri politika mindig rányomja bélyegét egy város területi rendszerére. Esetünkben az udvar Kanizsa mezővárost és a kanizsai uradalmat külön kezelte, így azok más-más földesúr hatalma alá kerültek. A kamara után a város első földesura báró Grassics Jakab lett, aki 1702. második felében jutott kanizsai birtokához. A birtokátadás előtt a szokásos gyakorlatnak megfelelően az Udvari Kamara rendeletére a Budai Kamarai Adminisztráció felbecsültette Kanizsát, amely 1703 elején mintegy 15 ezer forintot ért (ez meglehetősen csekély összeg, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy éppen lerombolták a várat), majd pedig az Udvari Kamara utasította az Adminisztrációt, hogy adja át örökös jogon (*Jure Perennali*) 12 500 forintért Grassics bárónak.⁵¹ A földesúrról (teljes nevén *brenizai, glinbisky és jeseroi* báró Grassics Jakab) a forrásokból és a szakirodalomból is kevés tényszerűt lehet tudni, de az ismert, hogy korábban udvari hadiszállító volt, a későbbiekben pedig Bécsben élt. (Ebben az időben a környéken komoly birtokforgalom volt, amelynek során jelentős méretű földek cseréltek gazdát. Említsük meg például azt, hogy a mai Nagykanizsa részét képező korabeli Horvátszentmiklóst de Prie márki kínálta eladásra 12 ezer forintért nemes Chinorányi Boldizsárnak – aki egyben a kanizsai postamester is volt –, ám végül is a vétel nem valósult meg.)⁵² Grassics a várossal együtt kapta a lerombolt várat is.⁵³

Grassics báró birtokba lépése után nem sokkal kitört a Rákóczi-szabadságharc, s a háború hamar elérte Kanizsát is. 1704 januárjában Rákóczi seregének „*ezereskapitánya*”, Szarka Zsigmond foglalta el Kanizsát.⁵⁴ A kuruc foglalás már értelemszerűen nem a vár (hiszen az addigra lerombolta-

⁴⁹ Mocsáry, 1902. 180. p.

⁵⁰ Bártfai Szabó, 1929. 1. kötet, 368. p.

⁵¹ MOL. Budai Kamarai Adminisztráció. E 280. Hofbefehle. 1703. május. N.23.; Ugyanezt az iratot, apró különbséggel hasonlóan értelmezi: Rózsa, 2000. 11. p.

⁵² Halis, 1893. 14. p.

⁵³ Barbarits, 1929. 25. p.

⁵⁴ Esze, 1955. 349. p.

tott), hanem a mellette lévő mezőváros elfoglalását jelentette.⁵⁵ A kuruc hadsereg a korban szokásos módon, azaz rekvirálásokkal tartotta fenn magát, ismert például, hogy 1705-ben mintegy 1000 köböl gabonát gyűjtöttek be a városiaktól.⁵⁶ Csak miután a császáriak kiszorították a szabadságharcosokat, vehette ténylegesen is birtokba Grassics báró a várost. A báróval ugyanakkor sok baja volt a városi népességnek, így például volt olyan eset, amikor egyenesen a királyhoz intéztek panaszlevelet, amelyben védelmet kértek a város urával szemben.⁵⁷

A Grassicsnak történő átadás előtt a Budai Adminisztráció összeíratta a kanizsai birtokot, így ebből az 1703. évi dokumentumból, valamint egy három évvel korábbi összeírásból (1700) némi képet kaphatunk Kanizsa század eleji gazdasági és társadalmi rendszeréről.⁵⁸ A város területe 1703-ban 2300 hold szántóföldből és 350 napszám rétből állt, ami csaknem megegyezik az 1700. évi összeírás 2000 holdas szántó és 500 napszám rét nagyságával. A leírás szerint Kanizsa központi eleme mindenképpen a két városrészt elválasztó patak s a hatalmas mocsár volt, a város területét 1 óra járásra becsülte mindkét irányban az összeírást végző. Öt malom működött a város területén, volt itt vámhivatal és harmincadhivatal is.⁵⁹ Tudjuk azt is, hogy egyre több iparos élhetett Kanizsán, hiszen a századforduló környékén már több céh is megalakult. Az 1703. évi összeírás alapján Kanizsán 159 háztulajdonos és ezen kívül 44 polgári lakos élhetett. A nevek alapján a lakosok között 61% magyar, 25% pedig német anyanyelvű lehetett, döntő többségük katolikus volt, de voltak közöttük görögkeleti vallásúak is. A magyar nevek többsége arra utal, hogy az 1690-es évek vége felé jelentősebb magyar népesség költözhetett be a városba.

A 18. század elején az új Kanizsa valójában két települést jelentett, hiszen a korábbi Rácvárosból kialakult az agráriusabb jellegű Kiskanizsa (Canisa Minor), míg a nyugati területen létrejött új városrész Nagykanizsa (Canisa Maior) néven jelenik meg a forrásokban. Megfelelő források hiányában örök kérdés marad, hogy a durván 200 háztulajdonos pontosan mekkora népességet jelent, hiszen nem ismerjük az egy háztartásban élő lakosság pontos számát. Mivel azonban a demográfia-történeti vizsgálatok erre a

⁵⁵ Oross, 2006/b. 145. p.

⁵⁶ Archivum Rákócziánum. 1873. 1.kötet, 94. p.

⁵⁷ Barbarits, 1929. 25. p.

⁵⁸ MOL. Magyar Kamara Levéltára. E.156. U et C. Fasc. 29. N.4.; illetve MOL. E 156. U et C. Fasc.29. N.2.

⁵⁹ A harmincadhivatalnak nem volt túl nagy a bevétele, a kamarai adatok szerint 1695-ben 499 forint, 1697-ben 553 forint bevétel származott innen. Lásd: MOL. E. 286. 22. Vegyes számadások és nyugták, 1698.

korszakra vonatkozóan általában népes háztartásokat jeleznek, úgy gondoljuk, hogy a háztartásokat átlag legalább 5–6 fővel kell számolni, s így hozzávetőlegesen mintegy 1000–1200 fős népességgel kalkulálhatunk.⁶⁰ Lényeges viszont a hosszú távú városi fejlődést illetően az, hogy az 1702–1703. év során minden bizonnyal azok jutottak a városban központi birtoktestekhez (telkekhez, belső házhelyhez) a polgárság tagjai közül, akik a várból kényszerszerűen kiköltöztek. A nagykanizsai és kiskanizsai város a vár (mocsár) közvetlen szomszédságában jött létre, az enyhén emelkedő terület alján, oldalában, a töltés melletti területeken.

A vár lerombolása után, 1703-ban Grassics Jakab korábbi hadiszállító azzal a feltétellel kapta meg a kincstártól Kanizsa városát, hogy el kell takarítania a vár maradványait.⁶¹ A vár lerombolása után hatalmas mennyiségű építőanyag maradt, s ez lehetőséget teremtett arra, hogy jó néhány földesúri épület jöhessen létre. A mai nagykanizsai Fő úton létrehozott egyik legfontosabb földesúri épületet Grassics földesúr emeltette, amelyre a későbbiekben még emeletet is húzatott. A ház felső részében 5 szoba volt, míg az alsó részt kiadta bérbe egy vendégfogadósnak. Egyes vélemények szerint Grassics a rezidenciáját már eleve úgy építtette, hogy az vendégfogadó is legyen,⁶² bár mi ezt nem tartjuk valószínűnek; a korabeli földesúri gyakorlat a társadalom tömegétől való elkülönülést hangsúlyozta. Minden bizonnyal a század elején épült a Fő utca és a Bécsi út keleti sarkán álló postamesteri állomás (postaház) is. Egy pár évvel később készült összeírás kapcsán tudjuk, hogy postaház fundusához gyümölcsöskert és szántóterület is tartozott, amely után a postamester cenzust fizetett a földesúrnak.⁶³ Grassics báró földesurasága idején épülhetett meg az új városháza is, amely éppen az út túlsó oldalán, szemben a földesúri házzal, a légrádi országút és a Fő utca találkozásának keleti oldalán állt. 1713-ban megszületett a város és a földesúr közötti úrbéri szerződés is, amelyben pontosan szabályozták a városiak által nyújtandó szolgáltatásokat.⁶⁴

Nagyon valószínű, hogy a korabeli gyakorlat szerint a kanizsai népesség kezdeti letelepedése még nem volt teljesen szabályozott jellegű, így a várból kiköltöző és máshonnan a városba beköltöző népesség a főbb kereskedelmi útvonalnak megfelelően telepedett le. Semmi nem utal arra, hogy a magyar-

⁶⁰ (Ez becslés, a korabeli adóösszeírásokból származtatható családlétszám és népességnagyság bizonytalanságára már sokan rámutattak, amire jelen esetben példa lehet, hogy a 159 háztulajdonos között 3 lovas katonát és 6 özvegyasszonyt is összeírtak.)

⁶¹ Barbarits, 1929. 25. p.

⁶² Halis, 1893. 15. p.

⁶³ MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. Fasc. 67. N. 45(a)

⁶⁴ MOL. P 1313. 206. II. N.19. 1713. évi szerződés

országi földesurak korlátozták volna a népesség letelepedését, inkább örültek, ha adózó munkáskezet láttak. Mivel funduális felmérések ebben a korban nem jöttek létre, így a lakosság meglehetősen szabadon jutott telekhez. Ebből viszont az is következik, hogy a nagy- és kiskanizsai lakosság elsődlegesen a város négy tengelye mentén, vagyis a légrádi, a bécsi, a szigeti és a varasdi utak mentén található magának házhelyet. Azok persze, akik előbb telepedtek a városba, előnybe kerülhettek, hiszen az előbb elfoglalt földekből alakult ki a későbbi városközpont. A pár évvel később Kanizsán járó *Clement Simon* angol utazó úgy jellemezte a várost, hogy az igazságszolgálat kicsinyke volt: „...*ámbar a világ e sarkában városnak nevezik ehelyett, valóban nem sokkal jobb egy falunál, valami 100 szétszórva épített és szalmával födött házzal. Egymás mellé sorakozó ház nincs.*” S bár utólag tudjuk, hogy nem igaz, mégis rögzítjük az angol utazó észrevételét, miszerint „*Tégla- vagy kőépület az nincs, egy kis kápolnának és a császár sóházának kivételével, mert a só az ő monopóliuma.*”⁶⁵ Az említett sóház a Bergeházzal szemben, a Piarctér délnyugati szögletében lévő saroképület volt. A kezdetben csak földszintes épület ezt megelőzően harmincados ház volt (lehet, hogy ebben lakott a harmincados tiszt is), később lett csak sóház belőle.⁶⁶ A mellette lévő Piarctéren épített házak egyikében lakott a „*Soó tiszt*”. A só nagyon fontos kincstári bevételi forrás volt, nem véletlen, hogy alig egy-két nappal a sikeres visszahódítás után az egyik udvari számvevő már kérte az uralkodót, hogy „...*Kanizsa várában és az ide hódoltságban volt helységekben és vármegyékben, hanem Muraköz szigetén és a vend határvidéken csak Aussee-i só legyen szállítható és felhasználható*”.⁶⁷

Grassics báró, aki megkapta a várost, pénzt akart látni a településből, s ez a lakosság terheinek növekedését hozta magával. Grassics már 10 éve a város földesura volt, amikor a Rákóczi-szabadságharc után két évvel szerződésben rögzítették a város és a földesúr közti jogállást. Ez egy úrbéri szerződés volt, amelynek jelentősége az, hogy a későbbiekben minden földesúrváltásnál ehhez a contractushoz lehetett visszanyúlni, vagyis ez lett a későbbiek számára a viszonyítási alap. Nézzük, hogyan szabályozta a városi társadalom életét az 1713. évi conventionalis contractus!⁶⁸

⁶⁵ Kropf, 1921. 128–129. p.

⁶⁶ A harmincadhivatalokat átalakították, s közülük sokat megszüntettek az 1720-as évek környékén, ennek során a kanizsai hivatal is megszünt. Lásd: Nagy, 1971. 62–63. p.

⁶⁷ Rózsa, 1995. 3. p.

⁶⁸ A latin nyelvű szerződés másolatát Rózsa Miklóstól kaptam 1999-ben. Később megjelent nyomtatásban is, lásd: Rózsa, 2000. 17–18. p. Az egyes pontokhoz zárójelben fűztünk értelmező megjegyzéseket.

1. A városlakóknak egy egész telek után, amelyhez 24 hold szántó, 1 hold kert, illetve nem meghatározott nagyságú erdő (fa) és rét tartozik, a birtoklás megkezdése után 3 év elteltével évi 4 forintot kell fizetni. A városlakóktól megkülönböztetett zselléreknek nem kellett pénzt fizetniük, csak évi két munkanapot teljesíteni. (Ez a korábbi kamarai állapotnak további elismerését jelenti, hiszen már 1690-ben is beiktatták a három éves türelmi időt. Ugyanakkor egybeesett ez a korabeli telepítési láz alkalmával megszokott általános kivárási idővel, amiből az is következik, hogy vélhetően Kanizsa városában is jelentősebb betelepítési folyamat indulhatott meg.)

2. Azon kertek után, amelyek kívül estek a házak mögötti területen (itt minden bizonnyal a későbbi, századközepi forrásokban már külső kertnek nevezett földekről van szó), minden hold után 9 krajcárt kellett fizetniük a birtoklóknak.

3. Miután eltelt az adómentes időszak, a bevetett földek után minden polgár búzából, rozsból, árpából a tizedik keresztet kilenced fejében köteles volt beadni.

4. A kanizsaiaknak gondoskodni kellett a plébános eltartásáról. Erre az ún. országos stólán felül egész telkenként 20 dénárt kellett fizetni, továbbá akiknek állataik voltak, azoknak évente egyszer egy szekér fát kellett a plébánosnak vinni. A contractus értelmében a földesúr kötelessége volt a horvát és német lelkészek vasárnapi és ünnepnapjainak megszervezése, valamint az ifjúságnak szóló hittantanítás biztosítása.

5. 1713. január 1-jétől a városlakók számára öt hónapon keresztül fogyasztási adó nélküli szabad borkimérést biztosítottak.

6. A befolyó bírságok fele részben az uraságot, fele részben a várost illették.

7. A telek- és földbirtoklóknak negyedévente kellett fizetniük a rájuk eső összeget.

8. Ha a városiak a házukat vagy telküket eladták, akkor az uraság számára semmit nem kellett fizetni, ellenben a kancellária számára 2 forint 50 krajcárt kötelesek voltak megfizetni.

9. A szerződés az akkor a városban élő polgárokkal jött létre, akik ezt megelőzően komoly károkat szenvedtek. Kikötötték, hogy ha újabb polgárok érkeznek a városba, akkor a földesúrnak lehetősége lesz hasonló meg egyezésre velük.

10. A városbíró, a jegyző, valamint a szegények ispotálya szántót, rétet és tűzifát saját használatra tized, vagy más fizetési kötelezettség nélkül kapott.

11. A földesúr szavatosságot vállalt a királynak járó tized és fogyasztási adó vonatkozásában. Ha a földesúr eladja a várost, akkor az új tulajdonos-

nak is kötelessége lesz megtartani a mostani szabályozást. A szerződést pedig a földesúr és a város 1000 forint büntetés terhe mellett köteles betartani.

A 11 pontból világosan kiolvasható, hogy 1713-ban a város lakói relatíve jelentős szabadsághoz jutottak. A város belterülete és a külső határ a földesúr tulajdonát képezte, ám a városi lakosság használta azt, amiért adót fizetett s egyéb szolgáltatásokat teljesített. A városi lakosságnak viszonylag sok mindenért kellett fizetnie, de ennek fejében a földesúr nem szólt bele a városiak apró-cseprő ügyeibe, vagyis már Grassics idején is autonómiát tudtak elérni.

Kétségtelen, hogy a délnyugat-dunántúli térség települései – benne a nagy kiterjedésű kanizsai uradalom falvaival – óriási pusztulást szenvedtek a török hódoltság utolsó 30 évében. A megmaradt települések alig pár tucat lakossal rendelkeztek csak a 18. század elején. Így nem véletlen, hogy a Kanizsa – még a szerény, ekkor már mintegy 1500–2000 fő körüli népességével is – igen komoly településnek, s nem utolsósorban közlekedési és igazgatási központnak is számított messze vidéken. Ekkor már túl vagyunk a Rákóczi-szabadságharc idején, a város megsarcolásának korszakán, vége a pestises éveknek, vagyis a béke és az építés időszaka köszöntött rá a magyarországi településekre. A város jelentőségét mutatja az 1715. évi országos összeírás adatsora, amely szerint 263 adózó (jobbágy és zsellér) élt a Kanizsán, amit nyilvánvalóan ki kell egészítenünk az adózásra nem kötelezettek számával (majorsági és uradalmi alkalmazottak, a városban élő nemesek, egyháziak, tanító stb.).⁶⁹ Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy mintegy 300–320 családfő élhetett a városban, amely a fenti népességszámot valószínűvé teszi. Az összeírás szó szerint oppidumnak említi Kanizsát, ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a lakók személyükben szabadok, s a földesúrhoz szerződés köti őket, vagyis bérlőnek minősülnek. Az összeírás szöveges része arra is kitér, hogy Kanizsának évente négyszer van joga országos vásárt tartania. Kiemelték azt is, hogy a város területén szőlő nincs, így Förhencz és Homokkomárom területén (a várostól északra lévő területen) művelnek a kanizsaiak szőlőt.⁷⁰ A város jelentős piaccal bírt, belső igazgatási rendszere volt már, vagyis a térség legfontosabb települése volt már ebben az időben is.

Kanizsa város életében a következő fordulópontot Grassics báró halála hozta, amely után a birtok újra visszaszállt a kincstárra, s így annak megint

⁶⁹ ZML. Ö 19. Conscriptioes universales. Fasc. 2. 1715–1720. Az összeírásban nem különítették el a nagy- és a kiskanizsai városrészben élőket.

⁷⁰ Ugyanott. Itt jegyezzük meg, hogy az iratban említett Ferhinc szőlőhegy a pallini Inkey uradalom része volt, a későbbi források s ma is Förhencznek hívják, így mi is ezt az alakot használjuk.

tulajdonost kellett keresni.⁷¹ Két új família jelentkezett a kanizsai uradalomért és magáért a városért. Teljesen véletlenül a várostulajdonos Grassics halála időben egybeesett az uradalom tulajdonosának, a gyöngyösi Nagycsaládnak a kihalásával, tehát a város és az uradalom is üressé vált. Kanizsa és uradalma két új földesúré lett: báró Szapáry (II.) Miklós és Inkey János osztozkodtak rajta. A Szapáryaknak volt jogigényük is, hiszen – mint azt fentebb már említettük – gyöngyösi Nagy Zsigmond felesége révén leányágon az uradalmat örökölhették (feltételezve, hogy ehhez a Kamara is hozzájárul). Az Inkeyek esetében tisztább a kép, ők megvették a birtok egy jelentős részét. A kanizsai uradalom és a város tehát a két családhoz került, akik a területet mindjárt szét is osztották egymás között, ami annak megfelelését jelentette.⁷² Szapáry Miklós bárónak jutott ekkor Kanizsa város, rajta kívül Sormás, Szepetnek, Bajcsa, Bánfa, Borstfa, Mikefa, Almaszeg, Manta, Sigárd, Rattka, Peregnye, Szerdahely, Csorkut település is. Ez a terület egyrészt a város közvetlen környezetében, másrészt attól nyugatra, délnyugatra helyezkedett el. Az Inkeyek kapták a volt váruradalom északi és keleti földjeit. Az Inkeyek a Kanizsától északra lévő Pallin faluban építették ki egyik dél-dunántúli központjukat, s a későbbiekben tartósan ott is maradtak, 1724-ben Pallin helységről kapták a „*pallini*” nemesi előnevet.⁷³ Az 1717. évi szerződés mindenképpen határkő a város és uradalma kapcsolatában, hiszen a korábbi váruradalomból a pallini uradalom gyakorlatilag kivált, s a továbbiakban más földbirtokos és más leszármazás határozta meg annak működését. Ám az is tény, hogy gazdasági kapcsolatok – főleg a kanizsai piac révén – bőségesen maradtak a kanizsai és a pallini uradalom között.

Mint azt említettük, Kanizsa város és uradalma a Szapáryakhoz került, amely ismert família a magyarországi arisztokrácia történetében. A Szapáryaknak Kanizsán kívül a Dunántúlon több helyen, így például Vas és Veszprém megyében is voltak földjei, Vas megyében például több, mint 40 falu volt birtokukban. Zala megyében is számos birtokhoz jutottak hozzá a 17–18. század fordulóján (Bécz, Letenye, Egyeduta, Muraszombat, Szécsisziget stb.), amely időszak a família felemelkedésének kora volt.⁷⁴ Letenye

⁷¹ Nem tudjuk pontosan, hogy miért következett be a birtokoscseré. Egyes adatok szerint Grassics báró meghalt, míg mások azt állítják (források megnevezése nélkül), hogy eladta a birtokot, mindenesetre a korabeli gyakorlat szerint inkább a földesurak halála eredményezhette azt a szituációt, amikor a kincstárnak újra ki kellett valakinek adnia a birtokot.

⁷² MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.I. 1717. október 14.

⁷³ Kaposi, 1997. 264. p. A másik, idővel még jelentősebbé váló Inkey-uradalmi centrummá a Kanizsától mintegy 2 óra járásra lévő, de már Somogyban lévő Iharosberény vált, ahol a 18. század közepén a család felépítette barokk stílusú kastélyát.

⁷⁴ Bél, 1989. 230. p.

később is megmaradt a család birtokában, itt építettek a későbbiekben egy ma is meglévő klasszicista kastélyt. A bárói rangot 1690-ben Szapáry Péter nyerte el, a grófi címet pedig két fia 1722-ben érdemelte ki.⁷⁵ A kanizsai vásárlással a Szapáryak egy nyugat-keleti irányú tengely mentén egybefüggő, 25 km hosszú földbirtok-komplexumot alakítottak ki, amely a Murától a Zalát Somogy megyétől elválasztó Bakónaki patakig terjedt. Ehhez persze az is kellett, hogy Szapáry gróf 1720 körül még számos falu megvásárlásával (például Eszteregnye, Becsehely stb.) kerekítse ki a birtokát.⁷⁶ Egy későbbi birtokeladási iratban fennmaradt utalás szerint a Kamara 36 500 forintra értékelte fel a kanizsai birtokot Grassics Jakab halála után, vagyis Szapáry Miklós ennyit fizetett érte.⁷⁷ Úgy tűnik a forrásokból, hogy ugyanakkor Szapáry Miklós és később fia, István tartósan kívánt ezen a dél-zalai vidéken berendezkedni. Tegyük még hozzá, hogy a birtokmegosztás 1717-ben történt, de a kamarai felmérés késett: Pollianczy harmincados csak 1720 januárjában tudta felmérni a birtokot. Ebből a dokumentumból a kanizsai uradalom elég siralmas képe látszik: alacsony jövedelem származott a dominium falvaiból, kevés ember élt a falvakban és a pusztákban. Így például Szeptetneken – amely a későbbiekben tekintélyes méretű faluvá növekedett – mindössze 13 földdel bíró gazdát talált az összeíró, Bajcsán még egyáltalán nem voltak úrbéresek, csak árendások, Sormáson mindössze 10 úrbéres élt stb.⁷⁸

Szapáry a városban is végzett átalakítást, tudjuk például, hogy a lerombolt „...vár tégláiból...építettett” magának Kanizsán rezidenciát. A korábbi Grassics-féle épület mellett épült fel a kanizsaiak által a későbbiekben „hercegi vár”-nak nevezett reprezentatív ház.⁷⁹ A kastély L-alakú, emeletes rezidencia volt, bár tény, hogy nem hogy annyira kastélyszerű, hanem inkább egy elnyújtott, hosszú, kúriaszerű épület volt. A kastély méreteivel 150 éven keresztül a legnagyobb épületnek számított Kanizsa városában. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban Kanizsa egyre inkább mezővárosként funkcionált; 1721-ben például Szapáry elérte azt, hogy a város népessége az általuk használt földek után 700 forint árendát fizessen.⁸⁰ Szakirodalmi adatok szerint a földesúrral szemben való védekezés gyanánt a város 1739-ben és

⁷⁵ Nagy, 1861. 10. kötet, 484. p.

⁷⁶ Acsády, 1896. 394. p.

⁷⁷ MOL. P 1322. 181. 101.tétel. Kanizsa.

⁷⁸ MOL. E 156. Fasc. 87. N.66. 1719.

⁷⁹ Jegyzőkönyv: 1896. 11. p. Azért nevezték hercegi várnak, mert ez az épület is a régi vár köveiből épült, legalábbis Halis István ezt állítja érzékletes elbeszélésében. Lásd: Halis, 1893. 14–15. p.

⁸⁰ Barbarits, 1929. 25. p.

1742-ben is megpróbálkozott a szabad királyi városi rang elnyerésével, ám a deputációk nem jártak sikerrel, a földesurak érdekérvényesítő lehetőségei jobbak voltak a városénál.⁸¹ Grassiccsal ellentétben Szapáry földesúr már a városban lakott, s udvartartásával jelentősen befolyásolta a város életét.

A Szapáry-familia földesurasága 1743-ig tartott, amikor is Szapáry István báró utódok nélkül meghalt, s a Szapáry-vagyonnak ez a része új tulajdonos elé nézett.⁸² Szapáry István ugyan végrendeletében megnevezte az örökösöket, így például Szepetneket, Eszteregnye felét, Mantát és egyéb pusztákat Bajaky Mihályra hagyta, míg Kanizsa városában lévő rezidenciáját, valamint Fityeháza, Zsigárd, Bilke, Péterfa, Kerekes pusztáját (vagyis a városhoz tartozó területet) korábbi házvezetőjére és gazdaasszonyára, nemes Petrikovits Magdolnára (T. Ns. Vitézlő Bessenyei Ignác hadnagy feleségére) testálta, annak korábbi kitartó szolgálatait meghálálendő.⁸³ Az új örökösök azonban nem tudtak mit kezdeni a birtokkal, sem az adóssággal, ráadásul a magszakadás miatt a kincstár is bejelentette igényét, vagyis újra a fiskus kezébe került a birtok. Terhelte a potenciális új tulajdonosokat az a 6303 forint adósság, amivel Szapáry tartozott a kanizsai ferenceseknek. Végül is 1743-ban a tulajdonlás hosszú távra megoldódott: november 29-én Petrikovits Magdolna kanizsai örökségéről lemondott, amiért az újdonsült tulajdonostól, gróf Batthyány Lajostól 15 ezer forintot kapott.⁸⁴ 1743. december 30-áról maradt fenn az az irat, amelyben a Kamara elismerte, hogy Batthyány Lajos gróf 110 ezer forintot fizetett Kanizsáért, ebből 21 500 forintot (lehet, hogy időközben felment a birtok ára) Petrikovits Magdolnának, 6303 forintot a ferences barátoknak, míg a fennmaradó 82 196 forintot a Kamarának.⁸⁵ Nem egészen egy évvel később, 1744. szeptember 30-án a vasvári káptalan előtt (mint hiteles helyen) bejegyezték Mária-Terézia gróf Batthyány Lajosnak tett adományát.⁸⁶ Batthyány Lajos gróf a következő településeket vette: Kanizsa városát, Szepetnek és Sormás falut, Eszteregnye possessio felét, illetve Mikefa, Bánfa, Péterfa, Bilke, Bajcsa, Mánta, Almászeg és Sigárd praediumot. Látható a korábbi adatokból, hogy a város értéke

⁸¹ Zalavármegyei évkönyv, 1896. 34. p.

⁸² Jegyzőkönyv, 1896. 11. p.

⁸³ MOL. P. 1313. 30. Lad. 13. N.6. 1743. Érdekes momentum, hogy Szapárynak volt testvére, de az katona lévén, egyáltalán nem törődött a birtokkal, csak jóval később annak három fia próbált valamit visszaperelni Batthyány gróftól, de esélytelenek voltak a nádorral szemben. Lásd még hozzá: Halis, 1893.

⁸⁴ MOL. P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.2. 1743.

⁸⁵ MOL. P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.18. 1743.

⁸⁶ MOL: P. 1313. 36.cs. Lad. 13. N.23. 1744 (Az adomány kifejezés itt jogi értelemben veendő, hiszen valójában a kincstár eladta ezeket a földeket, vagyis egyszerű vásárlásról van szó)

folyamatosan emelkedett. Emlékezhetünk: Grassics még 12 500 forintért vette a kamarától; Szapáry már 36 500 forintot fizetett érte,⁸⁷ ugyanakkor Batthyány Lajosnak már 110 ezer forintjába került (igaz, utóbbi két esetben már egyéb területek is kapcsolódtak hozzá). Ugyanazon a napon, amikor a gróf megvette Kanizsát, a városi polgárság és a tanács küldöttei, Szentgottárdi Gábor (későbbi városbíró) és Benczek György Bécsbe indult az új földesúrhoz a szokásos hódolat kifejezésére.⁸⁸

A Batthyány-család birtoklása az 1743. évi vásárlástól a második világháborúig meghatározta Kanizsa város gazdálkodását, a mezőgazdasági, az ipari és a kereskedő népesség életét. Az első Batthyány-tulajdonos, a már említett nádorispán bécsi kastélya mellett főleg Körmenden élt, s ottani központtal épült ki az 1750-es évek végére az uradalmak gazdasági centruma is, amely alá besorolták a család kiterjedt nagybirtokait. Kis időt érdemes az új tulajdonosra is fordítanunk.⁸⁹ A gróf 1696-ban született Batthyány II. Ádám (Kanizsa várának visszafoglalója) és Strattmann Eleonóra elsőszülött fiúgyermekéként. Apját korán elvesztette, a továbbiakban anyja nevelte, aki nem házasodott újra.⁹⁰ Batthyány Lajos gróf jelentős pozíciókat ért el a 18. század közepi Magyarországon, így például volt kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, főpohárnokmester, az Aranygyapjas-Rend vitéze, a Szent István Rend nagykeresztese, 10 évig Zala vármegye főispáni helyettese, 13 esztendőn keresztül pedig a Hétszemélyes Tábla rendkívüli vizsgálója címet viselhette. A szinte mindent elérő gróf hivatali pályájának két fontos állomása volt az 1732–1746 között viselt kancellári, illetve az 1751–1766 között betöltött nádori funkció. Batthyány Lajos gróf volt az utolsó választott nádor, azt követően az uralkodó csak kinevezte legfőbb helyettesítőjét. A gróf igen művelt ember volt, a kor szokásainak megfelelően beszélt franciául, németül, latinul, s anyja kérésére megtanult magyarul is.⁹¹ A tekintélyes birtokokkal rendelkező grófnak a 18. század közepe felé már mintegy 450 ezer forint jövedelme lehetett.⁹²

⁸⁷ MOL. 1322. 181. N.101. 1744. október 12.

⁸⁸ TGYM. 72.2.1. Protocollumkötet, 1743. december 30.

⁸⁹ A Batthyány-család földbirtok-felhalmozásához és genealógiai vázlatának bemutatásához a következő fontosabb munkákat használtuk fel: Zimányi, 1962.; Nagy, 1861.1.kötet; Barbarits, 1929.; Sósuti Tárnok, 1875.; Magyar főrangú családok. 1895.; Kempelen, 1931. 1. kötet.; Barta, 2000.

⁹⁰ Zsámbéky, 2006. 716. p.

⁹¹ Baloghné Harkány, 1990. 51. p.

⁹² Barta, 2000. 41. p. (Ugyanakkor az Esterházy hercegnek kb. 700 ezer forint, további 10 másik főúrnak pedig 150 ezer forintnál nagyobb jövedelme lehetett.)

Batthyány Lajos gróf a 18. század közepén – nyilván felhasználva államigazgatási informáltságát – következetesen törekedett földbirtokok szerzésére. 1744-ben báró Esch Ferenctől megvette a Kanizsával északnyugatról szomszédos mintegy 6000 holdas Homokkomáromot és annak uradalmát 24 ezer forintért, amit a kanizsai uradalomba olvasztva 1746-ban a majorátushoz csatolt.⁹³ Így a kanizsai domíniummal, illetve annak tartozékaival Zala vármegye délkeleti területein lényegében egy könnyen kezelhető és irányítható, egységes földbirtokkomplexumot hozott létre. Igen jelentős területű birtokról van szó, egészen pontos korabeli kimutatásról nincs tudomásunk, ám későbbi források alapján azt mondhatjuk, hogy a kanizsai és a homokkomáromi uradalom mintegy 31 ezer kat. holdat tett ki.⁹⁴ Hangsúlyozzuk, hogy a két uradalom megvásárlásával olyan terület került a többszázezer holdas Batthyány-uradalmi rendszerhez, amelynek nem volt túlzottan nagy népessége, ugyanakkor a domínium nagyobb része allodiális területnek minősült. Homokkomárom és domíniuma sorsa egyébként – a várhoz való közelsége miatt – hasonló volt a mezővároshoz, azzal a különbséggel, hogy itt nagyon hamar kialakult a magánbirtoklás. Homokkomáromot a 17. század végén a várlerombolást kezdetben irányító Schenkendorf kapitány vette meg, majd pedig annak özvegyétől 1717-ben a Koblenz környékéről származó báró Esch von Langwiesen-család tulajdonába került, akik 8000 rénes forintot fizettek a domíniumért.⁹⁵

Az egyesített, de csak röviden Kanizsáról elnevezett város és uradalom 1760-ig állt Batthyány Lajos gróf kezelésében, amikor is a „*Kanizsai és Homokkomáromi Domíniumoknak haszonvételét...öregebb fiának*”, Batthyány (III.) Ádám Vencel grófnak átengedte. (Érdekes momentum a birtokátadásnak, hogy ugyanazt a Lengyel András számtartót rendelték ki a birtokátadás végrehajtására, mint aki átvette 1743-ban a birtokot.)⁹⁶ Ádám Vencel gróf a kanizsai domínium irányítását egészen 1787. évi haláláig végezte. A gróf Vas vármegye főispánja, báni helytartó és egy magyar ezred tábornoka volt. Fia, Batthyány II. Lajos (1753–1806) már apja életében is intézte az uradalom dolgait. A sorban őt követte az az 1781-ben született Batthyány Fülöp herceg, aki 25 évesen, 1806-ban vette át és 1870. évi halá-

⁹³ Zimányi, 1962. 13. p. (Más forrásokban és megjegyzésekben a családnév írása Eck)

⁹⁴ Nem volt ez különösebben furcsa ebben a korban, hiszen jól tudjuk, hogy Zala vármegyében milyen óriási területű domíniumok alakultak ki ebben a korban; hadd legyen elég itt az Esterházyak alsólendvai, az Althann-család csáktornyai, avagy éppen a Batthyányak zalaszentgróti uradalmára utalni. Megjegyezzük még, hogy a továbbiakban – ha nem jelezzük külön – alapvetően a területi mértékeket katasztrális holdban adjuk meg.

⁹⁵ Balla, 2004. 24–25. p.

⁹⁶ MOL. P 1317. 30. Fasc. 86. N.18–19.

láig irányította a tulajdonába került domíniumot. Kanizsa városnak eleinte elkeseredett csatározásokat kellett vívnia a Batthyány-család földesúri hatalmával, ebben változás majd csak az igen rugalmas gondolkodású Fülöp herceg beiktatásával következett be, így a 19. század első felében Kanizsa már élvezhette a Batthyány-uradalmak rendszerébe tartozás előnyeit.⁹⁷

A Batthyány-família földbirtokszerzései persze nem álltak meg Kanizsa és Homokkomárom uradalmánál. A hatalmas méretű földbirtokok tulajdonlása a 18. század során két részre szakadt: létrejött a famílián belül egy hercegi és egy grófi ág. Az 1743-ban megszerzett két uradalom a később hercegi címet szerző ághoz került, amelynek birtokai a 18. század során folyamatosan szaporodtak. Az egyik legnagyobb birtokszerző maga Strattmann Eleonóra volt, aki férje korai halála (1703) után jelentős méretű földeket szerzett. 1726-ban donációként kapta Siklós és uradalma felét, 1736-ban pedig megvette annak másik felét is, s emellett 1741-ben a Pécestől délkeletre lévő Üszögpusztát és tekintélyes méretű uradalmát is megvásárolta. Folytatta a sort fia, Lajos is, aki 1736-ban a Vas megyei Inta uradalmát, 1743–44-ben Kanizsát és uradalmát, valamint Homokkomáromot, 1747-ben a Siklóstól nyugatra lévő sellyei uradalmat,⁹⁸ 1749-ben Zalaszentgyörgyöt, 1757–59-ben pedig a kisbéri uradalmat vásárolta meg; sok helyen részbirtokokból egyesített egy nagyobb uradalmat, illetve zálogrészeket váltott vissza. Batthyány Lajos gróf 1746-ban a körmendi, a kanizsai, a homokkomáromi, az intai, valamint a Dráván túli (Horvátországban) ludbregi uradalmakat elsőszülöttségi hitbizománnyá alakította, így a Batthyány-Strattmann nevet viselő az Ausztriában található trauttmansdorfi uradalom mellett az új majorátusi birtokok mindenkorai haszonélvezőivé váltak.⁹⁹ Egyidejű pontos adatok természetesen nem állnak rendelkezésünkre a megszerzett uradalmak méretéről, ám hozzávetőlegesen 100 ezer kat. holdra becsülhetjük azok együttes méretét. (A hercegi rangot Batthyány Lajos gróf öccse, Károly kapta, ám háromszori házasságából sem maradt örököse, így a címet 1764-ben kiterjesztették bátyja leszármazottaira.) Később is változott a hercegi családhoz tartozó földek nagysága, így például 1828-ban Fülöp herceg megvette az érdi uradalmat, amit aztán 1848-ban el is adott Sina bárónak.¹⁰⁰ A hercegi ág földszerzései mellett megemlíthetjük még, hogy a Batthyányok a grófi ágon is tekintélyes földbirtokokat halmoztak fel, Németújvár, Rohonc, Szalónak,

⁹⁷ Kondicsné Kovács, 2005. 4–5. p.

⁹⁸ Rozs, 1988. 83. p.

⁹⁹ Zimányi, 1962. 6. p.

¹⁰⁰ MOL. P 1322. 116. N.264–274.

Borostyánkő, Ikervár, Bóly, Bicske, Siklós voltak a grófi ág legjelentősebb uradalmi központjai.

Kérdés persze, hogy mit is vásárolt gróf Batthyány Lajos, vagyis milyen volt a város és uradalma 1743–44-ben. Ez ügyben a kutatónak szerencséje van, hiszen a vásárlással kapcsolatban fennmaradt egy 42 oldalas kamarai összeírás,¹⁰¹ illetve annak egy rövidebb, 24 oldalas változata.¹⁰² A felvételekből leszűrhető információkat ki tudjuk egészíteni egy 1744-ből származó számtartói jelentéssel, valamint egy pár évvel később készült adó- és lélekösszeírással.¹⁰³ Ezek szerint 1743-ban a két kanizsai városrészben összesen 436 felnőtt lakost írtak össze, akik közül 67 volt házas zsellér (vagyis az összes lakos 15%-a). Ha az 1743. évi 436 adózó számát összevetjük az 1740-es évek végén készült adóösszeírással, akkor azt láthatjuk, hogy az utóbbi összeírásban feltüntetett 470 háztulajdonos reális nagyságrendet mutathat.¹⁰⁴ A népesség nagyságára vonatkozó, 1748-ban készített lélekösszeírás Nagykanizsa esetében 330 háztartás 1898 lakosát, míg Kiskanizsa esetében 158 háztartás 914 lakosát mutatja, vagyis összesen 2812 főt vettek fel az összeírásba.¹⁰⁵ A lélekösszeírás csak a katolikusokat vette számításba, márpedig azt sok forrásból tudjuk, hogy a városban éltek görögkeletiek, zsidók stb. is, így a város népességét 1743–44 körül mintegy 3000–3500 főre becsülhetjük, ami ezen a gyéren lakott tájon már egy tekintélyes települést jelenthetett. A korban szokásos modellnek megfelelően a lakosok a házhoz tartozó belső telkekkel és külső szántókkal, rétekkkel, kertekkel, míg a házas zsellérek csak belső telekkel rendelkeztek.

A városlakók legfontosabb gazdasági ágazata az 1740-es évek első felében a mezőgazdaság volt. A földhasználat kapcsán a városlakók Nagykanizsán 121, Kiskanizsán 58, összesen tehát 179 teleknyi belső házhelyet használtak. Az összesen 1231 hold szántóból 810 hold jutott a nagykanizsai lakosoknak, 421 hold pedig a nyugati városrész lakosainak. Már ebben az összeírásban is – a későbbi időkre vonatkozóan majd ugyanezt láthatjuk – felbukkannak a kisebb-nagyobb külső kertek, ezeknek mérete a két városrészben összesen 94 hold volt. A lakosok közül ígás állatokkal rendelkezők száma 111 fő volt, a szántókat két nyomásban művelték, hozamuk mintegy háromszoros volt. Termeltek búzát, rozst, árpát, hajdinát, valamint az állat-

¹⁰¹ MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. Fasc. 118. N.48. 1743. június 10.

¹⁰² MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. Fasc. 118. N.49. 1743. július 25. (A 45 napnyi különbséggel felvett, két elsőnek említett összeírás nagyjából ugyanazokat az adatokat használja, ami minden bizonnyal annak relatív megbízhatóságát is mutatja.)

¹⁰³ MOL. P 1313. 37. 70/1.; MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 74/3.; illetve. Ördög, 1992. II. k.

¹⁰⁴ MOL. P 1313. 38. Lad.15. 74/3.

¹⁰⁵ Ördög, 1992. II. Kiskanizsa, Nagykanizsa

állomány számára zabot és kukoricát. A szántók két nyomásra voltak felosztva. Az állattartás fontosságára utal egy másik forrás azon adata, amely szerint az 1740-es évek végén az akkor 470 háztulajdonoshoz 1122 szarvasmarha tartozott (ebben a számban a növendék állatok benne vannak), ennek mintegy 37%-a volt jármos ökör.¹⁰⁶ A városlakók bormérése – mivel szőleik nem voltak a város határában, csak azon kívül – az elfogadott szabályoknak megfelelően Szent Mihály napjától Karácsonyig tartott.¹⁰⁷ Voltak méhészettel is foglalkozó lakosok, ebből tized járt a földesúrnak. Említsük még azt is meg, hogy az 1740-es évek végén már 64 mesterember is élt Kanizsán, vagyis a háztulajdonosok mintegy hatoda-hetede az iparban tevékenykedett.¹⁰⁸

Érdekes vonása az 1743. évi összeírásnak, hogy adataival, leírásaival megvilágít egy olyan kisebb méretű majorságot is, amelynek tulajdonosa, földesura a városban élt (ez volt korábban Szapáry gróf), s aki fogyasztási szokásainak és pénzügyi elvárásainak megfelelően alakította ki saját allodiális üzemét. Volt a földesúrnak gyümölcsöskertje, pálinkafőzője, serfőzője, utóbbi kettőt természetesen kiárendálta. Volt két malma (két, illetve egy kerékre) is az uraságnak, nem messze a várostól (a bajcsai határban,¹⁰⁹ vagyis a várostól délnyugatra), illetve két mézárszéke, szintén bérbe adva. Az allodiális szántókon búzát, rozst, árpát termeltek, nagyjából olyan hozamokkal, mint a városiak a saját földjeiken. Az allodiális területeken jelentékeny rétgazdálkodást is folytattak. A földesúr bevételhez jutott a különböző földek kiárendálásával, a gyorsan növekedő polgárság kerteket bérelhetett az uraságtól. Az összeírás megjegyzi, hogy az egyik majorházat a spanyol Carbo kaptány megváltotta, s azt városiaknak adta ki bérbe. Volt egy gyümölcsöskertje is a földesúrnak, amire már egy korábbi forrás is egyértelműen utal.¹¹⁰ Az allodiális gazdasághoz tegyük még hozzá, hogy a város határán belül korlátozott volt a lehetőség, ám a városon túli uradalmi területeken szántógazdálkodás épült ki, így például Almaszegen 50, Zsigárdon 8, Mántán 15, Mikefalván 15, Bilkén 13, Péterfán 8 holdas majorsági szántón gazdálkodott az uradalom. Más falvakban, így például Esztreghyén a makkos erdők a sertéshízalásra voltak alkalmasak, a bajcsai területet legelőként hasznosította a földesúr. Egy 1728. évi összeírásból ismert, hogy a város

¹⁰⁶ MOL. P 1313. 38. Lad.15. 74/3.

¹⁰⁷ Ez a korábbi, 1713. évi szerződésben foglalt 5 hónapoz képest jelentős csökkenés.

¹⁰⁸ MOL. P 1313. 38. Lad.15. 74/3.

¹⁰⁹ MOL. Kamarai Levéltár, E 156. U et C. Fasc. 87. N. 66.

¹¹⁰ MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. Fasc. 67. N.45(a). 1728. június 13. Az összeírást Deáky István kamarai jegyző készítette. Az összeírás szerint 1728-ban mintegy 910 hold szántót használtak a két városrészben; a 225 telkes mellett 176 zsellér élt a városban.

határából 80 holdat a szomszédos földesúr, Festetics Kristóf bérelt ki évi 240 forintért.¹¹¹ Ezt egyébként egy 1753-ban felvett tanúvallomás is megerősíti, amelyben a 86 éves Polestyák Pál visszaemlékezése szerint a Szentmiklós felett lévő 80 holdat Wimer (Paul Wibmerről van szó) provizor eladta egy Marquest-nek (de Prie márki), aki 240 forintot fizetett érte, s akitől aztán Szapáry szerezte vissza.¹¹² Ha egészében nézzük – a homokkomáromi adatokat nem tartalmazó – az adatokat, akkor látható, hogy egy kb. 150 holdas allodiális szántógazdálkodást folytató, de már egyre több bérleti kapacitást kiépítő majorsági modell jött létre ezen a vidéken a Szapáryak földesuraságának vége felé. A 150 hold majorság persze nem nagy, de figyelembe kell venni a robotosok csekély számát; illetve azt, hogy a város lakói pénzt fizettek robot helyett, az uradalom települései pedig – Szepetnek kivételével – gyéren lakott települések voltak, így majorsági munkaerőnek igencsak híján voltak ezen a tájon.

S végül említsük meg, hogy az 1740-es években készült összeírások felsorolják a város jellegzetes épületeit, amelyek már ekkor, a 18. század közepén is álltak. Említést tesznek a város közepén álló emeletes rezidenciális házról, a vele szemben álló városházáról, amelyhez szántók is tartoztak, de amelynek termése adómentes volt. A Fő téren volt a Postaház, amelynek bérlője jogot nyert (fizetség ellenében) vastermékek forgalmazására. A Fő-tér másik oldalán állt a sóház, amellet pedig Nyitray ügyvéd háza. Ez utóbbi ház földesúri telken épült, a gróf engedélyével, mégpedig azért, mert az ügyvéd különböző peres ügyekben komoly szolgálatot tett az uraságnak. Egy még nem teljesen befejezett ferences kolostorról is tudunk, amelyhez két kert is tartozott. Volt a városnak két boltja, amely után bért fizettek a földesúrnak. Az 1743. évi kamarai forrás az uradalom egészéből származó éves jövedelmet 87 802 forintra teszi, amiből következően az egy holdra eső jövedelmet 3–4 forintban határozhatjuk meg, ám tegyük hozzá, hogy alapvetően azért ilyen magas, mert Kanizsa városa lakossága mezővárosi létéből is következően – a föld és egyéb bérletek révén – igen tekintélyes hozzájárulási arányt képviselt.

Az eltelt évtizedek során a négy nagy kereskedelmi út találkozásánál egyre karakterisztikusabbá formálódott a „*Piarctér*”. Valószínű, hogy ebben az időben a korábban említett négy utcánál már jóval több volt a városban; az összeírt, s nevesített 436 családfő telkéből ez egyértelműen következik. Az észak-déli és a nyugat-keleti utak találkozásánál kiszélesedő tér sarkán állt a sóház, vele szemben a vámház. A vámház minden bizonnyal a

¹¹¹ MOL. Kamarai Levéltár, E 156. U et C. Fasc. 67. N. 45(a).

¹¹² MOL. P 1330. 6. N.625–626.

korábbi Berge-ház volt, az előtte álló sorompónál szedték a vámot a Kanizsáról a határon túlra szállítandó áruk után (a vám a régi időkben az áruk 1/30-át, később az 1/20-át jelentette, míg nem a közismert 1754. évi vámszabályozás újra módosított az arányokon). A sóházat és a vámházat gyakran egynek szokták tekinteni különböző szakirodalmi munkák, ám az 1822-ből való térképen külön épületként, az utca két ellentétes oldalán egymással szemben állóként látszanak.¹¹³ A háromszög alakú tér délkeleti oldalán állt a postamesteri ház s az attól keletre lévő épület volt a tisztartó által lakott „kastély”. Ez a terület képezte a későbbiekben a város centrumát, amihez annyit hozzá kell meg tenni, hogy mivel ez a mag nyugat felé, a Németh utcán át a mocsár miatt nem volt növelhető, így a nagykanizsai városrész csak a három másik irányba terjeszkedhetett.

A Piarctér az országos vásáraival, a jelentős létszámú kereskedővel, akik a vásári szokásoknak megfelelően több napig a városban laktak, egyre nagyobb regionális központtá tette Kanizsa városát. Ki kellett építeni a kiszolgáló infrastruktúrát, így többek között vendégfogadókat kellett létrehozni. Szapáry, akinek híres ménese és nagy könyvtára volt, a Grassics-féle épületét vendégfogadónak adta ki,¹¹⁴ ugyanakkor a Piarctéren valamikor az 1730-as évek vége felé megkezdődött egy másik vendégfogadó felépítése. Ezt az épületet is a vár maradványanyagának felhasználásával, barokk stílusban emelték. Szapáry Krisztina birtokának 1733. évi uradalmi összeírása már megemlíti az ekkor épített serházat, amely a Légrádi utcában helyezkedett el, s amely a helyi (németes) lakosság mellett a jelentős számú nyugatról jött kereskedő igényeinek kielégítését is szolgálta. A sörfőző ház téglából és sövényből épült. 1733. évi forrásunk azt írja, hogy „*Kanizsán nagyon két görög egy Balis és egy Sidó bolt, kitül mindenektül a Sidón kívül árenda jár*”, amiből az is következik, hogy a jelentősebb népesség eltartásán túl már egyes házakban a boltok is megjelentek. Említett forrásunkból azt is tudjuk, hogy az 1730-as évek elején „*egy újonnan építendő rezidenciája*” is emeltetett az uraságnak, ami négy szobából, ebédlőből, s alatta egy bolthajtásos pincéből állt.¹¹⁵

Szapáry 1742-ig tartó földesúri időszaka alatt a mezőgazdasági árak emelkedő tendenciát mutattak, s az így megindult uradalmi majorsági termeléshez szükséges volt az eszközkészlet gyarapítása. A birtok termékeinek eladása értelemszerűen a piacközponttá vált kanizsai vásáron történhetett. Mivel a terület nagy része alapvetően sík és lápos vidék volt, így az időszaka-

¹¹³ TGyM. 75.485.1 Kanizsa belső területét ábrázoló 1822. évi térkép.

¹¹⁴ Barbarits, 1929. 25. p.

¹¹⁵ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288.C. 1733.

kosan szárazra került berki területek a nagyállattartásnak különösen kedveztek. Nem véletlen, hogy a kanizsai vásár elsődlegesen marhavásáraitól vált híressé. Egyre nagyobb részt töltöttek fel a mocsárból, amely magától is száradt, ezáltal növekedő méretű legelőhöz jutottak, bár az is igaz, hogy ezzel kapcsolatosan veszítette el a város területének egy részét. A 19. század végi történetírói adatok szerint Szapárynak a városbíró megengedte, hogy az uradalmi csikókat a város földjén, a Leányvári réten legeltesse, ám amikor 1743-ban meghalt az uraság, a kincstár rátette kezét erre a rétre is, hiába tiltakozott a város.¹¹⁶ Mindebből persze az is következik, hogy a város és a földesúr között megtörtént a város határának valamifajta felosztása, szétosztása.

Forrásainkból egyértelmű, hogy Kanizsa város gazdasági és társadalmi viszonyai a 18. század közepe felé megszilárdultak. A megvásárolt kanizsai és homokkomáromi uradalmakat szervezetileg összekapcsolták, s Kanizsáról igazgatták.¹¹⁷ Ez egyben azt is magával hozta, hogy „Batthyány-mintára” megszervezték a terület igazgatását, működtetését, s az uradalom egészét bekapcsolták a viszonylag jó kormányzati rendszerrel működő mechanizmusba, amelynek az elszámoló hivatala Körmenten működött. Az uradalom adminisztratív vezetése beköltözött a városba, elfoglalta a város közepén lévő legfontosabb urasági telkeket, s ott jelentős építkezéseket folytatott. Az uradalmi irányítás kiépítése viszont azt is magával hozta, hogy érdemben szaporodtak a vásárlás utáni időkre vonatkozó írásbeli források, hiszen a kezdeti összeírások után az 1750-es évekre – főleg a megkötendő úrbéri szerződéssel kapcsolatban – a földesúri irányítás vagy a város révén egyre több és több bürokratikus irat termelődött.

A város és az uradalom megvásárlásakor a Batthyány-igazgatásnak világos elképzelései voltak a város és az uradalom átszervezéséről, illetve jövedelemtermelő képességének fokozásáról.¹¹⁸ A konjunkturális viszonyok eredménye lett, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében növelni kellett az uradalom irányító személyzetét, s ez a városban és a városon kívül is új épületek létrehozását követelte meg. A mintegy 3000 lakosú Kanizsát és a 250–300 fős Homokkomáromot nem lehetett egybevetni, mégis igen érdekes, hogy az uradalom tiszttartója foglalta el a Kanizsa város közepén lévő kastélyt s a mellette lévő telkeket; ugyanakkor Homokkomáromban építettek egy kastélyt a földesúrnak, amelynek a berendezését a helybéli

¹¹⁶ Halis, 1893. 18–19. p.

¹¹⁷ MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.23. 1744. szeptember 30.

¹¹⁸ A birtokigazgatáshoz átfogóan lásd: Bán, 1993; illetve Kállay, 1980.

asztalos (tislér) készítette.¹¹⁹ Forrásunk azt is kiemeli, hogy a földesúr használni kívánta a kastélyt. Természetesen egy kastélyszerű épületet nem lehetett máról holnapra létrehozni, s ha már felépült, utána az amortizáció miatt állandó fenntartási és javítási munkákat igényelt.¹²⁰ Igen hosszú azoknak listája, akik gazdatisztként szolgáltak (erdőkerülő, termelésirányítók, pénzügyi alkalmazottak, hajdúk stb.), s az ő elhelyezésükről is gondoskodni kellett. Szaporodtak a kiszolgáló jellegű intézmények is. Kijavították az uraság rezidenciájának konyháját, felújították a kanizsai téglaházat, amelyet a téglalegető használt, de hasonló változtatásokat végeztek az egész kanizsai és homokkomáromi uradalom területén is.¹²¹ Átalakították a szeszfőzdét, s továbbra is bérlőknek adták ki az urasági kézben lévő két serházat. Az uraság elrendelte, hogy a vendégházhoz építsenek istállót; a piarcztéri urasági ház tetejét befejezni, egy másik épületet renoválni kell stb.¹²² Ugyanezen jelentés említi meg, hogy amíg a vendégházhoz készített istálló nem készül el, addig a városbírónál szállásolják el a lovakat. A század közepén épült a Légrádi út nyugati oldala és a Fő utca sarkán álló, s homlokzatával a Piarczterre néző L-alakú, eredetileg barokk stílusban emelt gazdasági épület, amelyet a későbbiekben az egyik abban lévő vasboltról a helyi lakosság csak röviden Vasember-háznak nevezett el. Az épület már eleve úgy épült, hogy helyet adjon az egyre szaporodó kanizsai kereskedőknek és iparosoknak, bár kétségtelen, hogy a század közepén még nem tudták az összes szobát és műhelyt kiadni árendába. Erre utal egy tisztartói jelentés, amely szerint a Piarczon épített *„új bótokban és szobákban eddig csak a Szűcs, az ötvös és egy pék Lakott”*, ezért keresni kellett új árendás mestereket. A tisztartó inkább keresztényeket akart, mintsem zsidókat, *„de ha nincs más, az is jó”*.¹²³

Kiskanizsán is terveztek egy korcsmaépítést az urasági ház mellett lévő telken, amely az elképzelések szerint olyan urasági háznak készült, amelyben a magyar és a soproni vendégek szállnak meg. Hasonló építkezések folytak a gazdasági épületeknél, több irat tanúskodik a kismalom felújításáról. A földesúr ingatlanjain lakókat az uradalom Batthyány-kézre kerülésétől kezdve árenda fizetésére kötelezték, még akkor is, ha azok az előző uraság idejében kedvezményeket kaptak. Így például Mikulics Sándor exactor előírta Lengyel András kanizsai számtartónak, hogy Tatai János úrnak a föl-

¹¹⁹ MOL. P 1317. 30. N.520–523.

¹²⁰ Kállay, 1980. 132. p.

¹²¹ MOL. P 1313. 38. Lad.15. 77/29.; MOL. P 1313. 38. 77/44.

¹²² Lásd: Gazdatiszti jelentések. MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 77/29.; MOL. P 1313. 37. 514–520. sz.; illetve 520–523. sz.; MOL. P 1313. 38. Lad. 15. N.80.H.

¹²³ MOL. P 1313. 37. N.520–523.

desúrtól bérelt egyszoba-konyhás épületért való árendáját be kell hajtani; ugyanakkor a földesúri rezidencia melletti funduson élő Bíró István gombkötőtől is behajtandó a bérelt bolt után az árenda összege stb.¹²⁴

Még el kell mondanunk, hogy a kanizsai, s mellette a homokkomáromi Batthyány-uradalom környékén általában arisztokrata családok uradalmi helyezkedtek el. Északon, északkeleten – a korábbi osztozkodásnak megfelelően – az Inkey-uradalom feküdt, átnyúlva Somogy vármegyébe. Kanizsa a zalai és somogyi megyehatáron feküdt, így a déli, délkeleti határ a Somogy megyei Festetics-uradalmak közül a szentmiklósi és a csurgói nagybirtok volt, a köztük fekvő megyehatárt a Bakónaki patak jelentette, amely Kanizsa déli határánál haladt a Bagola-hegy alatt. A kanizsai uradalom szempontjából maga a mezőváros volt az uradalom legkeletibb pontja. Nyugaton a Szapáryak letenyei uradalma határolta a birtokot, de elérte az Esterházyak alsólendvai domíniuma is a Batthyány-földeket. Egyedül északnyugaton volt néhány olyan falu, amelynek nem nagybirtokos volt a tulajdonosa. Mindez azért fontos, mert Magyarországon, miután az 1730–40-es években megszilárdultak az új arisztokrata nagybirtokos generáció földbirtokviszonyai, a továbbiakban meglehetősen merev határt is jelentettek, ettől kezdve nemigen változtak az uradalmak falvainak tulajdonosai ezen a környéken. A határpercek lezárulta után a vizsgált 100 év alatt – eltekintve a kisebb határkorrekcióktól, valamint az 1840-es évek vége felé Sáncz puszta megvásárlásától – alapvetően nem változott a kanizsai uradalom területe.

¹²⁴ MOL. P 1313. 37. 70/1.

II. A mezőgazdaság változásai (1743–1848)

1. A nyugati és a magyar mezőgazdasági változások

Nyugat-Európában az 1720–30-as évektől megindult egy agrárforradalom, amelynek során elsődlegesen az angol és holland mezőgazdaság termelési rendszere gyors ütemben modernizálódott. Az angliai bekerítések előrehaladtával megteremtődtek a nagyüzemi gazdálkodás földhasználati-tulajdonjogi alapjai; a hagyományos nyomásos szántóföldi művelési eljárást egyre inkább felváltotta a vetésforgóra alapozott, a föld 100%-át kihasználó technológia; megjelent a gazdatisztképzés; új növényeket termesztettek, amelyek révén komplementer kapcsolatok jöttek létre a növénytermelés és az állattartás között, s a mezőgazdasági termelési gyakorlatban a racionális, üzletszerű gondolkodásmód kezdett terjedni.¹ A nyugati mezőgazdaság termelékenységének növekedése szorosan összekapcsolódott a társadalom átalakulásával, egy olyan demográfiai robbanással, amely a halandóság gyors csökkenésével valamint az átlagéletkor emelkedésével pozitív hatást eredményezett az összmunkaerő nagyságára, illetve annak összetételére. Az agrárforradalom és a népességrobbanás involválta az 1740-es évektől mind jelentősebb industrializálódást, s ezzel együtt előidézett egy olyan urbanizációs folyamatot, amelynek hatásaképpen a 19. század közepére kialakult a modern polgári értékrenden alapuló piaci gazdasági modell.²

A magyarországi mezőgazdasági termelők – ha késéssel is – de mégis megpróbálták követni a nyugati változásokat. A 18. század első hatvan-hetven éve még a török miatt elpusztult népesség pótlásának jegyében telt el. Főleg a volt hódoltsági területekre kellett jelentősebb munkaerőmennyiséget toborozni, ami együtt járt a népesség-összetétel megváltozásával. Előnyösek voltak a magyar agrárrendszer számára azok a birodalmi jellegű háborúk, amelyek szinte folyamatos konjunktúrát teremtettek a magyarországi mezőgazdasági termelőknek, s emellett az is elősegítette a hazai agrárrendszer lassú átalakulását, hogy a század utolsó felében megindult az osztrák és cseh tartományok urbanizációs fejlődése, s a gyorsan növekedő városi népesség élelemszükségletét egyre inkább a magyarországi területekről lehetett csak pótolni. Ez a kettős – állami és külső urbánus – kereslet

¹ Bairoch, 1977. 297–333. p.

² Kaposi, 1996. 124–141. p.

alkalmazkodásra készítette a magyarországi mezőgazdaságot, s annak is elsődlegesen azokat a területeit, amelyek a nyugati piacokhoz közelebb feküdtek, s viszonylag jó szállítási kapacitásokkal rendelkeztek. Elősegítette ezt a folyamatot az is, hogy a birodalmi politikában a magyarországi arisztokrácia egyre jelentősebb szerepet játszott, a központi akarat egyik legfőbb letéteményesének számított, s egyáltalán nem véletlen, hogy a változásoknak az egyik legnagyobb haszonélvezőjévé az aulikus nagybirtokosság vált. Mindennek köszönhetően az 1780-as évektől nálunk is megindult egy lassú elmozdulás, amelynek során a mezőgazdasági árak szinte folyamatosan emelkedtek, s a majorsági gazdaságok egyre nagyobb mértékben fordultak a piaci árutermelés felé. Főleg Nyugat-Magyarországon és a Duna melletti területeken figyelhetők meg ezek a változások, nem véletlen, hogy elsődlegesen a Festeticsek, a Széchényiek, a Hunyadyak, Batthyányak stb. földjein alakulnak ki majd az első komolyabb uradalmi mintagazdaságok.³

Munkánk e fejezetében azt mutatjuk be, hogy Kanizsa város esetében a kifejezetten jó közlekedés-földrajzi elhelyezkedés hatására a mezőgazdaság funkciói is jelentősen megváltoztak. Látni fogjuk, hogy míg a 18. században a mezőgazdaság a városiak számára még meghatározó volt, úgy a reformkor időszakára az agrárpozíciók már veszítettek erejükből, s egyre fontosabbá válhattak a gyorsabb tökemegtérülést biztosító ágazatok.

2. A mezőgazdasági táj állapota a 18. század első felében

Az agrártermelés meghatározó tényezője a föld, amely a tradicionális társadalmakban az elsődleges megélhetési és jövedelemszerzési tényező volt. A Kanizsa-környéki terület természetföldrajzi adottságai között meghatározó, hogy ez a vidék észak-déli irányultságú (meridionális) hátakból és teknőkből áll. A 25–30 km hosszú dombhátak között különböző patakok futottak, s ezek a vízfolyások a völgyeket szinte teljesen be tudták borítani vízzel, ahol aztán temérdek nádas, mocsár alakult ki. Maga a kanizsai teknő is néhol elérte a 10–12 km szélességet. A teknő földfelszínének mélysége 150–160 méter tengerszint felett, míg a mellette lévő domboldalak magassága néha elérte a 230–250 métert is. A terület viszonylag jó általajjal rendelkezik, az általában löszös, néhol agyagos, vagy éppen homokos talaj a 18. század eleji

³ A mezőgazdaság piacosodásáról és az uradalmi gazdálkodás átalakulásáról: Kaposi, 2001/a. A nagybirtokok átalakulásáról, az uradalmak nagybirtoküzemmé válásáról lásd: Tóth, 1980. A modell értelmezésére jó kísérlet: Csité, 1993.

meglehetősen alacsony népességnél jóval nagyobb lakosság eltarthatóságát is biztosítani tudta, hiszen az egyéb klimatikus tényezők (például az évi napsütéses órák száma, a 850 mm-en felüli évi csapadék mennyisége stb.) biztosították, hogy az itt élő népesség szélesebb mezőgazdasági termelési lehetőségekhez jusson.⁴

Kanizsa agrárgazdasága szempontjából a földterület meglehetősen siralmas képet mutatott a 17–18. század fordulója táján. Ennek több összetevője volt. A felszabadító háborúk során jelentős pusztulás ment végbe az egész ökológiai rendszerben, amelynek legfontosabb oka a vár melletti termőterületek és élelmiszerkészletek teljes elpusztítása volt. Ez a népességszám gyors csökkenése mellett azt is magával hozta, hogy a kanizsai vár körüli – addig szabályozott – vizek szabaddá váltak, s viszonylag gyors elmocsarasodás indult meg. S nemcsak a vár környékén, hanem az egész korábbi váruradalom területén hasonló folyamat volt megfigyelhető, a vártól szinte minden irányban 15–20 km-es egybefüggő mocsárszerű terület jött létre. A hatalmas láp kiterjedését nehéz pontosan meghatározni, keleti vége valahol a Bagola-hegy, a Miháldi-víz és az Ormánd-folyó környékén található; észak és dél felé folyamatos volt a mocsár, míg nyugatra a sormási-szepetneki és esztregnyei magasabb dombok határolhatták be.⁵

Kanizsa város tájkörzete szempontjából a Kanizsa-patak, vagy másik nevén a Kógyár-patak (a későbbi Principális-csatorna elődje) volt a meghatározó vízgyűjtő, valamint egy északról a Kanizsa-berekbe befolyó kisebb patak, amelyről sokáig azt hitték, hogy a Zala-folyó egyik délre folyó kis ágáról van szó.⁶ Bél Mátyás az 1730-as években azt írta a Kanizsa-patakról, hogy „*Somogy felé határolja megyénket és ered a nevét viselő város környékéről, a szőlőtermő Bogláts-hegy egy dombja alól, aztán Szentmiklós mellett elfolyik és Zerín Újváron túl a Muráéval egyesíti vizét*”.⁷ Egy más helyen pedig – a lényegét megtartva – azt mondotta a patakról, hogy „*...a Bogláts-hegy túlsó oldalán ered számtalan sok más vízzel együtt, köztük azokkal, melyek az Ormándi víz kútfejénél vannak. De ha szomszédosak is a források, mindegyik folyása más irányba tart...*”.⁸ Bél Mátyás úgy képzelte, hogy a Bogláts-hegy lehet az a dombvonulat, amely viszonylag kiemelkedő pontként mintegy vízelosztó funkciót tölt be a vidéken, s onnan északra folyik az Ormánd a Kis-Balaton felé, míg délre a Kanizsa-patak viszi a vizet. Ez azonban nyilvánvalóan tévedés, hiszen a Kógyár (Kanizsa)-patak és az

⁴ Dél-Dunántúl Atlasza, 1976. 6. k.

⁵ Degré, 1972. 103. p.

⁶ Bátorfi, 1878. 5.k. 351. p.

⁷ Bél, 1989. 206. p.

⁸ Ugyanott.

Ormánd eredete között jó 30 km távolság lehet.⁹ (A Boglász minden bizonynyal a Kanizsától néhány kilométerre lévő Bagola-hegy, ami valóban kiemelkedik az amúgy lapályos térségből, s kétségtelen, hogy sok patak ered is a környékén, ám azok Nagykanizsa alatt érik el a mocsárból kifolyó patakot. Ezzel szemben a Kógyár-patak jóval északabbra, Nagykapornak alatt, Misefánál eredt a hegynyeregben, s szinte folyamatosan déli irányba folyt, s Kanizsa városát elhagyva Murakeresztúrnál ömlött a Murába.¹⁰ A kanizsai berekből kifolyó patak neve már megváltozott, a várostól délre lévő szakaszát már Kanisniczának nevezték. A Principális-csatorna legkorábbi előzménye a római korban, az i.sz. 3. században ásott csatorna volt, amely aztán persze eltűnt, hiszen teljesen feliszapolódott.¹¹ Ám Bél Mátyást értelmezve annyiban igazat kell adnunk neki, hogy ahol a Kógyár ered, ott valóban egy olyan dombról van szó, amelyből északra is (ez volt a Foglár-patak) és délre is kifolyik egy patak, s lehet, hogy csak a pataknevek és a helynevek keveréséről van szó. A mocsárról Bél Mátyás enyhe túlzással azt írta, hogy az a mocsár, amely Kanizsánál található, „...sokkal kisebb a Balatonnál, de halban gazdag”.¹² Nincs kétségünk azonban afelől, hogy a mocsár valóban olyan méretűvé válhatott az ostrom alatt és az utána következő években, hogy szinte nem is lehetett látni a végét.

Kanizsa várost Somogy vármegyétől a Bakónaki patak választotta el, amely északkeletről délnyugati irányban folyt. A patak keleti partján jelentősebb dombok emelkedtek, közülük kiemelkedett a Szentgyörgyvári-hegy, a Látó-hegy és a Bagola (ez utóbbi egy falu neve is egyben). Valamennyi hegyen szőlőtermelés folyt, s ugyanakkor mindegyik hegyen jó minőségű volt a bor. Erről már Bél Mátyás is megemlékezett, amikor azt írja, hogy „Ezek a Festetics Kristóf birtokához tartoznak, borát pedig leginkább a kanizsaiak művelik”.¹³ A hegyek közül a Látó-hegy messze vidéken a legmagasabb pont, s ennek a borminősége kiemelkedett a többi közül.¹⁴ Mindez egyben azt is jelentette, hogy Kanizsa város délkeleti határában egy másik uradalom kezdődött, s a kanizsai polgárok extraneusként a Festeticsek csurgói uradalmának szentmiklósi kerületében műveltek szőlőt.¹⁵

⁹ Kaposi, 1997. 64–65. p.

¹⁰ Bencze, 1986. 24. p.

¹¹ Vízszabályozás, 1973. 276. p.

¹² Bél, 1989. 206. p.

¹³ Bél Mátyást idézi: Reöthy, 1988. 154.p

¹⁴ Barbarits, 1929. 30. p.

¹⁵ MOL. P 275. Festetics-családi levéltár. 79. cs. Bagola (83) 1802. (Szentmiklóst a későbbiekben Horvátszentmiklósnak, ma pedig – Nagykanizsa város részeként – Miklósfának nevezik)

A terület művelhetőségének lényeges kérdése volt, hogy ez az észak-déli irányultságú berek Kanizsán egy kissé összeszűkült, így azon egy töltés segítségével átjáró utat (hidat) építhettek, s ezáltal az átmenő forgalmat tudták biztosítani. A hatalmas kiterjedésű mocsár, valamint a környék lápos-ingoványos jellege miatt a vidéken ez volt a legalkalmasabb közlekedési útvonal. Ahogyan azt számos 18–19. századi statisztikus, topográfus és tudós megjegyezte és leírta már, öt országos irányultságú útvonal találkozott az átjáró környékén. Kanizsáról indult út Bécs, Pest-Buda, Eszék, Zágráb és a tengerparti területek felé.¹⁶ A természetföldrajzi lehetőségek determinálták a mezőgazdasági termelés terjeszkedését, valamint a népesség letelepülését: a város vagy a patak két oldalán a dombhátakra települ, vagy észak és dél felé – kihasználva a kinyíló teknőt – bővítik a termőterületet, vagyis hozzáfognak a mocsár megszüntetéséhez, s ezzel együtt közelebb hozzák a két városrészt, Kiskanizsát és Nagykanizsát. Látni fogjuk majd a későbbiekben, hogy a népesség szaporodása és terjeszkedése során mindegyik lehetőséget kihasználta.¹⁷

3. Kanizsa mezőgazdasága a 18. század közepén

3.1. Kanizsa földbirtokszerkezete a 18. század közepén

A mezőgazdaságilag használt földterület pontosabb megítélése levéltári források segítségével az 1740-es évek közepétől lehetséges. A birtokátvétel után, s főleg az uradalmi gazdálkodás megszervezésével kapcsolatban több olyan felmérést végeztek, amelynek céljaként a földesúr megpróbált egyáltalán tisztába jönni azzal, hogy mivel is rendelkezik, s milyen jövedelmekre számíthat. Az így keletkezett források között megmaradt egy olyan 1752. évi városi földbirtok-összeírás, amelyből viszonylag pontosan megítélhető a földesúri és úrbéres kezelésű földek elhelyezkedése és aránya.

¹⁶ T. Mérey, 1997. 93. p. térkép. Az úthálózatot részletesen a kereskedelem-történeti fejezetben mutatjuk be.

¹⁷ A kanizsai városrészek elnevezése időben változó volt. A 18. század elején a forrásokban megkülönböztették ugyan (latinul) Nagykanizsát és Kiskanizsát, de a két települést egy városnak tekintették; ugyanakkor az ott lakók általában csak Kanizsának hívták. A 18. század közepétől az iratokban egyre gyakrabban bukkan fel a Kanizsa elnevezés. A reformkorban a földesúri iratokban szereplő Kanizsa már egyenértékű a Nagykanizsa fogalommal. Bár Zala vármegye adózási szempontból továbbra is külön kezelte Kiskanizsát és Nagykanizsát, de a politikai és közigazgatási iratokban a Kanizsa nevet használták. 1868-ban a két városrész jogilag szét is vált, ám 10 év különállás után újra egyesült, de ekkor már a rendezett tanácsú város hivatalos neve Nagykanizsa volt, amelynek részévé vált Kiskanizsa.

Nagy- és Kiskanizsa úrbéres és urasági földjei 1752-ben¹⁸ (magyar holdban)

	Szántóterület		Külső kertek		Rétterület	
	urasági	lakosoké	uraságé	lakosoké	uraságé	lakosoké
Nagykanizsa	117	2483	45	234	631	128
Kiskanizsa	7	679	-	211	-	388
Összesen	124	3162	45	445	631	516

A város mezőgazdasági termelésre használt földterülete – az erdőket és a legelőket most nem számítva – a 18. század közepén az adatok szerint mintegy 4854 hold volt, amihez még 20 holdat hozzá kell adnunk, amit a városban élő ferencesek használtak, vagyis hozzávetőlegesen mintegy 4900 holdas használható határral rendelkezett ekkor Kanizsa. A kettős város használt területének mindössze 26%-a tartozott a kiskanizsai gazdákhöz, míg 74% esett Nagykanizsára. Nem tartalmazzák az adatok a legelő és erdőterületet, amelyet a város lakosai és a földesúr közösen használhatott, valamint a két városrész között elterülő hatalmas mocsarat sem, amely ha nem is minősíthető termőterületnek, mégis a lakosság és az uradalom számára sokat jelentett a legeltetés miatt. Ha ezt a 4900 magyar holdas földhasználati adatot összevetjük az első megbízható, amúgy az 1810. évben elkészített funduális kimutatással, amely szerint Kanizsa teljes határa mintegy 16 ezer magyar hold volt,¹⁹ akkor látható, hogy a földesúr és a helyi lakosság a nagy betelepülés korában a város összes földterületének alig egyharmadát használta csak szántóföldi növénytermelés és rétgazdálkodás céljára.²⁰ Egyértelműnek tűnik, hogy a város lakossága mesze járt még – az adott technikai szint mellett értelmezve – termelési és eltarthatósági optimumától, hiszen bőven voltak még területek fölös népesség eltartására. Azt is ki kell emelnünk, hogy a szántók, rétek és külső kertek minimális hányadával, vagyis mindössze 175 holddal rendelkezett csak az uraság (vagyis az összes terület 3,6%-ával), a többi a lakosok kezén volt. Még megjegyezzük, hogy ez a hasznosított 37–38%-os arány nagyjából megfelelt az országos rátának, ám mivel Kanizsa a volt hódoltság területén feküdt, így az itt elért egyharma-

¹⁸ MOL. P. 1313. 38. 80.Q5. N.1–4. Itt jegyezzük meg, hogy a város területére vonatkozó felmérésekben a vizsgált 100 évben meglehetősen eltérő mértékegységeket használtak. Az 1770-es évekig alapvetően magyar holdat, illetve az 1773-as funduális könyvben ennél valamivel nagyobb, 1248 négyszögöles holdat használtak, ezt követően pedig a földesúri összeírásokban a kataszteri hold szerepel már.

¹⁹ MOL. P. 1322. 100. N.377.

²⁰ Egy másik, 1753-ban készült felvétel szerint az egész uradalomban a földesúr 24 hold házhelyet, 50 hold kertet, 891 hold szántót és 37 hold rétet használt. MOL. P. 1322. 100. N.22–25.

dos határhasznosítási arány a többi hasonló pusztulást szenvedett vidékhez (így például a szomszédos Somogy megyei területekhez) képest akár jónak is mondható, hiszen a 18. század közepén ott sok helyen voltak még mindig lakatlan területek.

A felvett adatok alapján a lakosság által használt földek területi elhelyezkedése is megítélhető. Kanizsa településrendszerében a legjellegzetesebb azok az utcák voltak, amelyek a városból kifelé vezető közlekedési útvonalakat képezték. Így a legnagyobb dűlőföldek Nagykanizsán a Szentgyörgyvári út mellett találhatóak, ahol 318 holdnyi szántóföld volt ekkor, de megemlíthetjük a Légrádi út menti 265 holdas dűlőt is. Kiskanizsán is hasonló a helyzet, ahol a Bajcsai út mentén voltak nagyobb szántóföldek. Az elnevezésekből világos, hogy igen jelentős irtásföldek voltak már a város határában: Nagykanizsán 327 hold, Kiskanizsán 57 holdas irtás létezett. A szántókat a lakosok két nyomásban művelték;²¹ Magyarországon abban az időben még meglehetősen általános volt a két nyomásban használt szántóföld.²²

A nagykanizsai szántók sokkal kiterjedtebbek voltak a kiskanizsaiak által birtokoltnál: a 375 gazdával rendelkező Nagykanizsának 2421 holdnyi szántója volt, amely gazdánként 6,5 holdas nagyságot jelent. Ezzel szemben Kiskanizsán a 199 gazdára jutó 673 hold gazdánként mindössze 3,4 holdat tett ki. Mindebből már leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a 18. század közepén a nagykanizsai lakosság számára a szántóföldnek lényegesen nagyobb szerepe volt megélhetésben, mint a kiskanizsai lakosság esetében, ott valószínűsíthetően a mezőgazdaság más ágazatai játszhattak vezető szerepet.

A rétterületről szóló adatok mindezt alá is támasztják. Míg Nagykanizsán 1752-ben a lakosoknak mindössze 128 holdnyi kaszálójuk volt, addig a mindössze fele akkora népességgel rendelkező Kiskanizsa 388 holdas réttel rendelkezett. Ugyanakkor az adatokból az is szembetűnő, hogy az uraságnak a lakosokhoz képest igen jelentős méretű, 631 holdas rétterülete volt, ami természetesen a majorsági állattartás jelentőségére utalhat. Érdekesség, hogy Kanizsa rétjeinek egy része a két várost elválasztó berekben volt, ugyanis ez az elmozsarasodott föld nem egy egybefüggő vizes területként létezett ebben a korban, hanem kisebb-nagyobb szigetek emelkedtek ki belőle (főleg nyáron, nagy melegben, amikor a posványosság egy része kiszáradt), amelyeket vagy kaszálóként, vagy pedig legelőként hasznosítottak. Ilyen volt pél-

²¹ MOL. P. 1313. 38. 80.Q5. N.1–4.

²² A 18. század első felében ez elég általános volt az országban. Lásd: Wellmann, 1989. 536. p.

dául a „*Polay szigetnye*” megnevezés alatt felvett 384 holdas földdarab, a „*Kányavári rét*” stb.²³

Kérdés, hogy a városi lakosok a szántókat, kerteket és réteket milyen jogon használták. Ez azért érdekes, mert a magyarországi társadalmi és joggyakorlatban a mezővárosi lét nagyon eltérő lehetőségeket adott a városlakóknak, illetve a földesuraknak. A Dél-Dunántúl kisebb, alig pár ezres mezővárosaiban megszokott volt ebben az időben, hogy a városi önkormányzat szinte alig létezett, s a város semmit nem tudott elérni uraságával szemben, a város igazgatása, adóztatása az erős földesúrtól függött. Az ilyen esetekben a mezővárossá válás elsődleges hordozója az uraság volt, aki igényt tartott arra, hogy saját uradalmi központjában vásárokat tarthasson. Kanizsa oppidum azonban ettől eltérő sajátosságokat mutatott, hiszen senki nem kérdőjelezte meg a város létét, s éppen ezért – nyilván a nagyobb népesség miatt is – szinte mindenben a város volt a kezdeményező. Ez erős alkupozíciót biztosított, ugyanis joga volt akár az uralkodóhoz is fordulni jogorvoslatért (mint ahogyan erre majd láthatunk is példát a későbbiekben). Ez a helyzet a városiak földhasználatát is befolyásolta. Egyrészt a megszerzett földek tartósan a lakosok kezében maradtak, egészen addig, míg az árendát kifizették érte, másrészt pedig az új földek megszerzése (irtások), illetve a földesúri tulajdonban lévő berek ügye mindig kemény harcot hozott a mezővárosi lakosok és az uraság között.²⁴

Egy 1753. évi árenda-összeírás szerint a nagykanizsai népességből a szántófölddel rendelkezők aránya 73% volt, ami arra utal, hogy ebben a korszakban a városi népesség még igencsak ráutalt volt a mezőgazdasági termelésre. (Tudjuk persze, hogy ez nem magyarországi specifikum, hiszen a neves szakértő, *Paul Bairoch* egy tanulmányában a praeindusztriális gazdaságok és társadalmak természetes sajátosságának tartja a városi népesség agrártermelését.)²⁵ Fontos ugyanakkor, hogy a nagykanizsai népességen belül erősödött az iparüzési és kereskedési hajlam. 1752-ben 132 iparos volt Kanizsán, akiknek döntő többsége szakmája mellett foglalkozott mezőgazdasági termeléssel is. Lehet, hogy éppen a szélesedő belső piac, a megindult specializáció eredményeként nagyok a szélsőségek a szántóföldek birtoklását illetően. 1753-ban a földesúrtól a legtöbb szántót a nagykanizsai illetőségű *D. Michael Tax* bérelte, aki ugyan csak 1/8 fundussal rendelkezett, ám

²³ MOL. P. 1313. 38. 80.Q5. N.1–4.

²⁴ A fentebb bemutatott 1752. évi földesúri és városi lakosok földjeit bemutató adatok csak azokat a földeket tartalmazták, amelyek a lakosságnak úrbéres jogon jutottak. Emellett azonban Kanizsa gazdáinak lehetősége volt egyéb, kiegészítő jellegű földeket is bérelni a földesúrtól.

²⁵ Bairoch, 1990. 53–54. p.; ill. lásd még hozzá: Bácskai, 1988.

mellette 4,75 holdnyi kertet, s 10,5 holdnyi szántót bérelt Batthyány gróf urasági földjéből; *Vadász András* 3/8-ad fundusa mellett 9,5 holdas bérletet vállalt. Az árendált szántók mérete szinte mindig meghaladta a bérelt kertet; a kivételek között a legkirívóbb *Ferhencz Mihályné* volt, aki 3 holdas szántója mellett 4 hold kertbérlettel rendelkezett.²⁶

A kiskanizsaiak esetében a nagykanizsai sokszínűséggel szemben inkább a homogenitás jellemezte a földhasználatot. Itt a gazdák 79%-a rendelkezett szántófölddel, s átlagban 3 holdas szántók alakultak ki. Itt kisebbek a szélsőségek: a legnagyobb szántóbérlet 6,5 hold volt. A 6 holdas földterület – figyelembe véve a korabeli magyar viszonyokat – nagyjából megfelelt egy negyed telkes jobbágy szántóföldjének az ország más területein. Ugyanakkor Kiskanizsán kisebbek a kertek, valószínűleg kisebb volt ennek az ágazatnak a jelentősége a mezőgazdasági termelésben.

Megvizsgáltuk azt is, hogy a 18. század közepén fundusméretük alapján milyen tulajdonosi (társadalmi) rétegződés bontakozik ki. Tudjuk persze, hogy a birtokméretek szerinti megoszlás nem azonos önmagában a társadalmi rétegzettséggel, maga a társadalom ennél sokkal bonyolultabb és összetettebb kérdés. Viszont láthattuk azt is, hogy a többség ekkor még a földből szerezte jövedelmei nagy részét, vagyis a földdel való rendelkezés a 18. század közepi agrártársadalom vagyoni helyzetét nagy valószínűséggel kirajzolja.

*A kis- és nagykanizsai birtokosok rétegzettsége fundusaik mérete alapján a 18. század közepén*²⁷

A fundus mérete	Nagykanizsai gazdák		Kiskanizsai gazdák	
	fő	százalék	fő	százalék
1/8 vagy annál kisebb	102	28	26	13
2/8 fundus	81	22	46	23
3/8 fundus	65	18	57	29
4/8 fundus	42	11	30	15
5/8-8/8 fundus	60	16	33	17
9/8 vagy annál nagyobb	7	2	6	3

Nagykanizsa adatsorainál a százalékos kimutatások nem tartalmazzák azt a 12 embert, akinek semmiféle belső fundusa nem volt a 18. század közepén, valószínűleg egyszerű házatlan zsellérekről van szó. A két városrész

²⁶ MOL. P 1330. 3. N.165–178. A „bérel” és az „árendál” kifejezést a korabeli források gyakran szinonimaként használták.

²⁷ MOL. P 1330. 3. N.165–178.

fundusainak összehasonlításából látható, hogy Kiskanizsán a gazdák 20%-a fél teleknél nagyobb földdel rendelkezett; míg a másik szélsőséget az a mindössze 13%-nyi gazda adja, akinek egynyolcadnyi, vagy annál is kisebb telke volt. Ezzel szemben Nagykanizsán a gazdák 28%-a egynyolcad teleknél is kisebb földdel bírt (a szokások szerint az egynyolcad, vagy annál kisebb fundussal rendelkező lakos már házas zsellérnek minősült). Mivel ekkora föld a megélhetéshez nem elég, így a nagykanizsai oldalon ezen népességtömeg eltartásához egyéb gazdasági tevékenységet kell feltételeznünk, amely részben az agrárágazathoz, részben más tevékenységekhez köthetett.

3.2. Az 1753. évi úrbéri szerződés

Kanizsa város lakosságának jogállását, termelési lehetőségeit, s ebből következően szolgáltatási kötelezettségeit a mindenkori földesúrral kötött ún. úrbéri szerződés határozta meg. Láthattuk már a korábbiakban, hogy már a Grassics-korban is kötöttek ilyen kontraktust, az 1713-ban írat egy éves időtartamra rögzítette a város kötelezettségeit.²⁸ A szerződés szerint – nyilván a jövevények, betelepítendők egységes kezelése érdekében – egy egész házhelyhez 24 hold szántó jár, s ezután évi 4 forint cenzust kell fizetni. A házhelyhez kert is jár, amely után az árenda 9 krajcár. A Szapáry-korszakban, 1731-ben is kötöttek egy szerződés.²⁹ Világosan utal az írat arra, hogy az előző évi szerződés nagy részét továbbra is életben tartják, ami jelzi azt, hogy minden évben megújították a szerződést. 1731-re viszont kibővültek az ekkorra már megnagyobbodott Kanizsa város kötelezettségei, a lakosok árendaképpen évi 700 forintot voltak kötelesek fizetni. A korabeli mezővárosokban a korcsma, a vendégfogadó, s egyéb regále-jogok hasznosítása komoly jövedelemtermelési forrás volt. Ebben a szerződésben rögzítették, hogy a korcsmáltatás joga a földesúr, de Szent Mihálytól karácsonyig a városi lakosok borát is ki lehet mérni. Előírták, hogy kukoricából kilencedet kell adni; a vadászat, a halászat joga az uraságé; a városi péknek először a földesúr lisztjéből kell kenyeret sütnie. Már ekkor felmerült az ún. Kerekes-rét hasznosítása, de ekkor még a felek úgy határoztak, hogy az ott folyó szénakaszálás joga az uraságé, akárcsak a szentmiklósi réten. Mindezek az elemek arra utalnak, hogy az 1730-as évekre a szokásjogi rendszer helyébe lassan-lassan a világosan definiált úrbéri kontraktus került, jogilag tehát kezdtek rendeződni a földesúr és a városi lakosság kapcsolatai.

²⁸ MOL. P 1313. 206. II. N 19.

²⁹ MOL. P 1313. 36. Lad. 13. N.27/1–2.

Az 1750-es évekre a központi jószágkormányzói irányítás akaratának megfelelően újraszabályozták a város és a földesúr kapcsolatát. A folyamatosságot jelzi, hogy az új úrbéri szerződések szövegszerkezete a régi maradt, ami azt tükrözi, hogy Batthyány Lajos gróf nem akarta fenekestül felfordítani a város addigi szokásait, társadalmi és gazdasági rendjét. A szerződés megkötése előtt úriszéket tartottak (ehhez a kanizsai polgárok egyáltalán nem voltak hozzá szokva), amihez viszont conscriptiót kellett létrehozni, ennek végrehajtására a nagy tapasztalattal rendelkező siklói tiszttartót rendelték fel.³⁰ Egy úrbéri szerződés a korabeli tapasztalatok alapján a társadalomnak sok jót nem szokott hozni, de az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy a város népessége a Szapáry-szerződéshez képest megduplázódott, s ez előnytelen volt már a földesúrnak, hiszen jelentős adóbevételről esett el.

Az 1753. januárjában kelt szerződés³¹ szerint a városnak 1600 forint árendát kell fizetni egy évben, ám az egyösszegű fizetés azt is jelentette, hogy a város befelé az összeget saját maga osztja szét a lakosok között, vélhetően – későbbi kontraktusok megjegyzései erre utalnak – a földvagyon és jövedelem arányában. Ez az 1600 forint pontosan 900 forinttal több, mint a korábbi szerződésekben rögzített 700 forint, vagyis a város sokáig rendkívül kedvező pozícióban élhetett. A szerződés megkülönböztette a polgárokat és a zselléreket, ez esetben még a föld nélkül élő iparosok is előnyben részesültek zsellérekhez képest. A szerződés első pontja szerint „Azok a kik Purgerek, és mesterséget űznek, ámbár csak házocskát is minden appertinentiák nélkül bírnának, Söllérek közé számláltatni nem fognak, és két napi munkára nem köteleztetnek”,³² ugyanakkor a városban élő zsellérek évente két nap robotot teljesítenek (ami egyáltalán nem sok, ha az 1767. évi Mária Terézia-féle Urbáriumra gondolunk, ahol 12 napban határozták ezt meg). A városi népesség, illetve a gazdák számának emelkedése megnövelte a lakosság állattartási legelőszükségletét, amit a szerződés szerint a kerekési, a péterfai és a bilkei pusztákban a gazdák szabadon folytathattak. A földhasználatban a kanizsai gyakorlat ugyanazt a tendenciát követi, mint amit Kaposvár esetében láthatunk (ott a város az Esterházyakkal kötött szerződést), az ottani örökszerződés is erősen korlátozta a városiak korábban szabadabb földhasználati jogát, amely társadalmi feszültségekhez vezetett.³³

A koresmáltatásra vonatkozóan alapvetően a Szapáry-féle szerződés maradt érvényben (ez az országos jogszokásokhoz igazodott), vagyis a há-

³⁰ MOL. P 1313. 37. N.514.

³¹ MOL. P 1313. 206. III. 1753.

³² MOL. P 1322. 181. N.101. 1753.

³³ Bácskai, 1975. 145. p.

rom hónapos városiak által történő borárultatás megmaradt a lakosok számára, de ezen kívül a földesúr nem tűrt meg semmiféle boreladást.³⁴ Ám az iratokból az is kiderül, hogy a szokásjogot a városiak gyakran megsértették, s akkor is árultak bort, amikor csak az uraságnak szabadott volna. Az italméréssel kapcsolatban a 8. pontban azt rögzítették, hogy a „...*mesterséggel készített Italokat, Sört tudniillik, égett Bort és akár minemő Pálinkát árulni a Parasztoknak tilalmas*”, ez a földesúr joga.³⁵ A mézárszék haszna kizárólag a földesúré volt. A pékek csak a földesúr gabonájából süthettek. A vadászatra, halászatra, csigázásra, rákászásra is igényt tartott az uraság. Újszerű volt viszont annak kimondása, hogy a boltokból származó haszon a földesúré; a telkek eladásából vagy pedig bérbeadásából az uraságnak tizedrészt jár, az ebből származó éves földesúri bevételt 207 forintra kalkulálták; a caducitások az uraságra szállnak; az új házak tulajdonjogát igazolni kell; súlyosabb büntetést csak uraság szabhat ki; a vásárok jövedelme a földesúré, ám a hídpénzt a város szedheti. Kanizsa város tisztségviselőit továbbra is a város választja, ám a földesúrnak megerősítési (vagyis egyetértési) joga van. A régi szabadságjogait elveszni látszó polgárság elkeseredésében instanciázott mindenhova, amiért a földesúr visszaadta örök használatba a fundusait, de ezekért a továbbiakban dézsmát kellett fizetni.³⁶ Az állandó tiltakozások végül is célt értek, a minden jogi fórumot (vármegye, uralkodó, revíziós eljárás stb.) megjárta 1753. évi szerződést végül is 1768-ban a revíziós eljárás végén megsemmisítették.³⁷ A város hosszú idő után, óriási anyagi áldozatok révén győzött, sikere ugyanakkor csak átmeneti lehetett.³⁸

3.3. Termelés és gazdálkodás a 18. század közepén

A város és az uradalom természetföldrajzi adottságai nagyban meghatározták a kanizsai mezőgazdaság rendszerét. A nagybirtokrendszeren belül az uradalmi termelés szorosan illeszkedett a paraszti gazdaság működéséhez, a két üzemforma egymást kiegészítette s feltételezte. A kanizsai uradalom Batthyány-kézbe kerülése a földbirtokszerkezeten túl a gazdálkodás utókori megítélésben is segítséget tud nyújtani, hiszen az uradalom irányítása viszonylag pontos bürokratikus szabályokon alapult, s az így keletkezett forrásanyag, ha töredékesen is, de arra alkalmas, hogy segítségével a század közepi mezőgazdasági állapot legfontosabb jellemzőit megrajzoljuk.

³⁴ Barbarits, 1929. 27. p.

³⁵ Ugyanott.

³⁶ Barbarits, 1929. 27. p.

³⁷ Barbarits, 1929. 28. p.

³⁸ Az új szerződésre lásd a század utolsó harmadára vonatkozó fejezetet.

A szántóföldi növénytermesztés. A 18. század közepén egyre jelentősebb majorsági termelés bontakozott ki a kanizsai uradalom területén. Elvált ugyanakkor az uradalom termelési-üzemi gyakorlata attól, ahogyan a földesúr Kanizsát, mint mezővárost kezelte. Kanizsa város nagyrészt még mindig posványos területe nem tette lehetővé a hatékony majorsági gazdálkodást, így nem véletlen, hogy a földesúr kiárendálta (vagyis átengedte a városiaknak) a saját területeit. Ezzel szemben viszont az uradalomhoz tartozó falvakban az eléggé nagy kiterjedésű allodiális földeken egyre szélesebb urasági gazdálkodás bontakozott ki.

A kanizsai uradalom majorsági termelésének eredményei 1748-ban³⁹

	búza (kereszt)	rozs (kereszt)	árpa (kereszt)	zab (kereszt)
Nagykanizsa város pajtája melletti tagban	323	-	-	-
Ugyanott a Lóheres kertben	-	-	20	-
Homokkomáromi mezőn	187	446	56	282
Szepetneki mezőn	528	223	108	-
Mántai pusztán	-	224	-	-
Mikefai pusztán	-	-	-	220
Ugyanott az angliai zab	-	-	-	50
Alsó-Almaszegi pusztán	-	-	-	112
Összesen	1038	893	184	664

A táblázatból látható, hogy a majorsági termelésben a hagyományos őszi növények mellé lassan beépültek a tavasziak, ami önmagában nem jelenti a háromnyomásos szisztéma teljes elterjedését, de mindenesetre jelzi azt, hogy itt már egy fejlettebb szántóföldi gazdálkodási modell kezdett kibontakozni: 1748-ban például az összes gabonabevétel 25%-a már tavaszi vetésű növényből állt.⁴⁰ Egyértelmű, hogy a majorsági áruterelés termék-szerkezetének kialakítása során figyelembe vették a piaci igényeket, amelynek tipikus jellemzője volt a feudalizmus utolsó 150 éve alatt, hogy a búza egyre inkább uralkodó szerepűvé vált a piacon, s kiszorította onnan a rozst és a kétszerest.⁴¹ Ezzel magyarázható, hogy a 18. század közepén a majorsági termelésben a búza össztermése már mintegy 15–20%-kal meghaladta a

³⁹ MOL. P 1330. 3. N.52.

⁴⁰ MOL. P 1330. 3. N.52.

⁴¹ Kaposi, 1992. 77. p.

rozs termését.⁴² A század közepén a búza piaci ára nagyjából megegyezett a rozséval, mindegyiket kb. 1 forint 20 krajcárért adták; alig maradt el ettől az árpa 75, illetve a zab 60 krajcáros ára. A búza és a rozs közötti termelési arányok nemcsak 1748-ra jellemzőek, hiszen a későbbi években is ugyanezt látjuk.⁴³

Feltűnő, hogy a gabonaféléket illetően mérhető árpa- és zabtermeléssel is foglalkoztak. Nem tudjuk a két növény pontos felhasználását, de feltételezhetjük, hogy az árpatermelést a kanizsai városközpontban hamar megjelenő két sörház (sörfőzde) nyersanyagigénye, valamint a majorsági állattálmány szaporodása ösztönözhatta leginkább. A zabnál már nem ennyire egyértelmű a helyzet, hiszen a zab termelésének gyors terjedése szinte az egész Dunántúlon kortünet volt ebben az időben, néha még a búzatermés nagyságát is fölülmúlta. Ehhez a relatíve jelentős birodalmi-állami kereslet növekedése adta meg a lökést, hiszen a meg-megújuló háborúk kiváltotta kereslet szinte állandóan jelen volt, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy a hazai termelési gyakorlatban is egyre jobban terjedt a lóhasználat. A ló négyszer gyorsabb volt, mint az ökör, s kétszer akkora szántási mélységet ért el, így nem véletlen, hogy a földesúri gazdaságokban gyorsan terjedt a használata.⁴⁴ Volt azonban egy akadálya a terjedésnek, mégpedig a téli takarmányszükséglet, s a vele szorosan összefüggő istállózás kérdése. Nagyon érdekes, hogy a kanizsai uradalomban már kísérleteztek olyan új növényekkel, amelyekkel ezt a problémát valamiképpen meg lehetett oldani. Erre utal a táblázatban szereplő „angliai zab”, ami – ismerve a korabeli névadási gyakorlatot – egészen biztosan egy külföldről behozott gabonafajta itteni termelését jelenti. Szintén lényeges az újdonságok között, hogy a szövegben említésre került egy „lóheres mező” is, amely pedig olyan földdarabra utal, amelyen már a kifejezetten modernnek számító pillangós növényt termesztették, megoldva az istállózó tartás téli nehézségét. Egyéb forrásból tudjuk, hogy a majorságban termeltek kukoricát is, ám kizárólag házi szükségletre, főleg a „sváb marhára”.

Az uradalom majorsági termelése 1748-ban 2511 kereszt gabona volt. Az űrmértékre való átszámításhoz pontos adatunk nincs, ahhoz vagy a próbacséplés (*Probdreschung*), vagy a végső cséplési eredmények ismeretére

⁴² MOL. P 1330. 3. N.79. 1748-ban a majorságban megtermelt búza mennyisége 1052 kereszt volt, ezzel szemben a rozs termése 861, a zabé 480, míg az árpáé 480 keresztnyit tett ki. Az összes majorsági termés 2511 kereszt gabona volt; az úrbéres adóval együtt 5039 keresztnyi gabona jutott az uraságnak gabona volt.

⁴³ Lásd: alább a MOL. P 1330. 3. iratcsomó gazdatiszti jelentései és elszámolásai alapján összeállított táblázatot.

⁴⁴ Kaposi, 1992. 82.p

lenne szükségünk. A 18. század közepe felé a gödöllői Grassalkovich-uradalomban egy kereszt gabona 1,5–2 pozsonyi mérő gabonát adott, s ez a viszonylag tág arány több majorságra is jellemző volt.⁴⁵ Ezt támasztják alá a Vas megyei Batthyány-uradalmak terméseredmény-kimutatásai is.⁴⁶ A 17–18. században – meglehetősen állandósággal – egy elvetett mag 4–6-szoros termést hozott a körmendí, a nádasdi, a szecsődi és ludwighofi majorban. Az 1750-es évből megmaradt Füzik Mihály tisztartó kimutatása, amelyből megtudjuk, hogy a 63 köblös búzavetés a majorságban mintegy 340 köblös hozamot biztosított,⁴⁷ vagyis egy elvetett mag Nagy- és Kiskanizsa határában – a vetőmagra valót levonva – 4–5 szemet hozott. Az analógiák és a megmaradt kútfők alapján nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a kanizsai uradalomban mintegy 2800 keresztnyi gabonatermés körülbelül 5000 pozsonyi mérős, vagyis kb. 300 ezer liternyi gabonatermést hozhatott. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ennek a mennyiségnek nem egészen 12%-át termelték csak a kanizsai határban, a többit a kisebb falvak és puszták területén állították elő. Még megjegyezzük, hogy egy tisztartói jelentés szerint a kanizsai uradalommal szomszédos homokkomáromi domínium még a kanizsainál is kedvezőtlenebb adottságok mellett csak rozst és zabot termelt.

A kanizsai uradalom területén a majorsági gabonatermelés össztermék-mennyiségét tekintve messze elmaradt a város és a falvak termelésétől. Ugyanabból az évből, amelyben a majorsági termésmennyiség egészét megbecsültük, megmaradt a kilenced- és tizedbeadási kimutató tabella is.

Az adatok szerint 1748-ban a kanizsai és homokkomáromi uradalomban az úrbéres népesség által megtermelt gabonamennyiség hozzávetőlegesen az összesített adatok tízszerese, vagyis 23 200 kereszt gabona lehetett. Ez a mennyiség több mint nyolcszorosa volt a majorságban megtermeltnek, ami világosan mutatja, hogy a szántóföldi növénytermesztésen belül a gabonatermelés ágazata alapvetően a paraszti népesség létfenntartása miatt volt fontos, a termelés piaci hányada meglehetősen csekély lehetett az összterméken belül (lásd a következő oldal táblázatát).

⁴⁵ Lásd: Gaál, 1980. 307. p.

⁴⁶ Zimányi, 1965. 236–274. p.

⁴⁷ MOL. P 1330. 3. N.52.

*A kanizsai uradalom népességének kilenced vagy tizedszolgáltatása 1748-ban*⁴⁸

	búza (kereszt)	rozs (kereszt)	árpa (kereszt)	zab (kereszt)
Nagykanizsán kilenced	175	357	0	37
Kiskanizsán tized	116	322	0	4
Szepetneken tized	200	232	32	93
Fityeházán tized	0	28	0	0
Sormáson tized	77	82	5	49
Esztrengnyén tized	55	81	1	38
Homokkomáromban tized	0	11	0	0
Szentmiklóson tized	0	61	0	21
Langvízen tized	0	49	0	26
Freivízen tized	0	48	2	27
Obornakon tized	17	0	0	3
Zsigárd pusztán tized	0	0	0	39
Összesen	640	1271	40	337

A korabeli magyarországi gazdasági gyakorlat alapelemei tükröződnek a lakossági termékszerkezetben is. A sovány, homokos-vizenyős talajon a parasztság, a mezővárosi népesség azt a növényt termelte, amely a legjobban igazodott a talajadottságokhoz, s amely a gyenge földön is megtermelt. Nem véletlen, hogy mind Nagykanizsán, mind Kiskanizsán, de a tágabb uradalmi településeken is a rozs termelése mindenhol megelőzi a búzáét, vagyis fordított kép mutatkozik, mint a majorsági termékszerkezetben. Nagykanizsán a búzatermés aránya 30%-ot, míg Kiskanizsán 26%-ot tett ki mindössze. Az egész uradalom területén Nagykanizsán volt a legmagasabb arányú a búzatermelés a lakosság körében. Az is szembetűnő, hogy a gabonaneműeken belül a takarmánynövények termelése a lakosság körében nem volt népszerű, amit jól mutat, hogy a zabtermés negyedrésze volt csak a rozsnak, de az árpával is alig-alig foglalkoztak a városlakók. Az uradalom településein megtermelt évi mintegy 3570 keresztnyi zabtermelés egész biztosan a lakosok között terjedő lóállomány fenntartására, biztosítására kellett. A mintegy kétszer annyi nagykanizsai gazda alig termelt több gabonát, mint a fele annyi kiskanizsai, pedig nagyobb szántóföldekkel rendelkeztek.

Kanizsa város lakossága kilencedként illetve tizedként 1011 kereszt gabonát szolgáltatott be, vagyis mintegy 10 110 keresztnyi gabonatermésük

⁴⁸ Ugyanott.

volt 1748-ban. Ez űrmértékben kifejezve – az előzőekben használt átszámítási kulccsal – mintegy 20 220 pozsonyi mérőnyi gabonát jelent. Mivel a város lakóinak meglehetősen kicsi volt az egy főre jutó szántóterülete, így valószínűleg joggal feltételezhetjük, hogy elsődlegesen önfogyasztásra termeltek gabonát. A 20220 pozsonyi mérő gabona mintegy 1260 ezer liternek felel meg, ami a mintegy 3500 fős lakosságnak fejenként – a vetőmagot levonva – 260-270 liter gabonát jelent, egy négy fős családra tehát évi 1000–1100 liter terméket. Ez oly kevés, hogy a szaporodó lélekszámú város vélhetően rászorult a környék mezőgazdasági terméktöbbletére, vagyis felvásárló piacként jelent meg a környékbéli települések számára, arról nem is beszélve, hogy a népesség megélhetése érdekében egyéb tevékenységeket is folytatnia kellett. Hozzá kell tennünk, hogy az elemzett 1748. év nem lehetett kiemelkedően jó termőév Kanizsa határában, mivel tudunk ennél jobb és rosszabb terméseredményekről is.

A kanizsai adózók gabonatermés-eredményei 1747–1750 között a termés tized részében kifejezve (keresztben)⁴⁹

évek	búza	rozs	árpa	zab
1747	239	693	8	100
1748	291	679	-	41
1749	317	713	1	74
1750	292	496	2	35

A gabonatermés ingadozásai elég jelentősek voltak. A legjobb termőév az 1749. év volt, amikor is – tizedtermést figyelembe véve – 11 050 kereszt gabonához jutott a lakosság, míg a legrosszabb év az 1750. év volt, amikor mindössze 8250 keresztnyi termése maradt az adózóknak. A két szélső érték között mintegy 30%-os különbség van, amely nagyjából megfelel a korabeli általános gyakorlatnak. A kanizsai mérhető értékek szoros kapcsolatot mutatnak a homokkomáromi uradalom terméseredményeivel: amikor Kanizsán több gabona termett, akkor ehhez hasonló eredmény mutatkozik az uradalom többi részén is, és ez kisebb termés esetén is így volt. Mindebből következik, hogy inkább a szélesebben ható klimatikus tényezők, s nem a munkaerő gyatrasága okozhatta korabeli termésingadozásokat. A szaporodó városi és uradalmi népesség folyamatosan növekedő összkibocsátást produkált. Erre utalhat az, hogy pár évvel később, 1753-ban – tudjuk: jelentős méretű bérelt földekkel kiegészítve – a város népessége már több mint 15 ezer ke-

⁴⁹ A táblázatot a MOL. P 1330. 3. 1747–1750 közti gazdatiszti jelentések adatai alapján állítottuk össze.

resznyi termést ért el.⁵⁰ Ekkor mindegyik növényfajta – legdinamikusabban a zab és az árpa – mennyisége emelkedett, e két utóbbi növény aránya az összes termékmennyiségen belül már elérte a 20%-ot.

Említsünk meg még egy földművelési jellegzetességet, ami korántsem volt általános a 18. századi majorságokban. Az uradalom Homokkomáromban létrehozott egy kis kertészetet, amelynek külön konvenciósa volt. A kertészetben olyan termékeket állítottak elő, amely alapvetően a mai modern fogyasztásnak is meghatározó elemei. Egyrészt jelentős kiterjedésű gyümölcsössel rendelkezett az uraság (ebből Kanizsa városában is volt egy), másrészt a kertészetben megjelentek a zöldségfélések. Csak elszórt utalásaink vannak a kertészeti növények kapcsán, de azt tudjuk egy 1753. évi számtartói extractusból, hogy nyáron eladtak a kertészeti termékek közül kelkáposztát, édes répát és salátát.⁵¹ Mindezért persze minimális 2 forintos jövedelemhez jutottak, ám valószínűleg az uraság körmendi konyhájára szállították e termékeket.⁵² 1750-ben Augustini Zajcsek kertész fizetését felemelték, ugyanakkor előírták neki a szepetneki kertben lévő oltványfák tisztogatását is; ám a tisztartó felróta neki azt, hogy a fák metszetlenül maradtak.⁵³ Az iratból tudjuk azt is, hogy már egy munkása is volt a kertésznek. Hogy mennyire komolyan vette az uradalom a kertészetet, azt az is mutatja, hogy 1763-ban egyenesen Grácból hozattak új kertészt, akit a homokkomáromi tiszti ebédlőben szállásoltak el.⁵⁴

Az állattartás. A század közepi uradalmi forrásokból az állattartása rendszere is megítélhető. A földesúri állattartáson belül legfontosabbnak a szarvasmarhatartás tűnik.

*Szarvasmarhák száma 1748-ban a kanizsai és a homokkomáromi kerületben*⁵⁵

	bika	tehén	üsző	bikaborjú
Kanizsai kerület	2	80	17	8
Homokkomáromi kerület	2	60	15	6
Összesen	4	140	32	14

⁵⁰ MOL. P 1330. 3. 1753. évi terméskimutatás.

⁵¹ MOL. P 1330. 3. N.161–162.z.

⁵² Tegyük mindjárt hozzá, hogy a kiskanizsai városrész a későbbiekben híres volt kertészeti termékeiről, a helyi lakosság (akiket csak sáskának csúfoltak a nyugati oldalon élők) még a 20. század nagy részében is speciális kertészeti termékeiből tartotta fenn magát.

⁵³ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 76/3–76/4.

⁵⁴ Az esetet említi: Kállay, 1980. 128. p.

⁵⁵ MOL. P. 1330. 3. N.55.

Az 1748. évi tiszttartói jelentés szerint 190 szarvasmarhát lehet találni a majorságokban, ebből a kanizsai kerületre 107 darab jutott. Ez azonban csak egy ideiglenes állapotnak tekinthető. Ennek egyik lényeges oka, hogy a magyarországi Batthyány-uradalmak között egy sajátos üzemszervezeti és munkamegosztási rendszer alakult ki erre az időre. Ennek lényege az volt, hogy mind a szántóföldi növénytermelés, mind az állattartás szempontjából igyekeztek kihasználni az eltérő adottságú uradalmak gazdasági lehetőségeit. Ez azt jelentette, hogy a marhát – főleg az eladás előtti hízalási korszakokban – oda hajtották, ahol a legtöbb szabad legelőt lehetett találni. Esetünkben Kanizsáról a Baranyai megyei Sellye-központú uradalom legelőire vitték az állatokat, s az odahajtott szarvasmarhákat is beszámítva a kanizsai és homokkomáromi uradalmakban már nem 190, hanem 237 darabot lehetett találni.⁵⁶ A kor szokásainak megfelelően csak az ökröket küldték tovább, a teheneket nem lehetett nagy távolságra hajtani.

Külön érdekessége az uradalom majorsági állattartásának, hogy mind Kanizsán, mind Homokkomáromban kialakítottak egy-egy *svájcériát*, ami meglehetősen szokatlan volt a 18. század közepe előtt Magyarországon, hiszen a jelesebb állományokat inkább csak az 1780-as évektől telepítették az országba. Ám vélhetően nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy Kanizsa városának viszonylag jelentős, mintegy 3500 fős fogyasztóközönsége már elegendő keresletet biztosított az urasági tehenészet számára. A fenti táblázatban a tehen címszó alatt jelzett 140 darabos állomány, vagyis a marháknak mintegy 75%-a volt svájci tehenészet. Ezt az állományt érdekes módon a későbbiekben is csak szinten tartották, s nem akarták növelni, valószínűleg jelentős pótlólagos beruházások kellettek volna hozzá. Azt az állatot, amely feleslegesé vált, általában eladták, ha kellett, darabonként. Így például 1747-ben a kanizsai mészáros vett meg „*egy haszontalan svájcer*” tehenet.⁵⁷ A téli takarmányt a megtermelt gabona és kukorica, a lóhere, valamint a kaszálókról betakarított széna és sarjú adta, utóbbiak mennyisége 1756-ban összesen 108 szekényi volt.⁵⁸ Meg kell említenünk a sváb marhák számára termelt kukoricamennyiséget is. Az urasági konvenció sok deputátumjegyzékéből tudjuk, hogy a svájcériával a két kerületben külön ember foglalkozott, ő volt az úgynevezett „*svaiczer gulás*”.⁵⁹

Különböző forrásértékű összeírásokból vannak adataink a 18. század közepére vonatkozóan a városi népesség állatállományáról. 1746/47-ben –

⁵⁶ Ugyanott.

⁵⁷ MOL. P 1330. 3. N.60.

⁵⁸ MOL. P 1330. 3. N.55.

⁵⁹ MOL. P 1330. 3. N.12–13.

amikor is Kanizsán 470 olyan ember élt, akinek háza volt, s aki az évi 4 forintos házadót fizette – 410 jármos marhája, 436 tehene és 276 növendékállata volt a gazdának.⁶⁰ Egy másik adat szerint 1750-ben 239 olyan gazda volt a két városrészben, akinek 2 vagy annál több igás állata volt. Mindebből feltételezhető a gazdánkénti egy ökör, egy tehén állomány nagyság. Nyilvánvalóan a szarvasmarha-állomány továbbszaporodott, s annak sajátos vegetációs rendszere hasonló mértékben szaporította a hím- és a nőtényállományt, amiből messzebbmenő következtetések is adódnak. Mivel ebben a korszakban teheneket szántóföldi termelésre nemigen használtak, így a városi népesség számára meghatározó lehetett a tejfogyasztás illetve a szélesebb értelemben vett tejtermékfogyasztás. A város nyilvánvalóan nem volt alkalmas az egy gazda kezében lévő nagy tömegű állatállomány városon belüli tartására, ugyanakkor a településrend megfelelt az utcára merőlegesen néző porták mögötti nagyállattartás biztosítására, így valószínűsíthetjük azt, hogy a fenti szarvasmarha-állomány gazdánkénti eloszlása esetében nagy koncentrációk nem alakulhattak ki.

A 18. század közepétől a nyugat-magyarországi területeken, a Duna-parti, viszonylag jó szállítási kapacitásokkal rendelkező vidékeken szinte folyamatosan emelkedett a juhtartás jelentősége. Kanizsa város határában 1748-ban 301 juh volt a földesúr kezén, amihez hozzá számíthatjuk a szepetneki mezőn lévő 298, valamint a homokkomáromi vidéken található 300 darabot, s így együttesen 933 darab juh volt a két uradalomban.⁶¹ A kanizsai állományban a 301 darabból 296 ürü, illetve 5 hím állat található, ám minden bizonnyal az egy tagban lévő uradalomban egységesen kezelték az állományt. Tegyük hozzá, hogy a városi legelőkön a földesúr a lakosság kérésére 300 darabban korlátozta a juhállomány nagyságát, amit a lakosok meg is köszöntek az uraságnak.⁶² Az állomány szerkezetében – akárcsak a szarvasmarha-tartás esetében – itt is megjelenik már az újítás. Az uradalom 933 birkájából ugyanis a Kanizsa határában tartott 300 darab német birkát a források egyértelműen megkülönböztetik a szepetneki és a homokkomáromi magyar birkától, ami a városban nyilván már egyfajta nemesebb állományra (merinói) utal, a magyar állomány meg valószínűleg a durva gyapjas racka lehetett.⁶³ A gyapjút piaci eladásra termelték, ám a tevékenységet végül is nem házi kezelésben folytatták, hanem kiarendálták, éppen ezért külön juhaszt nem kellett foglalkoztatni és fizetni.

⁶⁰ MOL. P 1313. 38. 74/3. Kanizsa

⁶¹ MOL. P 1330. 3. N.56.

⁶² MOL. P 1313. 38. Lad. 15. N.80.H.

⁶³ MOL. P 1330. 3. N.64.

Egy fennmaradt szerződésből megítélhető az árenda módja is.⁶⁴ 1758 és 1761 között az uradalom Gerencsér János birkással kötött szerződést, aki összesen 505 darab állatot vett át bérletbe. A kontraktus pontosan előírta a kötelezettségeket is: a birkásnak évi 328 forintot kellett fizetnie, a szokásoknak megfelelően negyedévi (82 forintos) bontásban, s ugyanakkor ő maga gondoskodott bojtárjai eltartásáról. A birkatartáshoz az infrastrukturális feltételeket a földesúr biztosította: átadta a legelőket, a téli tartáshoz 100 birkánként 4 szekér szénát és sarjút adott, biztosította a szózást, ám kikötötte, hogy a birkatrágyát kizárólagosan az uradalom használhatja fel. Az árendás kapott még az ottani megélhetésre évi 20 pozsonyi mérő rozst, 12 pozsonyi mérő búzát, 2 akó bort, valamint saját használatra 3 holdnyi területet, ahol szabadon folytathatott szántóföldi gazdálkodást, termékmennyiségéből kilencedet vagy tizedet nem kellett fizetnie. (A juhásznak az ilyen feltételek melletti foglalkozása általánosnak tekinthető ezen a környéken. Így például a Kanizsa melletti csurgói uradalomban 1771-ben éppen egy kanizsai ember, Csöndör János kapott hasonló szerződést, csak ebben az esetben 3200 birkát bízott rá Festetics gróf gazdatisztje.)⁶⁵

A kanizsai uradalomban foglalkoztak lótartással is, ám ennek minimális volt a nagyságrendje, 1748-ban 5, 1753-ban már csak 2 ló volt.⁶⁶ Mivel külön lovaszt tartottak, így vélhetően az intézői, illetve az alkalmankénti grófi látogatás közlekedési eszközigényét elégitették ki. Mindebből viszont az is következik, hogy a majorsági zabtermelés minimális mérete ehhez az alacsony állományhoz igazodott. Annál fontosabb volt viszont az állatok tartására a réteken való kaszálás lehetősége. 1765-ben a kanizsai földesúrnak 444 szekér széna és 119 szekér sarjút bevétele volt. A széna nagy része a homokkomáromi kerületből származott.⁶⁷

Sertésstartással is foglalkoztak a 18. század közepén a majorságban, amely sok szerző szerint tipikus uradalmi üzemág volt a feudalizmus utolsó száz évében a dél-dunántúli területeken.⁶⁸ Kanizsa vására országos hírnévű volt a sertéskereskedelem terén, ugyanis a Dráva mente nagy legelőin, a tölgyerdőkben tartott kondákat nagy tömegben hajtották fel a kanizsai piacra, ahol főleg soproni sertéskereskedők vásárolták fel az árut. Nem véletlen, hogy már a 18. század közepén a majorság is bekapcsolódott a folyamatba. Négy évvel a domínium megvásárlása után a kanizsai uradalom területén 362 darabos állományt regisztrálhatunk, amit kisebb-nagyobb tételben értékesítet-

⁶⁴ MOL. P 1313. 38. 75/23. 1758–61.

⁶⁵ Knézy, 2001. 136. p.

⁶⁶ MOL. P 1330. 3. N.64.

⁶⁷ MOL. P 1317. 30. N.201–202.

⁶⁸ T. Mérey, 1962. 30–31. p.

tek, így például 1747-ben az akkori állományból a Cziklén lakó Kedlovics Pálnak adtak el 41 darab sertést 389 forintért.⁶⁹ Az uradalmi sertéseket egy kanász őrizte három bojtárral.⁷⁰ A sertéstartás jelentőségét mutatja az is, hogy a gazdatiszti levelekben rendszeresen felbukkan a makktermés fontosságára vonatkozó megjegyzés.⁷¹ Foglalkoztak a ház körüli kisállattartással is, egy-két forrásból tudjuk, hogy kacsákat (récéket), tyúkokat stb. tartottak, de ebből csak néhány tucat volt a 18. század közepén.

Uradalmi és lakossági szőlő- és bortermelés. A 18. században a gyorsan növekedő városi népesség révén felértékelődött a szőlő- és bortermelés. Voltak olyan magyarországi települések, ahol a városi társadalom megélhetésében a bortermelés és annak értékesítése kivételesen fontos szerepet kapott (Pécs, Sopron stb.).⁷² A táji adottságokból következően Kanizsának nem voltak túl jók a bortermelési lehetőségei, s bár voltak napsütötte domboldalak a keleti oldalon, de a homokos-agyagos talaj nem kedvezett ennek az ágazatnak a város határában. Az uradalom egészében viszont más volt a helyzet, hiszen a nagybirtok népessége igyekezett mindenhol szőlőt telepíteni, ami több előnnyel is járhatott. Egyrészt a szőlőtermeléshez viszonylag kedvező jogi adottságok kapcsolódtak (hegyközségi szabályok, együttes munkavégzés, társadalmi szokások stb.); másrészt a mocsárszagú poshadt víz nagy mennyiségű és tömeges fogyasztása az egész országban riasztó volt, Kanizsán pedig több alkalommal is betegségeket okozott. Harmadrészt pedig a bor a lakosság jövedelemszerkezetének egyik fontos elemévé vált, amit a gyorsan növekvő helybeli népesség, valamint a mezőváros kereskedelmi jellege is motivált. Nem véletlenül említi a tisztartó egyik 1750-ben írt levelében, hogy a bor „...ennek a Domíniumnak főjövedelme”, amely megjegyzés a mennyiségen kívül annak készpénzvonatkozására irányult.⁷³

Ha területileg vizsgáljuk a szőlők elhelyezkedését, akkor azt látjuk, hogy a 18. század közepén a városban még nem volt szőlő, ezzel szemben a várost körbevevő dombokon már mindenhol találhatunk szőlőültetvényeket. Uradalmi szempontból a legjelentősebb szőlőhegy kétségkívül Homokkomáromban és Szepetneken, s egy kisebb Mánta-pusztán volt, de legalább

⁶⁹ MOL. P 1330. 3. N.60.

⁷⁰ MOL. P 1330. N.12–13.

⁷¹ MOL. P 1313. 37. N.514–520. Makktermés nem volt mindig, ilyen esetben a gubacsra kellett figyelni.

⁷² Lásd: Rúzsás, 1961. tanulmányát, illetve adatait. Sopron szőlőterülete a 18. században csaknem elérte a 2000 kat. holdat; Pécs esetében a század végén 1265 holdról vannak adatok. Debrecenben, ahol a talajviszonyok nem kedveztek a szőlőnek, a 18. század közepén már 4000 kapásnyi szőlő volt kb. 1311 lakos kezében. Utóbbira lásd: Barta, 1996. 56. p.

⁷³ MOL. P 1313. 37. N.514–520.

ennyire fontos volt a városi népességnek a más uradalmakhoz tartozó, de Kanizsától belátható távolságban keletre, délkeletre lévő Bagola-, Látó- és Szentgyörgyvári-hegy (Festetics-birtok); illetve északkeletre (Inkey-kézben lévő) a Förhénczi-hegy. Különösen a homokkomáromi szőlő jelentett sokat mind a földesúrnak, mind a városi társadalomnak. Ennek jelentőségét az adja, hogy a homokkomáromi szőlőhegyen, ahol a szőlőtelepítés erdőirtással kapcsolódott össze, gyorsan nőtt a birtokos gazdák száma. Már 1716-ban is 98 gazdáról, és rajtuk kívül 42 menteséget élvező szőlősgazdáról van tudomásunk⁷⁴ (holott a faluban alig éltek néhányan), de az igazi növekedés a század közepe felé ment végbe: 1768-ban egy lajstrom szerint már 604 adózó gazda művelt szőlőt a falu melletti területen,⁷⁵ ugyanakkor a falu összlakossága még 1784-ben is csak 137 fő volt⁷⁶, amiből nyilvánvalóan az extraneus szőlőtermelők tömege feltételezhető. Mivel Homokkomárom a két kanizsai városrészt illetően Kiskanizsához esett közelebb, így nem véletlen, hogy főleg a nyugati városrész lakosai rendelkeztek ott nagyobb számban szőlőkkel.

A Batthyány uradalomban a majorságon belül is foglalkoztak szőlészettel és borászattal, ám nem túlságosan kiterjedt formában. Az országos gyakorlat szerint a magas költségek miatt a majorsági szőlőtermelés nem volt igazából kifizetődő termelési forma, ezért inkább a kiarendált, vagy pedig a hegyvamos-dézsma megoldás terjedt el.⁷⁷ A majorsági termelés 20–30 holdon zajlott. 1752-ben a kanizsai uradalmon belüli majorsági termelésből 335 akónyi bort nyertek, ezzel szemben hegyvámként és dézsmaként 1476 akót sajátíthatott el a földesúr, vagyis a hegyvámából és a dézsmából származó bevétel több mint tízszerese volt a saját termelésűnek.⁷⁸ Ugyanakkor Szepetneken 181 akós termést őriztek az urasági pincében, így a három forrásból (majorsági, homokkomáromi és szepetneki) származó bormennyiség összesen 1993 akónyi bort tett ki.⁷⁹ A lakosoktól beszedett bor persze meglehetősen eltérő, s általában gyenge minőségű volt, ezért például 1752-ben a majorátus uradalmaiból, főleg a Dráván túli ludbregi birtokról hozattak a helyi bor feljavítására vagy 250 akónyit, de meg is parancsolták, hogy az

⁷⁴ Balla, 1997. 24. p.

⁷⁵ A forrást említi: Balla, 1997. 84. p. („Lajstroma a Nagy Méltóságú Németújvári Ifjabbik Gróf Batthyány és Stratman Ádám Úr Excelenciája Kanizsai Dominiumához tartozandó Esztregnye és Homokkomáromi Szőlőhegyben levő Hegyvámnak. Pro Anno, 1768.”)

⁷⁶ Danyi–Dávid, 1960. Táblázatok.

⁷⁷ Lásd pl.: Rúzsás, 1980. 359–363. p.; illetve a szomszéd vármegyére: Magyar, 1981.

⁷⁸ MOL. P 1330. 3. N.124.

⁷⁹ MOL. P 1330. 3. N.124.

így feljavított bort iccénként minimum 1 garasért kell adni.⁸⁰ Emellett az is fontos volt, hogy a szomszédos Inkey urasággal is megegyeztek, miszerint kölcsönösen nem adják áron alul a bort.

Ha a felhasználást, a piacot vizsgáljuk, akkor elsődlegesen a helybeli elárúsítás jöhet szóba. Nagykanizsán a század közepén volt egy vendégfogadó s ezen kívül 7 korcsma; Kiskanizsán is találunk egy korcsmát, de az uradalmi falvak közül Szepetneken, Homokkomáromban, Korpavárott, Szentmiklóson és Sormáson is volt egy földesúri kézben lévő italkimérés. A borok döntő többségét ezeken a helyeken adták el.⁸¹ 1753-ban a földesúri kézben lévő nagykanizsai korcsmákban 851 akót, a kiskanizsai korcsmában 41 akónyt adtak el, míg az egész uradalomban – benne a két kanizsai városrész adataival is – 1250 akót. A bormennyiség kicsiny hányadát az uradalmi alkalmazottak kapták, 1750-ben a deputátumként adott mennyiség 20 akónyi volt. Valószínűleg jól jövedelmezett a boreladás, amit abból lehet sejteni, hogy az uradalom vásárolt is bort a lakosságtól, hogy aztán tovább adhassa: így például 1748-ban az 1019 akós bevétel mellé még 496 akónyt vett meg a gazdatiszt a gróf engedélyével.⁸² Az uradalmi pincékben a bor tartósításával, kezelésével a kulcsár foglalkozott.

A fentebb emlegetett beszedett terméseredményből megközelítően megítélhető a lakosság borkészlete is, hiszen a dézsma és a hegyvámként beszedett nagyságrendnek hozzávetőlegesen ötszöröse lehetett az a mennyiség, amely a lakosság által készült. Az uradalmi népesség tehát mintegy 7400 akónyi bort készíthetett, amiből saját fogyasztásra és piaci kiárultatásra 5900 akó juthatott. A már korábban bemutatott század közepi úrbéri szerződés a városiak számára rögzítette a szeptember végétől karácsonyig tartó lakossági borárulás lehetőségét, az év további kilenc hónapos részében a földesúr adhatta el saját borát. (Természetesen a szőlővel rendelkező uradalmi falvak esetében a lakosok a törvényeknek megfelelően fél évig mérhették szabadon boraikat.) Egyes vélekedések szerint a földesúr tudatosan nem engedte a szőlők telepítését a város határán belül, hiszen amíg nem volt helyben szőlője a lakosságnak, a földesúr 9 hónapig, míg a lakosság csak három hónapig mérhette a bort (*purgerschank*). Ha az uraság megengedte volna a szőlőtelepítést, akkor viszont 6–6 hónap arányban kellett volna osztozkodni a borárulás idején, s ez jelentős jövedelemcsökkenést okozott volna.⁸³ Az uradalom szempontjából a forgalmazás szabályozására nagy szükség volt, hiszen a

⁸⁰ MOL. P 1313. 37. N.514–520.

⁸¹ MOL. P 1330. 3. N.124.

⁸² MOL. P 1330. 3. N.56.

⁸³ Halis, 1923. 39–40. p.

források arról tanúskodnak, hogy a Batthyány-vásárlás után az uradalom népessége meglehetősen szabadon foglalkozott szőlészettel és borászattal. 1750–52 között akkor, amikor a földviszonyokat, az úrbéri szerződést is megpróbálták rendezni, sor került a bortermelés- és -árusítás újraértelmezésére. Az addig kialakult helyzetet jól jellemzi a kanizsai tisztartó azon megjegyzése, miszerint „...a borárulás körül nagy a rendetlenség”; a lakosok nem veszik figyelembe a korcsmáltatási szabályokat; „mindenki hordja a saját borát s árulja”. A központi jószágkormányzó szerint „... talán ollan is történt, hogy még a tisztek közül némelyek az Uraság korcsmaházaiban magok borát” adták el.⁸⁴ A birtokkormányzat megtiltotta az ilyen tevékenységet, s szigorúan felhívta a figyelmet a törvények betartására, hiszen az a földesúr jövedelmét növelheti. A földesúri szabályozás szigorú volt, amire több olyan jogeset is példa lehet, amikor is kanizsai polgárok az említett három hónapon túl akartak behozni a városba távoli pincéikből bort, ám azt az uradalmi hajdúk azt contrabanda alá vették, s boraiktól megfosztották őket, sőt még büntetést is kellett fizetniük.⁸⁵

A szőlészet-borászat különleges tevékenység volt a korabeli gazdálkodási és jogi rendszerben, hiszen lényegesen szabadabb jogállást biztosított, mint az agrárgazdálkodás többi ágazata. Ezt jól példázza a homokkomáromi hegyközség szabályzata (az ún. „hegytörvény”), amely 1778-ban készült, s ugyanebben az évben hagyta azt jóvá a vármegye.⁸⁶ Az igen aprólékos irat – hasonlóan a kor más hegyközségi szabályzatához – meghatározta a gazdálkodási és a társadalmi együttélés szabályait, ugyanakkor tisztázta a gazdák számára a jogokat és kötelezettségeket. A szőlőhegyet a hegymester irányította, akit az istenfélő emberek közül kellett választani. A hegytörvényben a gazdálkodás szabályozása volt a legszegényesebb. A főbb előírások közé tartozott a szüret idejének uraság által történő kitűzése; a vasárnapi munkavégzés tiltása; a szőlő megóvása és tisztán tartása; az ottani vadászat tiltása; a legeltetés idejének behatárolása (utóbbit csak Szent György és Szent Mihály napja között lehetett végezni); napszámbernek csak a vármegye által előírt nagyságrendet lehetett fizetni; csak férfi munkaerőt lehetett alkalmazni stb. Az adózás szempontjából lényeges volt, hogy a hegyről a bort addig nem lehetett elszállítani, amíg az uraságnak járó hegyvámot le nem adták; ugyanakkor szigorúan tiltották azt, hogy a bort vízzel, illetve alma vagy körtelével keverjék.

⁸⁴ MOL. P 1313. 37. N.514–520.

⁸⁵ Erre több esetet hoz eredeti forrásokat felhasználva: Barbarits, 1929. 98. p.

⁸⁶ A forrást közli: Balla, 1997. Melléklet.

Sok előírás foglalkozott a birtokok tulajdonlásával. Aki a hegyen az uraságtól megvett egy szőlőt, azt a továbbiakban sajátjának tekinthette, örökíthette, de a hegyvámfizetés kötelezettsége az örökösökre is érvényes volt. Minden szőlőhegyi adásvételt a hegykönyvben kellett nyilvántartani, ugyanakkor a birtokok eladására, cseréjére csak Szent Gergely napja után (március 12.) kerülhetett sor. Az egész hegyet gyepűvel vették körbe, s minden gazdának a rá eső szakaszt felügyelnie és javítania kellett. Fontosak voltak azon szabályok, amelyekben a kötelezettségek nem teljesítése esetén szankcionálták a gazdákat. Azt mondhatjuk, hogy szinte minden szabály megsértéséért pénzbeli büntetés vagy pedig pálcázás járt. A pénzbeli büntetés egy része a földesúrhoz került, kisebb része pedig a hegymesternek volt befizetendő, de ha a vétek erkölcsi jellegű volt, akkor a templom is kapott belőle (így például egy nemes ember a káromkodásért 3 forintot a templomnak, 1 forintot pedig hegyközségnek fizetett). Lényeges, hogy a hegyközség esetében a gazdákra (nemesek, uraság, egyszerű adózók, falusi lakosok, városi polgárok stb.) ugyanolyan szabályok vonatkoztak, vagyis a szőlőhegyi gazdálkodás lényegesen demokratikusabb szabályok mellett működött, mint amit a többi mezőgazdasági ágazat esetében láthatunk.

Erdőgazdálkodás, erdőélés. Az uradalom területének jellemzésekor rámutattunk, hogy a 18. század közepén a határ túlnyomó része még erdő és mocsár volt. Az erdő a korabeli népesség számára a megélhetés alapvető feltételeit biztosította. Nem felejthetjük el, hogy a fa még mindig univerzális alapanyag volt, a házépítéstől ház berendezésén keresztül az ipari termelőeszközökig szinte minden fából készült, nem is beszélve a fáról, mint tüzelőről. Nem véletlen, hogy a 18. században már megjelentek olyan állami rendelkezések, amelyek az ország egyre ritkuló erdőállományának a védelmét voltak hivatva biztosítani. A kanizsai uradalomban a faizási jog olyan jog volt, amelyet a város a földesúrával szemben hosszú távon magának tudott biztosítani. Már Szapáry Miklós özvegyével szemben 1731-ben elérték, hogy a bérbe vett Bilke, Kerekes és Péterfa pusztákon a legeltetés mellett szabad faizási joguk is legyen.⁸⁷ (Vélhetően a szabad faizás ekkor még feltételek nélküli fafelhasználást jelentett.) Ennek megfelelően minden máhával rendelkező városi gazda egy szekér tűzifát termelhetett ki és szállíthattott az udvarába, az ellenőrzés és elosztás már a városi önkormányzat hatásköre volt. Az 1753. évi úrbéri szerződésben is fenn tudták tartani régi jogukat, a faizás továbbra is szabad maradt, de kikötötte az uradalom, hogy sóvénynek való vesszőt csakis az uradalmi tisztartó engedélyével lehet vágni, s neveltetési célból különösen tilalmazták a nemesebb fafajták, így a tölgy, a

⁸⁷ MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.27/1–2.

bükk és a mogyoró vesszők vágását.⁸⁸ Ezzel szemben viszont adataink vannak arra, hogy a 18. század vége felé a népesség számának emelkedése miatt már csak a szegényeknek engedélyezték a szabad faizást, a többiek számára a favágást, a fahordást feltételekhez kötötték. A szabályok szigorúak voltak, ugyanakkor gyakran előfordult, hogy lopták a fát az erdőkből.⁸⁹

Az erdők hasznosításának ennél is több formája volt. A városiak számára a makkoltatás lehetősége sokat jelentett. A Szapáry-időkben a földesúr még magának tartotta fenn a sertésmakkoltatás lehetőségét (nem kizárólagosan Kanizsán, tudjuk például, hogy a letenyei uradalomban is hasonlóképpen cselekedett), ám ahogyan terjedt a városiak sertéstartása, úgy kellett egyre nagyobb területekre biztosítani a jogot. Az 1753. évi szerződésben a városiak megkapták az általuk használt erdőkből a sertésmakkoltatás lehetőségét, a gubacsszedés azonban tilalmazott volt számukra. A méhészkedés a Kanizsa-környéki nagyobb erdőkből elterjedt tevékenység volt, olyannyira, hogy már magának a városnak kellett az erdei méhekről intézkednie. 1768-ban például kényszerűen elrendelte a városi magisztrátus, hogy a „*város erdejében felállított méhesek*” elhordását hajtsák végre, mert „*...különb az erdőpásztorral felégett azokat*”.⁹⁰

A vadászat lehetősége eleinte nem volt fontos a földesúrnak, 1748-ban a jószágkormányzó is azt írta, hogy az uraságnak nincs arra szüksége.⁹¹ A vadászat értelmezésében is nagy volt az eltérés a kormányzó és a lakosság között. 1750-ben például azt írta a direktor, hogy a kanizsai erdőket „*...a Vadbul annyira ki Puskázták, hogy aligha találtatik azokban Vad*”. A kormányzó személyes bejárásakor megdöbbenve tapasztalta, hogy a korábbi társadalmi szabadság jeleként „*...minden ember puskával jár, sőt öreg - és fiatal kopókat is, kiket magam láttam, sokan tartanak*”, ezt nem lehet fenntartani.⁹² Egyértelmű volt a javaslat: a vadászatot a lakosságnak keményen meg kell tiltani. Az úrbéri szerződésekben a puskás vadászatot tiltották a városiaknak, ám ehhez az is hozzájárult, hogy a város köteles volt hajtókat állítani a vadászathoz. Ugyanakkor a földesúr elrendelhetett olyan vadászatosokat, ahol a városiaknak hajtókként meg kellett jelenniük, ez azért volt fontos, mert a kártevő vadak elszaporodhattak, s komoly károkat tehetek a szántóföldi termelvényekben, tehát az intézményesített vadászatra szükség volt. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ez a délkelet-zalai vidék szinte egybenőtt az erdős belső-somogyi tájjal, amely máig közismerten gazdag vadál-

⁸⁸ Kerecsényi, 1987. 298. p.

⁸⁹ Egy ilyen esetet említ Kállay, 1980. 69. p.

⁹⁰ Kerecsényi, 1987. 301. p..

⁹¹ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. N.80.H.

⁹² MOL. P 1313. 37. N.514–520.

lományáról. A dúvadak irtásáról egy későbbi (az 1773. évi) úrbéri szerződésből szerezhetünk információkat, amikor is előírták, hogy a központosított vadászatok alkalmával a városiaknak puskával és hajtó emberekkel felszerelve kellett megjelenni, a puskához a lőport és az ólmot a földesúr biztosította.⁹³

Halászat. A táj mocsaras, ingoványos volta biztosította a halászat és a vízi világ lehetőségeinek kihasználását. Nyilvánvalóan ez az a tevékenység, amelyről az írott források a legkevesebbet tudják mondani, a kérdés megítélésére még a néprajzi-antropológiai kutatások is inkább csak feltételezések, analógiák alapján tudnak válaszokat megfogalmazni. Azt tudjuk, hogy az uraság a század közepe táján – felhasználva a patakok folyóvizét – halastavak kialakítását kezdte el. 1752-ben az uradalom Kampelberg György „*Toó Ásó Mesterrel*” kötött szerződést a kanizsai és a homokkomáromi határban kiásandó halastavak létrehozásáról.⁹⁴ A mester hozta az „*értő legényeket*”, akik az ásást végezték. Megvizsgálták az addig létrehozott csatornákat, kijavították a korábbi halastavak „*tizenhárom ölből való omladozó partyát*”. Végül is a három korábbi halastó mindegyikénél végeztek javításokat. Ennek ára 185 forint, 10 akó bor, valamint 20 köből rozs volt, amit részletekben, a munka előrehaladtán arányában folyósítottak az árendás mesternek. A halastavak a kanizsai határban a század második felében is megmaradtak. Nyilvánvalóan a berek területe is kínált élelemszerzési lehetőségeket. Említettük, hogy mind Bél Mátyás leírása, mind az egyéb szöveges források gyakran utaltak arra, hogy a berek, a mocsár halban, csíkban, rákban gazdag, s ugyanakkor több úrbéri szerződés is biztosította a berek területén történő „*csikászás*” lehetőségét.

Egyéb, az uradalom által folytatott tevékenységek. Az eddig felsorolt ágazatok rövid jellemzése világosan mutatja, hogy a 18. század közepére mind a nagybirtok, mind a város mezőgazdasági rendszere kezdte elnyerni a korban megszokott formáját. A Batthyányak földesurasága idején kiépült a nagybirtokszervezet. Az uradalom igyekezett megragadni minden olyan jövedelemszerzési forrást, amely a kor agrárgazdasági technológiája és a törvényes adottságok kihasználása mellett egyáltalán lehetséges volt. Így például tudunk arról, hogy 1765-ben volt már egy pálinkafőzője is az uraságnak, amit árendába bocsátottak. Volt egy tégláégető az uradalom területén, amely termelésével sok feladatot tudott már ekkor is teljesíteni.⁹⁵ Rendelkezett az uradalom majorsági eszközkészlettel, ám ennek mennyisége –

⁹³ Kerecsényi, 1987. 303. p.

⁹⁴ MOL. P 1313 38. 75/27.

⁹⁵ MOL. P 1313. 38. 77/44. 1753.

pontosan a kicsiny majorsági gazdaság miatt – nem volt igazából jelentős, de tudunk a forrásokból arról, hogy az alkalmazott béresek bivalyszekereket használtak, amelyekből volt a szepetneki és a homokkomáromi majorban is egy-egy darab. Bajcsán volt az uraságnak két malma, közülük az egyik deszkametszőként működött. Foglalkoztak cserépetéssel és zindelykészítéssel is, a mészárszéket kiárendálták, ennek hosszú időn keresztül a város egyik leggazdagabb polgára, Gefatter Mátyás volt a megbízható bérlője s egyben az uradalmi termékek vásárlója.⁹⁶ Az uradalom igyekezett – a tisztizéki határozatok ezt állandóan sürgették – minden olyan földet bérbé adni, amelyeknek hatékony kihasználására nem maradtak kapacitásai, ugyanakkor igyekezett robotos munkaerőt is szerezni a lakatlan területeire. Így például 1750-ben a jószágkormányzó azt írja a kanizsai tiszttartónak, hogy a kiskanizsai határban sok a pusztta, amit nem művelnek, „*Tiszttartónk vizsgálja meg, ha nem lehetne e a Praediumunk közül vagy egyiket vagy másikat impopulálni*”.⁹⁷ Mindjárt hozzá kell tenni, hogy az átlagosnál valószínűleg jobban élő kanizsaiak között mindig akadt vállalkozó szellemiségű polgár, aki hajlandó volt megpróbálkozni a különböző földesúri gazdasági objektumok bérbé vételével.

4. Agrárgazdaság és társadalom a 18. század utolsó harmadában

4.1. A népesség növekedése és a társadalmi rétegződés

Nagy- és Kiskanizsa népességének növekedési üteme a 18. század közepe után némileg lassult, ám az 1770-es évektől újabb lendületet vett. Levéltári források és statisztikai adatok alapján 1757–1784 között a városrészek népességnagysága a következőképpen festett:

*Nagy- és Kiskanizsa népessége a 18. század második felében*⁹⁸ (fő)

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	összesen
1757	2335 (65,4%)	1238 (34,6%)	3573
1771	2882 (67,9%)	1367 (32,1%)	4249
1784	3857 (70,5%)	1618 (29,5%)	5475

⁹⁶ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 76/3–76/4. Lásd később az ipari fejezetet.

⁹⁷ MOL. P 1313. 37. N.514–520. 1750. év

⁹⁸ Az 1757-es és az 1771-es adatokat lásd: Ördög, 1991. 3.k. 577. p.; az 1784-es adatok lelőhelye: Danyi–Dávid, 1960.

Az adatokból világosan látható, hogy az 1757 és 1784 között a két városrész közül Nagykanizsa népessége növekedett gyorsabban. Nagykanizsa lakossági részarányát 65%-ról 70%-ra növelte. (Azt nem tudjuk, hogy esetleg volt-e jelentősebb belső vándorlás a két városrész között, mindenesetre nem zárhatjuk ki, ám ez a növekedés tényét nem befolyásolja.) Sajnos a ránk maradt népesség-összeírások közül még az 1784. évi is igencsak tömbösített adatokkal rendelkezik, így azt nem lehet megmondani, hogy a tisztán mezőgazdasági népesség mekkora lehetett Kanizsa két városrészében. Ám a lélekösszeírásokon kívül ebből az időből egyéb források is maradtak, így például két gazdakimutatás, illetve egy területi felmérés. Ezekből megállapítható, hogy 1768-ban Nagykanizsán 421 gazdát, Kiskanizsán pedig 250 gazdát (vagyis összesen 671-et) számláltak.⁹⁹ A gazdák száma folyamatosan szaporodott, 1771/2-ben Nagykanizsán már 47-tel, Kiskanizsán pedig 18-cal volt több gazda, mint 1768-ban.¹⁰⁰ Ha még szélesebb időintervallumban vizsgáljuk a gazdák számának szaporodását, akkor az 1753 és 1771/72 közötti, mintegy 20 éves időszakra vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy Nagykanizsa 94, Kiskanizsa társadalma pedig 74 gazdával szaporodott, vagyis összességében 168 új, földdel is rendelkező egyén (családfő) jelentkezett ebben az időben. Az 1784. évi népszámlálásból az is kiderül, hogy Nagykanizsán már 529, míg Kiskanizsán 297 ház volt, ami azért lényeges, mert azt tekintették gazdának, akinek belső fundusa, így értelemszerűen valószínűleg háza is volt.

A két városrész háztartás-szerkezeti rendszere eltérő volt. Nagykanizsán 1784-ben az 529 házban 732 család élt, vagyis csaknem 1,4 család jut egy házra. Ez arra utal, hogy a keleti városrészben megindulhatott a lakosság házakon belüli felduzzadása (vagyis a háztartás belső létszámának növekedése, amely sajátos kortünetnek számít az akkori Magyarországon, s ez aztán folytatódott a 19. században is.)¹⁰¹ Ezzel szemben Kiskanizsán egy házra alig több mint egy család jut. Ez azzal függ össze, hogy az agráriusabb jellegű nyugati városrészben bőven voltak még művelés alá vonható szabad területek új család (s egyben új háztartás) alapítására.

Nagyon érdekes eleme a város társadalmi összetételének, hogy keleten mind a társadalmi jogállás, mind a foglalkozás szempontjából meglehetősen sokszínű népességet találunk. Már az 1774. évi úrbéri összeírás is azt mutatta, hogy a 223 telkes mellett igen nagy számú (225 fő) zsellér és házatlan

⁹⁹ MOL. P 1313. 38. 80R.12.

¹⁰⁰ MOL. P 1313. 38. 80R1.

¹⁰¹ Kanizsa demográfiai sajátosságaira: Rábavölgyi, 2006. 128–129. p.; Magyarországra: Faragó, 2004.

zsellér élt.¹⁰² Az 1784. évi népszámlálás szerint Nagykanizsán a 393 polgár mellett 20 nemes, 35 pap (amiben nyilván a rendházzal bíró ferencesek is benne vannak) és 3 tisztviselő élt, de volt 255 zsellér és 103 olyan felnőtt férfi is, aki az egyéb kategóriába esett (lehetek ezek urasági alkalmazottak, szolgák stb.). Egyéb forrásaink alapján írhatjuk, hogy az iparos-, a kereskedő- és a hivatalnokréteg egyre jelentősebbé válhatott a keleti városrészben.¹⁰³ Akár a népszámlálás, akár az úrbéri összeírás adatait tekintjük, igen csak megszaporodtak azok a társadalmi elemek, akik a hagyományos feudális jogviszonyon kívülnek minősíthetők, akik nem urbarialis mivoltukkal, hanem egyéb szálakon kapcsolódtak a földesúrhoz.

Ezzel szemben Kiskanizsán sokkal homogénebb, mondhatnánk falusiasabb társadalmi összetételt találunk az 1770–80-as években. A korábbi esetben a 268 gazda mellett mindössze 7 tisztségviselőt írtak össze, de hasonló kép tükröződik a későbbi népszámlálásból is, amely szerint a 234 polgár jogállású ember mellett 106 zsellér is élt, valamint 56 egyéb jogállású ember, de itt szó sincs nemesekről, tisztviselőkről, papokról stb. A termékenységi és halandósági mutatók a két városrészben lényegileg nem különböztek. Ezt jól mutatja, hogy a férfiakat nézve az 1–17 éves korosztálynak az összes férfinépelességen belüli aránya a két városrészben lényegében megegyezik.

A Dél-Dunántúl területe ebben az időben – a Kanizsától távol levő Pécs mellett – szabad királyi városok nélküli térség volt. Azonban ezen a vidéken sok olyan mezőváros található, amelynek városiasodásában és polgárosodásában a mezőgazdasági termelés és jövedelem-felhalmozás nagy szerepet játszott. Érdemes tehát egy rövid összehasonlítás erejéig megvizsgálni azt, hogy Kanizsa népességfejlődése miben különbözik a térségben található városokétól. Ehhez olyan településeket választottunk, amelyek viszonylag közel fekszenek Kanizsához. Az összevetésből látható, hogy a népességszám tekintetében Kanizsa kiemelkedett a térségben. A kanizsai lakossághoz képest a két megyeközpont – Zalaegerszeg és Kaposvár – sokkal kisebb népességű település volt ebben az időben. (Ha csak a növekedési mutatókat tekintjük, akkor viszont tény, hogy a gróf Festeticsek mezővárosa, Keszthely gyorsabb emelkedést produkált, ami minden bizonnyal az ott folyó tudatos földesúri fejlesztő politika eredménye.)

¹⁰² MOL. P 1322. 100. N.309.

¹⁰³ MOL. P 1313. 38. 80R1

*Népességnövekedés a Kanizsa-környéki mezővárosokban (1784/85–1828)*¹⁰⁴

	1784/85	1828
Kis- és Nagykanizsa	5475	7824
Marcali	1426	1446
Kaposvár	2126	3579
Csurgó	877	1656
Zalaegerszeg	3500	3454
Légrad	2009	2144
Csáktornya	1142	1475
Kottori	1712	2118
Keszthely	3586	6930

Kanizsa esetében azonban ilyesmiről nem beszélhetünk. Még ennél is fontosabb azonban az, hogy a legtöbb mezővárosban a viszonylag lassú növekedés mellett az agrárszerkezeti egyoldalúság is megmaradt (kivéve Kaposvár),¹⁰⁵ hiszen a lakosság döntő aránya továbbra is a paraszti címszó alatt felvett népességelem volt. Ezzel szemben Kanizsa olyan kiváltságos mezőváros volt, ahol a népesség jelentős része polgárnak mondhatta magát, a lakosság évi megváltást fizetett, s egyre méretesebb iparral és kereskedelemmel rendelkezett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Dél-Dunántúl e vidékén Kanizsa (s részben Keszthely)¹⁰⁶ olyan mezőváros volt, ahol a polgárosodás, a modern városképződés folyamata leginkább előrehaladt. Ebből a szempontból Kanizsa a 18. század végére számos szabad királyi várost is megelőzött.

4.2. Az úrbéri szerződések és a területi változások

A gazdák számának szinte folyamatos növekedése a földesúr számára meglehetősen előnytelenné tette a két Kanizsa határában a régi, még az 1750-es évek elején kikalkulált cenzusrendszert. Emlékezhetünk, hogy 1753-ban olyan szerződést kötöttek, amely szerint az évi 1600 forint fizetése reálisnak tűnt, ám az összeg szétoztását a lakosok között a város vezetősége végezhette. Időközben azonban a gazdák száma másfélszeresére nőtt, az árak és

¹⁰⁴ Az adatokat a következő művekből vettük: 1784–85-re: Danyi–Dávid, 1960.; 1828-ra: Ludovicus–Nagy, 1828–29. Az adatok értékeléséhez: Kovacsics, 1997. 249–271. p.

¹⁰⁵ Bácskai, 1975. 155. p.

¹⁰⁶ Lásd: Benda, 2006. (A tanulmánykötetben a szerző több munkája is foglalkozik a kérdéssel.)

az értékesítési viszonyok folyamatosan javultak, vagyis az uraság részéről joggal merülhetett fel a kanizsai úrbéri szerződés revideálása.

Két tényező ehhez mindenképpen hozzájárult. Az első, hogy 1760. június 10-én kelt nyilatkozatában Batthyány Lajos gróf lemondott kanizsai és homokkomáromi birtokainak tulajdonjogáról és kezeléséről, s azt a birtokok összes haszonélvezetével együtt átadta legidősebb fiának.¹⁰⁷ Az új földesúr nyilvánvalóan minél nagyobb jövedelmet akart kapni birtokaiból, ami a központi kormányzói hivatal által írt levelek hangulatából egyértelműen tükröződik. A második tényező pedig az, hogy az 1760-as évek második felében egész Magyarország területén megindultak a Mária Terézia királynő által 1767. január 23-án elrendelt úrbéri összeírások, amelyeknek során felmérték és egységes elvek alapján rögzítették az úrbéresek által birtokolt földterületet, s meghatározták az utánuk járó szolgáltatásokat. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon éppen Zala és Vas vármegye volt az a terület, ahol a legnagyobb társadalmi elégedetlenség lángolt fel, s nem utolsósorban éppen a Festetics- és a Batthyány-birtokok népessége lázadózott a legtöbbet. (Bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de megjegyezzük, hogy a két legnagyobb Batthyány-földbirtokos a birtokain történő lázadózás alkalmával nem állt éppen a helyzet magaslatán.)¹⁰⁸

Zala megyében is elkezdődött az úrbérrendezés, ám a folyamat lassan haladt előre, főleg azért, mert a szerződéssel élő települések, de főleg a mezővárosok polgárai, parasztjai nem akartak a korábbi kontraktusnál kedvezőtlenebb Urbáriumot.¹⁰⁹ A nagy társadalmi ellenállás miatt 1767–68-ban úrbéri perekkel akarták az ellenálló nagyobb mezővárosokat (Nagykanizsát, Zalaegerszeget, Turnischát, Alsólendvát és Csáktornyát) az új Urbárium elfogadására szorítani.¹¹⁰ Mint tudjuk, Kanizsa kiváltságos mezőváros volt, de mégiscsak mezőváros, tehát földesúri fennhatóság alá esett, így küzdenie kellett a korábbi kedvezőbb állapot fenntartásáért, ám tudomásul kellett vennie, hogy a mellette lévő uradalmi falvak (Sormás, Esztrégnye, Bajcsa, stb.) 1767–68 során Urbáriumot kaptak, s ez előrevetítette a kanizsai újrendezés végrehajtását is. Ugyanakkor az uradalom falvaiban sem ment simán az úrbérrendezés végrehajtása. Szepetneken például a jobbágyok kijelentették, hogy az új szabályozást nem akarják elfogadni, s helyette inkább a régi szerződés szerint kívánnak és hajlandók szolgálni egészen addig, amíg a király az új kontraktust jóvá nem hagyja. Homokkomáromban a jobbá-

¹⁰⁷ MOL. P 1317. 30. Fasc. 86. N.1.D.

¹⁰⁸ Lásd: Szabó, 1933.; ill. Vörös, 1952. 290–384. p.

¹⁰⁹ Az úrbéres birtokviszonyok, 1973. 365. p.

¹¹⁰ Ugyanott.

gyok határozottan megtagadták az irtásföldek megváltási árának átvételét, és nem voltak hajlandók azokat telki illetményükhöz csatolni, hiszen kedvezőbb volt az adózás utánuk.¹¹¹

Egy 1768. évi kanizsai tervezetből tudjuk, hogy a földesúri elképzelések szerint számos helyen megszorították volna a népesség agrárgazdasági tevékenységét, így nem véletlen, hogy a projektum nagy felzúdulást váltott ki. A városiak instanciájukban többek között azt kérték, hogy az uraság a kerekesi, bilkei és péterfai pusztákat adja át nekik, mivel igen szűk a legelőjük, vagy pedig a földesúr vigye a jószágait máshova.¹¹² Tanulságos volt a tisztartó javaslata, miszerint „*Azért nincs elég legelő, mert nemcsak magok marháikat legeltetik, hanem külső és kereskedésre szedett marháknak az legeltetőt kibérlik, és ennyi hányan közülük mint a vagyonosabbak élnek az határnak részeit, többi lakosoknak nagy rövidséggel*”.¹¹³ Az említett puszták a várostól északkeletre feküdtek, a péterfai 149, a bilkei 226, míg a Kerekes-pusztára 251 holdas volt, összesen tehát 626 holdról szólt a történet.¹¹⁴

Végül is az új szerződést 1770. július 15-én kötötték meg.¹¹⁵ Az addigi 1600 forintos cenzus megmaradt, ami kétségtelenül nagy eredmény volt a város számára. A házatlan zsellérek robotját egy nappal csökkentették. Az uraság felemelte a kerekesi, bilkei és péterfai pusztában történő szabad legeltetési és dőlt fák szabad felhasználása után járó cenzust a korábbi 400-ról 600 forintra. Az idegenek árendáiból származó haszon a földesurat illette, a telkek adásvétele továbbra is csak a földesúr engedélyével történhetett. További szigorítást jelentett a bíróválasztás hagyományos rendjének megváltoztatása, miszerint a bírót az uraság három jelöltjéből a város választja. A kilencedet és a tizedet továbbra is pénzben fizették a városiak, a hegyvamos és dézsmás bort kötelesek voltak az uraság pincéjébe behordani. A vadászat, a halászat és a mészárszék joga az uraságé maradt. A szerződés szerint a városnak nagyrészt megmaradtak a korábbi jövedelemforrásai. A korcsmáltatásra fennmaradt a hagyományos három hónapos állapot. A beteg állatokat engedély nélkül is leölhették, az ártalmatlan nagy vadakat lelőhették. A városi legelőkön csak a városi marhák legelhettek. A vásárok és a sátorok jövedelmével is a város rendelkezhetett, akárcsak a hídpénz szedésével.

A város népességének mindez nem nagyon tetszett, hiszen három nappal később már megfogalmazták panaszukat is. Az instanciából olyan kép bontakozik ki, amely a korábbi jó állapot utáni kesergés hangulatát idézi.

¹¹¹ Zala megyei történeti, 1991. 62–63. p.

¹¹² MOL. P. 1313. 38. Lad. 15. N.80.B.

¹¹³ MOL. P. 1313. 38. Lad. 15. N.80.C.

¹¹⁴ MOL. P. 1322. 100. N.324.

¹¹⁵ MOL. P. 1313. 38. Lad.15. N.80.G.

Természetesen felpanaszolták, hogy sok a cenzus. (Egy dicalis adóösszeírás szerint ekkor az egy gazdára jutó cenzus 2,42 forint volt.)¹¹⁶ Kérték, hogy hadd lehessen szabad a korcsmáltatás joga, hiszen „*saját szőlőjük van*”. (Ez nyilvánvalóan nem volt igaz, tudvalevőleg a szőlők az 1770-es években még nem Kanizsa területén voltak.) A kilenced helyett mindenben inkább tizedet fizettek volna a városlakók. Kérték, hogy a szomszédos Festetics-birtokokról (nyilván a csurgói-szentmiklósi területekről) átjött vadakat hadd lőhessék le, de emellett megígérték, hogy a Batthyány uraságét nem bántják. Szabad birtokforgalmat akartak, s az évi szerződés bizonytalansága helyett jobbnak vélték az örökszerződés létrehozását. Úgy gondolták, egy mézár-szék őket is megilletné, akárcsak a „*svájci földek*” használata, vagyis az a legelő, ahol a majorság szimentáli teheneit legeltették.

A kölcsönös vádaskodások és követelözések után a kérdés tartós rendezése az 1773. március 29-én kelt úrbéri szerződésben következett be, amely Kanizsa város és Batthyány Ádám gróf között kötöttet.¹¹⁷ Bár a város monográfiaírója, Barbarits Lajos meglehetősen egyoldalúan ábrázolja a szerződés létrejöttét,¹¹⁸ mégis úgy tűnik, hogy az új kontraktusban kölcsönös engedmények jelennek meg. Az évi 1600 + 400 forintos cenzust a város továbbra is elismerte, s biztosította magának azt a régi jogot, hogy a jövedelem arányában a lakosok között a város ossza azt szét, s ezzel hosszú távon újra előnyös állapothoz jutott. Hatalmas különbségek voltak ugyanakkor az egyéni fizetésben. 1773-ban Nagykanizsán a legtöbbet a „*Piarcsi utcában*” lakó Chinoranyi Leopold nemes ember (a postamester, s egyben zalai középirtokos) fizette, míg a kiskanizsai fővirilisnek Vunczon József számított.¹¹⁹ Érdekes módon a kiskanizsaiak az összes 2000 forintból népességük arányához képest többet fizettek, mint a nagykanizsaiak. A 2000 forintos kvótából 875 forint (44%) megfizetésének terhe hárult rájuk akkor, amikor a gazdáknak csak 37%-a élt Kiskanizsán.

A szerződésben a város biztosította magának azt is, hogy a külső és belső telkeket szabadon adhatják el. Továbbra is szabadnak minősült a cenzus ellenében a három pusztában való legeltetési jog, ám a zsidók és a görögök ottani legeltetését kizárták, ugyanakkor ők nem fizettek cenzust sem, hiszen másfajta adóra voltak kötelezettek. (Az 1771/72-es dicalis conscriptio sze-

¹¹⁶ ZML. IV. 9/b. Kanizsa 1771/72.

¹¹⁷ MOL. P 1313. 39. Lad.15. N.81/82.

¹¹⁸ Barbarits, 1929. 28. p.

¹¹⁹ Két különböző céllal készült összeírásunk is van az 1773. évi állapot elemzésére. ZML. IV/e. 1. Causarum sedrialiter revisarum. 1773. Nagy- és Kiskanizsa; illetve MOL. P 1322. 100. 1773. évi név szerinti árendafizetési kimutatás.

rint 50 zsidó család élt már a keleti városrészben.)¹²⁰ Ha a város makkoltatni akarta a sertéseit, akkor ezért bérleti összeget kellett fizetnie a földesúrnak. Nagy újdonság volt a korábbiakhoz képest, hogy a földesúr engedélyezte a városnak a juhtartás lehetőségét. Megmaradt a hídpénz, az útvámszedés és a vásári jövedelem is a város számára.

A másik oldalon a földesúr biztosított magának még 400 forint bevételt a kidőlt és száraz fa városi lakosok általi felhasználásból. Fenntartotta magának a korcsma, a mészárszék, a vadászat, a halászat jövedelemszerzési lehetőségét. (A korcsma kapcsán kiemelhetjük a szerződés azon punctumát, miszerint „*senki a házában bort nem tarthat, el nem adhat*”. A házatlan zsellérek a régi gyakorlatnak megfelelően 2 gyalognappal tartoztak az uraságnak, s emellett még 20 krajcár cenzust is fizetniük kellett. Kimondták azt is, hogy az új irtásföldek növekedése miatt újra fel kell mérni Kanizsa területét. A kórház számára rendelt 61 holdnak a fenntartása a város kötelessége volt. Megszabadult a földesúr a híd rendben tartásának kiadásaitól is, a továbbiakban ez a várost terhelte, amiért a földesúr némi földet adott át a városnak használatra. S lényeges pontja az új szerződésnek az is, hogy a kontraktus kölcsönös betartását a vármegyei szolgabíró fogja ellenőrizni. Ugyanakkor elrendelték a város pontos földfelmérését, amit Kovács János „*authenticált mathematicus*” végzett el 1774-ben.¹²¹ Ennek során – eltérően néhány uradalmi falutól – egy sessio nagyságát 32 holdban határozták meg, míg egy holdat 1248 négyszögöllel azonosítottak, amely 3 pozsonyi mérőnyi vetést feltételezett. Az 1774-ben elkészült összeírás szerint a városiak által használt belső telkek nagysága Nagykanizsán 63,5 egész telket, míg a kiskanizsaiak hasonló földje 49,5 egész telket tett ki; átszámítva ez összesen 3615 holdnyi terület.¹²²

Egy 1772. évi területi összeírásból kiderül, hogy Nagykanizsán ebben az időben a lakosok 3908 holdnyi szántót, fundust és kertet tartottak kézben, amihez még hozzá kell számítani 264 kaszás rétet, ugyanakkor Kiskanizsán 3064 holdnyi földdel, s mellette 520 kaszás réttel rendelkeztek, vagyis együttesen a két városrész lakossága mintegy 6972 hold földdel, s emellett 784 kaszás réttel rendelkezett.¹²³ Mivel a város határa mintegy 16 ezer magyar hold volt, így a falcastrumban megadott területet átszámítva holdba kiderül, hogy a mezőváros jogi területéből a városi lakosság jóval többet

¹²⁰ Az úrbéres birtokviszonyok, 1973. 365. p.

¹²¹ A városfelmérésre lásd: MOL. P. 1313. 38. Lad.15. 80f9

¹²² MOL. P 1322. 100. N.309. 1774.

¹²³ MOL. P 1322. N.377.

birtokolt, mint a földesúr.¹²⁴ A népesség szaporodásával nyilvánvalóan még nagyobb esélyek nyíltak a városiak előtt, hiszen a földek után jelentős szolgáltatások jártak a földesúrnak. Ám azt sem felejtethjük el, hogy a földesuraság számára fennállt annak a veszélye, hogy a népességnövekedés hatására számára a helyi birtokeloszlás szélsőségessé válik, s lassan minden föld a lakosság kezébe csúszik át.

Kanizsa lakossága számára az 1773. évi úrbéri kontraktus – a városiakra nehezedő minden vonzata ellenére – még mindig előnyösebb jogi és vagyoni állapotot teremtett, mint az uradalmi falvakra rákényszerített, az országos formáknak megfelelő Urbárium.

*Úrbéres telki állomány a kanizsai uradalomban (1767–68)*¹²⁵

	te- lek db.	belső telek*	szán- tó*	rét*	úrbéres telki föld össz.*	telkes job- bágy	házas zsellér	házat- lan zsellér	össz. úrbéres
Bajcsa	3	19	95	0	114	19	3	0	22
Eszt- regnye	34	53	643	294	990	44	1	1	46
Sormás	26	70	584	400	1054	56	5	3	64
Szepetnek	52	75	1200	271	1546	101	9	0	110
Fityeháza	9	29	158	115	302	33	13	1	47
H.komá- rom	1	4	27	0	31	5	6	0	11
M.szent- miklós	8	11	158	63	232	23	1	0	24
Langvíz	9	10	158	71	239	19	1	0	20
Freivíz	7	8	148	45	201	15	0	0	15
Obornak	3	5	47	27	79	6	0	0	6
összesen	152	284	3218	1286	4788	321	39	5	365

* magyar hold

A táblázatból látható, hogy a kanizsai uradalomban az 1760-as évek vége felé 365 úrbéres jogállású ember élt, akik együttesen 4759 holdas telki állományt birtokoltak, s emellett természetesen lehetőségük volt a közös használatú földek (erdők, legelők stb.) használatára is. Az is lényeges, hogy a 152 egész teleknyi föld után az uraság jelentős robotszolgáltatáshoz jutott, amely ebben az időben a törvényi szabályozásnak megfelelően vagy

¹²⁴ Ez a korábbi 1753. évi állapothoz képest azt jelenti, hogy a városiak kezében lévő földek mintegy 3000 holddal szaporodtak.

¹²⁵ Úrbéres birtokviszonyok, 1971. Táblázatok. Az egyes falvak elnevezése azóta változott, mi a korabeli neveket vettük alapul.

7904 ígás, vagy pedig 15 808 gyalognapszám volt. Nem tudunk arról, hogy a kanizsai uradalomban az úrbéres falvak ebben az időben megváltották (vagyis pénzben kifizették) volna a robotot, így Batthyány gróf igen jelentős ingyen munkaerőhöz jutott. Még megjegyezzük, hogy a Batthyány-család ezen ágának az úrbérrendezés idejében Zala vármegye területén 198 egész teleknyi úrbéres földje volt (értelemszerűen Nagykanizsa és Kiskanizsa nélkül), míg a família összes dunántúli úrbéres földje Baranya, Somogy, Vas, Veszprém és Zala megyékben 863 egész telket tett ki.

4.3. Termelés és gazdálkodás

Az 1770-es évek elejéről elég sok összeírás maradt, amelyből a városrészek földbirtok-tagozódása, illetve gazdálkodási tevékenysége megítélhető. Ezek a forrásaink ugyan korántsem homogén jellegűek, de legalább részben kiegészítik egymást. A földesúri bevételek között állandó tételt jelentett az úrbéri szerződésből fakadó kötelezettségek teljesítése. Ezek szerint a városi gazdák által használt úrbéri jogviszony alá eső föld után holdanként 3,5 nap gyalogrobotot számítva 12 197 nappal tartoztak, amit naponkénti 10 krajcárral váltottak meg, így az ez után fizetendő összeg 2032 forint 50 krajcár volt. Zsellérek 100-an voltak a városrészekben, 12 napszámmal számlálván 1200 nappal tartoztak, ami megváltva s 12 krajcárral számlálva a napokat összesen 240 forintot tett ki. A városlakók által a földesúrtól bérelt irtásföldek után 200 szekér szénát tartoztak fizetni, aminek megváltási értéke 40 forint volt ebben az időben. A kilencedbeli jövedelmet 700 forint cenzussal váltották meg.¹²⁶

A II. József kori kataszteri összeírások természetszerűen Zala vármegyéjét is elérték. Teljesen véletlenül, de Nagykanizsára vonatkozóan is megmaradtak azok az összesítő jegyzékek, amelyek lehetőséget adnak az 1786-89 közötti mezőgazdasági állapot és a földbirtokrendszer viszonylag pontos megítélésére. Nézzük először a mezőgazdasági hasznosítás alatt álló terület nagyságát művelési ágak szerint (lásd a következő oldal táblázatát).

Az adatokból leolvasható, hogy a korábbiaknak megfelelően a kanizsai lakosok mezőgazdasági tevékenysége saját határukban elsődlegesen a szántóföldi növénytermelésen, valamint az erdőélésen (feltételezhetően az erdőkben lévő legelők hasznosításán) alapult; ez a két tevékenységi kör a hasznosított területnek több mint 90%-át tette ki.¹²⁷

¹²⁶ MOL. P 1313. 38. 80F6. 1772.

¹²⁷ A terület minőségére utal a Landesbeschreibung megjegyzése, miszerint az „...erdő az italmérésig közepes törzsű és gyér, ettől jobbra magasabb törzsű és sűrű. A rétek mindig mocsarasak”. Lásd: Zala megye történeti, 1996. 150. p.

*Kanizsa területe művelési ágak szerint az 1780-as évek második felében*¹²⁸

Művelési ág	Mérete (kat. hold)	Százalékos aránya
szántóföld	2609	45,7
rét	656	5,4
kert	52	0,9
legelő	193	3,4
szőlő	0	0
erdő	2546	44,6
összesen	6056	100,0

A táblázat adataiból az is látszik, hogy a kanizsaiak még mindig nem rendelkeztek saját határukban szőlőfölddel, amit Szép Györgynek, Zala vármegye megbízottjának 1788. szeptember 22-én kelt leírása is megerősít.¹²⁹ Az extraneus birtoklás és szőlőhasználat viszont egyre szélesedett. A korábban jellemzett homokkomáromi szőlők mellett a város keleti és délkeleti határán, a Bakónaki-patakon túl is olyan szőlőhegyek voltak, ahol egyre több kanizsai gazda szerzett birtokot. Ezek közül három érdemel külön említést, mégpedig a Látó-, a Szentgyörgyvári- és a Bagolai-hegy. A Látó-hegy korábban a kanizsai uradalom területén feküdt, ám a század közepén Batthyány földesúr elcserélte a szentmiklósi nagybirtok uraságával, Festetics Kristóffal, így az kikerült az uradalom szervezeti rendszeréből.¹³⁰ Érdekes volt e szőlőföldek működtetése, hiszen Szentmiklós kicsiny falu volt, a 2–3 km-re lévő Kanizsa viszont a maga gyorsan növekvő népességével regionálisan is meghatározó szerepet játszott. A három szőlőhegyen a szőlőbirtokosok alapvetően Kanizsa városából kerültek ki. Rendelkezésünkre áll egy 1772. évi vármegyei és egy 1802. évi uradalmi összeírás, amelyekből meg lehet ítélni az itt lévő birtokosok hovatartozását és a szőlőföldek nagyságát¹³¹ (lásd a következő oldal táblázatát).

A táblázatból látható, hogy a közvetlen szomszédságban fekvő Bagolán és a Látó-hegyen óriási többségben fordulnak elő kanizsai birtokosok, míg a legnagyobb Szentgyörgyvári-hegyen a szomszédos uradalmi központ lakosságával fele-fele arányban osztozhattak a kanizsaiak.

¹²⁸ Az adatokat közli: Dávid, 1968. 106. p.

¹²⁹ MOL. P 1322. 100. 1788.03.22.

¹³⁰ Barbarits, 1929. 30. p.

¹³¹ MOL. P 275. Festetics-családi levéltár. 79.cs. Bagola (83) 1802.; ill. SML Conscriptioes Vinearum (1767–1784). Szentmiklós, 1772. Utóbbiban a hegyeket nem különítették el, hanem egyben adták meg az összes birtokost.

A három szőlőhegy tulajdonosainak hovatartozása 1802-ben

	Bagolai-hegy	Látó-hegy	Szentgyörgyvári-hegy	Összesen
Kanizsai lakos	71	51	87	209
Nem kanizsai lakos	38	9	88	135
Összesen	109	60	175	344

Adatainkat együttesen vizsgálva pedig az derül ki, hogy a három szőlőhegyen lévő 344 szőlőbirtokból 209 darab, vagyis 61%-nyi volt a város polgárainak és gazdáinak kezén. A szőlőbirtokok nagyságát vizsgálva kiderül, hogy a kanizsaiak által birtokolt földek általában töredékholdak voltak; számításaink szerint mintegy fél holdas ültetvényvel (vagyis kb. 600 négyszögöllel) rendelkeztek, ám természetesen a birtokméretek jelentősen szóródnak. Egyértelműen látszik, hogy a város gazdagabb polgárai esetében a szőlők is nagyobbak. Így például a Gory, a Medvevits, a Popovics, a Pichler, a Fürst stb. családok esetében az átlagot négyszeresen-ötszörösen meghaladó szőlőbirtokokat is találunk. A legnagyobb szőlők azonban egyértelműen a városban lakó nemesek kezén halmozódtak fel. Volt szőlője Battyány hercegnek is, de mellette a nemes Korenika, a postamester nemes Chinorányi-família is jelentősebb birtokkal rendelkezett.¹³²

A három Festetics-kézben lévő szőlőhegy mellett a kanizsai uradalomhoz tartozó homokkomáromi szőlőhegyen is hasonló jellegű és kiterjedésű extraneus birtoklást láthatunk. Homokkomáromban 1773-ban 486 adózó nevét jegyezték fel szőlőbirtokosként. Érdekes módon itt mind a tíz uradalmi településnek megtalálhatók a lakosai. Homokkomárom önmagában kis település volt, a helyiek közül mindössze 9 adózót jegyeztek fel, ezzel szemben Kiskanizsáról 213, Nagykanizsáról 3, Szepetnekről 71, Esztragnyéről 38 szőlősgazda volt jelen, de mellette még voltak langviziek, szentmiklósiak stb. Látható az adatokból, hogy a homokkomáromi szőlősgazdák 44,5%-a kanizsai volt az 1770-es évek elején.¹³³

A földesurak szerettek volna minél nagyobb jövedelmet nyerni birtokaikból, így nem véletlen, hogy igyekeztek földjeikből minél többet kiárendálni. Így például 1798-ban Homokkomáromban, az Öröm-hegynek nevezett

¹³² MOL. P 275. 79. Bagola (83) 1802. Az összeírás tartalmazza a Látó-hegy és a Szentgyörgyvári-hegy birtokosainak listáját.

¹³³ ZML. IV/9. b. Conscritiones dicales. 1773. Homokkomárom. Érdekes módon az egyes neveknél már a szőlők osztódása is látszik, az esetek kb. 30%-ában jelennek meg az adózók neve mellett más nevek. Ez arra utalhat, hogy a gazdától vagy továbbbérelték a szőlőt, vagy pedig rokonsági alapon kellett megosztani.

földön 43 holdnyi területet minősítettek szőlőföldnek, s azt a két uradalomból bárki szabadon felvállalhatta.¹³⁴ Sajnos ez a forrás nem adja meg a szőlőt vállaló egyénnek hovatarozását, lakhelyét, ám az kétségtelennek tűnik, hogy – funduális vagy egyéb gazdakimutatások névsora alapján – legalább egyharmada kanizsai illetékességű polgár lehet. Ott található például a listán az a Polay Ferenc, aki volt már rétarendás, molnár, szántóföldbérlet, s most már szőlővel is rendelkezett. Végül is 74-en vállalkoztak szőlőtelepítésre. Az ültetés után hat évig adómentességet élveztek, ám utána különböző – de a korban megszokott – szolgáltatásokkal tartoztak: tizedet kellett fizetniük, valamint minden hold után 1 pozsonyi akó hegyvámot. Tudnivaló, hogy a szőlőtelepítés mindenkinek jó volt a feudalizmus utolsó szakaszában. Egyrészt az uraságok földterületének (állótkéjének) felértékelődését hozta, hiszen a szőlőföldek egységnyi ára mindig magasabb volt, mint például a szántóé vagy a legelőé, másrészt pedig az abból megszerezhető és sokoldalúan felhasználható termékmennyiség is meghatározó lehetett a majorságok szempontjából.¹³⁵ Nem lehet véletlen, hogy ebben az időben több környékbeli uradalomban, így például az Ormánd folyó túloldalán lévő Boronkay József-féle vrászlói uradalomban is hasonló példákat láthatunk.¹³⁶ Egy év nélküli, ám forráskritikai alapon a 19. század elejére datálható birtokleírásból tudjuk, hogy Kanizsától északnyugatra Mánta pusztán is jelentős szőlő volt már, ahol ekkorra 50 holdas ültetvény alakult ki, amit mintegy 70 hospes (vagyis extraneus) művelt.¹³⁷ Mivel Kanizsán viszonylag sok olyan kereskedő élt, akinek működése messze túllépett a város közvetlen határán, így azzal is találkozhattunk, hogy messzebb lévő településeken is lehetett szőlője némelyiküknek. Így például 1772-ben a korábban városbíró Schrem János és a gazdag polgár, Hergovics Ferenc a szentmiklósi uradalom móríczhelyi praediumán (lent a Dráva mellett) rendelkezett szőlővel.¹³⁸

Az 1770-es években pallini Inkey Boldizsár Cserfő nevű pusztáján vállaltak fel erdőirtást kanizsai gazdák, azzal a kötelezettséggel, hogy 7 év alatt a kiirtott területen szőlőt ültetnek. A gazdák a borból, s a szőlőben megtermelt mindenféle egyéb termésből a földesúrnak tizedet adtak. Rögzítették, hogy amennyiben valaki 8 év alatt nem teljesíti a vállalását, akkor a földesúrnak joga van visszavenni a területet.¹³⁹ Hasonló jellegű szerződés maradt

¹³⁴ MOL. P 1322. 100. N.339. 1798.

¹³⁵ Ráadásul a szőlők jelentős része irtásföldön jött létre, amit esetenként a földesúr vissza is válthatott.

¹³⁶ Kaposi, 1988. 206. p.

¹³⁷ MOL. P 1317. 30. Fasc.86. N.1A.

¹³⁸ SML Conscriptioes Vinearum (1767–1784). 1772. Móríczhely

¹³⁹ TGyM. 72.164.1. 1779. február 7.

fenn 1808-ból, amikor Inkey Ádám a Kecskés-hegyen lévő irtásra és szőlőültetésre adott engedélyt, azzal a különbséggel, hogy 10 év alatt kell elvégezni az irtást, illetve elérni a szőlők termőre fordulását.¹⁴⁰ Azt is tudjuk a városi tanács jegyzőkönyveinek bejegyzéseiből s a hagyatéki anyagokból, hogy a várostól északra az Inkeyek pallini uradalmában lévő Förhénci-hegyen is sok kanizsai polgárnak volt szőlője.¹⁴¹

Ez a szőlő illetve bormennyiség adhatta a házi fogyasztás, valamint az úrbéri rendelkezésnek megfelelően a bormérés lehetőségét. A feudalizmus idején a törvények és rendeletek néha azonban eltérő értelmezést nyertek. Az 1780-as évek közepén kiadott felségparancs például arról beszélt, hogy amely helységekben szőlőhegy van, a határokon termett borokat a lakosoknak szabad az utcán árulni, ahol pedig nincsenek, ott az említett fertály esztendőig lehet csak bort mérni.¹⁴² Mivel a földesúr Kanizsát mindig úgy tekintette, hogy az úrbéri szerződéssel működő regulázott város, így a városi polgárság arra következtetett, hogy akkor nekik is szabad bort mérni az utcán. A város tanácsa azonban rámutatott arra, hogy Kanizsa nem regulázott, hanem contractualista város, ahol a borárulást a szerződés, s nem az úrbéri rendelkezések határozzák meg, ezért saját lakosait az ilyen borárulástól eltiltotta. Tette persze ezt azért, mert Hertelendi tiszttartó számon kérte a várostól a borárulás bűnös gyakorlatát.¹⁴³ Érdekes jelenség, amikor egy városi testületnek saját polgárait kell büntetni azért, hogy a földesúrral való békeség megmaradjon.

Nézzük meg ezek után a többi földfajta eloszlását! Az 1786-ban készült és forrásközlésként megjelentetett osztrák típusú összeírásból pontos betekintést kaphatunk a szántóföldek birtoklási megoszlásába és a termelékeny-ség alakulásába.

Területi és termelési arányok az 1780-as évek közepén Nagykanizsán¹⁴⁴

	Földesúri terület (kat. hold)	Úrbéri terület (kat. hold)	Földesúri földek százalékos aránya	Úrbéri földek százalékos aránya
Szántó	101	2508	3,9%	96,8%
Termés	1261 p.m.*	16 240 p.m.*	7,2%	92,8%

*p.m. = pozsonyi mérő (62,5 liter)

¹⁴⁰ TGyM. 72.170.1. 1808. október 1.

¹⁴¹ Lásd: TGyM. 72.3.1. és 72.4.1. adatait.

¹⁴² TGyM. 72.3.1. 1787. 44–45. p.

¹⁴³ TGyM. 72.3.1. 1787. 207–209. p.

¹⁴⁴ Dávid, 1968. adatai.

Látható, hogy a Batthyány hercegeknek Nagykanizsa területén továbbra is alig volt érdemleges méretű szántóföldje, a város határában lévő szántók óriási része a városi lakosok kezében található. (Ez kétségkívül megfelel annak a képnek, amit a 18. század közepéről festettünk.) Ugyanakkor az is kitűnik az összeírásból, hogy a földesúri majorság sokkal hatékonyabban, termelékenyebben működött, mint a sok, s nyilván eltérő adottságú földet használó családi gazdaság. A majorsági gazdálkodásnak rendkívül jó terméseredményei voltak, s ez országosan is ritkaságszámba megy, hiszen magyar holdra átszámítva az urasági szántót kiderül, hogy egy holdon mintegy 10 pozsonyi mérő gabonát tudtak betakarítani. Ezzel szemben a város polgárainak egy magyar holdon átlagban 5,2 pozsonyi mérős termése volt csak, ami nagyjából az országos átlag körül járhatott. Lehet, hogy a magyarázat a birtokolt szántók minőségében van, ám az is lehetséges, hogy a majorsági munka már ennyivel termelékenyebb volt a hagyományos paraszti gabona-termelésnél. A majorság fölénye nem meglepő, legfeljebb annak aránya érdemes figyelemre. Messze voltak már azok az idők, amikor a Laur-féle költségdegressziós törvény alapján a paraszti termelés felülmúlhatta az uraságit: az egyre nagyobb tőkeáfordítással dolgozó magyarországi uradalmak majorsági termelésével ebben az időben a hagyományos családi-paraszti gazdaság már nem tudott versenyezni.¹⁴⁵ Természetesen a majorságot nagyobb költségek is terhelték, ugyanakkor a mezőgazdasági belső üzemi vertikum miatt nem is tudta kapacitásait teljesen kihasználni. Így például munkásainak, tisztjeinek földet engedett át egyéni használatra. 1804-ben például a kanizsai urasági földekből az ottani alkalmazottak 58 holdat birtokoltak, s emellett Szepetneken 17, míg Homokkomáromban és Sormáson összesen 2 holdat használhattak.¹⁴⁶ Adatainkból a négy legfontosabb gabonatermék termelési arányai is bemutatathatók.

*Gabonatermelési arányok Nagykanizsán az 1780-es évek közepén*¹⁴⁷

	Az egy év alatt termelt mennyiség (pozsonyi mérőben)	Annak százalékos aránya
búza	329	2,1
rozs	16 727	96,0
árpa	177	0,9
zab	268	1,0

¹⁴⁵ A Laur-féle törvényt bemutatja és idézi: Tóth, 1982. 86. p.

¹⁴⁶ MOL. P 1322. 100. 1804. évi konvenciók kimutatás a kanizsai uradalomban élő hivatalnokok és árendások által birtokolt földekről.

¹⁴⁷ Dávid, 1968. adatai alapján

A korábbiakhoz képest annyi változást találunk, hogy a rozs dominanciája megnőtt. Valószínűleg a csökkenő hozadék törvénye miatt a városiak a folyamatos területbővítés miatt egyre rosszabb és rosszabb minőségű földek hasznosítására szorultak rá, s így inkább a még gyengébb minőségű földeket is elbíró rozs vetése mellett döntöttek.

A majorsági gazdálkodásban az állattartás szerepe is fokozatosan növekedett, amit az 1806. évi hitbizomány-átadási iratmaradványok adatsorai világosan igazolnak. A nagy változás egyértelműen a juhtenyésztés szerepének emelkedése volt. Korábban azt láthattuk, hogy igencsak korlátozott volt a birkatartás a kanizsai uradalomban. A nagy kiterjedésű rétek és legelők viszont jóval nagyobb állomány eltartását is lehetővé tették, így nem véletlen, hogy a századforduló konjunktúrájában a kanizsai gyapjútermelés is felértékelődött. 1806-ban az uradalomban 3380 darab juhot tartott az uraság, amely állományból 1137 darab Kanizsán volt elhelyezve.¹⁴⁸ Az uradalmi szarvasmarhatartás mérete nagyjából hasonló volt, mint korábban, ezen ágazatban változás inkább csak az állomány belső szerkezetében figyelhető meg. Mivel nem volt nagy a majorsági szántótermelés, ezért nem volt szükség nagy tömegű marhára. 1806-ban az uradalomban összesen 114 darab szarvasmarhát tartottak, ebből 70 darabot Kanizsán, az igás marhák száma az uradalomban 28 darab volt (ebből 8 Kanizsán). A lápos-mocsaras terület magyarázhatja azt, hogy a kanizsai uradalomban 31 darab bivaly is jelen volt, ez a nagy húzóerejű állat meglehetősen ritka volt a környék uradalmiban.¹⁴⁹

Nemcsak az uradalomnak, hanem a városban élő gazdáknak és polgároknak is nőtt az állatállománya a 18. század utolsó harmadában.

A két városrész adózó lakosai és az állattartás arányai 1771/72-ben¹⁵⁰

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	összesen
gazdák száma	420	241	661
járomos ökör	437	426	863
tehén	272	203	475
ló	305	230	535

A század közepi állapothoz képest nagyot változott a világ: az adatok az 1770-es évek elején már egyértelműen arra utalnak, hogy Kiskanizsa gazdasági struktúrájában egyre nagyobb jelentőségűvé vált az állattartás. Ezt bi-

¹⁴⁸ MOL. P 1330. 6. N.585.

¹⁴⁹ Ugyanott.

¹⁵⁰ ZML. IV/b. 96. Conscriptio Oppidi Canisa pro Anno 1771/2.

zonyítja, hogy az egy gazdára jutó jármos ökrök száma csaknem kétszerese volt a nagykanizsai aránynak, s emellett az egy gazdára jutó tehen- és lóállomány esetében is egyértelmű kiskanizsai előny mutatható ki. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a legkisebb a fölény a tehenek egy főre jutó arányában, ami világosan mutatja, hogy még az iparosodó, kereskedő nagykanizsai lakosság számára is a tehéntartás, s az ezzel együtt járó fogyasztási struktúra mennyire fontos maradt ebben az időben.

4.4. A berek kérdése és az 1811. évi örökszerződés

Az 1770-es évekre egyre világosabbá vált, hogy a két városrész terjeszkedése leginkább egymás irányába történhet, s ennek legfontosabb akadálya az a mocsár, amely Kis- és Nagykanizsa között irtatlan nagy területre terjedt ki. Mindenki tudta abban a korszakban, hogy a mocsár lecsapolásával egyrészt a helyi gazdaság eltartóképessége növekedhet; másrészt pedig a lecsapolás járulékos haszna is számottevő lehet: javulhatnak a közegészségügyi viszonyok, egységesebb formát nyerhet a városkép, s nem utolsósorban javulhatnak az infrastrukturális feltételek. A földesúr és a város már az 1760-as évektől kezdve próbálkozott a lecsapolás kezdetleges formáival, hogy a vizek szabad járását valamiképpen korlátozza. A legjelentősebb kísérletek 1762-ben és 1766-ban történtek. 1762-ben három ízben árkoltak, metszettek a városiak, aminek eredményeképpen 565 öl hosszúságban ástak ki csatornát, erre a tevékenységre a város 113 forintot fizetett ki.¹⁵¹ Négy évvel később 442 ölnyi kanális készült el, amely 109 forintjába került Kanizsa lakosságának.¹⁵² A földesúr költségeit nem ismerjük, de tudjuk, hogy egy osztrák származású Wieser nevű földmérő készítette el a terveket, s irányította a munkálatokat.¹⁵³ Ezután a lecsapolási folyamat megszakadt, ám elszórt utalásokból tudjuk, hogy a csatornákra továbbra is odafigyeltek, nem engedték meg, hogy feliszapolódjanak, a mocsár nagy része azonban továbbra is megmaradt. Néha azonban előfordultak problémák, mint például az olyan új bérlők megjelenése, akik nem figyeltek a csatorna tisztítására. Ezt mutatja egy 1783. évi kiskanizsai beadvány, amely szerint a lakosok hajdan a Pivári malomtól Pallinig terjedő csatorna „...*ahhoz értő emberek által a végre ásatott, s minden ölltől 12 krajcárt fizettetett légyen*”, hogy a víz lefusson, most viszont az árendás nemtörődömsége miatt használhatatlanná váltak a berki rétek.¹⁵⁴ Akik a berekben kisebb-nagyobb irtásokat hoz-

¹⁵¹ MOL. P 1322. 100. 1791. Tanúvallomások visszaemlékezései. (Tuboly László, Zala vármegye főszolgabírója előtt tett tanúvallomás.)

¹⁵² Ugyanott.

¹⁵³ Bél, 1989. 227. p.

¹⁵⁴ MOL. P 1322. 119. N.509.

tak létre, azokkal szabadon rendelkezettek, adhatták-vehették őket, csupán a földesúrnak járó illetéket kellett leróni. Így például 1784-ben Bernárd József pékmester és felesége, Moger Marianna vásárolt ott több irtásföldet. Az irat azért érdemel említést, mert benne hivatkoznak az eladók Simonics tiszttartó írásban adott szabadságra, amely biztosította a földek forgathatóságát.¹⁵⁵

Az 1770-es évek második felében a vármegye is felismerte a mocsarak lecsapolásának szükségességét, s az elképzelések között a kanizsai mocsár is kiemelt helyen szerepelt. 1778-ban például a földesurakat is megpróbálták bevonni a tervezett tevékenységbe, amit Batthyány gróf a maga részéről támogatott is. Ennek során felmerült annak szükségessége, hogy a grófnak a kanizsai patakon lévő malmait le kell rombolni, ami kétségkívül nagy anyagi veszteséget okozott volna, ám a munkák végül is nem indultak meg.¹⁵⁶ Az is hátráltatta a berek lecsapolási munkálatait, hogy az uradalom jelentős része 1765–1791 között bérbe volt adva, s így a munkák megindítása a bérlőknek okozott volna olyan károkat, amit előre nem lehetett a szerződésbe belefoglalni.¹⁵⁷ Zala vármegye hites földmérője, Győry József 1792. szeptember 29-én beadta a kanizsai berekre vonatkozó lecsapolási tervezetét, amelyben felmérte a szükséges munkákat, meghatározta az elvégzendő munka árát stb.¹⁵⁸ A tervezet szerint a Kanizsa patak egészét szabályozták volna egészen a Murába való torkolatáig. A munka során 4 öl széles fő, illetve 2 öl széles mellékcsatornákat ástak volna. A főcsatorna hossza 28 940 öl, míg a mellékcsatornák hosszúsága 10 500 öl lett volna. A lecsapolás persze nemcsak a kanizsai uradalmat érintette, hanem a kollátszegi apát birtokait ugyanúgy, mint szentmihályi, szigeti, rádi, bebesi, pallini stb. birtokosokat. Az egész munka költségeit 63 100 forintra becsülte a földmérő. Ez a tervezet is megjegyezte, hogy a patakon lévő 6 malmot (köztük Batthyány grófét is) le kell bontani. A vármegye már ezt megelőzően is javítgatta azt a területet, ahol a patak a Murát elérte, s erről is azt állapította meg, hogy már a betorkolás kijavítása, vagyis a víz gyorsabb lefolyása érdemi változásokat eredményezett.

A rendezés első nagy problémája a mocsár tulajdonjogának kérdése volt. Mint arra már korábban utaltunk, a berek területén a város is és a földesúr is használt kisebb-nagyobb tisztásokat, legelőket, kaszálókat. A föl-

¹⁵⁵ MOL. P 1322. 119. N.512.

¹⁵⁶ MOL. P 207. A kanizsai berek ügye. A mintegy 60 oldalas kiegészítő iratanyagba összevonták a vármegyétől megszerzett dokumentumokat, a vármegyei közgyűlés határozatait stb.

¹⁵⁷ MOL. P 207. A kanizsai berek ügye. Zala vármegye levele Batthyány grófnak 1780. március 3-án.

¹⁵⁸ MOL. P 207. A kanizsai berek ügye. 1792. szeptember 29.

desúr és a városi közösség részéről is elsődlegesen az állattartás szélesítése jelentette az indítékot ahhoz, hogy az 1780-as évektől mind a két jogi személyiség magáénak tekintse a területet. Hosszú, mintegy negyed évszázados pereskedés indult el, amelybe a vármegyétől kezdve szinte minden joghatóság bekapcsolódott, s ez a folyamat csak 1811-ben – egy megegyezéssel – jutott nyugvópontra.

A város már 1787-ben próbált hivatalosan is jogot formálni a berekre; azt írták a vármegyének, hogy „...a város ezen berektől és Kanizsának egész határájátul árendázott”, vagyis olyan földek után fizetett cenzust, amely az övé volt”.¹⁵⁹ A város kénytelen volt valamit lépni, hiszen közismertek voltak már a gróf tervei arra vonatkozóan, hogy árkoltatni akarja mocsarat, s ezzel magának akarja kisajátítani a területet. A per folyt, ám a földesúri munka is, s nagyon úgy tűnt, hogy Batthyány földesúr kész helyzet elé akarja a bírakat állítani. Ráadásul a földesúr elkezdett egy úrbéri pert a város ellen, mondván, hogy a kanizsaiak többször is megsértették az uraság saját kezelésű birtokait. Kanizsa a vármegye után az uralkodóhoz fordult, de végleges megoldás nem született. 1791. május 21-én a város újra a vármegyéhez fordult, hogy a megye vizsgálja meg, a mocsár Kanizsáé vagy pedig a földesúré.¹⁶⁰ Az ellentmondás abban állt, hogy hajdanában az Újszerzeményi Bizottság (*Neoaquistica Commissio*) ugyan a földesúrnak adta ezt a területet, ám Szapáry földesúr végrendeletében azt a városra hagyta. Különböző joghatóságoknál egymással ellentétes döntések születtek. A vármegye egyik döntésében a berek tulajdonjogát a városénak mondotta, ám a jogi folyamat más irányt vett: a Batthyányak nagyon erősek és befolyásosak voltak magasabb helyeken. Elérték, hogy az uralkodó az egész kérdést urbarialis kérdésnek tekintse, hiszen Kanizsa mégiscsak mezőváros volt, s így a döntés joga nyilvánvalóan az úriszékhez tartozott, annak ítélete pedig nem lehetett kérdéses. Azt azért tegyük hozzá, hogy olyan sok jövedelem a földesúr részére nem származott a berekből. Kapott pénzt az uraság halászatért, favágásért, egy kisebb rét átengedéséért, malmok árendájaként, de az egész csak mintegy 70 forintot tett ki az 1780-as évek végén.¹⁶¹

A város is aktivizálódott, húzta az időt, újabb és újabb beadványokat fogalmazott, ahogyan az egyik szerződés megjegyezte: „...a Kanizsai Hátárban lévő Berek eránt újj kérdések támadván”, megpróbált újabb tárgyalási pozíciót elérni.¹⁶² 1802-ben aztán döntő lépésre szánták el magukat a

¹⁵⁹ Barbarits, 1929. 31. p.

¹⁶⁰ MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.36.B.

¹⁶¹ MOL. P 207. A kanizsai berek ügye „A bereknek nevezett kanizsai mocsár bevételeinek lajstroma”.

¹⁶² MOL. P 1313. 207. N.150. Az 1811. 03. 27-ei örökszerződés előszava.

kanizsai lakosok. Barbarits Lajos érzékletesen ecseteli a történeteket városmonográfiájában. A polgárság elhatározta a berek lecsapolásának megkezdését, függetlenül a földesúrtól. Megyei földmérők korábban már felmérték a berket, megrajzolták a kiásandó csatornák vonalát, a városi előljárásság megtervezte a munka elvégzését, szétosztották a feladatot a lakosok között, és augusztus 3-án kora reggel megkezdtek az ásást. Három nap alatt Kiskanizsa alatt 5000 ölnyi hosszúságban készült el a 2,5 méter széles csatorna, míg a következő két napon a Bajcsa alatt megkezdett kanálishoz álltak neki, s ástak ki 4000 ölnyt. A két déli irányba futó árkot északon két, összesen 980 öl – nyilván vízbevezető – csatornával egészítették ki. A munka nem került pénzbe, azt a városi lakosok végezték ingyen. A tulajdonjog ezzel persze még nem változott, továbbra is bizonytalan volt a per végkimenetelére.¹⁶³

Végül is mintegy 25 éves állandó pereskedés után 1808-ban – úgy tűnt – végleges uralkodói döntés született: „...*Szent Jakab havának 26-án ki adott Kegyelmes Resolutio szerint az Urodalomnak megítéltetett, és Executiora visszaküldetett*”, vagyis a földesúr pert nyert, s erővel elfoglalhatta a berek területét.¹⁶⁴ A város még most sem adta meg magát, a végleges uralkodói döntés után is újabb kérelemleveleket fogalmazott Ófelségének, aminek hatására a végrehajtást is felfüggesztették. A város mindenhova instanciáztott, ám hivatalos fórumokon – az időn kívül – nem sok eredményt ért el; Zala vármegye például azt írta vissza, hogy „...*a Városiak ezen Kérelem leveleikben semmi új okot elől nem hoznak, és így kéréseknek a Törvény értelmé szerint hely nem adatthatik*”.¹⁶⁵ Végül mégis kiderült, hogy az időhúzás is lehet eredményes. A mindenféle beadvány eredményeképpen a Helytartótanács gróf Várkonyi Amade Antalt küldte ki a helyzet rendezésére, aki többek között titkos tanácsos, kamarás, s nem utolsósorban „*Tekintetes Nemes Zala Vármegye Fő Ispányi Hivataljának Kormányozója*” is volt. Az egyeztetések eredményeképpen 1810 legvégén a földesúr és a város lezárhatta a perlekedést, rendezte a berek ügyét, s ezt összekapcsolták egy új úrbéri kontraktus megkötésével.¹⁶⁶ Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy a végső rendezésben minden bizonnyal nagy szerepet játszott a földtulajdonos személyének megváltozása: 1806-tól az a Batthyány Fülöp herceg irányította a majorátust, aki a korábbiakhoz képest lényegesen békülékenyebb hangot ütött meg a várossal szemben.

¹⁶³ Barbarits, 1929. 31–32. p.

¹⁶⁴ MOL. P 1313. 207. N.150.

¹⁶⁵ MOL. P 1313. 207. N.150–151.

¹⁶⁶ Ugyanott.

A nagy kérdés eldöntése és értelmezése szempontjából érdemes azonban egy pillantást vetni arra, hogyan is nézett ki az 1811. évi contractus előtt és után Kanizsa város földbirtok-megoszlási rendszere.

*Földbirtokszerkezet Kanizsán 1810-ben, a szerződés megkötése előtt*¹⁶⁷

	Földesúri terület (kat. hold)	Városlakók által bírt terület (kat. hold)
Belső házhely	-	503
Külső kert	-	489
Szántóföld	220	3133
Rétterület	146	808
Erdő	543	5333
Mocsár	1719	56
Szőlő	-	-
Összesen	2630	10322

Látható a táblázatból, hogy a korábban bemutatott 1772. évi állapotokhoz képest jelentős az eltolódás a hasznosított földterület hovatartozásának kérdésében. Míg 1772-ben alig 50% föld volt a városiak kezében, addig 1810-re ez az arány kerekén 80%-ra emelkedett. Az is egyértelmű, hogy a földesúr alig folytatott szántóföldi növénytermelést a város határában, hiszen mindössze 220 holdnyi földdel rendelkezett, s nem voltak külső vagy belső kertjei sem a határban. A területi kimutatásból az a következtetés levonható, hogy az 1719 holdra kiterjedő mocsárban található legeltető területek, a kaszálható tisztások viszonylag nagy mennyisége az uradalom számára a 19. század első éveire – de láthattuk ezt korábbi időszakokra nézve is – az állattartás ágazatát erősítette. A városlakók földbirtokviszonyait vizsgálva az tűnik először szembe, hogy bár viszonylag nagy volt a szántóföld kiterjedése, az mégis problémát jelentett. A városlakók az 1780-as évek végén 3261 holdnyi szántóval rendelkeztek, amely – figyelembe véve a számlási pontatlanságokat – 1810-re alig változott. Lehetséges, hogy ez a mozdulatlanság jelentette a városiak problémáját? Mindenesre tény, hogy a gazdák számának szaporodásával a szántók nem növekedtek együtt. Az erdőket is a városlakók használták elsődlegesen, s viszonylag nagyok voltak a kertek is, amelyek a városi élet nélkülözhetetlen feltételét jelentették, ugyanakkor az összeírás szerint a királyi ítéletnek megfelelően a berekből szinte semmi sem jutott a lakóknak.

¹⁶⁷ MOL. P 1322. 100. N.377. 1810.; a latin verzió: MOL. P 1322. 100. N.349–350.

Az osztozkodás eredményeképpen Kanizsa város lakosainak kezén maradtak azok a berekterületek, amelyeket egészen 1807-ig használtak, s amelyeket korábban irtás révén hódítottak el a mocsártól.¹⁶⁸ Ezekért a földekért korábban nem fizettek cenzust. Egy levéltári csomónyi tanúvallomás a bizonyíték arra, hogy már a 18. század közepétől kezdve a városlakók a berek területén lévő kaszálóréteket minden megkötés nélkül használhatták, ugyanúgy ott szabad legeltetést is folytathattak, s ezt a tevékenységet sem az uradalom tisztjei, sem más hatóságok nem korlátozták.¹⁶⁹ A város kapta – egy kisebb, 6 holdas földet leszámítva – a mocsáron átvezető úttól északra, valamint délnyugatra eső területeket; ugyanakkor az uraságtól a város két olyan földdarabot is szerzett, amit ugyan korábban az uraság használt, ám most a széosztásnál nem lett volna értelme megtartani, hiszen olyan helyen feküdtek, amelyek körül most már városi földek találhatók. Ez a két földdarab a korábbi úrbéri szerződésekben is állandóan jelen lévő Pólay-sziget és a Pivári malomnál lévő föld volt. Ugyanakkor az uradalom kapta a berek délkeleti részét, valamint a berek északi részén, a Magyar utcánál (csak emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy ott urasági földek találhatók) egy 6 holdas földet.

Még jelentősebb változás, hogy a korábbi urbarialis conscriptiókban a lakosoknak átengedett három puszta (Bilke, Kerekes és Péterfa praediumok) használati jogáról a város lemondott, ugyanis ezek a Kanizsa-patak keleti oldalán feküdtek, ott, ahova most az urasági földrészeket tagosították össze. A csere legfontosabb eleme vélhetően az volt, hogy *„ezen berek részek, mellyek a Város mellett, és többnyire a kertek alatt helyeztetnek, s mellyekből két s háromszor kaszállható rétek könnyű fáradsággal lesznek, az említett pusztáknál, mellyek a Várostul messze fekszenek, mint közelebb voltakra, mint haszonvételekre nézve nekünk sokkal hasznosabbak volnának”*. Fontos eleme volt a contractusnak, hogy a két szerződő fél kölcsönösen lemondott mindenfajta kártérítési igényéről.¹⁷⁰

Minden földet beleszámítva az osztozkodás eredményeképpen a város 975 holdat, míg az uradalom 1694 holdat kapott. Érdekes, s ugyanakkor a működési irányultságot jelzi, hogy a város a berek nyugati részén, vagyis a kiskanizsai oldalon szerzett nagyobb földet, míg a földesuraság az északi és a délkeleti területekre egyaránt ki tudta terjeszteni befolyását. S ha a kapott földnagyságból levonjuk az átengedett irtás és egyéb földeket, akkor kiderül, hogy Kanizsa város nyeresége mindössze 230 hold, ám ahhoz képest,

¹⁶⁸ Lásd a kérdéstről Simonffy, 1972. áttekintő tanulmányát.

¹⁶⁹ MOL. P 1322. 100. pl. N.441.

¹⁷⁰ MOL. P 1313. 207. N.150–159. 1811. évi örökszerződés

hogy 1808-ban még semmi sem járt volna a lakosoknak a törvényes ítélet szerint, mégis csak jó eredménnyel zárult a per. Ám mindenképpen meg kell azt is említenünk, hogy a berek átengedéséért a város elvállalt még 1400 forintnyi árendát, s így az amúgy is meglévő 1600 forintos árenda mellett a cenzus nagysága 3000 forintra növekedett.¹⁷¹ Kiemelendő azonban, hogy a megegyezés a napóleoni konjunktúra vége felé jött létre, vagyis egy olyan időszakban, amikor a kereskedelmi és mezőgazdasági pozíciók nagyban javultak. Amikor az urbarialis szerződést kötötték, akkor még éppen a devalváció előtt voltak, amikor is a mezőgazdasági árak, s főleg a gabonaárak a dinamikus növekedő állami kereslet miatt mintegy tízszeresükre emelkedtek. (Egy 1799. évi árlistából tudjuk, hogy a kanizsai gabonaárak egy kicsit magasabbak voltak például a veszprémi gabonaáraknál, minden valószínűség szerint a nagyobb kereslet miatt.)¹⁷² Mindebből az következik, hogy az infláció miatt az árenda növekedése bizonyára nem jelentett komoly teherterhelést a városnak.

A berek területi szétosztása megfelelő alkalmat adott az új, teljes értékű úrbéri szerződés létrehozására. Jelentőségét az adta, hogy ez az 1811. évi szerződés egészen a jobbágyfelszabadítás létrejöttéig meghatározó kontraktus maradt. A szerződés abban mindenképpen különbözött a korábbiaktól, hogy „örök időre” szabályozta az oppidum és a földesúr kapcsolatát, nem kellett már évenként megújítani, s kisebb volt a valószínűsége a város, avagy a földesúri visszaélésnek is. A szerződés 18 punctumból és 48 paragrafusból állt. Az első pontok a területi kérdéseket taglalták, a későbbiek pedig az adózási és jövedelemelosztási kérdésekre adtak választ. A mezőgazdaság működése szempontjából – mint korábban – most is a földért (annak birtoklásáért) fizetendő cenzus meghatározása volt a legfontosabb passzus a szerződésben. Megmaradt az 1773. évi egyezés szerinti 1600 forint, ami kiegészült a fentebb már említett 1400 forinttal, vagyis 1848-ig Kanizsa lakói 3000 forintot fizettek a városi birtokaikért. Azt is kimondták, hogy ha az uraság a városiaktól fundust vesz, akkor annak a cenzusát le kell vonni az összegből.¹⁷³

A szerződésben szabályozták az ún. regále-kérdéseket, ennek legfontosabb pontja a korcsmáltatás joga volt. A problémát az jelentette, hogy a korábbi úrbéri szerződések megkötésének idején még nem voltak szőlők a kanizsai területen, ám 1811-re már kialakultak kisebb méretű szőlők a városi külső dombokon, így változtatni kellett volna a borárultatás jogán. Ez azon-

¹⁷¹ Ugyanott.

¹⁷² Kállay, 1980.157. p. Az árakról részletesebben a kereskedelmi fejezetben szólunk

¹⁷³ MOL. P 1313. 207. N.150–159.

ban a földesúr számára anyagi veszteséget okozott volna, így nem sikerült a városnak elérnie a változtatást; fennmaradt a régi, három hónapra történő szabályozás. Eredmény volt viszont az, hogy a karácsony utáni kereskedést a földesúr megengedte, de csak nagyban, hordónként, s nem lehetett a pincékből, házakból árulni, csakis a vásáron. A mézárszék, a vámszedés, a mérlegházak joga továbbra is a földesúré maradt, de kimondták azt is, hogy az uradalom az utépítést illetően a városiakat semmiféle munkára nem kényszerítheti. Újdonság volt a juhtartásra vonatkozó rész a korábbi szerződéséhez képest; az 1773. évi szerződés szám szerint is korlátozta az uraság legeltetési jogát a kanizsai határban, most viszont szabadon, megkötések nélkül tarthatott már birkát a legelőkön: „*reá állottunk és állunk arra is, hogy Ő Herczegsége...a Kanizsai Birkás Majorban és Határban minden meghatározott szám nélkül Birkákat tarthasson*”.¹⁷⁴ A városiak viszont továbbra sem tarthattak birkát és kecskét. Ennek a passzusnak ekkor még nem, de az 1820-as években, a nagy gyapjúkonjunktúra alatt már komoly jelentősége lett.

5. A mezőgazdasági rendszer változásai (1811–1848)

5.1. Határhasználat és társadalom

Az 1811. évi úrbéri szerződés rendezte a földesúri és a városiak által használt földek hovatarozásának kérdését. A szétválasztott földeken tovább folytak a lecsapolási munkák, ám nagyon hamar, már az 1810-es évek második felében újabb összetűzésekre került sor a két fél között, s ez ügyben a város volt a kezdeményező. Az 1820-as évek második felében már jogi útra terelődött a berekhasználat ügye, ugyanis a városiak megsértették a korábbi kontraktus pontjait, s erőszakos legeltetést folytattak az urasági területeken. A rájuk maradt úriszéki iratok tanúsága szerint a kiskanizsaiak voltak a hatalmaskodók, s egy esetben, amikor az uraság szolgálai meg akarták őket bíróságolni, akkor Wolf György fia a vadászinast bottal megütötte. Az úriszék ugyan 12 botütésre ítélte Wolfot, ám az ügynek folytatása lett.¹⁷⁵ Mindenestre tény, hogy mind a kancellária, mind a vármegye felhívta a város figyelmét arra, hogy az uradalmi legelőt ne bántsák. 1828-ban Batthyány Fülöp Zala vármegyénél emelt panaszt a városiak ellen, miszerint azok erőszakosan „*a Vám úton alull fekvő réten a Tavaszi és az Őszi legeltetést vég-*

¹⁷⁴ Ugyanott.

¹⁷⁵ MOL. P 1313. 206–207. Kanizsa úrbéri pere. 1827.III.1. Úriszéki per

zik”.¹⁷⁶ 1829. szeptember végén az uradalom a saját területére minden biztonnyal szándékosan behajtott városi marhacsordát lefoglalta.¹⁷⁷ A helyzet egyre inkább eldurvult. 1833. október 7-én pár uradalmi alkalmazott agyba-főbe vert néhány erőszakos városit.¹⁷⁸ Az eseteket lehetne még sorolni, ám az egyértelmű, hogy a városi lakosok egyre inkább rászorultak az újabb és újabb legelők és rétek megszerzésére és használatára, ezért szaporodhattak a fenti esetek.

Persze nemcsak erőszakos események révén lehetett földet szerezni, hiszen a földesúrnak még mindig voltak ki nem használt területei, amit bérbe adhatott. Így például 1816-ban a péterfai pusztában 20 városi lakosnak összesen 35 2/8 holdnyi földet adott át az Alsó és a Felső dűlőben, holdankénti 5 illetve 6 forint árendáért, ezért a lakosok összesen 317 forintot fizettek. A bérlemények között volt jelentősebb méretű föld is, így például Csicsánovics György kereskedő 7 holdat, Kiss Ferenc, Czimmermann Ferenc és Jámbor Ferenc 4–4 holdat vett bérbe; a sor végén pedig fél holdas bérleményével Szokol Imre állt.¹⁷⁹

A helyzetet nyilvánvalóan a legelők és a rétek méretének növelése oldhatta volna meg, aminek viszont előfeltétele volt a berek végleges lecsapolása. 1836-ban meg is alakult a lecsapoló társulat, s el is kezdtek némi kiszáritási tevékenységet, de a munka lassan haladt.¹⁸⁰ Arra mindenképpen utalnunk kell, hogy az 1820–30-as években az egész országban mind nagyobb számban indultak meg a lecsapolási munkálatok. Megemlíthetjük itt a Zala folyón végrehajtott változásokat, illetve a Kanizsától két órányira lévő, az Ormánd-folyó mindkét oldalán kialakult ún. kápolnai berek lecsapolását. Ez utóbbi esetében mintegy 5700 holdas szabad területet nyertek a körzet birtokosai.¹⁸¹ Végül is a lecsapolások adta újabb területek nyerése magyarázhatja, hogy a fenti – kanizsai – folyamat egymásnak gyakran ellentmondó jogi ítéletek eredményeképpen folyamatosan csendesedett, s az 1840-es években már senki nem erőltette a berek használata kapcsán történt korábbi összeütkezéseket. A város megpróbált szinte mindent a legelők bővítésére. Ennek a folyamatnak egy különleges esete volt a leányvári rét visszaszerzése. Ezen terület iránt a városnak régi jogai voltak, hiszen – említettük korábban – hajdani jogi félreértések révén került az uradalomhoz. Az 1830-as években Babochay János városbíró kezdeményezésére a kiskanizsaiak – a városi

¹⁷⁶ MOL. P 1322. 100. N.129.

¹⁷⁷ Az általunk is áttanulmányozott forrást idézi: Simonffy, 1973. 128. p.

¹⁷⁸ MOL. P 1313. 1835. évi úriszéki per.

¹⁷⁹ MOL. P 1330. 6. N.297.

¹⁸⁰ Vízszabályozás, 1973. 276. p.

¹⁸¹ Kaposi, 1997. 69. p.

ménes ráengedésével – elfoglalták a leányvári rétet, ami ellen az uradalom tiltakozott ugyan, s az ügyből hosszú pereskedés lett. A legfelsőbb döntésig a vármegye úgy határozott „*Ő felségének kegyes elintézése szerint az ügy végeldöntéséig bent hagyatott a város a berki legeltetésben*”.¹⁸²

A hosszú idő alatt létrejött, a korábbi berki területeket átszövő csatornahálózat karbantartása nem kis gondot jelentett, ugyanakkor kedvező volt a gyors népességnövekedésű városnak az, hogy szinte állandó munkaalkalmat is adott néhány tucat szegény embernek. Főleg a kiskanizsai szegényebbek szorultak rá az árokásásra, tisztításra, ugyanakkor olyan egybeszervezett csatornatisztító közösségek is alakultak, amelyeket állandóan meg lehetett bízni a munkák elvégzésével. Így például 1816-ban a Kanizsa – Szentmiklós közös határárok tisztítását végezték el a „*kiskanizsai és szepetneki berekmetszők, kik mintegy 80-an fognak lenni*”; ugyanakkor a munka elvégzését a nagykanizsai uradalom irányította. Munkájuk során szélesítették is a csatornát, az addigi 2–2,5 ölnyi szélességet 3–3,5 ölnyre növelték. Díjazásuk minden ölnyi munka után 42 krajcár volt, illetve 100 ölnyi hossz után járt még 2 akó bor és 1 pozsonyi mérőnyi roz. A költségeket a két uradalom fedezte.¹⁸³ Ugyanez a társaság egy hónappal később „*az úgy nevezett Pichler és P. Piaristák Rétyétől fogva a Svájtzer mellett a Vám útig terjedő*” csatorna tisztítását vállalta fel, ez összesen 2278 ölnyi volt. A fizetség már némileg másképpen nézett ki: 100 ölnyi hossz után 40 forintot kaptak, illetve 2 akó bort és 1 pozsonyi mérőnyi rozst. A munkát az uradalom mellett már mérnök is felügyelte.¹⁸⁴ A pallini uradalom földesura, Inkey N. János 1825-ben a vármegyéhez írt beadványa is rávilágít a csatornahálózat fontosságára, amikor is azt írja, hogy az 1802-ben a városiak által végrehajtott csatornaásásnál nem volt még mérnöki terv, így aztán az, hogy a patakat a folyás mentén néhol megárkolták, néhol meg nem, azt eredményezi, hogy egyes helyeken „*a Víz tovább nem mehetvén, az összetódul és az egész Vidéket Víz alá borítja*”. Emiatt Inkey szerint a rétek vízben állnak, a vidék sáros és iszapos, az állatok számára egészségtelen szénát tudnak csak betakarítani, s így még a marhavészől is félni kell.¹⁸⁵ A vármegye intézkedett is: felmérték a helyzetet, s intézkedési tervet dolgoztak ki, melyben többek között azt is javasolták, hogy az uradalmak is járuljanak hozzá a költségekhez, amire azok késznek is mutatkoztak.¹⁸⁶

¹⁸² Az eset leírása: Halis, 1923. 32. p.

¹⁸³ MOL. P 1322. 68. N.202–203.

¹⁸⁴ MOL. P 1322. 68. N.212–213.

¹⁸⁵ MOL. P 1322. 119. N.12.

¹⁸⁶ MOL. P 1322. 119. N.19–22.

A feudalizmus utolsó fél évszázadában a város népessége viszonylag gyors ütemben folyamatosan növekedett. 1828-ban a két városrész lakossága már elérte a 8000 főt,¹⁸⁷ s különösen Nagykanizsa lakossága emelkedett gyorsan, amely ekkor mintegy 5500 fő lehetett. Ez utóbbi városrész népességének növekedése 1787–1828 viszonylatában 63%-os többletet mutatott. A népességnövekedés során emelkedett annak a társadalmi rétegnek a száma is, amelynek még mindig a mezőgazdaság jelentette a létforrást. A ránc maradt rovatos adóösszeírások is világosan jelzik a változást.

*Kanizsa társadalmának főbb csoportjai 1803–28 között*¹⁸⁸

	1803-ban	1828-ban	Csökkenés	Gyarapodás
Házzal bíró család	744	939	-	195
Házatlan zsellér	179	151	28	-
Iparos	219	191	28	-
Kereskedő	25	36	-	11
Két vagy több igaz-állattal bíró gazda	330	137	193	-

Kanizsán a házzal rendelkező adózó családfők száma folyamatosan növekedett, 1803–28 között mintegy 195 fős szaporodás figyelhető meg. A látványos növekedésnek nagyon sok gazdasági és társadalmi oka volt. Az összeírásokból sejthető, hogy a növekedés elsődlegesen a nem-úrbéres jogállású rétegek arányát illetően következett be. Az 1840/41. évi rovatos összeírásból az is látszik, hogy a két városrész közötti korábbi földbirtoklási arányok megfordultak.¹⁸⁹ A 18. század végén a kiskanizsaiak esetében nagyobb volt az egy főre jutó használt föld, ám összegésében – a létszámuk miatt – a nagykanizsaiak birtokoltak többet. 1840-ben viszont már egy olyan állapotot regisztrálhatunk, amikor messze nagyobb volt a kiskanizsaiak által birtokolt mezőgazdaságilag hasznosított földek aránya. Mindebből persze az is következik, hogy a jelentős nagykanizsai népességnövekedés egészen nyilvánvalóan nem a mezőgazdasági népesség arányának növekedését jelenti, hanem a kereskedők, segédek, alkalmazottak, bérlők stb. számának emelkedését. Erre több forrás és szakirodalmi adat is utal. A kiskanizsai földeknek egy főre vetített aránya alig változtak a korábbiakhoz képest: egy átlagos portához 1,3 holdnyi intravillanus fundus, 4,5 hold szántó és 3 hold rét tartozott. Viszont újdonság a magas szőlő-arány, amely csaknem elérte a

¹⁸⁷ Fényes, 1841. 1.kötet, 475–476. p. adatai alapján

¹⁸⁸ Degré, 1972. 105. p.

¹⁸⁹ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, Kiskanizsa, 1840/41.

fejenkénti egy holdat. A nagykanizsai gazdák esetében a belső házhely mérete szinte megegyezik a kiskanizsai területeken élőkével, ám szántóból már csak 2 hold, rétből pedig 1 hold jutott adózónként.¹⁹⁰ Ez már önmagában is arra utalhat, hogy a nagykanizsai lakosságnak szükségképpen másból kellett megélnie, míg a kiskanizsai lakosok esetében, ha ezt a határnagytságot kombinálni tudták relatíve jelentős legeltetéssel, állattartással, akkor biztosíthatta a létfenntartást. Ugyanerre utalhat az is, hogy Nagykanizsán összeírtak az adózók mellett 354 szolgálót is, ami szorosán kapcsolódhat a más ágazatbéli tevékenységhez, ugyanekkor 1840-ben Kiskanizsán mindössze 10 ilyen lakos élt. A szőlő méretében ugyanakkor nincs nagy különbség, sőt egy hajszállal a keleti városrész még meg is előzi a nyugatit az egy főre jutó terület arányában.

5.2. A városi társadalom agrártermelési modellje

A szántóföldi termelés. A szántóföldi növénytermelésre nézve ránk maradtak az 1842–47 közötti kilenced-kimutatások, amelyekből a városi adózó népesség gabonatermelése megítélhető. Nagykanizsára vonatkozó adatainkat egyszerűsített táblázatba foglaltuk.¹⁹¹

Kanizsa adózóinak kilencedként beadott gabonamennyisége 1842–47 között (keresztben)

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Hajdina
1842	97	483	4	-	-
1843	183	1166	14	-	-
1844	139	1161	13	-	2
1845	207	959	19	-	-
1846	141	565	30	4	-
1847	191	819	44	8	-
átlag	160	858	21	2	-

A kanizsai népesség legfontosabb gabonaterméke a 18. századi hagyományoknak megfelelően még mindig a rozs volt, hiszen az évi középátlagot tekintve 5–6-szor annyi rozst termeltek, mint búzát.¹⁹² Termeltek árpát, mi-

¹⁹⁰ Ugyanott.

¹⁹¹ MOL. P 1313. 207. N.369–383.; illetve 1842–47. Táblázatos kilenced-összeírás.

¹⁹² A vizsgált 100 év alatt ez elég konstans tényezőnek tűnik, gazdatiszti levelek, megyei és földesúri összeírások adatai egyértelműen tükrözik. A rozstermelés arányaiban 3–4-szer mindig nagyobb volt, mint a búzáé. Így például 1835-ben Nagykanizsa adózói kilenced fejében 150 kereszt búzát, illetve 559 kereszt rozst adtak be. Lásd: ZML. IV. 9/f. 1835. Nagykanizsa

nimális mennyiségben zabot és hajdinát is, ezeknek mennyiségi aránya azonban mesze elmarad a két fő növény mögött. Egészen biztosra vehetjük, hogy ez a nagymértékű rozstermelés saját szükségletre történt, hiszen a kanizsai piaci áradatak az 1840-es években a búza árát néha-néha háromszor magasabbnak mutatják, mint a rozsét. Mindezt megerősítik Tárnok Alajos – a közel fekvő 24 ezer holdas gróf Zichy Károly tulajdonában lévő vrászlói uradalom jószágigazgatójának (*bonorum directora*) – levelei is, hiszen neki, mint Nagykanizsán élő embernek állandóan figyelemmel kellett kísérnie a piaci árak változását, s gazdatisztjeinek küldött leveleiben rendszeresen közölte azokat.¹⁹³

Az országos nagy termésviszsaesések Kanizsát sem kímélték. Közismert, hogy az utolsó nagy „*Massenarmut*” Európában az 1815–16-os esztendő volt, amikor még a magasabb életszínvonalat mutató nyugat-európai vidékeken is jelentős éhínség bontakozott ki.¹⁹⁴ Így volt ez Magyarországon is, nem véletlen, hogy számos vetésösszeírás maradt meg erről a korról. Kanizsán ekkor 448 olyan egyént írtak össze, akinek pótlólagos vetőmagra volt szüksége; a felmérés szerint ahhoz, hogy a következő esztendőben is vethessenek a gazdák, mintegy 2100 pozsonyi mérő gabona kellett.¹⁹⁵ Az 1842–47 közötti kilenced-kimutatások is részlegesen valami hasonlóra utalnak. Egyrészt látható, hogy az évi középátlagtól igen jelentős eltérések alakultak ki mind a búza, mind a rozstermés esetén. Nincs igazán okunk azt feltételezni, hogy a vetésterületek állandóan jelentős mértékben módosultak volna. A búza esetében a termés éves középátlagától való eltérése lefelé 40, míg felfelé 29%-ot tett ki, a rozs esetében felfelé 36, lefelé 44%-os volt. Ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a két, viszonylag nagy lefelé történő eltérés egy évben, mégpedig az 1842. esztendőben következett be. Vagyis azt láthatjuk, hogy a természetföldrajzi és a klimatikus hatások egyszerre érintették a két gabonafajtát, erre utal az is, hogy a gyenge és a csúcsévek is ugyanakkor következtek be. Ám az is látható, hogy az európai gazdasági ciklusnak megfelelően az 1846. év itt is katasztrófális termőév volt. Egyre jelentősebbé vált viszont az adókötelesek kukoricatermelése, aminek magyarázata az lehet, hogy annak eredménye kompenzációt jelenthetett a gabonatermés ingadozásával szemben. Az adatokból kitűnik, hogy Nagykanizsán a kukoricatermésnek milyen kicsi volt az ingadozása, a reformkor végén a hat évet figyelembe véve az éves középátlag 628 pozsonyi mérő volt,

¹⁹³ SML. VUL. 32–34.; 35. Tárnok Alajos director levelei

¹⁹⁴ Az európai viszonyokra: Abel, 1974. Somogyra: Benda, 1977. 135–185. p.

¹⁹⁵ ZML. Vetésösszeírások, 1816. Kapornaki járás, Kanizsa

a pozitív irányú eltérés 7–8, míg a negatív irányú mindössze 20%-os volt a tengerit illetően.

Kiskanizsa esetében lényegesen egyszerűbb volt a gabonatermés szerkezete. Az adózók a nyugati városrészben csak rozst termeltek, illetve jelentéktelen méretű árpa fordult elő. A rozstermelés kilencedének évi középátlagja 230 keresztnyi volt. A termelési nagyságrendek ingadozása a nagykanizsaihoz hasonló volt, azzal a különbséggel, hogy az 1846. év nem okozott akkora visszaesést, mint Nagykanizsán. Jelentős volt Kiskanizsán is a kukorica termelése, ahol a kilenced évi átlaga mintegy 406 pozsonyi mérő csutás tengeri volt.

Ha adatainkat összesítjük, akkor kiderül, hogy a két városrészben kenyérgabonából éves átlagban mintegy 1600 kereszt búza és 9720 kereszt rozst termelt, vagyis összesen mintegy 11 320 kereszt lehetett az össztermés. Ezt átszámítva a korabeli keresztenkénti 2 pozsonyi mérős kulccsal, kiderül, hogy Kanizsa város polgárai a reformkor vége felé mintegy 1415 ezer liternyi kenyérgabonát termeltek a város határában. Ha mindezt elosztjuk a rovatos adóösszeírásban található szántófölddel rendelkező gazdák számával, akkor azt kapjuk, hogy egy szántóvető adózó hozzávetőlegesen 1715 liternyi gabonával rendelkezhetett, vagyis egy 6–7 fős átlagos háztartással számolva fejenként – a vetőmagot levonva – 230–250 liter gabonát kapunk.¹⁹⁶ Korábban a 18. század közepére is jóval nagyobb egy főre jutó mennyiséget (mintegy 350 liter) számoltunk, amiből valamiféle negatív gazdasági tendenciát kellene levonnunk. Valószínűleg erről azonban szó sincs, csupán annyi történt az idők során, hogy a gyors népességnövekedés hatására egyre többen a piacra szorultak, s nem termelőként, hanem vásárlóként jutottak a mindennapi élelemhez. Az ellátás szempontjából a helyzet normális volt, hiszen köztudomású, hogy a környék uradalmi jelentős beszállítást tudtak végrehajtani, több uradalomnak már raktárai is voltak Kanizsán, vagyis a hiányok pótlása nem volt nehéz. Ezt jól mutatja *Fényes Elek* korabeli becslése, mely szerint az 1830-as években évi mintegy 600 ezer hektoliter gabona cserélt gazdát a kanizsai piacon.¹⁹⁷ S még megjegyezzük, hogy ha a források adta 100 éves intervallumot nézzük, akkor kiderül, hogy a 18. század közepére becsült 1260 ezer literes gabonatermés-mennyiséggel szemben a reformkorra ennél alig többet, vagyis 1400 ezer liternyit termeltek Kanizsán. Igen ám, csak hogy időközben a város lakossága megduplázódott, míg a

¹⁹⁶ Akadémiai doktori védésünkön opponensi jelentésében vetette fel Takács Péter, hogy az ekkora egy főre jutó mennyiséget alig haladta meg az 1950-es években az egy gazdára jutó gabonatermés.

¹⁹⁷ Fényes, 1836. 456. p.

termés mennyiségének növekedése csak 10%-os volt, vagyis a fejenkénti gabonamennyiség mintegy 30%-kal csökkent. Az a jövedelem pedig, amely a mindennapi kenyérgabona-szükséglet biztosításához kellett, egészen biztosan nem a mezőgazdasági tevékenységből származott.

Az állattartás. A szántóföldi termelésben a két városrész közötti különbséget a kiskanizsaiak nagyobb egy főre jutó területében láttuk. Az állattartásra vonatkozó adatokkal együtt pedig azt állapíthatjuk meg, hogy a kiskanizsai városrész teljesen agrárjellegűnek tűnik, szemben a nagykanizsai városrész vegyes foglalkozású jellegével.

*Az adózók állatállománya 1840-ben Kanizsán*¹⁹⁸

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	Összesen
járomos ökrök	40	216	256
tehenek	87	174	261
tinók	2	29	31
hámos lovak	204	208	412
sertések	118	193	311

Mivel a kiskanizsaiaknak volt nagyobb szántóföldjük, így egyáltalán nem meglepő, hogy az igavonásra használatos járomos ökrökből több mint ötször annyival rendelkeztek, mint a nagykanizsaiak. A szarvasmarha szaporodásából következően a tehenek állománya is nyilvánvalóan magasabb, mint ahogyan a falusias életmód velejárójaként a sertésállomány is nőtt (az arányok ezeken a területeken az 1820-as évek óta nem változtak). Érdekeség viszont a lóállomány megoszlása. A lovak száma folyamatosan nőtt, az 1820-as évek óta mindkét városrészben emelkedett: 1823-ban még csak 134 ló volt,¹⁹⁹ ám 1840-re számuk elérte a 412-t. S mivel Nagykanizsa lakossága is viszonylag sok lóval rendelkezik, így valószínűleg nem tévedünk azt feltételezve, hogy a folyamatosan emelkedő szállítási kapacitás szükségletével állunk szemben: a reformkor időszakára megnőtt, s a kereskedelembe bekerült termékmennyiség mozgatása egyre nagyobb és nagyobb lóállományt igényelt.²⁰⁰ S végül említsük meg, hogy a város kezelésében lévő erdők használata is lehetőséget adott a lakosoknak legeltetésre, s ezen keresztül az állattartás szélesítésére; ugyanakkor hasznosítani tudták a gubacsot és a makkot is, ennek felszedését a helyben lakó polgárok bérelték ki.²⁰¹

¹⁹⁸ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, Kiskanizsa. 1840.

¹⁹⁹ Ugyanaz, 1823. Kanizsa

²⁰⁰ Lásd a kereskedelmi fejezetben a Krobotenfahrererkről írtakat.

²⁰¹ ZML. NVL. 4. Gubacsszedési szerződés az 1846–1856. évre.

A szőlőtermelés. Mivel a kanizsai népesség gyorsan növekedett, így a 19. század első felében mindenképpen szükség volt a szőlőterületek növelésére. 1810-ben a kanizsai uradalom területén 572 hold szőlő volt, ebből a homokkomáromi szőlőhegy 503 holdat tett ki (amelyen belül persze voltak kisebb-nagyobb rétek, szántók stb. is), de ez is kevésnek bizonyult.²⁰² A homokkomáromi hegyen 1840-ben 540 gazdának volt szőlőbirtoka (emlékezhetünk: az 1773-ban még csak 486 szőlősgazda volt), a hegyen lévő szőlők területe 2593 kapást tett ki. A szőlősgazdák 37%-a, vagyis 201 gazda kiskanizsai extraneus művelő volt, akik összesen 860 kapásnyi területtel rendelkeztek. A szőlőhegyen az egy főre jutó szőlők mérete 4,8 kapás volt, a kiskanizsaiak esetében valamivel alacsonyabb, fejenkénti 4,3 kapás méretet számolhattunk. Az átlagszám ugyanakkor elrejteti azt, hogy a művelők között néha 1,5–2 magyar holdas birtokkal rendelkező szőlősgazdák is voltak, így például öregebb Davidovics Jánosnak és Szollár Istvánnának egyaránt 10, Varga Jánosnak pedig 9,5 kapásnyi ültetvénye volt.²⁰³

A korábbiakban felvázoltaknak megfelelően a környék uradalmaiban a földesurak mindenhol felismerték a szőlőben rejlő jövedelemszerzési lehetőségeket, s növelték a beültethető terület nagyságát, így a kanizsaiak is egyre több lehetőséghez jutottak az extraneus birtoklást illetően.²⁰⁴ Viszont a Festetics-féle szentmiklósi uradalom három – korábban említett – szőlőhegyén már nem voltak szabad területek, így kényszerszerűen a város polgárainak távolabb kellett szőlőföldeket keresni. A környéken – vagyis a várostól 20–25 km-re – két olyan terület volt még, ahol jó minőségű borokat lehetett termelni. Az egyik település a Kanizsától délkeletre lévő Sand falu volt, amelyről egy 1812. évi forrás azt írja, hogy „*szőlőhegye nemes borokat terem*”.²⁰⁵ Az 1830-as években kezdtek megjelenni a kanizsai polgárok a faluban, első forrásunk Fekete Györgyről szól, aki 1836-ban vette szőlőjét, amely után 2 akó és 23 icce hegyvámot fizetett.²⁰⁶ Az sem lehet véletlen,

²⁰² MOL. P 1322. 100. N.377.

²⁰³ ZML. IV. 9/b. Conscriptioes dicales. Homokkomárom, 1840. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy a legnagyobb homokkomáromi szőlőkkel a sormásiak rendelkeztek, esetükben jó néhány példa van a 10–25 kapás közti birtokméretre is, ami arra utal, hogy ott már a megélhetés alapját is képezhette a szőlő- és bortermelés.

²⁰⁴ Ugyanakkor tudjuk, hogy a kanizsaiak extraneus birtoklása igencsak kiterjedt erre az időre, egyre több környékbeli szőlőhegyen vállalhattak földeket. Egy, az 1830-as évek elején készült útfelmérés esetében megemlítették, hogy „*A magok határjában szőlőhegyek nincsenek, hanem bírnak a Homok komáromi (ezt láthattuk korábban), főrhéntzi, mely Méltóságos Pallini Inkey János Uraságé, úgy nemkülönben a Látói Hegyben, melynek tulajdonosa Méltóságos Gróf Festetics László Ur*”. Lásd: Bencze, 1986. 133. p..

²⁰⁵ Romy, 1812. 55. p.

²⁰⁶ SML. Urbéri peres iratok. Sand. 1836.

hogy a sandiakat egy 1820-as években kitört – szőlővel is összefüggő – lázongás miatti perben éppen egy kanizsai ügyvéd, nevezetesen Horváth Antal képviselte.²⁰⁷ A másik lehetőség a vrászlói uradalom területéhez kapcsolódott. Ott az 1840-es években gróf Zichy Károly erőteljes gazdaságfejlesztései nyomán Miháldi faluban nyílt lehetőség új szőlők kialakítására.²⁰⁸ Miháldi is híres volt jó boráról.²⁰⁹ Az 1840-es években már nemcsak egyszerű kanizsai lakosok, hanem kereskedők és zsidó vállalkozók is megjelentek szőlőbirtokosként a falutól nyugatra lévő (tehát Kanizsa felé eső) három szőlőhegyen. Erre vonatkozó forrásaink közül csak egyet említünk meg: 1840-ben kelt az az irat, amelyben a gazdag zsidó kereskedő, Leszner Bernárd, korábban Lachenbacher Jakabnak kölcsönadott 650 forintos váltója kiegyenlítését követelte, aminek biztosítéka a Lachenbacher által Miháldiban lévő Gradiskai szőlőhegyen lévő földek utáni termés volt. A szőlőt felbecsülték, értéke 600 forintot tett ki.²¹⁰

A kirajzást illetően említhetjük az Inkey-család nagyrécsei uradalmát, ahol 1823-ban az ún. Gáspár-hegyen vállaltak fel erdőirtással egybefüggő szőlőültetést kanizsai polgárok, köztük volt például Darás József nemes ember, ügyvéd is). A szerződés rögzítette, hogy egy fő maximum 2 holdat kaphat, s 4 szabad év után mihelyt termőre fordult a szőlő, holdankénti 2 akót kell a gazdáknak beszállítani az uraság pincéjébe. Rögzítették azt is, hogy a gazdáknak 20 forint lefizetése ellenében szabad pálinkát főzni a szőlőben, s ha gyümölcsöt is termelnek, akkor abból a földesúrnak is jár. A szokásoknak megfelelően kimondták, hogy a szőlő örökíthető, de az adózási kötelezettségeket az örökösöknek is teljesíteni kell.²¹¹

Az 1841. évi rovatos összeírás szerint a két Kanizsán összesen 846 kapásnyi szőlőterület volt már az adózók kezében. Ebből 564 kapás Nagykanizsára, míg 382 kapás Kiskanizsára esett. A nagykanizsaiak esetében az 564 kapásnyi szőlőföld 192 ember kezében volt, vagyis az egy főre jutó szőlőbirtok nagysága majdnem elérte a 3 kapást.²¹² Az 1840-es években az urada-

²⁰⁷ T. Mérey, 1961. 340. p.

²⁰⁸ Kaposi, 2000. 132–135. p.

²⁰⁹ Romy, 1812. 54. p. Miháldi

²¹⁰ SML. VUL. 32. N.6. 1840.

²¹¹ TGyM. 72.174.1. 1823. november 16. Szakirodalmi adatokat tekintve Zala megye uradalmában igen fontos volt a reformkorban a szőlőművelés. Széchenyi István pölöskei uradalmában az uradalom nevét adó faluban például 918 holdas szőlőültetvény alakult ki, amely egyben a fő jövedelmi forrás is volt. Lásd: Tilkovszky, 1993. 124. p.

²¹² ZML. IV. 9/b. Conscriptioes dicales, 1841/42. Nagykanizsa. Ez az utolsó olyan ugyanazon évben készült összeírás, amelyben mind a két városrész adatai benne szerepelnek (a nagykanizsai füzetben az összesített kiskanizsai adatok találhatóak meg). Ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy ebben az összeírásban az extraneus jellegű szőlőket tüntették fel.

lom elcserélte földjei egy részét Festetics-gróffal, így a város melletti dombon (Sáncon) szőlőtelepítésekre kerülhetett sor. Ebből jött létre közvetlenül a földesúr legelője mellett a Szabadhegy, amelyet az áprilisi törvények kihirdetése nyomán az önmagát szabadnak érző népesség ültetett, s viszonylag sok ember vállalt fel ott szőlőt.²¹³ Jegyezzük meg, hogy a kanizsai uradalomban nincsenek arra jelek, miszerint a városi népesség egy része kiköltözött volna a város környéki szőlőkbe (ellentétben a térség másik, jelentős lakossággal rendelkező mezővárosával, Keszthellyel)²¹⁴, s ez arra utal, hogy a városi lakosság jövedelmei között a szőlő fontos volt ugyan, de nem kizárólagos.

5.3. Az uradalom gazdasági működése a jobbágyszabadítás előtti évtizedekben

Batthyány Fülöp herceg kanizsai uradalma az 1840-es évek végén igencsak sajátos képet mutatott. Volt az uradalomnak egy nagyon gyorsan fejlődő mezővárosi központja, amelyben a népesség egyre inkább kereskedelemmel és iparral foglalkozott, s amely város egyre jobban kikerült a földesúri uradalmi rendszerből, úgy is mondhatnánk, hogy egy sajátos szigetet képezett az úrbéres világ központjában. A város lakossága egyre erősödött anyagilag, amit jól mutat, hogy közvetlenül a polgári forradalom előtti évben már felajánlották a földesúrnak, hogy a dézsma helyett szívesen fizetnének inkább megváltást. A másik oldalon viszont ott volt az uradalomnak a város nélkül vett területe a maga tizenegy falujával. A kanizsai uradalom teljes egészében a hagyományos úrbéri törvények szerint élt, s a lakossága a régi jogszabályok alapján adózott. S bár a falvaknak szoros piaci kapcsolatai voltak Kanizsa várossal, lakosságának mindennapi tevékenysége és élete mégis alapvetően különbözött a városi népesség mindennapjaitól. Nézzük egy táblázatban összegezve, mi jellemezte az uradalom falvainak helyzetét (lásd a következő oldal táblázatát)! (A táblázatban értelemszerűen nem szerepelnek Nagykanizsa adatai, hiszen a szabadalmas mezőváros a korábban már említett 1811. évi úrbéri szerződés szerint évi 3000 forintban megváltotta úrbéri terheit.)

1848-ban a kanizsai uradalom 11 falujában 213 jobbági egész telek volt, ám ebben benne van az a 25 egész telek is, amely Szepetneken egy olyan társadalmi csoport kezében volt, amelyet minden valószínűség szerint egy közösségként telepítettek oda. Az ő jogi megítélésük „szabados” volt,

²¹³ Simonffy, 1972. 137. p. ill. Tersánczky, 1887. nem túl tudományos, de annál érzékletesebb korabeli leírása.

²¹⁴ A keszthelyi lakosság kiköltözésére, s önálló falvak létrejöttére: Benda, 2006. 446. p.

*A kanizsai uradalom falvainak állapota 1848 elején*²¹⁵

	Jobbágy tel- kek összege	Hosszúfuvar	Robotnap az úrbéres földek után		Füstpéncz (forint- ban)
Szepetnek	68	136	8358	15	173
Bajcsa	0	0	810	0	0
Fityeháza	0	0	1224	0	0
Sormás	49	97	5586	145	78
Esztrengnye	34	67	3850	78	57
Homokko- márom	3	5	554	0	18
Hosszúvölgy	17	32	2111	0	45
Fűzvölgy	14	28	1726	0	41
Magyarszent- miklós	16	32	2246	0	58
Obornak	5	9	480	0	9
Korpavár	7	13	796	0	17
összesen	213	419	27741	238	496

így nem csoda, hogy eltért az adózási rendszerük is az uradalom többi lakosától. Ez a libertinus csoport minden valószínűség szerint német származású volt. Feljegyezték róluk az 1830-as évek elején, hogy „...népe kiváltképpen a Németek igen szorgalmatosak”.²¹⁶ Bajcsán is volt egy népességcsoport az 1761. évi telepítés révén, akiknek kötelességeit külön szerződés szabályozta az uradalom területén. Ám a többiek hagyományos jobbágyok és zsellérek voltak, s annak megfelelően szolgáltak. Sormás, Esztrengnye és Szepetnek viszonylag népes település volt, így a nagyobb lakosság révén a földesúr jelentős robotmennyiséghez jutott, ami 1817-ben még csak 18 100 napot,²¹⁷ ám 1848 elejére már csaknem 28 ezer gyalognapot tett ki.²¹⁸ A robotmennyiséget a nem túl nagy majorsági szántók miatt nem tudták mindig felhasználni, emiatt esetenként megváltást fizetett a lakosság. Jelentősen megkönnyítette az üzemi működést, hogy az uradalom falvai egy összefüggő területet képeztek, s ezt a területet kelet-nyugat irányban három-négy, észak-déli irányban pedig két-három óra alatt be lehetett járni, s ebből kö-

²¹⁵ MOL. P 1313. 207. N.367–368. Az egyszerűsítés érdekében az adatokat több helyen kerekítettük.

²¹⁶ Bencze, 1986. 152. p.

²¹⁷ MOL. P 1330. 6. N.330.; az 1815-ös adatra: MOL. P 1322. 100. N.400.

²¹⁸ MOL. P 1313. 207. N.367–368.

vetkezően a munkaerő-mozgatás, s nyilván a munkaellenőrzés nem jelenthetett különösebb problémát, s költséget.

A magyar mezőgazdaság feudális-kori sokszínűségét mutatja az a 238 munkanap, amelyet a szepetneki, az esztregnyei és sormási lakosság egy része vállalt gyalognapszámként a földesúrtól kapott rétért és szántóért. Ez a környéken megszokott volt, így például a kanizsai uradalom szomszédságában, hasonló klimatikus és talajadottságok mellett a vrászlói Zichy-uradalomban kétszer annyi felvállalt földdel rendelkeztek a falusiak, mint amekkora úrbéri illetékességük volt.²¹⁹ A kanizsai domíniumban magasabb telekhányad alakult ki, lényegesen nagyobb népességgel (a városiak bérbe vettek szinte minden földesúri földet), s így az uraságnak nemigen maradtak szabadon művelhető földjei, amit az úrbéreseknek még bérbe lehetett volna adni. S végül említsük meg, hogy az 1848. január 1-jei állapot szerint (amit a fenti táblázat adatai már nem tartalmaz) az úrbéri jellegű bevételek között ott volt még a karácsonyfavágás, amely 103 ölnyi fa kitermelését és behordását jelentette, illetve a fonás kényszere, amely révén 620 font anyaghoz jutott az uradalom.²²⁰

Nyilvánvaló, hogy a jobbágyfelszabadítás előtti időszakban az úrbéri jövedelem nem volt túlságosan magas a Batthyányak kanizsai domíniumában. Ha minden beszédhető jövedelmet összeszámolunk (benne a kanizsai adót, cenzust, a jobbágyok robotját, a megváltást, füstpénzt stb.), akkor sem becsülhetjük nagyobbra az úrbéres jövedelmet 25–30 ezer forintnál. A megmaradt adatok alapján úgy tűnik, hogy a kanizsai uradalom éves összbevétele az 1830–40-es években mintegy 70 ezer forint lehetett, amihez még hozzá kell adnunk a bérletekből származó összeget,²²¹ amivel együtt 85–90 ezer forintot is elérhette a bevétel nagysága. Lényeges eleme ennek az összbevételnek, hogy a majorsági termelésből, ipari tevékenységből stb. származó bevételek aránya már meghaladta az urbarialis jövedelmeket. Összehasonlításképpen a többi hercegi uradalommal azt látjuk, hogy 1835-ben a kanizsai uradalom tiszta jövedelme 41 841 forint²²², 1843-ban pedig mintegy 36 ezer forint volt, míg az enyingi birtok 51 600 forintot, az érdi uradalom 28 ezer forintot hozott, pedig területileg mindegyik jóval kisebb volt, mint a kanizsai.²²³ Valószínűleg a Batthyány-hercegi kanizsai birtok nem tartozott a legjövedelmezőbb uradalmak közé, eredményeit inkább közepes-

²¹⁹ Kaposi, 1986. 367. p.

²²⁰ MOL. P 1313. 207. N.369–383.

²²¹ MOL. P 1322. Fasc. 70. N.89–96. Az iratsomó több összesítést is tartalmaz az 1830–40-es években megkötött árendaszerződésekről.

²²² MOL. P 1330. I. 1835. N.71.

²²³ MOL. P 1330. I. 1843. N.150.

nek mondhatjuk. Ez látszik abból is, ha egységnyi uradalmi területre vonatkoztatjuk a bevételeket: a kb. 40 ezer forintos majorsági és a kb. 25–30 ezer forintos úrbéri jellegű bevétel együttesen mintegy 70 ezer forintot tehet ki, amely a 31 ezer kat. holdra vonatkoztatva több mint 2 forintos holdankénti bevételt eredményez. A bérletekkel növelt bevétel esetén holdanként már majdnem 3 forintot kapunk.²²⁴ A környék jobb uradalmi nagyjából hasonló eredményességi mutatóval rendelkeztek.²²⁵ Ám azt is hozzá kell tennünk, hogy a kanizsai uradalom tisztai személyzete, s ezzel együtt a kiadásai is alacsonyak voltak.

Az uradalom bevételi struktúrájában az egyes területei egységekből származó bevételek eloszlása kiegyenlített volt. 1835-ben például az összes megbecsült majorsági bevételnek kb. 37%-a származott Kanizsa városától, mintegy 36%-a a szűkebb értelemben vett kanizsai uradalomból, míg kb. 27%-a a homokkomáromi kerületből.²²⁶ Kanizsa után a két legnagyobb jövedelmet szolgáltató település Homokkomárom és Szepetnek volt, előbbi esetében a szőlő, a másik esetében pedig a kiterjedt szántó- és erdőgazdálkodásból származott a jövedelem. A másik végletet az alig valamit hozó falvak jelentették: így például Obornak, Korpavár, Langvíz falvak 1835-ben alig pár száz forint jövedelmet hoztak Batthyány hercegnek.

A körmendi jószágkormányzó mindig azt várta el (és a bécsi főpénztár is), hogy az egyes uradalmak vezetői pontosan jelezzék előre a várható jövedelmeket. Ez persze a korabeli technikai feltételek mellett igen nehéz volt, ám a földesúri előírások szerint, ha egy tisztartó beadta a várható jövedelmek nagyságát, akkor azt szedje is be, vagyis kötelezettségként merült fel a teljesítés, s a tisztartónak is alá kellett írnia a pénztári iratokat. Nem véletlen, hogy Sényi jószágigazgató panaszkodott, miszerint a tisztek kivárnak a becslések beadásával, hiszen igen kemény hangú elszámoltató leveleket kaphatott az uradalom vezetője a központtól.²²⁷ Az irányítási egységesítés abban is megjelent, hogy az uradalmi pénzügyi elszámolásoknál már nyomtatványokat használtak, amiket központilag szereztek be, így például a pénztári főutasító könyv naplókkal kiegészítve 72 krajcárba került, a pincészeti főutasító könyv 12 krajcárért volt kapható.²²⁸

²²⁴ A bérletekhez: Kaposi, 2009. 346–347. p.

²²⁵ A vrászlói uradalomban 3–4 forint felé járt a holdankénti bevétel, Suránymegyeren 3,5 forintos arányt kapunk. Részletesebb felsorolást lásd egy korábbi munkánkban: Kaposi, 2000. 150. p.

²²⁶ Lásd: ZML. IV. 9/f. N.3. 1835. Kanizsa

²²⁷ MOL. P 1330. 1. 1843. N.82.

²²⁸ MOL. P 1330. 1. 1843. N.169.

A bevételt csökkentő költségtényezők között ki kell emelnünk a majorsági belső üzemenkört, amely ebben a korban a magyarországi ismert uradalom bruttó bevételeiből 25–30%-ot szinte mindenhol elvitt. Meghatározó volt a tisztek, alkalmazottak pénzbeli és deputátum-jellegű fizetése, az egyre erőteljesebb építkezések munkaerőköltsége – csupán ez utóbbi 1834-ben több mint 6000 forint volt.²²⁹ A folyamatos majorsági fejlesztés újabb és újabb gazdasági épületeket igényelt, s ez sokba került. 1834-ben például a sánczi majorban új cséplőpajtot építettek (3128 váltóforint); Szepetneken megnagyobbították a béresek házáat (698 váltóforint); bezsindelyezték a kanizsai tárház tetejét (2345 váltóforint) stb.²³⁰ De itt szerepel a költséglistán a reprezentáció, vagyis a hercegi életszínvonal garantálása is. Ez utóbbihoz mindig rendben kellett tartani a kanizsai kastélyt, a huszároknak biztosítani kellett a ruhát stb.

Ezekon kívül a földesúri patriarchális funkciók egyre teljesebb megnyilvánulásai is jövedelem-csökkentő hatást gyakoroltak. Akárcsak máshol, úgy a kanizsai uradalomban is nagy szerepe volt a földesúri jótekonkodásnak, az adományoknak. Csak néhány jellegzetes példa erre: 1835. május végén Batthyány herceg elrendelte, hogy a kanizsai tűzvész károsultjainak 300 kéve zsúpot, 105 szálfát és 2400 cserepet, valamint 53 500 téglát ingyen adjanak.²³¹ Szintén ugyanebből az évből származik Kilik Péter, Temlin István és Fischer Ignác mészáros árendás könyörgő levele, miszerint a takarmány szűkössége és a vágómarhák drágasága miatt nem tudják fizetni a korábban az árverésen ígért összeget, s kérték annak csökkentését. A herceg az 1420 forintos összeget 1000 forintra csökkentette.²³² Az 1840-es évek végi éhínség következményeinek enyhítésére 1847-ben 62 szűkölködő jobbágy kapott 304 pengőforintos gabonát és egyéb élelmiszert stb.²³³ Az ilyen típusú adományok az önkéntes jövedelemtranszfer tipikus formái voltak a tradicionális Európában, ugyanakkor egyes társadalmi rétegek között igen magas jövedelemallokációt is eredményezhettek.²³⁴

A majorság területi kiterjesztésére nem sok esély volt, hiszen a városi népesség növekedése elvitte a fölös földeket. Korábban említettük már, hogy 1810-ben a majorság területi aránya Kanizsán az összes földnek mindössze csak 20%-a lehetett. 1848 előtt a földesúr Kanizsa városában már csak 220 hold szántóval, 586 hold réttel és 374 hold magánlegelővel rendelkezett

²²⁹ Ugyanott.

²³⁰ MOL. P 1330. 1. 1835. N.78.

²³¹ MOL. P 1330. 1. N.107.

²³² MOL. P 1330. 1. 1835. N.30.

²³³ MOL. P 1330. 6. N.475.

²³⁴ A jövedelemtranszferhez lásd: Cipolla, 1980. 1.4. fejezet.

(a többi legelő még mindig közös volt a várossal).²³⁵ Elég egyértelmű volt, hogy nem Kanizsa városának szorosabban vett határa az a terület, ahol kiterjedt gazdálkodást lehet folytatni, itt ugyanis az erős népességnomással szemben a földesúr gyakorlatilag védekezésre kényszerült, hiszen egy csaknem tízezres, egy helyben lakó közösséget nem lehetett már úriszéki tárgyalással kezelni ebben az időben. Majorsági termelésre ott volt az uradalom többi területe, ahol már volt lehetőség a termelés területi kiterjesztésére is.

A 31 ezer kat. holdas uradalomból az 1830–40-es években mintegy 3000 holdas területen folyt majorsági szántóföldi növénytermelés. A piaci áraknak és igényeknek megfelelően búzát, rozst, valamint egyre nagyobb mértékben kukoricát termeltek, de az új mezőgazdasági gyakorlatnak megfelelően egyéb növények is megjelentek az urasági termelvények között. Az 1830-as évek közepén már repcét is termeltek.²³⁶ Ebből ősziéként 10, tavaszikiéként pedig 83 mérőnyit vetettek el. A repcét piacra termelték, ami ebben az időszakban az olajsajtolásnak volt az alapanyaga. A repcét elég magas áron lehetett értékesíteni, erre utal az, hogy az egyik kanizsai nagykereskedő 1835-ben kilónkénti 9 forintot kínált az ősziért, s 8 forintot a tavasziért, ami azt jelentette, hogy ebből – a mintegy 85 mérőnyi termés esetén literenként negyed kilós súlyt számolva – a majorságnak mintegy 10–11 ezer forintos bevétele származott.²³⁷ A majorsági szántók jövedelmezősége nagyjából átlagos volt, bár az uradalmi településeken belül nagy a számított adatok szóródása. Így például a Kanizsa város határában lévő szántók egységnyi területre (holdra) vetített jövedelme mintegy kétszer akkora volt, mint az uradalmi átlag.²³⁸ Tudjuk, hogy a majorságban már régóta termeltek takarmánynövényeket, köztük pillangósokat, s bár a vetésforgóról konkrét adatunk nincs, az biztos, hogy a majorátus uradalmaiban mindenhol jelen volt, így Enyingen, Körmenten, így minden valószínűség szerint a kanizsai majorságban is működhetett ilyen típusú váltórendszer.²³⁹

Az 1810-es évek vége után óriási gyapjúkonjunktúra jött létre Magyarországon, aminek elsődleges oka az osztrák és a cseh posztómanufaktúrák és gyárak keresletének növekedése volt.²⁴⁰ A magyar külkereskedelemben is a gyapjú vált a legfontosabb exportcikké, amit jól mutat, hogy az 1820-as években a kivitt termékek 41,2%-a volt nyersgyapjú illetve valamilyen

²³⁵ Fényes, 1851. 2.kötet, 172. p.

²³⁶ A repce termelése a szomszédos somogyi uradalmakban a reformkor idején már több helyen megfigyelhető volt. Szakirodalmi példák felsorolása: T. Mérey, 1962. 59. p.

²³⁷ MOL. P 1330. 1. 1835. N.71.

²³⁸ ZML. IV. 9/f. N.3. 1835. Kanizsa

²³⁹ Orosz, 1996. 85. p.

²⁴⁰ Komlos, 1990. 94–115. p.

gyapjúáru volt,²⁴¹ 1840-ben pedig valamivel még magasabb, 42,5%-os mutatót láthatunk.²⁴² Az uradalmak egyre inkább meghonosították a birkatenyésztést a majorságaikban, az állományok gyorsan növekedtek. A juhászat a kanizsai uradalomban is elsődlegesen – hasonlóan más dél-dunántúli birtokokhoz – földesúri üzemág maradt.²⁴³ A kereslet kihasználása érdekében szükség volt a hagyományos fajták cseréjére, az újdonság az egyre nagyobb számban és több változatban terjedő merinói fajta volt, amelynek különböző változatai terjedtek el. A modern fajták meghonosítása érdekében külföldről szereztek be tenyészkosokat, így például tudunk arról, hogy 1835-ben a sziléziai herliczai uradalomból importáltak „*finom kosokat*”.²⁴⁴ Az egységesen kormányzott hg. Batthyány uradalmak igazgatása mindig akkurátusan gondoskodott arról, hogy mindegyik uradalomban meginduljon a fejlesztés, így például 1836-ban az értékes állományt úgy osztották szét, hogy Körmendre 6, Kanizsára 6, Ludbregre 8, Érdre 20 állat kerüljön.²⁴⁵

Hasonlóan a környék uradalmaihoz, a kanizsai domíniumban is gyorsan nőtt az állomány. Míg a 18. század közepén a juhok száma nem érte el az 1000-et, addig az 1840-es években 9100–9500 között mozgott már az állomány nagysága.²⁴⁶ 1843-ban az állomány megoszlása a következő volt: 180 kos, 5465 anya és 3785 ürü.²⁴⁷ A gyapjút a reformkorban a leghíresebb kanizsai kereskedő, Gottlieb Mayer vásárolta fel az uradalomtól,²⁴⁸ majd annak halála után Strasser János szállította előbb Körmendre, majd onnan Bécsbe.²⁴⁹ Igencsak megnőtt a bevétele az uradalomnak a gyapjúeladásból, amit jól mutat, hogy 1835-ben – egy tisztartói jelentés („*mázsálló lajstrom*”) adatai szerint – 12 069 forint bevétele volt Batthyány hercegnek a gyapjú eladásából.²⁵⁰ De nemcsak Kanizsán volt fontos a juhászatból származó jövedelem, minden bizonnyal az egész hercegi birtokkomplexumban az egyik fő bevételi forrásnak számított. Erre az utal, hogy az 1830-as évek közepén az összes uradalomban lenyírt téli juh- és báránygyapjúért 50 ezer

²⁴¹ Mérei, 1980. 254. p. (Táblázat adata.)

²⁴² Orosz, 1996. 118. p.

²⁴³ A szomszédos somogyi uradalmak esetében is hasonló folyamat zajlott le, a falusiak, úrbéresek juhtartása egyre inkább korlátozottá vált, s a földesurak monopolizálták maguknak a jövedelemszerzés ezen módját. Lásd: T. Mérey, 1962.

²⁴⁴ MOL. P 1330. 1. 1843. N.165.

²⁴⁵ MOL. P 1322. 163. N.573.

²⁴⁶ MOL. P 1330. 1. 1843. N.94–95., N.107–108., N.123–124. (Gazdatiszti jelentések.)

²⁴⁷ MOL. P 1330. 1. 1843. N.107.

²⁴⁸ MOL. P 1322. 19. 1820. október 16.

²⁴⁹ MOL. P 1322. 71. N.121.

²⁵⁰ MOL. P 1330. 6. 1841.

forintot kaptak,²⁵¹ de említhetjük azt is, hogy 1848-ban, az érdi uradalom eladásakor, az ott lévő juhállomány elérte a 15 ezer darabot.²⁵²

A juhászatnak nagy előnye volt, hogy számos kisebb, de egészében véve jelentős jövedelmi forrást tudott biztosítani. Egyrészt a trágyamennyiséget felhasználták a növénytermelés során, másrészt a juhbőröket is eladhatták, s nem utolsósorban a birkahús, mint élelmiszer is fontos lehetett. 1835-ben Sényi Gábor tiszttartó például azt jelentette a hercegnek, hogy sikerült eladnia a juhbőröket, amiért több ezer pengőt kapott az uradalom.²⁵³ A kimustrált állatokat is eladták, 1835-ben például a jelentős somogyi birtokokkal rendelkező báró Fettich megbízottjai vették meg a 308 darab birkát, párjáért 6 váltóforint 30 krajcárt adva.²⁵⁴ Az ágazat fontosságát mutatja az is, hogy a juhászati üzemágon belül az érdekeltséget is sikerült megteremteni. Erre jellemző példa az az 1834. évi eset, amikor is a földesúr engedélyezte a juhászati mellékjövedelmek (167 forint) jutalomszerű kiosztását, amelynek során az összegben a tiszttartó, a számadó és a juhász egyharmad-egyharmad arányban osztozkodhatott.²⁵⁵

A majorság másik fontos ágazata a szarvasmarhatartás volt. Az 1830–40-es években az uradalom szarvasmarha-állománya 180–250 darab között mozgott. Ez az állattömeg biztosította egyrészt a majorság igaerősükségletét; felhasználták rövid távú szállításra, ugyanakkor a svájcéria révén komoly tejelő tehenészetet is létrehoztak. Ebben az ágazatban a korábbiakhoz képest nagy különbséget nem látunk. 1843-ban egy gazdatiszti jelentés szerint 143 csíra gulyabeli állat, illetve 86 darab fehér gulyabeli állatból állt a majorság szarvasma-állománya.²⁵⁶ Minden uradalomra vonatkozóan egységes direktori utasítás szabályozta az eredményes marhanevelés szabályait, így például előírták, hogy minden üszöborjúra 4 pozsonyi mérő zabot, s minden bikaborjúra 8 pozsonyi mérő zabot kellett számítani havonta.²⁵⁷ Természetesen nagy volt az állatállomány számbeli fluktuációja is, főleg a nehezen vagy egyáltalán nem gyógyítható betegségek szedték áldozataikat. Jellemző példa erre az 1820. évi tiszttartói jelentés, miszerint „*A szarvasmarhának valamilyen száj és körömbetegsége van, amely öröklődik is*”.²⁵⁸ 1835-ben is száj- és körömfájás volt Kanizsa környékén, a gyógyítás

²⁵¹ MOL. P 1330. 1. 1835. N.20.

²⁵² MOL. P 1322. 116. N.264–274.

²⁵³ MOL. P 1330. 1. 1835. N.20.

²⁵⁴ MOL. P 1330. 1. 1835. N.66., illetve a direktori eladást engedélyező válasz: 71. p.

²⁵⁵ MOL. P 1330. 1. 1843. N.6.

²⁵⁶ MOL. P 1330. 1. 1843. N.94–95.

²⁵⁷ MOL. P 1330. 1. 1843. N.156.

²⁵⁸ MOL. P 1322. 19. 1820. 09. 18. Kanizsa.

során felhívták a gazdatisztek figyelmét a gyógyszer használatára, a beteg állatok elkülönítésére stb.²⁵⁹ Egy másik alkalommal azt jelentette a tisztartó, hogy a sánczi majorban (Kanizsa város északkeleti oldalán) a jármos ökröknél tüdőrohadás lépett fel, s ebben két állat megdöglött.²⁶⁰ Azt is fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a földesúri állattartáson belül a lóállomány mindvégig korlátozott maradt. Még az 1840-es években is mindössze 10 hámos lovat tartottak a majorságban, s csak 1843-ban engedélyezték azt, hogy egy „*urodalmi négy lovas Zug*” kerüljön felállításra.²⁶¹

Érdekes módon sertéstartást a majorságban a reformkor idején már nem folytattak, az minden valószínűség szerint egyre inkább a lakossági keretek között zajlott. Kanizsa továbbra is a térség legfontosabb sertéspiaca volt, a földesúri gazdaságról szóló forrásanyagban viszont nem találjuk nyomát a sertéstartásnak. Az urasági tulajdonban lévő vendégfogadók mellett építettek ugyan sertésólakat, amely tartás az ott képződő konyhai hulladékra épült, s annak bérlése a vendégfogadós részéről történt, de ez az állomány nem képezte az uradalom tulajdonát.²⁶²

A hatalmas méretű erdők és benne a legelők ugyanakkor könnyűszerrel biztosították a földesúri állatállomány eltartását és nevelését, ami abból is látszik, hogy a fölös legelőket még árendába tudták adni. Így például fennmaradt az északi szomszéd uradalom urának, Inkey Ádámnak az igazoló levele, amelyben bizonyítja, hogy 1817-ben a „*berken átfolyó fő kanálistól keletre lévő allodiális nagy rétet kiárendálta*”, s ott a kaszálás és a legeltetés joga az övé volt, amiért évi 330 forintot fizetett.²⁶³ A kanizsai uradalomban egy 1835. évi felmérés szerint 859 hold rétterület volt, amelyről szénát, sárjút takaríthattak be, s amely a téli takarmányozást szolgálhatta. Ennek a területnek több mint a fele, 423 holdnyi a város határához tartozott.²⁶⁴ (Ebben benne van a már eddigi is sokszor kérdésesnek minősült Kerekes, Péterfa és Bilke puszták rétterülete is.) A szaporodó állatállomány (mind az uradalom, mind a lakosság részéről), a szállítási kapacitások szinte kötelező jellegű növekedése nagyon fontossá tette a rétgazdálkodást, hadd utaljunk vissza ennek kapcsán a berek korábbi vitájára, ahol már láthattuk, hogy szinte élethalálharcot vívott a város a földesúrral a berki legeltetés lehetőségéért. A réteknek az egységnyi területre eső hozama igen magas volt, Kanizsa város

²⁵⁹ MOL. P 1330. 1. 1835. N.100.

²⁶⁰ MOL. P 1330. 1. 1835. N.59.

²⁶¹ MOL. P 1330. 1. 1835. N.15.

²⁶² MOL. P 1330. 1. 1835. N.3.

²⁶³ MOL. P 1322. 100. EN3.

²⁶⁴ ZML. IV. 9/f. N.3. 1835. Kanizsa.

esetében és az uradalom esetében is a holdankénti bevétel meghaladta a 4 forintot.²⁶⁵

1845-ben a földesúr az uradalom északi részén lévő erdőben lévő vadászati jogot adta bérbe az Inkeyeknek (ez volt az ún. homokkomáromi vadászterület). A szerződésben pontosan körbeírták, hogy az évi 60 pengőforintnyi bérleti díjért az Inkey-testvérek (Sándor, Kázmér és János) figyelnek a kijelölt vadászterületre; embert tarthatnak az erdőben, de a hajtásnál a kanizsai uradalom emberei is jelen lehetnek; nem teszik tönkre az erdőt, s a szaporodási időszakban nem vadásznak, a jobbágyoknak kárt nem okoznak, s annyi vadat hagynak, hogy a mindenkori szaporodás biztosított legyen.²⁶⁶ A fahordás robotban történt, bár a hatékonysága nem volt nagy. Erre utal az uradalmi mérnöknek azon megjegyzése, amely szerint a fát az emberek tényleg hordják be, ami nem jó, mert nagy a sár, így „*a rossz út miatt négy marhás szekérrel is csak ¼ ölyvet vitethetnek, hol ott jó úton ½ ölyvet könnyen elvihet négy vagy marhás szekér*”. Éppen ezért azt javasolta, hogy nem kellene a robotot erre vesztegetni; ugyanakkor a régi raktárt újra létre kellene hozni, mivel a tűzifát jó áron el lehet adni.²⁶⁷

Az uradalmi jövedelmi források között a reformkorban is fontos szerepet töltött be a borbevétel. Láthattuk már a korábbiakban, hogy nagyméretű majorsági szőlő- és bortermeléssel nem foglalkoztak, de 20–30 holdas ültetvény mindig volt a földesúr kezében. 1835-ben egy megbízható forrás szerint a kanizsai uradalomban földesúri kézben összesen 130 kapás terület volt, vagyis kb. 16–17 holdas ültetvényről van szó.²⁶⁸ Viszont sokkal nagyobb volt az a bormennyiség, amit a földesúri területnek minősülő földekből dézsmaként illetve hegyvámként sajátítottak el. (Jegyezzük meg, hogy levéltári kutatásaink során ugyanilyen gyakorlattal talákoztunk a hercegkörmendi uradalmában is, ahol például 1832-ben a majorsági bor mennyisége 16 akó, míg a hegyvamos és dézsmás borok mennyisége 289 akó volt.)²⁶⁹ Mivel a Kanizsa melletti szőlők más uradalmakhoz tartoztak, az uradalmi borbevétel elsődlegesen az egyes falvak melletti szőlőhegyek adhatták. De voltak szőlők Szepetneken, Sormáson és Esztergnyén is, aminek eredményeképpen az uradalmi összes bormennyiség az 1840-es évek közepe felé már 4000–5000 akó között járt. A bor jelentős részét eladták, bár ez nem volt könnyű, a piac eléggé telített volt, amit az 1840-as évek elején viszonylag sok olyan gazdatiszti levél bizonyít, amelyben a tisztartó arra panaszkod-

²⁶⁵ Ugyanott.

²⁶⁶ MOL. P 1322. 71. N.400.

²⁶⁷ MOL. P 1322. 119. N.31.

²⁶⁸ ZML. IV. 9/f. N.3. 1835. Kanizsa

²⁶⁹ MOL. P 1322. 52. N.29.

dik, hogy 2–3 éves boraik is vannak, amiket el kellene adni. 1843-ban például még mindig volt a majorsági borok közül 519 akónyi 1840-ből, 327 akónyi 1841-ből, illetve 827 akónyi 1842-ből.²⁷⁰ A reformkorban – szőrt adataink szerint – az urasági borbevétel akár a 8–10 ezer forintot is elérhet-
te.²⁷¹

A borfelhasználás továbbra is sokrétű volt. Egyrészt el kellett látni az uradalmi vendégfogadókat, korcsmákat és csapszékeket; az országos vásárookra is kellett biztosítani; a különböző uradalmi alkalmazottaknak deputátumként (árokások, tóvágók, tisztek, egyéb alkalmazottak) lehetett kiszolgálni stb. Forrásaink szerint a legtöbb bor egyértelműen a vendégfogadóknak fogyott, 1840–42 között például a Fő utcában lévő Korona vendégfogadóban 949 akó, a Piarctéren lévő Zöldfa vendégfogadóban 498 akó, míg a kisebb vendégfogadóknak 100–300 akót adtak el.²⁷² Foglalkoztak palackos bor forgalmazásával is. Több gazdatiszti levél is említi ezek értékesítését, így például 1843. augusztusában 50 palack vörös és 400 palack fehér bort adtak el.²⁷³ Érdekességképpen említjük, hogy a kanizsai gazdatiszti jelentésekben felbukkan egy alkalommal 6 palack tokaji aszú, ennek eredetéről nem tudunk semmit, de egyes jelek arra mutatnak, hogy elképzelhetően próbálkoztak különféle kísérletekkel, amelyek új szőlő- és új gyümölcsfajták meghonosítását jelentette. Így például tudjuk azt, hogy 1835-ben külföldi szőlőtőkékét kívántak ültetni a Homokkomáromban lévő majorsági gyümölcsösnél.²⁷⁴

A nagy mennyiségű bor tárolására sokszor meg kellett újítani az amortizálódó hordóállományt, karban kellett tartani az uradalmi pincéket, s ez néha jelentős beruházásokat és forrásokat igényelt. 1835-ben például azt írja a tiszttartó, hogy mintegy 12 új hordóra lesz szükség, vagyis mintegy 1000 akónyi bor tárolásáról kell gondoskodni a közeljövőben. Az indoklása világosan rávilágít a borászat jelentőségére, amikor is azt írja, hogy „*a Tekintetes Uradalomnak legfőbb jövedelmei közé számláltatni a pincze jövedelmeket*”.²⁷⁵ Átérezve a helyzet komolyságát, a herceg ezt jóváhagyta, ám a gaz-

²⁷⁰ MOL. P 1330. 1. 1843. N.32.

²⁷¹ 1835-ben az összes földesúri borjövédelmet 8146-ra tették. Lásd: ZML. IV. 9/f. N.3. 1835. Kanizsa.

²⁷² MOL. P 1330. 1. 1843. N.32.

²⁷³ MOL. P 1330. 1. 1843. N.123–124.

²⁷⁴ Az aszúra: MOL. P 1330. 1. 1843. N.107–108.; a külföldi szőlőtőkékre: MOL. P 1330. 1. 1835. N:100.

²⁷⁵ MOL. P 1330. 1. 1835. N.1–2.

datiszt másik 1000 akónyi hordóra vonatkozó kérése kapcsán már azt írta, hogy azt el kell halasztani, s a régieket kell feljavítani.²⁷⁶

Látható az eddigiekből, hogy az 1830–40-es években a kanizsai uradalom majorsági rendszere – hasonlóan a kor más piacorientált nagybirtokaihoz – viszonylag gyorsan fejlődött. A gazdaság ágazati rendszere döntően a gabonatermelés, állattartás és a szőlő- és bortermelés hármásán nyugodott, de a bevételek sorában az egyéb jövedelmi forrásokat is megtaláljuk. Ez nagyjából megfelelt a korszak nagybirtoküzemi gyakorlatának, erre sok szakirodalmi példát láthatunk a tekintélyes méretű hazai agrártörténeti fel dolgozásokban.²⁷⁷

5.4. A forradalom közvetlen hatása a kanizsai agrárrendszerre

Az 1848-as forradalom hosszú politikai előcsatározások után viszonylag gyorsan létrehozta azokat az alaptörvényeket, amelyek a jobbágyság eltörlésére, s vele párhuzamosan egy polgári tulajdonrendszer kiépítésére, s főleg a szabad paraszti földek kialakítására vonatkoztak. Hasonlóan megváltozott a korábbi adórendszer is, s e törvényeknek Kanizsa népességére is nagy hatása volt. Az 1848. április 11-én aláírt és hatályba lépett törvények magyarországi végrehajtása vidékenként igen nagy eltérést mutatott, hiszen a törvények fogadtatása nagyban függött az addig elért jogi és társadalmi állapotoktól, a gazdasági fejlettségtől, a politikai radikalizmustól stb.

Különösen a mezővárosok népessége értelmezte eltérően a törvényeket, mivel a legtöbb mezőváros egyértelműen úrbéres kötöttségűnek minősült, s ebből következően az általuk használt földek nagy része cenzuális, földesúri tulajdon alá eső föld volt, amelynek tulajdonjoga továbbra is a földesúri maradt, így amiért a későbbiekben nagyon komoly megváltási árat kellett fizetniük, s ez hosszú időre visszavethette egyes mezővárosok fejlődését. Tetézte a bajt számos mezőváros esetében, hogy a megváltási ár kifizetése elvitte az addigi felhalmozott jövedelmet, de ugyanakkor a magasabb városi népsűrűség miatt viszonylag gyorsan elkezdtek emelkedni a telekárak.

Kanizsa város lakói 1848 tavaszán szinte azonnal megszüntették a cenzus fizetését, s ebben az évben a város népe már nem adta be a kilencedet sem, sőt jogot formált arra is, hogy az uradalom legeltetését szabályozza, s szabad szőlőtelepítésre engedélyt adjon.²⁷⁸ A város nem ismert el semmiféle urbarialis rendszert. Azt írták, hogy „*Kanisa várossában semmi jobbágyság*

²⁷⁶ MOL. P 1330. 1. 1835. N.3.

²⁷⁷ Lásd többek között: Tóth, 1978; Kaposi, 2000; Szabad, 1957; Wellmann, 1933; T. Mérey, 1970; stb.

²⁷⁸ Simonffy, 1972. 133. p.

nem létezik”, s itt az 1811. évi örökszerződésre hivatkoztak.²⁷⁹ Az már önmagában is ellentmondott ennek, hogy úgy vélték, a hercegnek nincs joga úrbéri kötelezettségeket, szolgáltatásokat követelni a várostól, hiszen ő kárpótlást kap majd a kincstártól, ergo ténylegesen elismerték, hogy mégis csak úrbéri jellege volt a kapcsolatnak. Arra is maradtak fenn adatok, hogy a város népessége 1848 telén az urasági erdők területét kezdte fosztogatni, minden ember vitte a fát, hiszen az igazság- és jogszolgáltatás eléggé meggyöngült, aminek egyik legfontosabb oka a bizonytalan közjogi és politikai állapot, valamint a szeptembertől beállt hadi helyzet volt.²⁸⁰ Nem teljesítették a szerződésekben foglalt kötelezettségeket sem, így például 1848-ban csak a homokkomáromi kerület falvaiban 207 ember tagadta meg a fahordást és favágást.²⁸¹ Maradtak azonban olyan vitás kérdések, amelyek rendezésére majd csak az 1850-es években kerülhetett sor. Így például még mindig voltak olyan közös erdők és legelőföldek, amelyeket el kellett egymástól jogilag különíteni, s véglegesen tagosítani, valamint telekkönyvezni. Értelmezni kellett az 1811. évi szerződést, mégpedig abból a célból, hogy magánjogi vagy urbarialis szerződésről volt-e szó, ami pedig azért volt nagyon lényeges, mert ennek függvényében derült ki, hogy a földesúrnak állami kárpótlás jár-e az elveszített 165 telekért, vagy pedig a lakosoknak maguknak kell megváltani az általuk használt földeket.²⁸² Ezekre a kérdésekre a végleges válasz majd csak az 1850-es években – de már egy megváltozott politikai és jogi helyzetben, a császári neoabszolutizmus időszakában – születhetett meg.

²⁷⁹ Barbarits, 1929. 43. p.

²⁸⁰ Ugyanott.

²⁸¹ TGYM. 16/2005. Gy.sz. 1848–50. Herbst András tisztartó kimutatása.

²⁸² Simonffy, 1973. 133. p.

III. A mezőváros ipari struktúrájának változásai

A 16–17. század viharait nagyon megsínylette az addig sem túl fejlett magyarországi ipar is, a korábbiakhoz képest csökkent az össztermelésből való részesedése. Ennek egyik oka az intrakontinentális kereskedelem 17. századi fokozatos elhalása: a közép-európai térség befelé forduló mezőgazdasága nem tudott vásárlóerőként jelentkezni, s így keresletet támasztani a hazai ipar termékei számára. Az 1620-as évek után egy olyan – Közép-Európa legtöbb vidékére kiterjedő – reagrárosodási tendencia indult meg, amely egyáltalán nem kedvezett a honi iparnak és a városoknak.¹ Nem kevésbé fontos az sem, hogy a török hódoltsági területekről folyamatosan északi irányba húzódott a lakosság jelentős része (így az iparosok is), s ezért – leszámítva néhány nagy alföldi mezővárost – a hódoltsági vidék jelentős része szinte kézműves nélkül maradt. A 17. század vége felé a főlzabadó harcok is sok pusztulást okoztak a városoknak, s akkor még nem beszéltünk a rá-coknak a Rákóczi-szabadságharc időszaka alatt végrehajtott dél-dunántúli emberirtó hadjáratairól.

A 18. század elejére vonatkozóan az ország területén élő különböző foglalkozású kézművesek számára vonatkozóan pontos adat nem áll rendelkezésünkre. *Bánkúti Imre* kalkulációi szerint az országban élő kézművesek száma a 18. század első évtizedében 5–6000 fő lehetett,² bár hozzá kell tennünk, hogy ezen iparosok egy része nem csak iparüzéssel foglalkozott. Ehhez a néhány ezer főhöz hozzá kell még adnunk a bányászatban s a vaskohászatban foglalkoztatottakat, s akkor kiderül, hogy kb. 10–12 ezer főben maximálhatjuk az iparral foglalkozók számát. Egy másik adat szerint 1715-ben az összeírt háztartások 6%-a volt iparos.³ A török kiűzését követően még nem készült a magyarországi ipar fejlesztésére szóló állami elképzelés, ezt akkor még a magyar rendek sem kívánták. Változások a 18. század elején inkább csak a céhes szerveződések spontán megindulása kapcsán érzékelhetők a török alól felszabadult vidékeken, városokban. *Heckenast Gusztáv* adatai szerint 1690–1700 között Budán 19, Székesfehérváron 16, Pesten 14, Pécsen 11 céh alakult.⁴ Kétségtelen, hogy a megmaradt vagy frissen létrejött magyar ipar technikailag igen fejletlen volt, ágazatilag pedig elég

¹ Az árforradalom utáni átalakulásnak igen széles hazai és nemzetközi irodalma van, lásd például: Tóth, 1987.; Zimányi, 1976.; Braudel, 1985. stb.

² Idézi: Heckenast, 1989/a. 123. p.

³ Gyimesi, 1975. 167. p.

⁴ Heckenast, 1989/a. 124. p.

egyoldalú. A legfontosabb iparágak az országban a textilipar, a vaskohászat, a bányászat, a bőrfeldolgozás, a puskaportörés és a salétromfőzés, illetve a puskagyártás volt.

A magyar ipar rossz kiinduló állapota azért is szembeötlő, mert a 18. században a – helyzetével éles ellentétben - nyugat-európai területeken óriási ipari fejlődés ment végbe, ami leginkább a technikai és a technológiai változásokban, a gyáripar megteremtődésében, a tömegtermelés és a tömegfogyasztás létrejöttében, s az ehhez kapcsolódó urbanizációban öltött testet.⁵ Az iparosodás elsődlegesen az angliai és a Rajnától nyugatra fekvő területeken ment végbe, de az 1780-as évektől kezdve már a német és az osztrák vidékeken is megfigyelhető. Különösen az osztrák textiliparban és a vasiparban volt nagy a fejlődés, ami a gyáripar ottani gyors terjedését jelenti. Bécestől nem messze, Pottendorf körül formálódott Közép-Európa legnagyobb pamutipari központja, ugyanakkor a stájer és a Linz környéki nehézipar is egyre tekintélyesebb pozíciót harcolt ki magának. Ennek megfelelően megindult a foglalkozási szerkezet átalakulása, egyre többen váltak ipari alkalmazottakká, vagyis az iparral foglalkozók részaránya erőteljesen növekedett a századforduló környékén. Az osztrák ipari termelés növekedési mutatói a 19. század első felében is magasak maradtak, *John Komlos* mértékadó számítása szerint az évi 3–5% közötti növekedés átlagosnak tekinthető.⁶

Magyarországon a 18. század során viszonylag gyorsan szaporodott a kézművesek száma. A számbeli növekedésnek kettős volt a forrása: egyrészt szaporodtak a hazai kézművesek, másrészt pedig jelentékeny külföldről történő beáramlás ment végbe, amelynek során főleg a birodalomba tartozó szomszédos országokból telepedett be sok, ipari mesterséget folytató egyén. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy a hazai kézművesek számának növekedése lényegesen gyorsabb volt, mint a más ágazatokban dolgozóké, s ennek eredményeképpen a 18. század végén harmonikusabbá vált a foglalkoztatási eloszlás, bár deformáltságok persze ezen a téren is maradtak. Egy felmérés szerint 1802-ben már minden ezer lakosra 12 kézműves jutott, de a nagyobb piacközpontokban már 54, az alközpontokban pedig 23, míg a falvakban csak 5 fő; ám még ezzel is messze elmaradt az ország iparosodottsága a német területekétől.⁷ Az 1828-as összeírás szerint Magyarországon már 94 553 kézműves családfő élt; az 1840-es évek közepén pedig a szűkebben vett

⁵ A nyugat-európai iparosodás igen széles szakirodalmának bemutatásától eltekintünk, csupán egy összefoglaló és igen sokat idézett munkát említünk: Cameron, 1994.

⁶ John Komlos szerint 1830–47 között az ausztriai termelésnövekedési ráta elérte az évi 4,3%-ot évente. Komlos, 1990. 103. p.

⁷ Bácskai–Nagy, 1984. 152. p.

ország területén már minden kilencedik ember iparral foglalkozott.⁸ A hazai ipar területi elhelyezkedése még sokáig őrizte a hódoltság korában kialakult modellt, miszerint a kézművesek főleg az ország északi területein fekvő szabad királyi városokban és bányavárosokban koncentrálnak (igaz persze, hogy egyes ágazatokban az ipari nyersanyag-kapacitások eleve meghatározták a szervezeti modellt). A volt hódoltsági területeken létrejött vagy tovább élő városokban főleg a mindennapi élethez szükséges kézműves mesterségek szaporodtak el.

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy ebben a közegben Kanizsán az 1743. évi Batthyány-vásárlás utáni mintegy száz esztendő alatt milyen változások következtek be az ipar területén. Figyelmünket (akárcsak korábban a mezőgazdasági fejezet esetében is) nem annyira az ipari ágazat részletes, mindenre kiterjedő elemzésére koncentrálnak – ezt források hiányában nem is tudnánk eredményesen megtenni –, hanem inkább a hosszú távú változásokra próbálunk meg figyelni, összhangban az agrár és a kereskedelmi átalakulással. Elsődlegesen az ipar szerepét és helyét próbáljuk meghatározni Kanizsa gazdasági struktúrájában a feudalizmus utolsó száz évében. Statisztikai adatainkból és elemzéseinkből ki fog derülni, hogy az ágazat és szereplői a 18. század során még meghatározó szerepet játszottak a város életében, ám a századfordulón meginduló háborús konjunktúra folyamatai nagyon kikezdték a kézművesek városi pozícióit. Nagy lökést adott ugyanakkor a városi kézműveseknek a megnyíló és folyamatosan erősödő belső és külső piac, s főleg a reformkori konjunktúra, amelynek során egyre inkább Kanizsa kereskedelmi várossá vált.⁹

1. A kézművesek száma Kanizsán (1743–1848)

Kiindulásképpen rögzíthetjük, hogy adataink szerint kézművesek mindig éltek a várban avagy a hozzá tartozó városban, s ez a török alóli felszabadító háborút megelőzően és azt követően is így volt. A kézművesek számát alapvetően a különböző intézmények által felvett adóösszeírások, valamint a későbbi fundális és dicális összeírások alapján tudjuk vizsgálni, amit ki egészíthetünk egyéb uradalmi vagy városi felvétellel.¹⁰ Forrásaink meglehe-

⁸ Az adatokhoz lásd: Gyimesi, 1975. 167. p.

⁹ A folyamatot előre jelezhetjük, hiszen jelen munkánkat megelőzően már számos tanulmányban elemeztük a város funkcióváltását. Lásd például a Korallban megjelent írásunkat: Kaposi, 2003.

¹⁰ Az összeírásokat a részletes vizsgálat során említjük majd.

tősen heterogének, ám arra nincs esély, hogy nagy tömegű homogén adat-tömeg kerülhet elő a kérdéskör kapcsán, így a kérdés megítélésakor erőteljes forráskritikát kell gyakorolnunk.

A vár visszafoglalása idején, illetve azt követően is jelentős számú iparosról van információnk.¹¹ Ez eléggé megszokott volt, főleg akkor, amikor még nem került szóba a vár lerombolása. Egy jelentős végvár fenntartása a törökök által, majd a visszafoglalás utáni helyreállítás végrehajtása nagyszámú iparost feltételez, főleg építőiparral, javító-szerelő tevékenységgel, faiparral foglalkozókat, hiszen a várak működőképességének biztosítása szakértelmet követelt meg. Nem véletlen tehát, hogy a vár visszavétele utáni első lényeges forrás is sok iparos foglalkozású egyént mutatott ki. A nevek közül (Schlosser, Tischler, Sartor, Schmidt, Fleischhacker stb.) egyértelműen látszik, hogy az iparosok nevükben hordták szakmájukat, s azt ugyan nem tudjuk, hogy a várban vagy a váron kívül éltek-e, létük mindenképpen a várhoz kötődött.¹² A nevek német nyelvűek, ami egyben mutathatja a várostrom után itt maradt birodalmi hadsereg embereinek letelepedését, közöttük minden bizonnyal voltak iparosok is. Az is a kézművesek jelenlétét és relatíve nagy számát mutatja, hogy az 1690-es években már sor került az első kanizsai céhek megalapítására. 1698-ban alakult meg a szabó céh, ugyanebben az évben kapott szabadalomlevelet a csiszár, a szűcs, a lakatos, a szíjgyártó, a nyerges, a lándzsakészítő, az íjas és kovács céh, egy évvel később a csizmadia céh alakult meg, majd 1700-ban került sor a kovács és késkészítő céh, valamint a varga céh megalakulására. Mindez kortűnet: *Eperjessy Géza* megállapítása szerint „a török kiűzése után alig egy-két évtizeddel”, vagyis nagyon hamar létrejöttek egyes mezővárosokban az első céhszervezetek.¹³ A céhalapítások sora folytatódott a 18. század legelején is: 1701-ben a bognár céh, valamint az ács, kőműves és kőfaragó céh jutott szervezeti önállósághoz.¹⁴ Az 1690-ben létrejött városi tanácsban is jelentős szerep jutott az iparosoknak, ugyanakkor a tanács által kijelölt feladatok egy része is a szakismeretekkel rendelkezőket helyezte előtérbe. Így például a kémények átvizsgálása a várban és a külvárosban két-két polgárra bízott.¹⁵

¹¹ Szemantikailag a könyv további szövegében nem teszünk különbséget „a kézműves” és az „iparos” között, bár természetesen tudjuk azt, hogy igazából a mai értelemben vett iparosról inkább csak a reformkor időszakától beszélhetünk, a helyesebb megnevezés a megelőző időkre vonatkozóan inkább a kézműves. Ugyanakkor úgy érezzük, hogy mind a mai nyelv, mind a történeti szaknyelv szempontjából elmosódtak a különbségek.

¹² Tóth, 1990. 221–230. p.

¹³ Eperjesy, 1967. 14. p.

¹⁴ A felsoroláshoz lásd annak táblázatos adatait: Lendvai, 2006. 231. p.

¹⁵ TGYM. 72.2.1. 1. p. 1690. június 16-i tanácsülés.

A 18. század első évtizedeiben a kézművesek száma a népesség szaporodásával párhuzamosan nőtt, nagyságát általában 40–50 adózóra becsülhetjük. Ne felejtsük el, hogy míg a város népessége az 1710-es években mintegy 1500–1600 fő, az 1740-es évek végére már mintegy 3500 fő lehetett, ami értelemszerűen az iparosok számának emelkedését is magával hozta. Ha a 18. század első felének hullámzásait vizsgáljuk, akkor kétségkívül törést jelenthetett az iparosok számában a kanizsai vár 1702. évi lerombolása, hiszen a várhoz és a katonasághoz kötődő iparosok egy része valószínűleg elhagyta a várost. Nyilván nem véletlen, hogy a fennmaradt összeírásokban csekély iparos létszámot figyelhetünk meg, így például az 1711. évi adóösszeírás adatai szerint összesen 20 kézműves élt Kanizsán.¹⁶

Az 1743. évi Batthyány-vásárlás után keletkezett uradalmi felmérések, s az ezidőtájt létrehozott különböző célú és funkciójú összeírások már pontosabb mesteremberszám kimutatást tesznek lehetővé. A folyamatos betelepülés hatását láthatjuk abban, hogy 1748-ban egy dicalis összeírásban 64 kézművest említenek meg,¹⁷ ugyanakkor az 1750. évi adóösszeírás szerint már 85 kézművest számlálhatunk a városban.¹⁸ *Lendvai Anna* is ezt a számot fogadta el a városmonográfia II. kötetében írt tanulmányában, de elkerülte a figyelmét a Magyar Országos Levéltárban megmaradt 1752. évi funduslista, amely az adóösszeírásnál sokkal pontosabb, s az egyes lakosokat utcájuk (néhány utca erejéig) és földterületük mérete szerint, s (ahol volt ilyen) mesterségük feltüntetésével részletezi.¹⁹ Ezen kimutatás szerint – szemben az 1750. évi 85 fővel – már 132 kézművest találhatunk a keleti városrészben, s ebben az esetleges legények, inasok nincsenek is bent (azokról a kimutatás nem szól). A két összeírás közötti különbség (47 fő) igen jelentős, s nincs okunk kételkedni az uradalmi adatban, hiszen azt egyrészt a helyben lakó tisztartó készítette, másrészt a forrásban az egyes iparosok jól azonosíthatóak. A biztonság kedvéért a számítógépre vitt 1752. évi funduslista névsorát a vezetéknevek homogenizálása után összevetettük az 1748/50. évi egyházi lélekösszeírás névsorával,²⁰ s mintegy 70%-os

¹⁶ A forrás értelmezéséhez lásd: Lendvai, 2006. 201. p. Érdemes megemlíteni a szerző megjegyzését, miszerint ezen adóösszeírásban az 1794. évi kutatáskor még 20 mesterembert lehetett találni, azonban az irat eleje megsemmisült, így a mai állapotában már csak 16 név olvasható.

¹⁷ MOL. P 1313. 38. Lad.15. N.74/3.

¹⁸ 1750. évi adóösszeírás: ZML. Conscriptio universalis 1750.

¹⁹ MOL. P 1313. 37. Lad.14., N.61.

²⁰ Az 1748/50. évi lélekösszeírás településenkénti névsora: Ördög, 1992. II. kötet. Nagykanizsa.

szignifikanciát találtunk, amely meglehetősen biztossá teszi a forrás elfogadhatóságát, alkalmazhatóságát.²¹

A kézművesek számának növekedése ebben a korszakban egyértelműen a bevándorlás eredménye. Mindez megfelelt a korabeli magyarországi gyakorlatnak, hiszen nem felejthetjük el, hogy az államhatalom törvényekkel is megpróbálta segíteni a kézművesek Magyarországra költözését, így például az 1723. évi 117. tc. tizenöt évnyi adómentességet biztosított a bevándorló iparosoknak; két évvel később pedig a Helytartótanács körrendeletben szólította fel a vármegyéket és a szabad királyi városokat, hogy jelezzék iparos-szükségletüket.²² Nem véletlen tehát, hogy az 1730–40-es években Kanizsán is szaporodtak a kézművesek (bár érdemi forrásaink 1728 és 1745 között nincsenek a kérdés pontos nyomon követésére). Ha a polgárrá válást regisztráló listára tekintünk, akkor abból az derül ki, hogy például 1745-ben összesen 24 mester kapott polgárjogot, ebből 8 volt kanizsai születésű, 8 fő érkezett különböző dunántúli megyékből, s szintén 8 fő vándorolt be külföldről (hármán Horvátországból, öten Ausztriából).²³ Ez arra utal, hogy a város lakosságának növekedésével a városnak egyre fontosabb elemeivé váltak a kanizsai születésű mesteremberek (érdemes kiemelni, hogy azon kanizsai születésű emberek, akik 1745-ben váltak polgárrá, valamikor az 1710-es években születhettek, vagyis már régi lakosai lehettek a városnak). Az 1745-ben polgárjogot nyert kanizsai születésű férfiak között ott volt a később mézáros dinasztíákat adó Gefatter-család két tagja; a Fő utcában telekhez jutott Fürst József szűrszabó, avagy éppen a később városbírói tisztséget szerző László-família egyik tagja.²⁴ Mivel a városról fennmaradt az 1748/50. évi egyházi lélekösszeírás, így megvizsgálhattuk a kezdetben polgárjogot nyert családok létszámát, s azt állapítottuk meg, hogy az átlagosnál népesebb háztartások jellemezték ezeket a familiákat, több esetben szolgálokat is tartottak.²⁵

A városi ipar jelentőségének emelkedését az is jelzi, hogy amikor Zala vármegye tervbe vette a városi lakosság megadóztatását,²⁶ akkor a városiak

²¹ Az összevetést a későbbi időszakok kapcsán többször is elvégeztük (lásd például az 1770-es évek elejét), s érdekes módon ennél kisebb szignifikanciát észlelhattunk.

²² Heckenast, 1989/b. 636–637. p.

²³ TGyM. 72.6.1. 1745. év.

²⁴ A Gefatter-családdal egy csőd kapcsán foglalkozunk majd, a Fürst-család pedig majd a térszerkezetről szóló fejezetben mint a Babochayakkal rokonságban álló család fog előkerülni.

²⁵ A lélekösszeírás forrása: Ördög, 1992. II.

²⁶ A levél szövege szerint. „...s a régi ususokból ki forgatni, s új conscriptio alá vetni szándékozik”. MOL. P 1313. 38. 1749. évi instancia.

azt írták, hogy mivel a földjeik a város határában igen szűkek (nyilván a gyors ütemű betelepedés hatására), abból a lakosoknak csak a fele tud tisztességesen megélni, ezért „...*nagyobb részint Mesteremberekből állván*” kell dolgozniuk.²⁷ S végül a létszámnövekedéshez említsük meg, hogy az uradalom megvásárlása, valamint a homokkomáromi uradalom integrálása révén a 31 ezer kat. holdas nagybirtokon az uraságnak mindig szüksége volt iparosokra, amihez vagy a helyi iparosokat, vagy pedig a Batthyány-uradalmakban már bevált mestereket alkalmazta.²⁸

A népesség növekedése és a kézművesek beáramlása folyamatos volt az 1750–60-as években is. Az 1770-es évek elején, amikor Batthyány gróf kísérletet tett a város urbárium alá hajtására, készült a városi lakosságról adóösszeírás, funduális felmérés, ezen kívül fennmaradt egy 1771. évi egyházi lélekösszeírás is, így ezek az adatok viszonylag jól összevethetőek.²⁹ 1770-ben Kanizsán egy megyei adóösszeírás szerint 205 kézműves adózó családfő élt, közülük a keleti városrészben 193, míg a nyugati, agrárius oldalon mindössze 12 fő. A 205 főből 18-an különleges jogviszony alapján éltek Kanizsán; ez a csoport 5 fő extraserialistából és 13 zsidó kézművesből állt. Ez azt mutatja, hogy a kézművesek számának növekedésében az 1750–60-as évek kiemelkedő jelentőségű időszak, hiszen csaknem kétszeresére emelkedett a számuk.

A növekmény forrásaira gondolva két tényezőt kell kiemelnünk. Egyrészt megjelent a már Kanizsán született, iparos családban születettek új nemzedéke, akik folytatván az ősök mesterségét, értelemszerűen iparossá váltak, letelepedtek, új telket szereztek maguknak, s a város megbecsült polgáraiként éltek. A ránk maradt összeírások ezt világosan jelzik. Az olyan régi iparúzó családok, mint például a Gefatter, a Poszavec, a Moger, a Sárecz, a Hergovits – s még folytathatnánk a felsorolást – mind-mind több generációs famíliává váltak az iratok tanúsága szerint, s egyértelmű, hogy az ezen családokhoz tartozó személyek nagy többsége kézműves foglalkozású.³⁰

Másrészt a külföldiek beáramlása is ezekben az években gyorsult fel, de ekkor már kibővült a korábbi osztrák – horvát terület, s egyre többen érkeztek német, cseh, morva és egyéb, jelentősebb iparral rendelkező vidékekről. A betelepültek a földesúrtól földet (telket) kértek, amit a földesúri iratok

²⁷ Ugyanott.

²⁸ Lásd az 1750–60-as évek tisztartói jelentéseket. Például: MOL. P 1313. 37. N.514–520

²⁹ Az adóösszeírás: ZML. Conscriptio universalis 1770. Ö 46/84.; a funduális felmérés: ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.; a lélekösszeírás: Ördög, 1991. 2. kötet.

³⁰ A foglalkozásokhoz lásd: TGyM. 72. 6.1. Polgárok lajstroma.

szerint minden további nélkül engedélyeztek, hiszen az iparosok az uraságnak – akárcsak a mezőgazdasági és a kereskedelmi tevékenységet folytatók – a föld után árendát fizettek. Érdekes ugyanakkor, hogy az 1752. és az 1773. évi funduális összeírások szerint Nagykanizsán ugyanúgy 382 telket (házhelyet) tartottak nyilván, vagyis a betelepülőknek (avagy a helyi iparos-szaporulatnak) két lehetősége volt földhöz jutni.³¹ Az egyik a már meglévő ingatlanok megosztása (ezt világosan tükrözi az 1773. telekösszeírás, ahol az esetek felében már több háztartás van egy telken); míg a másik lehetőség a földesúri földekből való juttatás volt. Erre csak egy példát hozunk: Kovacsics István gombkötő mester és felesége, Pisevics Krisztina letelepedési engedélyt és fundust kért az uraságtól, s a házhelyet az uraság kertjéből mérték ki nekik. Nyilván egy utca végére kerültek, amire a szomszédok megjelölése mutat rá, hiszen keletről Menner András gazda volt a szomszédos teleklakó, míg a másik oldalon a leírás szerint az uraság kertje helyezkedett el. A fundusért 30 forintot kellett fizetnie a jövevénynek.³² Egy későbbi tiszttartói jelentésből tudjuk, hogy a gombkötő fel is építette a házát.³³ A 18. század közepén már feltűnt néhány olyan zsidó is a városban, akik részben vagy egészben ipari tevékenységet végeztek (esetleg az kiegészült a termék kereskedelmével is). Így például 1751-ben Áron Jakab bérelte a földesúr serfőzőjét, Májer Marx szücsként dolgozott, Jónás zsidó pedig több éven át mészárosként élt Kanizsán, s rajtuk kívül ismétlődően feltűnik forrásainkban egy „öveges zsidó” is.³⁴ Jacob Michael zsidóról pedig azt írta a tiszttartó, hogy korábban kitanulta a szabó mesterséget, de a helybeli céhesek nem engedték, hogy szabóként dolgozzon, s jelenléte nagyon zavarja a céhtagok tevékenységét (a megoldást sajnos nem ismerjük).³⁵

Ahhoz, hogy Kanizsa mezőváros kézműveseinek számát valamiképpen elhelyezhessük a korabeli Magyarországon (s azon belül főleg a Dél-Dunántúlon), meg kell vizsgálnunk, hogy a térség más városaiban milyen volt a kézművesek koncentrációja, s hogyan aránylik a kézművesek száma az egyes városok összlakosságához. Bár módszertanilag helyesebbnek véljük, ha a városban élő adózó családfőket vesszük viszonyítási alapnak, de ebben az esetben is számolnunk kell azzal, hogy az egyes városokban a lakossági összetételben a nem-adózók eltérő mértékűek és arányúak lehet-

³¹ Az 1752. évi összeírás: MOL. P 1313. 37. Lad.14. N.61.; Az 1773. évi funduális könyv: ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.

³² MOL. P 1317. 1750. Kérelemlevelek és földesúri válaszok.

³³ MOL. P 1313. 37. N.514–520.

³⁴ MOL. P 1313. 37. N.70/19.

³⁵ MOL. P 1313. 38. Lad.15. 76/3–76/4.

nek,³⁶ erre egyidejű források hiányában nem nagyon van lehetőségünk. Kanizsa esetében az egymásra vonatkoztatott összeírások alapján kiderül, hogy az 1770-es évek elején a város összlakossága mintegy 4500 fő lehetett.³⁷ A 4500 főből 205-en folytattak kézműves tevékenységet, vagyis az összlakosságnak mintegy 4,5%-a volt kézműves mester. Ehhez még hozzá kell számítanunk a legényeket, inasokat, szolgálkat, de ezzel együtt sem kaphatunk 6–7%-nál magasabb értéket.

Sok ez vagy kevés? Szerencsére a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatások révén már jócskán születtek a dél-dunántúli városokról hasonló elemzések, amelyekből *Bácskai Verának* a Kaposvár 18. századi története kapcsán írt munkája kétségkívül jó összehasonlítási alap. *Bácskai Vera* az 1785. évi adatok alapján elemezte a térség városait, s azt állapíthatta meg, hogy a kézművesek aránya az összlakossághoz viszonyítva Kaposvárot 16,5%, Tolnán 10,3%, Pécsváradon 6,2%, Mágocson pedig 4,7%-os volt.³⁸ Az arányokat tekintve a sorból Kaposvár emelkedik ki; az Esterházy uradalmi központként működő mezővárost a szerző iparosodó mezővárosnak definiálja.³⁹ *Simonné Tigelman Ilona* tanulmányából tudjuk, hogy a Kanizsához képest fele akkora lakossággal rendelkező Zalaegerszegen 1785-ben 178 iparos élt, amely szám megközelítette a kanizsai kézművesekét.⁴⁰ Ha a Batthyány-család igazgatási központját, Körmentet vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ott igen jelentős ipari kapacitás tömörült, a népességet tekintve egyharmaddal kisebb városban mintegy 20 fővel több iparos élt, mint Kanizsán.⁴¹ A felsorolt mezővárosokhoz képest Kanizsa sajátos helyzetben volt: a térség legnagyobb városaként biztosan a legtöbb kézművest tömörítette ám a lakosság egészére vonatkoztatva (avagy az egy főre jutó iparosok arányát tekintve) iparosodottsága csak közepesnek mondható.⁴²

³⁶ A Dél-Dunántúl legnagyobb városa, Pécs esetében a város egyházi tulajdonban léte miatt (Pécs 1780-ban nyert szabad királyi városi rangot) igen jelentős volt az egyháziak száma és aránya, hiszen a püspökségen kívül volt a városban káptalan, papnövelde, külön székesegyház és javadalma, nagyon sok plébánia stb.

³⁷ Az 1771. évi lélekösszeírás szerint a két városrész lakossága 3753 fő volt, amely szám azonban nem tartalmazta az urasági alkalmazottakat, a betelepült 50 zsidócsaládot stb. Az összeírás forrása: Ördög, 1992. II. kötet, Kanizsa, 1771.

³⁸ Bácskai, 1975. 163. p. táblázat adatai.

³⁹ Bácskai, 1975. 159. p. Kaposvár kapcsán Rúzsás is azt írja, hogy „*Kaposváron feltűnően sok iparos élt*”. Lásd: Rúzsás, 1974. 57. p.

⁴⁰ Simonné Tigelman, 1977. 182. Táblázatok.

⁴¹ A körmendi adathoz lásd: Nagy, 1994. 383. p.

⁴² Természetesen más mezővárosokhoz is tudunk hasonlítani. Így például a Kanizsához hasonló méretű, de kétszer akkora uradalmi területtel rendelkező Óbuda – amely Buda ipari külvárosaként is funkcionált a későbbiekben – sem volt sokkal iparosodottabb Kanizsánál.

Ugyanakkor hadd jelezzük előre, hogy már ekkor világosan formálódott a város kereskedelmi jellege, hiszen egyrészt a betelepülő zsidók, másrészt az összeírásokban is világosan megjelenő forgalmazással foglalkozók száma és aránya jóval felülmúlta az említett mezővárosok hasonló foglalkozású csoportját. (A kanizsai állapot objektív megítéléséhez persze tegyük hozzá, hogy a két felmérés között mintegy másfél évtized volt, ami természetesen torzíthatja eredményeinket, de vélhetően megállapításunk fő tartalmát nem befolyásolja.) Érdekes ugyanakkor, hogy forrásaink az iparosok egy kisebb részét zsellérnek titulálja, nyilván nem véletlen, hogy oly nagy volt a polgárrá válási hajlam a városban, hiszen mindenki igyekezett az előnyösebb társadalmi státust elérni.⁴³

Ha a kanizsai kézművesek számát a 18–19. század fordulóján, vagy az azt követő évszázad első felének időszakában vizsgáljuk, akkor a megelőző időszakhoz képest lényegesen rosszabb forrásadottságokkal kell szembenéznünk. Amíg ugyanis a korábbi időszakokra a fundális könyvek, adóösszeírások és lélekösszeírások együttese érdemi következtetések levonására nyújt lehetőséget, a 19. század első évtizedeire vonatkozóan csak a sokkal hiányosabb rovatos conscriptiók, avagy egyéb megyei vagy országos (1828) összeírások maradnak. Ebből két forráskritikai következtetés is adódik. Azal kell számolnunk, hogy a felvett összeírások egyre hiányosabbá válnak, hiszen a feudális jogviszonyon kívüli elemek nem vagy alig fognak bennük előfordulni; ugyanakkor arra is gondolnunk kell, hogy várhatóan hézagos adataink nehezen lesznek összevethetőek más települések adataival. Logikailag üdítő kivétel lehet az 1828. évi országos összeírás, ám annak adattorzítása sem egyenletes az ország különböző területein.

Az 1770-es évekhez képest a rovatos összeírások alapján úgy tűnik, hogy a századforduló környékére lelassult a kézművesek szaporodása Kánizsa városában. Az 1803. évi összeírás szerint a keleti városrészben 503 adózót vettek számba, de ezen kívül 9 extraserialista, s 70 zsidó adózó is élt Nagykanizsán, vagyis összesen 572 adózóval számolhatunk.⁴⁴ Ugyanebből az évből nem rendelkezünk kiskanizsai adatfelvétellel, de a két évvel később készült lista alapján a nyugati városrészben mintegy 359 adózót számolhatunk,⁴⁵ ami együttesen 931 adózó családfőt jelent. A kézművesek száma a

Lásd: L. Gál, 1988. 104–105. p.; illetve Gajáry, 1995. 141–143. p. táblázatok adatai. Ez utóbbi alapján 1776-ban Óbuda mezővárosban 207 iparos működött.

⁴³ TGYM. 72.6.1. Polgárok lajstroma; szakirodalmi és részleges statisztikai feldolgozása: Kerecsényi, 1981.

⁴⁴ ZML. IV. 9/b. 1803. Nagykanizsa. Elemzésünkhöz azért választottuk az 1803. évi összeírást, mert ebben az extraserialisták és a zsidók is fel vannak sorolva.

⁴⁵ ZML. IV. 1/h. Kapornaki járás, 1805.

két városrészben összesen mintegy 230 fő lehetett, amihez még kb. 130 segéd („Famuli”) tartozott. (A felvett mesterek között már 15 fő zsidó iparos is található.) Ugyanakkor az 1820-as években a fennmaradt nem-nemes népességet megjelenítő összeírások szerint még további növekedés is látszik, amit például az 1823. évi összeírás 261 iparosa világosan jelez.⁴⁶

Ha a kanizsai össznépesség növekedésével vetjük össze a kézművesek számának szaporodását, akkor azt látjuk, hogy a városi népesség a 19. század első két évtizedében gyorsabban nőtt, mint ahogyan a városi kézművesek száma gyarapodott. *Lendvai Anna* szerint a folyamat hasonlatos Keszthely és Kaposvár helyzetéhez, ahol a napóleoni konjunktúra idején az említett mezővárosokban nagyjából megállt az iparosok számának emelkedése.⁴⁷ Ugyanezt láthatjuk Körmeny esetében is, ahol a 18. század hatvanas-hetvenes éveinek állapotában stabilizálódott az iparosok száma (s így maradt 1857-ig).⁴⁸ Pécs esete azonban teljesen más, a Mecsek alatt elhelyezkedő szabad királyi városi ranggal rendelkező településen nagyjából háromszor-négyszer nagyobb volt a kézművesek száma, mint Kanizsán; Pécs egyértelműen ipari városként jelent meg a század első felében.⁴⁹ Elképzelhető, hogy a kanizsai első két évtizedes kézművesszám-megrekedés azzal van kapcsolatban, hogy – kihasználva a háborús konjunktúra nagy gabonakereskedelmi lehetőségét – egyre több iparos kereskedővé vált. Nem felejthetjük el, hogy abban az időben a forgalmazás profitrátája biztosan magasabb volt az iparénál, s a gyors felemelkedés lehetőségét a kereskedelem jelentette, s nem az ipar. Annyit még hozzá kell tennünk, hogy a 18–19. század fordulóján egyáltalán nem volt természetes, hogy a városok lélekszáma emelkedő tendenciát mutat. Nyugat-Magyarországon például Győr és Sopron demográfiai trendje enyhén süllyedő volt, míg Pozsony szabad királyi városban nagy népességcsökkenés zajlott le: 1777–1804 között 24%-kal esett vissza a népesség száma.⁵⁰ Kanizsa esetében viszont nem tudunk arról, hogy a korábbi növekedő demográfiai tendenciák megfordultak volna.

A történeti szakirodalomban igen nagy jelentősége van az 1828. évi országos összeírásból nyerhető következtetéseknek. A conscriptio szerint a

⁴⁶ ZML. IV. 1/h. Kapornaki járás, 1823.

⁴⁷ Lendvai, 2006. 205. p.

⁴⁸ Lásd: Nagy, 1994. 393. p. Táblázatok.

⁴⁹ Az adatokhoz: Pécs 1828-ban 1053 iparúzózt számláltak meg, ugyanekkor Kanizsán 204 fő, Kaposvárott 207 fő, Veszprémben 687 fő minősült iparúzónek. Lásd: Bácskai, 1975. 175. p. Táblázat.

⁵⁰ Tóth, 2000. 155. p.

városban 204 iparos élt.⁵¹ Sajnos – akárcsak az agrárkérdések esetében – a kanizsai ipar szempontjából meglehetősen nagy hiányosságokat mutat a forrás. Hogy mennyire bizonytalanak tekinthető az 1828. évi országos összeírás Kanizsára vonatkozó kézműves-kimutatása, arra három közvetett bizonyítékot hozunk. Egyrészt az ugyanezen az évben felvett rovatos összeírás szerint 1828-ban 259 iparos élt Kanizsán. Eddigi történeti kutatói tapasztalatunk alapján úgy gondoljuk, hogy felfelé egy helyi összeírás a legritkább esetben szokott torzítani, így nem gondoljuk, hogy ennél sokkal kevesebb iparos működött a városban. Másrészt: az összeírás szerint Kanizsán 1828-ban 4 pék működött, ám nem egészen egy évvel később, a kanizsai pékek kérték a vármegyétől, az pedig a Helytartótanáctól, hogy önálló céhet alakíthassanak. A megszokott vizsgálat szerint a városi tanácstól kért jelentést a vármegye, amelyben megállapították, Kanizsán 7 pékmester működik, név szerint Frantsits, két Tas, Nöthig, Albanits, Kreiter és Gassner mesterről van szó.⁵² Valamennyinek önálló műhelye volt, a négy elsőnek pedig még háztulajdona is. Nyilvánvalóan kizárható, hogy a pékek nem egészen egy év alatt három mesterrel bővüljenek, hiszen nem tudunk semmi olyan fontos eseményről, amely ezt ily hirtelen indokolná. Ebből viszont az következik, hogy az 1828. évi összeírásban egész egyszerűen kimaradt néhány kézműves megnevezése. Harmadrészt: 1841-ben az ácsok és kőművesek kívántak önálló céhet alkotni, s a hasonló vizsgálat szerint a városbíró úgy nyilatkozott, hogy a kérelmezők 8-an vannak, s ugyanakkor 141 legénynek nyújtanak megélhetést.⁵³ Az 1828. évi összeírásban mindössze 3 ácslegény és 4 kőműveslegény szerepelt még, nem hinnénk, hogy ekkora növekedés történt volna alig több, mint egy évtized alatt. Vélelmezhetően ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint a pékek esetében: Kanizsa esetében az összeírás oly mértékben torzít, hogy annak a használhatósága is

⁵¹ Érdekes módon a kanizsai iparosok száma a különböző szakmunkákban eltérően szerepel. Csak néhány adat a jelenségre: Lendvai, 2006.: 204 fő; Gyimesi, 1975.: 212 fő; Degré: 191 fő; Bácskai: 170 fő. Az eltérések több mindenből származnak (Kiskanizsát nem vették be a számolásba; a megyei levéltárban megmaradt példányból hiányzik az első 27 név stb.). A számot illetően Lendvai, 2006. munkájában található 204 iparos számot tartjuk helyesnek.

⁵² Az általunk is látott és elemzett forrásra Lendvai, 2006. 217. p. jegyzetanyagában bukkantunk, a szerző más összefüggésben vizsgálta a forrás tartalmát.

⁵³ Meg kell jegyeznünk, hogy szakirodalmi adatok szerint az ácsok viszonylag sok legényt foglalkoztattak, legalábbis jóval többet, mint a hagyományos iparágak képviselői, mesterei. Győr esetében például a Balázs Péter által közölt táblázatokból az derül ki, hogy 1836-ban egy ácsmesterre 14–15 legény jutott, s ehhez hasonló a kanizsai adat is. Balázs, 1980. 58. p.; Kanizsára lásd: Lendvai, 2006. 217. p.

megkérdőjelezhető, ugyanakkor nincs más olyan forrásunk, amelynek révén össze lehetne hasonlítani Kanizsát más városokkal.⁵⁴

Ha az össznépeséghez viszonyítjuk a kézművesek számát, akkor is némi visszalépést láthatunk. Kanizsa lakossága az 1820-as évek vége felé mintegy 8000 fő lehetett,⁵⁵ a 204 iparos ennek a létszámnak 2,6%-a (emlékezhetünk rá, az 1770-es évek elején ez az arány még 4,5% volt). Ha a legényeket is hozzászámítjuk, akkor 3,3%-ot kapunk, ami újfent jócskán elmarad a korábbi állapottól. A 19. század első három évtizedében a kézművesek aránya a város egészében csökkent a korábbi időszakokhoz képest (ugyanakkor viszont a kereskedők aránya gyorsan szaporodott). *Degré Alajos* egy tanulmányában az 1832. évi rovatos összeírás alapján már úgy gondolta, hogy Kanizsa az ott szereplő 256 iparossal, 770 házas zsellérral és 209 házatlan zsellérral már egy ipari városnak tekinthető, amit azzal indokolt, hogy a zsellérek tömege a mezőgazdaságból már nem tudott megélni, így kénytelenek voltak az ipar területén munkát vállalni.⁵⁶ Mi ezt másképp gondoljuk, a kereskedelem-történeti fejezetben látni fogjuk, hogy a nagy tömegű zsellér minden bizonnyal nem az iparban, hanem a kereskedelemben dolgozott, legtöbbször fuvarozó (*Krobotenfahrer*) volt.

Újra fel kell tennünk a kérdést, hogy soknak vagy kevésnek tekinthető egy 8000 fős városban a körülbelüli 204 kézműves (azzal együtt, hogy 50–60 fővel biztosan többen voltak a 204 főnél)? Ha a kanizsai kézművesek számát a magyarországi szabad királyi városok adózó kézműveseihez hasonlítjuk, akkor a szűkebben vett, 44 civitast tömörítő listán Kanizsa mezőváros a 30. hely körül foglalna helyet, olyan régi városok társaságában, mint például Újbánya, Korpona, Nagybánya, Besztercebánya stb.⁵⁷ Azonban ha csak a kézművesek számát tekintjük, akkor a mezőváros a listán lejjebb csúszik, s már csak 8 várost előzne meg. Mindebből adódik az a következtetés, hogy a jelentős népességgel rendelkező Kanizsa mezőváros kevésbé volt iparosodott, mint a nála kisebb szabad királyi városok, vagyis Kanizsán a lakosság jelentős része nem ipari tevékenységgel foglalkozott. Joggal állapíthatta meg *Eperjessy Géza*, hogy az e tekintetben fejlettebb mezővárosokat nem választotta el éles határ az átlagos fejlettségű szabad királyi városoktól.⁵⁸ Más a helyzet azonban akkor, ha Kanizsa iparosodottságát a mező-

⁵⁴ Az adóösszeírásokból kimaradt kézművesek már eddig is komoly forráskritikai problémát okoztak az ipartörténeti irodalom művelőinek, jelenleg csak egy hasonló jelenségre utalunk: L. Gál, 1988. 98. p.

⁵⁵ A lélekszámhoz lásd: Rábavölgyi, 2006. 144. p. Diagram.

⁵⁶ Degré, 1990. 13. p.

⁵⁷ Az összevetés alapjául szolgáló táblázat. Eperjessy, 1988. 14. p.

⁵⁸ Lásd: Eperjessy, 1967. 72. p.

városokhoz hasonlítjuk, hiszen nem szabad elfelejtenünk, hogy a korlátozott mezővárosi autonómia, avagy éppen a földesúri akarat révén korlátok között maradhatott az iparfejlődés egy korabeli oppidumban.

*A kézművesek és a lakosság száma a térség mezővárosaiban 1828-ban*⁵⁹

A mezőváros neve	A lakosság száma 1828-ban	Az iparosok száma 1828-ban	A kézművesek az összlakosság százalékában
Kanizsa	8000	204	2,6
Keszthely	7343	126	1,7
Körmend	3500	275	7,9
Zalaegerszeg	3116	180	5,8
Kaposvár	3072	160	5,3

A környék mezővárosaira vonatkozó táblázat adatai megerősítik a korábban mondottakat. Körmendtől valamivel elmaradva Kanizsa a térség továbbra is legnagyobb iparos gócpontja volt, ugyanakkor az egy főre jutó, avagy az összlakossághoz viszonyított kézművesszámot illetően elmaradt néhány mezővárostól. Ha az *Eperjessy Géza* által felállított modell szerint vizsgáljuk a város iparosodottságát, akkor 1828-ban Kanizsán nagyjából minden tizenegyedik-tizenkettedik családfő foglalkozott elsődlegesen iparral, vagyis ebből a szempontból a magyarországi mezővárosokat tekintve Kanizsa a közepesen fejlettek közé tartozott.⁶⁰ Persze messze volt ez az arány a legiparosodottabb dunántúli mezővárostól, Pápától, ahol minden negyedik-ötödik családfő iparral foglalkozott; egy másik példaként megemlíthetjük az ország északkeleti részén fekvő Miskolcot is, ahol szintén kb. 20% körül járt az iparosok aránya;⁶¹ vagy éppen az országos méreteket tekintve is igen jelentős Kecskemétet említhetjük, amely a legnagyobb ma-

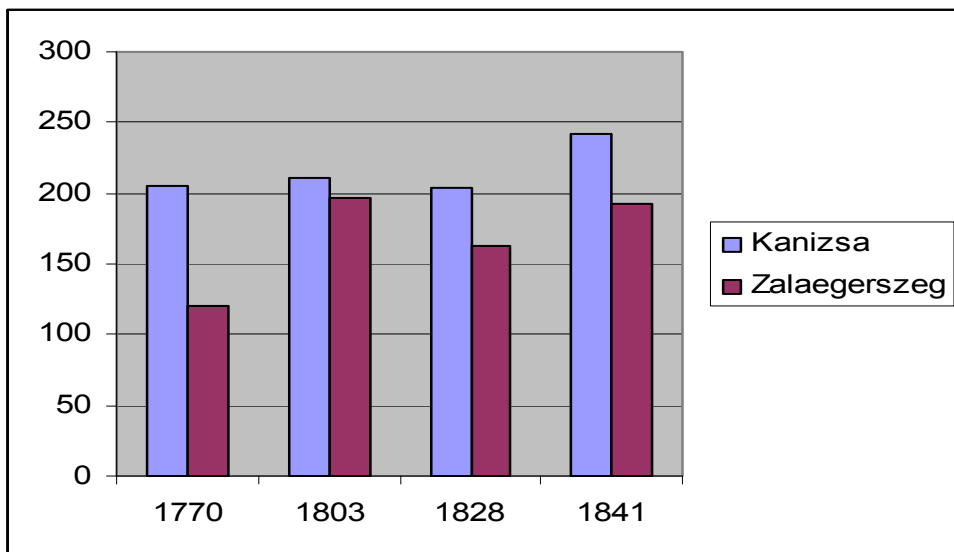
⁵⁹ A lakosság- és iparosadatokat az egyszerűség kedvéért Gyimesi, 1975. táblázataiból gyűjtöttük ki, néhány helyen azonban korrigáltuk, így például Kanizsa esetében, hiszen az a Kiskanizsán lakó népességet nem vette figyelembe, ugyanakkor Keszthely tekintetében pedig a szakirodalomból ismert, hogy százas nagyságrendű tévedés van az 1828. évi országos összeírás adataiban. Körmendre: Kondicsné Kovács, 1994. tanulmányát használtuk fel.; Keszthelyre Bácskai, 1993., aki Benda Gyula adataira hivatkozik.

⁶⁰ Eperjessy, 1967. 68–73. p. A szerző három kategóriát állított fel. Megkülönböztette a tisztán agrárjellegű mezővárosokat, ahol minden 20. családfő foglalkozott kézműiparral; a viszonylag iparosodott mezővárosokban minden 10., míg a legfejlettebbekben minden 5–6. családfő minősült kézművesnek.

⁶¹ Eperjessy, 1967. 71. p.

gyar mezővárosként a reformkor közepén már 1183 adózó kézművesmesterrel határozta meg térsége életét.⁶²

*A kézművesek számának változása Kanizsa és Zalaegerszeg esetében 1770–1841 között*⁶³

A Délnyugat-Dunántúlon az 1820-as évek végén relatíve jelentős iparral rendelkező Kanizsa-képet némileg árnyalja a legények számának vizsgálata. Elfogadhatónak gondoljuk azt a szakirodalmi megállapítást, miszerint „...a legények számát a kézművesipari termelés mennyiségi és minőségi jellemzőjeként” értelmezhetjük,⁶⁴ hiszen ez esetben mind az ipar üzemi struktúrája, mind az ipari és polgári fejlődés egyik fontos eleméről van szó. Országosan sem túl jó a kép, hiszen 1828-ban Magyarországon az egy mesterre jutó legények száma csak 0,33, vagyis minden harmadik mesterre jutott egy legény; ugyanakkor a legtöbb legényt az építőiparban írták össze, ahol az egy mesterre jutó legények száma 2,7 volt.⁶⁵ Két évtizeddel későbbi munkájában *Fényes Elek* már úgy számolta, hogy az egy mesterre jutó legényszám 0,39.⁶⁶ Kanizsa, bár jelentős piacközpont volt, még rosszabb mutatóval ren-

⁶² Iványosi–Szabó, 1991. 56. p.

⁶³ A diagram forrásai: Kanizsára lásd: a fentebb részletezett források jelzetei; Zalaegerszegre: Simonné Tigelman, 1977. 182–183. p. Táblázat adatai.

⁶⁴ Bácskai–Nagy, 1984. 156. p.

⁶⁵ Bácskai, 1988. 79. p.

⁶⁶ Fényes, 1847. 1. kötet, 71. p.

delkezik: a városban összesen 61 legényt írtak össze, vagyis hozzávetőlegesen minden negyedik mester rendelkezett csak legénnyel.⁶⁷ A legények jelentős részét az építőiparban foglalkoztatták szerte az országban, ám Kanizsán az adatok szerint némileg más a helyzet, hiszen a városban a legtöbb legény (akár az egy mesterre jutó adatokat, akár az iparági abszolút adatokat nézzük) a szabó és csizmadia szakmában jelenik meg; az ácsok esetében csak 3 legény, a kőművesek esetében összesen 4 legény található.⁶⁸ Tehát a legények arányát illetően Kanizsa a hasonló gazdasági kapacitással rendelkező városokhoz képest rosszul állt.

Az 1830–40-es években aztán sok minden megváltozott az ipar körül. Módosult a jogi szabályozás, a városok nyitottabbá váltak, szabadabb munkaerő-áramlás valósulhatott meg, s nem utolsósorban a céhek hagyományos befolyása is csökkent. Ez általában a kézműves-iparosok és ipari vállalkozók számának szaporodását hozta. Győrben például 1836–1846 között tíz év alatt csaknem 10%-kal emelkedett a kézműves mesterek, s még ennél is gyorsabban a legények és inasok száma.⁶⁹ A nógrádi mezővárosokat illetően *Pálmány Béla* szintén gyors emelkedést mutatott ki.⁷⁰ Az országos tendenciákhoz hasonlóan Kanizsán is komoly átalakulás figyelhető meg, amit a különböző céllal felvett összeírások eltérően mutatnak, de az emelkedés mindenképpen tény. Az 1837. évi – alapvetően Kanizsa tűzrendészetével foglalkozó leírás – adatai szerint⁷¹ a városban már 404 kézműves foglalkozású egyén élt, amely a városi lakosság kb. 5–6%-át tette ki (családtagokkal együtt mintegy 25–30%-ot). Mindez arra utal, hogy az 1830-as években jelentős iparossá válási folyamat, illetve iparos-beköltözés zajlott le, utóbbi esetében szórványos adataink szerint elsődlegesen a szomszédos vármegyék területéről érkeztek kézművesek Kanizsára. Az adóösszeírások persze folyamatosan alacsonyabb létszámot mutatnak. A beköltözés ugyanakkor jól látszik az 1837. évi városi adóösszeírásból, amely szerint egyes utcákban igencsak megszorodtak az iparosok, sőt, Kiskanizsán is egyre nagyobb számban tűnnek fel (17 kézművest írtak ekkor össze a nyugati városrészben), sőt, még egy nemes embert is találunk a kézművesek között.⁷² Sajnála-

⁶⁷ ZML. 1828. évi országos összeírás. Kanizsa.

⁶⁸ Ez nyilvánvaló ipartechnológiai képtelenség, ezt a későbbiekben még érinteni fogjuk.

⁶⁹ Balázs, 1980. 55. p. Táblázat adata alapján számolva.

⁷⁰ Pálmány, 1989. 158. p.

⁷¹ TGyM. 72.190.1. *Nagy Kanisa Város Tűz-oltói Rendszabásai*. 1837.

⁷² ZML. NVL. 3. 1837. „*Kanizsa Városának adói lajstroma*.” A nemes Darás Józsefnek hívták, s takács volt, ám személye nem azonos azzal a Darás József fiskálissal (őt külön feltüntették az összeírásban), aki a reformkorban a kanizsai Casino megalapításában elvülhetetlen érdemeket szerzett. Lásd később a kereskedelem-történeti fejezetet.

tosan az ekkor összeírt kézműveseket illetően nem teljes a listánk, aminek oka, hogy ezt megelőzően, 1835-ben óriási tűzvész volt Kanizsán, s az összeírásokban azok a gazdák és polgárok, akiknek leégett a házuk, nem foglalkozás szerint vannak feltüntetve, hanem csak az „égett” megjelölés szerepel a nevük mellett.⁷³ Tegyük még hozzá, hogy az eddig bemutatott, főleg adóösszeírásokból származó adatokban az uradalmi ipari alkalmazottak, avagy a városban időszakosan felbukkanó iparosok nincsenek benne, vagyis például az 1837. évi 404 kézműves számot is inkább 440–450-re kell módosítanunk ahhoz, hogy valóságos adatot kapjunk. Elfogadva *Rábavölgyi Attila* családlétszámra vonatkozó alapos számításait,⁷⁴ azt mondhatjuk, hogy az 1840-es években Kanizsán az ipari tevékenység (a családtagokat beszámítva) mintegy 2700 embernek adott megélhetést, vagyis a város népességének csaknem egyharmada elsődlegesen az iparból élt.

Volt még egy speciális kanizsai jelenség: a reformkor végére egyre jelentősebbé vált a zsidó iparúzó aránya. A gyors népességnövekedés egyik vetülete volt a reformkor vége felé lezajlott zsidóbeköltözés. A kanizsaihoz hasonló méretű izraelita bevándorlást ebben az időben a Dunántúlon csak Pápa mezőváros esetén érzékelhetünk, ahol 1847-re már a város népességének mintegy 24%-át tették ki a zsidók.⁷⁵ A Kanizsára bevándorolt zsidóság jelentős hányada ipari foglalkozású volt.⁷⁶ Az 1848. évi zsidóösszeírás alapján meg tudjuk vizsgálni, hogy ez a – dunántúli méreteket is tekintve igen jelentős – társadalmi csoport milyen foglalkozási összetétellel rendelkezett.⁷⁷ Kanizsán 1848-ban 1704 zsidó nevét vették fel az összeírók. Az adózók mintegy 90 %-ánál, 333 főnél tüntették föl a foglalkozást. A zsidó népesség esetében az egyik tipikus foglalkozás a kereskedő és az ettől megkülönböztetett boltos volt, de emellett relatíve sok iparost is láthatunk. A zsidóság jelentős része, mintegy 150 fő foglalkozott iparral, s ez a szám mintegy 40%-a a korábban már emlegetett 1840. évi iparos nagyságrendnek. Voltak olyan szakmák, amelyekben nagyon sok zsidó adózó tevékenykedett, ilyen volt például a szabó, a festő, az üveges, a mészáros, a szűcs stb.

⁷³ A tüzesethez kapcsolódó iratanyag: ZML. IV. 1/a. 1835. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1835/1850. A város tűzrendészetének gazdasági kérdéseiről a városautonómiáról szóló fejezetben emlékezünk meg.

⁷⁴ Rábavölgyi, 2006. 128. p.

⁷⁵ A pápai adatokhoz lásd: Hudi, 1994. Pápán a 12 331 fős városban a felekezeti arányok szerint 23,9%-ot tett ki a zsidóság aránya 1847-ben.

⁷⁶ ZML. IV. 102/c. 1848. évi zsidó összeírás. Nagy- és Kiskanizsa.

⁷⁷ Ugyanott. Magával a zsidóság kanizsai megjelenésével, terjedésével részletesen a kereskedelem történetéről szóló következő fejezetben foglalkozunk majd.

Mindezzel együtt tehát úgy becsülhetjük, hogy a mintegy 10–11 ezer fős Kanizsán 1848-ban mintegy 550–600 fő foglalkozhatott iparral, s ez már kétségkívül tekintélyes nagyságrend. Egyértelműen látszik az is, hogy a korábbi – a családtagokkal együtt számított –, mintegy 25–30%-os kézművesarány a reformkor végére mintegy 33–35%-ra emelkedett, vagyis megindult egy olyan folyamat, amelynek révén egyre többen foglalkoztak kézműves tevékenységgel a mezővárosban. A kézművesek száma azonban csak egy – de kétségtelenül fontos – mutatója a város ipari struktúrájának, ezért feltétlenül szükséges megnézni az általuk folytatott tevékenység belső rendszerét, vagyis az ipar ágazati jellegét.

2. Az ipar ágazati szerkezetének változásai

Az ipar ágazati szerkezetét a különböző összeírások foglalkozási megnevezéseiből ítélni lehet. A mesterségek fajtáit, s ezek arányait persze sok minden befolyásolhatta (természeti adottságok, közgazdasági tényezők stb.).⁷⁸ Kanizsát vizsgálva először az 1750. évi adóösszeírás és az 1752. évi fundus-összeírás alapján próbáljuk megállapítani a modell jellegzetességeit, hiszen a jelentős kézművesszám-eltérés mellett az arányok azonossága egyfajta bizonyosságot jelenthet a kutató számára.

Látható a következő oldal táblázatából, hogy az 1750. évi felvétel alapján 21, az 1752. évi összeírás alapján 30 szakmában dolgoztak a kézművesek Kanizsa városában.

⁷⁸ Csak egy jellegzetes példa: a Duna menti városokban a vízi energiára építő gabonaórlás lehetősége miatt viszonylag sok molnárt lehet találni; értelemszerűen a „szárazföldibb” Kanizsán alig volt néhány malom. Lásd például: L. Gál, 1988. 104. p.; a szerző az óbudai uradalom esetét elemezte.

*A kézművesek foglalkozás szerinti megoszlása Nagykanizsán 1750–52 között*⁷⁹

A kézművesek és szolgáltató iparosok foglalkozása	A kézművesek száma 1750-ben	A kézművesek száma 1752-ben
csizmadia	14	14
fazekas	9	11
takács	7	10
varga	11	10
szűrszabó		10
palackkészítő, csutorás	7	8
ács		8
kőműves	2	7
szabó	8	7
pék		5
gombkötő	2	4
szűcs	7	3
asztalos	2	3
mészáros	2	3
bognár, kerégyártó	3	3
kovács	3	3
kádár, pintér	1	3
lakatos	1	3
borbély	1	3
szíjgyártó	1	2
tímár	1	2
üveges		2
kalapos		2
üstműves		1
esztergályos	1	1
fésűs		1
rézműves		1
szappanos		1
sebész		1
kötélverő	1	
egyéb (olvashatatlan)	1	
összesen	85	132

⁷⁹ ZML. Conscriptio universalis.1750. Kanizsa.; illetve 1752. MOL. P 1313. 37. Lad.14. N.61.

Ha a szakirodalomban megszokott módon csoportosítjuk az egyes mesterségeket,⁸⁰ akkor a következő nagyobb egységek rajzolódnak ki:

*A kanizsai kézművesek száma főbb ágazatcsoportok szerint 1750–52 között*⁸¹

Iparágak csoportjai	1750-ben	1752-ben
1. Élelmiszer- és vegyipar	11	20
2. Fém- és fémfeldolgozó ipar	5	9
3. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar	26	28
4. Textil- és ruházati ipar	24	36
5. Építő- és faipar	8	26
6. Szolgáltató ipar	1	4
7. Egyéb iparágak	8	9

A kézműipar ágazati rendszerét a rendelkezésre álló helyi nyersanyag is megszabhatta.⁸² A két összeírás csoportosított adatai alapján világosan látszik, hogy Nagykanizsán a 18. század közepén a legfontosabb iparágak a textil- és ruházati ipar, a bőripar, valamint az egyre erősödő építő-és faipar ágazatai voltak. A textil- és a bőripar tekintetében egyértelműen olyan foglalkozásról van szó, amely a város helyi lakosságának keresletét, valamint a mesze földön híres kanizsai vásárookra idegenből jöttek igényeit elégítették ki.⁸³ Más a helyzet az építőiparral, hiszen ott egyrészt a földesúri építkezések, a majorsági gazdaság állandóan növekedő munkaerő-szükséglete, valamint a helyi, szaporodó lakosság építkezési igénye indukált keresletet az ácsoknak és a kőműveseknek; hosszú távon piacot biztosítva. Az 1752. évi forrás alapján előtűnő 30 mesterség nem kevés a korabeli városokat tekintve, ugyanakkor a gyorsan növekedő népesség révén egyre szélesedhetett az iparágak palettája. A fémipari ágazat viszont (amely a szabad királyi városokban igen erőteljes szokott lenni) a kézművesek számát tekintve elmarad a három legnagyobb csoporttól. Van ugyanakkor néhány foglalkozás, amelynek létszámát nehezen tudjuk magyarázni, ilyen például a mindkét összeírásban igen magas számot mutató csutorások száma (logikailag a Kanizsa város kapacitásait gyakran kihasználó hadsereg igényeire tudunk gondolni).

⁸⁰ Céhes kataszter, 1976. I–II. Az iptörténeti szakirodalom általában ezt használja, hiszen mindenfajta várostípusra alkalmazható. Lásd például: Eperjessy, 1988. 26. p.

⁸¹ ZML. Conscriptio universalis 1750.; illetve MOL. P 1313. 37. Lad.14., N.61.

⁸² Eperjessy, 1967. 16. p. Ezt nyilván közgazdasági szempontból ki kell egészítenünk a keresleti lehetőségekkel, a szolgáltató tevékenység fejlettségével, a reziduális termelési tényezők fejlettségével stb.

⁸³ MOL. P 1313. Lad.15. N.80H.

Érdekes ugyanakkor, hogy az 1750. évi adóösszeírásból teljes egészében hiányoznak az ácsok (lehet, hogy kompániában dolgoztak, s csapatostul jelentek meg a városban két évvel később).

Ha összevetjük Kanizsa 18. századi iparszerkezetéről írtakat a térség más városaival (bár éppen egyidejű adatokat sajnos nem nagyon találunk), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az iparágak differenciáltsága Pécsét és Körmendet leszámítva valószínűleg a legnagyobb volt.⁸⁴ Ennek oka nyilván a város viszonylagosan jelentős lakossága (ne felejtjük el, hogy a mezőváros 1750 körül 3500 fős település volt már)⁸⁵; a helyi piac (kereslet) gyors fejlődése, a lassan meginduló árutermelés, s a folyamatosan erősödő állami (háborús) kereslet lassú emelkedése lehetett.⁸⁶

Vizsgáljuk meg, mennyiben változott a kézművesipari foglalkozási szerkezet az 1770-es évek elejére. Az 1770. évi adóösszeírás szerint Kanizsán összesen 205 kézműves élt, közülük 175-nek ismerjük a pontos foglalkozását. Összevetve a század közepi állapottal, azt láthatjuk, hogy egyrészt a szakmák szaporodtak (a 20 évvel korábbi 30 szakmával szemben már 35 szakmát vonultattak föl a kézművesek), ugyanakkor az ágazati csoportbontás egységesebbé is vált. Ezt világosan mutatja, hogy 1770-ben a textil- és ruházati iparban, a bőriparban és az építőiparban dolgozott a város kézműveseinek csaknem 80%-a. (Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy az adóösszeírások sokszor nem is tartalmazznak bizonyos mesterségeket, így például egy 1772. évi uradalmi összeírás, amely a házatlan zselléreket vette számba, tartalmaz 19 fonóasszony nevet, akik minden bizonnyal a Kanizsán mindig jelentős számban lévő takácsok számára készíthettek len- vagy kenderfonalat.)⁸⁷ A legnépszerűbb szakma a szabó volt, az 1770-es adóösszeírásban ebbe vélhetően beleértették a szűrszabó mesterséget is.⁸⁸ A két évtizeddel korábbi állapothoz képest jelentős növekedés figyelhető meg az építőiparban: új, specializált foglalkozásként megjelent a cserepező, a kéményseprő, de szaporodott a kőművesek száma is. Az építőiparban ácsból volt a legtöbb. Érdekes módon előfordult, hogy több ács került a funduslistán egymás mellé, így például a Czigány utcában a 173–175. számú telkeken egymás mellett volt Lenner Tamás, Lenner András (az egyházi lélekösszeírás szerint testvérek) és Lay Pál (mindhárman ácsok) portája, ami nyilván

⁸⁴ Pécssett 1748-ban 461 kézművesről van információnk (a számban benne vannak a kereskedők is); Körmenden az 1750–60-as évek fordulója felé pedig 275 iparosról és kereskedőről tudunk. Pécshez: Móró, 1995. 461. p.; Körmendhez: Nagy, 1994. 393. p. Táblázatok.

⁸⁵ Lásd: Ördög, 1992. II. ; illetve MOL. P 1313. 206. III. 1753. évi úrbéri szerződés.

⁸⁶ A 18. századi mezőgazdasági fejlődésre lásd: Benda, 1985. 85–88. p. rövid áttekintését.

⁸⁷ MOL. P 1313. 37. Lad.15. N.80.R13.

⁸⁸ Ezt valószínűsíti: Lendvai, 2006. 202. p.

az egyszerre való letelepedést mutatja, vélhetően együtt is dolgoztak.⁸⁹ Hasonló módon a Szigeti úton 7 szűrszabó és 6 csizmadia is élt, viszonylag egy tömbben.⁹⁰ A cserepező szakma megjelenése szoros kapcsolatban állt azzal az uradalmi és városi igénnyel, amely szerint a házakat – megelőzendő az amúgyis gyakori tűzeseteket – már cseréppel fedték, falazatát téglából rakták.⁹¹ Új foglalkozás volt a kesztyűs (kesztyűcsináló), a dohánykészítő, a kelmefestő és az aranyműves is. A Nyugat-Dunántúlon a 18. század közepétől vannak adatok Vas, Zala és később Somogy megyében is aranymosásról, a kimosott aranyat Nagykanizsán váltották be, minden bizonnyal ehhez kapcsolódik a kanizsai (az összeírásokban az 1770-es évektől megjelenő) aranyműves mesterember.⁹² Ha az adóösszeírást kiegészítjük a három évvel későbbi fundus-kimutatás kézműves-adataival, akkor új foglalkozásként láthatjuk a téglást, a gerencsért, a festőt, Goda János személyében már órás is volt a városban, s megjelent egy muzsikus is,⁹³ amiből persze az is következik, hogy 1773-ra sokoldalúbbá vált a városban megtalálható kézművesipar, s elérte a 40 mesterséget. A fenti adatokból azonban egyértelmű, hogy az ipar területén a korábbi ágazati jelleg megmaradt, továbbra is a vásárokon eladható, a mindennapi léthez szükséges termékek, eszközök létrehozása volt a legfontosabb ipari tevékenység az 1770-es évek elején Kanizsán.

Az 1770–73 közötti 35–40 mesterség valamivel több, mint az 1780-as évek közepén Kaposvárott regisztrált 33 fajta tevékenység, bár korábban láthattuk, hogy ott az egy főre jutó iparosok száma lényegesen magasabb volt.⁹⁴ Érdeemes azonban megjegyezni, hogy Kaposvárott nem nagyon volt olyan foglalkozás, amely ne lett volna meg Kanizsán. Mindössze a textiliparban megtalálható sarus és a fémiparban lévő ötvös megnevezés tér el, ám lehet, hogy csak nyelvi (megnevezésbeli) különbség van a két összeírás szakmái között. Vagyis a relatíve iparosodottabb somogyi megyeszékhelyen kevésbé volt differenciált az ipar, mint Kanizsán. Hasonló állapotot láthatunk Tolna, Pécsvárad, Szekcső és Mágocs oppidumok esetén is, mindenhol szűkebb volt az ipari foglalkozások palettája: 1785-ben Tolnán 35, Pécsváradon 33, Szekcsőn 13, míg Mágocson 27 iparágat írtak össze.⁹⁵ Más a helyzet viszont Körmentdel kapcsolatban. Az igen komoly ipari kapacitá-

⁸⁹ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.

⁹⁰ A lakosság területi elhelyezkedésére vonatkozóan lásd később, a városszerkezetre vonatkozó fejezetet.

⁹¹ MOL. P 1313. 37. N.514–520.

⁹² Magyar Néprajz III., 1991. 246. p.

⁹³ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C. 1773.

⁹⁴ Bácskai, 1975. 160. p.

⁹⁵ Lásd: Bácskai, 1975. 163. p. Táblázat adatai.

sokat tömörítő Batthyány-mezővárosnak már 1757–62 között 51 mesterséget felvonultató kézműves csoportja volt, köztük bőven előfordultak olyanok, amelyekkel Kanizsán nem találkozhattunk. Ilyen volt például a hentes, a bábos, a bádogos, a késes, az irhás, a kordoványos, a harisnyaszövő és a kapcakötő stb.⁹⁶ Az igazi körmendi különlegességet egészen biztosan a 92 mestert tömörítő bőrrel és bőrfeldolgozással összefüggő mesterségek, valamint a 107, ruházati iparban dolgozó mester adta, ami szerkezetileg hasonló a kanizsai állapothoz. Az összehasonlítás végén említsük még meg a teljesen más léptéket megtestesítő Pécs városát, ahol 1788-ban mintegy 85 mesterségben 1234 iparos dolgozott; a legtöbben (mintegy 343-an) a bőriparban voltak érdekeltek, főleg a Tettye-patak városon belüli folyása mentén épültek ki nagyobb tímárműhelyek.⁹⁷

A kézművesek számának változását elemezve láthattuk, hogy a 18–19. század fordulója felé némileg megmerevedett az iparosok addigi számszerű növekedése. Ágazati oldalról vizsgálva hasonló tendencia látszik. Az 1803. évi rovatos összeírás⁹⁸ részletekbe menő elemzése számunkra azt igazolja, hogy ebben az esetben is – akárcsak 1773-ban – 40 iparág volt Kanizsa mezővárosban. Az iparosok esetében 211 főnek ismerjük a névhez kapcsolt pontos foglalkozását. Az összeírás jellegzetessége, hogy ebben az esetben már a városi házzal rendelkező – vagyis nem urasági külön funduson lakó – zsidó kézműveseket is felvették annak sorrendjében, ahogyan házuk elhelyezkedett. Az adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a két addig is népes ágazat, a textilipar és a bőripar volt a legjelentősebb ipari terület, együttesen 145 kézművest találunk ebben a két ágazatban, amely az összes iparos 69%-át tette ki. A fő ágazaton belüli arányok sem nagyon változtak. A textil- és ruházati iparon belül legtöbben (21–21 fő) a szabó és szűrszabó mesterséget folytatták, de mellettük a 17 takács és a 15 szűcs is jelentős szám. A gombkötők is tartották pozícióikat, érdekes, hogy közülük több régi kézműves dinasztia is élt a városközpontban, így például a Sandveber-, a Czinderi-, a Valerián- és a Galamb-család is meghatározó alakja volt a helyi iparos társadalomnak. Újdonság volt a textil- és ruházati ágazat terén egy Jován nevű paplanos megjelenése, lehetséges, hogy egy új szokásrendszert használt ki a letelepült kézműves (akinek a keresztnévét nem ismerjük). Volt ebben a csoportban egy iparos, akinél két foglalkozást neveztek meg: a 98. számú telken (Galamb József portája volt) külön házban élt önálló adózóként Petár

⁹⁶ Nagy, 1994. 391–393. p. Táblázat adatai.

⁹⁷ Az adathoz: Móró, 1995. 32. p. A táblázat adatait átszámoltuk, hiszen aggregátumként mást is tartalmazott.

⁹⁸ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1803.

Ferenc, aki egyszerre volt gombkötő és könyvkötő. (Könyvkötőről más forrásból már korábról is tudunk, így például ismert, hogy 1795-ben Ilosfai János, valamivel később Mihálfai György telepedett le a városban.)⁹⁹ Természetesen nem gondolhatjuk, hogy a kanizsai népességnek olyan mérvű textiligényei voltak, hogy egyes szakmánként 15–20 iparos kellett volna a helybeliek eltartásához, így minden bizonnyal az országos és hetivásárokon történő értékesítés volt az elsődleges megélhetési alap a szakmacsoport számára. A bőriparon belül sem érzékelünk komoly változást, sőt, még erősödött is némileg a csizmadiák szerepe, az 57 főből 31 kézműves dolgozott ezen a területen, mellettük nagy szerepe volt még a 17 vargának, s már – valószínűleg a háborús kereslet is lehetett az oka – 5 kézműves foglalkozott szíjgyártással.

Az építőipar területén sincs sok változás, talán leginkább az ácsok számának csökkenése, illetve a kőművesek számának emelkedése a legnagyobb újdonság. Feltételezhetően az építőipar volt az a szakma, amely számára a keresletet Kanizsa lakói és az uradalmi igények jelenthették. Új szakma volt a bádogos (1 fő), amely már egy újfajta építkezési modellre utal. Festőből is volt már 2 fő, köztük a Kanizsaszerte híres Práger Márton, akinek fia (zsidó családról van szó) élharcosává vált a későbbiekben a szabad ipargyakorlás gondolatának. Egyáltalán nem erősödött a fémipar, ugyanakkor tegyük hozzá, hogy – nyilván a fémipar technológiájából is következően – mind a lakatosok, mind a kovácsok két-három segéddel dolgoztak. Az élelmiszeripar területén is aránycsökkenést látunk, de érdemes kiemelnünk, hogy a legtöbb segédet foglalkoztató „*Mészáros Compagnie*” öt dolgozóval működött.¹⁰⁰ Az egyéb mesterségek között feltűnik a szítás. A csutorások fél évszázad alatt gyakorlatilag szinte eltűntek a városból: 1803-ban már csak két kézműves gyakorolta ezt a tevékenységet.

A kézművesek foglalkozási szerkezetére vonatkozóan a következő jelentősebb metszet lehetőségét az 1828-ban létrejött országos összeírás, valamint az ebből az időből származó rovatos és városi adóösszeírás adja. Láthattuk korábban: 1828-ban Nagy- és Kiskanizsán összesen 204 kézművest vettek fel, amit ki kell egészítenünk 61 iparos legénnyel, vagyis összesen 265 iparossal számolhatunk, amihez még hozzávehetünk kb. 20–25 uradalmi iparost (tégelást, molnárt, kovácsot, ácsot stb.), vagyis a végeredmény kb.

⁹⁹ Barbarits, 1929. 300. p.

¹⁰⁰ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1803. Tegyük mindjárt hozzá, hogy az összeírásban a segédek mellett szereplő rovatban lévő „Ancillae” (vagyis szolgálólány) is elképzelhetően nem a háztartásokban lévő szolgálot jelenti, hanem a kisüzemben működött, de erre semmi bizonyíték nincs.

285-290 fő lehetett. A mestereket tekintve mind a 204 főnek ismert a foglalkozása.

A kézművesek ágazati csoportjai Kanizsán 1828-ban¹⁰¹

Iparágak csoportjai	A kézművesek száma	A kézművesek ágazati csoportjai (százalék)
1. Élelmiszer- és vegyipar	21	11
2. Fém- és fémfeldolgozó ipar	18	9
3. Bőr- és bőrfeldolgozó ipar	45	23
4. Textil- és ruházati ipar	68	36
5. Építő- és faipar	30	16
6. Szolgáltató ipar	2	1
7. Egyéb iparágak	10	5

Látható, hogy 1828-ra megmaradt a két kiemelkedő kézműves ágazat, a textil- és bőripar magas aránya, amely ekkor együttesen 60%-ot tett ki. Ez viszont az 1803. évi felvételhez képest jelentős csökkenés. Az építőipar nagyjából azonos számú iparost vonultat föl, mint korábban, míg a fémfeldolgozás kicsit erősödött, s szélesedett az egyéb ágazatok listája is. Az adatok alapján ebbe a csoportba soroltuk be az 1 könyvkötőt, szitást, a 2 órast, az 1 kertészt, az 1 csutorást, s a 4 fésűst (ez utóbbi a kor nagy gyapjúkonjunktúrájából következhet). Ezek között már kétségkívül vannak olyan mesterségek is, amelyek elsősorban nem elemi ipari szükséglet-kielégítésre alkalmas termelést feltételeznek (szabó, csizmadia, kőműves stb.), hanem inkább városiasabb igények jelentkezéséről árulkodnak.¹⁰² A szakirodalomban a speciális foglalkozásként elkönyvelt mesterségek közül Kanizsán 1828-ban kettő fordult elő: ide sorolható az üstműves és a posztókészítő.¹⁰³

Az egyes nagyobb ágazati csoportokon belül is volt némi változás a megelőző időszakhoz képest. A textil- és ruházati iparon belül a kötélverők és a kelmefestők szaporodtak, de megjelent egy posztókészítő kisiparos is a

¹⁰¹ ZML. 1828. évi országos összeírás. A százalékos értékek kerekítettek. Természetesen más logika alapján is lehet csoportosítani a mesterségeket, mint ahogy arra Bácskai Vera munkánk MTA-doktori vitáján rámutatott: a textil- és ruházati ipart el lehetne választani; ugyanakkor a cipőipart át lehetne helyezni a ruházati iparhoz a bőripartól. Az adatokból látszik, hogy ez csak a vezető ágazatokon belüli ágazati sorrendet változtatja meg, a ruházati ipar és a textilipar, valamint a bőripar dominanciáját nem módosítja.

¹⁰² Hasonló folyamatot érzékelt Iványosi Szabó Tibor Kecskemét iparosait vizsgálva, ott is a 19. század első felében jelentek meg olyan mesterségek, mint például a könyvkötő, a szobafestő stb. Lásd: Iványosi-Szabó, 1991. 57. p.

¹⁰³ Bácskai, 1993. 224. p.

városban, ugyanakkor a szűrszabók száma alaposan visszaesett. Terjedtek a polgári lakosság körében a pamutöltözékek, amit könnyű volt beszerezni, hiszen Kanizsa igen jelentős kereskedelmi centrum volt. A bőriparon belül a csizmadiák pozíciója állandóan erős volt; ezzel szemben a tímárok, a szíjgyártók és a vargák aránya csökkent. Az építőiparon belül az ácsok újra nagyobb számban fordulnak elő, amit az épületek iránti helyi kereslet növekedése magyarázhat. Az élelmezési iparon belül újdonság volt a mézeskalácsolások megjelenése, valamint a pékek számának emelkedése.

Próbáljuk összevetni ezt az ágazati deifferenciáltságot az 1828. évi országos összeírás adatai alapján más városokkal. A szabad királyi városokat tekintve *Eperjessy Géza* azt állapíthatta meg, hogy „...*városaink túlnyomó részében a bőripar vezető szerepe dominált.*”¹⁰⁴ Az idézett szerző szerint a textil- és ruházati ipar csupán néhány fejlettebb városban (Pozsony, Kőszeg¹⁰⁵ stb.) került az első helyre. *Eperjessy* területenként is részletezte adatait, amely szerint „*A Dunántúlon és az Alföldön a bőripar, a Felvidéken a textil-ruházati ipar szerepel az első helyen.*”¹⁰⁶ Láthattuk fentebb, hogy Kanizsa mezővárosában a vizsgált időszakban végig a textil- és ruházati ipar volt a legfontosabb ágazat, míg a bőripar csak a második helyen szerepelt. Ennek okát elsődlegesen Kanizsa piacközponti jellegében látjuk: mivel a város az ország nyolcadik legnagyobb piacközpontja volt,¹⁰⁷ így a helyi ipari termelést elsődlegesen a széles értelemben vett belső és külső piaci igények határozták meg; a mezőváros 8000 fős lakossága nem lett volna képes ilyen mértékű textil- és ruházati iparost eltartani. Ugyanakkor érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az 1828-as adatok alapján az igazi nagy különbség a Kanizsánál valamivel nagyobb civitasokkal összehasonlítva a mesterségek számában fogható meg: egy Kanizsa méretű szabad királyi város másfélszer-kétszer annyi mesterséget vonultatott föl. S ez még akkor is igaz, ha a témakör mértékadó szakirodalma szerint Nagykanizsa „*az átlagosnál jobban differenciált központokhoz tartozott...*”¹⁰⁸

¹⁰⁴ Eperjessy, 1988. 26. p.

¹⁰⁵ Kőszeg esete speciális, hiszen ott a posztókészítésnek óriási hagyományai voltak: a Polgárkönyv tanúsága szerint 1650–1850 között 319 posztósmester nyert polgárjogot, 1844-ben pedig egy részvénytársasági formában működő posztógyár alakult meg. Lásd: Antalffy, 1982. 36. p.

¹⁰⁶ Eperjessy, 1988. 27. p.

¹⁰⁷ Bácskai–Nagy, 1984. 201. p. Bácskai Vera egy önálló másik munkájában a piacközpontokat rangsorolva Pest-Budát külön kategóriát képezőnek tartotta, míg második csoportba a következő városokat sorolta: Baja, Kassa, Nagykanizsa, Pécs, Pozsony, Sopron, Szeged, Újvidék, Veszprém, Zenta és Zombor. Lásd: Bácskai, 1988. 21. p.

¹⁰⁸ Bácskai–Nagy, 1984. 201. p.

Kanizsa iparszerkezetében 1750–1828 között hosszú távú stabil elemeket láthattunk az eddigiekben. Kérdés persze, hogy a reformkori gazdasági föllendülés időszakában mennyiben változott a mezőváros iparszerkezeti modellje. Ne felejtjük el, hogy ez az a korszak, amikor az országban már gyárakat építenek, amikor új szakmák tömege jelenik meg, s igencsak megdőlni a városi népesség növekedési mutatója. Ha a sok mindent elrejtő ágazati besorolást nézzük, akkor az 1837. és az 1841. évi összeírások¹⁰⁹ vallatása nyomán azt mondhatjuk, hogy jelentős módosulás most sem következett be, ám az ágazatokon belül annál nagyobb átalakulás ment végbe.¹¹⁰ Megmaradt a textil- és ruházati ipar, valamint a bőripar a priori ágazatnak, sőt, még valamelyest erősödött is a pozíciójuk, hiszen 1837-ben a kézművesek 62%-a már ebben a két ágazatban működött. A legnagyobb létszámú foglalkozás a csizmadia maradt, míg a legjelentősebb változás a textiltermelésben következett be: 1837-ben már 28 takácsot írtak össze a két városrészben, ebből 19 főt Nagykanizsán, 9-et Kiskanizsán (utóbbi városrészben az összes iparos fele takács volt).¹¹¹ A takácsok előretörése különösen annak fényében jelentős, hogy a megelőző időszakban alig volt néhány ilyen szövőipari kézműves a városrészekben. Ennek oka nyilván az országszerte megnyilvánuló textilipari előretörés (amelynek persze semmi köze nem volt a modern pamutiparhoz). A magyar ipartörténet régen megállapított jellegzetessége a házi fonó- és szövőipar (vagy annak egy későbbi változata: a paraszti árutertermelő textilipar) elsődlegessége a 19. század első felében.¹¹² Jelen esetben minden bizonnyal a gyorsan növekedő népesség szövetigénye áll a folyamat háttérében, amihez hozzá kell tennünk, hogy a szövőiparban dolgozók a közepes adót fizető iparosok csoportjában voltak. A városi szövőipar ilyen gyors terjedése egyértelműen annak árutertermelési, s nem háziipari jellegét mutatja.¹¹³ Más térségekhez hasonlóan, vélhetően itt is arról van szó, hogy a fonás megmaradt otthon végezhető női tevékenységnek, míg a szövők – az adóbevallások tükrében – mindig férfiak voltak. A takácsok egy része bevándorló lehetett, Nagykanizsa városrészben például találunk az új utcák között olyat, ahol négy takács telepedett le egymás mellett, s a kapott telkekre házat építettek. A textilipar kapcsán jegyezzük még meg, hogy – a szövő-

¹⁰⁹ ZML. NVL. 3. 1837.; illetve ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1841

¹¹⁰ Pálmány Béla a nógrádi mezővárosokra vonatkozóan a 30–40-es szakmaszámot Bácskai–Nagy munkája nyomán közepes differenciáltságnak nevezte. Pálmány, 1989. 155. p.

¹¹¹ Az országban a legjelentősebb takács mesterség-koncentráció Bácskai Vera szerint 1828-ban Szegeden és Debrecenben volt 1828-ban, 93–94 mester foglalkozott ezzel a szakmával. Lásd: Bácskai, 1988. 77. p.

¹¹² Lásd: Tolnai, 1964. elemzését.

¹¹³ A textiliparhoz lásd: Mérei, 1980. 416. p.

ipar változásaihoz is illeszkedve – a szabók száma továbbra is magas volt, s nagyon felfutott a szűcs mesterség is, utóbbi ágazat 1837-ben már 17 főt tömörített. Csökkent viszont a szűrszabók, a gombkötők száma, kalapos mesterből viszont 4 is volt Kanizsa városban.

Érdekes változások láthatók a fémipar területén is a reformidőszak közepe táján. Egyre erősödött az esztergályos, a lakatos és a kovács mesterség. A Kanizsán működő 8 kovácsból 3 a kisebb, nyugati városrészben működött, ami arra utal, hogy a kovácsok száma a hagyományos technológia alkalmazása mellett valószínűleg népeességárányosan változott, legalábbis erre utal az 1750-től 1841-ig mérhető változás tendenciája. Említsük meg az esztergályosok szerepét, amely már egy bonyolultabb kézműves tevékenység terjedésére utal, 1841-ben már 7 esztergályos kézműves dolgozott a keleti városrészben. Az építő- és faipar csoportjában előforduló kádár és pintér mesterség is erősödött az idők során, ugyanakkor az ácsoké és a kőműveseké némileg csökkent. Emeljük még ki a fazekasok számának szaporodását, a két összeírás szerint stabilan 11–12 fazekas élt a városban, az iparág alapját a nagykanizsai városrész agyagos területei adták. A kitermelés következtében (kiegészítve a téglaiipar nyersanyagszükségletével) a reformkorra hatalmas agyaggödörök keletkeztek a városban.¹¹⁴ Mészárosból is egyre több volt a városban, az 1848. évi rovatos összeírás szerint a mészáros társaság már 8 férfi és 2 női szolgálóval dolgozott, amely vélhetően az egyik legnagyobb vállalkozás volt a városban.¹¹⁵ A divat változását mutathatja a kelmefestő felbukkanása.¹¹⁶ A szolgáltató és egyéb iparágak tekintetében emeljük ki, hogy a 2 csutorás, az 1–1 szítás, fésűs, borbély, füstfaragó állandó tagja az iparos társadalomnak, s továbbra is egy könyvkötővel rendelkezett a mezőváros.

Látható az áttekintésből, hogy a mezőváros kézműveseinek foglalkozása és az ebből következő termelési tevékenység hosszú időn keresztül belesimult a magyar városok ipari modelljébe. A nyugat-európai technikai-technológiai modernizációban élenjáró ágazatok – mint például a pamutipar – messze elkerülték ezt a vidéket.¹¹⁷ Különlegességet inkább csak a reformkorban érzékelünk, amikor a város kézművesei között – reagálva a makrogazdasági változásokra, a kereslet módosulására – elkezdtek felduzzadni

¹¹⁴ Barbarits, 1929. 110. p.

¹¹⁵ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1847/48.

¹¹⁶ Erre utal a nógrádi mezővárosok kapcsán: Pálmány, 1989. 156. p.

¹¹⁷ A hagyományos céhes ipari keretek között nem is lehetett új ágazatokat meghonosítani, erre vonatkozóan lásd: Gyimesi, 1975. 171. p. Gyimesi elemzésében megállapította, hogy a magyar városok kézműipara nem mutat speciális vonásokat a vidékivel szemben, míg a kézműipar számszerű növekedése decentralizációval jár együtt.

azok a szakmák, amelyek már egy újfajta fogyasztási struktúra kielégítésére voltak hivatottak. Mindezen túl a város kézműveseinek foglalkozási szerkezete a vizsgált 100 évben – hasonlóan más magyar szabad királyi városokhoz és mezővárosokhoz – megőrizte jellegzetes egyoldalúságát, amelynek meghatározó eleme a textilipar és bőripar volt.

3. Az ipar szervezeti modelljei Kanizsán

A mezőváros ipari struktúrája több szervezeti modellből állt. Legnagyobb számban a céhes iparosok fordultak elő, de a céhrendszer egyáltalán nem volt kizárólagos. Mellette mindig jelen voltak céhen kívüli iparosok. Ebbe a kategóriába sorolhatjuk a forrásszerűen sajnos szinte mérhetetlen háziipart is. Az 1750-es évektől már megjelentek a zsidó iparosok, akiknek száma (mint korábban láthattuk) főleg az 1830–40-es években nőtt meg. De része volt az iparnak az uradalmi alkalmazottak sora is, akik bérleti jogviszony keretében végeztek ipari tevékenységet. S végül ne feledkezzünk meg azokról sem, akik az 1830–40-es években – kihasználva az új törvények adta lehetőséget – már modern ipari vállalkozásokat hoztak létre; vagy legalábbis terveztek valamifajta új ipari beruházást. A következőkben ezeket a szervezeti modelleket vizsgáljuk, figyelmünket továbbra is a változásokra, a 100 év alatti átalakulásra fordítva.

3.1. A céhes ipar változásai

Láthattuk korábban, hogy a 17–18. század fordulója körüli időkben már jó néhány céh létrejött a városban. A városi népesség és a kézművesek számának állandó emelkedése a későbbiekben is szükségessé tette a céhek számának emelkedését. A korábban már nevesített céhek mellett a vizsgált száz évben még néhány ipari céh megalakulását regisztrálhatjuk. 1773-ban jött létre a kanizsai asztalosok, lakatosok, szíjgyártók és szűcsök céhe. A vármegyéhez beadott kérelemlévélben az iparosok azt írták, miszerint már régtől fogva együtt voltak, „...*mivel Kanizsán leginkább mi szegény mesteremberek, zsidók által és egyebektől behozott mesterségünket illető portékáknak mindennapi árulója által sértetődünk*”.¹¹⁸ A szövegből eléggé világos, hogy a kézművesek sajátos versenyhelyzetbe kerültek a zsidóság betelepődése

¹¹⁸ A szöveget idézi: Lendvai, 2006. 215. p. Az eredeti céhlevélnek az 1835. évi magyarra fordított másolata maradt meg a nagykanizsai múzeumban. TGyM. 72.28.1

miatt, hiszen ne felejtjük el, hogy az 1770-es évek elején már 50 zsidó család élt Kanizsán, s abból 13 családfő kézműves volt.¹¹⁹

A céhek a későbbiekben is szaporodtak a városban. A 19. század első évtizede körüli időkben már a következő céhek voltak Kanizsán:¹²⁰

Szűcs és szíjártó céh	Magyar varga és bocskor céh
Asztalos és lakatos céh	Gerencsér céh
Takács céh	Mészáros céh
Csizmadia céh	Német varga céh
Pintér céh	Kőműves és ács céh
Bognár és csutorás céh	Magyar szűrszabó céh
Kovács céh	Gombkötő céh

Folytatva a folyamat vázolását: 1829-ben kérvényezték a kanizsai, a zalaegerszegi, a keszthelyi, a szentgróti és a kiskomáromi kalaposok a céhbeli articulusok kiadását, amit 1830-ban Ferenc királytól meg is kaptak. Ez volt az első Zala vármegyei kalapos céh.¹²¹ 1830-ban alakulhatott meg a már korábban említett kanizsai pékek céhe, míg az ácsok és kőművesek céhe 1842-ben nyerte el privilégiumlevelét.¹²² Érdekes, hogy az ácsokból és kőművesmesterekből álló céh mellett azonnal létrejött az építőlegények céhe, amelynek teljesen külön pénzkezelési rendszere volt. (Egyes vélemények szerint ez volt az ipari munkásság szakszervezetének őse Nagykanizsán).¹²³ 1833-ban a kifejezetten agrárjellegű Kiskanizsán is létrehoztak egy céhes szervezetet, mégpedig a kapás céhet, amely 1839-ben mint Kiskanizsai Földműves Céh szerepelt az iratokban.¹²⁴

Nemcsak szaporodtak, hanem „fogytak” is (legalábbis létszámukban) a céhek Kanizsán, amire jó példa a várostól mintegy 20 km-re keletre lévő Miháldi helység fazekasainak önállósulása. Láthattuk az eddigi gyakorlatból, hogy a kanizsai céhek egy része olyan vegyes céh volt, amelybe más települések iparosai is beletartozhattak. Mivel Miháldi Somogyban feküdt (amúgy ekkor az Inkey-család iharosberényi uradalmának volt a része),¹²⁵

¹¹⁹ Lásd: ZML. Conscriptio universalis 1770. Ö 46/84.

¹²⁰ TGyM. 72.4.1. 77. p.; Barbarits, 1929. 301. p.; illetve egyéb adatokkal kiegészítve. Lásd például: Ferences Levéltár. A Nagykanizsai Rendház iratai. Ms. 828. 1822.; Lendvai, 2006.; Céhkataszter II.

¹²¹ Barbarits, 1929. 301. p.

¹²² Az adatokra: Céhkataszter II.; illetve Lendvai, 2006. 217. p.

¹²³ Barbarits, 1929. 302. p.

¹²⁴ Barbarits, 1929. 301. p.

¹²⁵ Miháldira lásd: SML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1839. február 1. 281.sz.

így a kiválásra készülő fazekasok instanciájukat Somogy vármegyéhez címezték. A levélben leírják, hogy „*mindedig...nagy kanizsai Fazekas Czéhhez valánk kapcsolva, de már most el szaporodván, különben is tapasztallák, Kanizsai czéhnek hozzánk való nagy el idegenedését, mert bennünket, noha egy czéh és egy articulus alatt vagyunk, mindenben igen hátráltatnak...*”¹²⁶ A miháldi fazekas céh megalakulását 1832 szeptemberében Somogy megye gyűlése engedélyezte,¹²⁷ a megalakult fazekas céh ugyanolyan központi szabályok szerint működött, mint a régi kanizsai szervezet.¹²⁸ A 19. század első felében Magyarországon a céhek száma már általában fogyóban volt,¹²⁹ a kanizsai eset azonban ezzel ellentétesnek tűnik, hiszen itt a céhek osztódásával, a szakmák differenciálódásával inkább növekedett a számuk, ugyanakkor újra ismételhetjük *Gyimesi Sándor* azon megállapítását, amely szerint a kézművesek számszerű szaporodása decentralizációval jár együtt.¹³⁰

A kanizsai céhes modellt hosszú távon tekintve az első szembetűnő változás, hogy a kezdetben több települést (főleg mezővárost) és több szakmát tömörítő céhek vegyes szervezetként jöttek létre, majd pedig a kanizsai ipar számbeli és működési erősödése révén egyre inkább önállósodtak, s a korábbi vegyes céheket egyre inkább az ágazati jellegű céhek váltották fel. A második megállapításunk, hogy a céhtagok száma szemlátomást folyamatosan növekedett, hiszen egyre-másra kérték a helyi vagy betelepült mesterek a céhekbe való felvételüket. A város különböző időkből megmaradt protokollumai is világosan bizonyítják, hogy a városi tanács sokáig egyáltalán nem zárkózott el attól, hogyha a jelentkező megfelelt az előírásoknak, letelepedjen, polgárjogot kapjon, s céhtaggá váljon.¹³¹ Korábban említettük, hogy az 1830–40-es években a takácsok száma igencsak megnőtt; a takács céh esetében 1800–1844 között 112 takács kérte és kapta meg felvételét a céhbe.¹³² (Amikor valaki be akart lépni a céhbe, természetesen jelentős summát kellett lerónia). A harmadik megjegyzésünk, hogy a növekedő céheken belül a mesterek számának emelkedése együtt járt a legények és inasok számának növekedésével, ezért az iparágat képviselők között jelentős érdekellentétek képződhettek. A számbeli növekedés sokszor összefüggött egy „átmenő réteggel”, így például ismert, hogy a kanizsai takács céhbe

¹²⁶ SML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1832. augusztus 5. 2899.sz.

¹²⁷ Gönczné, 1980. 11–12. p.

¹²⁸ SML. Miháldi fazekas céh iratai. 1833–1902.

¹²⁹ Eperjessy, 1967. 43. p.

¹³⁰ Gyimesi, 1975. 175. p.

¹³¹ Lásd: TGyM. 72.3.1 1787–89. és 72.4.1. 1798–99.

¹³² Lendvai, 2006. 225. p.

1816–57 között 25 helységből érkezvén 51-en léptek be, de közülük 14-en csak egy évig vállalták a terheket, ami egyben azt is jelentette, hogy céhen kívüli kontár iparosokká válhattak.¹³³

A céhek széles értelemben vett működését birodalmi és országos törvények, uralkodói rendeletek, vármegyei jogszabályok foglalták keretbe. A központi kormányzás, irányítás szempontjából ennek volt értelme, hiszen a nagyon sokfajta céhszervezetre ráfért némi egységesítés, nem is beszélve az 1761. évi, Mária Terézia által kiadott rendeletről, amelyben a szervezetek tevékenységét már igen aprólékosan szabályozták a céhalapítástól kezdve a konkrét működésig. Idővel aztán mindez visszajára fordult, hiszen a bürokratizmus egyre erősödött, a jogszabályok nagyon merevek voltak, s a céheket sajátosan bezárták ebbe a modellbe, míg mellettük más szervezeti modellek dinamikusán erősödhettek (országos szinten lásd manufaktúrák, gyárak). Nem kívánjuk a kanizsai céhek működését aprólékosan elemezni az alábbiakban, mivel a vándorkönyvektől a céhszabályzatokig a történeti, s főleg a néprajzi irodalom elég alapos volt e tekintetben,¹³⁴ s azért sem, mivel a céhek működése inkább az állandóságot, semmint a minket jobban érdeklő változást mutatja. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet néhány olyan jellegzetességre, amelynek a kanizsai gazdasági változásokra igen nagy hatással volt.

Az egyik ilyen jelenség a céhek és az önkormányzat kapcsolata, hiszen ennek révén a céhbe tömörült iparosok érdekeiket védhették, helyzetüket stabilizálhatták egy gyorsan változó közegben. A városi tanácsba s az egyéb hivatalokba a 18. század során alapvetően azok a városlakók kerülhettek, akik polgárjoggal rendelkeztek. Ennek a rétegnek a nagyobb része iparos és kereskedő volt, sokan közülük nem is tudtak magyarul, s egyes esetekben céhes szerveződésük is jelzi származásukat, mint például azt a német varga céh esetében láthatjuk. A tisztviselők általában a céhek vezetői és az iparosok közül kerültek ki. Ha csak a városbírók sorát nézzük, néhány jellegzetes példát kiemelve írhatjuk, hogy az 1814-ben városbírói pozíciót szerzett Albanich Jakab régi pék dinasztia sarja volt, fia, Albanich Flórián 1848-ban lett városbíró, s egyike volt az önálló pék céh létrehozóinak. Aszleitner Ádám Veszprémből bevándorolt purger fésűs volt, 1772-ben választották városbíróvá. De említhetjük az olyan régi iparos családokat, mint például a Király, a Magyar stb., amelyeknek valamelyik leszármazottja városbíróvá avanszált.¹³⁵ Ennek alapján még azt is hihetnénk, hogy felhőtlen volt a vi-

¹³³ Magyar Néprajz III., 1991. 378. p.

¹³⁴ Ehhez lásd: Rózsa, 1977, Lendvai, 2006. stb.

¹³⁵ A városbírók listája: Barbarits, 1929. 71. p.

szony a város vezetése és a céhek között. A források azonban egyáltalán nem ezt mutatják. A város népességének dinamikus növekedése a 18. század során, valamint a városi népesség felhígulása, a sok idegen, „lakó” és egyéb népességelem olyan új viszonyrendszert teremtett, amit a régi céhek már nem tudtak tolerálni, s minden vélt vagy valós sérelmet a városvezetésen kértek számon. Nézzük, melyek voltak a céhek legfontosabb érdeksérelmei!

A városi tanács elé került ügyek egy része a céhtagok piaci monopóliumának fenntartásával függött össze. Ha a források számát nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a legnagyobb igyekezettel az asztalosok védték piacukat. Több olyan rendelkezésről tudunk, amely szerint a céhtagok észlelték, hogy más foglalkozást űzők is megjelentek az ő területükön. 1800-ból származik az az instancia, amelyben a kanizsai asztalos céhbeltiek kérték, hogy a tanács tiltsa el a Szélmalmi korcsma vezetőjét attól, hogy „*tislér mesterségbéli eszközökkel és munkákkal kereskedvén azokk árulásától le tiltassék*”.¹³⁶ A probléma ilyen esetekben mindig az volt, hogy Kanizsa csak mezőváros volt, s így az önkormányzat nem rendelkezett teljes joghatósággal a városban, s így azok felett az emberek felett sem volt bírói hatalma, akik az uradalom szolgálatában álltak. Említett esetünkben is az volt a baj, hogy „*a vádolt fél Uraság Embere lévén*”, így legfeljebb az uradalomnál tehetett panaszt az asztalos céhet képviselve a város. Bár a népesség a 18. században sokszorosára nőtt, s a házak száma is gyorsan szaporodott a mezővárosban, a panaszokból mégis úgy tűnik, hogy bizonyos foglalkozások szempontjából a helyi piacon a megrendelések csökkenhettek. Persze az instanciából még nem feltétlenül következik a helyzet valóságosága, ám mivel egyre több hasonló panasz érkezett a tanácshoz, úgy tűnik, joggal feltételezhetjük a helyzet romlását. Legpregnansabban talán az asztalosok fogalmazták meg egyik 1788. évi beadványukban a nehézséget. A levél azt emlegeti, hogy „*a Városban az Asztalos Mester Emberek máris megsaporodván*”, a jövőben azok fiaival is számolni kell, akik apjuk mellett belépnek majd az iparosok közé. Az különösen kellemetlen volt a céhek számára, hogy egy olyan asztalos legény, aki remekjét még nem készítette el, már munkákat vállalt, s ezzel az asztalosok céhét megkárosította. Kérték, hogy a tanács tiltsa el az ilyen tevékenységtől a legényt, amivel nyilvánvalóan a piacot akarták továbbra is biztosítani a céhtagok.¹³⁷ A céhesek ugyanakkor nehezen tudtak megszabadulni a nem kívánatos egyedektől. 1825-ben például Kanizsáról kitoloncoltak egy, a Zala megyei Gulácson született szücslegényt, akit viszont a pécsiek egyáltalán nem kívántak befogadni, végül is a Helytartótanács intézkedé-

¹³⁶ TGyM. 72.4.1. 1800. 203. p.

¹³⁷ TGyM. 72.3.1. 1788. 147. p.

sére tudott csak letelepedni, arra hivatkozva, hogy a kitoloncolást csak egy ember véleménye alapján hozta meg Kanizsa tanácsa.¹³⁸

A népességnövekedésből következhetett az is, hogy egyes iparos céhek megpróbálták a többiektől elkülönülni, s ezt szimbolikus formában is kifejezték. Egy ilyen balul sikerült kísérlet 1799-ben történt, amikor is úgy hírlett, hogy Batthyány herceg a születésnapját a városban kívánja ünnepelni. A német purgerség ebből az alkalomból a német varga céh által készített egységes saját öltözékében jelent meg, ráadásul együttesen, társaságban. Mindez azért volt érdekes, mert a 18. század végén az uradalom főtisztviselői kifejezetten nem szerették, ha a városlakók valamilyen egységes közösségbe szerveződnek, veszélyesnek is tartották ezt. Legjobban Soós Pál uradalmi fiskális volt felháborodva, aki hangot is adott véleményének, holott a panaszlevél szerint a német purgerek kizárólagosan az uraságot akarták kellemő tisztelettel fogadni. A német polgárok komoly identitástudattal rendelkeztek, nem győzték úton-útfélen hangoztatni, hogy ők a legnagyobb adófizetők, ők járulnak leginkább hozzá a város működéséhez, s úgy vélték, ez már elegendő ok akár a földesúr embereivel is szembezállni. A források szerint azonban elszámították magukat. Az uradalmi tisztartó arra hivatkozva, hogy bármilyen társaságnak felállítása „*felsőbb engedélyekhez köttetik*”, megfenyítette a nótáriust, s 24 órányi elzárással büntette, amiért az hajlandó volt a német purgerek kívánságát írásban rögzíteni; a büntetést a kastély mögötti áristombban kellett letöltenie. A német purgerektől büntetésből begyűjtötték a puskákat, amiket csak azért tarthattak, hogy a szokott beszerző kereskedelmi tevékenység során az utakon azzal védekezzenek. A város vezetése ki nem állhatta Soós fiskálist, aki már két éve állt hivatalában, de már számos összeütközése volt a városiakkal. A város azt a következtetést vont le az esetből, hogy az egész a fiskális túlbuzgósága miatt történt, aminek során a „*...Soós Pál Fiscalis Úr üldöző célban veszi, ezen nótáriusában pedig egy hív Emberét veszti*”. A város nem hagyta magát, küldöttséget kívánt meneszteni az uralkodóhoz, s bepanaszolta a fiskálist a vármegyénél is.¹³⁹

A céheket a városnak néha már büntetni is kellett. 1800-ban a német varga céh mesterét köteleességteljesítés elmulasztása miatt el kellett mozdítani, a céhládát a városnak le kellett foglalnia, s 10 forint büntetésre ítélték a szervezetet.¹⁴⁰ A fizetési kötelezettség nem volt új, hiszen a város el is várta,

¹³⁸ Az eset leírását lásd: Eperjessy, 1977. 272. p.

¹³⁹ TGyM. 72.4.1. 1799. 109. p.

¹⁴⁰ TGyM. 72.4.1. 1800. 236. p.

hogy a céhek járjanak elől jó példával akár a szegénység támogatásáról, akár háborús felajánlásokról volt szó.¹⁴¹

A kanizsai céhek sajátos problémája volt a zsidó iparosok szaporodása a város területén. A céhek hamar szembekerültek a zsidó iparosok versenyével. A céhek a tanácsnál megpróbálták elérni, hogy a zsidók házról házra járó termékárulást ne folytathassák.¹⁴² 1800-ból származik az a fazekas cég által beadott instancia, amelyben a város fazekasai azt panaszolják, hogy „*egy bizonyos zsidó*” összevásárolgatott „*mindenféle rossz edényeket*”, s azokkal kereskedik, holott szakmájára nézve nem is fazekas, s az egészet tiszta nyereségvágyból teszi. A város vezetése ezúttal nem osztotta a fazekások aggodalmát, azt írta, hogy ezzel a tevékenységgel „*nem nagy kárt okozhat, mivel pedig a vásár mindenkinek szabad, azért heti vásár napokon kívül egyedül az eladás tiltatik meg neki*”.¹⁴³ Viszonylag sok hasonló panasz keletkezett a századfordulón, s érdekes módon a városnak néha védelmébe is kellett vennie a területén élő izraelitákat; előfordult például, hogy megélhetési gondok miatt kellett engedélyezni bizonyos ipari-szolgáltatási tevékenységet.¹⁴⁴ A hagyományosan katolikus vallású iparosok egyoldalúan szabályozták az alkalmazottakkal való bánásmódot, a keresztények tarthattak zsidó segédek, ám fordítva már nem kívánták ugyanazt. Az uraság a legtöbb esetben megvédte a fennhatósága alá tartozó izraelitákat, így a város nagyon kevés alkalommal tudott a céhek panaszainak érvényt szerezni; a vármegye határozatai ugyan a városnak segítséget nyújthattak, ám a földesúr ellenállása miatt azok végrehajtása nem mindig sikerült.¹⁴⁵ A keresztény lakosok örök nagy bánata volt, hogy a zsidók a forspontozás és a közmunka alól mentességet élveztek, hiszen uradalmi fundusokon éltek.¹⁴⁶ A vásárról a zsidó árusokat nem lehetett kitiltani, s mivel áraik általában alacsonyabbak, termékkészletük viszont szélesebb volt, mint a keresztény céheké, így a céhtagoknak csak az adminisztratív jogokba való belekapaszkodás lehetősége maradt.

A híres kanizsai vásárok fontos vonása volt a hatóságok ármegszabási, limitációs joga, amelynek voltak jó és rossz oldalai is. Előnyös volt a limitáció annyiban, amennyiben szociális szándékot tartalmazott, hiszen megakadályozhatta az árak szélsőséges kilengéseit. A város nagyon sok terméknek limitálhatta az árát, mértékét. A kőművesek és ácsok napszám-

¹⁴¹ TGyM. 72.4.1. 1800. 226. p.

¹⁴² ZML. NVL. 1. 1796.

¹⁴³ TGyM. 72.4.1. 1800. 173. p.

¹⁴⁴ TGyM. 72.4.1. 1800. 237. p.

¹⁴⁵ TGyM. 72.3.1. 1789. 369. p.

¹⁴⁶ Barbarits, 1929. 73. p.

bérét a felsőbb hatóságok, a Helytartótanács és a Kamara határozta meg. A vármegyék korlátozták a hús árát, sok esetben a nemes telivérek hágatási díját is. A város tanácsa már 1714-ben úgy rendelkezett, hogy a mészárosok csak akkor kaphatnak engedélyt, ha jó minőségű terméket állítanak elő, ellenkező esetben az áru elkobzásával számolhattak. Ugyanekkor döntöttek arról is, hogy a kocsmáknak azonos mértékrendszere legyen.¹⁴⁷ 1716-ban a Tanács megállapította, hogy további intézkedésig a „*mészárosok a marha- és a bárányhús fontját 5 dénár helyett 4 dénárért, a disznó- és borjúhús fontját pedig 5 dénárért kötelesek árusítani*”.¹⁴⁸ A Fejér megyei városok esetében a városi tanácsok már nemcsak az árakat befolyásolták, hanem sok esetben – a kézműiparosok visszaélései miatt – az ipari gyártási folyamatba is beleszóltak. Kanizsán az 1840-es években – a vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei tanúsága szerint – a sütőmesterek és a pékek találták magukat szembe azzal, hogy a lassan feljebb kúszó árakon beszerzett gabona illetve liszt miatt a limitált árú zsemle és cipó ára nem biztosít elegendő nyereséget a további termeléshez, a veszteség oka a vármegye által korábban kiadott központi ármeghatározás.¹⁴⁹ Természetesen olyan – ma divatos – eljárásokhoz, mint például a termék tömegének vagy súlyának csökkentése, avagy a minőségromlás nem lehetett folyamodni, hiszen a vásárok alkalmával erre felhatalmazott esküdtek járkáltak a sátorok között ellenőrzési céllal, a hajdúk pedig vitték utánuk a fenyítő eszközöket.¹⁵⁰ A péksüteményeknél a gabona áringadozásának megfelelően meghatározták azok súlyát, de még a kisütő kemencét is megszemlélték. Általános elv volt, hogy a városi szegénység létfeltételei nem romolhatnak hirtelen, hiszen a tömegmozgalmak kezelése mindenhol komoly gondokat okozott. A szabad kereskedelem működését viszont a különböző hatóságok limitációs joga hátráltatta. Ezért érthető Széchenyi reformkori panaszja, miszerint „*...a hús megállapított ára minden derekas hizlalást haszontalanná tesz, hol pedig a hizlalás haszontalan, ott a gazdaságnak sarkalatos köve hibázik*”.¹⁵¹ A vármegyei vagy városi önkormányzatok ármeghatározási jogának érvényesítése ebben az időben a magyarországi árutöbbletek egy részét automatikusan a szabadabb külső piacok felé terelte.

Még egy sajátosság nehezítette a kanizsai céhek piaci változásokhoz való alkalmazkodását. Az iparosok, s főleg azok, akik egyre inkább minőségi termelést végeztek, egyre inkább rákényszerültek a távolról történő nyers-

¹⁴⁷ Rózsa, 1999. 36. p.

¹⁴⁸ TGyM. 72.2.1. 1716. június 21.

¹⁴⁹ ZML. 1/a. Közgyűlési Jegyzőkönyvek 1841. Protocollum. Kanizsa

¹⁵⁰ Barbarits, 1929. 69. p.

¹⁵¹ Széchenyi, 1830. 95. p.

anyag-behozatalra. Egy későbbi visszaemlékezés szerint heteket vett igénybe, amíg a kanizsai iparos – akár több szekérrel is – a pesti vásárról tengeren megfordul, magával hozva mestersége egy félévi folytathatóságának anyagát.¹⁵² Főleg a ruházati ipar néhány ágazata volt igen ráutalva az egyre inkább gazdasági centrummá váló Pest város piacára. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kanizsai iparos tevékenységét jól kellett, hogy szervezze, az alkalmazott(ak) megbízhatóságának óriási jelentősége volt ebben az időben.

3.2. A mezőváros tulajdonában lévő ipari kapacitás

A mezőváros tulajdonában a vizsgált korszakban mindössze egy ipari üzem volt, mégpedig a városi téglavető. Ezen kívül a városnak vagy lakosságának, ha ipari termékre, iparosok közreműködésére, munkájára volt szükség, akkor magániparosoktól rendelhette meg a szolgáltatást, de önmaga nem hozhatott létre semmilyen ipari üzemet.¹⁵³ A téglavető felállítására már a 18. századi úrbéri szerződések lehetőséget adtak. Az 1811. évi örökszerződés megerősítette a városnak ezt a jogát, kiemelve, hogy a város a földesúrtól kapott korábban helyet és földet. A szerződés 16. pontjában rögzítették, hogy a városi téglavető jussa továbbra is Kanizsáé, ám csakis a városiak számára lehet ott téglát égetni, idegeneknek eladni nem engedélyezik, hiszen az a városnak a szerződésen felüli bevételeket jelentett volna.¹⁵⁴ A gyors fejlődés, a népesség növekedése viszont szükségessé tette a téglavető kapacitásnövelését.

1837-ben a város szembezállt a földesúrral, önkényesen – felrúgva az 1811. évi örökszerződés s a hagyományos regálejog szabályait – felépített egy téglavetőt (ez volt az ún. sánczi téglavető), s ezzel megindult egy szokásos s hosszú pereskedés az uraság és a város között.¹⁵⁵ A perben a város arra hivatkozott, hogy a régi téglavető teljesítménye alacsony, s a város nem tudja a közcélokot építőanyaggal kielégíteni, a földesúri téglavetőből kikerülő téglavíz viszont túl drága. Konkrétan az iskolaépítésre hivatkoztak, de közismert volt, hogy jelentősebb magánépítkezések is igényelték az építőanyagot, nem is beszélve az 1835. évi tűzvész okozta károkról és az emiatti újjáépítésről. Az 1837. évi városi adóösszeírás a nagykanizsai oldalon 899 főből 90-et „égett” megjelölésű tulajdonosként vagy lakóként említ (Kiskanizsán ugyanebben az időben semmi nem mutatja, hogy tűzvész lett volna).¹⁵⁶ Az

¹⁵² Bentzik, 1886. 6. p.

¹⁵³ Lásd a megrendelések listáját: például ZML. NVL. 2. 1828. Király József városi kamarás beszámolója az 1828-as pénzügyi évről.

¹⁵⁴ MOL. P 1313. 207. N.150–159. Az 1811. évi örökszerződés

¹⁵⁵ MOL. P 1313. 207. Kanizsa úrbéri pere. 1837. november 6-án kezdődött a per.

¹⁵⁶ ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837

úriszék természetesen az uradalomnak adott igazat, s a várost eltiltották a sánci téglavető üzemeltetésétől. Az erejét fitogtató mezőváros azonban végül is elérte, hogy az uradalom kiegyezett Kanizsával abban, hogy két (illetve ideiglenesen akár több) téglavetője is legyen a városnak, amiért cserébe a város megszünteti az uradalom szempontjából nagyon rossz helyen lévő sánczi téglavetőt (amely a major egy része mellett feküdt). Azt is rögzítették, hogy ha nagyobb lenne a kereslet, mint amekkora a téglavetők kapacitása, avagy elfogyna a téglavető környékén a nyersanyag, akkor a város majd újabb üzemet nyithat máshol, de egyszerre csak két téglavetője lehet Kanizsa városnak. Témánk szempontjából fontos eleme volt a szerződésnek, hogy a városnak egyéb kötelezettségei keletkeztek, „*csinosbítás tekintetéből*” a házakat rendes szabályozási vonalak mentén kellett a jövőben felépíteni; vármegyei és városi tanácsi határozatok révén ettől kezdve a kanizsai utcák szabályosabb alakzatot vettek fel.¹⁵⁷ Ez a folyamat főleg az 1840. évi nagy tűzvész után gyorsult fel.¹⁵⁸

3.3. Az uradalom ipari kapacitásai és iparosai

A mezőgazdaságról szóló fejezetben áttekintettük már a Batthyány uradalom gazdálkodási gyakorlatát. Láthattuk, hogy a vizsgált száz évben egyre szélesedő majorsági termelést folytattak, amelynek egyre nagyobb volt az állóeszközigénye. A majorság működéséhez igen nagy szükség volt ipari anyagokra, félkész- vagy késztermékekre, amit vagy a városiaktól vásárolt a földesúr, vagy a majorság alkalmazottaiól, bérlőitől szerzett meg. A továbbiakban megnézzük, hogy milyen ipari tevékenységformák fordultak elő az uradalmi működésben.

A majorsághoz Kanizsa határain belül mindig hozzátartozott több malom, amelyet a földesúr árendába adott a molnároknak. A malom királyi haszonvételnek minősült, ami egyben azt is jelentette, hogy a város lakossága az uradalom bérlőjének kezében lévő malmokban őrltethette saját termelésű gabonáját. Már az 1744. évi kamarai összeírás is említ két malmot, amelyek nem messze feküdtek a várostól (feltüntették értéküket és gabonajövedelmüket is).¹⁵⁹ Az egyik a két városrész közötti berek szélén helyezkedett el, ez volt a Pivári malom, melyről egy forrás azt írja, hogy már a 1750-es években romos állapotban volt.¹⁶⁰ A másik malom a birtok délkeleti határát adó Bakónaki patak mentén feküdt. Természetesen az uradalmi vezetés a

¹⁵⁷ Simonffy, 1972. 132. p.

¹⁵⁸ Lásd: Halász, 2006. 432. p.

¹⁵⁹ MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. 118. 48.

¹⁶⁰ P 1313. 37. N.514–520.

Kanizsán kívüli településeken is létrehozott földesúri tulajdonban lévő malmokat, így például az 1750-es évek elején készült el – még a falu telepítése előtt – a bajcsai malom.¹⁶¹ A századforduló környékén a földesúrnak három malma volt: az egyiket mezei malomnak (Kiskanizsán), a másikat a „Vadaskertnél lévő malomnak”,¹⁶² a harmadikat pedig a „Kanisai Berek Canálisán levő Lajos malom”-nak nevezték.¹⁶³ A bérleti szerződéseket mindig három évre kötötték. A molnár köteles volt a földesúri gabonát megőrölnie, de azon túl bármilyen őrlést végezhetett; a megőrölt gabonából az őt megillető hányadot – mértékét a vármegye határozta meg – kivehette, a malomhoz tartozó eszközöket pontos leltár mellett kapta meg. A Lajos malomhoz járt 10 hold rét és egy kert is, a malomgátat a földesúr csináltatta, de a karbantartásban a molnárnak is részt kellett vennie. Ez a malom egy három kerekű szerkezet volt. Érdekes, hogy a malmok kerekéhez szabták a molnár adózásának egy részét, kerekenként egy sertést kellett beadnia, illetve azokat előtte felhizlalni. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az őrlés során keletkezett korpát a sertésekkel etették fel. A másik őrlőkapacitás a mezei malom volt, az ottani bérleti szerződés egy kaptafára készült az előzővel, azzal a különbséggel, hogy az itt levő molnárlak meglehetősen rossz állapotban volt.¹⁶⁴ A két malom bérleti összege is eltért: a Lajos malom esetében évi 2255 forintot, míg a mezei malom esetében évi 500 forintot fizetett a bérlő. Az árenda lejártával általában bérlőváltás következett be, szinte alig van olyan esetről információnk, amikor az addigi bérlő megmaradt volna árendásként. 1811–13 között például a Vadaskertnél lévő malmot Pedanovits István molnár bérelte ki, 1814-ben már Budai János molnár kapott lehetőséget, azt követően Kiss József lett az árenda stb.¹⁶⁵ A már emlegetett gyenge minőségű kiskanizsai malommal az uradalom már nem törődött, 1837-ben már „elpusztuló malom”-ként beszél róla a tisztartó, amit akkor éppen Albanich Flóriánnak adtak ki 12 forintért,¹⁶⁶ valószínűleg inkább csak legeltetésről volt már szó a malom melletti területen. Tegyük még hozzá, hogy a molnár szakma eleve feltételezte segédek, inasok, általában 2–4 ember munkáját, vagyis az uradalmi iparosok között malmonként legalább ekkora iparos létszámmal kell számolnunk.

¹⁶¹ MOL. P 1317. 37. N.520–523.

¹⁶² MOL. P 1322. 66. N.28. Kanizsai instanciák és bérleti szerződések

¹⁶³ MOL. P 1322. 67. N.464–466. Erős a gyanúnk, hogy a Lajos elnevezés a pár éve meghalt negyedik Batthyány uraságra, Batthyány Lajosra utalt, elképzelhető, hogy ő építtette.

¹⁶⁴ MOL. P 1322. 67. N.470–472.

¹⁶⁵ MOL. P 1322. 68. N.149–150.

¹⁶⁶ MOL. P 1322. 70. N.89–96.

Batthyány földesúr monopolizálta magának hosszú távon a mészárszék (vágóhíd) tartásának és működtetésének jogát, az erről szóló garanciát az úrbéri szerződések tartalmazták. Pedig a mészárszékhez korábbi források szerint a városnak is volt joga. 1714-ben megjegyezte az összeíró, hogy a városban lévő mészárszékot öt hónapon át a volt várbeliek bírták, s a levágott állatok után fizettek a földesúrnak.¹⁶⁷ Az uraságnak a városban a 18. század közepén egy, a századfordulón kettő, a reformkorban már három mészárszéke is volt.¹⁶⁸ A 18. század közepén az egy mészárszék nagyon kevés volt, nem véletlenül írta a tisztartó, hogy „*a husért két oráigh kell a cselédeknek várakozni egy mészárostopul*”.¹⁶⁹ A mészárszékot a város megbecsült polgári (purger) családja, a Gefatter mészáros családja árendálták ki hosszú időn keresztül. Az 1747-ben megkötött első szerződés ugyanúgy 3 évre szólt, mint ahogyan azt a molnárszerződésnél láthattuk. Ugyanakkor egy tisztartói levélből tudjuk, hogy Gefatter Mátyás testvérével, Jánossal és valószínűleg sógorával, Stier Miklóssal együtt vette ki a két mészárszékot, ám egymás között problémáik voltak.¹⁷⁰ Az uradalmi mészárszék egészen az 1780-as évek közepe táján bekövetkezett bérlőcsődig a Gefatter-család tagjainak kezelésében maradtak. Ezt követően különböző keresztény, majd pedig zsidó bérlők kezébe kerültek az üzemek.¹⁷¹ Egyébként nemcsak a bérleti díjból volt haszna az uraságnak, a mészárosok az ugyanis az uradalomtól vásárolták a levágandó állatok számára a takarmányt, vagyis biztos piacot jelentettek a földesúrnak. Így például 1747-ben Gefatter Mátyás mészárosnak az uradalom 837 köből csutás kukoricát adott el 334 forintért.¹⁷²

Az egyik mészárszék a város közepén helyezkedett el, állandó közegészségügyi problémát okozva. A városiak az 1820-as évektől szinte folyamatosan kérték a földesúrtól, hogy vigye ki a városközpontból a bűzös üzemet a berek területére,¹⁷³ amit viszont a kiskanizsai mészáros nehezményezett. Ez utóbbi attól félt, hogy az neki a piaci verseny szempontjából nem lesz jó, hiszen túl közel kerül az üzeméhez az új és nagyobb vágóhíd. Végül is a tisztartó megnyugtatta a kiskanizsai mészárostopul, hogy a marhák továbbra is

¹⁶⁷ MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. 69. 16(a). 1714. július 5.

¹⁶⁸ MOL. P 1322. 70. N.89–96.

¹⁶⁹ MOL. P 1313. 38. Lad.15. N.80–81.

¹⁷⁰ MOL. P 1313. 38. Lad.15. 71/3–75/4.

¹⁷¹ Ezzel a kérdéssel a zsidó iparosoknál foglalkozunk majd részletesen. Lásd a következő alfejezetet.

¹⁷² MOL. P 1330. 3. N.60. Uradalmi alkalmazásban állónak lenni a nagybirtokok többségében előnyös volt, ezt bizonyítja Visegrád és uradalma esetén Magyar Eszter tanulmánya. Lásd: Magyar, 2001.

¹⁷³ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1842. 2672.sz.

Nagykanizsa belterületén, a mészáros lankán maradnak, s csak levágásra hajtják át őket a berek területén lévő új vágószékhez.¹⁷⁴ Az 1837. évi bérleti szerződést is már úgy kötötték meg az új árendásokkal, hogy abban rögzítették, miszerint ha az uraság az árenda három éve alatt a mostani helyről máshova teszi át a mészárszéket, akkor abba a bérlő nem szólhat bele. Az uradalmi mészárszékekhez – amit egy társaság bérelt ki – hozzátartozott a felvásárolt állatok tartásához szükséges 30 hold föld, amit a bilkei, kerekési és péterfai pusztákban mértek ki, s ezekért némi pénzt is fizettek a bérlő mészárosok. Még megjegyezzük, hogy a kiskanizsai mészárszék bérleti lehetősége összekapcsolódott a mellette lévő vendégfogadóéval; ezt 1837-ben két ember, Horváth István és Davidovics János bérelte ki együttesen 466 forintért.¹⁷⁵ Ugyanezen forrásból világosan kiderül az is, hogy az összesen 70 uradalmi és kanizsai bérleményből a Kanizsán található ipari kapacitások díjai jóval magasabbak voltak, mint a város körüli uradalmi falvakban fekvőké.¹⁷⁶

A mészárszékek fenntartása, javítása a földesúr feladata volt, ezt azonban gyakran elhanyagolta. 1835-ben például a kiskanizsai mészáros kérte, hogy mivel az általa bérelt mészárszék tűzveszélyes, azt a herceg építtesse át.¹⁷⁷ Mindenesetre tény, hogy 1842-re a földesúr kitelepítette a mészárszéket a Berek-rétre, erről az uradalom a vármegyét is értesítette.¹⁷⁸ Ne felejtjük el azt sem, hogy a mészáros társaság a maga 8 férfi és 2 nőtagjával a legnagyobb üzemet jelentette Kanizsa városában.¹⁷⁹ Az uradalom több településén is volt mészárszék, így például Homokkomáromban, Esztrégnyén stb.¹⁸⁰

A város tégláégetője¹⁸¹ mellett a régebbi és jóval nagyobb téglavető az uradalomé volt. Ez már a 18. század harmincas éveitől működött. A téglavető üzem komoly ipari kapacitást jelent, hiszen kell hozzá kemence, téglaszín, ahol az elkészült terméket szárítják, kútra van szükség, hiszen igen nagy a tevékenység vízigénye, kell még fatárolásra alkalmas épület, tégláslak stb. 1744-ben javították a kúton,¹⁸² s 1753-ban javították meg téglavető-

¹⁷⁴ MOL. P 1330. 1. 1843. N.12.

¹⁷⁵ MOL. P 1322. 70. N.89–96.

¹⁷⁶ Ugyanott.

¹⁷⁷ MOL. P 1330. 1. 1835. N.52.

¹⁷⁸ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1842. 1147.sz.

¹⁷⁹ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1848.

¹⁸⁰ Lásd például az 1837. évi árendajegyzéket: MOL: P 1322. 70. N.89–96.

¹⁸¹ Lásd például: MOL. P 1313. 38. Lad.15. N.80–81.

¹⁸² MOL. P 1313. 70/1. N.637.

höz tartozó házat.¹⁸³ A földesúr már 1750-ben szorgalmazta a téglából történő építkezést, ezt láthattuk a korábbiakban;¹⁸⁴ egy 1839. évi rendeletben a város is eljutott oda, hogy már csak téglából engedte az új házak felépítését.¹⁸⁵ A növekedő igények miatt a reformkorban még egy téglavetőt építettek, mégpedig a majorság keleti részén, a sánczi majorban, ekkor, 1834-ben a téglakemencére 1356 forintot fordítottak.¹⁸⁶ Az uraság pontosan tisztában volt a téglá- és cserépkészítés jelentőségével, hiszen a lakossággal együtt a házak is szaporodtak, ezt jól mutatja, hogy 1852-ben a városban már 1421 ház volt.¹⁸⁷ Az uradalmi téglavető alkalmazottja hosszú időn keresztül állandó volt. A 19. század első felében óriási kereslet támadt a téglá iránt. A gazdatiszti levelek állandóan közlik a havonta eladott téglamennyiséget, aminek nagy bevételi hatása ugyan nem volt, de komoly kiadással sem járt, hiszen a nyersanyag ingyen volt, a szállítást meg a vevőnek kellett megoldania. Havonta kb. 10–50 ezer téglát adtak el. 1843. májusában például 4700 fali téglát, 7100 fedél téglát, valamint 67 darab egyéb jellegűt értékesítettek, amiért összesen 102 forintot kasszíroztak; ugyanezen év júliusában 49 500 darab téglát adtak el, amiért 361 forintot kaptak.¹⁸⁸ A tégláégetés évi bevételét 1500–2000 forintra becsülhetjük, ami a majorsági bevételeknek 2–3%-át tehetette ki.

Szintén a földesúri monopóliumok közé tartozott a sörfőzés és a pálinkaégetés is, de kezdetben a serfőzést ellenszolgáltatás nélkül átengedték a városnak.¹⁸⁹ Az 1730-as években arról tudunk, hogy Szapáry földesúrnak volt egy sörfőzője, a század közepén Batthyány uraságnak már kettő, s mindegyik a város közepén helyezkedett el. A jelentős német lakossággal rendelkező városban a sörre nagy kereslet lehetett, nem véletlen, hogy a serfőző a későbbiekben is az egyik legnagyobb adófizető volt a városban, ugyanakkor az árendabevételek sorában az uradalom is igen sok pénzhez jutott a mester révén. Amikor Batthyány átvette a birtokot, az azt követő első gazdasági évről készült direktori pénzügyi észrevételezés is kiemelte, hogy a serfőzésből igen szép haszon jön, nevezetesen 1744-ben egy évre a serfőző zsidó 200 forintot fizetett árendában a földesúrnak a serfőzés jogáért.¹⁹⁰ Ez a későbbiekben is így volt, például 1837-ben a legtöbb adót Kani-

¹⁸³ MOL. P 1313. 38. 77/44.

¹⁸⁴ MOL. P 1313. 37. N.514–520.

¹⁸⁵ Barbarits, 1929.

¹⁸⁶ MOL. P 1330. 1. 1835. N.78.

¹⁸⁷ Barbarits, 1929. 121. p.

¹⁸⁸ MOL. P 1330. 1. 1843. N.107–108., N.123–124.

¹⁸⁹ MOL. Kamarai Levéltár. E 156. U et C. 69. 16(a). 1714. július 5.

¹⁹⁰ MOL. P 1313. 37. 70/1. N.634.

zsa város pénztárába Leopold András serfőző fizette, jelesül 52 forintot.¹⁹¹ Emellett ugyanabban az évben bérleti díjként – amibe beletartozott a sör- és pálinkafőzés és -árulás joga, plusz a mellette lévő Lámpás vendégfogadó használata – 2000 forintot fizetett a földesúrnak.¹⁹² A serfőző üzemeket a földesúrnak kellett rendben tartania, az amortizáció értelemszerűen őt terhelte. 1843-ban például az uradalmi serházban egy 80 akós kádat kellett kicserélni, mert a régi teljesen leromlott. Ehhez persze megfelelő minőségű dongafát kellett beszerezni, ami elég hosszú időbe került.¹⁹³

Az uradalomnak állandóan szüksége volt a mindenkori építkezéseire: ácscokra, kőművesekre, bádogosra, cserepezőre, lakatosokra, kovácsokra stb. Ezeket a mesterembereket az uradalom vagy a városi iparosok közül szerződtette és alkalmazta, vagy pedig az uradalom településeiről bízott meg kézműveseket a munkák elvégzésére. Viszonylag sok adatunk van arról is, hogy az iparosok esetében is volt a majorátus uradalmi között munkaerő-áramlás, amelynek során az egyik uradalomban dolgozó kézművest rendelt le a körmendi irányítás Kanizsára. Így például a kanizsai központi épület bútorzatát a homokkomáromi asztalos készítette el, a homokkomáromi kastély ácsmunkájára Rohoncról rendeltek le ácsot stb.¹⁹⁴ 1750-ben például azt írta a tiszttartó, hogy a malom és egyéb épületek befedéséhez 100 ezer fenyőfa zsindelyre lesz szükség, amit helyben fognak legyártani.¹⁹⁵

Voltak alkalmi mesteremberek is, akik tartósan nem, de átmenetileg, néhány évre letelepedtek Kanizsán, s az uradalom megrendelésére speciális termelési tevékenységet folytattak. Sajnos ezekről nagyon esetlegesen, sokszor csak utalásképpen tudunk, iratanyag nem nagyon maradt róluk. Az alkalmi mesterség egy példája az olasz sajt készítő iparosok kanizsai tevékenysége. A sajt készítés Magyarországon főleg a 18–19. század fordulója táján terjedt gyorsan, egy részét már exportálták is.¹⁹⁶ A Batthyány-uradalmak területén több helyütt is dolgoztak sajt készítő, például az enyingi uradalom területén is működtek.¹⁹⁷ A sajt készítés alapját a juhtenyésztés teremtette meg. A juhtenyésztés mindenhol gyorsan növekedett, ennek eredményeképpen az 1830–40-es években Enyingen 21–25 ezer, Kanizsán 10–11 ezer darabos állomány volt már. Kanizsán a sajtot azonban nem juh-

¹⁹¹ ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837.

¹⁹² MOL. P 1322. 70. N.89–96.

¹⁹³ MOL. P 1330. 1. 1843. N.132.

¹⁹⁴ Lásd például: MOL. P 1313. 37. N.514–520.

¹⁹⁵ Ugyanott.

¹⁹⁶ Horváth, 1840. 315. p. 1802-ben Fiumén keresztül már több mint 13 ezer q sajtot exportáltak Magyarországról.

¹⁹⁷ Demeter, 1994. 615. p.

tejből, hanem az uraság svájccériája által adott tejből készítették. Közvetett bizonyítékunk van arra, hogy már 1744-ben is készült sajt, hiszen egy direktori elszámoltató levélben a jószágkormányzó „*Kanizsai Svajccestül járandó Sajt-pénz*”-ről beszél, ami világosan mutatja, hogy mire használták többek között a tehéntejet.¹⁹⁸

Szerencsére a kor kiváló agrárszakembere, *Nagyváthy János*, aki a Dél-Dunántúlon működve közvetlen tapasztalatokkal rendelkezett a térség városairól, az uradalmak működéséről éppen a kanizsai sajtkészítők esetét írta le híres könyvében.¹⁹⁹ A kanizsai sajtos ún. lódi vagy más néven pármái sajtot készített. *Nagyváthy* pontosan nyomon követte a technológiát. Leírása szerint, ha kövér sajtot akartak készíteni, akkor a reggeli és az esti tejet összetöltötték. A sajt készítő szobát megfelelő hőmérsékletre kellett felfűteni, hiszen a sajt nem szereti a hideget, majd az oltott tejet 3–4 órán keresztül aludni hagyták. Ezt követően egy tiszta nyírfa seprűvel addig habarták, amíg az aludttej össze nem tört, majd pedig sáfrányt törtek bele és ezt egyenletesen keverve rézüstben tűzre tették. Mikor elért egy megfelelő hőmérsékletet, levették, majd megvárták, míg a túró a fazék fenekére leszállott. Azt követően a meleg savót lemerték, s hideget töltöttek a helyére, a túró kivették, s nyugodni hagyták 2–3 óráig, amíg az össze nem esett és lyukacsossá nem vált. A túróból a víz elfolyt, a maradékot formába öntötték, majd lágy sóval meghintették, s pihentették, majd pedig nyolc héten keresztül minden ötödik napon megsózták. *Nagyváthy* leírásából kiderül az is, hogy a sajt készítéshez nagy beruházásra nem volt szükség: kellett egy alkalmas sajt készítő és tároló szoba, egy rézüst, tűzhely, valamint a speciális szaktudás.²⁰⁰

3.4. A zsidó iparosok tevékenysége

Láthattuk korábban, hogy a városban és a kanizsai uradalom területén zsidó kézművesek, iparosok az 1730–40-es évektől mindig előfordultak. Nagyon érdekesen világít rá a zsidó iparosok szükségességére egy, az uradalom által a vármegyéhez írt levél, amelyben arra hívják fel a figyelmet, hogy nem lenne szerencsés a zsidó mészárosokat tevékenységüktől eltiltani, mivel a keresztény céheseknek nincs akkora kapacitásuk, hogy a városban állomásozó katonaságot ellássák megfelelő élelmiszerrel, vagyis ezzel nemcsak a zsidó közösség, hanem az országos (birodalmi) érdekek is sérülnének.²⁰¹ Ez

¹⁹⁸ MOL. P 1313. 37. 70/1. N.636.

¹⁹⁹ *Nagyváthy*, 1822. 126. p. A másfél oldalas leírás megbízható, hiszen *Nagyváthy* úgy kezdi a fejezeteit, hogy „*A Lódi vagy Pármái sajtot így tsinálta szemem előtt két Olasz kanisán, a hertzeg Bathány Svájtzeriájában*”.

²⁰⁰ *Nagyváthy*, 1822. 127–128. p.

²⁰¹ A levélre hivatkozik: *Lendvai*, 1977. 188. p.

elég világosan jelzi az uradalom álláspontját, miszerint neki az egyértelműen anyagi hasznot hajtó zsidó iparosokra – akár a városi keresztény céhesekkel szemben is – nagy szüksége van.

A 18. század közepén még csak néhány mesterség kapcsolható a zsidó iparosokhoz. Egy 1751. évi árendás-adólista alapján tudjuk, hogy Kanizsán volt már sörfőző, szücs, mészáros és üveges zsidó.²⁰² Az 1770-es adóösszeírás szerint a tucatszói zsidó iparos között 3 szabó, 2 üveges, 2 mészáros, 1–1 varga, órás, gombkötő, kötélgyártó és cserepes található, vagyis az ágazati jelleget figyelve elég széles területet láthatunk.²⁰³ A zsidó iparosok természetesen a földesúr által oltalmazták a keresztény iparosokkal, céhesekkel szemben. Ebben az időben valószínűleg még jól megfértek egymás mellett, hiszen a mintegy 200 fős keresztény céhes közösség mellett a 12 zsidó iparos sok érdeket nem sérthetett. Problémák majd akkor keletkeztek a zsidó és a keresztény céhesek között, amikor a Mózes vallású iparosok száma Nagykanizsán erőteljesen megnőtt, s már komoly piaci konkurenciaként jelentek meg, erőteljes versenyt generálva egy versenyezni alig tudó céhes közösséggel szemben. A századforduló még csak a zsidó kereskedők elleni utálatról szólt (kereskedő házának felgyújtása, a házvásárlásoktól való eltiltás kísérlete stb.),²⁰⁴ az 1820-as évektől kezdve viszont már egyértelmű jelek vannak a zsidó iparosok lehetséges visszaszorításra. Ez persze országos jelenség is. *Eperjessy Géza* a dunántúli mezővárosi és falusi céheket elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a zsidó iparosok tevékenysége elsődlegesen azért jelentett veszélyt a céhesekre, mert a zsidók nemcsak iparosok voltak, hanem gyakran kereskedtek is, és olyan termékeket is forgalmaztak, amelyekkel a kereslet egy részét elvitték a régi iparosoktól.²⁰⁵ Kanizsán is van erre esetünk, 1835-ben például a keresztény céhes sütőmesterek arra panaszkodtak a város előljáróinál, hogy a zsidó sütőasszonyok „*süteményeket sütkéreznek s azt utcáról utzára hordozván árulgattyák*”²⁰⁶

A zsidó iparosok száma az 1810–20-as években kezdett el növekedni, néhány szakmában alapvető változást okozva. Egy uradalmi jelentésből ismert, hogy 1823-ban már 18 zsidó szabó volt a városban, ami ugyan elmaradt a mintegy 20 keresztény szabó számától, ám nyilván komoly vetélytársat jelentettek.²⁰⁷ 1848-ra pedig teljesen megfordultak az arányok.²⁰⁸ A for-

²⁰² MOL. P 1313. 37. N.70/19.

²⁰³ ZML. Conscriptio universalis 1770. Ö 46/84. Canisa.

²⁰⁴ TGyM. 72.4.1. 41. p. 1798.

²⁰⁵ Eperjessy, 1967. 80. p.

²⁰⁶ Barbarits, 1929. 301. p.

²⁰⁷ ZML. 1.a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1824. január 8. 1080.sz.

²⁰⁸ ZML. IV. 102/c. 1848. évi zsidóösszeírás. Nagy- és Kiskanizsa.

radalom évében végzett zsidó összeírás szerint Kanizsán már 40 szabó és mellette 25 szabólegény és 5 szabóinas, összesen tehát 70 szabó élt; a mestereket számítva már másfélszer annyian voltak, mint a keresztény céhesek.²⁰⁹ A zsidó iparosok között a szabó volt a legfontosabb szakma, gyakorlóik tekintélyes, hosszú távon is működő kisüzemeket hoztak létre. Kiemelkedő ezek közül Wajdits Alajos szabósága, amely Kanizsa Fő utcáján évtizedeken át az egyik előkelő szabóüzem volt.²¹⁰ 1848-ban a zsidó iparosok szakmastruktúrájában találunk még 10 festőt, 7 zenészt, 6 üvegest, 5 mészároslegényt, 4 szücsöt, 3 irhást, a kisebbeket nem említve. Összesen 19 hagyományos ipari/kézműves tevékenységet folytattak a zsidók Kanizsán, ugyanakkor igen sok olyan mesterség fordult elő náluk, amelyek egyrészt a szolgáltató iparhoz, másrészt az értelmiségi tevékenységhez tartoznak. Utóbbira jó példa a tanítók, orvosok magas száma, de említhetjük a zenészt, a mérnököt, a kántort, stb. is.²¹¹ Látható, hogy kanizsai specifikumként a zsidó iparosok viszonylag kevés szakmát jelenítettek meg (mintegy fele volt ez a városban található összes iparágnak); ugyanakkor a szabóiparban dolgozók számát alig érte el az összes többi – iparban dolgozó – izraelita száma. Az is látható, hogy a szabók mellett voltak egyéb textil- és ruházati iparosok is (szücsök, irhások, sapkacsinálók stb.), ami egyben azt is jelenti, hogy a zsidó iparosok esetében erőteljesebb volt ennek az iparágnak a koncentrációja, hiszen a kézművesek mintegy 60%-a a ruházati iparhoz kötődött. (A keresztény céhesek esetében 30–40% körül mozgott az arányuk.)

A zsidó iparosok napi működésük során gyakran ütköztek bele a városi keresztény kézművesek tevékenységébe, s hosszú évtizedek kellettek ahhoz, hogy a reformkorra elfogadtassák magukat. A folyamat magától persze nem működött volna, kellett hozzá herceg Batthyány Fülöp s rajta keresztül az uradalmi vezetők szándéka, akik igyekeztek megvédeni a zsidóságot, s ugyanakkor számukat a betelepedés szabadságával folyamatosan szaporították.²¹² Az uradalmat rideg pénzügyi szempontok mozgatták, a fő cél egyértelműen a minél nagyobb bevétel megszerzése volt, s láthattuk a mezőgazdasági fejezetben, hogy a földesúrnak Kanizsán nem volt sok földje, így minden eszközt meg kellett ragadnia, hogy a mezővárosból pénzt lásson, s ehhez a zsidók befogadása jó lehetőség volt. Ugyanakkor a földesúr 1848 előtti hatalmi jogosítványai erőteljesen kordában tartották a városiak zsidó-

²⁰⁹ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1847/48.

²¹⁰ Ezen cégek továbbélésére világos bizonyíték az 1870-es évek után a Zalai Közlöny, mint legfontosabb helyi sajtóorgánum hirdetéshalmaz, amelyben ismétlődően felbukkannak, de említi őket Horváth Gyula is az 1861-ben kiadott munkájában.

²¹¹ ZML. IV. 102/c. 1848. évi zsidóösszeírás. Nagy- és Kiskanizsa.

²¹² Lásd részletesen majd a kereskedelmi fejezetet.

ellenes érzéseit (bár ez utóbbira azért vannak bőven jelek). Mindezzel együtt Kanizsa igen toleráns és az egyik legasszimiláltabb város lehetett a reformkor vége felé, amit többek között a keresztények és zsidók által közösen szervezett olvasó- és vitakör létrehozása is mutat.²¹³

A zsidó iparosok városon belüli elfogadtatása küzdelmes folyamatára a levéltári forrásokban és az eddig megjelent ipartörténeti tanulmányokban bőven vannak bizonyítékok. A leglátványosabb, s bőségesen dokumentált esetsorozat a kanizsai keresztény és zsidó mészárosok között zajlott az 1810–20-as években. Az uradalmi mészárszéket sokáig keresztény mészárosok vették bérbe (említettük már korábban a Gefatter-családot), ám a századforduló után az árveréseken a zsidó kereskedők tudták a legtöbbet ígérni. Így került a mészárszék a leggazdagabb kanizsai zsidó kereskedő család kezébe: Lachenbacher Moyses²¹⁴ vette bérbe a 19. század elején, s mindjárt tovább is adta Rosenberg Farkas szintén zsidó árendásnak.²¹⁵ Ez már önmagában is nagy sérelem volt a korábbi keresztény árendásokra. Rosenberg Farkas azonban 1817-ben nem kívánta újra bérbe venni a mészárszéket, Pozsega megyében talált egy előnyösebb s nagyobb haszonnal kecsegtető lehetőséget, így azt újra keresztény bérlők vállalták fel, nevezetesen Rotsman Ferenc, Seidl Sámuel, Perger József, Eberlein János és Mátyás Pál (a társaság mindkét kanizsai mészárszéket kibérelte). A bérlők hosszú távra próbáltak berendezkedni, ám működésük során problémák voltak velük. Az árendások jelentős induló kölcsönt vettek fel másoktól, s ezen kívül kaptak pusztahasználati jogot is az uraságtól. Az uradalom jelentéséből kiderül, hogy a földesúrnak kellett a keresztény bérlőket segíteni: „szegénységöket azzal gyámolítani, hogy 10–15 ezer forintokat kamat nélkül nekik kölcsönzött”.²¹⁶ A bérleti díjat azonban krónikusan nem fizették, s a Kanizsához tartozó Zsigárdi pusztán tartott állatokat (mintegy 45 darab szarvasmarhát) áthajtották a közeli somogyi falvakba (Szentpéterre), nehogy a földesúr lefoglalhassa azokat az elmaradt bérleti díj fejében. Tartozásuk összege egyre nőtt, 1820 elején már 3159 váltóforintot tett ki, ami az uradalmat is kellemtelen helyzetbe hozta, hiszen egy esetleges csődeljárás esetén a nagybirtokost is veszteség érte volna. Végül is a tisztartónak sikerült a marhákat lefoglalnia, így viszont nem tudtak dolgozni a mészárosok. A társaság ígéretet tett az adósság kiegyenlítésére, ezért a marhákat visszakaphatták, ám időközben lejárt az árenda, s azt a szokásoknak megfelelően újra licitre bocsá-

²¹³ Silber, 1992. 1. 126. p.

²¹⁴ Lachenbacher Moyses nagykereskedőről, vállalkozóról a kereskedelemtörténeti fejezetben nyújtunk részletes bemutatást.

²¹⁵ MOL. P 1322. 168. N.11–13; illetve N.17–18.

²¹⁶ Az esetet idézi: Eperjessy, 1967. 127. p.

tották.²¹⁷ Az uradalom azt is egyértelművé tette, hogy a mészárosok még azt sem tudták kihasználni, hogy az élő állat ára viszonylag alacsony volt a feldolgozott hús árához képest. Nem véletlen tehát, hogy újra megjelent a színen Rosenberg Farkas bérlő, aki – kihasználva a keresztény mészárosok nehézségeit – elérte, hogy ezúttal hat évre kaphassa meg a mészárszékeket.

A volt mészárosok számára ez igen nagy csapás volt, s ettől kezdve, amíg a Rosenberg-árenda tartott, állandóvá vált a keresztények gerjesztette viszály a két társaság között. A kanizsai keresztény mészáros-céhmesterek még Bécsbe is felmentek, a hercegnél akarták személyesen elérni, hogy Rosenberget tegye ki a bérletből, s őket fogadja vissza. A Batthyányak bécsi direktora azonban nem engedte őket a herceg elé, mondván: a szerződést már megkötötték, a bérletet kiadták.²¹⁸ A mészárosok nem kívánták a véletlenre bízni a herceg döntését. Különböző igazoló leveleket vittek magukkal, amelyekből az derül ki, hogy Rosenberg nem ért ahhoz, amit csinál, s amit csinál, azt rosszul végzi. Vittek a céhmesterek egy egyházi megerősítő levelet, nevezetesen Hilarics Hány kanizsai gvárdiántól, aki azt írta, hogy „*miolta a Zsidó bírja a Nagy Kanizsai Vágó Széket*”, azóta a keresztény legények nem tudnak eleget tenni a céhartikusoknak, vagyis elhanyagolják a templomi kötelezettségeiket, nem vesznek részt a búcsújárásban, nem mennek misére és az ünnepek szentelésére (mivel nyilván nincs pénzüik s megélhetésük került veszélybe). Az egyházi szerint a zsidó mészáros visszaél a hatalmával: egyrészt nem a limitációs áron kapják a húst, másrészt a minőség sem jó: „...*még Karácsony Napján is vén bika húst kaphattunk*”.²¹⁹

De nemcsak az egyházat hívták segítségül a céhes mészárosok, hanem a városi tanácsot is maguk mellé állították, ami egyáltalán nem volt nehéz. A tanácshoz beadott jelentésben azt állították, hogy amíg korábban ők voltak a mészárosok, addig „...*az egész Publikumnak a legnagyobb meg elégedésével rendesen ki tartották*”, mégis megszüntették a bérletüket, s úgy kezelték őket, mintha értékükben megbuktak volna (vagyis csődbe mentek volna), holott ez egyáltalán nem következett be. A zsidó mészáros ellen felhozták, hogy a keresztény legényeket elzavarta, s ráadásul Rosenbergnek „...*nem tanult mestersége a hus vágás*”, ugyanakkor a zsidó Rosenberg a keresztény alkalmazottakkal vasárnap és más ünnepnapokon is dolgoztat. Hivatkoztak a tanács előtt arra is, hogy a fent vázolt folyamat „...*az egész helybéli kereszténységnek nyilván való botránkozására*” történt.²²⁰ Az uradalom ugyanis

²¹⁷ MOL. P 1322. 168. N.9–10.

²¹⁸ MOL. P 1322. 168. N.17–18.

²¹⁹ MOL. P 1322. 168. N.14.

²²⁰ MOL. P 1322. 168. N.11–13. Nyilvánvaló, hogy a felhozott indokok már a leírás első része alapján sem igazak, ám az instanciákban lévő erős túlzások, helyenként lódítások a

egyértelművé tette, hogy a földesúri földeken nem a céhszabályzatok és nem a városi tanács mondják meg, hogy ki lesz a bérlő, hiszen a mészárszék az regálé, ez esetben egyedül az uradalom lehet a mértékadó.²²¹

Azért is ismertettük a két társaság összeződését ily részletesen, mert volt egy olyan szála is a történetnek, amely minden joghatóságot (város, uradalom, vármegye, helytartótanács) megjárta az 1820-as évek első felében, ez pedig a zsidó bérlő által tartott keresztény legények ügye. A céhesek 1822-ben a vármegyének azt írták, hogy a zsidó mészárosok az ő legényeiket elcsábítják, ezért a vármegye tiltsa el őket a mészáros tevékenység gyakorlásától. A zsidó iparosok számára azért volt nehéz a legényszerzés, mert a zsidóság általában nem szívesen adta ipari pályára saját gyermekét, s ennek fényében érdekes Chernel Ignácznak, az uradalom fiskálisának azon megjegyzése, miszerint „...több mesterségnél a zsidók ügyessége kitűnik és igen kár volna a keresztény legényeket mintegy azzal büntetni, hogy ezektől ne tanulhassanak”.²²² Az eset miatt kiküldött főszolgabírónak, aki az uradalom segítségével megvizsgálta a kérdést, Rosenberg azt állította, hogy ő Somogyból hozta a legényeit, s nem a kanizsai céhesektől csábította el. A főszolgabíró a céhes mészárosokat utasította az ellenségeskedés megszüntetésére. A Helytartótanács is utasította a vármegyét, hogy a céhesek ne akadályozhassák Rosenberget mestersége gyakorlásában, de ugyanakkor eltiltotta őt a keresztény legények tartásától. A vármegye engedélyezte volna Rosenberg cégbe való belépését. Az uradalom is megvédte a zsidó mészárosrost, mondván, hogy tevékenysége – ahogyan fentebb már jeleztük – nélkülözhetetlen az állami katonaság eltartását illetően, s kérte a Helytartótanácsot, hogy a keresztény legények tartását engedje meg a zsidó mészárosnak.²²³ Egyértelmű az iratok alapján, hogy a vármegye, az uradalom s a Helytartótanács is megvédte a zsidó iparosokat, nyilván a szélesebb gazdasági és polgári érdekekre hivatkozással, így a város tradicionális kézműves

kor természetes velejárói voltak. Eperjessy egyik megjegyzéséből például kiderül, hogy az adatok szerint a kanizsai mészárosoknak nem is volt önálló cégük, hanem csak egy másik (vagy helybeli, vagy vidéki) céghez tartoztak. Lásd. Lendvai, 1977. 189. p.

²²¹ Eperjessy, 1967. 128. p. Tegyük azonban hozzá, hogy több olyan dokumentumot találtunk, amely szerint az árendába adott gazdasági kapacitás használata során a bérlő tönkrement, s nem tudott fizetni. Ilyen volt például ifjabb Csacsinics György esete, aki 1821-ben ment csődbe, s mivel az adósság kapcsán lekötötte az uraságnak a házát, így az árverezésre került. Lásd: MOL. P 1322. N.205–206.

²²² Barbarits, 1929. 74. p.

²²³ Az esetet először Lendvai, 1977. 188–189. p. munkájában említi. A szerző által a 2006-ban kiadott iptörténeti tanulmányban felsorol még számos forrást, amit sikerült végigolvasnunk. Lásd. ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1822. március 4. 65.sz.; 1824. december 13. 2433.sz., 2434.sz., 2435.sz.

mesterei meglehetősen kilátástalan küzdelmet folytattak a piac megtartásért.²²⁴ Tegyük hozzá: az, hogy zsidó bérlők szerzik meg mészárszékek bérleti jogát, nem csak az uradalmi modellben, hanem például a sokkal zártabb alföldi városokban is egyre gyakrabban előfordult.²²⁵ A nagykanizsai eset nem egyedülálló, sőt *Eperjessy* mértékadó megállapítása szerint elég általánosnak tekinthető, amit az is igazol, hogy a forradalom előtti időben a vármegyék egyértelműen céhellenes álláspontot foglaltak el, s a céheket a fejlődés gátjának érzékelték.²²⁶

Vannak persze más esetek is a zsidó és a céhes iparosok érdekellentétére vonatkozóan. 1823-ban Blau Henrik zsidó szücsmester jelezte igényét, miszerint belépne a helyi céhbe, ám ettől ódzkodtak a mesterek. A kanizsai szücs céh azt kérte, hogy ne kényszerítsék a céhet zsidó mester felvételére, ugyanakkor a zsidó mestereket tiltsák el a keresztény legények alkalmazásától. Az ügy a Helytartótanácsig ment, amelynek levele szerint – az éppen érvényben lévő jogszabályok miatt – Blau Henrik zsidó szücs mesternek nem volt szabad más vallásúakat alkalmazni, a maga sorsabeliekkal kellett együtt dolgoznia (ezt szabadon tehet), ugyanakkor kimondták, hogy a keresztény céhet nem lehet arra kényszeríteni, hogy zsidót vegyen fel.²²⁷ Probléma volt a zsidó iparos legények felszabadítása is, ugyanis több esetben előfordult, hogy a zsidó inas letöltötte szolgálati idejét, ám a felszabadító levelet vonakodott kiadni a céh, hiszen ezzel akár céhmesterré is válhatott volna az iparos. Ez merült fel Neustadt kanizsai zsidó szíjgyártó esetében, akit a helyi szíjgyártó céh akadályozott meg a felszabadulásban; avagy említhetjük Práger Boldizsár festő inas esetét, aki vándorlása után a pozsonyi festő céhtől kérte a szabadulási levelet.²²⁸ Érdekes fordulat állt be a céhek és a zsidó iparosok közötti állapotban az 1820-as évek első felében. Korábban – amíg kevesen voltak a zsidók – a céhesek megpróbálták a céhekbe integrálni a zsidó iparosokat. Így például 1823-ban a zsidó szabókat fél esztendő alatt remekeltették, s a kanizsai szabó céhbe felvették. Az 1820-as évek második felében viszont megfordult a tendencia: a gyorsan szaporodó zsidó iparosok külön váltak, s megpróbáltak önálló zsidó céheket létrehozni. Ennek során létrejött az önálló zsidó szücs és a zsidó szabó céh.²²⁹ 1839-re jutott el odáig a város, hogy már megpróbálta létszámstoppal megakadályozni az iparosok számbeli terjedését, ekkor kimondta a tanács, hogy a városban hétnél több

²²⁴ Ezt hasonlóan látjuk, mint Lendvai Anna. Lásd: Lendvai, 2006. 227. p.

²²⁵ Lásd például Kecskemét esetét: Iványosi–Szabó, 1991. 59. p.

²²⁶ *Eperjessy*, 1967. 175. p.

²²⁷ Az esetet említi: Lendvai, 1977. 189. p.

²²⁸ Ugyanott.

²²⁹ *Barbarits*, 1929. 300. p.

sütőmester nem lehet, ám ezt a szabályt a vármegye elutasította, s „...a természetes igazsággal ellenkezőnek” minősítette, így két zsidó sütőmesternek is engedélyt adtak mestersége gyakorlására.²³⁰

Rövid áttekintésünkéből látható, hogy a tradicionális, a változásokhoz nehezen alkalmazkodó céhes iparosok a rendelkezésükre álló igen széles fegyvertár ellenére sem igen tudták megakadályozni, hogy a zsidó iparosok Kanizsára költözzenek, s ott mesterségüket gyakorolják. Fizikai villongások nem voltak az iparosok között, az uradalom (és a többi jogintézmény) ereje csírájában fojtott el minden effajta kezdeményezést, csak az 1848. évi események hevületében történt néhány kisebb atrocitás a helyi zsidóság ellen, ám annak mértéke szerencsére meg sem közelítette az ország egy-két városában bekövetkezett tragédiáét.²³¹

3.5. Modern ipari vállalkozások Kanizsán a reformkorban

A reformkor egyik nagy gazdasági változása a korai magyarországi gyáripár kiépülése volt. A külső kereslet emelkedése és a hazai mezőgazdaság gyors növekedése megnövelte a jövedelemtermelő képességet, s ez a hazai iparosok jelentős részét beruházásokra, fejlesztésekre inspirálta. Az utolsó rendi országgyűléseken egyre-másra születtek olyan törvények, amelyek hosszú távon is hozzájárultak a magyarországi ipar fejlődéséhez. Az 1839–40. évi országgyűlés a magyar ipar történetében amiatt is jelentős határkő, mert a gyárok jogviszonyáról szóló 1840. évi XVII., a társas vállalkozások létrehozásáról szóló XVIII., és a kereskedők lehetőségeiről szóló XIX. törvénycikkek jelentős „*feudális akadályokat*” háritottak el a tőkés ipari vállalkozások útjából.²³² Ezen és egyéb ekkor meghozott törvények eredményeképpen létrejött Magyarországon a szabad gyáralapítás lehetősége, a vállalkozók részleges szabadsága; a zsidóság városba költözésének törvényes lehetősége stb.

A modern nagyipari vállalkozások azonban többnyire a központi területeken (Pest), illetve az északi bányavidékeken jöttek létre. A Dél-Dunántúl térségét nagyrészt elkerülték az ilyen kezdeményezések, a térség legiparosodottabb városában, Pécsen is alig-alig volt gyáripári kezdeményezés (cu-

²³⁰ Barbarits, 1929. 301. p.; illetve az esetet említi: Eperjessy, 1967. 136. p.

²³¹ Erre sajnálatos módon sok példánk van, illusztrációként csak egyet említünk. A Nyugat-Dunántúl egyre jelentősebbé váló kereskedelmi gócpontját, Szombathelyt, ahol a mezővárossal gyakorlatilag egybeépült, Batthyány Fülöp herceg tulajdonában lévő Szőkeföldön 1848-ban feldúlták a zsinagógát, zsidó lakásokat fosztogattak; majd pedig Szombathely területéről kitiltották az izraelitákat. Lásd: Tilcsik, 2003. 116. p. (Jegyzetek).

²³² Mérei, 1980. 394. p.

korgyár, vasgyár stb.).²³³ A térségben létrejött gyárszerű üzemek is alacsony munkaerő-létszámmal működtek, ám mégis újdonságot jelentettek a hagyományos kisüzemek mellett. Fokozottabban érvényes mindez Zala és Somogy vármegye településeire. Nem véletlenül írja *Fényes Elek* Zala vármegye kapcsán, hogy „*Tulajdonképpen gyár egy sincs a megyében...*”,²³⁴ mindössze az egy-két helyen előforduló hamuzsír és a szekérkenőcs előállítását vélte a híres statisztikus valamifajta gyárszerű tevékenységnek. Természetesen az, hogy adott korban egy városban milyen vállalkozások alakulnak meg, avagy milyen ipari ágazatokban hoznak létre kapacitásokat, függ attól is, hogy a városon kívüli térségben milyen, már működő beruházások vannak, illetve hogy a kereskedelem mennyiben tudja az ipari termékeket értékesíteni. Kanizsa városa és uradalma Somogy és Zala megye határán helyezkedett el, ezért fokozottan érvényesnek érezzük a reformkor gazdasági szakírójának sorait, miszerint „*Gyárokból valamint több más megyéink, úgy Somogy is szűkölködik*”, vagyis komoly gyáripari kapacitás (leszámítva egy-két üveghutát, olajütőt stb.) a szomszédos Somogyban sem alakult ki.²³⁵ Délnyugat-Dunántúl legurbanizáltabb településén, Kanizsán is nagyon kevés gyáripari, vagy legalább már több embert foglalkoztató ipari szórványt találunk, de azért néhány esetet kétségkívül regisztrálhatunk. Ezek közül egynémely csak tervben létezett, néhány elindult a megvalósulás útján, de aztán felszámolták, míg egy-két életképes üzem is maradt az utókorra. A modern iparhoz persze modern gondolkodású, kalkuláló, kockázató vállalkozó ember is kellett (az „előfutár” generáció néhány helyi képviselőjéről van szó).²³⁶ Kanizsán ezek egy része a kereskedelem területéről érkezett, de voltak olyanok is, akik iparosként fogtak jelentősebb beruházásba.

Ha a kereskedelem területéről érkezetteket nézzük, akkor kiemelkedik a sorból a már többször említett Lachenbacher-család.²³⁷ 1843-ban „*Lachenbacher I. S. és Társa*” nagykanizsai kereskedő kért kiváltságot likörgyártó üzemére. Nagykanizsa város üzleti könyvei, valamint az uradalmi tisztek tanúságtétele alapján bizonyította, hogy a szeszipari vállalkozással legalább 40 ezer váltóforintnyi forgalmat fognak lebonyolítani. Azt ígérték a kérvényben a kérelmezők, hogy ha megkapják a kiváltságot, akkor még több embert foglalkoztatnak, mint eddig, ami azért is fontos, mert eme dolgozók „*különben csak kissé szűkebb években nem csak terhére válnak az egész vidéknek, de gyakran igen szigorú nélkülözö körülményeikben még vesze-*

²³³ Kaposi, 2006. 23–24. p.

²³⁴ Fényes, 1841. 1841. 455. p.

²³⁵ Bezerédy, 1839. 204. p.

²³⁶ A terminológiára: Lengyel, 1989.

²³⁷ Mérei, 1951. 293.p

delmére is”. A vállalkozók 12 ember állandó foglalkoztatását ígérték, s üzleti adataik szerint 1843. január 1. és október 31. között 32 828 forint és 37 krajcár forgalmat bonyolítottak le. A kérvény szövegéből kiolvasható az is, hogy a szaporodó kanizsai népesség egy része igen rossz körülmények között élhetett, vélhetően a bevándorlás és a belső népességszaporulat miatt jelentős munkaerő-főlöslég halmozódhatott fel, ezért írhatta Lachenbacher és Társa, hogy biztosan lesz munkáskéz a vállalkozás működtetéséhez.²³⁸ Az üzem még az 1850-es évek elején is működött, Lachenbacher társasága az 1850-es évek elején egy osztrák iparegyesületi lap kimutatása szerint a négy legjelentősebb nagykanizsai ipari üzem egyike volt.²³⁹

A kanizsai szeszfőzés egy új üzeme Blau Mózes kereskedő vállalkozása révén jött létre. Blau Mózes a napóleoni háború idején már híres terménykereskedő volt. Az Aradról származó Blau 1793-ban telepedett le Kanizsán, így a reformkorra az igen népes Blau-famíliának már a harmadik generációja folytatott gazdasági tevékenységet a városban.²⁴⁰ Blau 1835-ben hozta létre azt a rum- és likőrfőző üzemet (szeszfőzdét), amely aztán a leszármazottak tulajdonában egészen az első világháború utáni évekig fennmaradt. A cég már a reformkorban kereskedelmi összeköttetést tartott fenn Belgráddal és Zimonnal, ahonnan hajórakományokban hozatta Mohácsig a híres szlavóniai jó minőségű aszalt szilvát és egyéb nyerstermékeket, amit aztán Kanizsára szállítva vagy feldogoztak, vagy vitték tovább más belföldi vagy külföldi piacra.²⁴¹ A Blau-család tagjai módos emberek voltak, számos ingatlant vásároltak az 1840-es években, közülük a szeszfőzde tulajdonosa a forradalom idején a város fő terén rendelkezett egy igen nagy házzal.²⁴²

Tipikus gyárszerű üzemek voltak ebben az időben az olajütő malmok, amelyek az 1830–40-es években egyre erősödő, főleg az uradalmak által termelt repce termékkínálatára épültek. A magyar olajgyártás a 19. században kezdődött, egy szakirodalmi, de sajnos nem ellenőrizhető adat szerint 1829-ben már Nagykanizsán is működött egy olajütő gyár.²⁴³ A Batthyány-uradalmakban általában, így Kanizsán is foglalkoztak a majorsági gazdálkodás keretén belül repcetermeléssel, ami kiváló alapanyagul szolgálhatott.²⁴⁴ 1835-ben Mayer Gottlieb, a reformkor legnagyobb kanizsai kereskedője

²³⁸ Utal rá: Mérei, 1951. 339. p.

²³⁹ Nieder-Osterreichische Gewerb-Verein, 1851. január 2.

²⁴⁰ Többségük kereskedő volt. Lásd: ZML. IV.102/c. Zala megyei zsidóság összeírása, 1848. Nagykanizsa.

²⁴¹ Blankenberg, 1929. 290. p.

²⁴² Lásd később a város topográfiájáról írtakat.

²⁴³ Szathmáry, (é.n.). 9. p.

²⁴⁴ MOL. P 1330. 1. 1835. N.71.

jelentkezett az uraságnál azzal a szándékkal, hogy a herceg által eladásra kínált telkekből mindjárt kettőt is venne. A nagykereskedő kérése az volt, hogy az egyiket házat építhessen, a másikon pedig „*olajüttő gyárt állíthasson fel*”. A két telekért évi 40 pengőforint bérleti díjat kínált fel. A józanul gondolkodó tiszttartó azt javasolta a hercegnek, hogy el lehetne adni a telkeket, hiszen a zsidó ipari vállalkozó az uradalom által megtermelt repcét veheti majd meg; s a gyár által az uradalom értéke is nő. A direktor válaszában megjegyezte, hogy „*mivel ezen olaj gyárnak felállítása nem csak a haszonberek szaporodásának, hanem az uradalomnak érdeke, mindenképpen előmozdítatik.*”²⁴⁵

A 19. század első felében megindult polgárosodás folyamata egyre nagyobb keresletet alakított ki sajtótermékek iránt. Kanizsán *Wajdits Józsefnek* 1832-től kezdve könyvkereskedése, könyvkötészete és kölcsönkönyvtára volt Kanizsán. (Megjegyezzük, hogy egy 1824. évi térkép szerint Kanizsán már volt valamilyen bizományosi könyvkereskedés, erről azonban nem tudunk semmi pontosat.)²⁴⁶ Zalában a megyeszékhelyen ekkor már volt könyvnyomda. 1836-ban a köztisztviselőként álló nagykanizsai könyvkötő nyomdaalapítási engedélyért folyamodott a vármegyéhez. Kanizsa városa támogatta a kérést, többek között azt írják, hogy „...*Városunk, mint Magyar Országgi kereskedésnek a nevezetesebb Kereskedői helyeknek egyike...Könyv sajtóval szűkölködik, és így Kanizsán leendő felállíthatása annyival inkább hasznos, amennyivel annak létele nem csak iskolai könyveknek a nagykanizsai nevezetes kereskedéshez megkívántató nyomtatékoknak megszerezhetőségét könnyebbítené...*”. Wajdits olyan nyomdát akart felállítani, amely könyveket is elő tudna állítani – írja *Gyimesi Endre*.²⁴⁷ A Helytartótanács válasza még meg sem érkezett, máris újabb nyomdaalapítási igény érkezett Nagykanizsáról, mégpedig Vusztl Alajosé, aki szintén könyvkötő és könyvkereskedő volt, s a vármegye ezt a kérést is támogatta. A Helytartótanács azonban szűk látókörű politikai nézetei miatt elutasította a kérelmezőket. Wajditsot mégsem lehetett eltántorítani akaratától, titokban könyvkereskedése mellett mégis elindította nyomdáját, azonban egy drámakiadás kapcsán lelepleződött, s alig tudta elkerülni a szigorú büntetést: könyvkiadási tevékenységét a merész vállalkozónak fel kellett függesztenie. Viszont fiát, ifjabb Wajdits Józsefet (aki 1832-ben született) szintén a könyvnyomtatásra taníttatta, belőle aztán a 19. század második felében híres nyomdász, s sokáig a legnevesebb kanizsai könyv- és újságkiadó vált. Végül is csak 1850-ben jöhetett

²⁴⁵ MOL. P 1322. 19. N.506–507.

²⁴⁶ Sz. Cenkí–J. Halász, 1995. 150–151. p.

²⁴⁷ Gyimesi, 1990. 246. p.

létre az első engedélyezett könyvnyomda Nagykanizsán.²⁴⁸ A vegyes foglalkozás másik része, a könyvkereskedelem nem mehetett rosszul Wajditsnak, ezt az is mutatja, hogy 1842. december 1-jén feleségével (született Trebitscher Anna) együtt a zsidó templom mögötti területen az újonnan kimért telkek közül vásárolt egyet, amelynek értéke tekintélyes summa, 539 Ft volt.²⁴⁹

Az 1820-as évek elején telepedett le Kanizsán a Weiser-család (más forrásokban Veisernek írják nevüket). A Weiserek eredetileg vaskereskedéssel foglalkoztak. Érdekes módon a vaskereskedelem egy igen jól jövedelmező szakma lehetett, hiszen a Pichler-, a Hauser- és a Weiser-család is a jól élők közé számíthatta magát, házuk, boltjuk és raktáruk is központi helyen, a Fő utcán helyezkedett el. Kezdetben a vaskereskedelem még igen kicsiny volt, 1841-ben például még csak 2 szolgálóval működött a cég.²⁵⁰ Weiser János 1842-ben egy, a későbbiekben igen híressé vált vasgyárnak (vasfémöntöde és gépgyár) vetette meg az alapját, amely a 19. század utolsó harmadában országos hírnevet szerzett magának. Eleinte persze még szerény méretekben folyt a termelés a műhelyben; azonban a század második felében már „*tűzszekrényeket, kovács és gőzgéppalkatrészeket és más efféle munkákat készítenek*”.²⁵¹

A kor nagy divatja volt a dohányfogyasztás, nem véletlen, hogy a városban két ehhez kapcsolódó vállalkozás is született. A nagyobb méretű és hosszabb időn át élő üzem Spánier Ferdinánd kereskedőé volt.²⁵² A lutheránus Spánier fiatalon Hollandiában tanulta ki a szivargyártó mesterséget, amit hazatérve egy szivar- és cigarettakereskedéssel egészített ki. Esetében a termék forgalmazása természetesen össze szivargyártó tevékenységével. Az 1830–40-es években egyre nagyobb elismertséget szerzett a térségben. Spánier „*fűszerkereskedő és dohánygyártó*” üzletét 1841-ben jegyezték be a Soproni Váltótörvényeséknél, azonban a pontos termékstruktúrára, illetve az értékesítés nyereségére nem maradt adatunk.²⁵³ A szivar- és cigarettafogyasztás termékei a 19. század első felében nagyrészt importból származtak, ezért a Védegylet-mozgalom segítségére volt a kanizsai termelőnek, aki komoly szervezője is volt a helyi mozgalomnak. 1846-ban például a drávavidéki osztályról szóló jelentésben azt írják Spánier vállalkozásá-

²⁴⁸ Ugyanott: 246–247. p.

²⁴⁹ ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv. 1842. december 1.

²⁵⁰ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1841.

²⁵¹ Weiser, 1929. 309–310. p., illetve: Magyar–Zsidó Lexikon, 1929. „Weiser”. 629. p.

²⁵² Spánier Ferdinánd elsődlegesen kereskedő volt, ezért forgalmazási tevékenységére a kereskedelmet bemutató fejezetben foglalkozunk.

²⁵³ Iparcímár, 1846. 243. p.; illetve Srágli, 1991. 213. p.

ról, hogy „Újabb időben Spanier E. N. kanizsai szivargyártó kezdé gyárában e dohányfajokat használni (az ún. szulki dohányfajtáról van szó – K. Z.), s igen szép eredménnyel, mert szivarjai mind égésben, mind zamatban és illatban a legjobbakkal is kiállják a versenyt.”²⁵⁴ Az Iparcím tár adataiból ismert, hogy 1845-ben a Gyáralapító Részvénytársaság Zala megyében két ügynökséget létesített, Nagykanizsán és Keszthelyen, a kanizsai képviselője Spánier Ferdinánd volt.²⁵⁵ Spánier Ferdinánd „sikeresen megküzdött” a helyi konkurenciával, a Molenda-cigarettagyárral, hozzájárulva annak csödbemeneteléhez.

Ezzel már el is árultuk, hogy a másik dohánygyártó üzem a Molenda-cigarettagyár volt, amelynek történetéről már valamivel többet tudunk, mivel a cég csödbe ment, s a peranyag egy része megmaradt a Zala Megyei Levéltárban. Molenda Eduárd 1843-ban 32 éves, vagyis meglehetősen fiatal kereskedő volt. Kereskedését, s a hozzá kapcsolódó „cigarro-fabricát”, vagyis szivar- és cigarettagyártó üzemét 1841 elején hozta létre Kanizsán. A szivargyár kezdetben a keszthelyi Anisics Pállal együttes vállalkozásként indult, ám másfél évvel később Anisics kivált az üzletből, s azt Molenda Eduárd vitte tovább. Anisics a közös vállalkozáshoz hozzácsatolt egy „Tűzi-játéki Fabricát” is. Fontos kiemelnünk, hogy az ipari vállalkozás egyben kereskedelmi jellegű is volt, vagyis a termelők saját termékeik eladásával is foglalkoztak. Ha nem is magas jövedelmezőséggel, de az 1840-es évek elején virágzott az üzlet, ezt az is mutatja, hogy az 1841/42. évi év adóbevallás szerint a *Molenda és Anisics Társaság* 14 forintnyi adót fizetett, amivel a kanizsai kereskedők középmezőnyébe tartoztak,²⁵⁶ ugyanakkor csaknem háromszorosan múlta felül az átlagos kézműves-jövedelmet.

A csödéper bevallásai szerint az üzlet rosszabbra fordulásának több oka volt, amelyek együttesen vezettek a bukáshoz. Az egyik a társ (Anisics) két évvel a csőd előtt az üzletből való kiválásából következett, mivel „...a kereskedésben volt árneműeket öszveírás mellett átengedni nem akarván, alul írt kintelenített öszveírás nélkül azokat átvenni, ámbátor ebbéli tettének hibás voltát alul irtnak később elismervén kellett, s mivel azok a becs árnál többet nem érvén, még is Anisicsnak érettök feles sommát fizetnie kellene, ebből tetemes kára következett.” Molenda minden bizonnyal fenn akarta tartani az üzletet egyedül is, ám Anisics nem akart valós, hiteles osztozást, s a további működtetés kényszere miatt Molendának vagyoneszteséget kel-

²⁵⁴ Gelléri, 1892. 156. p.

²⁵⁵ Iparcím tár, 1846. 274. p.; illetve Srágli: 1991. 215. p.

²⁵⁶ ZML. IV.9/b. Nagykanizsa. 1841/42.

lett felvállalnia.²⁵⁷ Ráadásul Anisics hajdan pénz nélkül lépett be az üzletbe, ugyanakkor a felhalmozott pénzügyi nehézségeket maga után hagyta Molendára.

A másik nagy problémát az jelentette, hogy 1841-ben létrejött a fent említett Spánier Ferdinánd üzeme, amely egy jól menő vállalkozássá vált, igen erőteljes konkurenciát teremtve Molendának és Anisicsnak. A peranyagban megmaradt bevallás szerint az addig hitelezőként is működő Spánier Ferdinánd nem viselkedett tisztességesen; „... (Molenda) *szivar készítésben foglalkozó embereit lebeszélvén, az alól irtól magához vonta, kereskedésbéli tanuló segédjét éjjeli időkből szabad utcán magához híván, különféle ígéretekkel arra bírni igyekezett, hogy az alól irttat elnyomhassa; a mint most is naponként idegen és a saját emberei segítségével igyekezni nem szűnik*”.²⁵⁸ Mindez világosan utal arra, hogy a fiatal piacgazdaság „vadhajtásai” már itt is jelentkeztek; hadd legyen elég arra utalni, hogy ezt megelőzően a tradicionális szokások mellett tilos volt a vevőfogás, a munkaerő elcsábítása, az ígérgetés stb., szinte egész Európában szigorú városi statutumok uralkodtak ez ügyben.²⁵⁹ A reformkorra azonban ezek a hagyományok már veszítettek jelentőségükből, ezt használhatta ki Spánier.

A Molenda-cég esetében további jelentős probléma volt a finanszírozás megoldása. A vállalkozás elindításához kölcsönt is vettek fel, amelynek kamatai igen megterhelők voltak már az 1840-es évek elejére. Ráadásul az Anisics-féle üzemrész működési költségei is magasak voltak, így pl. az alkalmazott személyzet bére és a bérelt szoba árendája komoly összeget tett ki, nem is beszélve az említett játékok gyártásához szükséges anyagok beszerzési költségeiről, így például a salétrom, a cink, a puskapor, a bűdöskő ára és a papírköltség is igen magas volt az iratok szerint. Meglepően nagy volt a segéd bére, egy évre 300 váltóforintot fizetett neki Molenda. A közös jövedelmet ez az üzemrész 1500 forinttal terhelte meg. Probléma volt a Molenda és Anisics életszínvonalának fenntartására fordított összeg nagysága, amit megnövelt a házi szolga bére. A bolt árendája sem volt olcsó, igen magasnak tarthatjuk az évi 1230 váltóforintot. A pénzügyi problémák legkomolyabb tényezője azonban egyértelműen az volt, hogy a felvett hitelek nagysága nem állt arányban a vállalkozás jövedelmezőségével. A gyártás kezdetén a viszonylag nagyszámú selejt költsége is megterhelte a céget.

Molenda kénytelen volt egyre több hitelt felvenni. Érdekes módon a hitelezők sok helységről származtak, ami egyben mutatja az üzleti vállalkozás

²⁵⁷ ZML. IV. 14/i. Csődületi perek. Fasc.2. No.30.

²⁵⁸ Ugyanott. Zalaegerszeg, 1844. január 20. Molenda vallomása.

²⁵⁹ Weber, 1979. 183. p.

gazdaságföldrajzi kiterjedtségét is. A 19 fős hitelezői listán szerepel egy varasdi, egy körmendi, egy letenyei és egy pettaui egyén, vagyis a Kanizsától nem messze lévő városok kölcsönzői, de ezzel korántsem ér véget a sor. Találunk a hitelezők között három bécsi, két soproni, egy pápai, és egy triezsti személyt is, valamint ott szerepel a listán a „*laibachi cukorfinomító gyár*” is, amiből nagyjából világos, hogy Molenda üzleti tevékenységét nem korlátozta Kanizsára, hanem vásárlásaival, beszerzéseivel, illetve késztermékével eljutott egy 200–300 km-es sugarú körben lévő városokba is. Legnagyobb hitelezői között a kanizsai kereskedők szerepelnek, köztük találjuk többek között a vaskereskedő Weiser Jánost, valamint a kereskedő és fuvarozó Tripammer Károlyt, akik 2000–2000 forintnyi kölcsönt adtak Molendának. A hitelezők összes követelése Molendától 23 258 forint volt, ugyanakkor összeírt vagyona csak 7678 forintot tett ki. A 23 258 forintnyi tartozásból a felesége hozományát is vissza kellett fizetnie, amely 7000 forintot tett ki.²⁶⁰

Még egy, a kor modern szellemiségét idéző jelenséget kell megemlítenünk az 1840-es évekből, ez pedig a kanizsai zsidóság iskoláztatásához, valamint a gyáripár megszervezéséhez kapcsolódik. 1842-ben *Lów Lipót* rabbi, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett már korábban a kanizsai zsidó elemi fiú- és leányiskola létrehozásánál, új elgondolással állt elő.²⁶¹ Lów kezdeményezésére 1842. február 19-én megalakult a *Kanizsai iparos és kézműves egyesület*, amelynek alapvető célja az volt, hogy a kanizsai és magyarországi zsidók mesterségeket tanuljanak és kisipart folytassanak.²⁶² De nem a nagy létszámú szabó vagy cipézmesterséget, hanem hogy olyan szakmákat tanulhassanak, amelyek az országban hiánynak számítanak. Az egyesület nagyon gyorsan szerveződött, 1842 januárjában már 120 tagja volt, választmányában tekintélyes zsidó kereskedők voltak. *Villányi Henrik* szerint ez volt a Dunántúl első iparostanonc iskolája. Úgy oldották meg a gyakorlati képzést, hogy az izraelita vallású fiúkat céhmesterekhez adták inasnak, s a képzésükért fizettek. Ezenkívül komoly elméleti képzést is kaptak, például a későbbiekben az ipari rajzot Fischer Ferenc császári és királyi akadémiai festő tanította.²⁶³ A „*mestereket képző intézetben*” a Helytartó-

²⁶⁰ Ugyanott.

²⁶¹ A tudós Lów Lipót 1840–46 között volt Kanizsán rabbi.

²⁶² Villányi, 1929. 257. p.

²⁶³ Zalai Közlöny, 1928. december 25. Az újságcikk címe: Iparfejlesztés Nagykanizsán 1840-ben. A cikket ugyanaz a Villányi Henrik jegyezte, mint aki az 1929-ben Barbarits Lajos által szerkesztett Nagykanizsa városmonográfiában az izraelita hitközség történetéről írt tanulmányt.

tanács rendelete értelmében még 1844-ben meg kellett kezdeni az oktatást.²⁶⁴

Lőw Lipótnak egyéb nagy tervei is voltak, amelyek a kanizsai iparfejlesztés gondolatához kapcsolódtak: többek között a kanizsai gyáripart akarta megszervezni. Így például tárgyalásokat kezdett Back Bernát bécsi szövőgyárossal egy kanizsai szövőgyár felállításáról. Érdekes idézni Back Bernát levelét, hiszen abból kiderül, hogy milyen indokai lehettek abban a korban egy bécsi nagyvállalkozó nagykanizsai beruházásának.²⁶⁵ „*Segítségére lesz egy szövőgyár felállításánál. Ez a vállalat kockázat nélkül jövedelmező. Az önök vidékén legcélszerűbb „domestic” szövetekkel kezdeni. Ezt az árut megveszik a zágrábi és a vidéki kereskedők, amilyen állapotban a szövőszéket elhagyja. Hogy miért pártolom a szövőipart, azt a következőkben indokolom:*

1. *A zsidó nem mond le egyhamar arról a reményről, hogy milliomos lehessen. A gyáripar erre több reményt nyújt, mint a mesterség.*
2. *Vagyonos szülő gyermeke resteli a mesterséget, de gyáros lenni szeret.*
3. *Kisipar csak nagyobb városban jövedelmező, de gyár az ország bármely kis helységében is üzemben tartható.*
4. *A szövészetet egyszerre sokan tanulhatják.*
5. *Az országnak gyárakra van szüksége, nem pedig lakatosokra és kovácsokra.*

Egy derék morvaországi izraelita gyárvezetőt szándékozom önöknek küldeni. Az első 10 szövőszék az épületen felül 2000 forintba kerül. Mind-egyik szövőszék 40 forint forgalmi tőkét képvisel.” Tegyük hozzá, hogy a tervek készen voltak, de a beruházás sajnos nem valósult meg, nem utolsósorban a város konzervatív nézetei és ellenállása miatt.²⁶⁶ Pedig nagy volt a felbuzdulás, ezt egy 1845. évi pesti hírlapban megjelent, Kanizsáról szóló írás is igazolja, amely szerint „*Hallani, hogy egy gyapot-szövő gyár alakítására az aláírató ív már is telve*”, ami annyit jelent, hogy a részvények megvásárlására megfelelő számban jelentkeztek helyi polgárok.²⁶⁷ Szó volt ugyanakkor egy spanyolviasz készítésével foglalkozó üzem felállításáról is, erről azonban nem tudunk többet.

Mindebből világosan látszik, hogy a modern ipari vállalkozások szele ugyan elérte Kanizsát, ám komoly gazdasági és társadalmi átalakulást egyelőre nem tudott okozni. A város kézműiparában továbbra is a kisüzemi

²⁶⁴ Lásd: Srágli, 1991. 214. p.

²⁶⁵ Zalai Közlöny, 1928. december 25.

²⁶⁶ Villányi, 1929. 257. p.

²⁶⁷ A levél szövege megjelent: Molnár, 1990. 50. p.

modell maradt a meghatározó, társas vállalkozások csak a fent említett néhány gyárszerű kapacitás, valamint régi mesterségek, például molnár, mészáros stb. tevékenységi terén jöttek létre. A város iparszerkezete tipikusan mezővárosi volt, ahol az agrárkörnyezet termelése az iparosok jelentős részét ellátta alapanyaggal (bőrpar, faipar); ugyanakkor gyorsan fejlődött a ruházati ipar és a textiltermelés. Láthattuk azt is, hogy Kanizsa ipara nemcsak céhes magán-kézművesipar: a céhesek mellett az ipari struktúra fontos része volt az uradalmi ipar, a város tulajdonában lévő ipari kapacitás, valamint az egyre nagyobb számban megjelenő, a hagyományos feudális jogviszonyon kívüli, a földesúr alárendeltségébe tartozó zsidó iparosok tevékenysége. Abban persze, hogy modern nagyipari vállalkozások (pamutipar, vasipar stb.) nem jöttek létre a városban, nagy szerepe volt a gyorsan fejlődő kereskedelemnek: a térség kommerciális központját jelentő Kanizsa esetében a professzionális szintre fejlesztett kereskedelem révén bármit be lehetett szerezni. Mielőtt azonban bemutatnánk a forgalmazás szféráját, vessünk egy pillantást arra, hogy a kézművesek milyen anyagi körülmények között éltek, s jövedelmeik hogyan viszonyultak a más ágazatokban szereplőkhöz.

4. A városi kézművesek vagyona és egyéb gazdasági tevékenysége

A nemzetközi és a magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írásnak az utóbbi egy-két évtizedben egyre fontosabb témájává vált a vagyon- és jövedelemszerkezet vizsgálata. A falvak s a városok, különösképpen a kutatástechnikailag jobban megfogható kisvárosok jó lehetőséget nyújtanak a különböző szaktudományok számára, hogy kisebb közösségeket különböző aspektusokból elemezzenek, s ezzel a hagyományos jogi meghatározottság mellett realisabb képet vázoljanak föl az adott társadalmakról, egyes rétegekről, csoportokról. A szociológia, az antropológia, az etnográfia, a kvantitatív analízis megjelenése, s nem utolsósorban a matematikai statisztikai eljárások s ezeknek számítógépes támogatása az elemzések terén kiszélesítette a gazdaságtörténészek módszertani repertoárját, vagyis a rokon tudományok rendszerszemléletű módszereivel sokkal többet tudhatunk meg a történeti valóságról. Mindehhez persze jó témaválasztás és meghatározott források kellenek, amelyek viszont egyáltalán nem biztos, hogy a mindenkori valóságot tükrözik.²⁶⁸

²⁶⁸ (Gondoljunk csak arra, hogy a mai technikai eszköztár mellett mondhatja-e egy szakember, hogy az adóbefizetés alapján számított jövedelmek valóságosan is kifejezik egy adott társadalom jövedelmi rétegzettségét.).

Kanizsa esete részben alkalmas csak a vagyon- és jövedelmi vizsgálatra. A vizsgált korszakban egy olyan felmérés volt (1786-ban), amelyben a városban élő, telekkel és házzal rendelkező polgároknak, gazdáknak megbecsülték az ingatlanvagyonát.²⁶⁹ Ebbe a felmérésbe értelemszerűen nem tartozott bele a lakóépületen belüli ingóság felmérése, ez ismereteink szerint sem ebben a korban, sem a későbbiekben nem volt szokásos jelenség Magyarországon. (A házak, a hozzá tartozó földek felméréséről, az abból levonható következtetések bemutatására a várostopográfiai fejezetben szólunk majd.) A házon belüli vagyonra elsődlegesen a hagyatéki leltárak mutathatnak rá, erre az utóbbi évtizedekben szépszámú, kisebb-nagyobb volumenű vizsgálat született országunkban.²⁷⁰ Kanizsa esetében hagyatéki leltár főleg a századforduló környékéről áll rendelkezésre, nem túl részletes formában (de legalább van néhány darab), ezeknek a szakirodalmi elemzése is megtörtént már.²⁷¹ Sikerült viszont újabb hagyatéki leltárakat találni a városi Protocollumkötetek áttanulmányozásával, s ezeket is be tudtuk vonni a vizsgálatba. Ugyanígy találtunk olyan csőd eljárásokról adatokat, amelyekből megint csak érdemi következtetéseket lehet levonni a lakosság egyes elemeinek vagyoni helyzetére. A kézművesek jövedelmeire persze – hasonlóan más elemzésekhez – elsődlegesen az adóösszeírásokból következtethetünk, hiszen ezek a források állnak legnagyobb számban rendelkezésünkre.²⁷² Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy egy adóösszeírás torzíthat, s előfordulhat, hogy a bevallott jövedelmek távol állnak a valóságtól. Éppen ezért két olyan forrást választottunk, amit egyrészt eddig is használtunk s mivel részlegesen kontrollálni is tudjuk, így viszonylag sokat hivatkoztunk már rá. Nevezetesen az 1770. évi adóösszeírásról (kiegészítve az 1773. évi funduális könyv adataival) és az 1837. évi városi adóösszeírásról van szó, ezekből próbálunk következtetéseket levonni az iparosok jövedelemstruktúrájára, s egyéb kiegészítő források segítségével vagyonszerkezetére is fényt deríteni.²⁷³

²⁶⁹ TGYM. 72.195.1. Ez a forrás összességében közli az ingatlanvagyon nagyságát, de a tulajdonos neve mellett sajnos nem szerepel a foglalkozás megjelölése, így csak más forrásokból tudunk iparosokat azonosítani.

²⁷⁰ Lásd például: Benda, 2006/b.; Benczéné Nagy, 1978.

²⁷¹ Benczéné Nagy, 1977.

²⁷² Hasonló módszert követ például: Bácskai, 1988.; Szabó, 1994. stb.

²⁷³ ZML. Conscriptio universalis 1770. Ö 46/84.; illetve ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837.

4.1. A kézművesek jövedelmi és vagyoni helyzete a 18. század utolsó harmadában

Az 1770. évi adóösszeírás kapcsán már *Lendvai Anna* is azt állapíthatta meg, hogy a bevallott jövedelmek között – a szélső értékeket tekintve – igen nagy különbség látszik. A legnagyobb jövedelmet (200 és 150 forint) egy bádogos és egy tímár vallotta be, de találunk 70 forintos jövedelmű kőművest és 60 forintnyi összegről nyilatkozó ácsot is.²⁷⁴ A legmagasabb jövedelműek szerény létszámú társaságába általában azok tartoznak, akiknek a mesterségét a városban kevesen űzik, s akiknek tevékenysége általában egyedi jellegű munkát jelent, ugyanakkor szinte nélkülözhetetlen a társadalom számára. Ugyanakkor feltételezhető, hogy ezek a tevékenységi formák magas presztízsértékűnek számíthattak a 18. század utolsó harmadában. A nagyobb létszámú szakmák esetében (lásd a 31 főből álló szabó, avagy a 19 főből álló csizmadia kézműves csoportot) ennél alacsonyabb, de a számtani középátlagnál még mindig magasabb jövedelmeket találunk, bár kétségtelen, hogy nagy szóródás figyelhető meg a népes szakmákat illetően, így például találunk köztük 2–4 forintot kereső iparosokat is.²⁷⁵ Az összes bevallott nagykanizsai kézműves-jövedelem mintegy 3641 forintot tett ki.

A kézművesek gazdasági tevékenysége korántsem állt meg az iparos mesterség gyakorlásánál. A korabeli polgári életmód szerves része volt a földművelés, az állattartás és a nem utolsósorban a szőlészeti-borkészítési tevékenység.²⁷⁶ A polgárrá vált iparosok esetében természetes jelenség volt, hogy a városban telekkel kell rendelkezniük, de még az iparosok kb. egy tizedét kitevő zsellér besorolású kézművesek sem tudtak megélni földhasználat nélkül. A mezőgazdasági fejezetben bemutattuk már, hogy a város határában lévő szőlőhegyek alkalmat teremtettek arra, hogy ott a kanizsai városlakók 1–2 holdas birtokaikon szőlőt termesszenek és esetleg a szőlőkben lévő réteken, szántókon egyéb mezőgazdasági tevékenységet folytassanak. Utalunk még arra is, hogy az iparosok vagyonának, gazdasági kapacitásainak alakulása nemcsak vállalkozás vagy személyi döntés függvénye, befolyásolja azt számos iparág esetében a térbeliség, a földrajzi determináció stb., sőt egyes szakirodalmi álláspontok szerint a különböző iparok térbeli helyzete egyben társadalmi-gazdasági egyenlőtlenséget is kialakíthat.²⁷⁷

Az 1773. évi funduális könyv adataira ránézve azt látjuk, hogy a telekkel bíró letelepedett iparosok szinte mindegyike rendelkezett szántóval, rét-

²⁷⁴ Lendvai, 2006. 202. p.

²⁷⁵ ZML. Conscriptio universalis 1770. Ö 46/84.

²⁷⁶ Erről részletesebben lásd: Kaposi, 2006/b.

²⁷⁷ Dirlmeier, 2005. 431. p.

tel és kerttel.²⁷⁸ Ezek között néha jelentősebb méretű földeket is találunk. Így például a nagykanizsai oldalon Ittsics Márton szűrszabó mester összesen 20,6 holdas birtokkal rendelkezett; a Szentgyörgyvári utcában lakó Vanner József szijártó 3 hold kert mellett 14 hold szántóval és egy kisebb réttel is bírt, s földjei után több mint 6 forint árendára volt kötelezett, ami nagyjából háromszorosa volt a városi átlagnak. A Fő utcában lakó, több generációt megélt Zsül (a forrásban Sully) Mihályné takács (valószínűleg a férje utáni örökség kapcsán szerepel az özvegy neve) szintén csaknem 13 hold szántót birtokolt, s a sort folytathatnánk. A funduális könyv adataiból egy, az átlagosnál népesebb létszámú csoport, mégpedig a szűrszabó iparosok birtoklásának bemutatásával illusztráljuk a kanizsai kézművesek földviszonyait. (A táblázat adataihoz még annyit, hogy a 14 szűrszabó mind Nagykanizsán lakott, Kiskanizsán nem találtunk ebből a szakmából iparosokat.)

A szűrszabók földbirtoklása Kanizsán 1773-ban (magyar holdban)²⁷⁹

az iparos neve	kertje	szántója	rétje	összesen
Ribarics Mátyás	1,0	4	1	6,0
Troykó Tamás	0,2	2,7	0,7	3,6
Godek György	0,4	10	6	16,4
Tóth Mihály	-	8,5	6,2	14,7
Vallarics János	1,2	3	-	4,2
Sipek György	0,7	2,8	2,5	6,0
Szabó János	1,0	4,5	0,5	6,0
Poklesz János	2,7	7,6	-	10,3
Poklesz József	2,3	8,5	0,5	11,3
Poklesz Miklós	0,5	0,5	-	1,0
Ittsics Márton	1,2	18,7	0,7	20,6
Gáspár András	2,2	9,8	-	12,0
Koszarics Mátyás	-	9,1	-	9,1
Mezgár József	1,2	5	4,2	10,4
összesen	14,6	94,7	22,3	131,6

A táblázatból látható, hogy a 14 szűrszabó 1773-ban összesen 131,6 holdnyi mezőgazdaságilag hasznosítható földet birtokolt. Hangsúlyozzuk, hogy ez olyan föld volt, amelyet örökíthettek, s annak hovatartozását a föl-

²⁷⁸ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C. 1773.

²⁷⁹ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C. 1773. Az adatok 1248 négyszögeles holdban vannak megadva, a töredékholdak pedig 64-ed részben, amit az egyszerűség kedvéért és a számológép számára már eleve tizedes törtben adtunk meg.

desúr nem kérdőjelezhetette meg, vagyis tartósan, generációról generációra a família tagjainak birtokában maradhatott. Az egy mesterre jutó földállomány nagysága 9,4 hold volt, amely átlagosan 6 hold körüli szántóból, 2–3 hold közötti rétből és 1 holdas kertből állt össze. (A táblázat adataiból láthatóan kilóg egy név, mégpedig Poklesz Miklós, akinek alig volt földje. Az ő esetében érdemes elmondani, hogy az egyetlen volt a 14 szűrszabóból, akinek nem volt önálló telke, hanem egy másik iparosnak a telkén bérelt magának házat; elképzelhető, hogy ebben az időben még fiatal mester volt.)

A fenti átlagos földméretet természetesen ki kell egészítenünk a házhellyel, valamint a szőlőhegyekben lévő földdel,²⁸⁰ aminek eredményeképpen azt kaphatjuk, hogy egy kanizsai szűrszabó átlagosan mintegy 11–12 holdas birtokkal rendelkezett. Összevetésképpen: a környéken egy egész jobbágytelek kb. 24–32 holdas volt; ugyanakkor a telekátlag Mária Terézia úrbérrendeletének idején a volt török hódoltsági területeken nagyjából a fél telek körül járt, amely hozzávetőlegesen 12–16 holdas területet jelentett.²⁸¹ Mindebből pedig azt következtetést vonhatjuk le, hogy az iparos mesterség mellett a kanizsai kézművesek igen komolynak mondható mezőgazdasági termelést is folytathattak, aminek bizonyítéka a földek utáni árendafizetési kötelezettség, hiszen árendát akkor is fizetni kellett, ha semmit nem csinált az ember a földjével. Érdekes módon, ahogyan a funduális könyv adatfelvétele az utcákat illetően halad kifelé, úgy az iparosok esetében is megfigyelhető, hogy a birtokolt földjeiket illetően a szántók mellett egyre jelentősebbek lesznek a kaszáló rétek: a 2–4 holdas rétbérletek természetesen számítottak. A rétek nyilvánvalóan az állatok tartásához kellettek, amit egyrészt a fogyasztás, másrészt pedig az áruszállítás igaerőigénye magyarázhat.

A kiskanizsai oldalon – bár ott alig volt néhány iparos – a kézművesek esetében szintén találunk szántókat, réteket és kerteket. 1773-ban Kiskanizsán 11 kézműves élt, s mindegyik esetében egyértelműen látszik a nagykanizsaihoz hasonló házhelyen kívüli mezőgazdasági termelésre alkalmas földbirtok. Némi különbséget jelenthet a keleti városrész iparosaival szemben, hogy a kiskanizsai oldalon az iparosoknak több nagyállata volt. Így például Plánder Jánosnak és Plánder Pálnak 4–4 saját igás marhája volt; Farkas János 4 lóval rendelkezett. Ugyanakkor kevesebb fejős tehén és jóval több sertés jelent meg a város agrárius oldalán az iparúzők kezén. Ugyanak-

²⁸⁰ Lásd: SML. Conscriptioes vinearum (1767–1784). Szentmiklós, 1772. adatait.

²⁸¹ Wellmann, 1989. 959. p. Az úrbérrendezés idején a volt hódoltsági területeken 0,5; az egykori végvárvidéken 0,3, míg a királyi Magyarország területén 0,46% körül járt a telekátlag.

kor az is tény, hogy a kiskanizsai városrészben sokkal kisebb értékűek voltak az ingatlanok, itt a legjelentősebb kézműves-tulajdonos Pländer János volt, akinek 600 forintos ingatlana a nagykanizsai oldal középkategóriáját érte csak el.²⁸²

Az 1773. évi adatok elemzése kapcsán meggyőződésünk, hogy Kanizsa város iparosai esetében azok mezőgazdasági termelése nemcsak kiegészítette jövedelmüket, hanem annak alapját is képezhette. S akkor még nem is említettük, hogy az iparosok egyben kereskedők is voltak, hiszen termékeiket el kellett adniuk (értelemszerűen a mezőgazdasági termékek egy részét is értékesíteni kellett), s mivel nem nagyon voltak felvásárló szervezetek, így maradt a hetipiacon, avagy az országos vásárokon történő értékesítés. Nem véletlenül írja egy századforduló után keletkezett forrás, hogy az iparosok lassan kereskedőkké válnak, hiszen alig folytatják mesterségüket.²⁸³

Kérdés persze, hogy a kézművesek vegyes (ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi) tevékenysége mennyire tükröződik a vagyonszerkezetben a hagyatéki leltárak alapján. A választ két dolog is nehezíti, mindegyik a forrásokkal függ össze. Egyrészt kevés hagyatéki leltár maradt meg; másrészt pedig ami megmaradt, azokban a földekre történő utalás igen ritkán jelenik meg, a szőlő gyakrabban, a szántók, rétek, s főleg a kertek, ritkábban. A hagyatékok összeírói jó esetben egyben megadják a földek és az ingóságok értékét, így a pontos szétbontásra nem nagyon van lehetőségünk, csupán néhány esetben tudunk érdemi megjegyzéseket tenni erre vonatkozóan. A városi levéltárban megmaradt legrészletesebb, mintegy 14 oldalt kitevő hagyatéki leltár a 18. század vége felé elhunyt Moger József pintér mester vagyónához kapcsolódik.²⁸⁴ A példának választott iparosunk, Moger József pintér mester – korábban városi esküdt volt – háza a városközpontban, a kifejezetten iparosok által lakott Németh utcában, Modrovics János és Hajdú Mihály csizmadia mesterek épületei között feküdt. A kézműves jelentős épülettel, földdel és ingósággal rendelkezett. Háza egy négyes osztású építmény volt, amely állt egy szobából, egy konyhából, egy kamrából s egy hátsó helyiségből állt, utóbbi műhelyként funkcionált, ugyanakkor be volt

²⁸² A kiskanizsai iparosokra vonatkozóan felhasználtam a PTE BTK Doktori iskolájában az általam témavezetett Rábavölgyi Attila PhD-hallgató készülő dolgozatának néhány elemét is.

²⁸³ A kézművesek panaszlevele megjelent: Barbarits, 1929. 73. p.

²⁸⁴ Lásd: ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.; TGyM. 72.195.1 Ingatlan-összeírás; illetve TGyM. 72.3.1. és 72.4.1. Protocollumkötetek.

bútorozva, vagyis lakóhelyiségként is használták.²⁸⁵ Ehhez a házhoz tartozott még egy düledező gazdasági épület, egy új pajta, ugyanakkor volt a gazdasági épületnek pincéje és padlása is. A telekhez kert és szántó is tartozott. A korábbi telekösszeírás alapján Moger Józsefnek 2 holdas kertje volt, 1,5 holdas szántója és szintén nagyjából 1,5 holdnyi rétje, vagyis a belvárosi telekhez 5 hold mezőgazdasági terület tartozott a város határában.²⁸⁶ Az épület s a hozzá tartozó külsőségek értéke 1786-ban 1750 forintot tett ki, amely alapján a vagyonosabb iparosok közé sorolható a pintér mester.²⁸⁷ Joggal jegyzi meg *Benczéné Nagy Eszter*, hogy Moger pintér hagyatékának külön érdekessége, hogy a gazdasági épület jóval nagyobb értéket képviselt, mint a ház és a hozzá tartozó földek együttese.²⁸⁸ Nem minden esetben volt a gazdasági ingóság ilyen jelentős, egy másik esetben, az 1758-ban meghalt Isterics Pál hagyatékában az ingóság egésze a ház és a fundus összértékének mindössze 28%-át tette ki.²⁸⁹

Az iparosok kezén lévő földek a tulajdonosok között ugyanúgy mozogtak, mint a gazdák vagy egyéb városlakók esetében.²⁹⁰ Tipikus eset volt az örökösök közötti felosztás, amely esetében megfigyelhető gyakorlat, hogy ha két férfiörökös van, akkor megosztozhatnak a birtokon és a házon, de ha sok az örökös, akkor egy kézben öröklődik a ház és a föld, míg a többiek pénzbeli kielégítést kapnak (rendszerint adóslevél formájában). Az iparosok között is előfordult, hogy egyes mesterek jelentősebb adósságot halmoztak fel, aminek eredményeképpen földjüktől vagy annak egy részétől, esetleg házuiktól meg kellett szabadulniuk. Ilyen eset volt Mezgál Pál nagykanizsai kovács ingatlaneladása 1798-ban, amikor is a Magyar utcában lévő házát, valamint a házhoz tartozó szántót és rétet mesterségbeli társának, Hunil András kovácsnak adta el 750 forintért.²⁹¹ A nótárius bejegyzéséből kiderül, hogy az ingatlant jelentős adósság is terhelte. Igen széles volt az adóslista: szerepelt rajta a rigyáci korcsmáros, aki vásznat adott el Mezgálnak; a kovácsmester több éven keresztül nem fizette be a porciót; a homokkomáromi ispánnak kamatokkal tartozott, egy-két egyházi intézmény is szerepel a sor-

²⁸⁵ Érdemes megemlíteni Benczéné Nagy Eszter azon megállapítását, amely szerint a kánizsai házakat nagy általánosságban a hármasság jellemezte, vagyis a szoba-konyha-kamra hármasa. Lásd: Benczéné Nagy, 1977. 87. p.

²⁸⁶ ZML. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288/C.

²⁸⁷ TGyM. 72.195.1 Ingatlan-összeírás.

²⁸⁸ Benczéné Nagy, 1977. 87. p.

²⁸⁹ MOL. P 1322. 181. N.53–54.

²⁹⁰ Erre a TGyM. 72.3.1. és 72.4.1. Protocollumkötetek bejegyzései elég világos példákat hoznak.

²⁹¹ TGyM. 72.4.1. 16. p.

ban stb. Az adólistából kiderül, hogy Mezgál Pál igencsak nyakára hágott vagyonának, hiszen a 750 forintos vagyont 400 forint adósság terhelte már.²⁹²

A kovácmester nem volt egyedül a maga adósságával. A kanizsai iparosok között a legnagyobb adósságot s vele együtt a legnagyobb csődügyet Gefatter Ferdinánd mészáros produkálta az 1780-as évek második felében. Érdekes az iparos esetével közelebbről is megismerkedni, hiszen a Gefatter a város egyik régi polgárjogot nyert famíliája.²⁹³ Gefatternek jól kereső szakmája volt, s a földesúr kedvelt és megbízható emberének számított, hiszen többször bérelhette ki az uradalmi mészárszéket. Gefatter mészáros a város egyik értékes ingatlanát bírta, amelyet 1786-ban 8000 forintra értékelték (a házat és a hozzá tartozó földeket).²⁹⁴ A mészáros 1777-ben szerzett polgárjogot, kétszer nősült, első felesége Wittmann Katalin, egy kaproncai mészáros lánya, akinek halálával két árva maradt; második felesége Anna Mária Hafin volt. A vagyonosságát az is bizonyítja, hogy mindkét feleség jelentős összeget hozott a házasságba, az első esetben 5000 forintos, a második esetben pedig 1300 forintos móríngről van szó.²⁹⁵

Gefatter Ferdinánd tevékenysége a mészáros szakma egész vertikumát átfogta. Felvásárolta a marhákat, áthajtotta Kanizsára, feldolgozta, majd pedig eladta a terméket. (Mindezt persze nem egyedül, hanem alkalmazottakkal együtt végezte.) Ebből következően tevékenysége nem korlátozódott a város határára, amit jól mutat, hogy adósságai is több vármegye területéről jöttek össze. Voltak üzleti kapcsolatai a Vas megyében lévő jánosházi uradalommal, a Somogyban lévő csurgói uradalommal stb. Miután Gefatter adósságai elérték a kritikus határt, a városi tanács megindította a csődeljárást ellene.²⁹⁶ A csődeljárás kurátora a nagy pénzügyi tapasztalatokkal rendelkező Góry László volt, aki meglehetősen határozottan vezette le az eljárást.²⁹⁷ Egyébként érdemes megemlíteni Gefatter Ferdinánd védekezését: ő azzal indokolta eladósodását, hogy míg felesége élt, nekiállt házat építeni, ami igen költséges volt. Időközben azonban az asszony meghalt, a hozott pénzt ki kellett fizetni, s ezt csak kölcsönök felvételével lehetett megvalósítani. Hogy mennyire elfogadott ember volt Gefatter a városban, arra egy, a tanácshoz beadott kérvénye is rámutat: a fenti helyzetben a várostól kért kölcsönt (vagyis a magisztrátus szerezzen neki pénzt), hogy az építkezést

²⁹² TGyM. 72.4.1. 17. p.

²⁹³ Gefatter Ferdinánd polgárjoga: TGyM. 72.6.1. 1777.

²⁹⁴ TGyM. 72.195.1. Ingatlan-összeírás.

²⁹⁵ TGyM. 72.3.1. 161. p. Móríng összege.

²⁹⁶ TGyM. 72.3.1. 200. p.; illetve TGyM. 72.3.1. 179. p.

²⁹⁷ Erre lásd példának: TGyM. 72.3.1. 274. p.

minél előbb befejezhesse, s aztán eladhassa. Ezt azonban a város vezetése elutasította.²⁹⁸ Mivel más vármegyékben is szokott vásárolni, így ott is ki kellett hirdetni az adósságbejegyzést, sőt a Hétszemélyes Táblához is be kellett jelenteni az országos publikálás érdekében. A Kanizsa város kapujára is kitűzött felhívás szerint 1788 áprilisáig lehetett bejelenteni az adósságot, amire három hónapot hagytak; ha addig nem jelentkeztek a hitelezők, akkor a szabályok szerint később már nem lehet bevételni az adósságot. A hitelezők listája igen széles volt (lásd a következő oldal táblázatát).

A táblázatba foglaltakon túl még 8989 forintos adósságot hozott létre Gefatter Ferdinánd. Az viszont tény, hogy vagyona kisebb volt, mint adósságainak összege.²⁹⁹ A vagyonhoz érdekességképpen jegyezzük meg, hogy volt a massában (vagyon tömegben) három szőlő is: az első az Inkeyek pallini uradalmában a Förhénci-hegyen, a második Festetics gróf csurgóiszentmiklósi uradalmában a Szentgyörgyvári-hegyen, a harmadik pedig a jánosházi uradalomban a Somló-hegyen.³⁰⁰ A város megpróbálta a vagyon tárgyak közé ezeket is bevenni, ám a szőlők tulajdonjogilag nem a birtokoshoz tartoztak, így aztán ez nem is sikerülhetett. A városi fundust a kiküldött szakmabéliek megbecsülték, s 5916 forintra értékelték.³⁰¹ Végül is a csurgói domínium tisztartója beleegyezett, hogy Gefatter ottani szőlőjét a sequestrumhoz hozzácsapják.

Gefatter testamentumának 6. pontja szerint 100 arany, a 7. pontban pedig 530 forintból álló ősi javakról van szó, amit az osztálykor fel kell osztani. Maradt valami pénz a Plébánia után, amit az árvának kell adni. Gefatter egy „*födeles korcsmát*” is árendált az uraságtól (a táblázatban található a Zehenberger-féle adósság ezt jelenti), ezt külön kellett kezelni. Ugyanakkor veszteséget okozott a tőkeértékben, hogy korábban a katonaság elfoglalta és használta Gefatter házát, amiért korábban évi 570 Ft-ot is megadtak, azonban újabban már alig árendáltak belőle ki valamit, így a bevétel is csökkent, s csak évi 60 forint jött belőle.³⁰²

²⁹⁸ TGyM. 72.3.1. 91. p.

²⁹⁹ TGyM. 72.3.1. 114. p.

³⁰⁰ Lásd például Festetics gróf választát: TGyM. 72.3.1. 150. p.

³⁰¹ TGyM. 72.3.1. 117. p.

³⁰² TGyM. 72.3.1. 220. p.

*Gefatter Ferdinánd adósságainak listája*³⁰³

A kölcsönadó személye	A kölcsön célja	A kölcsön összege
Czenek Márton kalapos	-	100 forint
Moyses Lachenbacher	-	n.a.
Moyses Lövenstein	Kertcsinálás	12 forint
Reiter Tamás ácsmester	Istálló építése	17 forint
Majer Ilona szolgálólány	Szolgálo bére	8 forint
A Ferences-rend	Gefatter meghalt gyermekének eltemetéséért	1 forint 8 krajcár
Zehenberger Mihály, az uraság számtartója	Árenda ki nem fizetése	139 forint
Plamper József szappanos	-	n.a.
Spitzer Antal	Kölcsön	4 forint
Bendekovits Doricza csurgói birkásné	Juhok árának elmaradt kifizetés	n.a.
Aichringer János kalapos	Kalapvásárlás	3 forint 6 krajcár
László Imre lakatos	Ki nem fizetett bér	n.a.
Müllner János boltos	Ki nem fizetett vásárlás	n.a.
Káár Antal asztalos	Gefatter meghalt feleségének és gyermekének koporsójáért	16 forint
Schmidt Péter oskolamester	Gefatter gyermekének tanításáért	1 forint 6 krajcár
Schramler Majer szücs zsidó	Kölcsön	3 forint 9 krajcár
Steitner Pál pintér	Kölcsön	7 forint 10 krajcár
Tresser Sebestyén, volt vágólegény	Elmaradt bér	15 forint
Sóber Mihály mészáros legény	Elmaradt bér	28 forint 30 krajcár
Gajer József kovács	Istállóépítésnél elmaradt bér	n.a.
Pircham Mihálynak özvegye	Férje által végzett munka bére	n.a.
Szép György Commissarius Úr	Istállóhoz szükséges téglák ára	n.a.
Hopfer János kőműves legény	Gefatter házának kifestéséért elmaradt bér	n.a.
Steiner Ignácz (néhai) árvái nevében	Tutori követelés	n.a.
Thein Jakab patikárius	Gefatter volt feleségének gyógyítására vett gyógyszerek kifizetetlen számlája	82 forint 49 krajcár
Nagykamandon lakó Pongrácz Mihály özvegye	Somlóhegyi szőlőbirtok	158 forint

³⁰³ TGyM. 72.3.1. A Protocollumkötet 1787–88.év adatai alapján összeállítva. 1788. áprilisában tartották a hitelezők a gyűlést. Gefatter adósságai nagy részét elismerte, csupán néhány apró tételt tagadott.

A táblázatban szereplő nevekből az is látható, hogy a kisebb hitelezők döntő többsége kanizsai ember, főleg iparosok és kereskedők. Meglepő, hogy Gefatter – vélhetően tudatosan – viszonylag sok alkalmazottnak tartozott a bérével, ami arra utal, hogy a csőd felé már lehet, hogy „krajcáros” likviditási gondjai lehettek. Érdekes ugyanakkor az is, hogy a város legnagyobb mészárososa úgy vásárolt a boltokban, s úgy alkalmazott iparosokat saját építkezésénél, hogy azért nem fizetett, s majd csak később kívánta megtéríteni adósságát. Ez viszont azt sejteti, hogy Gefatterben megbíztak az emberek, vagyis stabilnak hitték anyagi helyzetét.

4.2. Az iparosok jövedelmi struktúrája a reformkorban

Nézzük meg a továbbiakban, hogy milyen változásokat látunk a reformkorban az 50–60 évvel korábbi állapotokhoz képest, s milyen volt a város jövedelemstruktúrája az 1837. évi városi adóösszeírás alapján.³⁰⁴ Ne felejtjük el, hogy ez a korszak már egy olyan időszak a város gazdaságának működésében, amikor a céhes iparosok mellett egyre jelentősebbé váltak a céhen kívüliek, s a régi szervezeti forma már nem volt igazán hatékony és versenyképes; s a kereskedők egyre inkább átvették a városban a vezető szerepet. Nyilván torzítja az adóösszeírás jelentőségét, hogy annak kivetése azok által történt, akik amúgy is bent ültek a város vezető testületeiben, úgy is mondhatnánk, hogy egyes gazdasági csoportok, társaságok eldönthették az adó arányait. Az adóösszeírás esetében alapos név és foglalkozási rostálás után 236 iparosnak vagy ipari szolgáltatónak vizsgáltuk meg a jövedelmeit. Ennek az iparos tömegnek az összes adója 1332 forint volt, vagyis összesen 26 640 forint jövedelem után fizettek adót. Egy iparosra tehát átlagosan 5,64 forint adó jutott. Figyelembe véve, hogy a városban összesen 1426 adózó ember élt, akiknek az összes adója 6603 forint volt, amelynek egy főre jutó átlaga 4,6 forintot tett ki, így mondhatjuk, hogy a kézművesek jövedelme az átlagos városi jövedelmet mintegy 20%-kal haladta meg. Azt természetesen nem tudhatjuk, hogy a bevallott jövedelemben az egyéb, nem ipari jellegű tevékenység mekkora szerepet játszott, helyette a tényre kell rögzítenünk, miszerint az iparosok vélelmezhetően jobban kerestek, s ebből következően átlagosan jobban is éltek, mint a nem-iparosok tömege. Mindez persze azt is jelentheti, hogy a döntő részben polgárjogot nyert iparosok tevékenysége a városiak számára perspektivikus lehetett a reformkorban, vagyis a gyorsan növekedő iparos létszám mögött a magasabb jövedelem elérhetősége sejlett fel. Tegyük hozzá, hogy az iparosok átlagos adója messze elmarad a kereskedelmi és diplomás emberek adója mögött, annak mintegy egyharmadát

³⁰⁴ ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837.

teszi csak ki, ez pedig elég egyértelműen mutatja, hogy ebben az időszakban a kereskedők számának rohamos bővülése nem a véletlen műve; jóval kifizetődőbb volt a forgalmazási szféra, mint az ipari.³⁰⁵ A jelenséget ugyanakkor meg is lehet fordítani: ha a társadalom alsó jövedelmi rétegét vizsgáljuk, s az adótömegből levonjuk az iparosok és kereskedők összes adóját, akkor azt láthatjuk, hogy az iparos pálya még mindig csaknem kétszer jobban fizetett, mint a hagyományos mezőgazdasági vagy egyéb tevékenység. S mivel az iparos populáció növekedése az 1830–40-es években meghaladta a városban lakó agrárlakosokét, így a városban élő szegények aránya sem nőtt nagyon. Mindezt némileg ellentétessnek érezzük azzal a szakirodalmi véleménynel, miszerint (például Pesten) a legalacsonyabb adót fizetők számának és százalékos arányának gyors növekedése figyelhető meg az 1840-es években.³⁰⁶ Esetünkben a kanizsai mintából levonható következtetések az ország városainak sokszínűségét igazolják.

Nézzük meg az iparos jövedelmek belső struktúráját. Az első kérdésünk, hogy kik alkották az iparos elitet, ha egyáltalán a legjobban kereső kézművesek nevezhetők elitnek. A statisztikai határként elfogadható 10 forintos adónagyságon felül 22 embert találunk, köztük két olyant, akit persze csak részben lehet iparosnak mondani, hiszen Leopold András serfőző legalább annyira volt kereskedő, mint iparos, míg Lováck Károly patikus esetében azt mondhatjuk, hogy legalább annyira értelmiségi s egyben kereskedő, mint ipari termék előállító. Számításainkból az adódik, hogy az iparosokon belül egy nem túl szélsőséges Lorenz-görbe eloszlás látszik. A 22 leggazdagabb kézműves az iparosok jövedelmének 28,6%-ával rendelkezett összesen; ha kivesszük a listából a két speciális foglalkozású személyt, akkor szelídebb görbét kapunk, vagyis ebben az esetben 8,5%-nyi iparos rendelkezett az iparos jövedelmek 22,3%-ával. Kérdés persze, hogy az iparos elitnek van-e szakmadeterminációja, vagyis vannak-e olyan szakmák, amelyek egyértelműen az elitbe tartozást garantálták. Adataink és számításaink alapján nincs. A 22 tagú elitben a legváltozatosabb foglalkozást űzők szerepelnek. Így például van a csoportban csizmadia, szűcs, varga, takács, kádár, kőműves, ács stb. Az viszont egyértelműen látszik néhány név alapján, hogy a városközpontban lakó iparosok nagyobb számban tagjai ennek az iparos-elitnek, mint a város szélén lakó, vélhetően később beköltözött iparosok.

Megvizsgáltuk a szakmák szerinti jövedelmi besorolást is. Előzetesen azt gondoltuk, hogy a városban található igen népszerű szakmák, mint például a legtöbb iparos által reprezentált takács, szabó, csizmadia, szűcs fog-

³⁰⁵ A kereskedőkkel való összevetést a következő fejezetben fogjuk bemutatni.

³⁰⁶ Bácskai, 1988. 86. p.

lalkozások az átlagosnál jóval nagyobb jövedelmet biztosíthatnak művelőiknek, vagyis népszerűségük a magasabb jövedelemmel kapcsolódik össze. Az elemzésből viszont nem ez derült ki.

A legnépesebb szakmákban az egy főre jutó adókötelezettség

szabó	3,8 ezüstforint
takács	5,7 ezüstforint
csizmadia	5,4 ezüstforint
szűcs	5,3 ezüstforint

A vizsgált népszerű szakmák mindegyike esetében az átlagosnál alacsonyabb jövedelmeket regisztrálhattunk. Ezzel kapcsolatban több tényezőre kell utalnunk. Egyrészt lehetséges, hogy a relatíve alacsony jövedelmek ezekben az ágazatokban a nagy létszám, s nem utolsósorban a megjelenő verseny következményei. Ne felejtjük el, hogy a zsidó iparosok megjelenése, a zsidó céhek kialakulása önmagában is szűkíthette a piacot. A szabók esetében érdemes arra rámutatni, hogy a 26 kézműves mester jövedelmének szóródása igen szűk intervallumban jelenik meg, a többség 2–3 forintot adózott, viszont volt köztük egy iparos, nevezetesen Klenk obsitos szabó mester, akinek adója a 12 forintot is meghaladta, s ez valamivel feljebb terelte a számtani átlagot. Ugyanakkor ezen foglalkozások létszámbeli növekedése lehet egyfajta gazdasági holtmozgás is, amikor az ágazat már nem biztosít nagy jövedelmet, ám népszerűsége még mindig vonzza a munkaerőt.

Hasonlítsuk össze a népszerű szakmák jövedelméről mondottakat más városok helyzetével. Az összehasonlítással kapcsolatban szerencsés helyzetben vagyunk Győr szabad királyi várost illetően, mégpedig két okból. Egyrészt Győr – hasonlóan Kanizsához – ebben a korszakban a magyarországi külkereskedelemben meghatározó szerepet játszott, hatalmas piackörzettel rendelkezett. (A modellt illetően annyi a különbség, hogy a város a Duna mellett feküdven a folyami szállításban volt elsődlegesen érdekelt). Másrészt *Szabó Péter* egy tanulmányában táblázatos formában szakmánként részletezve közzétette a város kézműveseinek és kereskedőinek adóösszegeit, s az egyik lista éppen ugyanabból az évből való, mint a kanizsai összeírás.³⁰⁷ Győrben 1837-ben a legnagyobb iparos szakma a csizmadia volt, 123 adófizető mesterrel, ezt követte a 79 kézművesből álló varga, az 53 fős szabó, valamint a 29 fős takács szakma.

³⁰⁷ Szabó, 1994. 58–59. p. Táblázatok.

*A legnagyobb létszámú szakmák adófizetőinek száma és az általuk fizetett egy főre jutó adó Győrben és Kanizsán, 1837-ben (forint)*³⁰⁸

Szakmák	Adófizetők száma		Egy adózóra jutó átlagos adó	
	Győrben	Kanizsán	Győrben	Kanizsán
csizmadia	123	26	1,7	5,4
varga	79	9	1,8	5,0
szabó	53	26	4,0	3,8
takács	29	28	1,5	5,7

A táblázat adataiból néhány következtetés kézenfekvőnek tűnik. Egyrészt látható, hogy a mintegy 19 ezer lakosú Győrben ugyanazon szakmákban jóval nagyobb kézműves-létszámot láthatunk: a csizmadiák esetében öthatszoros, a vargák esetében 8–9 szerez különbség is adódik, a Kanizsán ebben a korszakban gyorsan szaporodó takácsok esetében gyakorlatilag ugyanannyi mesterembert regisztrálhatunk, mint a kétszer akkora szabad királyi városban. Abban viszont nagy a hasonlóság a két városban, hogy a népes szakmák igen gyenge jövedelmezőséggel rendelkeztek. Győr esetében a csizmadiák és a takácsok szinte a legrosszabbul kereső foglalkozások voltak, Kanizsán legalább a középátlagot érték. Mindezek alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kanizsai jövedelmi arányok ezen népszerű foglalkozásokat némileg magasabbra értékelték, s ez valószínűleg egyben magasabb presztízzsel is párosult.

Érdekes ugyanakkor Kanizsán néhány szakma képviselőjének viszonylagos magas jövedelme. Kiemelkedik a két szappanfőző mester a sorból: már találkozhattunk a mindenhez értő vállalkozóval, Rosenberg Farkassal, aki 29 forintos adójával felülmúlta a kereskedő átlagot; Rozenstock Farkas jövedelme is kétszeresen meghaladta az iparos átlagot (érdekes módon a szappanosok Győrben is a jobban keresők közé tartoztak, az ottani 5 kézműves átlagosan fejenként 16 forint adót fizetett).³⁰⁹ A kanizsai mészárosok egyénienkénti jövedelmét nem tudjuk vizsgálni, ugyanis az adóösszeírásban „Mészáros Társaság” cím alatt vették fel őket, összes adójuk 41 forintot tett ki. Jól ment egy-két építőipari vállalkozónak: Brunner ácsmester özvegye csaknem 20 forintos adót fizetett, feltételezhető, hogy a céget ő vitte tovább (véltetően fia vagy férje testvére lehetett Brunner Mátyás ácsmester, ám ő csak 8 forint adót fizetett), de jól keresett Schmerl Lajos kőműves is az iparos átlagot háromszor meghaladó jövedelmével. Emeljük még ki a város

³⁰⁸ Ugyanott, illetve: ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837.

³⁰⁹ Szabó, 1994. 58. p.

közepén lakó Nőthig kalapost és Vidákovits bábost, valamint a később csődbe ment Trebitscher Keresztély özvegyét, aki könyvkötő volt, s 15 forintos adójával az iparos elit közepén helyezkedett el. Utóbbi anyagi helyzetéhez még annyit hozzá tudunk tenni, hogy az 1841. évi összeírás szerint tekintélyes földbirtokkal rendelkezett, 7,5 hold szántója és 9 hold rétterülete is volt az iparosnak.³¹⁰

Ha a legszegényebb kézműveseket vizsgáljuk, akkor az elithez hasonló jellegzetességeket figyelhetünk meg. Ez azt jelenti, hogy iparági besorolás szempontjából nem látunk szignifikánsan jellemző foglalkozási tevékenységet a keveset keresők körében. Szinte minden ágazatban találunk olyan kézműveseket, akik 2–3 forint között kerestek, legyen az akár bőripari, ruházati ipari vagy egyéb területen dolgozó szakember. A legkevesebb adót az iparosok között Ófner Péter ácslegény és Heffer János fésűs fizette. Ennél alacsonyabb értéket csak Darás József nemesembernél találtunk, de a nála feltüntetett néhány krajcárt nem nagyon tudjuk valódi jövedelemként fel fogni, nyilvánvalóan másból kellett élnie az egy szem nemesi előjoggal rendelkező kanizsai iparosnak Amennyiben az alacsony jövedelem ingatlanhiánnyal kapcsolódik össze (vagyis a kézműves valakinek a házában lakott bérlőként), akkor már világosabb a helyzet, hiszen ekkor az alacsony jövedelem egyben vagyontalanságot is jelent. De ebben az esetben sem mondható egyértelműen, hogy szegénységgel állunk szemben, hiszen lehet az összeírt fiatal és tehetséges iparos, akinek gazdasági-vállalkozási lehetőségei nagyok, s akár pár év alatt is előre kerülhetett a jövedelmi ranglétrán, egy jó házassággal pedig komoly előrelépés következhet be státusában.

Azt is érdemes megállapítanunk, hogy az egyre inkább a kereskedelem felé forduló keleti városrészben a földek szerepe az iparosok mindennapi megélhetésében valószínűleg folyamatosan csökkent a reformkor folyamán. Ez több mindennel összefüggött. Egyrészt nagyon gyorsan növekedett a népesség, a városiak által birtokolt terület viszont nem nőtt az 1811. évi örökszerződés megkötése után,³¹¹ így egyre szaporodtak azok a lakosok, akik eleve nem jutottak földhöz, telekhez (láthattuk az agrártörténeti fejezetben, hogy ez a szőlőművelésre nem vonatkozott). Másrészt a telkek osztódása már régen megindult, aminek eredményeképpen az egy kézben lévő átlagos földterületek is csökkentek. Harmadrészt pedig azt kell még megjegyeznünk, hogy a betelepültek nem is biztos, hogy földbirtokra vágytak Nagykanizsán, inkább a vásár lehetőségeit próbálták kihasználni. Kis-kanizsán ugyanez a folyamat nem ment végbe, bár a földnélküli zsellérek

³¹⁰ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1841.

³¹¹ MOL. P 1313. 207. N.150–159. Az 1811. évi örökszerződés.

száma ott is szaporodott, ám a város nyugati részében a földesúr folyamatosan méretett ki telkeket, amelyek lehetőséget teremtettek a jövevények letelepedésére, egzisztenciák megalapozására.³¹²

Összefoglalva az elmondottakat, arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy a vizsgált száz év alatt az iparosok helyzetét illetően nagyot változott a világ Kanizsán. A korszak elején az iparosok határozták meg a város működését, ők számítottak a legfontosabb gazdasági csoportnak, s az iparos pálya igen vonzó volt, amit jól mutat, hogy folyamatosan növekedett a kézművesek száma. A századforduló nagy hadikonjunktúrájában azonban az iparos pálya elveszítette pozíciójának jelentős részét, időközben felértékelődött a kereskedői szakma, ráadásul a város irányításában, s a leggazdagabb házakban is egyre több nagykereskedő jelent meg. A 19. század első felében, főleg a reformkor időszakában, amikor már szabadabb ipari vállalkozások jelenhettek meg, a hagyományos céhes kézműveseknek tovább csökkent a presztízsük, s bár jövedelmeik még mindig meghaladták az átlagot, már nem tudtak versenyezni a kereskedőkkel. Ráadásul óriási versenytársak jelentek meg: a céhen kívüli iparosok egyre nagyobb száma, a kereskedők ipari beruházásai, s az új szakmák képviselői is tovább rontották a hagyományos ipar túlélési esélyeit. A nagy ellenfél azonban nem az iparon belül jelent meg, hanem a *tercier* szektorból érkezett. A következő fejezetben ennek a változásnak a legfontosabb szegmensét, mégpedig a kereskedők előretörését vizsgáljuk meg.

³¹² Ez világosan látszik az 1857. évi térképről, amely szerint igencsak meghízott a település, egyre több utcája keletkezett az agrárius városrésznek. Lásd: Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. Nagykanizsa. Colomne XXIII. Sect. 60., Colomne XXIV. Sect. 60. (1856–60).

IV. A kereskedelem fejlődése

„Az az ország tehát, mely az újkori Európában fekszik s ipar és kereskedelem híjával van, szegény és gyenge; ellenben hacsak némileg is virágozik az ipar és kereskedelem hatása folytán, sokat nyom Európa politikai rendszerében”. Berzeviczy Gergelynek, az első magyar közgazdasági gondolkodónak az 1797-ben írt sorai¹ jól jellemzik a vizsgált korszaknak azt az alapvető problémáját, miszerint a Habsburg-birodalom rendszerébe ágyazódott magyar gazdaságnak óriási szüksége volt a külső piacok kihasználására, hiszen a külső kereslet kielégítésével igen tekintélyes jövedelem és egyéb, nálunk nem vagy alig gyártott ipari termék kerülhetett Magyarországra; ugyanakkor a kivitel lehetőségét a hazai infrastrukturális és termelési elmaradottság, az alacsony produktivitás kemény korlátok között tartotta. A külkereskedelmi forgalom erősítése, a volumen állandó növelése nemcsak birodalmi, hanem magyar érdek is volt, s erre a lassan meginduló osztrák urbanizációs fejlődés, illetve a szinte állandónak tekinthető államilag generált hadikereslet biztosította a lehetőséget. Nemcsak a birodalmi piac erősödött, az egész európai külkereskedelem teljesítménye gyorsult ebben az időben. Paul Bairoch szerint az 1840-es években az összeurópai külkereskedelem évi 2,9%-kal növekedett.² A gyors kereskedelmi növekedés addig stabil piaci pozíciókat rendezett át, így a rugalmas alkalmazkodás létkérdés volt egyes hagyományos termelő területek számára.³ Ám a magyar gazdaság szempontjából a külkereskedelem csak a jéghegy csúcsa volt: a magyarországi gazdaság és társadalom modernizációja elsődlegesen a belső kereslet növekedésétől, a jövedelmek emelkedésétől, s nem utolsó sorban a társadalmi közgondolkodás átalakulásától függött. Magyarország olyan tradicionális agrárország volt ebben a korszakban, ahol a népesség 85–90%-a még mindig a mezőgazdaságból élt, alapvetően falusi lakos volt, s igen nagy volt a társadalmi szegénység. Az urbanizációs fejlődés nagyon lassan haladt előre, városaink nagy része inkább falusias jellegű település, semmint a nyugat-európai városokra jellemző ipari vagy kereskedelmi központ volt. Berzeviczy gondolatainál maradván igazat kell adni neki abban is, hogy „Amennyire gazdagítja a nemzetet az ipar és kereskedelem, úgy viszont az ipar és ke-

¹ Tessedik–Berzeviczy, 1979. 343. p.

² Bairoch, 1996. 48. p.

³ Boldorf, 2003. 4. 400. p. Ennek a folyamatnak egy példája a korábban a vászontermelés területén meghatározó szerepű Szilézia, amely 1770–1840 között elveszítette addigi pozícióját, s lemaradt Írországgal szemben.

reskedelem sem virágozhatik ott, ahol a nép legalsóbb és legnagyobb részét, a nemzet alapját a nyomor sanyargatja. Ennek a legnépesebb osztálynak fogyasztása által ingereltetik a belföldi termékek előállítására”.⁴

Munkánk ezen fejezetében Kanizsa kereskedelemtörténeti aspektusait vizsgáljuk. Kanizsa város európai mércével alapvetően kisváros volt, viszont funkcionális működésével szervesen illeszkedett Nyugat-Magyarország és az örökös tartományok (Ausztria) keleti területeinek gazdasági rendszerébe.⁵ Foglalkozunk a forgalmazás infrastrukturális adottságaival, a Batthyány-uradalom és a kanizsai kereskedelem kapcsolatával, a kereskedők személyével és vállalkozásaikkal (megpróbálunk néhány életpályát felvázolni), a kereskedők jövedelmi és vagyonrendszerével, illetve néhány általános megjegyzést teszünk a kereskedelemmel összefüggésben a társadalmi kiegyenlítődés és önszerveződés kérdéséről. Megpróbáljuk bizonyítani azt az előfeltevésünket, miszerint Kanizsa városa azon kevés magyarországi település egyike volt, ahol a 19. század első felében egyrészt a kereskedelem növekedése révén nagyon gyors ütemben átalakult az egész város gazdasági rendszere, másrészt pedig a kereskedelem folytatása, permanens erősödése a társadalmi tolerancia igen magas szintjét alakította ki.⁶

1. Az infrastruktúra és az intézmények

1.1. Az úthálózat

A közép-európai térség történeti jellegű vizsgálata során szinte minden korszakra vonatkoztatva megállapítható az úthálózat, illetve a széles értelemben vett infrastruktúra silány állapota. Magyarország esetében az úthálózat elmaradottságának kérdése több tényezővel is összefüggött. Egészen bizonyosan hozzájárult a térség relatív tőkeszegénysége, ugyanis a népesség alacsony megtakarító képessége korlátozta a fejlesztési-beruházási lehetőségeket. De hasonlóan fontos ok lehetett a 150 éves török hódoltsági állapot, amely az állandó csapatfelvonulásokkal, portyákkal, a népesség elűzésével vagy megfélemlítésével a meglévő utak karbantartását sem tette lehetővé. A 17. század végén a felszabadító háborúk szintén sokat ártottak az ország útrendszerének. Nem volt ez másképpen még a fejlettebb nyugati térségekben sem; a 18. század lett az az időszak Angliában, Franciaországban, Hol-

⁴ Ugyanott, 346. p.

⁵ Cerman–Knittler, 2001. 178. p., ill. Bácskai, 1995. 77–89. p.

⁶ A toleranciához lásd: Fejtő, 2000. 70–71. p.; illetve: Silber, 1992.1. 126. p.

landiában, amikor a viszonylagosan gyors mezőgazdasági és ipari fejlődés már elengedhetetlenné tette a meglévő utak folyamatos javítását és megújítását, valamint új utak építését. A közlekedés rohamléptékű fejlődésének ezen korszakát olyan nevek fémjelzik, mint például John Macadam, Thomas Telford, John Metclife. A nyugati fejlesztési kísérletek elsődlegesen a magántársaságok, avagy magánszemélyek által finanszírozott és épített vámsorompós út (turnpike trust) létrehozására irányultak, ahol az építő 20–25 éves koncessziót kapott, s az út használatáért vámot szedhetett.⁷

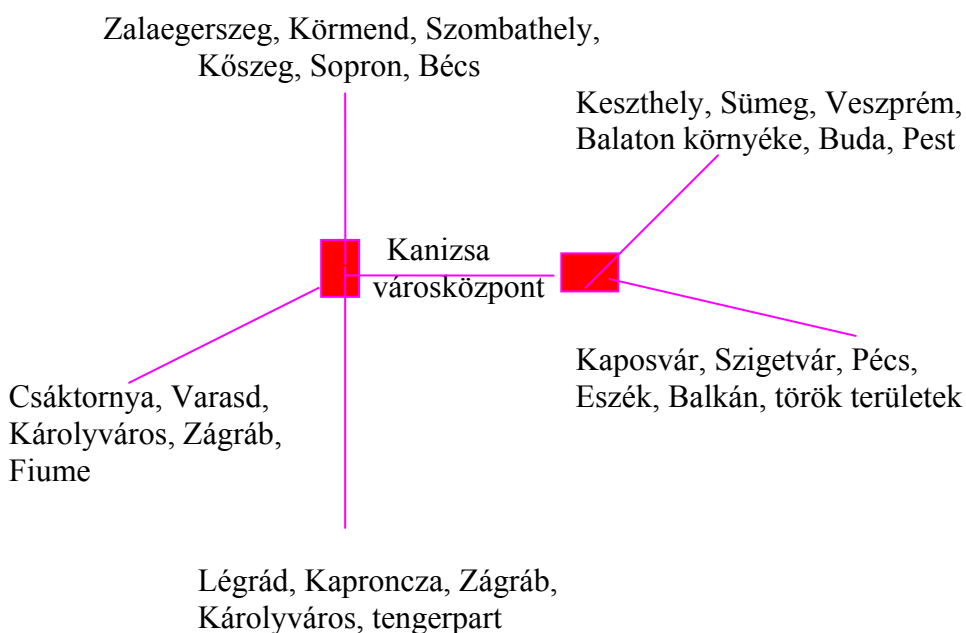
A 18. századi nyugat-európai változások orientálták mind a központi bécsi kormányzati vezetés, mind a helyi hatalom képviselőit arra, hogy adekvát válaszokat fogalmazzanak meg a magyarországi szállítási és közlekedési kérdések megoldására. A központi hatalomnak fontos volt az úthálózat javítása, hiszen az szorosan kapcsolódott a hadsereg igényeihez, mivel egy javított, kövezett út gyorsabb csapatmozgásokat tett lehetővé. Az 1780-as évek elején elrendelték a katonai felmérést, amihez egy Landesbeschreibungot (országleírást) is illesztettek, ahol pontosan meg kellett válaszolni az utakra és hidakra vonatkozó kérdéseket. A 19. század elején tovább folytak az ilyen jellegű munkák, 1806-ban még egy katonai útösszeírás is készült. Másrészt szüksége volt a hatalomnak arra is, hogy a királyi monopóliumot képező sókereskedelem útjai is javuljanak; Erdély vonatkozásában a nyugati vidékek felé futó kereskedelmi utak javítása jöhetett számításba. Harmadrészt pedig a postautak fontossága is az állami befolyás szerepét növelte, tudvalevőleg a posta mindenhol központi funkció volt.

Az állami szempontok mellett a gazdaság igényrendszere volt a másik lényeges tényezője az úthálózat létének, változásának. Az országot számos olyan út szelte át, amely még középkori eredetre nyúlt vissza. Ezek között voltak olyanok, amelyek a belkereskedelem szempontjából válhattak fontossá, míg jócskán akadtak olyanok is, amelyek a belső szállítás mellett a külső kereslet kielégítésében is nagy szerepet játszottak. Az országnak önmagában is jelentős külkereskedelme volt, ugyanakkor tranzitjellege is fontos volt. A 18. század vége felé Magyarország úthálózatát tekintve három olyan vonal volt, amely országos főútvonalnak minősült: így a Pozsony–Bécs–Adriai-tenger (elsődlegesen az Isztriai félsziget nyugati részén Trieszt kikötőváros); a Bécs–Buda–Pest–Erdély; illetve az országot délnyugati-északkeleti irányban átszelő Adriai-tengerpart–Kanizsa–Balaton-mente–Székesfehérvár–Pest–Kassa–Galícia vonal. A szakirodalom azon megállapítása, miszerint „... míg 1790-ben 770 km hosszú úthálózat szolgált a forgalmat, 1850-re

⁷ Kaposi, 1998. 5. 190–199. p.

már...1770 km”, amely világosan mutatja, hogy ha csak kis mértékben is, de az állam felismerte a fejlesztésben ön maga szerepét.⁸

Kanizsa az országos szempontokat figyelve igen kedvező helyzetben volt. Ha megnézzük a város korabeli közlekedés-földrajzi elhelyezkedését, akkor azt láthatjuk, hogy a mezőváros egy olyan csomópontban helyezkedett el, amelyből öt országos jelentőségű út ágazott szét.⁹ Ezek az utak – időben változó súllyal – mind az állami, mind a gazdasági igények szempontjából egyre nagyobb jelentőséggel bírtak. A kanizsai kereskedelem történetét vizsgálva mindenképpen érdemes az ötágú rendszert részleteiben is elemezni.

Pontos áruszállítási adatok nélkül nehéz lenne azt megmondani, hogy melyik lehetett a legfontosabb útvonala Kanizsának. Ha a kereskedelemre vonatkozó forrásainkat vizsgáljuk, akkor szembetűnő, hogy szinte mind-egyik iránynak meghatározó gazdasági súlya volt a mezőváros életében, bár kétségtelen, hogy némi aránymódosulások megfigyelhetők a 100 év alatt.

1. A Bécs–Kanizsa útvonal állami és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos volt. Mivel igen jelentős uradalmi központok feküdtek az utak

⁸ Mérei, 1980. 237. p.

⁹ Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. 1782–85. Colonne V. Sectio 21, 22. A felmérés éve: 1784.

mellett, így természetes, hogy ez olyan út volt, amelyre az állam időről időre némi figyelmet fordított. Természetesen az is lényeges, hogy az út mellett a Batthyány-család egyéb uradalmi központjai helyezkedtek el (Körmend, Vasvár, Ikervár stb.), de megemlíthetjük a megyeszékhely Zalaegerszeget, a püspöki városként élő Szombathelyet, vagy az ország fejlettebb régióit reprezentáló két szabad királyi várost, Kőszeget és Sopront. Kanizsa kereskedelme szempontjából fontos volt a városok, illetve a bécsi, bécsújhelyi piacok elérése, a gazdasági információs rendszer működése, a kereskedelmi tőke áramlása. De hasonlóan fontosnak érezzük azt is, hogy az ezen a vonalon közlekedő kereskedelem számára – s ez Kanizsa gyűjtő és továbbító kereskedelme szempontjából lényeges – a mintegy 40 km-re lévő Esterházy-mezővárosnál, Alsólendvánál rá lehetett csatlakozni a nagy országos fővonalra, a Bécs–Varasd–Zágráb útra. Ez a főút egyértelműen a külső keresletre való reagálást biztosította, ezen érkezhettek a bécsi vagy Bécs környéki kereskedők emberei, s ezen az úton szállíthatták kifelé a terméket.

2. A Bécs–Kanizsa út szerves folytatása volt a dél és délnyugat felé kiágazó két út, amelyeknek a lényege az volt, hogy mindegyik fontos piacokkal és kereskedőkkel rendelkező települések felé ment tovább, ugyanakkor mindegyikből el lehetett érni a horvát fővárost és a tengerparti településeket. A dél felé haladó út Légrádnál metszette a Drávát. Egy angol utazó, *Simon Clement* 1715-ben erre utazott, s élményeit rögzítve azt jegyezte fel, hogy Légrádnál a Dráván „... *hidaskompon keltünk át: a folyón keresztül feszített vékony huzal mozgatta, a huzalon nagy, láncos csigakerék függ, ez tartja a kompot (vagy a hidat), és ha ezt a láncot meglökik, a csiga egyik végétől átfut a másikra.*” Azt írta, hogy „*Az átkelés itt nem kerül semmibe*”.¹⁰ Mivel a Dráva a 19. század elejéig gyakran kiöntött Légrád körül, így a szállításra sokszor a drávadorneyei (drávadörnyei) révátkelőt kellett igénybe venni. Légrádtól aztán különböző irányokba lehetett tovább utazni, egyrészt a nyugati úton Perlakon keresztül lehetett Varasdöt elérni, másrészt Kapronca irányába a déli horvát területek is megközelíthetővé váltak. A Dráva a kereskedelem számára mindig létkérdés volt, szinte mindegyik forrásunk – akár 18., akár 19. századi – kiemeli, hogy a folyónak igen erőteljes a sodrása, tele van hordalékkal, törzsökökkel, örvénnyel, homokpaddal stb., vagyis egy biztonságos átkelő nagyon fontos volt a szállítók számára.¹¹ *Skerlecz Miklós* a *Descriptio*-ban és a *Projektum*-ban is felhívta a figyelmet erre a fejlesztendő útvonalra, mégpedig azért, mert egyrészt távolságot lehet vele csökkenteni a tengerpartról Buda és Pest irányába menő kereskedelem szá-

¹⁰ Clement, 1994. 104. p. ill. a bővebb szöveg: Kropf, 1921. 128–130. p.

¹¹ Romy, 1988. 44–45. p.

mára, másrészt pedig azért, mert a fiumei irányultságot erősíthette.¹² Tudvalevőleg az 1784. évi országos vámszabályozás szabadabb kereskedelmi (behozatali) szabályokat biztosított, így megnyílt a lehetőség a Kapronczán keresztül történő szállításnak. Akár Varasd, akár Kaproncza felől közelítettek meg Zágrábot, onnan már jó minőségű úton haladhattak tovább a tengerpart felé. Hadd említsük meg az 1803-ban elkezdett, s 1812-ben átadott Ludovica-utat, amely Károlyvárost kötötte össze Fiumével, de voltak kiépített leágazásai a másik két kikötőváros, Bakar (Buccari) és Zeng irányába is.¹³

3. A délnyugati irányultság Kanizsától a mai magyarországi 7-es főút vonalát jelenti, ez a Szapáryak uradalmi központjában, Letenyénél érte el a Drávát, innen kanyarodott vissza a már említett Alsólendvára, ahonnan tovább haladt Zágráb felé. (Természetesen Letenyénél is volt révátkelő, ám itt abban az időben még nem volt nagyobb forgalom.) Két továbbhaladási irányra kell a figyelmet felhívni. Az 1784-es vámszabályozás előtt Trieszt volt a kereskedelem tengerparti végcélja, amely köztudomásúlag Ausztria részét képezte, s a központi udvari fejlesztési elképzelések között a város kikötőjének és forgalmának fejlesztése igen lényeges kérdés volt. Ez azt jelentette, hogy Varasdról a Dráva partján haladva az osztrák Pettaun át vitt az út, átment Klagenfurton, s a Gradisca mentén jutott ki Triesztbe, vagyis a stájer és krajnai-karintiai területek felé is kereskedelmi funkciót töltött be.¹⁴ Ez az útvonal azért volt előnyös a kereskedők számára, mert egyrészt jó minőségű, kövezett út volt, másrészt a kereskedelmi tevékenység szabályozott volt, az állomásokon biztosan lehetett továbbfuvarozási lehetőséget szerezni, vagyis a kereskedőknek viszonylag könnyű volt megszervezni a szállítást (ugyanakkor az előbb emlegetett Kanizsa–Kaproncza-vonallal kapcsolatban a korabeli leírások pontosan azt emelik ki, hogy ott még egyelőre nem olyan jól szervezett a fuvarozási tevékenység). Azt azonban látnunk kell, hogy a 19. század első felében, s főleg majd a reformkor idején Fiume szerepe felértékelődik az ország gazdaságpolitikuskainak szemében, következésképpen minden olyan útvonal funkciója erősödött, amely valamiképpen a döntően olaszok által lakott, de mégiscsak magyar városnak számító Fiumét tekintette végcéljának. A másik irány értelemszerűen a tengerpart volt, Alsólendváról Csáktornyán át Nedeliczre, onnan pedig Varasd felé lehetett továbbhaladni. Megoldottá vált a folyókon való átkelés is. A Murán Szerdahelynél fahidat építettek, amely egy reformkori leírás szerint

¹² Berényi, 1914. 417. p.

¹³ Horváth, 1840. 323. p.

¹⁴ Berényi, 1914. 230–231. p.

60 öl hosszúságú és négy öl szélességű (vagyis durván 8 méter széles és 120 méter hosszú). A híd építési dátumát nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy nem reformkori létesítmény volt, hiszen 1809-ben már elmosta egy áradás, de aztán kijavították.¹⁵ A varasdi úton a Dráván való átkelésre is hídon keresztül nyílt lehetőség, nem véletlen, hogy igen forgalmas útvonal volt, nemcsak a kereskedők, hanem néha egész hadseregek is ezen keresztül közlekedtek. (A Dráván a másik fából készült híd Eszéken volt.) Sajnálatos módon a folyókon felfelé nem igen lehetett árut szállítani, szinte mindegyik 18–19. századi leírás kiemeli, hogy a stájer és karinthiai-krajnai területekről még érkezhettek iparcikkek Zala és Somogy vármegyébe, ám visszafelé az erős sodrás, az elmosott és állandó változó partvonalak, s ebből következően a vontatóutak hiánya miatt ez meglehetősen nehézkes lett volna.

4. Az északkeleti vidékekkel való összeköttetést az az útvonal biztosította, amely egyrészt csatlakozásait tekintve elérhetővé tette a nyugat-somogyi területeket, így például a Széchenyiek marcali, a Zichyek vrászlói, az Inkeyek pallini uradalmának termékpotenciálját, de fontos volt azért is, mert az emlegetett vidékek a 18–19. században elsődlegesen gabonatermesztő és állattartó területek voltak. Másrészt ezen útvonal révén Balatonparti területek is megközelíthetővé váltak.¹⁶ Tudvalevőleg a Budáról Fiume felé menő postaút a Nagyberék alatt tett egy nagy déli kunkort, s utána kanyarodott fel újra Marcalihoz, s aztán Kiskomáromon keresztül érte el Kanizsát.¹⁷ Ez az útvonal még Kanizsa előtt, Récsénél egyesült azzal az úttal, amely észak-északkeleti irányban haladt, s Keszthelyen keresztül a Balaton északi vidékeinek termékpotenciálját biztosította Kanizsa kereskedőinek. Keszthelyen túl természetesen a Balaton-felvidéki területek is rendelkeztek városokkal, illetve piacokkal, az említett útvonal több irányban ágazott el: egyrészt Veszprém és Székesfehérvár, másrészt Sümeg és Pápa kereskedői is előfordultak Kanizsán. Mindez azért fontos, mert ezek a városok közel Kanizsa-nagyságúak voltak a 18–19. század fordulóján, köztük például Keszthely a Festetics grófok mezővárosaként dinamikus fejlődésen ment át, a szabad királyi város Fehérvár és Veszprém szintén gyorsan növekedett. A kereskedelem s minden egyéb szempontból is egyre lényegesebbé vált az ország gazdasági fővárosának, Pestnek az elérése. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Pest városa a napóleoni háborús konjunktúra időszakában vált az ország tényleges központjává, s az ott kialakult gazdasági rend-

¹⁵ Bencze, 1986. 108. p.

¹⁶ Lásd pl. Kaposi, 2000. 85–86. p.

¹⁷ SML. Térképtár. „Rajzképe Somogy vármegyének” 1830. (Készítette Vörös László, Somogy megye főmérnöke.)

szernek igen nagy hatása volt a vidéki városokra. Pest lett a gazdasági központ: az ottani árak iránymutató, tendenciakijelölő árákká váltak, a pesti kereskedői etikett vált elfogadottá mindenhol, a divatot Pesten határozták meg stb., vagyis a Duna parti nagyváros egyre inkább gazdasági és társadalmi orientációs ponttá vált az ország életében.¹⁸ (Kanizsa kereskedői sem hagyhatták figyelmen kívül ezeket a folyamatokat, látni fogjuk, hogy több kanizsai kereskedő is Pestre költözött a vizsgált időszakban.)

5. Történetileg tekintve Kanizsa számára a török korszaktól kezdve mégis csak a Somogy felé való közlekedés lehetősége volt a legfontosabb. A város szinte Somogy vármegye határán állt, s Szigetvár eleste után a Nyugat-Dunántúl legfontosabb védelmi pontjává vált. Ugyanakkor a 16. században a világgiazi konjunktúrahátások miatt a magyar gazdaság számára, s főleg a Dél-Dunántúlon birtokos Frangepánok, Zrínyiek stb. számára is felértékelődött az élelmiszerkiszállítás, s azon belül is főleg a szarvasmarha-export lehetősége. Ez annyit jelentett, hogy a szlavóniai, bácskai, bánáti vagy alföldi területeken felhizlalt szarvasmarhacsordákat Dél-Somogyon, Istvándin, Kálmáncsán, Babócsán keresztül hajtották nyugat felé, s ez növelte Kanizsa kereskedelmi fontosságát. Kanizsa környéke, valamint a muraközi vidék mintegy szarvasmarha-gyűjtőponttá váltak az észak-itáliai, illetve a stájer területek elérése szempontjából. Kanizsa ugyan a töröké lett 1600-ban, s a 17. században a külkereskedelem volumene is visszaesett, ám a vidék továbbra is megtartotta korábbi gazdasági funkcióinak egy részét. Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy ennek a marhahajtási iránynak egy része lényegében egybeesett a Bécs–Eszék útvonal egyik hosszú szakaszával, amelynek jelentősége a török hódoltság utáni korszakra is megmaradt. A Kanizsától Eszék felé haladó út egyben postaút is volt,¹⁹ ezért állami pénzből tartották fenn s javították. A 18–19. században ez az út, bár a török területeket illetően külkereskedelmileg veszített jelentőségéből, irányultsága kezdett egyoldalúvá válni: mivel Magyarország számára volt Ausztria a legfontosabb külkereskedelmi partner, a délvidékről származó gabona és egyéb keleti termékek ezen az úton érték el Kanizsát, s onnan vitték tovább az osztrák piacok felé.

Legalább ekkora fontossága volt azonban annak, hogy Somogy megye nem rendelkezett jelentősebb piacközpontokkal, s igen elmaradott volt urbanus jellegű fejlődése (nem utolsó sorban azért is, mert ott volt piacként Kanizsa). A 18. században Somogy településeinek nagy része egészen biztosan Kanizsát tekinthette legfontosabb piacos helyének. Erre persze a meg-

¹⁸ Pest városáról: Bácskai, 1989.

¹⁹ Rummy, 1812. 47. p.

előző időszakok is adtak némi támpontot, hiszen Somogy közigazgatási rendszerét a török időkben Zala vármegyéhez csatolták, s az egyik legnagyobb járását is Kanizsai járásnak nevezték egészen 1799-ig. Kanizsa piaca felé több út is vezetett Somogyból. Ezek közül az egyik legfontosabb a vármegye középső területeinek (lényegében a mai 61-es út, bár nyomvonalában az egykorival nem teljesen azonos) bekötését biztosította, s ez út mellett igen jelentős falvak, mezővárosok helyezkedtek el (Kaposvár, Kaposújlak, Nagybjom, Böhönye). Közülük kiemelésre érdemes az Inkeyek iharosberényi uradalmának központja, továbbá a valamivel délebbre lévő postaúti központként szereplő Iharos falu.²⁰ Iharosberénynél érte el a kanizsai–kaposvári utat a szigetvári vonal, amely – szintén nagyrészt ma is létező nyomvonallal – a Czindery-alispán birtokközpontján, Ladon keresztül, a Somssichok földjén Kadarkúton és Mikén át újra csak a Czindery-féle Nagyatádon keresztül közelítette meg a Batthyány-mezővárost. Fontos az is, hogy Kanizsa szárazon való szállítási módszerrel a somogyi középső területek szempontjából könnyebben elérhető volt hosszú időn keresztül, mint a Zselic és a Mecsek okozta közlekedési problémák tömegét felvető Pécs megközelítése. Pécs hatósugara lényegében Szigetvár, Patosfa, Lad környékén véget ért, pedig a legnagyobb dél-dunántúli város másfélszer nagyobb népességgel rendelkezett, mint Kanizsa.²¹ Kanizsa felé a domborzati viszonyok relatíve jók voltak, komolyabb akadályt csupán a Kanizsa előtti, Iharosberénytől Pogányszentpéteren át a bagolai hegyig tartó mintegy 10 km jelentett, de ezt a kor embere – alkalmazkodva – ahol lehetett, egyszerűen megkerülte. Még annyit a keleti-délkeleti irányultsághoz, hogy valószínűleg a vrászlói, simonyi, pathi és miháldi birtokok uradalommá formálódásából is következett, hogy a reformkorra Vrászló is postaállomássá vált, s rajta keresztül az állattartó pusztákról viszonylag rövid idő alatt el lehetett érni a kanizsai piacteret.²² Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a somogyi megyeszékhely, Kaposvár városiasodása – bár fejlettnak tekinthető ipari szektorral rendelkezett – kezdeti állapotban volt,²³ így a vizsgált korszakunk végéig érdemben nem tudta befolyásolni a kanizsai piac működését, lényeges vonzó szerepe nem volt. Mindez azt jelenti, hogy egy óriási kiterjedésű piac-központ kezdett formálódni a megyehatáron lévő Kanizsa körül (persze en-

²⁰ Bezerédy, 1839. február 28. 193–205. p.

²¹ Pécs szabad királyi város lakossága a 19. század közepén mintegy 15 000 fő volt. Lásd: Kaposi, 2006. 13. p.

²² Kaposi, 2000. 76–80. p.

²³ Bácskai, 1975.; Lásd az iptörténeti fejezetben írtakat.

nek okai is a régmúltba nyúltak vissza, hiszen a kanizsai uradalom fele korábban Somogyban helyezkedett el).²⁴

Átfogóan vizsgálva az úthálózat kérdését egyértelmű, hogy Kanizsa Délnyugat-Dunántúlnak olyan részén feküdt, ahonnan gyakorlatilag szinte minden irányban karbantartott, így termék vagy terményszállításra alkalmas utak futottak szét, s így kiváló lehetőség volt arra, hogy ezeket a gazdaságföldrajzi adottságokat a város népessége és a földesúr kihasználja. Kanizsa fejlődését igen pozitívan befolyásolta az, hogy ehhez hasonló adottságokkal ezen a vidéken egyetlen város sem rendelkezett; talán Körmend földrajzi elhelyezkedése eredményezhetett volna valami hasonlót, ám nem tudott olyan piaci funkciót elérni, amely a zalai mezővároshoz hasonlíthatóvá tette volna. Az adottság azonban csak a lehetőséget jelenti a kereskedelem számára. Az elkövetkező fejezetek próbálják majd megvilágítani, hogy mit sikerült mindebből valóra váltani.

Ejtsünk néhány szót arról, hogy Kanizsa kereskedelme hogyan illeszkedett más városok piacaihoz, hiszen esetenként félrevezetőnek tűnhet a szakirodalom szerint is sokat emlegetett osztrák iparosodás és városiasodás kifejezés.²⁵ Az újabb nemzetközi gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások is megerősítik, Ausztria ebben a korban bár jóval iparosodottabb ország volt, mint Magyarország, de foglalkoztatási mutatóit tekintve a népesség döntő többsége ott is az agrárszektorban dolgozott, ugyanakkor az osztrák városi népesség alig múlta felül a magyarországit. Az osztrák városiasodás valójában jelentett egy nagyvárost (Bécset), néhány 10–20 ezer fő közötti várost (Graz, Linz), s ezen kívül igen sok kisvárost, amelyek népessége nem haladta meg az 1000–2000 lakost.²⁶ (Ugyanezt lehet látni más vidékeken, a 19. század eleji Angliában lévő 1036 városból 237-nek 1000 lakosnál kevesebb lakosa volt; illetve a városok 60%-a 2500 főnél kevesebbel rendelkezett.)²⁷ Vagyis a kereskedelmi utakon folytatott szállítás volumene szempontjából fogadópiacként alapvetően két térség jöhetett számításba: egyrészt a bécsi irányultságú forgalom, másrészt pedig a tengerparti (hegyvidéki) területek elérése.

²⁴ MOL. P 1313. 36. Lad. 13. N.1. 1717.

²⁵ Szándékosan nem használjuk a „városodás” kifejezést, nézetünk szerint ugyanis a városiasodás szemantikailag magában foglalhatja a városok szaporodása fogalmát is.

²⁶ Cerman–Knittler, 2001. 181. p.

²⁷ Longton, 2000. 471. p.

1.2. A kereskedelmi utak minősége, a szállítás lehetősége

A Kanizsán összefutó kereskedelmi utak a Dunántúl jobb minőségű útjai közé tartoztak, így a kommerciális forgalom nagy része, a postaszolgálat, a hadsereg ezeket a vonalakat használta. Az utakat általában kavicssal, kőzúzalékkal, homokos kavicssal borították, ami azt biztosította, hogy esős, rossz időben vagy akár télen – ha nehezen is –, de használhatók voltak. Magda Pál 1819-ben megjelent munkájában azt írja, hogy „*az egész Muraközben jó utak vannak, Csáktornytól Varasd, Stájer Ország, Kottori és Szerdahely felé, innét Alsó Lendváig, Kottoritól Molváig*”, vagyis a Kanizsától nyugatra lévő utak állapota vélhetően relatíve jó volt.²⁸ A terhelés ugyanakkor folyamatosan növekedett, az útrendszer állapota viszont technológiailag nem változott, s ez a 19. század közepére már okozott némi szállítási-kapacitásmozgatási nehézséget. Az utak általában 4–5–6 öl, vagyis mintegy 8–11 méter szélességűek voltak, s a városhoz közeledvén rendszerint javult az állapotuk.²⁹ A Kanizsa–Bécs postaúton Zalában a folyóvizeken 35 köhíd és 84 fahíd vezetett át. A köhidak közül az egyik Kanizsa határában, Pallinnál épült, s ez már két boltozatra volt építve.³⁰ Voltak a kivezető utak között olyanok is, amelyeket a leírásokban igen rossznak minősítettek. Így például a Letenye felé vezető út már Kanizsán is valamivel keskenyebb volt az átlagnál, a városban lévő szakasza homokos, utána agyagos, „...*Esztergnyei völgyig agyagos és rossz – Esztergnyei völgytől Rigázi mezőig mégyen csavargóssan, és legkisebb nedves időben is felette rossz*”.³¹ Idézett forrásunk a reformkor elején készült, s azt mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a 18. század első felében még igen rossz minőségű, ápolatlan utak futottak szerte az országban, az utakkal való foglalkozás inkább csak Mária Terézia uralkodásának közepétől indult meg. Esős időben, s főleg hosszan tartó csapadékhullás után a sárba beleragadt szekerek, a mozdulatlanságra kárhoztatott kereskedők, a csavargóknak és útonállóknak kitett forgalmazó emberek mindennapos jelenségei voltak a Dél-Dunántúl kereskedelmének.

A vizsgált korszakban a korabeli dokumentumok – s ez a szakirodalomból is tudható – egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a kereskedelmi szállítás lassú volt. A hagyományos szekerező szállítási módszerrel egy nap alatt jó időben 30–50 km-t lehetett megtenni. Abban az esetben, ha az időjárás esős volt, akkor ez a távolság akár a felére is csökkenhetett. A 19. század

²⁸ Magda, 1819. 30. p.

²⁹ Lásd pl. Bencze, 1986. 138. p.

³⁰ Ugyanott, 137–138. p.

³¹ Ugyanott, 146. p.

elején készült hadmérnöki leírás adatai szerint például a drávodörnyei révtől Nagykanizsáig tartó távolság, amely mintegy 25 km-nek felel meg, korabeli technikával lovasoknak 6–7 óra, szekerekkel 8,5–10 óra alatt volt megtehető. A Nagykanizsától Kiskomáromba vezető úton 20 km-es távolság lovasoknak 4–5,5 óra, szekereknek pedig 6–10 óra alatt volt teljesíthető.³² A forgalmat nagyon lelassította a két nagy folyón való átkelés. Varasdnál, a fahídon igazából ez még nem volt nagy probléma, ám Légrádnál, a Dráva és a Mura összefolyásánál már hosszú idő is eltelhetett, amíg a révnél átkelt a szállító. Ugyanez volt jellemző a folyókon lévő többi átkelőre is, Letenyénél, Perlaknál stb. Mindez azt jelentette, hogy a szállítást biztonságossá kellett tenni, úgy kellett megszervezni az egy napra eső távolságot, hogy a nagyobb települések elérése és a továbbszekerezés megoldható legyen. Külön foglalkozássá vált ebben az időben Magyarországnak ezen a táján a fuvarozás, ám ezt a tevékenységi-foglalkozási ágazatot sajnálatos módon az állami és vármegyei összeírások nem vették figyelembe. Richard Bright 1815-ben magyarországi utazásairól írt megemlékezése szerint „*Nagykanizsára menet száznál több szekérrel találkoztunk, amelyeket párosával fehér ökrök húztak. Katonai fuvarból jöttek és más teher híján takarmánnyal meg-
rakodva hazafelé igyekeztek*”.³³ Ezt a kereskedelmi szállítási rendszert Makoviczky igen találóan átrakodó-kereskedelemnek nevezte. A két világháború közötti időszakban megjelent munkájában azt írja, hogy „*Ez az átrakodó forgalom a legnagyobb tényező Kanizsa várossá alakulásában*”.³⁴ Kutatásaink és feltárt forrásaink értelmezése alapján mi is úgy látjuk, hogy az átrakodó és továbbszállító kereskedelem nagy hatással volt Kanizsa gazdasági fejlődésére, és az utcahálózat kiépülésére.

A reformkorban a hatalmas tömegű termékgorgalmazás miatt szinte kötelező állami ráfordítások növelése következtében a kövezett utak állapota valamennyit javult. Valószínűleg ez is, valamint az 1840-es évek alapító láza is magyarázhatja azt a kísérletet, amely Tripammer Károly vállalkozásához kapcsolódik. Tripammer vaskereskedő volt, aki egy 1847. évi kötelezettség-vállalásában a „*Keszthely és Kanizsa közt gyorsutazási Intézet létreállítását*” ígérte; a cél a személyforgalom gyorsabbá tétele volt. Az Intézetnek egy gazdag kereskedő, Löwinger Israel volt az elnöke. Mai fogalmaink szerint azt mondhatnánk, hogy a cég egy betéti társaságszerű vállalkozás volt, ám fiaskóval végződött. A vállalkozás történetének levéltári forrásai nem maradtak meg, ám Barbarits Lajos gazdagon adatolt munkájából tud-

³² T. Mérey, 1999. 90. p.

³³ Bright, 1970. 64. p.

³⁴ Makoviczky, 1934. 23. p.

juk, hogy 1850-ben a város már perelte Tripammert, s a lovak és a kocsi vásárlására fordított 470 forintját követelte vissza. A végeredmény a váltókkal s egyéb adósságokkal teli, amúgy jó szándékú Tripammer Károly teljes tönkremenetele volt.³⁵

Az 1840-es években a magyar gazdaság infrastruktúrája javításának egyik lehetősége a vasút létrehozása volt, nem véletlen, hogy a reformkor vége felé már messiásként várták a vasúti tömegszállítás lehetőségét. A vasút hatalmas tőkeigényű vállalkozás volt, így a megtérülés elsődlegesen a jelentős teherforgalmat feltételező vonalakra koncentrálnak. Az 1844. évi országgyűlésen már döntöttek a Fiume felé vezető szakasról, ugyanakkor a Pest – Bécs vonalon el is indult az építkezés, s 1846-ban már át is adták a Pest – Vác szakaszt. Ezzel párhuzamosan megindult a Sopron-Bécsújhelyi Vasúttársaság építkezése is, amely Kanizsa szempontjából azért volt fontos, mert Sopron a bécsi úton feküdt, vagyis a kor gazdasági szakembereinek egyértelmű volt, hogy Sopront a nyugat-magyarországi többi kereskedő helyről érdemes vasúttal is elérni. 1845-től tervezték már a Sopron – Kanizsa szakaszt, amit először Sárváron keresztül, később pedig Szombathelyen át képzeltek el.³⁶ El is készült az a tervrajz, amit 1848 februárjában az Országgyűlés kerületi ülése elé terjesztettek, s nagy viták után április 9-én az uralkodó el is fogadott, ám a vasút létrehozását a szabadságharc kitörése megakadályozta. A Sopron – Kanizsa vonal fontosságát ugyanakkor mutatja az is, hogy ez Széchenyinek az 1848 januárjában megjelent közlekedési tervezetében a négy országos fővonal mellett létesítendő másik négy mellékvonal egyike volt, amely Kanizsánál érte volna el a Fiume–Pest vonalat.³⁷

1.3. A kereskedelem intézménye: a vásár

A vizsgált korszakban Magyarországon több vásártípus volt ismeretes.³⁸ Legnagyobbak s egyben leghíresebbek az ún. országos vásárok voltak. Ezek a vásárok rendszerint legalább három napig tartottak. A tulajdonképpeni vásárnap a középső volt, ebből nőtt ki a vásár előtti és utáni nap. A vásár előtti nap sokszor az állatvásár napja volt, míg az azt követő napokon szabad vásárlási tevékenységet lehetett folytatni. A heti és havi vásároknak

³⁵ Barbarits, 1929. 197. p.

³⁶ Ennek részletes, Szombathely központú bemutatását lásd: Tilcsik, 2003. 125–133. p.

³⁷ Jegyezzük meg, hogy a Sopron – Kanizsa vonalat végül is csak 1865-ben adták át, amely a Buda – Kanizsa vonalhoz csatlakozott, s ezzel a dualizmus korára óriási kereskedelmi lehetőségekhez juttatta Kanizsa forgalmazással foglalkozó elitjét, ugyanakkor Kanizsa városát fontos vasúti csomóponttá emelte.

³⁸ A vásárokról általában: Magyar Néprajz, III. 1991.

lényegesen más volt az alapfunkciója. Sokkalta kisebb árutömeget mozdított meg, lényegesen kisebb területet fogott át, s eltérő volt a vevőköre. Pest város heti vásárán az eladások 80%-át általában már Pest megyei kereskedők és tenyésztők bonyolították le, ami azt mutatja, hogy vásártípus eladója és vásárlója már inkább a tiszta vonzáskörzet kereskedője, termelője. Pesten kedd és péntek, Debrecenben kedd és szombat volt a hetipiac napja. A hetipiac volt az az esemény, ahol a városi lakosság az élelmiszer- és iparcikk-szükségletét kielégíthette. A nagyobb városok esetében a kutatások azt tárták fel, hogy a reformkor időszakában a hetipiacok forgalma a 18. században gyorsan nőtt. Az ország több városában már jelentős bolthálózat alakult ki, napi élelmiszerpiacot teremtve. Voltak még ún. kirakodóvásárok is az országban, ahol főleg iparcikkkel kereskedtek. Míg az országos vásárok főleg nagy tömegű mezőgazdasági termék ottani megjelenése folytán egyaránt szolgálták a kivitelt és a hazai fogyasztást, addig a kirakodóvásárnál azt kell megállapítanunk, hogy ez a vásártípus elsődlegesen a város és a vásáron megforduló vidéki vagy környékbéli vásárlók és kereskedők iparcikkkel történő ellátását célozta.³⁹

A vásártartási jog megszerzése korántsem jelentett könnyű feladatot egy-egy település számára. A kérelmeket a Helytartótanács csak abban az esetben hagyta jóvá, ha a kérelmezőt minimálisan két mérföld távolság választotta el a szomszédos vásártartó településtől, s nem estek egybe a két település vásártartó napjai, vagyis nem szívták el egymás vásárló közönségét. (Hozzátehetjük, hogy így is gyakori volt a súrlódás a vásártartó falvak, uradalmak, mezővárosok között). Ennél könnyebb volt azonban megszerezni a vásártartási jogot befolyásos aulikus birtokosoknak, jómódú, ismert famíliáknak. A Dunántúlon szinte általános gyakorlattá vált, hogy a jelentősebb uradalmi központok tulajdonosai – legyenek azok akár egyszerű köznemesek – igyekeztek gyorsan vásártartási státust szerezni településüknek. Somogy vármegyében például – amely megyének Kanizsa volt a legfontosabb piaca – 1700 és 1848 között 51 település szerzett vásártartási jogot.⁴⁰

Kanizsa vásártartási privilégiuma régi keletű, már egy 1695. évi kamarai adminisztrációs jelentés mondatai arra utalnak, hogy a városnak joga volt heti és éves vásárokat tartani.⁴¹ 1697-ben aztán I. Lipót magyar király kiváltságlevelet adott a városnak, amelyben négy vásárnapot jelölt ki éves vásár megtartására: Purificationis Beatae Mariae Virginis (febr.2.); Exaudi vásárnapja, vagyis a Húsvét utáni 6. vásárnap; Ascensionis Beatae Mariae

³⁹ Lásd: Eperjessy, 1988. 63–77. p., illetve: Kaposi, 2002. 36–37. p.

⁴⁰ Szili, 1988. Az eredményt a közölt táblázatok alapján számítottuk ki.

⁴¹ MOL. P 1313. 36. Lad. 13. N.24. 1695. július 4. A kamarai adminisztráció utasítása.

Virginis (augusztus 15); illetve a Beatae Mariae Virginis Festivitas (szeptember 12).⁴² Ezek a vásárok országos vásárok voltak, a vásártartás privilégiumát 25 évre kapta a város. 1722. augusztus 25-én Ullrich Lipót városi pénztárost (néhány évvel később már városbíró volt) küldték Sopronba, s onnan Bécsbe, hogy az évi négy országos vásár privilégiumát jelentő és protectionárius oklevelet kiváltsa; erre a szabadalomra 136 forintot fizetett a város.⁴³ Bár a néprajzi irodalomban az szerepel, hogy a hetivásár csak az 1780-as évektől jelent meg Kanizsa privilégiumai között, ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen egyrészt nehéz lenne egy többezres várost hetivásár nélkül elképzelni, másrészt pedig az 1741-es engedélykérelem szövegezéséből – ha expressis verbis nem is derül ki pontosan, hogy már volt hetivásár – minden jel arra mutat, hogy ezzel a lehetőséggel már rendelkezett a város.⁴⁴ Az 1741. július 18-i levelében Mária Terézia megerősítette Lipót korábban adott kiváltságlevelét.⁴⁵ A város 25 évre kapta a vásártartási jog megerősítését, így aztán 1766-ban újra kérvényeznie kellett; azonban az 1766. évi kérvény már nemcsak az országos, hanem a hetivásár tartásának jogára is vonatkozott.⁴⁶ Az 1766 januárjában a város által megfogalmazott levélben az eljárók arra hivatkoztak, hogy Kanizsának központi fekvése van a Horvátországból és Szlavóniából Magyarországra és azon keresztül Ausztriába vezető úton. A hetivásárok mellett kérvényezték a vámszedés engedélyezését is. A szomszéd vármegyék (Somogy és Vas) is javasolták Kanizsa vásártartási jogának engedélyezését, bár Somogy megye megjegyezte, hogy csak is abban az esetben járul hozzá, ha az nem sérti a földesúri érdekeket. 1767. április 7-i levelében a Helytartótanács összefoglalta a vásár ügyében eddig elhangzottakat, s javasolta az uralkodónak Kanizsa vásártartási jogának megadását.⁴⁷

A kereskedelmi forgalom erősödése a 18–19. század fordulóján az éven te tartható vásárok számának növekedését hozta magával. Az is lehet, hogy a vásárok számának növekedése engedély nélkül ment végbe, amire az is utal, hogy egy 1784. évi irat szerint a vásárokat nem a rendelt időben tartják, s azoknak nem is volt megfelelő szabályzata.⁴⁸ Az 1820–30-as években már

⁴² MOL. Helytartótanácsi Levéltár. C 35. 106. Lad. A Fasc 33. N.36.

⁴³ TGyM. Protocollumkötet, 1722. aug. 25.

⁴⁴ Magyar Néprajz, 1991. III. 684–686. p.

⁴⁵ MOL. Helytartótanácsi Levéltár. C 35. 106. Lad. A. Fasc. 33. N.36. 1741. július 18. Pöszöny.

⁴⁶ Ugyanott, hetivásár iránti kérelem az uralkodónak, 1766. január.

⁴⁷ MOL. Helytartótanácsi Levéltár. C 35. 106. Lad. A. Fasc. 33. N.36. 1766. január, ill. 1767. április 13.

⁴⁸ MOL. P 1313. 206. II. Litt. C. 1784. július 30.

6 alkalommal tartottak országos vásárt Kanizsán, mégpedig Gyertyaszentelő napján, Nagyhéten, Pünkösdkor, a Nagyasszonyi, a Teréz és a Szent Mihály nap alkalmából.⁴⁹ Ezek a vásárok a megnevezett napok előtt, illetve az ünnepet követő napokon zajlottak, vagyis általában az országos gyakorlatnak megfelelően három naposak voltak. A hetivásárokból egy héten kettő volt: szerda és pénteki napokon. 1836-ban Kanizsa városa megváltoztatta a hetivásárok napját: ezen túl kedden és pénteken kívánták tartani.⁵⁰ Ez természetesen a környék uradalmainak vásártartási érdekeit sértette, ám Kanizsával a kisebb piaci központok nem tudtak versenyezni, legfeljebb alkalmazkodni annak akaratahoz. Mindemellett hangsúlyozzuk, hogy Kanizsának volt napi piaca is, ahol az 1830-as években „... naponként pedig minden féle életszerket és majorságokat lehet kapni a Piártzon”.⁵¹

A vizsgált korszakban a kanizsai piac helye állandóan változott. A nagy utak találkozásánál lévő Piarctér volt a legfontosabb vásározó helye a városnak, az igen nagy kiterjedésű tér alkalmas is volt az országos vásárok megtartására. Későbbi forrásokban csak úgy szerepel ez a hely, hogy „Gabonapiacz”, ám pontosan tudjuk, hogy már a 18. században is alapvetően a mai Erzsébet tér területe volt a nagy tömegű gabona forgalmazásának terepe. Nagyon fontos azonban megjegyezni, hogy a tér nem csak a gabonát fogadta be. A tér körül meglévő iparos s még inkább a boltos-kereskedő házak földszintjein lévő pár négyzetméteres helyiségekben egyre több mindent forgalmaztak, vagyis a vásártér vegyes piaccá vált az idők folyamán. A forgalom növekedésével a kanizsai Piarctér re sem fért be minden termék, ezért megindult a vásári tevékenységek területi elkülönülése, amit az is bizonyít, hogy az 1840-es években maga a herceg folyamodott az igen rossz helyen lévő sóház ügyében azért, hogy ha az nem lenne, akkor a gabonapiac nagyobb lehetne. Ám az épület a kincstáré volt, nem tudtak mit kezdeni vele.⁵² Mivel Kanizsa a 18–19. században a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb népességű városa volt, így a helyi lakosság viszonylag jelentős fogyasztója volt mindenfajta fatermékeknek. A fapiac a Piarctértől keletre mintegy 300 méterre lévő kiszélesedő Fő úton, a mai Eötvös tér környékén alakult ki. A fa univerzális termék volt ebben az időben, kellett a bútorkészítéshez, edényekhez, egyéb mindennapi cikkek létrehozásához, szükség volt rá az ipari és kereskedelmi tevékenység során, nagyon kellett a szállításhoz, s nem utolsó sorban a fűtéshez. Fát a kanizsai uradalom erdőségein kívül főleg a

⁴⁹ Bencze, 1986. 132. p.

⁵⁰ Szili, 1988. 70–71. p.

⁵¹ Bencze, 1986. 133. p.

⁵² MOL. P 1313. 39. 1837. Batthyány Fülöp herceg levele a vármegyének.

belső-somogyi hatalmas erdőségekből, a Festetics-, a Batthyány-, a Zichy- és a Széchenyi-uradalmakból lehetett vásárolni, de keresett termék volt ebben az időben a Murán és a Dráván leúsztatott stájer, karintiai és krajnai jó minőségű fenyőfa is.⁵³

Bajok voltak a vásárookra felhajtott hatalmas mennyiségű állatsereg elhelyezésével is. A korábbi úrbéri szerződések szerint az oppidum lakosainak rendelkezésére állt a kerekesi, bilkei és a péterfai puszta legeltetésre. Egy uradalmi tiszttartói jelentésből derül ki, hogy a 19. század első felében a lakosok sokat panaszkodtak arra, hogy nincs elég legelőjük, ám ez azért volt, mert előszeretettel adták ki a legelőket azoknak a kereskedőknek, avagy mezőgazdasági termelőknek, akik az állatvásár alkalmából éppen itt akarták értékesíteni az állatokat.⁵⁴ Nagyon sok szöveges leírás kiemeli azt, hogy Kanizsa volt a délnyugati és nyugati irányba folyó állatkereskedelem központja, ahol meg kellett szervezni a több napra ide hajtott és tartott állatok etetését. Egyes források megjegyzéseiből azt sejtjük, hogy az állatvásár alkalmával igénybe vették azt a területet is az állatok eltartására, amely a Magyar utcától a Berek felé terült el, s amely egyben ideiglenes legelőként is szolgált. A várost alkalmassá kellett tenni arra is, hogy a több napig itt lakó kereskedőket fogadhassa, hiszen már a 18. századi források is utalnak rá, hogy a városnak jelentős bevétele van a nagyszámú átmenő forgalmazó jelenlétéből.

Egy-egy több napos vásár alkalmával a Piarctér sajátos sátorvárossá vált (voltak olyan piacok az országban – például Nagyvárad –, ahol egy-egy országos vásár hat napig is tartott),⁵⁵ s városi vásárrend szabályozta a piac működését.⁵⁶ A kereskedőknek minden egyes jelenlét alkalmával meg kellett váltania a sátorhelyet (hasonlóan a mai városi vásárok bérleti díjához). A vizsgált időszak alatt megkülönböztették a keresztény és a zsidó emberek vásári bérleti díjait. 1744-ben például a következő díjtételeket állapították meg:⁵⁷

Zsidók esetében:

1. Egy nagy sátor (stand) után: 35 dénár
2. Egy közepes sátor (stand) után: 25 dénár
3. Egy kis sátor (stand) után: 10 dénár

⁵³ Ehhez lásd: T. Mérey, 1962. 23–25. p.

⁵⁴ MOL. P. 1313. 38. Lad. 15. N.80.

⁵⁵ Hodgyai, 1993. 72.p

⁵⁶ Ehhez lásd: Eperjessy, 1988. 70. p.

⁵⁷ TGYM. 72.2.1. Protocollumkötet, 1690–1755. 1744. augusztus 10.

Keresztények esetében:

1. Egy nagy sátor után: 35 dénár
2. Egy közepes sátor után: 15 dénár
3. Egy kis sátor után: 5 dénár

Ugyanekkor a varasdi kereskedők sátordíjait 15 dénárban állapították meg, a kanizsai szíjgyártók, kötélgyártók, szücsök esetében 10 dénárt kellett fizetni, míg a köpönyeggyártókat és a szabókat 11 dénár terhelte. A 18. század első felében nagyon sok idegen kereskedő fordult meg a kanizsai vásáron, létszámukkal kiemelkedtek a légrádi, a kapronczai és az ún. olasz kereskedők, Clements Simon 1715-ös leírásában kiemelte azt, hogy már ekkor is „*sok volt a zsidó e kereskedők közt*”.⁵⁸ A lovak, tehének, ökrök esetében 2,5 dénár, juhok után 1 dénár, míg a sertések esetében 1,5 dénár volt a díj.⁵⁹ A 18. századi contractusok, valamint az 1811. évi úrbéri szerződés is világosan kikötötte hogy a „*...a sátor és hely pénzt a Város maga részire fogja szedni*”.⁶⁰

A város a bevételek növelése okán néha nagyon mohó volt, s ez a vásári díjak mértékében világosan látszik. Az 1830-as években több zsidó kereskedő panaszkodott, hogy a város jogtalanul, a korábbi szerződéseket felrúgva sokszorosára növelte a helypénz nagyságát. 1835-ben Zala megye közgyűlése is foglalkozott az üggyel, hiszen a vásári díjak megszabása a vármegye joga volt. Főleg a zsidó kereskedők szenvedtek sokat a kanizsai város önkényes tevékenységétől, amire jó példa, hogy a város vásári felügyelői összetépték a korábbi helypénz kifizetésére szóló igazolásokat, s 12 krajcárról 30 krajcárra emelték fel a sátorhellyel rendelkezők díját. Azt írták, hogy „*Ez nemcsak megvetése a közvégzésnek, hanem csalást is foglal magában*”.⁶¹ Kanizsa kérésére a díjakat emelték, ugyanakkor a kereskedelmi forgalom szélesedése miatt egyre több mindenért kellett már fizetni. Már nemcsak a sátoros helyekért és a standokért, esetleg deszkából épített árusító helyekért kellett fizetni a vásárosoknak, hanem azért is, ha „*...egy gyalog ember vékában vagy hátán a piartzra visz*” terméket. A legmagasabb díjakat azok a kalmárok fizették, akik a Piarcztéren deszkabódéval rendelkeztek, esetükben már 1 forint volt a vásári díjtétel.⁶²

⁵⁸ Ugyanott: 1743.; ill. Kropf, 1921. 129. p.

⁵⁹ Ugyanott: 1744.

⁶⁰ MOL. P 1313. 207. N.150–159.

⁶¹ ZML.IV. 1/b. 1836. szeptember 5. és szeptember 17. N.2156. (Érdekes jelenség s így utólag szemlélve elég egyértelmű a jogsértés, s tulajdonképpen nem is értjük igazából, hogy a vármegye végül is miért a városnak adott igazat.)

⁶² ZML. IV. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1835. november 12.; lásd még: Halász, 2006. 425. p.

A vásári szokások hosszú időszak alatt állandósultak. Mivel a vásár volt Kanizsa éltető eleme, így szimbolikus szokások is kapcsolódtak az értékesítéshez. Egy 1743. évi iratból tudjuk, a vásári időszak alatt „*a város szabadság lobogó ki volt tűzve, azaz...vásári béke uralkodott*”, ilyenkor tilos volt bármilyen bűncselekményt elkövetni, s aki megszegte a törvényt, szigorú büntetésre számíthatott.⁶³ Esetünkben például a verekedést kezdeményező Hormann János György árendást arra ítélték, hogy „...14 napon belül kereszen magának más helyet, serfözőben többé ne főzzön”.⁶⁴ Alapvető követelmény volt a vásáron, hogy csakis jó minőségű termékeket lehetett eladni. A céhek is szigorúan őrködtek a kézműipari termékek minőségén, a piac monopolizálásának ügyében sok esetben nem riadtak vissza jogszerűtlen intézkedésektől sem. A helybéli piaci pozíciók védelme tükröződik abból a 18. század közepére datálható kérvényből, amelyben 19 kanizsai magyar boltos kérte Batthyány Lajos gróftól, hogy a kanizsai vásárban az olasz kereskedők ne árulhassanak magyar szalonnát és magyar tejterméket.⁶⁵

A helyi kereskedők gyakran nyúltak olyan eszközökhöz, amelyekkel piaci előnyöket kívántak maguknak biztosítani. Erre utal Somogyinak Zala vármegyéhez 1925-ben beadott panaszja, amely szerint a kanizsai hetivásároknak „*minden idegenek a vevéstől a helybeliek által addig eltiltatnak, míg tetszésük szerint elegendő a magok számára nem vásároltatik*”. Mindez azt jelentheti, hogy a kanizsaiak – főleg a kereskedők – megelőzve a távolról jött vásárlókat, felvásárolták olcsón a termékeket, amit aztán az idegenek számára már magasabb áron adtak tovább. Ugyanehhez kapcsolódott az is, hogy a helyi módosabb kézművesek termékeiket csak akkor kezdték árusítani, amikor a vásár látogatottsága a legnagyobb volt, így azok, akik áruikat korábban eladták, hátrányba kerültek. Zala vármegye olyan határozatot hozott, amely szerint a kézműveseknek (helyinek és idegennek egyaránt) dél előtt 9 óráig meg kell kezdeni az árusítást, ellenkező esetben fizikai fenyegetésben részesülnek.⁶⁶

Az országban sok helyen korlátozták a cigányok vásárlátogatását, így például a szomszédos Somogy vármegyében 1817-ben előírták, hogy a kóbor cigányokat tiltsák ki a vásár területéről (akiknek állandó lakhelyük volt, azokra mindez nem vonatkozott).⁶⁷ Kanizsa városa esetében is okoztak problémát a cigány emberek, ám a 18. századtól kezdve a kanizsai hatóság tevékenységüket a cigányvajdán keresztül szabályozni tudta. A hatóságok a

⁶³ TGYM. 72.2.1. Protocollumkötet, 1690–1755. 1743. augusztus 8.

⁶⁴ Ugyanott.

⁶⁵ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. N.76/9.

⁶⁶ Szili, 1988. 83. p.

⁶⁷ Szili, 1988. 75. p.

kereskedők védelmében sokszor utazó leveleket állítottak ki. Egy tisztartói jelentésben azt írják, hogy „*Melly nagy galiba és vesződség légyen az Czigányokal*”. Mivel a város nem engedélyezte a cigányok állandó letelepedését, ezért a város határában átmenetileg megtelepedett cigányok felkerekedtek és átköltöztek Somogyba, más földesurat keresve.⁶⁸

A kanizsai vásárnak igen széles volt a termékínálata. Már a 18. század közepéről megmaradt tisztartói jelentések is igen széles termékskálát mutatnak. Így például az 1750–60-as években a legfontosabb „*országbeli portékák*” a következők voltak: gabona, bor, pálinka, szalonna, zsír, háj, sajt, méz, len, kender, dohány, gubacs, hamuzsír, bőr, gyapjú, marhabeli, illetve „*ugy minden mesterségbéli készültek és portékák*”, utóbbival nyilvánvalóan az iparcikkek sokaságára utalt a tisztartó.⁶⁹ A jószágra vonatkozó megjegyzést egészítsük ki a híres marhavásárokkal, a soproni disznókereskedők tevékenységével, s a híres kanizsai lóvásárokkal; valamint híres termék volt a kanizsai vásárokon a drávai hal.⁷⁰ A reformkor elejére a lista kibővült a jelentős mennyiségű kukoricával, valamint „minden kigondolható portékával”.⁷¹

A kanizsai vásártartás a helyieken kívül nagyszámú idegen érkezését jelentette minden alkalommal, így a városnak törekednie kellett a piaci forgalom egységes szabályozására. Fontos volt ez a városnak, hiszen bevételei 25–40%-a a vásártartásból származott. A vásárokon a helypénzek beszedését a város hivatali tisztségviselői látták el, ők állapították meg az elfoglalható standok nagyságát, ellenőrizték az üzletmenetet, figyelték a vásárosok árulásának technológiájára, nehogy illetlen magatartással másokat háttérbe szorítsanak.⁷² Az 1740-es évek gyakorlata szerint két embert küldtek a sátrakhoz, és kettőt az állatvásárhoz is a helypénzek biztos beszedésére, 1802-ben pedig két embert rendeltek a sertés piacra is.⁷³ Egy korai városi jogszabályrendelet kimondta, hogy „*ha a városba halakat vagy más ennivaló és közélélmezésre szükséges dolgokat hoznak, akkor azok a bíró által megállapított áron nyilvánosan eladhatnak*”. A jogszabály azt is rögzítette, hogy tilos a vásárt megelőző 24 óra alatt összevásárolni másoktól a termékeket,

⁶⁸ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 76/3–76/4.

⁶⁹ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. N.80. H.

⁷⁰ Magyar Néprajz, 1991. 684–686. p. A halárusításról 1746-ban hozott a városi tanács egy határozatot, miszerint a vásár ideje alatt három napon át súlyra, fontonként lehetett kimérni a halat, a vásár elmúltával viszont a kereskedőknél megmaradt állományt akár mázsánként is meg lehetett már vásárolni a halat. Lásd. TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 42. p.

⁷¹ Bencze, 1986. 132. p.

⁷² Ez hasonló volt, mint más magyarországi városokban. Lásd: Kállay, 1996. 178–190. p.

⁷³ Barbarits, 1929. 71. p.

hogyan aztán másnap magasabb áron adhassák el azokat.⁷⁴ Nyilván a keresztények szokásos börtje miatt volt fontos, hogy a halkereskedők tevékenységét mindig külön rögzítették. 1746-ban rendeletet hozott a város arról, hogy a vásárra érkezett halkereskedők 3 napon át mérhették terméküket, ám a vásár után a polgárok a megmaradt halat mázsánként felvásárolhatták.⁷⁵ A piacfelügyelőknek szigorúan el kellett számolniuk a bevétellel, amely a városi főadószedő elé került, majd pedig a helytartótanács is bekérte az adatokat; általában 6 éves ciklusokban ellenőrizte a könyvelés tisztaságát. A felsőbb hatóságokat a legfontosabb termékek ára is érdekelte, ezért egy 1788. évi határozat szerint a búza, árpa, zab árának alakulását kellett bejelenteni.⁷⁶ A folyamat eredményeképpen Kanizsa város egyike lett azoknak a gazdasági emporiumoknak, amelyek az 1790-es évektől folyamatosan, hente voltak kötelesek lejelenteni a piaci árakat.⁷⁷

A piacellenőrzés szorosan összekapcsolódott a mindenkor használt mértékek állandó betartásával. A mértékek ellenőrzését a vásári jövedelemszedőktől elkülönülve a mértékvizsgálók végezték; e célból Nagykanizsán és Kiskanizsán is két-két embert alkalmazott a város.⁷⁸ Már az 1702. évi városi statútum 8. pontjába belefoglalták, hogy „Az ország normája szerint úgy a szilárd, mint cseppfolyós anyagokhoz való mértékeket tartja és ezeket negyed évenként a kirendelt commisáriusok által revideáltatja és hitelesíteti”.⁷⁹ Joggal említi a város monográfusa, hogy ha az ellenőrzők rájöttek, hogy valaki nem tartja be a kötelező mértékeket, így például kevesebb húst mér, nyomban, az utcán felállított deresen leverték rajta a 12 pácát.⁸⁰ Ez a későbbiekben is probléma maradt, amit világosan bizonyít egy 1847. évi, amúgy 29 kanizsai kereskedő általi beadvány a vármegyéhez, amelyben azt kérték, hogy a megye hozasson Pozsonyból pontos köbölt és egy hitelesített iccét is. Ezt a megye meghozatta, amivel aztán a városi tanács által használt és a pozsonyi űrmérték közötti különbség mindenki számára világossá válhatott.⁸¹

Mivel a vizsgált korszakban a város lélekszáma, valamint a piackörzet is növekedett, a vásároknak egyre nagyobb lett a forgalma, s ez felvetette a

⁷⁴ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 49. p.

⁷⁵ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 209. p. 1746. február 17.

⁷⁶ TGyM. 72.3.1. 1788. 145. p.

⁷⁷ Sasfi, 1993. 166. p.

⁷⁸ Barbarits, 1929. 69. p.

⁷⁹ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 49. p.

⁸⁰ Barbarits, 1929. 69. p.

⁸¹ Halász, 2006. 425. p. A vásárokon történt gazdasági visszaélésekkel bővebben foglalkozunk a városautonómiairól szóló fejezetben.

vásári infrastruktúra javításának kérdését. A kanizsai vásárok legnagyobb ellensége a rossz úthálózat és rossz idő esetén a Piarczter-i sártenger volt. Már az 1780-as évek vége felé felmerült – s a vármegye elé is került – a kanizsai Piarczter kikövezésének ügye, de ennek anyagi terheit ekkor sem Zala megye, sem a város nem tudta még vállalni.⁸²

A másik nagy ellenség a közbiztonság problémája volt, ami nem is annyira Kanizsa mezővárosban, hanem az azt övező, főleg belső-somogyi erdős területen volt katasztrofális. Ezek a kereskedelmi utak a forgalmazók számára állandó veszélyt jelentetek a betyár- és rablóbandák által. A rablók és bandáik néha még Kanizsára is betörték, s a városszéli vendégfogadókat fosztogatták, amire csak egy példát említünk: 1804-ben Csatos Mihály és Horváth György két másik társával a Rongyos Lámpás vendégfogadót, valamint egy kanizsai csizmadiát raboltak ki.⁸³

Tegyük még hozzá, hogy a bolti és piaci kereskedelem mellett az áruértékesítés új formái is kezdtek kialakulni, így például a házaló-típusú kereskedelem is. Levéltári dokumentum erről az amúgy izgalmas szakmai kérdésről általában csak akkor keletkezett, ha a házaló tevékenység valamilyen érdeksérelmet okozott. Így történt ez például 1794-ben, amikor a kanizsai német vargamesterek arra panaszkodtak, miszerint „...itt városunkban lakozó egy német Zsidó...bennünket mesterségünkben károsít, mivel Summásan össze vett Bétsi munkákat házanként hordozván, ellenünkre olcsó pénzen árulja és adja”. Érdemes talán végignézni a német vargamesterek indoklását, amelyben felhánytorgatják, hogy ők drága pénzen tanulták ki mesterségüket, régóta itt laknak, erkölcsös, tisztességes életet élnek, kemény munkájukkal biztosítják családjuk eltartását, s céljuk nem a drágaság fenntartása, hanem a tisztességes kereset megszerzése azért, hogy az adófizetést teljesíteni tudják, s családjukat eltartsák, a piaci kínálatot biztosítsák. Ezzel szemben a házaló zsidó kereskedő mesterséget nem tanult, az országos terhek viselésében nem vett részt, földesúri zsellérként kedvezményekben részesül, s tevékenysége szemben áll a régi gyakorlattal és szokásokkal. Nyilván két gazdasági értékrend ütközik össze az ilyen panaszban, de talán ez a két eltérő szemlélet és gyakorlat pontosan mutatja a kereskedelem változásának irányát is. Hogy új jelenségről volt szó, azt a tanúvallomások is mutatják, hiszen például a megidézett Popovits Tamás görög kereskedő azt vallotta, hogy „...ennek előtte mint egy 25 Esztendővel csak egyedül az engedtetett meg, hogy az ollyas Dámáknak selembül elkészült lábbeliket, mellyek általunk az időben ritkán kívántattak az Boltokban tartani szabad volt légyen, az

⁸² TGYM. 72.3.1. 1787. 82. p.

⁸³ Az esetet említi: Gönczi, 1944. 37. p.

házoltatás pedig már akkor is tilalmaztatott”. Leírták azt is, hogy az említett zsidó házaló elszemtelenedett, mert bár bepanaszolták mindenhol, tovább folytatja „*allyas kereskedését...még most is házonként járogat tapasztaljuk, azért továbbá meg szenvedni nem akarjuk, egyben ellen állunk*”. Végül is a hatóságok meghátráltak, s a város határozata kimondta, hogy „*csak olyatén portékáknak házanként való árulása lévén szabados, melyek itt a Városba ...mester emberek törvénygyakorlása miatt nem készítetnek...*”⁸⁴

A vizsgált 100 év alatt a városnak egyre nagyobb szüksége volt a vásári bevételek növelésére. Egyrészt a vásárok működtetése egyre több pénzbe került, hiszen mind több és több embert kellett fizetni az ottani felügyeleti tevékenységéért, másrészt pedig drágább lett a vásárokhöz kapcsolódó adminisztrációs és igazságszolgáltatási tevékenység is. A város kiadásai a népességnövekedés következtében is jókorák voltak, s ha azt nézzük, hogy 1690–1849 között hozzávetőlegesen tízszeresére nőtt a város lakossága, akkor érthető is, hogy a város egyre több pénzt akart beszedni a vásárból. A 18. században még az úrbéri contractusokban úgy becsülték, hogy a vásárból 800 forint jövedelme van a városnak, ám a reformkor hajnalára ez már jóval meghaladta az 5000 forintot, s a forgalom emelkedésével további bevételekre lehetett számítani. Azt pontosan tudjuk az 1826. évre vonatkozóan, hogy a város költségvetésének bevételeiben – ha levonjuk a katonatartás után járó díjat – mintegy 40%-ot tett ki a vásárokból származó pénzösszeg.⁸⁵

1.4. A piaci árak változásai

Egy kereskedelemorientált város gazdasági rendszere fokozottan érzékeny minden olyan külső (makrogazdasági) változásra, amelynek hatásai leginkább a piaci árak módosulásaiban látszanak. Sajnos a 18. század nagy részére vonatkozóan nem tudjuk nyomon követni a legfontosabb piaci termékek ármozgásait.

Szerencsére azonban a Somogy Megyei Levéltárban sikerült megtalálni a kanizsai hetipiac gabonatermékeinek árlistáját az 1796–1834 közötti időszakra vonatkozóan⁸⁶, illetve rendelkezésünkre áll a körmenyi múzeumból 2005-ben előkerült 1839–46 közötti adatsor is⁸⁷, valamint *Sasfi Csaba* is

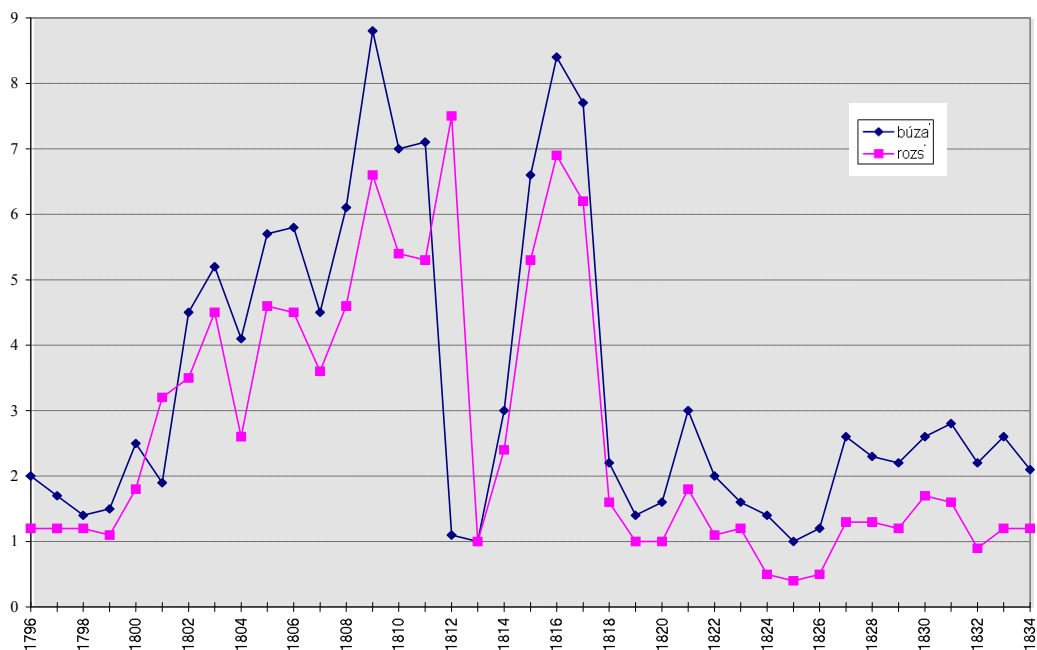
⁸⁴ ZML. NVL. 1. 1794.

⁸⁵ MOL. P 1313. 38. 80 F 4 ;illetve: ZML. NVL. 2. 1826.

⁸⁶ SML. Kimutatása a kanizsai hetipiac árainak 1796–1834 között. (Regisztrálatlan irat)

⁸⁷ TGyM. „*Jegyzéke Nagy Kanizsa város Heti vásári Piarczán elkelt élelembéli szerek árának*”. Köszönöm Nagy Zoltánnak, a körmenyi Rába Múzeum vezetőjének, hogy volt szíves felhívni a figyelmemet az ott előkerült Batthyány uradalmi iratokra. A források a nagykanizsai Thúry György Múzeumba kerültek beletárolásra, így hivatkozásainkban is már a TGyM intézménye szerepel. (A továbbiakban: Árjegyzék, 1839–46).

közölte a Magyar Országos Levéltárban található 1821–28 közti adatsorokat. Ezek a források azért fontosak, mert hosszú időn át azonos szerkezetben rögzítették az árak változásait.⁸⁸ Az adatok negyedévi átlagárakat tartalmaznak, amelyben egyszerű számtani átlagot használtak a negyedéves nagyságrendek leírásához (középár), s folyamatosan közlik pozsonyi mérőnként a búza, a rozs, a zab, a kukorica, illetve esetlegesen a hajdina piaci árait, valamint szintén esetlegesen a széna mázsánkénti piaci árait. Nézzük meg először a két legfontosabb korabeli alapélelmiszer, a búza és a rozs árainak 38 év alatti változásait.

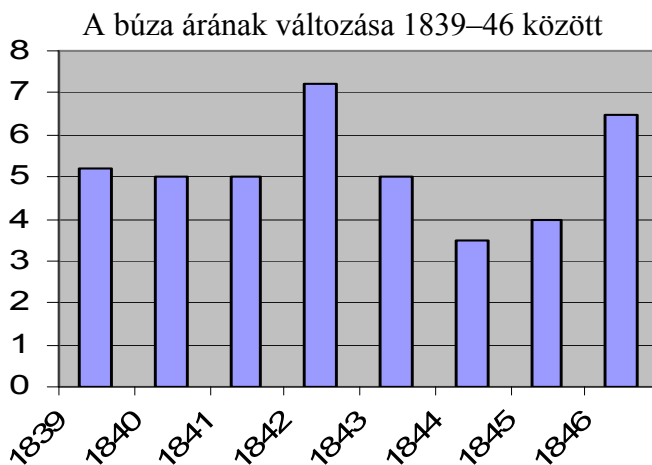
A grafikonról leolvasható, hogy a koalíciós háborúk miatt állandóan jelenlévő állami, valamint a népességnövekedés miatt bővülő magánkereslet mind a két termék árát alapvetően megnövelte, ám ez a növekedés meglehetősen ciklikus maradt.⁸⁹ A búza és a rozs árgörbéi szinte kirajzolják a jelentősebb hadiesemények időhatárait (gondoljunk csak 1797-re, 1801-re, 1805-re, 1809-re, avagy az 1810-es évek szinte folyamatos háborúira egészen

⁸⁸ Sasfi, 1993. 166–167. p.

⁸⁹ A magyarországi árak változásai ugyanakkor igazodtak az európai ciklusokhoz. A 18. századi lassú inflációról lásd: Denzel–Gerhard, 2003. tanulmányát, a ciklusokról pedig Abel, 1966. évi kötetét.

1815-ig, illetve a gazdaság holtmozgásának tekinthető 1816–17. évre). Minden kisebb-nagyobb take-off-ot egy megtorpanás követ, amelynek során visszaestek az árak, ám azt követően újra jelentősebb nekilendülés következett be. A búza esetében az igazi nagy kiugrás egyértelműen az 1809. és az 1815. évhez kapcsolódik, amikor a megelőző évekhez képest csaknem duplájára emelkedtek az árak. Érdekes viszont, hogy a megmaradt egyéb levéltári források alapvetően a búza és zab, s nem a rozs állami felvásárlását mutatják, ám mégis azt látjuk, hogy a búza árváltozásait a rozs – valamivel alacsonyabb szinten – mindvégig követi.⁹⁰ Nem tudjuk egészen pontosan megmagyarázni a folyamatot, ám csábító arra gondolni, hogy az alacsony termelékenységu magyar mezőgazdaságtól oly mértékben vont el búzát az állami kereslet növekedése, hogy annak helyére a fogyasztásban a rozs lépett, vagyis a rozs esetében az árnövekedés kiváltó oka részben a hazai fogyasztás emelkedése lehetett. (Természetesen az árak emelkedésének csak az egyik közgazdasági vonatkozása a kereslet emelkedése, ám az tény, hogy a jelentős hiány is gyorsan növelheti a termékárakat.)

Az 1839–46 közötti időre megmaradt adatsorokban már sokkal kiegyenlítettebb ármozgásokat láthatunk.⁹¹

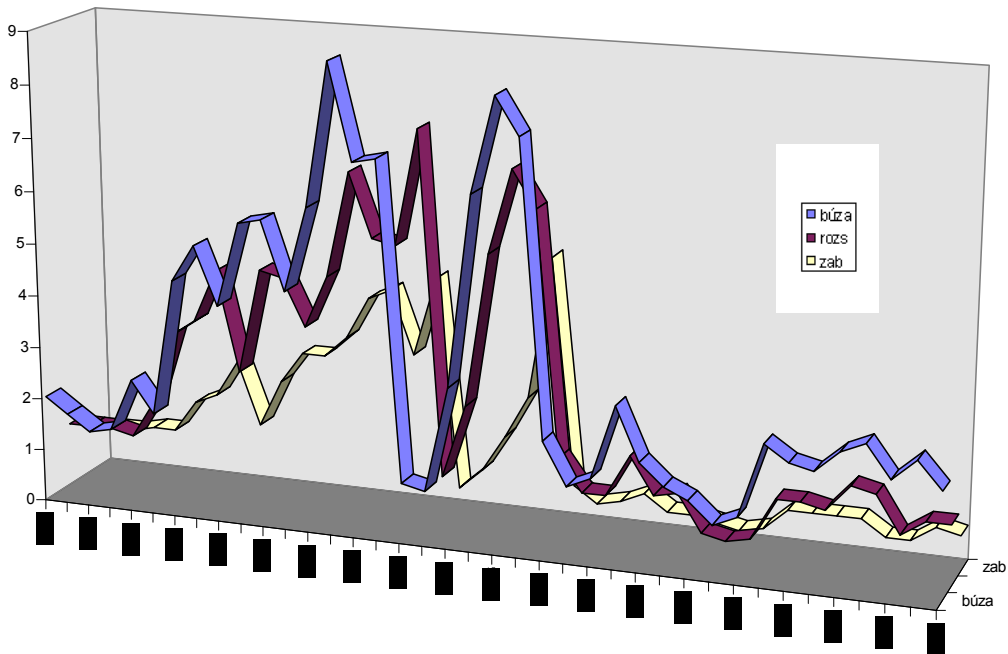
A diagram alapján látható, hogy a kiugrás az 1842. és az 1846. évben következett be, ám ezek az eltérések korántsem rendelkeznek olyan amplitúdóval, mint amit a háborús konjunktúra alapján láthattunk. A búza árának

⁹⁰ Ezt láthattuk már korábban a 18. század közepi mezőgazdaságot bemutatva is.

⁹¹ TGYM. Árjegyzék, 1839–46. Ebben az esetben a minden évre vonatkozó márciusi adatokat vettük alapul azért, mert ez az időszak, amikor a régi készletekből még kapható gabona, ugyanakkor a június-júliusi aratásból következő árcsökkenés még nem érzékelhető.

emelkedését inkább a klimatikus tényezőknek tulajdoníthatjuk, közismerten mind az 1842. mind az 1846. év igen rossz termést hozott egész Európában.

Nézzük meg a továbbiakban a búza és a rozs mellett – a birodalmi hadsereg lóellátása, valamint a helyi kereskedők működése szempontjából egyre fontosabbá váló – zab ármozgásainak kapcsolatát!

Látható a szalagdiagramról, hogy a zab árának emelkedése jóval elmaradt a búza árának növekedésétől, vagyis a termelését tekintve igénytelen szemes takarmánynövény kevésbé volt árérzékeny, mint a tiszta búza. A zab ára az 1790-es évek vége felé még eléri a búza árának felét, ám a 19. század első évtizedében attól már egyre inkább elmaradt. A zab árnövekedésének csúcsát 1811-ben érte el – tehát valamivel később, mint a búza –, ám ára a búza árának csupán 40%-át tette ki. 1811 után a visszaesésnél viszont a csökkenés üteme is kisebb volt a zab esetében, mint a búzáénál. Az árnövekedési folyamat 1813 után újra indult, s a háború utáni időszakban volt olyan év, amikor a zab ára már elérte a búzáénak 70%-át. 1818 után az általános európai árdepresszió időszakában visszaállt a régi rend, vagyis a zab ára igen alacsonyan állva általában a búza árának 20–30%-át tette ki. Még meg kell jegyeznünk, hogy forgalmazási szállítási adatok ugyanakkor nagy tömegű államilag felvásárolt zabmennyiségről tanúskodnak.⁹²

⁹² Lásd később a Gottlieb Mayer-féle fuvarozást.

A magyar mezőgazdaságban főleg a 18–19. század fordulójától termelt kukorica esetében is nagymérvű áremelkedést figyelhetünk meg a vizsgált 38 év alatt. Áremelkedésének görbéje kétségkívül kisimítottabb, s nincsenek benne nagy ugrások, de a két nagy fellendülés itt is megfigyelhető. A reformkor vége felé azonban a kukorica esetében is láthatunk már jelentősebb növekedést, így például 1844–46 között a középárak tekintetében csaknem megduplázódott a tengeri ára. A hajdinára vonatkozó szórt adatok viszont nagyjából azt mutatják, hogy itt nem lévén komoly állami felvásárlási szándék, csupán a polgári keresletre számíthattak a termelők és a kereskedők, így az árnövekedés mértéke igen korlátozott nagyságrendű maradhatott. A széna esetében nem látunk jelentősebb fellendülést, bár tudjuk, hogy igen jelentős mennyiségben kereskedtek vele a Hoffactorok.

Érdeemes egy pillantást vetni a szezonálitásra is, hiszen tudvalevő, hogy az alacsony termelékenyséű magyar mezőgazdaságban évszakonként is igen nagy árkülönbségek mutatkozhatnak. A búza esetében a kiemelkedően magas árakkal bíró évek esetén 2,53-szoros árkülönbségek is megfigyelhetők a negyedévi árakat tekintve, így például váltócédulában számolva 1811-ben az első három hónapban még csak 10 forint volt egy pozsonyi mérő búza ára, ezzel szemben az év végén már 24 forintot is megadtak érte. Van azonban ellentétes példánk is: az egy évvel későbbi adatok szerint az év eleji 29 váltóforintos árral szemben az októbertől-decemberig tartó ciklusban már csak 13 forint 36 krajcár volt a búza ára. Forrásunk segítségével megállapítható, hogy a rozs és a búza esetében is hasonló jellegű szezonális eltérések voltak. *Sasfi Csaba* részletesen elemezte a kanizsai árak változását az empórium jelentései alapján az 1821–28 közötti esztendőkre, s összehasonlítva az időszak adatait egyéb magyarországi városok ármozgásaival, azt állapította meg, hogy „*a veszprémi piac árai a bécsit követik..., míg a többi vizsgált magyarországi piac árai alig térnek el egymástól*”.⁹³ Adatainkat összevetve a szombathelyi piaci ákról szóló uradalmi forrásokkal azt láthatjuk, hogy a gyorsan növekedő, s egyre inkább kereskedővárossá fejlődő Vas vármegye központjában⁹⁴ a kanizsainál valamivel alacsonyabb árszint alakult ki.⁹⁵ Mindez azt mutatja, hogy a piacgazdaság, az üzleti rendszer egységesedése erre az időre már megindult Magyarországon, bár még igen hosszú idő kellett az országos mértékű – relatív – kiegyenlítéshez. Ha pedig a katasztrófaévet jelentő 1846-os búzaárakra vonatkozó adatokat a ma-

⁹³ Sasfi, 1993. 174. p.

⁹⁴ Szombathelyen a forradalom előtt egy felmérés szerint már évi 650 000 pozsonyi mérőnyi gabonát forgalmaztak. Lásd: Tilcsik, 2003. 130. p.

⁹⁵ MOL. P 1322. 69. N.183.

guk teljességében nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a jelentős termékkiesés következtében decemberre már csúcsárat jelentő 9 forintos középár alakult ki a nagykanizsai piacon, amire az addigi reformkori évek alatt egyáltalán nem volt példa.⁹⁶ A drágaság áthúzódott a következő évre is, ezért is említheti az Életképek című folyóirat tudósítója 1847 májusában, hogy „...*még mindig nem szűnő drágaságnál fogva mindenben szűkölködünk...*”⁹⁷

1.5. Kanizsa mint piacközpont

Az 1970-es évek második felétől a magyarországi tudomány rendszerében egyre nagyobb szerephez jutott a térgazdasági elemzések módszere, valamint a matematikai statisztika eszköztárára. Az új irányzat egyik meghatározó alkotója az 1828. évi országos összeírás adatai és megjegyzései alapján az ország piacos helyeinek sajátosságait és rendszerét elemezte.⁹⁸ A szerzők megállapításait a későbbiekben több kisebb regionális jellegű tanulmány és egyéb szakmunka tette árnyalttá. *Bácskai Vera* egy későbbi tanulmánya Kanizsa kapcsán azt a – már mások által is sokszor ismételt – megállapítást tették Kanizsáról, hogy a tiszta körzetet tekintve az igen előkelő nyolcadik helyen állt az ország városai között, ugyanis több mint 122 ezer ember tartozott a piackörzetébe. Más forrásokkal összevetve kicsit problémásnak érezzük ugyanakkor annak megállapítását, miszerint a város jelentékeny piaccal rendelkezett, ugyanakkor „...*inkább a forgalom színhe-lyeként, mint aktív részeseként bírt vonzáskörzettel*”.⁹⁹ Az 1828. évi összeírás alapján számításaink szerint Kanizsán 40 kereskedő élt.¹⁰⁰

Mindjárt hozzá kell tennünk – mintegy tíz éves kanizsai forráskutatásunk mondatja vélünk –, hogy az 1828. évi országos összeírás Kanizsa város esetében jelentősen torzít, sőt oly mértékben félreinformál, hogy abból a kereskedelem megítélésére vonatkozóan helyes eredmények gyakorlatilag nem is szülehetnek. Ha közvetlenül az 1828 előtt és után készített adóösszeírásokat megnézzük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a kereskedők száma mintegy 10–12%-kal biztosan nagyobb volt, az iparosok esetében pedig legalább 15%-os eltérést érzékelhetünk.¹⁰¹ Amikor a kanizsai kereskedők

⁹⁶ Mindezt Tárnok Alajos jószágkormányzói adatsorai is megerősítik. Lásd: SML. VUL. 32–34., 35. Gazdatiszti jelentések.

⁹⁷ Életképek, 1847. május 16-i levél. (Egybefűzött változat, 251. p.)

⁹⁸ Bácskai-Nagy, 1984.

⁹⁹ Bácskai, 1993. 226. p.

¹⁰⁰ ZML. IV. 1/h. 1828. évi országos összeírás.

¹⁰¹ Lásd például a ZML. Conscr. Univ. Dicales Oppidi Nagykanizsa sorozatot, avagy az 1837. évi városi adóösszeírást (ZML. NVL. 3. 1837.). Munkánk későbbi fejezeteiben elemezzük majd ezeket a forrásokat.

tucatjait vizsgáljuk, akkor persze nincs szó átláthatatlan tömegű, nagyszámú kereskedőről, a kutató néhány munkanap után már az összes nevet tudhatja kívülről. Vizsgálatunk során megpróbáltunk életpályákat összeállítani, s azt kellett látnunk, hogy a kereskedők ott éltek Kanizsán az 1820-as évek első felében (korábban is), meg az 1830-as évek első felében is, így semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy néhány évre elköltöztek a városból, majd pedig gyorsan visszaköltöztek. Ugyanakkor arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy az iparosok nagy része egyben kereskedő is volt. Hasonló torzításokat érzékelhetünk a kereskedők vagyonának megállapításánál; nincs kétségünk arról, hogy az 1828-as összeírás valóban alacsony jövedelmet állapít meg, hiszen magunk is láttuk és vizsgáltuk az összeírást, azonban más források világosan mutatják a létező vagyon egyéb megnyilvánulásait: a kereskedők által megvásárolt házakat, a hatalmas, de mégis kifizetett árendát, a jelentős forgótőkét. Mindebből az is következik – s hangsúlyozzuk, megállapításunk csak Kanizsára vonatkozik –, hogy az 1828. évi országos összeírás adataiból végzett besorolás véleményünk szerint – akárcsak az iparosok esetében – alulértékeli Kanizsa városát.¹⁰² Állításainkra az elkövetkező fejezetek lesznek hivatva közvetett bizonyítékokat szolgálni.

Hogy Kanizsa városa mennyire a térség szinte kizárólagos piacát adta, azt a korabeli vélemények is egyértelműen megerősítik. Az ismert és sokat emlegetett történeti statisztikusok helyett idézzük most Bezerédy Antal hites ügyvéd és birtokos 1839-ben megjelent, alapvetően Somogy vármegyére vonatkozó leírását, amely szerint „...*Somogy gabonakereskedésére nézve legelső helyen áll Nagy-Kanizsa Zala megyében, hova esztendőnkint Somogyból tömérdek mennyiségű gabona szállítván, az itteni, leginkább somogyi zsidókból milliomosult zsidók által sokszor kényök szerint vásároltatik meg, kiktől résszerint a horvátok viszik tovább, résszerint pedig gazdag nyereséget várva, a Stájerba levő magtáraikba rakják le...*”¹⁰³ Bezerédy világosan látta a helyzetet: a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb piacos helye volt a gyorsan fejlődő Kanizsa városa.

¹⁰² Akárcsak az ipari fejezet esetében, itt is megjegyezzük, hogy természetesen a kanizsai kereskedelmi adatok elégtelensége még nem jelenti azt, hogy az 1828. évi országos összeírás más helységek esetében nem a valós állapotokat tükrözi; szinte egyedüli olyan forrás, amely egységes rendszerével az ország adózóinak állapotát ismertté teheti.

¹⁰³ Bezerédy, 1839. 202. p.

2. Az uradalom és a kanizsai kereskedelem

A kereskedelmet vizsgálva mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Kanizsa városa a környék jelentősebb kiterjedésű arisztokrata uradalmainak is legfontosabb piacos helye volt. Emlékeztetünk rá, hogy Kanizsa környékén helyezkedett el az Inkeyek pallini és iharosberényi uradalma, a Batthyányak illetve később a Zichyek vrászlói, a Szapáryak letenyei uradalma, a Széchényiek zalai uradalmi, a Festeticsek szentmiklósi és csurgói nagybirtoka stb., vagyis igen sok olyan uradalom, amelyek több tízezer holdas s jelentős allodiálissal és majorsági termeléssel rendelkező földesúri birtokok voltak, s amelyek a legtöbb esetben a reformkorban szántóföldi növénytermesztésre, azon belül főleg gabonatermelésre, illetve juh- és szarvasmarha-tenyésztésre rendezkedtek be. S akkor még nem is beszéltünk magáról a Batthyány Fülöp herceg kanizsai s homokkomáromi 31 ezer holdas uradalmáról, amelynek termékeit természetesen megint csak Kanizsa piacán adták el.¹⁰⁴ A reformkorban a kanizsai uradalom egyre jelentősebb árutermeléssel foglalkozott már.¹⁰⁵

Említettük már korábban, hogy Batthyány Fülöp herceg bevételei között a reformkorban már egyre jelentősebb pénzüsszeget jelenthettek a kanizsai zsidóságtól megszerzett különféle adók, illetékek, bérleti díjak. A herceg igen jelentős bevételt ért el saját (mezővárosi) fundusai bérbeadásából, a város által fizetett árenda is folyamatosan növekedett. Ugyanakkor az uradalmi vezetők pontosan tudták, hogy a kereskedelemorientált népesség szívesen vásárolna új telkeket, amelyek pedig hosszú távú bevételeket biztosíthatnak. 1835. szeptember 24-én kelt az a földesúri leirat, amelyben Batthyány Fülöp herceg engedélyezte a „...*zsidó templom mögötti 14 651 négyszögöl földet házhelynek kiosztani*”, kivéve azokat a telkeket, melyeket a zsidó közösségnek kórházként ígért. A megvehető telkek után évi 5 ezüst forintot (1 forintot 3 húszassal számítván) kellett a vásárlóknak fizetniük.¹⁰⁶

Az igazi nagy urasági bevételt a városban lévő uradalmi épületek kiárendálása jelentette.¹⁰⁷ Batthyány herceg a reformkor végén már olyan áren-

¹⁰⁴ Lásd a kötet mezőgazdaság-történeti fejezetét.

¹⁰⁵ MOL. P 1330. 2. 1843. év.

¹⁰⁶ MOL. P 1330. 1. N.78. 1835. szeptember 24.

¹⁰⁷ ZML. NVL. 3. 1849-es bérleti szerződés. A szerződésekben a feleséget is feltüntették mindig, mi most (egyszerűsítve a formát) csak az elől szereplő nevet tüntetjük fel a táblázatban. Érdekes ugyanakkor, hogy nők is vannak a bérlők között, sőt az igen tekintélyes méretű Korona vendégfogadó bérlője is egy özvegyasszony.

Az épület neve	A bérlő neve	A bérleti összeg (ezüstforint/év)	A bérlet jellege
Chinorány Boldi- zsár-féle ház	Chinorány Boldizsár	500	postaház+lakás
	Halfen Lázár	80	bolt
	Rotschild Eszter	52	bolt
Chinorány József- féle ház	Mayer Kirschner	60	bolt
	Weiss Henrik	192	bolt
	Ellenberger Vilmos	136	bolt
	Haragos Mihály	84	bolt
	Szukits Salamon	12	istálló
	Mülhoffer Sándor	2	jégverem
Then-féle ház	Kohn Henrik	340	lakás+egyebek
	Pichler Mórítz	120	lakás+egyebek
	Hofman Samu	86	lakás+egyebek
Spánier-féle ház	Stern Henrik	191	lakás+egyebek
Mázsáló ház	Schlesinger Herman	200	mázsaház+raktárak
Tárház	Kaán Károly	51	gabonarakár
Zöldfa épületben	Nagy Ferenc	40	bortöltő szoba
	Pankovics János	20	pince fele
Vendégfogadók:			
1. Zöldfa	Blümlein Fridrik	1400	vendégfogadó
2. Sas	Czelczer János	300	vendégfogadó
3. Korona	Özv. Gobra Jánosné	1000	vendégfogadó
4. Ökör	Gáspár Ferenc	140	vendégfogadó
5. Kiskanizsai	Nagy Ferenc	740	vendégfogadó
Kiskanizsai volt mérnöki lakás	Thausz Izrael	82	lakás
Piarcsi nagy épület volt kávéház	Neuman Anna	121	bolt
5. sz. lakás	Lőwinger Amália	275	lakás
11. sz. bolt	Neischer Károly	180	bolt
1.sz. lakás+istálló	Ebenspanger Emanuel	200	lakás+istálló
2.sz.. lakás	Veiser János vasáros	200	lakás+istálló
uott: pince, padlás	Vesier János	80	raktár
új pince+padlás	özv. Lőwinger Amália	80	raktár
új pince+padlás	Schertz Leopold	80	raktár
bolt+tárház	Schertz Leopold	82	bolt+raktár
bolt+tárház	Schertz Lepold	90	bolt+raktár
13. sz. bolt	Ebenspanger Emanuel	150	bolt+raktár
12. sz. bolt	Velich János	140	bolt+raktár
14. sz. bolt	Schlesinger Herman	130	bolt
bolt	Rott Antal órás	45	bolt
10. sz. bolt	Weiss Salamon	76	bolt
lakás+mészárszék	Zsidó Közösség	172	lakás+mészárszék, ólakkal, tárolóval
vendégfogadó	Kitzelberger Ferenc	500	vendégfogadó

dabevételekhez jutott Kanizsa városában, amilyen összeghez máshol akár 15–20 ezer holdas uradalomra lett volna szükség.

Az 1840-es évek vége felé a földesúri épületek árendába adásából ezüstben mintegy 8500, a többi városi fundusért kb. 5–6 ezer, míg az uradalom gazdálkodásából adódó árendájaképpen 4–5 ezer forinthez, összesen tehát mintegy 18–19 ezer ezüstforinthez jutott. Nézzük meg, milyenek is voltak ezek a bérleti összegek, táblázatban gyűjtöttük össze, ahol jelöltük az épület és a bérlő nevét (lásd az előző oldal táblázatát)!

A népesség, s azon belül főleg a zsidóság szaporodása amúgy is óriási földesúri üzlet volt, hiszen ez a társadalmi réteg 1840 előtt nem rendelkezhetett földtulajdonnal, gabonát nem termelhetett, viszont fogyasztása révén rászorult a mezőgazdasági termékekre, így például gabonára, borra, s ezáltal a földesúrnak állandó piacot jelentett. Több olyan forrás is maradt, amely egyértelműen bizonyította, hogy a földesúr mezőgazdasági termékeinek biztos fogyasztója volt a zsidó közönség, másrészt pedig a helybéli zsidó kereskedők számára a 31 ezer holdas kanizsai uradalom termékeinek forgalmazása jelentős jövedelemszerzési lehetőség volt.¹⁰⁸ A város a saját határában lévő erdőben lévő gubacs szedését 1846-ban 10 évre adta bérbe két gazdag helyi kereskedőnek;¹⁰⁹ ugyanakkor az uradalom is bérbe adta a gubacsszedést.¹¹⁰

A jelentősebb nagykereskedők esetében a biztos piacot mindig az uradalmak jelentették; a Grosshändler megbizottai állandóan látogatták az uradalmakat, sok esetben auszugális kölcsönöket adtak a nagybirtokosoknak. Az egyik kanizsai nagykereskedő, k.k. Löwenstein Mórítz például gróf Széchenyi István termékeit vásárolta fel, kölcsönt biztosított neki, amellyel a termelési folyamat végrehajtása biztossá vált, s utána előre lekötött áron megvásárolta a gabonát vagy a gyapjút.¹¹¹ Széchenyi István gróf naplójából tudjuk, hogy az 1840-es években mindez állandóan így zajlott, de ismert eset Schey Fülöp tevékenysége is, aki a környék Batthyány és Zichy uradalmában tette következetesen ugyanezt.¹¹² Szállítani volt mit, hiszen főleg a 19. század első felében a szomszédos somogyi uradalmakból egyre nagyobb termékmennyiség került a kanizsai piacra.

Az uradalmi árutermelést és a kanizsai eladásokat tekintve Kanizsa város földesurán kívül a fent említett nagybirtokok közül a reformkorban egyre inkább a 24 ezer holdas vrászlói uradalom birtokosa vált meghatározóvá.

¹⁰⁸ MOL. P 1330. 1–6. Jószágkormányzói és tisztartói jelentések adatai.

¹⁰⁹ ZML. NVL. 4. Gubacsszedési szerződés az 1846–1856 közötti időre.

¹¹⁰ MOL. P 1322. 71. N.232–233.

¹¹¹ Széchenyi naplója, 1982. 1050–51. p.

¹¹² SML. VUL. 32–34., 35. Igazgatói jelentések Zichy Károly grófnak.

A vrászlói uradalom egészen 1842-ig a Batthyányak grófi ágának uradalma volt, amely 1842-ben az ekkor még kiskorú czifferi Zichy grófok birtokába került, akik nevében Batthyány János veje, gróf Zichy Károly irányította az uradalom működését.¹¹³ Ennek az uradalomnak volt a directora a németújvári származású sóskuti Tárnok Alajos, aki korábban a Batthyány János-féle uradalmak exactora volt. A nagy műveltségű, több nyelven beszélő és író, képzett jószágkormányzó a kanizsai Védegylet egyik legfőbb szervezője lett, valamint ott bábáskodott a Nagykanizsai Takarékpénztár 1845. évi létrehozásánál is. Sokat fáradozott a kanizsai gimnáziumnak főgimnáziummá emelésén is.¹¹⁴

A vrászlói uradalom 1832 óta rendelkezett Kanizsán egy magtárral, ahova az értékesítésre szánt gabonát behordták, s tárolták. Az uradalom önállósulása után, 1843-ban a vrászlói uradalom tulajdonosa megvásárolt Kanizsán egy házat, amit később ún. „*Tárnok-ház*”-nak neveztek a városlakók, valamint ehhez egy telket, amelyhez 11,5 hold szántóföld, 1,25 hold rét, valamint 3 holdnyi legelő is tartozott, amely „...*az igazgató Úr által használtatik*”. Az emeletes Tárnok-ház a központban volt, a Fő útra nézett, a hátsó részeiben gabonaraktár volt, és „...*vagyon több boltok benne*”, amelyek közül Vidakovich Sidonia bérelt egyet 100, Pollák Ferenc egy másikat 120 forintért, Oberimer Karina egy szoba és konyhás lakásért 40 forintot fizetett, valamint Tárnok Alajos igazgató 15 forintot fizetett egy kis szobáért, vagyis 1848-ban összesen 395 forint bevétele volt a vrászlói uradalomnak a kanizsai házból.¹¹⁵ (Érdekes, hogy a katolikus Tárnok Alajos csak olyan boltosokkal, kereskedőkkel szerződött, akik szintén katolikusok voltak.) Ez a Tárnok-ház valójában ugyanaz az épület volt, amely Széchenyi István gróf tulajdonában volt a korábbiakban,¹¹⁶ ám a gróf azt eladta, s így került a vrászlói uradalom tulajdonosának kezébe. Ezt az épületet később lebontották, s ezen a telken keresztül nyitották meg a ma is meghatározó jelentőségű, délre vezető Csengery

¹¹³ Kaposi, 2000. 75. p.

¹¹⁴ A nemesi származású jószágkormányzónak (aki mellel három megyében, Vasban, Somogyban és Zalában táblabíró is volt, s Csáfordon mintegy 50 hold tulajdonosa) az 1840-es években Kanizsán éltek fiai is, Alajos, Imre, Károly és Ignác, bár mindjárt hozzátehetjük, hogy két feleségétől összesen 20 gyermeke született, közülük azonban csak heten nőttek fel. Egy későbbi forrás szerint „...*olyan volt..., mint valami régi pátriárka, hófehér bajuszával és szakállával, meg a honalapító Árpádra emlékeztető sas orrával*”. Tárnok Alajos hathatósan befolyásolta a város fejlődését, többek között a kórházban ágyalapítást tett, előmozdította a város későbbi rendezését és a közvilágítás kialakítását. Az általa építetett családi kápolna a kanizsai városi köztemetőben volt.

¹¹⁵ SML. VUL. Urbéri összeírások, 1848. 1. doboz

¹¹⁶ Lásd: TGYM. 75.485.1. 1822. Az épületeket a város térszerkezetéről szóló fejezetben mutatjuk be.

utcát. Ennél sokkal lényegesebb, hogy az igazgató állandóan ott lakott, onnan irányította az uradalom gazdálkodását, s pontos információi voltak a kanizsai piac áraitól, az eladási lehetőségekről stb.

3. A kereskedők és vállalkozásaik

A kanizsai kereskedők vizsgálata során igen komoly módszertani problémát jelent az, hogy a vizsgált korszakban alacsony volt a munkamegosztás színvonala, s az egyes foglalkozások sokáig nem különültek el egymástól. Mivel a város az idők során egyre inkább a kereskedelemre épített, így szinte minden lakója kényszerűen áruértékesítéssel is kellett, hogy foglalkozzon. Érdekes színfoltja ez a város gazdasági rendszerének, mert alig találni olyan magyarországi várost, amelyik ennyire a forgalmazás szférájára építette volna fel gazdálkodási-megélhetési szisztémáját. Hadd említsünk meg néhány olyan tény, amelyik mindezt elég világosan kifejezi.

A földesúr és a város társadalma között létrejött úrbéri szerződések arról tanúskodnak, hogy a földesurak inkább a készpénzt igényelték a népességtől, semmint a robotot, vagyis a város komoly összegeket fizetett relatív szabadságáért. A mezőgazdasági fejezetben bemutattuk, hogy a város az 1773. évi szerződés szerint 1600 forintot, míg az 1811. évi contractus szerint már 3000 forintot fizetett árendaként az általa használt földekért,¹¹⁷ s ezenkívül még számos egyéb készpénzbeli jövedelme is volt a földesúrnak a város lakosaitól, így például a dézsma megváltása, vagy egyéb földek használata után stb.

Mindez azt jelenti, hogy legyen a társadalom tagja klasszikus gazda avagy iparos, esetleg kereskedő vagy egyéb szolgáltató, egyaránt készpénzjövedelemre kellett szert tennie az adó kifizetéséhez, vagyis a városi lét a társadalmat kényszerűen kommercializálta, hiszen a termelőnek terméke forgalmazásával is foglalkoznia kellett.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a városi népesség igen jelentős hányada foglalkozott ipari termeléssel, márpedig az egészen biztos, hogy nem saját szükségletre termeltek csaknem 70 szakmában, hanem piaci értékesítésre. A rovatos összeírások 19. század első feléből megmaradt füzetei világosan utalnak szinte mindegyik iparos esetében arra, hogy a háztartások általában rendelkeztek 1–2 darab lóval, így – ismerve a kor ipari struktúráját – joggal feltételezhetjük, hogy az iparosok szállították is termékeiket, tehát

¹¹⁷ 1773-ra: MOL. P 1313. 39. Lad.15. N.81/82.; 1811-re: MOL. P 1313. 207. N.150–159.

nemcsak saját városuk piacain, hanem máshol is megjelentek árucikkeikkel. Tipikus jelensége ennek a kornak a szekerekkel házaló iparos. Forrásszerűen nehéz bizonyítani, de tudjuk, hogy a háztartásokban élő házatlan zsellér jogi kategóriájába tartozó egyének gyakran fuvarosként, eladóként, szállítóként működtek közre a forgalmazás technikájában. Ennél már egy kategóriával gyengébb anyagi helyzetre utal a házaló léte, amikor egy batyuban a hátán járva a vidéket, próbált túladni termékén. Az ilyen kereskedő iparosokra igen sok szakirodalmi példát találhatunk, említsük meg többek között a *T. Mérey Klára* által elemzett Tolna mezőváros iparosainak egy részét.¹¹⁸

S végül ott voltak a városban a hivatásosan kereskedelemmel foglalkozó emberek, akiknek létszáma folyamatosan szaporodott, ugyanakkor igen jelentős ingadozást is mutatott a létszámuk. Magyarországon, így Kanizsán is a kereskedők csoportja igen heterogén volt. Előfordultak köztük helybéli avagy idegenből jött keresztények, görögkeleti vallásúak, s egyre nagyobb számban zsidók is. A kor törvényei, a mezőváros belső jogi szabályai, valamint a szokásjog igen jelentős különbségeket teremtettek az egyes társadalmi csoportok számára. E különbségek a forrásokat is elválasztották egymástól, s ezért amikor a kereskedők társadalmáról beszélünk, akkor valójában eltérő jogi körülmények között élő és működő kereskedőkre gondolunk. A továbbiakban megvizsgáljuk a kereskedők jelentősebb csoportjait a feudális utolsó korszakára vonatkozóan.

3.1. A kanizsai görög kereskedők

Közismert, hogy a görög kereskedők a 16–17. századi török birodalomban mind a távolsági, mind a lokális kereskedelem területén egyre nagyobb szerepet játszottak. Számuk a hódoltság során folyamatosan emelkedett Magyarországon is. A hódoltsági időszak vége felé az is egyértelműnek látszik, hogy Kanizsán és környékén meglehetősen sokszínű társadalom alakult ki, voltak itt többek között németek és magyarok, görögök és mohamedánok, szlávok (gondoljunk csak a Rácváros elnevezésre) különböző csoportjai, cigányok stb. Az 1690. évi visszafoglalás után természetesen megváltozott a lakosság összetétele, a mohamedánok kiszorultak, s a görögök száma is megcsappant. Ugyanakkor Magyarországon a görögök kereskedelme védett volt, hiszen óriási szükség volt tevékenységükre, így Zala megyében is egyre nagyobb számban bukkantak fel a 18. század során. Elsődlegesen a mezővárosokban telepedtek le; források bizonyítják, hogy előfordultak Csáktornyan, Légrádon, Zalaegerszegen, Sümegen, Keszthelyen, Szentgróton, s

¹¹⁸ T. Mérey, 1993. 55. p.

nem utolsósorban Kanizsán is. Füves Ödön kutatási eredményei azt mutatják, hogy származási helyük döntő részben a makedón terület volt.¹¹⁹

A görög kereskedők beáramlása és aktivitása az 1718. évi pozsareváci béke után fokozódott, s bár tevékenységükkel kapcsolatosan számos kifogás merült fel, az uralkodói rendeletek végül is megfelelő mederbe terelték kereskedelmi tevékenységüket. A görög kereskedők elsősorban török területekről származó termékekkel foglalkozhattak, ám sokan közülük ezt áthágták, s mindenfajta árucikket árultak, ami után persze vámot nem fizettek. Előnyt biztosított nekik az, hogy a török birodalom kereskedőinek csak egy vámnál kellett 3%-os vámot fizetni.¹²⁰ A görög kereskedőkre szükség volt, hiszen tevékenységükkel megkímélték a lakosságot távoli piacok felkeresésétől, viszonylag olcsón árultak, fuvarlehetőséget nyújtottak, pénzt kölcsönöztek, s az uradalmak is hasznosítani tudták tevékenységüket.¹²¹ Az 1771. évi görög és latin kereskedőket rögzítő adatok alapján Nagykanizsán két görög kereskedő familiát találunk: Georgius Jankovicsét, aki boltjában két segéddel és egy szolgálóval árult bécsi árukat, ugyanakkor 4 lóval rendelkezett; nyilvánvalóan az áruszállításhoz volt szükség rájuk. A másik familia a Popovics volt, ekkor négy testvér, név szerint Georgius, Demetrius, Michael és Koszta képviselte a családot. A négy testvér vállalkozása szintén bécsi termékekre épült, és szintén négy lóval rendelkeztek ekkor.¹²² A kereskedők meglehetősen mobil népességcsoportot alkottak a korabeli Magyarországon, amit Kanizsa esetében az is mutat, hogy egy 1774. évi összeírás szerint a Jankovics-cég eltűnt a városból, ám 1779-ben újra felbukkant, tehát fluktuáció itt is volt. Ugyanakkor a Popovicsokból kettő maradt, de már önálló kereskedőként működött Demetrius és Georgius. Valószínűleg önálló háztartást hoztak létre, hiszen az összeírás azt is elárulja, hogy mindegyiknek volt már felesége, illetve egy-két gyereke. Egy századvégi városi Protocollumberegnyésből azt is tudjuk, hogy a Popovics-bolt a Piarctér keleti részén volt. A Popovicsok különben 1761-ben költöztek be Szipiszchából, négy évvel később feleségüket is magukkal hozták, s önmagukat a Habsburgcsászár alattvalójának tekintették. Az 1773. évi fundusfelsorolás szerint Dömötör Popovics a Piarctéren rendelkezett telekkel, a neves Chinorányféle házhoz képest északi irányban a harmadik fundus volt az övé, s árenda-

¹¹⁹ Füves, 1972. 291. p.

¹²⁰ Bácskai, 2006. 4. A szerző bizonyítja, hogy a görög kereskedők a 18. században meghatározó szerepet töltek be a pesti kereskedelemben, számuk kétszer akkora volt, mint a többi népcsoportból származó kereskedőké, s a görögök kereskedelme majd csak a 19. század első felében szorult vissza.

¹²¹ Ember, 1989. 647. p.

¹²² Füves, 1972. 293. p.

ként 2 forint 7 krajcárt fizetett. Az 1761. év volt a döntő a Jankovicsoknál is: egy későbbi görög összeírás megjegyzéseiből derül ki, hogy Ladislaus és Johannus Jankovics is ekkor költözött be a városba, feleségüket is elhozták, majd esküt tettek. Ugyanakkor a görögök szaporodtak is a városban, hiszen felbukkan az 1779. évi conscriptióban a 43 éves Sissi Axenti, aki 1776-ban Péterváradon át jött Kozaniból, a felesége egyelőre még ott maradt, emiatt nem tudott esküt tenni. Jelenléte törvényes volt, hiszen rendelkezett útlevéllel, tevékenysége pedig alapvetően török árukkal való nagybani kereskedés volt.¹²³

Az a tény, hogy letelepült lakosként görög kereskedőkkel csak a 18. század második felében találkozunk, minden bizonnyal összefüggésben van azzal, hogy a város 1690. évi határozata szerint igen sokáig a városban csak katolikusok telepedhettek le.¹²⁴ Ám az 1743. évi gróf Batthyány Lajos-féle vásárlás egészen biztosan jelentős áttörést hozott ebben, hiszen ha a város telkeire nem is, ám a földesúri fundusokra a földesúr azt telepített le, akit akart, így az urasági alkalmazottak mellett egyre nagyobb számban jelentek meg árendások, köztük zsidók, szerbek, illetve görögök is. Az 1733-ban kelt birtokleírás szerint „*Kanizsán vagyon két görögh...bolt...*”, vagyis már ekkor jelen voltak a mezővárosban.¹²⁵ Minden bizonnyal joggal feltételezi *Füves Ödön*, hogy a görögök száma folyamatosan növekedett Kanizsán, hiszen a 18. század végén már iskolájuk és imádkozó helyük is volt. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy források nem támasztják alá tömegesedésüket, néhány familiánál több Kanizsa városában a vizsgált korszakban nem lakhatott. Jelentőségük azonban jóval nagyobb volt számarányuknál, hiszen a kereskedelmi kultúra meghonosítása, az állandó bolt létrehozása, a Piarctér en való jelenlét sokat adhatott a városnak. A kápolnájuk is közvetlenül a Piarctér mellett épült a 18. század vége felé. A görög kereskedők jelentőségére jól mutat rá az az 1789. évi tisztartói jelentés, amelyben az 1753–1789 közötti időben Kanizsán letelepedett és fundushoz jutott kereskedőket sorolták fel. Ebből a jelentésből kiderül, hogy a városban 12 kereskedő rendelkezett valamilyen jogon fundussal, ezek közül 5 görög volt, 4 zsidó és három keresztény.¹²⁶

A 19. század elején tovább szaporodtak a görög kereskedők. 1801-ből van tudomásunk egy Affrati nevű görög boltosról, továbbá a 18. század vége felé megjelent a később nagy befolyást szerző Dobrovics-família is a

¹²³ Ugyanott.

¹²⁴ MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.25/3.

¹²⁵ ZML. IV.14/e. Causarum sedrialiter revisarum. 1. 1733. évi összeírás.

¹²⁶ MOL. P 1322. 181. N.39. (2 Axenti, Dobrovics, Popovics és Gyurkovics, valamennyien kalmárok)

városban. Mihály felesége, Elena a görög Maurici családból származott, s későbbi forrásokból tudjuk, hogy a család görög eredetűnek vallotta magát.¹²⁷ A görög családok társadalmi integrálódását mutatja az is, hogy az 1811. évi úrbéri szerződés szerint a görögök az úriszék intézménye alá tartoztak, másfelől az is, hogy 1810-ben Dobrovits Ignázt kereskedő és kalmárt, valamint Axenti János kalmárt felvették a purgerek közé, vagyis a város kiváltságos kisebbségébe emelkedtek a familiák.¹²⁸ Egy 1811. évi feljegyzésből tudjuk, hogy Dobrovits Ignázt kalmár többek között különféle színű posztóterméket, atlaszselymet, patyolatot, gyolcsot, conofart és drága fátylakat is árult, vagyis minden bizonnyal textilkereskedő volt, aki keleti termékeket árult.¹²⁹ A bőrkereskedelemmel foglalkozó Axenti-család tagjai a reformkorban is fontos szerepet játszottak Kanizsa gazdasági életében, elég csak arra utalni, hogy 1845-ben az Axenti-házban alakult meg a Nagykanizsai Takarékpénztár, ami egészen az 1870-es évekig a ház felső szintjén működött.¹³⁰ Az említett épületet 1817-ben emeltette Axenti bőrkereskedő, hét évvel azután, hogy felvették a polgárok közé.¹³¹

Bár kevesen voltak, a görögkeleti egyházközség folyamatosan működött, nemcsak kápolnájuk, hanem külön temetkezési helyük is volt a katolikus temető mellett.¹³² 1852-ben a Piarctér mellett bérházat építettek, aminek célja az volt, hogy annak jövedelméből eltartsák az egyházközséget. 1838-ban Dobrovics Mihály kereskedő fia, Dömötör volt az egyházközség gondnoka.¹³³ A 19. század első felére vonatkozó forrásainkban a Dobrovicsok folyamatosan jelen vannak. Az 1828. évi Regnicolaris Conscriptióban ott szerepel Ignác és Gábor Dobrovics külön adózóként, illetve ott van Ivan Axenti is; az ugyanebben az évben Budán kiadott Ludovicus Nagy-féle népességstatisztika szerint már 30 óhitű található Kanizsán, Fényes Elek 1841. évi statisztikája szerint pedig az 1840-es évek elején már 68 görögkeleti vallású élt Kanizsán.¹³⁴ Az 1840. évi rovatoskönyvben Dobrovits Miklós boltos maradékival találkozunk, illetve Axenti János neve is felbukkan a kereskedő családok között. Az adatok világosan mutatják a gö-

¹²⁷ Mindez azért érdekes, mert egy 1768. évi háztulajdonosi kimutatásban szerepel Dobrovics János neve, de semmi nem utal arra, hogy görög lenne, minden bizonnyal azért, mert származását tekintve a familia szerb volt.

¹²⁸ Kerecsényi, 1978. 115–135. p. illetve a TGyM-ben őrzött kéziratos táblázatos kimutatások.

¹²⁹ TGyM. 72.66. 1811. év.

¹³⁰ Molnár, 1990. 54. p.

¹³¹ Kunics, 1990. 70. p.

¹³² Bogdanovic, 1997. 58. p.; illetve: Barbarits, 1929. 241. p.

¹³³ Dénes, 1978. 3. p.

¹³⁴ Fényes, 1841. 1.k. 475–476. p.

rög kereskedők folyamatos jelenlétét Kanizsa városában. A lassú, de folyamatos szaporodásra utal, hogy az 1840-es évek közepén a Popovics Györgynek négy gyermeke is volt (egy fiú és három lány),¹³⁵ nehézséget a lányok kiházasítása okozott, ugyanis általában máshol kellett hasonló vallású férjeket keresni. Néha azonban városon belül is sikerült mindezt megoldani, így például a Vaics-család és a Theodorovics-család néhány tagja között került sor a házasságra. Érdekes jelenség – s a kanizsai zsidóságnál is tapasztalni fogjuk –, hogy az adókimutatások szerint az ilyen házasságok előtt a fundustulajdonos házában megjelenik egy bérlő, majd néhány év letele után pedig azt látjuk, hogy a volt bérlő előbbre lépett, s házasság útján átveszi az üzletet, utódai pedig már tulajdonossá válnak.

3.2. A polgári (keresztény) kereskedők Kanizsán

A polgári (keresztény) kereskedők egészen a polgári forradalomig nagyon fontos csoportját alkották a város forgalmazási rendszerének. Sajnos a korabeli, döntően adókivetés céljából létrehozott összeírások esetében meglehetősen nehéz megkülönböztetni a kereskedőt az iparostól avagy a „gazdától”, így számbeli arányuk megítélésére a 18. század első felére vonatkozóan kevés konkrét ismeretünk van. 1750 után viszont szaporodnak azok a kútfők, amelyekből nyomon követhető a kereskedők ezen csoportja is. 1750-ben iparosnak és kereskedőnek minősült a városban 108 ember, ebből 4–5 lehetett olyan, aki főfoglalkozásban csak kereskedelemmel foglalkozott. 1773-ban az összeírt 38 kereskedőből 23 izraelita volt, 2 görög, vagyis a polgári kereskedők csoportjába 13 fő tartozhatott. Ha a „Polgárok Lajstromát” vizsgáljuk, akkor azt lehet megállapítani, hogy 1750–73 között 8 olyan kereskedő volt Kanizsán, akit felvettek a purgerek közé.¹³⁶ Közülük 3-an külföldről (Ausztriából, Horvátországból és Németországból) költöztek a városba, másik három kereskedő kanizsai származású volt, míg egy fő Vas megyéből jött, egynek pedig nem ismerjük a származási helyét.

¹³⁵ ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv, 1843. 240–241. p.

¹³⁶ Kerecsényi, 1978. 115–135. p. illetve a TGYM-ben őrzött kéziratos táblázatos kimutatások.

*A Polgárok lajstromába 1745–1826 között felvett kereskedők névsora*¹³⁷

	foglalkozása	származási helye	polgárrá felvétel ideje
<i>Ausztriából</i>			
Türk Ferenc	kereskedő	Karintia	1772
Pantz Mihály	kereskedő	Bécs	1799
Ritz József	kereskedő	Bundschuh	1806
Mandl János	sóhordó	Salzburg	1810
Gobra Ferenc	kereskedő	Krems	1821
Slintner Ferenc	kereskedő és pék	Lichtnek (Alsó-Au.)	1825
<i>Muraközből</i>			
Megla Mihály	kereskedő	Csáktornya	1806
<i>Vas megyéből</i>			
Horváth Mihály	chirurgus	Jánosháza	1752
Halbaks Károly	kereskedő	Darázsfalu	1811
<i>Egyéb zalai település-ről</i>			
Somogyi János (nemes)	kereskedő	Baksa	1808
<i>Somogyból</i>			
Pfeffer János	fuvarozó	Szulok	1797
Pintér Antal	kereskedő	Hollád	1803
Hollósy József	kereskedő	Kaposvár	1806
ifj. Csacsinovits György	kereskedő	Sávoly	1818
<i>Veszprém megyéből</i>			
Mednevits Mátyás	chirurgus	Pápa	1777
<i>Győr és Sopron megyéből</i>			
Muntner József	vásáros	Kismarton	1801
Hirschauer Keresztély	kereskedő	Lachenbach	1822
Kann Xaver Dávid	kereskedő	Stampfen	1825
<i>Egyéb magyar terület-ről</i>			
Frantz János	kereskedő	Szeged	1807
Theodorovits Kuzma	kereskedő	Bács megye	1813
<i>Horvátországból</i>			
Zavertits Mátyás	chirurgus	Zágráb	1768

¹³⁷ TGyM. 72.6.1. Polgárok lajstroma alapján

<i>Németországból</i> Fischer Ignác Virth János	kereskedő kereskedő, mé- száros	Bajorország Riegelstein	1771 1813
<i>Csehországból</i> Lováck Ferdinánd	patikárius	Znaim	1808
<i>Macedón területekről</i> Dobrovits Ignác Axenti János	kereskedő, kalmár kalmár	Macedónia Macedónia	1810 1810
<i>Ismeretlen területről</i> Kelle János	kereskedő	-	1765
<i>Kanizsai születésű kereskedők</i> Kenpfl Vencel Davidovits József Tzigler Mihály Pichler Aloysius Poszavetz József Gerencsér Ferenc Pichler Henrik Trebitscher Keresztély	kereskedő kereskedő kereskedő kereskedő kereskedő, gazda kereskedő kereskedő kereskedő	Kanizsa Kanizsa Kanizsa Kanizsa Kanizsa Kanizsa Kanizsa Kanizsa	1768 1772 1772 1798 1806 1816 1824 1825

Ha az 1770-es évek első felében készített különböző névsorainkat forgatjuk, feltétlenül ki kell emelnünk a listából azt a Pichler-családot, amelynek kanizsai léte már régi tény volt. Régi kereskedő család, egyik leszármazottja a reformkorban polgármesteri pozíciót is betöltött. A Pichlerek a városközpontban éltek, az 1822-es térkép szerint „Pichler vásáros háza” közvetlenül a városháza mellett állt. De itt volt már az 1770-es években a Davidovits-család is, tagjai szintén hosszú időn keresztül rendelkeztek kereskedéssel Kanizsán, Davidovits Józsefet 1772-ben vették fel a polgárok közé.¹³⁸ A keresztyén kereskedők ugyanolyan adóval tartoztak a földesúrnak, mint a görögök. Így például a Geber György kalmár, miután az uraságtól megvett egy fundust, s nagy házat épített rá, 40 forintot fizetett az uraságnak, cserébe szabad kereskedési lehetősége volt. Természetesen azok a kereskedők, akik a városiaktól vettek fundust, a városnak adóztak, mint például Müllner János kalmár.¹³⁹

¹³⁸ Ugyanott.

¹³⁹ Geber és Müllner példája: MOL. P 1322. 181. N.39.

A 18. század utolsó harmadában meginduló gazdasági fejlődés, valamint a növekedő jövedelem elérésének reménye a kanizsai keresztény kereskedők számát is folyamatosan szaporította. Ennek eredményeképpen 1803-ra a görögökkel együtt (és a zsidó kereskedőket nem számítva) már 25 kereskedő élt a városban.¹⁴⁰ 1773–1815 között a kereskedők közül igen sokan váltak teljes jogú polgárrá, 17-en érték el ezt a megtisztelő címet.¹⁴¹ Voltak köztük kanizsai születésűek, ekkor vált purgerré a már emlegetett Pichler-familiából Pichler Aloysius, illetve Poszavetz József (kereskedő és gazda). De jöttek hárman Somogyból, így például nemes Somogyi János, aki a későbbiekben a Batthyány-uradalom igazgatója lett. A kereskedők között találunk Győr és Vas megyéből jötteket is, míg külföldről három olyan ember érkezett, aki kereskedőként polgárrá vált. Köztük volt például Lováck Ferdinánd, aki cseh származású volt, 1806-ban vették fel a polgárok közé, foglalkozása pedig patikus volt. Háza a Fő utcában, a későbbi Deák-térnek nevezett szakaszon állt. Kiemeljük még a polgárrá vált kereskedők közül Halbaks (Halwax) Károlyt, akiről tudjuk, hogy cipőkészítéssel, s egyre inkább kereskedelemmel is foglalkozott.¹⁴² A felemelkedés egy példája lehet a Hauser-család szerepének növekedése. 1794-ben halt meg Josef Anton Hauser, a későbbi Hauser vaskereskedő-dinasztia alapítója, aki üzleti főkönyve szerint 1792 során 10 ezer forint üzleti tőke mellett 1313 forint nyereséget ért el, ami abban az időben ezüstpénzben számítva tekintélyes summát tett ki. Okát nem tudjuk, de a következő évben már csak 543 forint nyereséget mutatott a vállalkozás eredménye.¹⁴³ A vaskereskedések szaporodása tipikus jellemzője a kornak, más magyarországi városokban is találunk ilyen tendenciával, példának említhetjük a nagyjából Kanizsa nagyságú Esztergomot.¹⁴⁴ Egy másik eset lehet Müllner János kalmár példája, akinek halála után az özvegy tekintélyes vagyont kezelhetett, 1798-ban az örökösök 6672 ezüstforintos hagyatékon osztozkodhattak.¹⁴⁵

A zsidó kereskedők versenye óriási kihívás lehetett ebben a korban a keresztény kereskedők számára Kanizsán, nem véletlen, hogy a purgerek közé került kereskedők s maga a város, szinte mindenhol megpróbálták adminisztratív eszközökkel biztosítani a piacon való megmaradást. Szinte folyamatosak voltak a város panaszai a zsidók ellen, ugyanakkor saját városi

¹⁴⁰ Degré, 1972. 103. p.

¹⁴¹ Lásd: Kerecsényi, 1978. 115–135. p. táblázatait.

¹⁴² Halwax fia, aki szintén cipész volt, az 1860-as évek végén polgármester lett. Lásd: Barbarits, 1929. 102. p.

¹⁴³ Blankenberg, 1929. 290. p.

¹⁴⁴ Kövecses–Varga, 1993. 69. p.

¹⁴⁵ TGyM. 72.4.1. 39–40. p., 1798. március 14–16.

igazgatási hatáskörükben is tudtak megszorításokat alkalmazni. Sújtotta a városiakat, hogy – mezővárosról lévén szó – őket olyan adók terhelték, amelyeket az izraelitáknak nem kellett teljesíteni. Egy 1810. évi beadványukban például azt emlegetik, hogy egy 48 fős strázsa a negyed várost elfoglalja, „...és a mindennapi sok Forspont több izben meg kívánható vizhordás, kézi munkások s más effélék nem kevésbé terhelik a Városiakat”.¹⁴⁶ A beadvány a városra hirtelen rászakadt teher hatására született, ám egyben felrúgta a korábban, 1804-ben kötött szerződést, amelyben a zsidóság megegyezett a várossal, hogy a kézi közmunkát és forspontot az izraelitáknak nem kell végezniük, s mentességükért 50 forintot fizettek a város kasszájába.

A napóleoni konjunktúra után a folyamatos áresés nagy csapást jelentett a kanizsai keresztény kereskedőkre is. Míg 1813-ban a keresztény kereskedők száma meghaladta a zsidó kereskedőkét, addig 1828-ra megfordult a helyzet: a kereskedők több mint kétharmada már izraelita volt. Mint arra már utaltunk, az 1828. évi országos összeírás adatai Kanizsa esetében aligha lehetnek mérvadóak, ám az, hogy az 1803. évben feljegyzett 15 keresztény kereskedői létszám 12-re csökkent, utalhat az általános depresszió létrejöttére. Mindenesetre tény, hogy 1815 és 26 között több kereskedőt is felvettek a polgárok közé, így például a Sávolyról betelepült Csacsinovits Györgyöt, a régi kanizsai családból származó Pichler Henriket, avagy a szintén helybéli származású Trebitscher Keresztélyt.¹⁴⁷ Trebitscher a dekonjunktúra alatt nagy adósságot halmozott fel, ezért 1830-ban csődöt jelentett, s megindult vagyonának felmérése és elárverezése.¹⁴⁸

Az 1830-as évektől meginduló gazdasági fejlődés viszont nemcsak a zsidó kereskedők, hanem a keresztény kereskedők számát is gyorsan növelte. 1840-ben Kanizsán 26 keresztény kereskedőt írtak össze, tehát abszolút méretekben is növekedett a számuk.¹⁴⁹ Az összeírás szerint a 26 főből 7-en voltak „kereskedők”, míg 19-en „boltosok”.

Ismerjünk meg néhány jellegzetes vállalkozót a reformkorból!

A keresztény kereskedők csoportjának egyik legjelentősebb alakja kétségkívül – az ipari fejezetben már említett – Spánier Ferdinánd volt. Spánier fűszerkereskedő és szivargyáros volt, aki 1851-ben elnöke lett az addigi vállalkozói folyamatokat biztosan reprezentáló Kereskedelmi Társulatnak. Spánier Ferdinándról egy szakirodalmi forrás azt állítja, hogy 1841-ben települt Kanizsára, ám ez nyilvánvalóan tévedés, hiszen egyrészt már 1815-

¹⁴⁶ TGyM. 72.171.1. Városi polgárok 1810. évi beadványa.

¹⁴⁷ Kerecsényi, 1978. 115–135. p. ill. a TGyM-ben őrzött kéziratos táblázatos kimutatások.

¹⁴⁸ MOL. P 1313. 206. 1821–1830. N.6.

¹⁴⁹ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1840.

ben polgárrá választották a Hamburgból betelepített „tabakost”, másrészt pedig már az 1830-as évek összeírásaiban „boltos” megjelöléssel ott szerepel a neve.¹⁵⁰ Az 1841/42-es adóévben a neve alatt már egy 1. osztályú kereskedést, egy lakót, 2 szolgát és egy szolgálót írtak össze, 200 forintnyi jövedelme volt csak az ingatlanbérleteiből, s ugyanakkor több mint 30 forint adót fizetett.¹⁵¹ Háza a város központjában vélhetően a Hauser-féle kereskedéssel egy épületben volt.¹⁵² Spánier kereskedő üzlete még az 1850-es években is működött a Piarctéren. Érdekesség, hogy Spánier Ferdinánd lutheránus vallású kereskedő volt, ugyanakkor lutheránusok alig néhányan éltek Kanizsán, 1846-ban mindössze 60-an voltak.¹⁵³ Az identitástudat azonban erős volt: 1845. július 19-én megalakult az evangélikus gyülekezet, s az alakuló ülésen két evangélikus kereskedő is ott volt: Spánier Ferdinánd és Molenda Eduard. Az ott lévők mindjárt összeadtak 437 forintot iskola és templom építésére, s egy évvel később 378 forintért vettek is egy telket építkezés céljából a Gábor utcában (később Batthyány utca), ám a tervek nem válhattak valóra.¹⁵⁴

Az 1770-es évek óta meghatározó szerepet játszott a városban a Pichler-család. A családból többen is bekerültek a purgerek közé, s közülük Pichler Aloysiust 1800-ban, 1806-ban, 1807-ben és 1821-ben bírónak, 1822-ben kvártélymesternek választották meg, míg Pichler Henrik 1841-ben kanizsai városbíró lett.¹⁵⁵ Pichler Henrik vasáros volt, az 1841/42. évi adataink szerint vállalkozása 1. osztályú kereskedésnek minősült, a cégnél 1 zsellér jogállású embert, 3 szolgát és szolgálót foglalkoztatott (elképzelhető, hogy az utóbbi háztartási alkalmazottat jelent). Tudjuk róla, hogy 160 forint jövedelme volt bérbe adott ingatlanból, ugyanakkor rendelkezett 4,5 hold szántóval és 7,5 holdnyi rétterülettel, voltak lovai, tehene és sertése. Pichler Henrik megtestesítheti azt a vállalkozó-típust, aki régi kanizsai familiából származik, a város közepén él, befolyással és igen nagy vagyonnal rendelkezik, voltak földjei és jól menő kereskedése, alkalmazottai. A pozitív képet némileg beárnyékolja az 1843. év, amikor is Pichler Henrik csődbe ment azért, mert magánvagyonából jelentős kölcsönöket adott veszélyes helyzetbe jutott embereknek, s a végén ennek lett áldozata. Teljes vagyonbukás érte,

¹⁵⁰ TGyM. 72.6.1. 1815. év. Spánier Ferdinánd; ZML. IV.9/b. Nagykanizsa. 1830/31.

¹⁵¹ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1841/42.

¹⁵² Spánier ingatlanüzleteiről, ház- és telekvásárlásairól a térszerkezetről szóló fejezetben emlékezünk meg.

¹⁵³ Barbarits, 1929. 249. p.

¹⁵⁴ Ugyanott.

¹⁵⁵ Barbarits, 1929. 71. p.

házát, üzletét, földjeit és még a bútorait is elárverezték, természetesen bírói tisztségéről is kénytelen volt lemondani.¹⁵⁶

A polgáriasult környezet racionális életfelfogásának terjedése új szakmák és foglalkozások, valamint új értékrend kialakulását is magával hozta. A nyugat-európai modernizációnak fontos eleme volt az emberi élet felértékelődése. Ennek egyik fontos vonását érhetjük tetten a városi patikák vállalkozási alapon való működtetésében. A város első patikája kezdetben a ferencrendiek tulajdonában volt, ezt 1730-ban adták el egy polgárnak, akinek neve nem ismert.¹⁵⁷ Ez a gyógyszertár egyike volt Magyarország legrégebb patikáinak. A város első ismert polgári gyógyszerésze Reiner Antal volt, aki az 1780-as években eladta gyógyszertárát Thein Jakabnak, akitől pedig 1792-ben Francz Antal vásárolta azt meg. Ezt a patikát bérelte ki a csehországi Znaimból származó Lováck Ferdinánd, majd 1806-ban megvette azt, és egészen 1837-ig irányította is annak működését. Ezután fia, Lováck Károly vette át a boltot, amely a Fő úton az Eötvös tér és a Piarctér között feküdt félúton, néhány háznyira a kastélytól. A patika az 1840-es években a Fekete Sas nevet vette fel.¹⁵⁸ Volt a városban egy másik patika is, mégpedig a Haller Antal által alapított, 1805-ben megnyílt gyógyszertár, azonban a gyakran italozó tulajdonostól hamarosan azt is megvette Lováck Ferdinánd. Lováck személye az egyház részéről is nagy megbecsülésnek örvendhetett, amit jól mutat, hogy halála után a ferencesek zárdájának kriptájában temették el, oda, ahol például báró Sennyey Josefa vagy Hoer Magdolna (Inkey Boldizsár 4. felesége) is nyugszik.¹⁵⁹ A növekedő népesség s a nagy átmenő forgalom, valamint a jelen lévő kórház miatt vélhetően jól ment a patikusoknak: 1835-ben négyen is folyamodtak gyógyszertárnyitási engedélyért, mégpedig Szép Károly, Schwarz Ferenc, Czellinger Ferenc és Lováck Ferdinánd, közülük az engedélyt Szép Károly kapta meg. Az új gyógyszertár 1836-ban nyílt meg, s az „Igazság” nevet kapta.¹⁶⁰ Részben kapcsolódik a patikákhoz, hogy Kanizsának már az 1770-es években volt két orvosa is.¹⁶¹ Tegyük még hozzá, hogy ebben a korszakban más városokban is egyre másra nyíltak olyan patikák, amelyek a későbbiekben viszonylag hosszú kort éltek meg, a környék városai közül említsük meg Alsólendvát, ahol 1835-ben kezdte meg működését egy patika.¹⁶²

¹⁵⁶ Barbarits, 1929. 78. p.

¹⁵⁷ Szabó, 1929. 317.p

¹⁵⁸ Kanizsai Enciklopédia, 1999. 109. p.

¹⁵⁹ Halis, 1899. 43. p.

¹⁶⁰ Kanizsai Enciklopédia, 1999. 109. p.

¹⁶¹ Szabó, Budapest, 1929. 317. p.

¹⁶² Tanja, 2003. 96. p.

A 18. század utolsó harmadától fellendülő kereskedelmi forgalom új lehetőségeket teremtett a városi kiskereskedők számára is. Többnyire a szegényebb gazda vagy iparos családok közül kerülhettek ki azok a fuvarozók, szállítók, akiket – *Blankenberg* tanulmánya óta tudjuk – népiesen „*Krobotenfahrer*”-nak neveztek.¹⁶³ Tevékenységük általában valamely nagykereskedő megbízásából folyt: a környező vidékeket járták és felvásárolták, befuvarozták Kanizsára a kereskedők csarnokaiba, tárházaiba azokat a termékeket, amelyeket aztán tovább lehetett szállítani és értékesíteni. „*A terményeket exportáló kanizsai szekeresek kézmű- és vasárukkal, teával, fűszerekkel megrakodva térnek vissza Bécsből, Grazból és Triesztből*” – írja *Antalffy Gyula*.¹⁶⁴ Ezek a beszerző fuvarosok eljutottak Szlavónia területeire, délre, a Száva menti vidékekre, a Karszt-hegységig és Likába, Somogyba, Baranyába, felvásárolták a mézet, nyersbört, pálinkát stb.

A reformkor nagy újdonsága a szlavón területeken megtermelt szilvórium felvásárlása, összeszedése volt. Egy 1839. évi (Deák Antalhoz, az akkori alispánhoz intézett) beadvány szerint „*A kanizsaiak már a külfölddel élénk kereskedést folytattak és már egészen új cikket honosítottak meg. A pórnép majdnem kizárólag kereskedelmi fuvarozásból élt. Szlavóniából 2000 akó szilvóriumot szállítottak évenként Nagykanizsára és innét a legnagyobb kereskedelmi piacokra*”.¹⁶⁵ Világosan mutatja a kanizsai társadalom kereskedelem-orientáltságát, hogy az adóösszeírások még az 1830–40-es években is – amikor pedig látványosan semmitmondókká válnak az országban az ilyen jellegű összeírások – igen magas gazda/ló arányt mutatnak, ezzel is bizonyítva a fuvarozás jelentőségét. Ám arra mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a *Krobotenfahrer*-tevékenység nem egyedülálló, a kereskedelemmel foglalkozó városokban szinte mindenhol vannak adataink arra, hogy a szegényebb társadalmi rétegek igen jelentős mértékben tudtak jövedelempótló fuvarozási munkát végezni. Ezeknek a szállítóknak az országban a reformkor elején különböző elnevezése volt: így például Pesten a „*Landkutscher*” és a „*Fahrleute*” elnevezés dívott, Budán megkülönböztették az „*aurigator provinciális*”-t és az „*auriga vecturians*”-t, Pozsonyban csak egyszerűen „*vecturians*”-nak nevezték, míg Újvidéken a „*veredarius*” elnevezés bukkant fel.¹⁶⁶ A fuvarozás ugyanakkor sokféle visszaélésre adott alkalmat (ezt abban a korban „*csalfaság*”-nak nevezték); így például előfordult, hogy a szekérre rakott gabonából kivettek, de aztán meglocsolták víz-

¹⁶³ *Blankenberg*, 1929. 291. p.

¹⁶⁴ *Antalffy*, 1982. 61. p.

¹⁶⁵ A forrást idézi: *Blankenberg*, 1929. 291. p.

¹⁶⁶ *Bácskai*, 1988. 126. p.

zel, aminek hatására a gabona megdagadt; a megcsapolt szeszestalmennyiséget vízzel pótolták stb.¹⁶⁷ Tegyük még hozzá, hogy a fuvarozás fellendülése nemcsak a kanizsai városlakóknak volt nagy lehetőség, hanem a környék uradalmaiban élőknek is, a kanizsai piac ugyanis nagy tömegű terméket vonzott. Egy Somogy megyei jelentés szerint például 1819-ben a verebi Végh-család uradalmi központjából, Babócsáról 24 fő szállított Kanizsára rozst; néhány évvel későbből pedig azt lehet tudni, hogy Balatonszemesről 22 szekér zabot fuvaroztak el a kanizsai piacig.¹⁶⁸

3.3. A zsidó kereskedők jelentősége Kanizsán

A magyarországi gazdaságtörténet legnehezebb feladatai közé tartozik az országban élő zsidóság gazdasági működésének vizsgálata. A szakavatott elemzést nehezítő tényezők között első helyre a népességcsoport mobilitása kívánczik, amely szinte lehetetlenné teszi egyes famíliák nyomon követését. A mobilitást nagyban meghatározta, hogy a zsidóság egy része a kereskedelem bizonyos formáival foglalkozott, ami már önmagában is feltételezi a társadalmi mobilitást. A másik probléma a névhasználat. Majd csak az 1840. évi 29. tc. tette kötelezővé az állandó névhasználatot, így kis létszám esetében hasonló név alatt ugyanazt az embert vagy családot érthetjük, ám nagyobb tömegű zsidó népességnél már óriási problémát jelent az azonosítás. Harmadszor pedig meg kell említenünk, hogy a vizsgált korszakban a magyarországi népesség-összeírások alapvetően a letelepült népesség vizsgálatára alkalmasak, a vármegyei zsidóösszeírások pedig sok esetben megbízhatatlanok; ezért általában inkább az uradalmi levéltári forrásokból lehet – szerencsés esetben – nyomon követni kisebb közösségek vagy személyek létét.

Mivel a zsidóságnak a keresztény Európában földje tulajdonként nem lehetett, szabad királyi városba nem költözhetett és ingatlant ott nem vásárolhatott (főleg a város melletti, általában fallal elkülönített gettóknak lakhattak), klasszikus mezőgazdasági tevékenységet sem folytathatott, így a korabeli zsidóság elsődlegesen ott számíthatott jelentősebb toleranciára, ahol a földesúrnak szüksége volt erre a népcsoportra. Ezért Magyarországon elsődlegesen a mezővárosokban illetve a nagyobb uradalmakban telepedhettek le, és folytathattak gazdasági tevékenységet. Kiemelkedik ebből a szempontból az Esterházy-család tulajdonában lévő hét jelentősebb uradalmi központ (Siebengemeinden), ahol a zsidó közösségek viszonylagos nyugalomban élhettek a nem éppen jóindulatú, de nem is ellenséges keresztény

¹⁶⁷ Lásd: Halász, 2006. 426. p.

¹⁶⁸ Szili, 1988. 91. p.

közegben.¹⁶⁹ A katolikus Habsburg-állam ugyanakkor továbbra is megkülönböztette a zsidóságot, megalázó létfeltételeit nehezítette az a személyi taksa, amellyel külön sújtották: 1743-ban minden zsidó család 6 forintot volt kénytelen adózni, különben kiutasították volna az országból. Bányavárosokba 1693-tól nem költözhetek, később Mária Terézia a borárulástól is eltiltotta őket.¹⁷⁰

A 18. században Nyugat-Magyarország egyik legnagyobb uradalmi rendszere a gróf Batthyány-familia kezében volt. Ebben a jól kiépített nagybirtokrendszerben több olyan uradalmi központ is volt (Körmen, Pinkafő, Rohonc, Szalónak, Zalaszentgrót, Kanizsa, Homokkomárom stb.), ahol szükség volt jelentős árumennyiség mozgatására, szállítására. A gróf Batthyány-család tagjai felismerték a zsidóság létéből fakadó ilyenfajta előnyöket. Joggal állapíthatta meg Németh László egyik tanulmányában azt, hogy a 18. század első felében a Zalában lévő zsidóság jelentős része Rohoncra¹⁷¹ (tehát egy Batthyány-központból) érkezett, az ott lévő zsidóbíró joghatósága alá tartoztak a kanizsaiak is. Rohoncra és mellette Szalónakra a Batthyányok 1671 után telepítettek zsidókat, s ez a rohonci zsidó közösség nemsokára a Dunántúl legnagyobb zsidó közösségévé nőtte ki magát.¹⁷² Rohonc egyébként a 18. század második felében Vas vármegyében Kőszeg szabad királyi város után a második legnépesebb település volt; a településen egymás mellett éltek több vallás képviselői (evangelikusok, katolikusok, zsidók). 1848-ban Rohoncon 209 zsidó familia élt.¹⁷³

Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy vármegyei és uradalmi kutatási tapasztalataink szerint az ezen a területen megjelenő és szaporodó zsidóság nagy része nem volt kereskedő népesség. Néha még szaktörténeszeket is megtéveszt az a csalóka kép, amely a felszínt tükrözi. A történelmi forrásokban elsődlegesen a „gazdag” zsidóság tűnik fel, olyanok, akiknek személyéhez jelentős méretű ipari, vállalkozói, kereskedői tevékenység társítható, s ennek alapján azt is hihetnénk, hogy az egész zsidó népesség ilyen. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a magyarországi zsidóság a 18–19. században egy végtelenül tagolt, szegmentált, életkörülményeiben, gazdasági működésében, vallásában, szociális kapcsolataiban stb. eltérő jellegű tár-

¹⁶⁹ Prickler, 1994. 27. p.

¹⁷⁰ Németh, 1994. 20. p.

¹⁷¹ Németh, 1994. 19. p.

¹⁷² Prickler, 1994. 30. p.

¹⁷³ Magyar Zsidó Lexikon, 1929. „Rohonc” 748. p. Nagyjából úgy tűnik, hogy ahol jelentősebb zsidó közösség alakulhatott ki, ott a más vallásúak számára is szabad letelepedési lehetőség nyílt. Gondolhatunk a soknemzetiségű, sok vallási csoporttal rendelkező Pápara, Bonyhádra stb.

sadalmi csoport. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra a tényre, hogy például a birodalom fővárosában, Bécsben (tehát egy több mint 200 ezer lakosú nagyvárosban) egészen az 1840-es évekig alig 200 zsidó családfő élt,¹⁷⁴ ami persze a korábbi kiűzetéssel függött össze. Sokkal nagyobb számban találhatók ebben a korban izraeliták Cseh- és Morvaországban, legnagyobb számban pedig a 18. század végén a birodalomhoz került Galíciában fordultak elő, ahol a tömeg elsődlegesen az orosz pogromok elől menekülve jelent meg. A magyarországi zsidóság létszáma a szakirodalomban mértékadó becslések szerint az 1720-as években mintegy 13–14 ezer fő, ezzel szemben az 1780-as évek közepére már 75–80 ezer fő. Az igazi nagyobb tömegű beáramlás és a belső szaporodás esetükben inkább a 19. századra tehető: a forradalom idején már mintegy 340 ezren, 1890-ben mintegy 707 ezren, míg a világháború előtt már 911 ezren voltak az országban, vagyis Magyarország lakosságának körülbelül 5%-a volt ekkor önmagát izraelitának valló ember.¹⁷⁵

Batthyány Lajos 1743. évi uradalom- és városvásárlása előtt alig fordultak elő izraeliták Kanizsán. Egy, a 17–18. század fordulóján a Neoaquistica Commissio által készített jelentésből az derül ki, hogy a „*városfalon belül csak katolikus lakosság él, zsidókat, rácokat a falakon belül nem tűrnek*”.¹⁷⁶ Az 1725–28 között végrehajtott országos zsidóösszeírás vármegyei adatai szerint Kanizsán élt már „*Simon Ádám, kinek feleségét Mózes Katának hívják. Két fia közül a 19 éves Mózes egy keszthelyi zsidónál van, a másik Márk, 8 éves. Sára lánya férjnél van. Rohoncon él a család. Tart még egy keresztény szolgát is. A városnak 25 forint árendát fizet, boltbéli portékákkal kereskedik.*”¹⁷⁷ Lehetséges, hogy az 1720-as évek közepe felé még csak ez az egy zsidó család élt a városban, ám azt is tudjuk, hogy az ekkor Szapáry-kézen lévő uradalomban több zsidó bérlő is volt már.

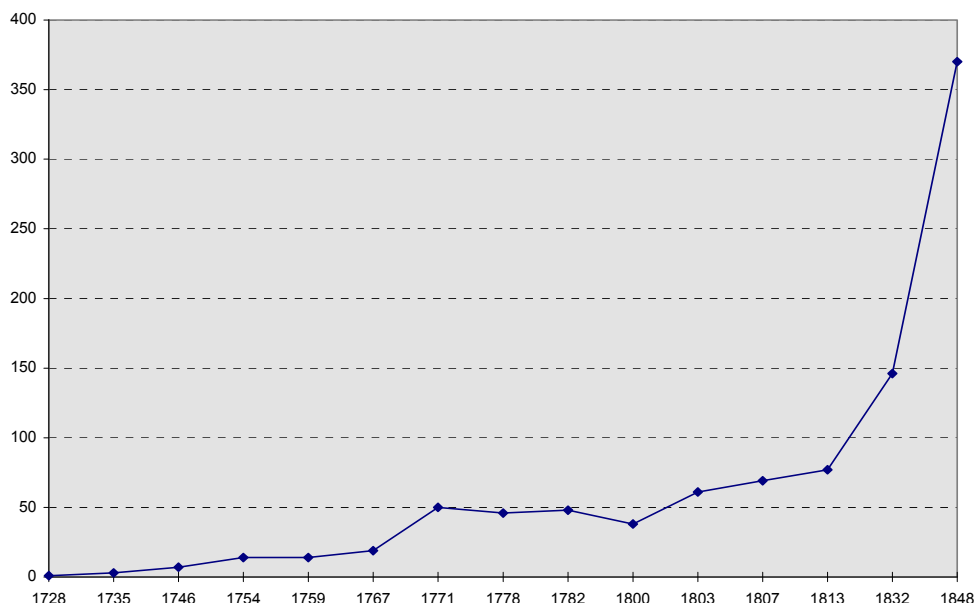
¹⁷⁴ McCagg, 1992. 47–48. p.

¹⁷⁵ Az adatokhoz: Varga, 2005. 18–19. p.

¹⁷⁶ MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.25/3.

¹⁷⁷ Idézi: Németh, 1994. 21. p.

A zsidó családfők létszáma Kanizsán 1728–1848 között¹⁷⁸

Egy 1733. évi iratból ismerjük, hogy Kanizsán a már említett két görög bolt mellett volt „*Sidó bolt*” is, amely után azonban nem kellett árendát fizetni.¹⁷⁹ Az összeírások szerint 1735-ben már 3, míg 1746-ban már 7 izraelita család élt Kanizsán, számuk 1754-re megduplázódott. Az ekkoriban a városban megjelenő izraeliták foglalkozását nehéz a mai fogalmainknak megfelelően pontosan megadni, hiszen jó néhány esetben azt látjuk, hogy az árendás tevékenység mellett nyilvánvalóan kereskedtek is, adott esetben az ipari termék-előállítás mellett forgalmaztak is. 1751-ben Áron Jakab serfőző volt, Ábrahám Sail boltosként dolgozott, Májér Marx és a Jónás nevű zsidók mészárosok voltak stb., esetükben nyilván az ipari és a kereskedelmi tevékenység egymástól elválaszthatatlan volt, akárcsak az „*öveges sido*” esetében.¹⁸⁰ Jónás zsidóval különben mindig baj volt, amit egy darabig elnéztek neki (hiszen igen nagy bevételt hozott az ő árendája az uraságnak), ám

¹⁷⁸ Az ábra adatai a következő forrásokból valók: Az 1728-as, 1735-ös és az 1746-os adatokra: Németh, 1994. alapján táblázatba rendezve. 1754-re: ZML. IV.1/cs.1754.december 13. N.1226; 1759-re: ZML. IV.9.a.1758.; 1767-re: ZML. IV.1/b. 1767.november 9.; 1778-ra: ZML. IV. 1/cs. 1778. N 23/47.; 1782-re: ZML. IV.1/b. 1782. február 25.N.46/98.; 1800-ra, 1803-ra, 1807-re: ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, Kiskanizsa; 1832-re: ZML. IV.1/b. 1832. január 9. N.29.; 1848-ra: ZML. IV.102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. 1848. (Nagykanizsa és Kiskanizsa).

¹⁷⁹ ZML. IV.14/e. Causarum sedrialiter revisarum.1.1733-as összeírás.

¹⁸⁰ MOL. P 1313. 37. N.70/19.

1750-ben – miután nem engedelmeskedett a földesúrnak – betelt a pohár. Utasították a tisztelet, hogy Jónást küldjék fel Rohoncra a zsidóbíróhoz; ugyanakkor ládájában lévő portékáját foglalják le.¹⁸¹

A helyben élő zsidóságnál azonban lényegesen fontosabb lehetett a városokon megjelenő mobil kereskedő zsidóság, amely vélhetően a vármegyei összeírásban feltüntetett városokból is származhatott (Sümege, Keszthely stb). Mindenesetre meg kell említenünk az érdekes egybeesést a Kanizsán és Sümegeen is élő Marx nevű izraelita, avagy a több városban is előforduló Lebl – avagy annak formaváltozatát jelenthető Leeb, Leeb stb. – nevű család esetében, ez utóbbi név alatt a későbbiekben Kanizsán egy komoly gazdasági vállalkozás alakult ki. Fontosnak tartjuk azt is kiemelni, hogy az 1730-as években megjelent már Kanizsán a később nagy befolyást szerző Polák-család, jelenlétükre, tartós letelepedésükre utal, hogy a későbbi összeírásokban is mindvégig szerepelnek.

A 18. század közepétől a zsidó családfők létszáma folyamatosan növekedett, az igazi nagy ugrás azonban az 1767–1771 közötti intervallumban következett be, amikor is rövid néhány év alatt csaknem megháromszorozódott a számuk, ezzel szemben viszont 1782 után némileg csökkent. Az egyik szembetűnő tulajdonságuk egyértelműen a nagy mobilitás. Vizsgálódásaink során a fentebbi ábránkban közölt conscriptiók névsorait összevetettük, s nagy általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy a század középső harmadában még igen nagy volt a fluktuáció. Így például az 1759. és az 1767. évi összeírás egybevetésekor a 14-ről 19-re szaporodó családnevek alapján úgy tűnik, hogy mindössze 4 olyan család lehetett, amely továbbra is helyben maradt, a többi család (családnév) kicserélődött.¹⁸² Helyben maradtak a Mayer-, a Salamon-, a Gertli- (Gertell-) és a Jónás-família. Mindez megerősíti az a fentebbi véleményt, miszerint a korabeli zsidó népesség igen mobil társadalmi csoport volt, s vélhetően a néhány évre szóló árenda lejárta után sokan jobb pozíciót kerestek maguknak, ami együtt járt az elköltözéssel. Azt gondoljuk, hogy egy alapvetően könnyen mobilizálható vagyonnal rendelkező népesség esetében ez nem is okozhatott problémát. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az 1760–70-es évektől kezdve a zsidóság számára mind a környék uradalmaiban meginduló gazdálkodási rendszer, mind országosan is egyre szélesebb gazdasági lehetőségek következtében kapuk nyíltak, vélhetően igyekeztek is a mindig legnagyobb haszonnal kecsegtető bérleti szerződést megszerezni. Arra is utalnunk kell, hogy az 1769. évi összeírásban már olyan újabb személyek jelentek meg, akik előtt fényes kanizsai karrier

¹⁸¹ MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 76/3–76/4.

¹⁸² ZML. IV. 1/b. 1767. november 9. Zsidók összeírása.

állt. Emeljük ki ezek közül a Hersli- (később Hirschl, Herschl, Herschli, Hirschler néven), valamint a Mayer-család tagjait, akik majd a századforduló környékén jutnak jelentősebb szerephez.

Az izraelita népesség szaporodása egybeesett a város népességének általában vett igen dinamikus növekedésével. A különböző irányokból jövő, igen nagyszámú betelepülés és a belső szaporulat eredményeképpen a két Kanizsa népessége az 1770-es évek elejére már elérte a 4500, 1784-ben pedig az 5500 főt, s ezzel Zala vármegye legnagyobb települése volt.¹⁸³ (1750–1770 között a családok száma 295-tel gyarapodott.)¹⁸⁴ Azonban a növekvő zsidó lakosság megtelepedése kivétel nélkül kizárólagosan a földesúr fundusain történhetett, ami azt eredményezte, hogy őket a legtöbb esetben zselléreként vették figyelembe az összeírók. Ugyanakkor a földesúr telkei a városon belül nem voltak mereven elválasztva a városi lakosok fundusaitól, bár kétségtelenül volt néhány utca, ahol inkább földesúri telkek voltak többségben (Magyar utca, Légrádi út). Villányi Henrik egy tanulmányában hivatkozik egy 1784. évi levélre, amelyben a Nagykanizsán élő zsidók panaszkodnak a városra, miszerint az a zsidók letelepedését ellenzi, és állandó nehézségeket gördít a zsidó vallású kereskedők megélhetése elé.¹⁸⁵ 1784-ben vásárolták meg a kanizsai izraeliták a földesúrtól az új temetőjük telkét, ugyanis a régi kis temetőjük már megtelt. Joggal mutat rá a szerző a következményekre: a szerződés bizonyítja a zsidóság szaporodását, másrészt pedig világosan utal a zsidó hitközség létrejöttére. Imaháza volt a hitközségnek, mégpedig 1745-től a Kis Sörházban, amely aztán jó 80 évig szolgálta a zsidóságot Kanizsán.¹⁸⁶

Az 1780-as évektől a magyarországi mezőgazdaság birodalmi pozíciója folyamatosan javult, amit elsődlegesen a meginduló osztrák iparosodás és urbanizáció, valamint az 1792-től megindult francia (napóleoni) háborús konjunktúra motivált. A századforduló környékén Kanizsa városa népességét tekintve átlépte azt az európai mércével mérve is a minimális lélekszámhatárt, amit a nyugat-európai szakirodalom egyáltalán városnak tekint.¹⁸⁷ A háborús évek alatt főleg 1800 után figyelhető meg a zsidó népesség szaporodása Kanizsán; 1813-ban egy dicális összeírás szerint 77 izraelita családfő élt a városban, akik közül vélhetően 12 foglalkozott főállásban kereskede-

¹⁸³ Lásd a mezőgazdaság-történeti fejezet táblázatait a környező városokról.

¹⁸⁴ Degré, 1972. 104. p.

¹⁸⁵ Villányi, 1929. 252. p.

¹⁸⁶ Ugyanott, 253. p.

¹⁸⁷ De Vries, 1984. 58. p., illetve: Wrigley, 1987. 157–93. p.; Gyimesi, 1975. 152. p.

lemmel.¹⁸⁸ Persze szaporíthatta a kanizsai zsidóságot az is, hogy egyes magyarországi városokban a századforduló körüli években is előfordultak pogromok, zsidókiüzések vagy kitiltások.¹⁸⁹ A helyi zsidóság szaporodását nem akadályozta meg a rájuk kivetett adótömeg sem, tudvalevőleg komoly túrelmi adót kellett évente leszurkolni. Az adót helyben, a kanizsai sóhivatalhoz¹⁹⁰ kellett eljuttatni (itt gyűjtötték össze a Somogyból származó zsidóadót is), s a nyugtát kellett továbbítani a Helytartótanácsához és a vármegye központjába.

A továbbiakban bemutatjuk a századforduló környékének jelentősebb zsidó kereskedő vállalkozásait. Az egyik legnagyobb kereskedelmi vállalkozást a Lachenbacher-család tagjai folytatták ebben az időben.¹⁹¹ A család nevében őrizte származási helyét, amely a Sopron megyei Lakompak (németül a település neve Lachenbach) volt, ahonnan igen sok zsidó ember rajzott ki a 18–19. században, 1848-ban a település 1800 lakója közül 1200 fő izraelita volt.¹⁹² Két híres, később szinte egy időben meghalt Lachenbacher is élt Kanizsán az 1790-es években: Móses és Izrael. A híresebb Moses volt, aki 1750 körül született Nagykanizsán, egyes adatok szerint apja akkor már tartósan ott élt.¹⁹³ Hadiszállítóként ténykedett a franciák elleni háború alatt, 1814-ben „*k.k. Grosshandler*” lett, vagyis császári és királyi hadiszállító. Kereskedelmi tevékenysége alapvetően nagy mennyiségű termény forgalmazására szorítkozott, ám később az is előfordult, hogy egyenesen a katonaságnak is szállított. A 19. század elején a kanizsai uradalom egyik legfontosabb kereskedője volt, de azontúl a többi Batthyány-uradalom kereskedelmében is döntő szerepet játszott, többek között a déli uradalmakból ő forgalmazta, szállította az állatokat. Lachenbacherek közvetítő tevékenységet is folytattak, így például Somogyban élő zsidó kereskedőktől is vásároltak árut, s azt továbbították nyugat felé.¹⁹⁴ A későbbiek-

¹⁸⁸ Jegyezzük meg, hogy ebben az időben a Dunántúl területét tekintve nem Kanizsa volt a legjelentősebb zsidó közösséget tömörítő mezőváros. Megelőzte például a Völgység fővárosa, Bonyhád, ahol a háborús konjunktúra idején már egy mintegy 1500 fős közösség alakult ki. Bonyhádon 1808-ban 289 ember foglalkozott kereskedelemmel, s 58 fő kézműiparral. De voltak még települések, ahol viszonylag gyorsan növekedett a zsidóság száma, kiemelkedik ezek közül Pápa.

¹⁸⁹ ZML. IV.9/b. 1813. Nagykanizsa; ill. az atrocitásokra lásd például a Pallas Nagylexikon Varasdra vonatkozó szócikkét.

¹⁹⁰ A sóhivatal neve Salzamt, vagy másképpen Salis Officium Kanisaense volt.

¹⁹¹ Nevük írása több esetben Lachenbach, a későbbiekben pedig Lackenbacher. Mi a leggyakoribb formát használjuk.

¹⁹² Magyar Zsidó Lexikon, 1929. „Lakompak”. 520. p.

¹⁹³ Villányi, 1936. 3. p.

¹⁹⁴ Egy ilyen eset kapcsán létrejött úriszéki perre utal: Polgár, 2005. 48. p.

ben kereskedelmi tevékenységét kiterjesztette Zalán túli vidékekre, így Somogy, Baranya, Vas és Sopron megyékre is. A kereskedelmi tevékenység egyre inkább külkereskedelemmé vált, bár ez néha nehézségekkel is járt. 1803-ban például az uradalmi tisztartó azt írta a grófnak, hogy „*Lachenbacher zsidót nem engedték át a határon, amikor gabonát szállított ki*”.¹⁹⁵ Egyedül már nem tudta ellátni üzletét, ezért bevonta testvéreit is. Irodáját és elosztó központját Bécsbe helyezte át, de a beszerző központ Kanizsa maradt. Az austerlitz-i csata idején már a Lachenbacher társaság volt a monarchia egyik legnagyobb hadiszállítója. A társaság társzekerei Magyarországtól az Inn völgyéig, avagy éppen Milánóig vitték a szükséges élelmiszert és nyersanyagot.¹⁹⁶ Foglalkoztak a Lachenbacherek ebben az időben pénzkölcsönzéssel is.¹⁹⁷

A zsidókkal szembeni helyi megkülönböztetést vélhetően egyre nehezebben lehetett elviselni, néha még a nagy önmérsékletéről tanúbizonyságot tett befolyásos nagykereskedőknél is előfordult, hogy tettelegességre ragadtatták magukat. 1799. december 13-án a városi tanács úgy határozott, hogy Lachenbacher Izraelt 4 forintra büntetik (amit a „*tűz cassába*” kellett befizetni) azért, mert pofon vágott valakit. Egy másik eset kapcsán azért büntették meg Lachenbacher Mosest, mert vasárnap rakatta meg a szekereket, s ez a keresztény szokásrendet sértette.¹⁹⁸ A gazdasági sikerek azonban valószínűleg kárpótolták a Lachenbachereket.

Akárcsak mások is a konjunkturális években, úgy Lachenbacher Moses is felhalmozott pénzének egy részét ingatlanba fektette, megvásárolta Bécsben a Naschmarkt mellett lévő óriási kiterjedésű „*Freihaus*”-t, ami még a 20. század elején is Bécs legnagyobb lakóépülettömbje volt, és csak közvetlenül a háború előtt bontották le.¹⁹⁹ Egy 1810. évi töredékforrás szerint Lachenbacher Mózes vagyona 47 591 forintot tett ki, ami igen tekintélyes summa abban az időben.²⁰⁰ *Blankenberg* visszaemlékezése szerint Lachenbacher Mózes igen gazdag, művelt és fennkölt gondolkodású férfiú volt, állandóan négyes fogaton járt, szép alapítványt tett a kanizsai gimnáziumnak és a pesti Pázmány-egyetemnek.²⁰¹ Alaposan megnövelte a helybéli társadalmi elfogadottságát az, hogy 1810-ben 5000 forintos adományt tett Kanizsa városának, amely az abból származó kamatokat meghatározott célokra

¹⁹⁵ MOL. P 1322. 19. 1803. február 6. Gazdatiszti jelentés.

¹⁹⁶ Villányi, 1936. 3. p.

¹⁹⁷ Lásd például: Tóth, 1981. Táblázatok adatai.

¹⁹⁸ TGyM. 72.4.1. 148. p., 1799. december 13., illetve 267. p., 1800. szeptember 9.

¹⁹⁹ Blankenberg, 1929. 290. p.

²⁰⁰ TGyM. 72.303.1.

²⁰¹ Blankenberg, 1929. 290. p.

(így például a ferences barátok könnyebb megélhetésére, a piaristák és a nemzeti iskola támogatására, valamint az ispotály fenntartására) lehetett fordítani.²⁰² Testvéréről, Israelről csak annyit, hogy ő is Kanizsán élt, pontos adatunk szerint 1799-ben 850 forintért megvásárolta a kanizsai Israel Josz házát, amely igen frekventált helyen feküdt. Moses egy évvel testvére, Israel halála után, 1815-ben hunyt el, amúgy mindketten a kanizsai zsidó hitközség alapítói közé tartoztak. A fivéreket Nagykanizsán temették el, bár Moses Bécsben halt meg, ám testamentumának megfelelően bebalzsamozott holttestét Kanizsára szállították, s az ottani zsidótemetőben egy igen díszes, pettaui mészkőből épített kriptában helyezték el.²⁰³

A Lachenbacher-család igen szapora volt, nemcsak Kanizsán és Bécsben, hanem a későbbiekben Pesten is előfordultak, amit egy 1814. évi közgyűlési jegyzőkönyvi adat is bizonyít, miszerint „*Gottlieb Mayer kéri Lachenbacher Gottfried pesti kereskedőnél a nála lévő 16407 forint betáblázását*”.²⁰⁴ Venetianer Lajos is említi könyvében egy Lachenbacher Jakab nevű embert, aki az igen előkelő, 1844-ben alapított Pesti Kereskedelmi Társaságnak is tagja volt.²⁰⁵ Kanizsán több generáción keresztül éltek és működtek a Lachenbacherek. Az 1780–90-es években születhetett a második generáció, így például 1794-ben Mórítz, akinek valószínűleg testvére volt az a Rudolf, aki még Sopron megyében, Lakompakon látta meg a napvilágot. Az 1790-es években már Kanizsán élt, s az egyik régi kanizsai zsidó famíliából, a Polák-családból vette nőül Elizabetet. Az 1790-es évek összeírásaiban már állandóan találkozunk a család nevével. Az 1820-as években láthatta meg a napvilágot a Kanizsa szempontjából fontos harmadik generáció: 1814-ben született meg József, akinek már felesége (Terézia) is az egyre szélesebb Lachenbacher-famíliából származott; Alajos 1822-ben született, felesége az igen gazdag kanizsai kereskedő Leszner-családból származott; Zsigmond 1820-ban, Herman pedig 1818-ban született, az ő felesége a nagy vagyonnal rendelkező Milhoffer-famíliából került ki. Ezek a módos feleségek arra utalnak, a 19. század első felében jelentős különbségek lehetnek már a befolyásos, nagy vagyonnal rendelkező kereskedő családok, va-

²⁰² Ferences Levéltár. A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai. Ms. 1052. 1810. dec. 31.

²⁰³ A szarkofágra a következő feliratot írták: „*Itt nyugszik Lackenbacher Moses császári királyi szabadalmazott nagykereskedő, meghalt Bécsben 1814. március 26-án. Üdv neked Moses, aki csak jótétemények kedvéért kívántad a gazdagságot. Hogy az erényt gyakorolhasd a nemzetségekben, viselted a bírói méltóságod. Meg haltál? Még élsz te itt a földön, és él nemes tetteidnek emléke. Újra éled emléked nemes utódaidban, akik viritanak a nemes családján, bár te már üdvözülve, seraphok közt jársz-kelsz.*”

²⁰⁴ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1814. május 9. 3/46.

²⁰⁵ Venetianer, 1922. 144. p.

lamint a szegényebb avagy középrétegnek számító egyéb zsidó családok között. 1848–49-ben bizonyíthatóan hét Lachenbacher élt Kanizsán, ugyanakkor Rudolf fiai, Leopold (született 1823-ban) és Gusztáv (született 1824-ben) Pesten voltak boltos legények. A zsidó populáció gyors létszámnövekedését mutatja, hogy Lachenbacher Heinrich lányának, Juliannának férjétől (az orvos Horschetzky Mórtól) 17 gyermeke született.²⁰⁶ Igen nagy sikert jelentett a famíliának, hogy a Lachenbacher-család két tagját, Henriket és Bernátot Bécsben 1824. október 22-én „salamoni” előnévvel nemessé avatták, s ezzel ők lettek a birodalom zsidóságának első olyan tagjai, akik megszerezték ezt a címet. (Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy ez a nemesség ún. birodalmi, s nem magyar nemesség volt.)²⁰⁷ Mutatja a család tekintélyének növekedését, hogy egy 1824. évi városi bírósági iratban a felperes Lachenbacher Gusztávot a jegyzőkönyvben már „*nagyságos Lachenbacher*”-nek titulálták.²⁰⁸ Bernáth felesége egy jelentős pesti rőföskereskedő, Bauer Salamon lánya volt.²⁰⁹ Bernáth bankárrá és nagyiparossá vált,²¹⁰ akinek gazdasági vállalkozása igen jelentős kölcsönököt biztosított magyarországi arisztokratáknak is, például az 1830–40-es években gróf Festetics László 200 ezer forintnyi kölcsönt vett fel tőle.²¹¹ A két fivér a nemesi cím megszerzése előtt természetesen katolizált, ugyanakkor megvásárolt egy tekintélyes birtokot Welsdorfban (Bernáth ott is halt meg).²¹² Jegyezzük még meg, hogy az idők változásával a Lachenbacherek kereskedelmi tevékenysége az 1850-es években Kanizsán megszűnt.

A másik legnagyobb kereskedelmi vállalkozás a századforduló környékén Gottlieb Mayeré lehetett. Ő az a kereskedő, akinek a személyéről a legkevesebb adat maradt fenn, holott kereskedése igen kiterjedt volt. A Mayer-család tagjai az 1760-as évektől jelen voltak már a városban, későbbi hivatalos iratok is mindig „*kanizsai kereskedő*”-nek mondják Gottlieb Mayert. Hozzávetőleges adataink szerint is igen hosszú életet élhetett, hiszen kereskedelmi tevékenysége a 19. század első évtizedeiben már igen jelentős volt, s tudjuk azt is, hogy az 1840-es években még pert is nyert pallini Inkey Imre ellen,²¹³ tehát legalább 70–75 évet élhetett. Felesége Schwarzenberg Hermína volt, aki 1848-ban már 70 éves volt. Gottlieb Mayernek négy lánya és

²⁰⁶ ZML. IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása, 1848. Nagykanizsa és Kiskanizsa.

²⁰⁷ Illésy–Pattkó, 1895. 124. p.

²⁰⁸ Blankenberg, 1929. 291. p.

²⁰⁹ Bácskai, 1989. 35. p.

²¹⁰ Gudenus, 1990. 1. kötet, 534. p.

²¹¹ ZML. IV. 14/i. Csődületi pörök. Fasc. J.N. 1841–47.

²¹² Villányi, 1936.3. p.

²¹³ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv. Protocollum. 1842. 389. szám.

egy fia született. 1848-ban Béni már 28 éves volt, foglalkozására nézve kereskedő. Fontos azt is megemlíteni, hogy mind az öt gyermek Kanizsán született.²¹⁴ Mayernek nagy háza volt a városban, közvetlenül a városháza mellett, vélhetően az egyik legszebb ház lehetett, amit az sejtet, hogy midőn 1812-ben jelentős katonalétszámot kellett elszállásolni a városban, a katonatisztek éppen az ő házába kerültek, s el sem akartak menni. A kereskedő többször instanciázott emiatt a vármegyéhez és a városhoz, végül a döntés értelmében a tiszteknek át kellett volna költözniük Hirschli Mózeshez, ám egy későbbi iratból tudjuk, hogy eszük ágában sem volt távozni Mayer házából.²¹⁵ Gazdag nagykereskedőként karitatív funkciókat is el kellett látnia, tagja volt például a hitközség elöljáróságának, adományokat tett stb.

Gottlieb Mayer kereskedésének virágzása a napóleoni háborúkban egyre nagyobb szerepet vállaló birodalmi katonasághoz kapcsolódik. Sikertült neki a vármegyével egy olyan szerződést kötni, amely szerint kizárólagosan ő szállíthatta a katonaságnak a gabonaterméket, valamint a lótarthatóhoz szükséges széna- és sarjűmmennyiséget. (Rajta kívül még a zalaegerszegi Kajzer Józsefnek volt joga effajta szállításokra.²¹⁶) Az élelmiszer-forgalmazás mellett a háború vége felé kereskedett még Mayer posztóval, vászonnal, gombbal, csutorával, vagyis olyan termékekkel, amelyek alapvetően a katonaság mindennapos igényeit elégítették ki. A kereskedő cég üzleti technikája az volt, hogy előre megállapodott a vármegyével minden egyes termék árában, a leszállítandó mennyiségben, ehhez a kereskedő nagyon sok esetben előleget vett fel, majd pedig a teljesítés után benyújtotta a számlát, s a vármegye kiegyenlítette a tartozást. Az egyértelmű, hogy a nagykereskedőnek igen jelentős forgótőkével kellett rendelkeznie; gondoljunk csak arra, hogy egy-egy hónapi szállítás után a vármegyének 60–70 ezer forintot is ki kellett fizetnie. A különböző évek adatai közül az 1811. évből való adatokat választottuk a forgalmazott, szállított mennyiségek és a kereskedelmi érték bemutatására (az árak ezüst forintban értendők).²¹⁷

²¹⁴ ZML. IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. Nagykanizsa.

²¹⁵ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1812. május 21. 214. p. N.8/5.

²¹⁶ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1812. szeptember 29. 1605. p. N.47/21.

²¹⁷ A táblázat adatai a közgyűlési jegyzőkönyvek és a hozzá tartozó aktákból valók. Hálás köszönetem Kapiller Imrének, aki rendelkezésemre bocsátotta saját forrásgyűjtését Gottlieb Mayerről, amellyel érdemben tudtam kiegészíteni a kereskedő gazdasági tevékenységéről felállított képet. A következő forrásokat tartalmazza a táblázat: ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1811. február 11. N.21/3., 1811. március 6. 36/6. 146. p., 1811. március 27. 87/11., 1811. április 30. 90/62. N.452., 1811. augusztus 3. 1/1. 954. p., 1811. november 11. 5/2. 1513. p., 1811. december 20. 34/22. 1663. p.

A szállítás ideje	zab		rozs		széna		szalma	
	köböl	forint	köböl	forint	mázsa	forint	mázsa	forint
1811. jan.	7294	40112	1661	11627	2255	11275	1250	2188
1811. febr.	3408	18744	232	1624	2325	12788	697	1216
1811. ápr.	3130	17215		-	2058	11319	1275	2230
1811. máj.	2247	15729		-	1441	8646	732	1464
1811. júl.	5505	49550		-	2364	21276	1169	2923
1811. nov.	5573	50157		-	72	452	1296	2592
1811. dec.	5000	60000		-		-		-

A szerződések ellenére sok esetben egy kereskedőnek egyáltalán nem volt könnyű a pénzéhez jutni, a vármegye folyamatos adósságban volt, előfordult több éves fizetési csúszás is. 1811. március 27-éről maradt fenn az a közgyűlési bejegyzés, amely szerint Zala megye az 1809. és az 1810. évre vonatkozóan 13 250 forinttal tartozik Mayernek a széna és a zab árával, vagyis tulajdonképpen Gottlieb Mayer előlegezett a megyének.²¹⁸ Mivel sok esetben hirtelen kellett nagy mennyiségű terményről gondoskodni – 1814-ben például váratlanul 24 ezer katona eltartását írták elő –, így sok kereskedővel kellett Gottlieb Mayernek szerződést kötnie, akik viszont megint csak nem voltak pontos teljesítők. 1814. október 1-jén például azt kérte a megyétől, hogy a laibachi Kondis Gáspár kereskedő tartozását segítsen behajtani.²¹⁹ Már említettük azt az iratot, mely szerint az egyik Lachenbacher tartozott több mint 16 ezer forinttal Mayernak. 1814 elején Gottlieb Mayer azért instanciázott a városhoz, hogy a pesti kereskedő Lachenbacher Gottfried kanizsai házáat vegyék zálogba a tartozás miatt, s ne engedjék az ő megkérdezése nélkül véletlenül sem eladni; tehát Lachenbacher kanizsai háza jelentette a biztosítékot a tartozás kiegyenlítésére. Érdekes az indoklása a kérvénynek, miszerint igen költséges Pestre utazni a váltó kiegyenlítése érdekében.²²⁰

Előfordult, hogy a sietség miatt a kereskedő kölcsönvett gabonát forgalmazott, s ha valamiért nem tudta a kölcsönt visszaadni, akkor készpénzben kellett kiegyenlítenie tartozását. 1812-ben egy ilyen szituáció igen kellemetlen helyzetbe hozta Mayert. Az történt ugyanis, hogy a kanizsai életes háztól kölcsönvett 2681 mérőnyi zabot nem tudta visszaszolgáltatni, ám ennek fejében sőt szállított Veszprém megyébe, a szállítás hasznából kívánta tartozását megadni, de a sőt Veszprém vármegye jogtalanul elkobozta tőle. Zala megye is kérte a só kiadását, ám nem sok sikerrel. Azt írták vissza,

²¹⁸ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1811. március 27. 87/17. 555. p.

²¹⁹ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1814. október 1. N.4.

²²⁰ ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv. 146. p. 1814.

hogy „az uzsorás kereskedés meggátlása volt az elkobzás célja, ezért ez törvényes, így nem adják vissza”. Mayer azzal védekezett, hogy ő csak szállította a varasdi Perkó Antal Ernest sókereskedő áruját, „de sem nem adta, sem nem vette azt”.²²¹ A nagykereskedők kemény piaci feltételek között működtek a konjunktúra éveiben, amit jól mutat az az eset, amely a Somogy megyei Niczky-uradalomban fordult elő. A helyi földesúr tisztartója kötött egy szerződést Lachenbacher kereskedővel, amelyben eladta a gabonát és a gyapjút a kanizsai forgalmazónak. Időközben azonban megjelent Gottlieb Mayer, akivel korábban már kötöttek eredményes üzletet, s aki most ráígért a Lachenbacher kereskedő által ígért árra, „...minden mázsa gyapjúra 126 forinttal többet ígér, gabonának minden mérejére 1 forinttal többet” – írta a tisztartó a földesúrnak.²²² Ahhoz, hogy az uradalom többet kapjon, fel kellett bontani a Lachenbacherral kötött contractust, amihez végül is találtak jogalapot, mégpedig egy korábbi szerződésben Mayer opciós jogot, elővásárlási lehetőséget biztosított magának a termékek iránt. Mindennek eredményeképpen Mayer hozzájutott az áruhoz, ugyanakkor az uraság 19 ezer forinttal többet kasszírozott.

Mindez rávilágít arra is, hogy a közvetítő kereskedelem viszonylag professzionális szinten működhetett Mayer kezében, bár kétségtelen, hogy az általa szállított minőségre voltak panaszok. Egy 1811. évi irat szerint a katonaság számára a Gottlieb Mayer által szállított széna és zab rossz minőségű, ugyanis megbetegedtek tőle a lovak.²²³ Maga a vármegye is úgy vélte, hogy igen drágán dolgozik a kereskedő. Egy szerződéstervezetből tudjuk, hogy mennyibe is kerülhetett a gabonaszállítás. 1811 decemberében 5000 mérő zab szállítására szerződtek a felek, 12 forintért vette volna a megye a zab mérőjét, de mert a megye vállalta a szállítást, így a nagykereskedő 1 forintot elengedett. Ha ehhez hozzávesszük az áru felhajtását, összeszedését, központosításának költségét stb., akkor sem becsülhetjük a forgalmazási költségeket 2 forintnál magasabbra, vagyis a termék árából mintegy 15%-nyi lehetett a forgalmazási költség.²²⁴

Szintén a francia háborúk alatt gazdagodhatott meg Strasser Lázár is. Róla annyit tudunk, hogy Lazarics (Lázár) Strasser néven 1800-ban már Kanizsán élt, az 1813. évi zsidóösszeírásban is szerepel. Sajnos a Strasser

²²¹ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1812. február 28. N.9. 145. p., illetve 1812. május 21. N.20. 740. p.; tegyük még hozzá, hogy hasonló esetek igen nagy számban fordultak elő a korabeli vármegyék kapcsán, egy ilyen esetet említünk csak analógiának: Gözsy, 2005. 26. p.

²²² A forrást idézi: Gözsy, 2005. 27. p.

²²³ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1811. december 11. 25/1595. 26/1595

²²⁴ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1811. december 20. 34/22. 1663. p.

név igen gyakori volt abban az időben, nagyon sok városban és egyéb területen előfordul, így nehéz azonosítani a személyt. Azt azonban tudjuk, hogy gabona-nagykereskedő volt. Az 1848. évi zsidóösszeírás adataiból tudjuk,²²⁵ hogy az akkor 53 éves – tehát vélhetően 1795-ben született – Lázár D. Strasser rajkai születésű volt, ami két érdekes következtetésre ad alkalmat. Az egyik az, hogy ismerünk egy győri származású híres Strasser Izidor nagykereskedőt a századforduló felemelkedő izraelita népességéből, s Győr és Rajka nincs olyan nagy távolságra, hogy ne találjunk logikai kapcsolatot közöttük. (Ismert, hogy a győri Strasserek a 19–20. század fordulójára egy igen tekintélyes hajózási céget hoztak létre.)²²⁶ Másrészt tudjuk későbbi forrásokból, hogy a Strasserek Bécsben is rendelkeztek házzal, telekkel, jelentős befolyással, vagyis minden további nélkül feltételezhetjük, hogy a kanizsai Strasser Lázár ennek a családnak lehetett tagja. A többlaki életre utal az is, hogy az említett conscriptio szerint a fiatalabb Strasser Lázár 37 éve él Kanizsán, vagyis csak 1811-ben költözött a városba, addig máshol nevelkedett, vélhetően a 16. év eltelte után kapcsolódott be apja mellett a munkába. A kanizsai Lázár Strasser meggazdagodását mutatja, hogy 1820-ban, tehát valamivel a háború vége után a Piarctéren igen szép, klasszicista házat építtetett, azt, amelyik a későbbiekben vejjének, Gutmann Simonnak kezén szépült meg, s ma is az egyik impozáns épülete a városközpontnak.²²⁷ Blankenberg Imre is 1929-ben megjelent rövid tanulmányában a századforduló befolyásos üzletemberei sorában említi Strasser Lázárt,²²⁸ aki meghatározó, befolyásos tagja volt a kanizsai hitközségnek is.

A századfordulónak az említettekén kívül még több híres kereskedő familiája is volt. Nagy befolyással rendelkeztek a Pressburgerek, Hirschler Leó, a Dobrin-család tagjai, Lessner Bernát, Zappert József, Bettelheim Baruch (Baroch) – aki megalapítója volt a több mint száz évig működő Bettelheim W. Samu és Fiai cégnek –, Löwenstein Mórítz, s nem utolsósorban Blau Mózes. Villányi Henrik egyik írásából tudjuk, hogy az említett Löwenstein és Blau kereskedők nagy vagyonnal rendelkeztek.²²⁹ Ha a fenti neveket összevetjük az 1800. és az 1813. évi kanizsai zsidókat felsoroló névlistával, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy közvetlenül a századfordulón a fentiek közül még csak a Lachenbacher, a Strasser és a Mayer családnév fordul elő, ezzel szemben az 1813. évi összeírás szerint már ott van Joseph Preissburger, Michael Jemnitz, két Bachroch, három Hirschl stb., vagyis a

²²⁵ ZML. IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. Nagykanizsa.

²²⁶ McCagg, 1985. ELTE. Fejlődés-tanulmányok. 388. p.

²²⁷ Kerecsényi, 1979. 150. p.

²²⁸ Blankenberg, 1929. 290. p.

²²⁹ Villányi, 1929. 256. p.

kereskedő zsidók beköltözése inkább a 19. század első évtizedében mehetett végbe. Érdekes ugyanakkor, hogy ha szembesítjük a 77 főt tartalmazó 1813. évi zsidóösszeírás névlistáját a szintén 1813. évi dicalis conscriptióval, akkor kiderül, hogy a 77 izraelita családfőből mindössze 12-őt írtak össze kereskedőként, a többiek esetében más megnevezés szerepel. Azt pedig külön hangsúlyoznunk kell, hogy az 1813. évi dicalis összeírásban felvett 27 főnyi kereskedő és boltos közül csak 12 volt zsidó (44%) származású.²³⁰ Az összeírás 77 zsidó családfő nagyjából 350–400 fős közösséget tett ki, tagjai a korabeli Nagykanizsa népességének mintegy 10–12%-át jelenthette.

A zsidóság számbeli növekedésének üteme jóval erőteljesebb volt, mint a városi polgárságé. Mutatja a zsidóság gazdasági erejét, hogy a 19. század első felében már templomépítésbe kezdtek. Szükség is volt egy új épületre, hiszen a „*Kis Sörházban*” lévő imaházat már régen kinötte a közösség, ugyanakkor a gazdag zsidó családok házi templomot tartottak fenn. A földesúrnak igen előnyös volt a zsidóság szaporodása, így a városiakkal szemben is gyakran megvédte és támogatta ezt a társadalmi réteget. Ezt bizonyítja, hogy Batthyány Lajos herceg 1806-ban a zsidó hitközségnek ajándékozta a Fő utca 6. szám alatti telkének egy részét. Folyamatos gyűjtést tartott a hitközség, hogy az építkezés pénzügyi alapjait biztosítsa. 1807-ben el is kezdték az építkezést, ám hamar kiderült, hogy a tervezett szerény méretek nem felelnek meg a kívánalmaknak, ezért át kellett tervezetni, meg kellett nagyobbítani az épületet. 1817-ben folytatták a már több éve megszakadt építési munkát, végül 1821-ben tudták befejezni. A zsinagóga ünnepélyes avatásán – 1821. szeptember 4-én – Batthyány Fülöp herceg jószágkormányzójával képviseltette magát, valószínűleg katolikus magyar arisztokrataként nem lett volna ildomos a jelenléte (a szokásokkal is ellenkezett volna s ugyanakkor nagy presztízsveszteséget okozott volna a hercegnek). Az akkori rendelkezések értelmében utcafrontra nem lehetett építeni a zsinagógát, így a telken a földesúri épület mögé, igen szűk területre kellett beszorítani az épületet.²³¹

A kanizsai zsidóság gazdasági erejének folyamatos növekedése a századforduló körüli években kiélezte a város és a betelepült zsidóság kapcsolatát. A zsidók továbbra is extraserialistának minősültek, akik csak a földesúri fundusokon lakhattak, azonban ingatlanszerzéseik már megindultak. Ez azt jelentette, hogy az a telek, ahova házukat felépítették, vagy ahol azt megvásárolták, továbbra is a földesúré volt, ám adhatták-vehették a rajta lévő épületet. Egyre több – korábban keresztény kézben lévő – épülethez

²³⁰ ZML. IV. 9/b. 1813. Nagykanizsa.

²³¹ Villányi, 1929. 254. p.

jutottak hozzá. Egy, a városiak által 1810-ben keltezett panaszlevélben azt írja a város, hogy „...ámbar a Zsidók kedves hazánkban polgári jussal még nem ditsekedhetnek, még is örökös jussal bírnak Házokat, és pedig a legg szebb, legg jobb fekvésű és legg teresebb Házok közül mostanságik 39-et bírnak...”. Ugyanaz a panaszlevél említi azt is, hogy – az 1810-es évről van szó – „...minthogy a multt Tavasztul fogva már 6 házokat szereztek nálunk a Zsidók... méltán félhetünk, hogy a keresztény vagyonosabb lakosokat ki szorítani és Kanisát, mint már jövendőtetik is, valóságos Zsidó Várossá tenni fogják.”²³² Az ingatlanszerzéshez csak annyit tehetünk hozzá, hogy említettük már Gottlieb Mayer fényes házát, Hirsch Leó épületét, a valamivel később felépült Strasser-házát stb., vagyis valóban egyre látványosabb volt a gazdag, főleg kereskedő zsidóság befolyása a városban. Különösen zavarhatta a helybeli purgereket, hogy a Piarcztéren és a Fő utcán, tehát a központi területeken nagy számban voltak földesúri fundusok, ahova a zsidók letelepedhettek, s a régi magyar vagy német iparosok lemaradtak a gazdasági versenyfutásban, s bár a Városi Tanácsban még mindig ők döntöttek mindenről, a földesúr szinte minden esetben megvédte a neki anyagilag nagyon sokat jelentő zsidóságot, akik a direkt vagy indirekt védelemért szép summát fizettek.

1815-ben befejeződtek a franciák elleni birodalmi háborúk, s ez a magyarországi mezőgazdaságot is új helyzetbe hozta. Az addigi gabonakonjunktúra az állami kereslet megszűnése miatt egy-két év után abbamaradt, a gabonaárak viszonylag gyorsan csökkentek, majd 1818 felé stabilizálódtak, s egészen az 1830-as évekig jelentős elmozdulást nem tapasztalunk a búza, a rozs és a zab árának mozgásában. Mindez éreztette hatását a magyarországi külkereskedelemben is: a gabonaexport visszaesett. Belitzky János adatai szerint a gabonaexport mintegy harmada-negyede volt csak az 1820-as években a háború alatti nagyságrendnek.²³³ Megváltozott a háború után a külkereskedelem struktúrája is: bár a fő exportirány megmaradt, ám most a gabona helyét egyre inkább a gyapjú vette át, egészen 1831-ig, amikor is újra a gabona vált elsődleges kiviteli cikké. Ezek a folyamatok természetesen nem kedveztek a korábbi nagykereskedelmi rendszernek, s egyáltalán nem kedvezett a kanizsai kereskedelemnek. Országszerte megfigyelhető tendencia a nagykereskedelmi cégek megszűnése, jelentős kereskedői mobilitás kialakulása, a kereskedelmi tőkék allokációja, más ágazatok felé való orientálódása, a kereskedői testületi rendszerek valamilyen formájának újjáéledése és erősödése, valamint a kereskedelem szerkezetének megváltozása.

²³² TGyM. 72.171. 1. Városi polgárok 1810. évi beadványa.

²³³ Belitzky, 1932. 150. p. Táblázatok.

Igen nagy szerencséje volt azonban a magyar gazdaságnak, hogy a háború vége felé megindult az osztrák iparosodás (a textilipar, valamint a nehézipari ágazatok fejlődtek gyorsan), és vele párhuzamosan felgyorsult az urbanizáció, amely egyre jelentősebb keresletet támasztott a magyarországi mezőgazdasági alapanyagok és élelmiszerek iránt, s így a honi kereskedelem számára új értékesítési lehetőségek adódtak. Az olyan piacközpontok, mint amilyen Kanizsa is volt, minden változásra élénkebben reagáltak, mint a kisebb forgalmazási volumennel élő települések, az előnyöket jobban ki tudták használni, ugyanakkor a hátrányok is erősebben érződtek.

Statisztikai jellegű összeírási adataink azt mutatják, hogy – vélhetően a háború utáni új lehetőségek kihasználása révén – a kanizsai kereskedők száma az 1820-as években növekedett. 1828-ban Kanizsa városában 40 kereskedőt írtak össze. Azt is látni kell azonban, hogy nemcsak beköltözés, hanem kiköltözés is folyt, minden évben tekintélyes létszámú zsidó hagyta el a várost. Maradt egy forrástöredék 1825/26-ból, amely pontosan leírja a kiköltözőket. Tekintélyes családok tagjai távoztak (lehet persze, hogy felnőtt ifjacról, máshol szerencsét próbáló vagy üzletet kezdő egyénekről van szó, amire az is utal, hogy ekkor költözött el a városból az igen gazdag Mayer, a Lachenbacher- és a Tachauer-család egy-egy tagja is). Néhány esetben azt is tudjuk, hova mentek; a célállomások között Bécs, Linz és Amszterdam is szerepel, de a legtöbben egyértelműen a birodalmi fővárosba költöztek.²³⁴ Míg 1813-ban a nem zsidó kereskedők száma meghaladta az izraelita forgalmazók számát, addig most 1828-ban a 40 főből 28 személy szinte majdnem biztos, hogy zsidó származású volt, míg a keresztény, görög stb. kereskedők már csak 12-en éltek a városban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nem zsidó kereskedők létszáma csökkent 3-mal, míg a zsidó kereskedők létszáma növekedett 16-tal. (Érdemes arra is rámutatni, hogy az 1828. évi országos összeírás a 19. század első felére vonatkozóan az egyetlen forrás, amely az egész országra nézve tartalmazza az ilyen foglalkozásúakat. Tagányi számításai szerint 1828-ban a megyékben és a kerületekben 6255, míg a városokban 2833 kereskedő volt, ugyanakkor Zalában mindösszesen 67 kereskedőt írtak össze, abból 40-en Kanizsán laktak, vagyis a megye főfoglalkozású kereskedőinek csaknem 2/3-a a Batthyány-mezővárosban élt ekkor.)

²³⁴ ZML. 1828. évi országos összeírás. Nagykanizsa és Kiskanizsa. A kiköltözésekhez: ZML. NVL. 2. 1825/26.

*A kereskedők száma Kanizsán 1813–1840 között*²³⁵

A kereskedők csoportjai	1813	1828	1837	1840
zsidó kereskedők	12	28	45	45
nem zsidó kereskedők	15	12	23	22
összesen	27	40	68	67

Az 1837. évi összeírás a megelőző időszakhoz képest már igen gyors kereskedőlétszám emelkedésről tanúskodik, amikor is a zsidó forgalmazók aránya 9 év alatt 85%-kal emelkedett. Az adóösszeírás adatait megerősíti az 1840. évi dicális összeírás: a létszámemelkedési tendencia nem állt meg 1828-ban, sőt, főleg az 1830–40-es években erősödött meg igazán. Ezt igazolja egy 1839. évi, a kanizsai tanácshoz beadott kérelemlevél is, amelyben a kanizsai polgárok is úgy fogalmaztak, hogy a városban a kereskedést főképpen zsidók üzik.²³⁶ Az 1840. évi adóösszeírás szerint Kanizsa városában 67 kereskedő élt már, akik között nem tudjuk pontosan a zsidó és nem zsidó kereskedőket megkülönböztetni, ám összevetve a névsort egyéb forrásokkal, úgy véljük, hogy 45 fő lehetett közülük izraelita, vagyis a városban élő kereskedő zsidóság létszáma folyamatosan gyarapodott, ugyanakkor a zsidóságon belül a helybeli, kisebb üzlettel rendelkezők aránya is nőtt.

Az 1848. évi zsidóösszeírás szerint a forradalom időszakára már 123 izraelita kereskedő élt a városban, vagyis az igazi számbeli take-off az 1840-es években ment végbe.²³⁷ Az igen becses forrás azt sejteti, hogy a zsidó családok leszármazottaiból viszonylag nagyszámú „boltos” került ki, vagyis a népességszaporulat gazdasági-munkaerőbeli megoldása komplex jellegű munkaszervezeti rendszerben történhetett már. A legtöbb bolt a Piarctér körüli urasági fundusokon épült fel, az egyes nagyobb épületek igen sok kicsi üzletet rejtettek magukban. Ennek bemutatására emeljünk ki egyet, mégpedig az ún. Chinorány-féle házat, amely a tér déli oldalán, a Batthyány-épület mellett állott nyugatra. A ház felső szintjén két elválasztott lakásban lakott a két nemes testvér, Boldizsár és Antal. Az alsó szinten a Boldizsár-féle lakrészhez tartozott a Kalfin-, a Rotschild-, a Kirschner-, a Reinisch-, a Theodorovits-, a Blau-, a Milhoffer- és a Wolkheim-család kis boltja, míg az Antal-féle lakrész alatt volt Kirschner Mayerné, Kirschner Israel, Weisz Heinrich, Ekenberger Vilmos és Haragos Mihály boltja. A felsorolásból is látszik, hogy többségében zsidó családok boltjai helyezked-

²³⁵ A táblázat forrásai: ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1813.; ZML. 1828. évi országos összeírás; ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837.; ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1840.

²³⁶ TGyM. 72.181.1. Városi polgárok 1839. évi beadványa.

²³⁷ ZML. IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. Nagykanizsa.

tek itt el. Az épület udvarán cselédszobák, lécekből összetákolt fatároló (faszín), kocsiszín és istálló volt ebben az időben.²³⁸

A jelentős népességszaporulat hatására az 1840-es években a gazdagabb zsidó famíliák tagjaiból többen vásároltak a Fő tértől nem messze lévő, az újonnan kimért ún. „zsidó templom mögötti” területen fundust. Így például Blau Pál izraelita kereskedő 1845. december 1-jén igen nagy kiterjedésű, 1290 négyszögölnyi telket vásárolt 774 forintért, két évvel korábban pedig a Deák tér fölötti ún. Cziglenicza területén Liechtenstein Béni és felesége, Polák Regina vett 106 forintért földet.²³⁹

Az 1839–40. évi országgyűlés nagy horderejű, s a zsidóság helyzetének megváltozását is magával hozó törvényeket alkotott, olyan jogszabályokat, amelyekkel egyrészt a személyi szabadság, másrészt a vállalkozói szabadság is erősödött, s szabadabb lehetőségei támadtak a tőkének, s vele együtt a tőkésnek. Az 1840. évi XXIX. törvény 1. §-a kimondta, hogy azok a zsidók, akik ellen nem merül fel semmi, „...*az egész Országban és kapcsolt Részekben bárhol szabadon lakhatnak*”, kivéven a bányavárosokat. A 2.§ biztosította azt, hogy „...*gyárat zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek s ifjaikat azokban taníthatják*”, s mesterségeiket gyakorolhatják. A 3. § által köteleztettek arra, hogy „*állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek*”, valamint az anyakönyv-vezetést is előírták számukra; a terület nyelvét kötelesek használni a szerződésekben, okiratokban; s legalább ennyire lényeges volt az 5. §, amely szerint „*Amennyiben az izraeliták polgári telkeknek szabad szerezhete gyakorlatában lennének, az ily városokban ezen gyakorlat jövőre nézve is megállapítatik*”.²⁴⁰

Érdeemes megvizsgálni az 1848. évi összeírás alapján a kanizsai izraeliták belső struktúráját, hiszen annak részletessége sok újdonságra deríthet fényt.²⁴¹ Kanizsán a forradalom évében 1704 izraelita egyén élt, ebből 1665-en Nagykanizsán, 39-en Kiskanizsán laktak, vagyis a város nyugati mezőgazdasági vidékei egyáltalán nem vonzották az izraelitákat. Az 1704 személyt 370 családfő neve alatt vették fel. A 370 családfőből 123 foglalkozott hivatásszerűen kereskedelemmel, a többség, 247 fő főleg iparos volt, de más foglalkozásúak is akadtak köztük; így például orvosok, tanítók, ügyvédek is szerepelnek a listán. A 123 kereskedelemmel foglalkozó közül 10-nek nem ismerjük a születési helyét (bár közülük nagy valószínűséggel 5-nek Kani-

²³⁸ MOL. P 1313. 39. „Topographiai leírása a Vásárolt Chinoranyi-féle házaknak 1845. okt. 1-től kezdve”. 1845. évi felmérés.

²³⁹ ZML. BUL. Kanizsai ingatlanfogalmi könyv. 1843. április 1.

²⁴⁰ Venetianer, 1922. 102. p.

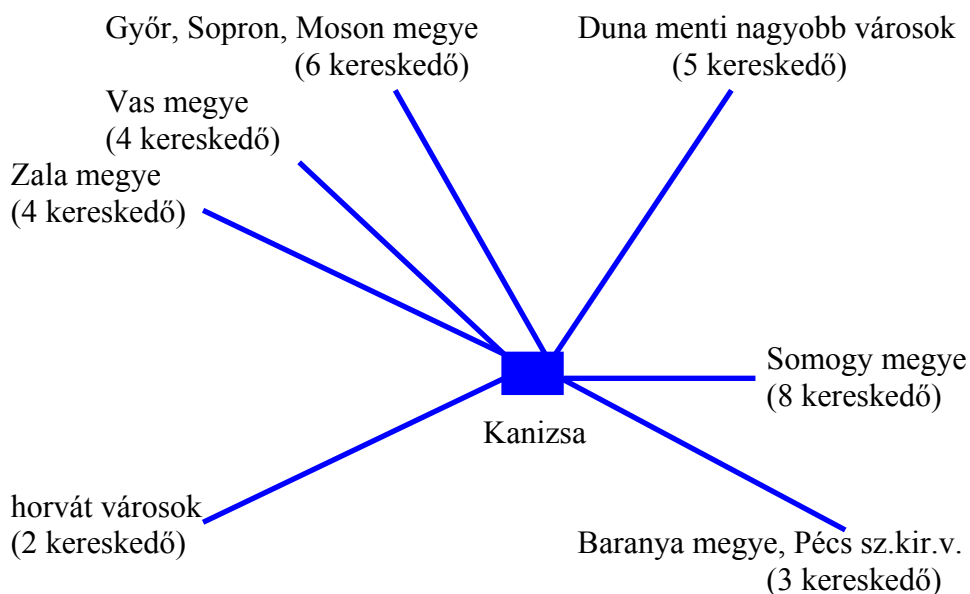
²⁴¹ ZML. IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. Nagykanizsa.

zsa volt a szülővárosa). A 113 ismert születési hellyel rendelkező közül 62 fő már Kanizsán született, 51 fő pedig bevándorló volt. Természetesen itt vannak köztük szinte hiánytalanul a régi, a századforduló környékén betelepült családok még élő tagjai és leszármazottai. Ezeket a régi kereskedő familiákat 3–5 család képviselte. Itt éltek például a Blau-família tagjai, akik között ott volt a már 77 éves, még 1793-ban Aradról Kanizsára költözött Mórítz, illetve az 55 éves Károly, az 54 éves József, míg a harmadik generációt a 38 éves Pál képviselte, valamennyien nagykereskedelemmel foglalkoztak. A Schertz-família is régi családnak számított Kanizsán; özvegy Schertznő Buchorab Bóbi már 60 éves volt 1848-ban, ugyanakkor a 37 éves Jakab, a 38 éves Ignác, a 39 éves Lipót és a 40 éves Albert valamennyien kereskedők voltak, s valamennyien kereskedők lányait vették feleségül, az arák között találjuk a Rózenberg-, a Czerkovitz- és a Buchorab-családok gyermekeit. Szintén a 18. század végén telepedtek le Kanizsán a Bachroch-família tagjai, közülük 1848-ban a második generációnak számító Vendel, valamint 5 fia, illetve – valószínűleg Vendel testvére lehetett a férje – özvegy Bachrachnő Kelemen Amália, illetve 3 fia élt a városban. Megemlíthetjük a Dobrin-családot is, amelynek tagjai közül az öreg, 74 éves Józsefen kívül (1795-ben költözött Kanizsára) 3 felnőtt férfi is élt a városban, valamennyien kereskedők voltak. De itt volt a korábban bemutatott Lachenbacher-famíliából 4 felnőtt kereskedő férfi, a Mayer-családból egy kereskedő férfi (illetve 4 hölgy), a Polákok közül két család, a Rózenberg (máshol Rózenberg) közül három család stb. Blankenberg írása alapján úgy gondoljuk, hogy az említett izraelita családok nagy befolyással, illetve jelentős vagyonnal rendelkező familiák lehettek a forradalom idején Kanizsa városában.

Egy másik lényeges kérdés az 1848. évi összeírás alapján, hogy honnan érkeztek a 19. század első felében, de főleg az 1830–40-es években az izraelita bevándorló kereskedők. Az említett 51 főből 48-nak ismerjük származási helyét, alábbi ábránk szemlélteti a bevándorlók legfontosabb indulási területeit.

A következő ábrából világosan látszik, hogy a legjelentősebb kibocsátó terület a 19. század első felében egyértelműen Somogy vármegye volt. Somogyban tekintélyes létszámú zsidó népesség lakott ebben az időben: 1850-ben mintegy 6200 zsidó lakosról van információnk.²⁴²

²⁴² Bösze, 2005. 59. p.

Elsődlegesen a nagyobb Festetics-területekről érkeztek Kanizsára kereskedők, így például Toponárról, Szigetvárról, de a vrászlói uradalom területéről is jöttek, így például Viszlóról, de említhetnénk a Vrászló melletti közbirtokossági falvakat, így Nemesvidet és Szakácsit is. Az is látszik azonban a nevek alapján, hogy a Somogyból beköltözött kereskedők nem tartoztak a kanizsai elit kereskedő csoporthoz. A gazdagabb, nagyobb tőkeerővel rendelkező kereskedők inkább Győr, Sopron, Moson és Vas megyéből érkeztek, de jöttek néhányan egy-két jelentősebb Duna-menti városból is, így például Budáról, Révkomáromból stb.

A reformkornak is megvoltak a nagy izraelita kereskedelmi vállalkozói, hadd emeljünk ki ezek közül is néhány fontosabbat. Az egyik Schey Fülöp, aki 1798-ban született Nyugat-Magyarországon (születésének helye viszont a források bizonytalan volta miatt nem tudható pontosan). Pályáját a napóleoni konjunktúra után alapozta meg, amikor fellendült az osztrák és cseh textilipar. Ekkor kezdett textilkereskedelemmel foglalkozni. Az 1830-as években egyre inkább kiterjesztette Magyarország nyugati-délnyugati területére felvásárló kereskedelmét, ahol szerződést kötött az egyes uradalmakkal, gyakran auszugális hitelekkel biztosította a nyersgyapjú felvásárlását. Általában Bécsben élt, de emellett Kanizsán is gyakorta megfordult. Ügynökei a Dunántúl számos pontjára eljutottak. Levéltári forrásaink világosan jelzik, hogy az 1830–40-es években a Batthyányak több uradalmával is kereskedelmi kapcsolatba került. Határozott kereskedelempolitikát folytatott, amire az is világosan utal, hogy a környékbéli uradalmakban többször fel-

merült, hogy a keveset ígérő Schey mellett más kereskedők után kellene nézni, ám ez igen ritkán sikerült. Az 1830-as években gazdagodása mellett egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki befolyásos udvari személyekkel, így többek között a Habsburg-ház egyik leggazdagabb tagjával, Albrecht főherceggel, akinek ő lett a magánbankára. (A kereskedelem és a pénzügyi kölcsönzés együttese számos gyors karriert eredményezett ebben a korban.) Az 1830–40-es években Schey Fülöp már nyíltan az udvart szolgálta pénzügyi ügyleteivel, 1848–49-ben a Habsburg-barát erők mellett állt ki. Felesége a kanizsai Lachenbacher-családból származó Franciska Lachenbacher, a nagykanizsai hitközségi elnök leánya volt. Schey Fülöp későbbi pályájáról csak annyit, hogy 1859-ben nemesi címet, később pedig koromlai előnévvel bárói címet szerzett, ő volt a birodalom első zsidó származású bárója. Igen hosszú életet élt, 1891-ben, 97 évesen halt meg.²⁴³

Ebben a korszakban kezdte pályáját Gutmann Simon is, bár az ő felemelkedése kétségtelenül az 1850-es évektől vett nagyobb ívet. Életét viszonylag jól ismerjük, hiszen Kerecsényi Edit 1979-ben alapos, részletekbe menő pályaképet közölt róla egy tanulmányban, illetve Sarkady István is írt róla egy díszkiadású családtörténetet.²⁴⁴ Gutmann Simon Henrik 1806-ban, más adatok szerint 1807-ben született a Kanizsától északra lévő Gelse településen, ahol apja bérlő volt. 25 éves volt, amikor Kanizsára került, ahol raktárosként vállalt állást a korábban már emlegetett Strasser Lázár nagykereskedőnél. Üzletkötései alkalmával sokat utazott, megtanulta az üzleti magatartás alapvető normáit, bejárta Magyarországot, Erdélyt, Ausztriát stb. Sarkady adatai szerint 1836-ban, szerintünk néhány évvel később (erre utal, hogy 1840-ben Strassernél lakó házatlan zsellérként írták össze) önálló kereskedést nyitott, ám az eleinte elég gyengén jövedelmezett. Üzleti pályája kétségtelenül akkor vett merészebb fordulatot, amikor feleségül vette Strasser lányát, s a hozományként kapott tőkével és egy olcsó haszonbérlettel megerősítette anyagi helyzetét. Felesége, Strasser Anna 1820-ban született Nagykanizsán, a házasság 1840. április 29-én történt.²⁴⁵ Az 1847–48. évi dicális összeírás szerint Gutmann egy III. rendű kereskedés és egy III. osztályú ház után 10 forint 18 krajcár adót fizetett. Amikor 1849-ben, a magyar szabadságharc elvesztése után apósa Bécsbe költözött, akkor jött el igazán az ő ideje: átvette Strasser kereskedését és üzleteit, amelyek gabona-

²⁴³ Schey életútjához: McCagg, 1985. 390. p.; Magyar Zsidó Lexikon, 1929. 770. p.; SML.VUL. 32–34., 35. Gazdatiszti jelentések. Felhasználtuk Söptei Imre tanulmányát, amely egy 2005-ben rendezett győri pénzügytörténeti konferencián hangzott el, s amelyet a szerző volt szíves kézirat formájában rendelkezésemre bocsátani. Lásd: Söptei, 2005.

²⁴⁴ Kerecsényi, 1979. 147–167. p., illetve: Sarkady, 1873.

²⁴⁵ Gudenus, 1990. 1.k. 476. p.

és gubacskereskedéssel foglalkoztak. Mindez látványos javulást hozott életében, a módosabb kereskedők közé került, amit az is mutat, hogy 1854-ben a városra kivetett ún. Magyar Nemzeti Kölcsönből Kanizsa városában a legtöbbet, mégpedig 2000 forintnyi kötvényt jegyzett.²⁴⁶ Az ő életében is együtt járt a gazdagodás és a karitatív tevékenység együttese, amit az is mutat, hogy az 1840-es évektől aktív részese volt Nagykanizsa közművelődési és társadalmi életének, pénztárosa volt 1842-től az Izraelita Iparos és Kézműves Egyesületnek, alapító tagja volt 1851-ben a Nagykanizsai Kereskedők Társulatának. Házasságából több fiú született: Ödön 1841-ben, Vilmos 1847-ben, László 1855-ben, míg Aladár 1857-ben látta meg a napvilágot. A későbbiekben mindannyian gazdasági-kereskedelmi karriert futottak be. Még annyit hozzá kell tennünk Gutmann Simon pályaképéhez, hogy 1869-ben „beliscsei” előnévvel nemesi címet kapott (ő volt az első kanizsai származású zsidó kereskedő, aki magyar nemességet szerzett), Aladár fia pedig 1904-ben a bárói címig jutott.²⁴⁷

Különböző levéltári forrás- és szakirodalmi adatok alapján úgy tűnik, hogy a boltok és a kereskedők számának szaporodása magával hozta a kínált termékek struktúrájának szélesedését is. A nagykereskedők közül legtöbben gabonakereskedelemmel foglalkoztak (Benzián, két Blau, Dannaberg, két Dobrin, Leszner, Löwenstein, a Mayer-testvérek, Scherz).²⁴⁸ Ebben a korban a szakosodott, valamely meghatározott késztermékekkel való kereskedést detailkereskedésnek hívták. Azért lényeges mindez, mert itt egyrészt fontos importtermékekről, néha más országok gyarmatairól származó, ám alapvetően városi fogyasztási termékekről van szó, másrészt pedig világosan utal az urbanizációs folyamat mélyülésére, a helyi városi kereskedelem és fogyasztás erősödésére.²⁴⁹ A zsidó származású detailkereskedők között emeljük ki Rosenfeld Jakab üvegkereskedőt (mellette vegyes kereskedése is volt),²⁵⁰ Rosenfeld Sándor fűszerkereskedőt (az utóbbi alapítója volt a később három generációt megért és csak 1929-ben megszűnt Rosenfeld és Fiai cégnek). A Tachauer-család textilkereskedő volt, akárcsak a Szukits Salamon által létrehozott vállalkozás. De volt az izraelita forgalmazók között pipakereskedelemmel foglalkozó is, így például 1848-ban a 60 éves

²⁴⁶ Barbarits, 1929. 140. p.

²⁴⁷ Gudenus, 1990. 1.k. 476. p.

²⁴⁸ Nieder-österreichische Gewerb-Verein, 1851. június 12. Nagykanizsai kereskedők felsorolása.

²⁴⁹ Lásd ehhez: Blankenberg, 1929. 289–299. p., illetve: ZML. IV. 102/c. A Zala megyei zsidóság összeírása. Nagykanizsa, Kiskánizsa.

²⁵⁰ Nieder-österreichische Gewerb-Verein, 1851. június 12. Nagykanizsai kereskedők felsorolása.

Neustadl Leopold tulajdonában volt ez a vállalkozás. A 32 éves, amúgy Toponárról Kanizsára költözött Richter Mórítz, 1843 óta kanizsai lakos taplókereskedést vezetett. Híres volt az 1844 óta Kanizsán élő Weisz Bernard dohánykereskedése is a forradalom előtti időben. A 36 éves, kanizsai születésű Stern Károly rongykereskedést tartott fenn, akárcsak a 30 éves, Pátróról Kanizsára települt Friedenthal József. Dench Jósua lisztkereskedőként működött, míg a régi betelepülők közül az egyik legismertebb szakosodott kereskedő vállalkozás a Bachroch-féle bőrkereskedés volt. Nem beszéltünk még az ún. nürnbergi kereskedésekről, amelyeknek már önmagában is terjedelmes volt az árupalettája; a „*Nürnbergerwarenhändler*”-ek alatt a legjelentősebb üzletek Rosenfeld Alex, Welisch Wilhelm és Wettendorfer Heinrich birtokában voltak.²⁵¹ Ezek a példák világosan mutatják, hogy 1848 táján egyre szélesebb kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le az izraelita kereskedők, ám a legfontosabb árujuk továbbra is alapvetően a mezőgazdasági termék maradt.

4. A kereskedők jövedelme és vagyona

4.1. Az adóbevallások tanulságai

Akárcsak az iparosok esetében, adóösszeírások, jövedelmi kimutatások és a hagyatéki leltárak segítségével tekinthetünk be a kereskedők jövedelmi és vagyoni rendszerébe. Természetesen ez esetben is – talán az eddigieknél is fokozottabban – figyelniük kell a bevallások, felvételek valódiságára, hiszen a forgalmazási származású jövedelmek elasztikussága miatt azok megbízhatósága is igen kétséges szinte minden korban. Bár kétségtelen, hogy Kanizsa városa pontosan előírta az üzleti könyvek vezetését, azoknak évente a tanács előtti bemutatását és ellenőriztetését, ám még így is sokszor látványos csődök és bukások sorozata jellemezte az üzleti életet.²⁵²

Ha a magyarországi jövedelmi rendszerre tekintünk, akkor kétségtelen, hogy a vizsgált korszakban a városi társadalom, s azon belül a kereskedők rétege alkotta a jobb anyagi pozíciókkal rendelkező népességcsoportot. Bácskai Vera több tanulmányában és konferencia-hozzászólásában mutatott rá arra, hogy a szakmai elemzések világosan bizonyítják a reformkorban a kereskedők előretörését és a tradicionális testületi rendszerbe szerveződő

²⁵¹ Ugyanott.

²⁵² Barbarits, 1929. 78. p.

városi iparos rétegek lecsúszását.²⁵³ Egyéb helytörténeti kutatások is világosan bizonyítják ezt a folyamatot, akár csak a környék uradalmainak társadalmi vizsgálatai, ahol meg éppen a bérlők jövedelme és vagyoni helyzete múlta sokszorosán felül a helyi társadalomét.

Kanizsa esetében az 1837. évi összeírás elemzésével próbálunk néhány fontosabb tendenciára rámutatni.²⁵⁴ Az összeírás szerint Nagykanizsán 74 olyan embert találunk, aki kereskedelemmel vagy a gazdasági tevékenységnek inkább a forgalmazási részével foglalkozott. Ez a szám magába foglal 46 kereskedőt, 22 boltost, 3 fogadóst, 1 gyógyszerészt és 2 serfőzéssel és eladással foglalkozó embert. Szembesítve az összeírást más, ebben a korban készült forrással, mintegy 10–12 kereskedelemmel foglalkozó embert hiányolhatunk, ám a név szerinti elemzés és egybevetés eredményeképpen arra a következtetésre jutottunk, hogy a kimaradtak valahol a kereskedelem és az ipar határán élhettek: így például a Lachenbacher-család esetében 2 családtagnál nem jelöltek meg foglalkozást, ám tudjuk a 11 évvel később felvett zsidóösszeírásból, hogy ekkor még nagyon fiatalok voltak, valószínűleg nem volt még önálló vállalkozásuk, vagy pedig az gyengén működött. Általános gyakorlat volt a kereskedő családoknál, hogy a fiatalokat vagy a saját, vagy pedig a rokonság cégeinél taníttatták ki, elszegődítették valahova legénynek vagy segédnek, s ebből következően csak lassan lehetett tőkét gyűjteni az önálló vállalkozás beindításához (láthattuk ezt fentebb a Gutman-esetben).

Elemzésünk során megvizsgáltuk a fizetett adómennyiség alapján a jövedelmi különbségeket. Bár nem ismerjük a kivetés pontos alapját, de vélhetően az országban más városokban is meglévő szokásnak megfelelően a jövedelem után 5%-os adót vetették ki. Az egy kereskedőre jutó átlagos adó nagysága a 74 fős kereskedőréteg esetén 17,6 forint volt. Érdeemes megnézni az adatok nagysága szerinti szóródást.

A fizetett évi adó nagyságának kategóriái	A kereskedők száma
50 forint felett	1
40–50 forint között	5
30–40 forint között	5
20–30 forint között	14
10–20 forint között	24
10 forint alatt	25

²⁵³ Bácskai, 1988. 86. p., ill. Bácskai, 1995., Bácskai, 1989.

²⁵⁴ ZML. NVL. 3. Városi adóösszeírás, 1837. (Kereskedő csak Nagykanizsán lakott, így a kiskanizsai népességet kihagyhattuk az elemzésből.)

1837-ben Kanizsán a legtöbb adót egyértelműen a félig iparos, félig kereskedő Leopold serfőző mester fizette, aki az uraságtól bérelte a serházat, termelte és értékesítette a sört. Természetesen a nagy átmenő forgalom, valamint a folyamatosan növekedő népesség – ne felejtjük el, akkorra már legalább 9000 lakosú volt a mezőváros – állandó keresletet biztosíthatott a vállalkozónak. Ha a legnagyobb adófizetőket tovább vizsgáljuk, akkor már ismert nevek következnek a sorban: a 40–50 forint közötti fizetők között volt Gottlieb Mayer nagykereskedő, Pichler Henrik vaskereskedő, Tachauer Salamon, Löwenstein Mórítz és Benzian Izrael nagykereskedő. Közülük Tachauer három, Mayer, Pichler és Löwenstein két-két ingatlannal rendelkezett. Ha megnézzük a tőlük alig különböző 30–40 forint közötti fizetőket, akkor ott a következő ötös csoportban találjuk Lováck Ferdinánd gyógyszerészt (érdekes, hogy a gyógyszerészek más városokban is viszonylag sokat kerestek, egy győri példa is világosan bizonyítja ezt),²⁵⁵ ifjabb Löwenstein Miksa, Lachenbacher József nagykereskedőt, Spánier Ferdinánd kereskedőt, valamint Frank Jánost, a Korona vendégfogadó bérlőjét. A következő adózási csoportban még mindig találunk híres kereskedőket, így például a két Strassert, a görög Dobrovits-család két tagját, az uradalmi kereskedelemmel foglalkozó Dobrinokat, az egyik Pichlert, de ott volt Blau Moyses, valamint Leszner Márkus is. A legkevesebbet fizetők csoportjában (10 forint alatti adózók) 25 főt találunk, ezt a csoportot összesen 224 forint terhelte, amelynek egy főre jutó átlaga 9,3 forint, ami még mindig kétszerese volt a nagykanizsai társadalmi átlagot jelentő 4,6 forintnak.

Érdemes arra is rámutatnunk, hogy a kereskedőknél jóval nagyobb réteget jelentő, s a városi tanácsot, a közigazgatásokat ebben az időben még mindig erősen befolyásoló iparosok jövedelmei hogyan viszonyulnak az egyre módosabb kereskedőkéhez. Egyértelműen látszik, hogy a jelentősebb létszámú ipari szakmákban elért átlagos jövedelem messze elmaradt a kereskedői jövedelmektől. Ezt jól illusztrálja, hogy a kereskedők legelső dekádjában szereplő átlagos jövedelem is messze felülmúlta az átlagos ipari jövedelmeket. Összehasonlításképpen jegyezzük meg, hogy – a már korábban is emlegetett – Győrre vonatkozó vizsgálat szerint az egyes foglalkozási csoportok átlagos hagyatéki összegét tekintve a 18–19. század fordulóján a kézművesek a kereskedők és a fuvarosok után a harmadik helyet foglalták el.²⁵⁶ Ez persze nem azt jelenti, hogy az iparosok között ne lett volna az átlagot meghaladó jövedelem, ám azt látnunk kell, hogy ezeknek rendszerint kereskedelmi vetülete is volt. Két momentumra hadd utaljunk röviden.

²⁵⁵ Szabó, 1995. 58–59. p.

²⁵⁶ Bácskai, 1995. 32. p.

Egyik a Kirschner-család esete, amely família tagjai már a 18. században is jelen voltak Kanizsán, ahol különféle bérleteket szereztek a földesúrtól. A család egyik tagja a reformkorban kereskedelemmel foglalkozott, ám megjegyezte az összeíró, hogy „*kereskedő, szabó*”. Ha megvizsgáljuk a névsorokat, akkor azt látjuk, hogy mind Kirschner Náthán, mind Kirschner Jakab szabó volt, s így óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy a család egyik tagja az értékesítéssel foglalkozott, míg a másik kettő a termeléssel. A másik eset a szücsök csoportjában Blau Henriké, akinek családja régi kereskedő família Kanizsán. A szücs foglalkozási csoport az ipari átlagnál magasabb, 5,3 forintos adókötelezettséggel rendelkezett a reformkorban, ám még ennél is jóval nagyobb volt Blau Henrik 12 forint 36 krajcáros adókötelezettsége. A kereskedő családtagok közül ugyanakkor Moyses 26 forintot, József egy bolt után 8 forintot adózott.

A dicális jegyzék alapján az 1841–42. évi adóévre vonatkoztatva elvégeztünk egy kontrollvizsgálatot.²⁵⁷ Arra voltunk kíváncsiak, hogy néhány év alatt milyen változások következtek be egyrészt a kereskedők adózási kategóriái, másrészt pedig a vizsgált iparoscsoportok vonatkozásában. A kirajzoló tendenciák egyik mérvadó eleme, hogy a legmagasabb kategóriába tartozó kereskedők száma csökkent, ugyanakkor gazdagságuk növekedett. 1841–42-ben a legtöbb adót tevékenysége után Tachauer Salamon fizette (54 forint), mellette még Benzián Izrael és Pichler Henrik tartozott a 40 forintot fizetők csoportjába, míg a korábban az élen szereplő, eddigre már meglehetősen öreg Gottlieb Mayer, valamint Löwenstein Miksa visszacsúszott a 30–40 forintos csoportba, ahova viszont bekerült egy Strasser és egy Blau is. A másik meghatározó változás, hogy általában véve csökkent a kereskedők által bevallott jövedelem után kivetett adó, főleg a 10–20 és a 0–10 forint közötti adót fizetők száma nőtt. Eredményeink más források alapján nehezen kontrollálhatók, azonban hasonló jellegű tendenciát fedezhetünk fel az 1840-es években más magyarországi városokban is.

Elemzéseinkből világosan következik, hogy semmi meglepőt nem látunk abban, ha az országosan megfigyelhető kereskedői előretörés tendenciáját egy tipikus kereskedővárosban az átlagnál jóval nagyobb mértékben látjuk megvalósulni. Kanizsa városában egyértelműen a kereskedők fizették a legtöbb adót, ők laktak a város legszebb házaiban, az övék volt a város közepe stb., így joggal feltételezhetjük, hogy a kereskedők voltak a leggazdagabbak a városban. Ebben a korban Angliától Közép-Európáig szinte mindenhol lezajlott ez a folyamat: a kisvárosok világában a tradicionális

²⁵⁷ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa. 1841/42.

helyi városi elitet egyre inkább a kereskedők, boltosok, ügyvédek és a fogadósok alkották.²⁵⁸

4.2. A kereskedelmi tevékenység buktatói

Bár levéltári forrásaink igencsak szórtak, mégis úgy látszik, hogy a 18. század utolsó harmadától a mezőgazdasági változásokkal párhuzamosan megélénkült a kanizsai kereskedelem. Azonban ez korántsem jelentett minden egyes gazdasági alany számára ugyanolyan lineáris fejlődést. Mikrogazdasági szinten vizsgálva a gazdasági előrelépés sok kis termelő és kereskedő sikeréből, s jó néhány gazdasági alany bukásából állt. A látványos bukások – s ezt láthatjuk majd az alábbi reformkori példák kapcsán is – a legtöbb esetben a kereskedőknél következtek be, hiszen a kereskedelem volt az az üzletág, amely leginkább ki volt téve a mindennapi eseményeknek.

Az első ismert nagy kereskedelmi bukás az 1780-as évek második felében Pék József kanizsai kereskedő nevéhez kapcsolódik. Pék József esetében a helyi és a távolsági kereskedelem, valamint a mindennapi ügyeskedés és pénzhitelek nyújtása együtt jelentkezett. Adataink szerint az egyik legfontosabb forgalmazó volt Kanizsa városában, amit jól mutat, hogy egy szerződése volt a pallini Inkey-uradalom termékeinek értékesítésére, amelynek során még előleget is kapott,²⁵⁹ de ugyanúgy megtaláljuk a helyi lakosság termékeinek felvásárlójaként is. A kereskedő munkája során jelentős külföldi forgalmazást végzett, többek között tudunk a karinthiai-krajnai területeken, a Dráván túli vidékeken (horvátországi), valamint németországi területeken végzett kereskedelméről.²⁶⁰ Pék József jómódú kereskedő volt, amit jól mutat, hogy felesége (Starasentits Julianna) is a város egyik kiemelkedően gazdag családjából származott, s a házasságba bevitt hozománya is szép summa volt.

Pék József kereskedő nehézségei a korabeli kereskedelem szokásaiból fakadtak. Mivel jelentős működő tőkéje nem volt, ezért viszonylag sok pénzt vett kölcsön. A felvett kölcsönök a pár tíz forintos hiteltől a több száz forintig terjedtek. Adósságai is mind hazai, mind külföldi területen képződtek, tartozott például perlaki, varasdi, csáktornyai, marburgi kereskedőknek ugyanúgy, mint kisebb vagyonnal rendelkező helyi lakosoknak. Előfordult, hogy eladásra átvett gabona egy részét helyben kifizette, a többivel viszont adós maradt. Popovics Dömötörtől előleg fizetésével megvette a házat, be-

²⁵⁸ Corfield, 1995. 11. p.

²⁵⁹ TGYM. 72.3.1. 1787. 105. p.

²⁶⁰ Lásd például: TGYM. 72.3.1. 1787. 37. p., 53. p., 1788. 205. p. bejegyzéseit.

költözött, aztán nem fizetett.²⁶¹ Gyakori volt nála, hogy a megkötött szerződések nem tartotta be, ami általában a kifizetetlen váltók felhalmozását jelentette.²⁶² Adósságai következtében sok helyütt folyt ellene per, Csáktornyan például már le akarták fogni, s áristomba zárni. Kanizsa városa tanácsa 1788 áprilisában unta meg a rengeteg panaszt Pék József ellen, ezért elhatározta a csődeljárás lefolytatását. Vagyonát felbecsülték, összeírták azoknak a névsorát, akiknek Pék József tartozott, s a hitelezőket osztályokba sorolták be. Ezt követően lefoglalták házát, fundusát, s igényt tartottak a Szentgyörgyvári és a Förhénci szőlőhegyen lévő gazdaságára is; ugyanakkor Pék Józsefet áristombban tartották.²⁶³ Természetesen a feleség hozományát külön kellett kezelni, az nem tartozott a vagyonközösségbe, így a feleség visszakaphatta azt a juszt, amivel belépett a házasságba.²⁶⁴

Az 1840-es évekre a levéltári források között fennmaradt néhány olyan csődanyag, amelyek segítenek bepillantani a kanizsai kereskedők jövedelmi, vagyoni helyzetébe. Mivel a kereskedők tevékenysége, működése eléggé szerteágazó volt, így számos viszonylatban példa értékűnek tekinthetők ezek az esetek. Szerencsénkre a „*csődületi anyag*” az egyik esetben esetleírást is tartalmaz, így viszonylag tiszta kép bontakozik ki Molenda Eduárd evangélikus vallású kereskedő csődbe jutásáról, vagy ahogyan a korban fogalmaztak, „*értékében megbukott*” forgalmazóról, illetve Horváth József kereskedő csődjéről.²⁶⁵ A csődper belső üzleti viszonyainak feltárására négy keresztény kereskedőt (ma talán szakértőnek mondanánk) rendeltek ki, így Theodorovics Dömötört, Pollák György Ferencet, Plichta Mátyást és Popovits Sándort.

Molenda (aki – mint ahogyan arra már korábban utaltunk – egyben cigarettagyáros is volt) kereskedése igazi bolti jellegű vegyes kereskedés volt. Boltja meglehetősen frekventált helyen állt, még pedig a Piarczterén lévő Popovics-házban, ahol olyan neves kereskedők is béreltek bolthelyiséget, mint például Szukits Salamon, Velisch Vilhelm stb. Maga a Popovics-ház a Chinorany-féle postaépület, valamint Kaiser Benjámín nagykereskedő

²⁶¹ TGyM. 72.3.1. 1787. 73. p.

²⁶² TGyM. 72.3.1. 1787. 75. p.; illetve ugyanott: 87. sz.; ugyanott: 89. sz. stb.

²⁶³ TGyM. 72.3.1. 1788. 18. p. Az amúgysem erkölcséről híres Inkey Boldizsár, akit a kortársak abban a korban csak vadembernek neveztek, önmaga elintézte Pék József adósságának kérdését, s nem tartott igényt a kanizsai bíróság ítéletére. Inkey a Förhénci-hegyben lévő szőlőt egyszerűen lefoglalta, s az ott talált készletekkel kiegyenlítette az adósságot. Mentségére szolgáljon, a szőlő földesúri tulajdon volt (persze a bor nem).

²⁶⁴ A csődeljárás hasonló technika szerint ment végbe, mint ahogyan azt Gefatter mészáros esetében láthattuk.

²⁶⁵ ZML. IV. 14/i. Csődületi perek. Fasc.2. N.30. Molenda Eduard csődpere.

háza között helyezkedett el, vagyis a hetivásárok és országos vásárok alkalmával több ezres közönséggel találkozhatott a tulajdonos. Forrásunk 738 tételben sorolja fel a boltban található olyan termékeket, amelyek pénzben kifejezhető értéket képviseltek. Vizsgáljuk meg ennek a termékhalmozat az összetételét. A boltjában, illetve annak pincéjében, padlásán, valamint a „*cigarro-fabricában*” és a mellette lévő kis udvarban összesen 4056 forintnyi árukészletet találtak az összeírók. Molenda szivargyáros és kereskedő árukészletében a dohánytermékek mintegy 800 forintnyi értéket képviseltek, vagyis a bruttó árukészlet mintegy 20%-át tették ki. A bolt árukészlete mintegy 650 különböző árucikket jelentett. Az igazi specialitás kétségkívül a dohánytermékek listája. Azt nem tudjuk, hogy az ott talált szivarok és cigaretták teljes egészében Molenda üzeméből kerültek-e ki, ám az kétségtelen, hogy a termékkészlet listája minőségi kínálatot mutat. Jellemző példa erre, hogy igen sokfajta szivart árult Molenda, így például a darabonkénti 1 krajcárnál is többbe kerülő Trabunos-szivart, de a drágább kategóriába tartozott a Varinas-szivart is, míg az olcsóbb márkákat az Amszterdamer, az Ord, és a Dámen-fajták jelentették, ezek hozzávetőlegesen egyharmadába kerülhettek a drágábbaknak. (Valószínűleg a gyengébbek az ún. nem szelelő típusba tartoztak.) Érdekesség, hogy az ekkor meginduló cigarettázási divat még nem tudta a gyenge kereslet miatt a fajlagos gyártási költségeket jelentősen csökkenteni, a különböző cigaretták ezért viszonylag drágák voltak. A dohányárú készlet igen nagy volt, amit az is mutat, hogy az összeírók Molenda boltjában 33 881 darab szivart és 7731 darab cigarettát találtak.

Mit forgalmazott még boltjában Molenda? Megtalálható volt a kereskedésben igen nagyszámú természetes fűszer-jellegű növény, így például az ánizs, a szegfűszeg, a köménymag, a paprika, bors, majoránna stb. Igen sok konyhai eszközt is árusított, például sótartót, tányérokat, korsókat, edényeket, csészéket, csészealjkat, poharakat, üvegeket, evőeszközöket. Biztos, hogy a fellelt papírkészlet alapvetően az Anisics-féle üzletrész tűzijátékaihoz kellett, akárcsak a puskapor, a salétrom stb. Viszonylag sokfajta olajat árusított Molenda boltja, ezek között voltak asztali olajok, világításra szánt olajok, valamint eszközökhöz felhasználható fajták is. Alapvető élelmiszerekből sem volt hiány. Összeírtak jelentős mennyiségű cukrot, lisztet, különböző kásákat, túrot, 232 darab szentjánoskenyeret. A fogyasztási különlegességre utal az 511 darab hering tétele, akárcsak a 8 fontnyi „*brasiliai kávé*”, avagy az édes mandula, s ezek a tengeri, illetve óceánon túlról származó termékek világosan mutatják a kereskedés beszerző forrásainak területi kiterjedését. Nagy mennyiségben árult a bolt különféle magvakat, amelyek egyrészt kerti növényként voltak termelhetők (sárgarépa, répa, lucerna, hagyma, zeller stb.), másrészt pedig a szántóföldi növénytermelés rendszerében hasznosíthatók (főleg gabona magvak). De árusítottak ásványvizet,

sokfajta – többek között spanyol – viaszt, általános használati tárgyakat (a négyfajta szappantól a 203 darab hajkeféig), köszörűköveket, ollókat, pipákat, gombokat. Volt a boltban mintegy 18 ezer szál gyufa, mérőeszközök, vadászathoz szükséges öltözékek és eszközök, s nem utolsósorban játékok, a fababáktól a rongyból készítettékig szinte minden. Ez az árukészlet arra utal – tudjuk, más vegyes kereskedések is voltak a városban –, hogy az 1840-es évekre a kanizsai vásárlóközönség igényei egyre szélesedtek, vélhetően volt már olyan fizetőképes kereslettel rendelkező lakosság a városban, amely meg tudta vásárolni a fűszereket és egyéb különlegességeket is. A kirendelt felmérők javaslatára a gyorsan romló élelmiszert azonnal kótyavetyére bocsátották, így például a narancsot, a két hordó heringet, egy vendel túrót, a vöröshagymát, 6 font piskótát, 65 darab citromot és az 5 font szardellát.

Egy összeírás segítségével benézhetünk Molenda Eduárd kereskedő lakásába is.²⁶⁶ Molenda uradalmi funduson lévő házban lakott, így csak az ingóságokat írták össze. A házban lévő tárgyak listája 96 tételből állt, összértéke 296 forintnyi volt. Úgy is mondhatnánk, hogy személyes tárgyai, értékei – összehasonlítva a boltban lévő árukészlet értékével – csak töredékét, 7,3%-át tették ki üzleti forgótőkéjének. A lakás vélhetően egy szobakonyhas volt. A szobában lévő vagyontárgyak közül legnagyobb becsértéket a fából készült szekrények, almáriumok, az ágyak és a varróasztal jelentették, az összeírás mindig kiemelte, ha „*politurozott*” volt a bútor. Tükrök, órák, köztük „egy falon függő óra” is díszítették a lakást. A fenyőasztalon ezüst tintatartót és ezüst gyertyatartót találtak az összeírók. Az asztalon üveglap volt, ez alá helyezték be a papírokat és borítékokat. A fenyőágyban alvásra szalmazsákot használtak, lepedőkkel, egyéb ágyneművel bőségesen ellátott volt a háztartás. Relatív nagy vendégjárásra utal a 45 tányér, a kávécsészék, evőeszközök, poharak, üvegek nagy száma. A minőségi fogyasztást mutathatja a „csemegés tál”, a két „mártásos csésze”, amelyeket a szobában tároltak. A lakás másik helyisége volt a konyha, ahol a kisebb értéket képviselő, gyakorlatilag állandóan használatos eszközöket tartották. A rézből készült tölcser, szűrő, egy rézfazék, a három rézlábos kétségkívül elüt a kor általánosan használt eszközeitől. A kávéfogyasztásra utal a több mint 1 forintot érő kávéörlő berendezés.

Lényegesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy a bútortartás és a konyhai felszerelés egy részét Molenda felesége, Simon Éva hozta magával stafírunghént a házasságba, így a csőd bekövetkeztével ezen tárgyak a feleséghez kerültek vissza. Egy vizsgálat, s az azt követő királyi ítélet világosan kimondta, hogy az asszony egyáltalán nem felelős férje csődjéért, vagyis men-

²⁶⁶ Ugyanott. Nagyzsáka, január 5. Inventárium Molenda vagyonáról.

tesült minden jogkövetkezmény alól. Mindenesetre tény, hogy Molenda esetében a bolti árukészlet, a vagyontárgyak közül a sajátjai, valamint a kinnlevőségei összesen 7678 forintot tettek csak ki, ugyanakkor bruttó adóssága 23 258 forintra rúgott. Adódik a kérdés, vajon visszakapták-e a hitelezők pénzüket? A zalaegerszegi törvényszéken 1844. január 20-án felvett jegyzőkönyv szerint Molenda vallomásában úgy nyilatkozott, miszerint csődje nem tudatos csaláson alapul, hanem az általánosan rossz gazdasági körülmények alakulása miatt következett be. Azt írja: „...*az alul írtnek szerencsétlen megbukása nem hamissággal párosulnak, hanem leginkább előre nem látott kereskedésbeli hanyatlásból, melyet Társának tőle lett elvállása még inkább elősegített, s hitel csökkenésből az alul írt hibája nélkül eredettnek lenni bebizonyítottván*”. A hitelezők javaslata – „menteni a menthetőt” mondás alapján – egyértelmű volt: „...*Molenda Eduárdnak kalmár boltja rögtön bezárattassék*”.²⁶⁷ A hitelezőknek tehát bennragadt a pénzük, s a későbbiekre vonatkozóan sem tudunk arról, hogy visszakapták volna. A leírt esetből is világosan látszik, hogy a kereskedés igen bonyolult és összetett folyamat volt már az 1840-es években, a rendszer működtetése olyan modern fogalmakat feltételezett, mint például a forgótőke és forgóhittel, nyersanyagbeszerzés és gyártás, társasági forma, piaci kínálat és kereslet, üzleti könyvek vezetése stb.

A Piarcztéren lévő Molenda-kereskedésnél lényegesen szerényebb képet mutatott az 1841-ben elhunyt Horváth József hagyatéka.²⁶⁸ Horváth József kereskedő a Soproni utcában élt, a rovatos összeírások és az 1837. évi városi adóösszeírás szerint az utcában a 17. szám alatt vették fel házat, Ács József és Gerócs István iparosok között.²⁶⁹ Horváth József vagyona összesen 1303 váltóforintot tett ki, amiből az említett házat 1250 forintra becsülték, vagyis ingóságban mindössze 53 forint maradt a kereskedő után. A házat biztosan 1837 után vette a kereskedő, korábbi tulajdonosa Gatala Bernárd kalapos mester volt. A hagyatéki lajstromot vizsgálva igen szegényes körülményeket találhatunk a házban. Fából készült néhány ágy, régies faszékek, egy almárium, egy rézből készült gyertyatartó mellett az ágynemű tette ki az ingó vagyont. Ezek egy részéről Horváth József felesége úgy nyilatkozott, hogy azokat ő hozta a házasságba. Nem szerepelt semmifajta élelmiszer, állat vagy egyéb, a kereskedésre utaló vagyontárgy, elképzelhető, hogy ezeket már elvitték az örökösök, de az is, hogy nagy szegénységben halt meg a kereskedő. Érdekes vonása az összeírásnak, hogy a kereskedő házában la-

²⁶⁷ Ugyanott. 1843. december 13. Chernel Ignác kanizsai ügyész előtt.

²⁶⁸ ZML. NVL. 3. 1842. Horváth József kereskedő hagyatéka.

²⁶⁹ ZML. IV.9/b. Nagykanizsa. 1841/42-es év.

kott a ház korábbi tulajdonosa, Nagy János is, akinek ott „örökös lakása lévén”. A vagyon minden részét elárverezték, az 53 forintra becsült ingóságért az árverésen 67 forintot kaptak. A vásárlók között feltűnik néhány speciális tevékenységre szakosodott ember, így például „Steiner zsidó” vette meg a 6 tételben szereplő ágynemű minden darabját, a fából készült bútorok egy része Imrey Györgynél kötött ki.²⁷⁰ Jellemző az eljárási folyamatra, hogy az igen költséges volt, a 67 forintból az esküdteket, a város írnokát, a kidoboló hajdút, az árverés kétszeri levezetését, a tömeggondnokot is ki kellett fizetni, ami azt jelentette, hogy az ingóságból származó 67 forintból csak 50 forint maradt az örökösre.²⁷¹ Hogy viszonyítani lehessen a minimális vagyon nagyságát, megemlítjük, hogy korábbi kutatásaink során az 1840-es évek elején a Kanizsa mellett lévő Miháldi faluban élő féltelkes jobbágy ingósága kb. hatszorosa volt a kanizsai Horváth József kereskedő vagyonának.²⁷²

A kanizsai kereskedők igen kiszolgáltatottak voltak ebben az időben az általános gazdasági körülményeknek, s ehhez az általános jog- és vagyonbizonytalanság, valamint a városban az 1830–40-es években tapasztalható korrupciós ügyek szaporodása is hozzájárult. Elterjedt gyakorlat volt a földbirtokosoknak a kereskedőkkel szembeni szerződésszegése, amelynek jogorvoslata éveket is igénybe vehetett. 1846-ban az igen gazdag Leszner Bernárd kanizsai kereskedő járt pórul Hertelendy Imre földbirtokos miatt, mivel jóval korábban, 1841-ben lefoglalta Hertelendy gyapjűmennyiségét, a szerződés szerint az évi 30 mázsa gyapjúért mázsánként 50 forintot fizetett, s ezt több évre megelőlegezte neki. A gyapjú Kanizsára szállítása Hertelendy kötelessége lett volna, ám időközben Hertelendy földbirtokos csődbe jutott, s Leszner kereskedőnek csak az az esélye maradt, hogy az adósságot hozzácsapják a csődtömeghez, s ha lehet, akkor ott tudja majd érvényesíteni jogait.²⁷³ Egy másik, de lényegében hasonló típusú esetet jelentett Ollop Ignác kanizsai kereskedő 1843. évi bérleti szerződése. Ollop kereskedő a központi helyen lévő Chinorány-féle kétemeletes házban a felső szinten hét évre kibérelt egy lakást, évi 400 forintért. Be is költözött, ám közben itt is csődbe jutott a tulajdonos. Megindult a csőd eljárás, felmondták a szerződést, ám 7 hónapnyi pénzét így sem kapta vissza a kereskedő, viszont legalább ki mondták, hogy „a csőd megnyitása idejétől fogva azonban az évenként fizetendő házbérsomma a csődtömeget érinti”.²⁷⁴

²⁷⁰ ZML. NVL. 3. 1842. Horváth József kereskedő hagyatéka. Árverési lajstrom.

²⁷¹ Ugyanott.

²⁷² SML. VUL. Árvapénztári jegyzőkönyv, 1845. Miháldiban élő Csányi János hagyatéka.

²⁷³ ZML. IV. 14/i. Fasc. 5. N.80.

²⁷⁴ ZML. IV. 14/i. Fasc. 3. N.44.

A Strassereknek is meggyűlt a bajuk a vármegye nemeseivel. Nedeczky György táblabíró az 1840-es évekre igen eladósodott, adósságait betáblázták, ám azokat visszafizetni nem tudta (vagy nem akarta), így 1844-ben a Soproni Váltó Törvényszék elé idézték, ám elégséges vagyont nem találtak. Strasser Lázártól Nedeczky táblabíró 1620 forintot vett fel, ám Sopronban kiderült, hogy Nedeczkynek egyéb adósságai is vannak, vagyis „...csak Zala megyei birtoka ellen 17 220 pengőforint tőke betáblázva vagyon, azon kívül pedig a betáblázásokkal aképpen terhelt vagyon még több adósságokkal is terheltetvén minden adósságok kielégítésére nem elégséges”. Ez azért történhetett meg, mert a Nedeczkyeknek Vas, Sopron és Somogy megyében is voltak kisebb birtokaik, s ott is betábláztak ellenük adósságot.²⁷⁵

Látható tehát, hogy az 1840-es évek első felében – bár volt már csőd-törvény, s ez lényegesen kedvezőbb feltételeket teremtett a kereskedők számára – még igen sok problémával küszködött a helyi kereskedő réteg. A megélhetéshez viszonylag széles körű tevékenységet kellett folytatni (láthatunk az eddigi példákat: forgalmazás és ipar, pénzkölcsönzés, termékelőlegek nyújtása stb.), ám minél tágabb téren működött a kereskedő, annál jobban belemerült a bonyolult gazdasági és jogi problémák tengerébe. Kanizsa városának presztízsét a már korábban említett Pichler Henrik városbíró csődbe jutása tépázta meg leginkább, de komoly problémákkal küszködött számos más nagy befolyású ember is a városban.

²⁷⁵ ZML. IV. 14/i. Fasc. 3. N.38.

V. A gazdasági fejlődés és a város belső térszerkezetének átalakulása

A visszafoglaló háború után meginduló fejlődés során a magyar városok stabilizációja, erősödése a kora újkori állapotokból eredt,¹ ám a hazai városfejlődést alapvetően befolyásoló tényező nézetünk szerint egyértelműen az volt, hogy a hódoltság során mi történt a városokkal, s hogy azt követően milyen joghatóság alá kerültek a hazai városok. Nyilvánvaló – még ha csak a szűkebben vett dél- és nyugat-dunántúli területeket vizsgáljuk is –, hogy egészen másfajta gazdasági és társadalmi fejlődés következhetett be azokon a volt hódoltsági vidékeken, ahol a városokat nem rombolták le, mint ott, ahol a vár és város is áldozatává vált a háborúnak. Példának említsük meg Pécs városát, amely település a visszafoglaló háborút jelentős pusztulás nélkül úszta meg, s bár igaz, hogy a későbbi rácdúlás következtében népessége jelentős mértékben lecsökkent, mégis a városban lévő püspökség és egyéb egyházi rendek (jezsuiták, dominikánusok, pálosok, kapucinusok), valamint a német betelepedés és jogrend gyors újjáéledése kiemelte a térségből, s nem véletlen, hogy 1780-ban Pécs a szabad királyi városok közé emelkedhetett.² Az addigi funkcionális helyzet stabilizálódása és erősödése figyelhető meg Kőszeg és Sopron civitas, s még részben Szombathely oppidum példáján is.³

Kanizsa esetében viszont totális volt a rombolás, s ugyanakkor nem is volt olyan külső hatalmi tényező, amely a városépítést döntően meghatározhatta volna. Ellentétben más korabeli városokkal, Kanizsán a katolikus egyház nem alakított ki központot, a városban lévő ferences rend nem volt alkalmas a város belső rendszerének létrehozásában komoly funkciót betölteni; láthattuk az első fejezetben, hogy Szapáryt leszámítva a földesurak nem éltek Kanizsán, nekik a város elsődlegesen mint bevételi forrás volt fontos; a kamara sem volt alkalmas a belső városszerkezet fejlődését érdemben előmozdítani. A sok „nemből” világosan következik, hogy Kanizsa esetében több (gazdasági, társadalmi, urasági stb.) tényező funkcionális szimbiózis eredményeképpen növekedhetett a város, s nyerte el stabil formáját. A továbbiakban arra keressük a választ, hogy a népesség és a gazdaság növekedésével (és egyre sokoldalúbbá válásával) a város belső térszerkezete ho-

¹ Bácskai, 2002. 83. p.

² Pécs török utáni helyzetéről: Móró, 1995. 27–28. p.

³ Szombathely mezőváros példáját említi: Vörös, 1989. 739. p.

gyan változott az 1740-es évektől a polgári forradalomig terjedő időszakban. Amikor Batthyány Lajos megvette a várost, akkor az még egy alig 3000 lakosú, mindössze néhány utcából álló település volt, a korszak végén viszont már 10–11 ezer lakossal rendelkezett, s ez a népességnövekedés együtt járt a város belszerkezetének alapos változásával. Kutatásunk során természetesen szembe kellett néznünk azzal, hogy a városra vonatkozó adatok meglehetősen hiányosak, de mégis érdemesnek tartottuk a kérdés vizsgálatát a megmaradt, sokszor heterogén jellegű források értelmezésével és vállalatásával.

1. A város területi rendszere a 18. század középső harmadában

1.1. Kanizsa utcaszerkezetének kialakulása

Kanizsáról ismereteink szerint térképészeti anyag nem maradt fenn, az első részletes várostérkép az 1860-as évek kataszteri anyagából ismert. Ezért amikor a város utcaszerkezetét próbáljuk meg rekonstruálni, csakis egyéb forrásokra támaszkodhatunk. Említettük már, hogy a 18. század közepén viszonylag sok olyan összeírás keletkezett, amely a város társadalmát vette számba. Az 1752. évi telekösszeírás a városlakók felsorolása mellett már használt utcanevet, ám meglehetősen hevenyészett módon, vélhetően a lakosság által bevett szokások szerint nevezték meg az utcákat.⁴ Ezt az is mutatja, hogy az egy évvel később létrejött „*Belsőségek birtokíve*” elnevezésű,⁵ a két világháború között Barbarits Lajos által még látott, ám mára sajnos megsemmisült felmérés részletes utcajegyzékével szemben itt még olyan neveket találunk, mint például Horváth, Vadász, Tiszai, Kovács, Szűcs stb. utca. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy ilyen nevű emberek tucatjával éltek a városban, sőt egy későbbi felmérésből azt is ismerjük, hogy Horváth, Tiszai, Szűcs és Kovács nevű emberek olyan utcákban laktak, amelyeknek az első házában éltek ilyen nevű lakosok, így joggal feltételezhetjük tehát, hogy a népesség róluk nevezte el ezeket az utcákat.

Az 1752. évi forrásban feltüntetett 8 utcanévből mindössze kettő, nevezetesen a Piarctér és a Szentgyörgyvári út neve maradt meg hosszú időre. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy biztosan több utca volt, ám egy idő után

⁴ MOL. P 1313. 37. 1752. évi funduális könyv

⁵ Barbarits, 1929. 110. p.; lásd még: Szűcs, 1971., ami viszont sok esetben pontatlan.

az összeíró már nem tüntette fel az utcaneveket.⁶ S bár tudjuk, hogy az említett *Belsőségek birtokíve* 14 utcát említ, ám később, az 1770-es években is találkoztunk olyan fundus-összeírással, amely a népesség felénél egyszer csak abbahagyta az utcanevek felsorolását. Hogy 1752-ben még nem voltak állandóak az utcamegnevezések, azt az is mutatja, hogy egy másik iratban leírt utca és útnevek egyértelműen földrajzi megnevezéseket használnak, így többek között Nagykanizsán beszélnek Bakónaki, Miháldi, Récsei útról, a szöveg egy másik részében az észak-déli átszelő utat „*Császári út*”-nak nevezi, a délkeleti utat Bagolai gyalog útnak, míg a dél felé kivezető utat „*Légrádi Posta Út*”-nak nevezi. Kiskanizsán a forrás Bajcsai útról, Szepetneki és Pivári útról beszél.⁷

Az említett 1753. évi irat Nagykanizsán 14, Kiskanizsán 2 utcát sorol fel, vagyis a két városrész összesen 16 utcával rendelkezett. Nagykanizsán Szigeti, Szentgyörgyvári, Piarcsi, Német, Légrádi, Récsei, Miháldi, Cigány, Új, Szeglet, Soproni, Külsőtelki, Szombathelyi és Várhelyi nevű utcák voltak, míg a Kiskanizsán lévő két utcát Felső és Alsó utcának nevezték. Az utcák mai azonosítása két kivétellel minden további nélkül lehetséges, hiszen a város alap-utcaszerkezete teljes egészében megmaradt, a meghatározó, a régi (= mai) központból kiinduló alaputcák a későbbi korokban is fontosak maradtak. A 14 nagykanizsai utcához 1753-ban 374 ház tartozott. A városlakók a 374 ház kapcsán 316 hold fundusokhoz tartozó kertet, 242 hold külsőkertet, 1551 hold szántót és 241 holdnyi rétet birtokoltak. Kiskanizsán 194 ház, 235 hold kert, 218 hold külsőkert, 1418 hold szántó és 239 hold rétet volt a lakók kezében.⁸ A 16 utcában összesen 568 ház volt.

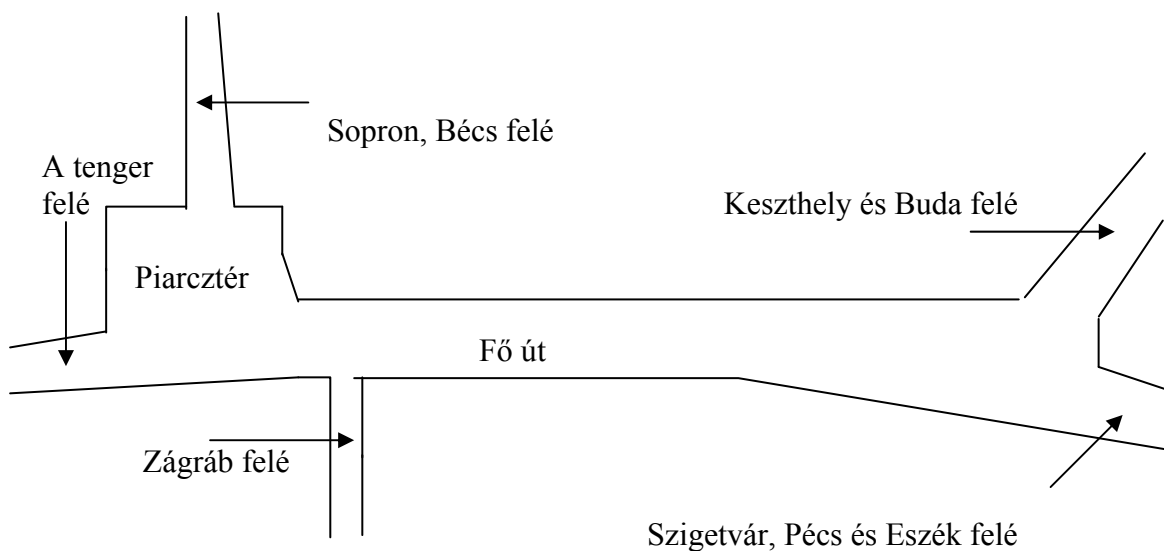
Vélhetően igaza lehet Makoviczkynek, amikor arról ír, hogy a 18. században kanizsai utcák rendezetlenek lehettek, hiszen nem volt szabályozva az építés rendje.⁹ Saját telkükön belül a lakók oda és azt építettek, amit akartak. Mindenesetre az tény, hogy az ötágú útszervezés kialakította a belső utcarendet, s ehhez az ötágú rendszerhez csatlakoztak hozzá a kiegészítő utcák a későbbiekben.

⁶ Örök módszertani kérdés maradt számunkra, hogy azért maradt el egy idő után az utcanev feltüntetése, mert az összeíró nem járta végig minden alkalommal az utcákat, vagy pedig azért, mert megszűnt a lakóknak az utcajellegű letelepedési formája.

⁷ MOL. P 1313. 38. 80 Q5. 1752. „*Kanizsának és környékének táblázatba foglalt felmérése*”

⁸ MOL. P 1330. 3. N.165–178. Van kontrollforrásunk is, amely egy évvel korábbról 73 holdat kitevő 361 fundust, 333 hold kertet, s 1019 hold szántót sorol fel a nagykanizsai oldalon. Lásd: MOL. P 1313. 38. 80 Q5. 1752.

⁹ Makoviczky, 1934. 21. p.

Az 1753. évi úrbéri szerződés viszonylag pontosan szabályozta az uraság és a városi lakosok közötti jogviszonyokat, birtokhasználati és jövedelemszerzési lehetőségeket. A két Kanizsa népessége ebből következően az úrbéres jellegű mezővárosban földtulajdonnal nem rendelkezett, birtokolt és használt földjét csak árendálta, amiért éves díjat fizetett. Házát eladhatta, azonban minden adásvétel után az eladási ár 10%-a a földesurat gazdagította. Mivel azonban a mezőváros a 18. század közepén egyre inkább vonzó hellyé vált a külső népesség számára, s egyre többen költöztek be a városba, így a városi fundusok nem maradtak üresen, minden telket és házat el lehetett adni. A városi házak száma folyamatosan szaporodott. Egy 1768-ban keletkezett forrás név szerint felsorolja a két Kanizsa háztulajdonosainak listáját. Ebből kiderül, hogy Nagykanizsán 421, Kiskanizsán pedig 200 ház volt már a lakók kezén, vagyis az 1753. évi állapothoz képest Nagykanizsán 47, Kiskanizsán pedig 6 házzal volt több.¹⁰ A népesség beköltözése az 1750–60-as években folyamatosnak tekinthető, s így újabb és újabb házakra volt szükség. Kanizsán 1753 és 1772 között eltelt két évtizedben a házak száma 168-cal növekedett.¹¹ Korántsem volt azonban minden lakos háztulajdonos! Egy 1772-ből való, a házatlanokat felsoroló lajstrom szerint

¹⁰ MOL. P 1313. 38. 80R12. Az 1768-as nagy- és kiskanizsai háztulajdonosok név szerinti összeírása.

¹¹ MOL. P 1313. 206. III. 1753, illetve: MOL. P 1313. 38. 80F4. Az 1753-as úrbéri szerződés kapcsán felmért városi jövedelmek listája.

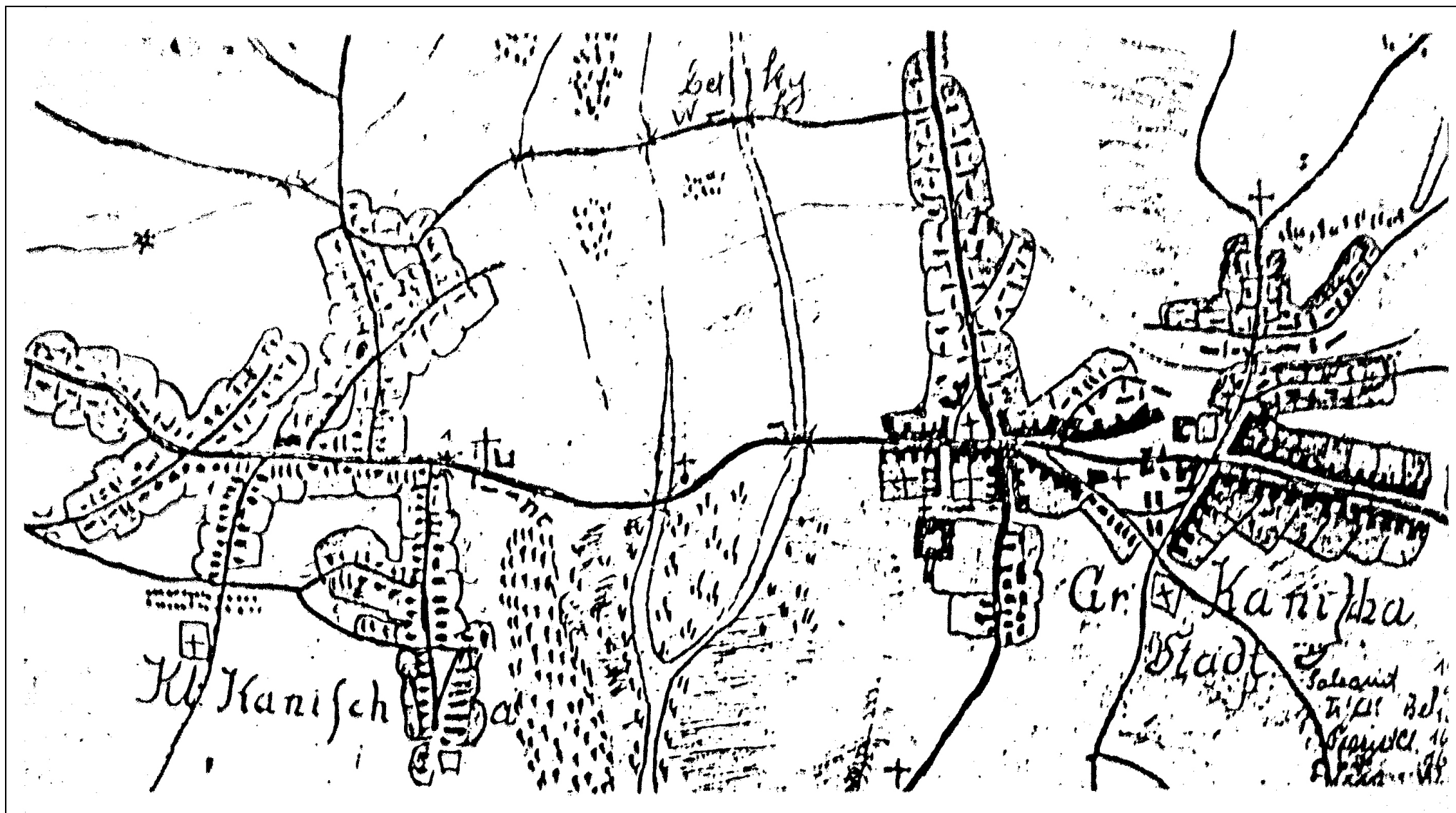
Nagykanizsán 94, míg Kiskanizsán 11, vagyis összesen 105 subinquinus élt a két városrészben.¹²

Az 1771–73 közötti időszakból több olyan összeírás is megmaradt, amelyek valamilyen szempontból hasznosítható a városi utcaszerkezet és a lakosok területi elhelyezkedésének vizsgálatában. Maradt meg olyan adóösszeírás, amely név szerint felsorolva a lakókat az egyes háztartások gazdasági életébe, felszereltségébe engedi bepillantani a kutatót.¹³ Maradt meg egyszerű háztulajdonosi felsorolás, amely az utcákban lakókat veszi száma. Megmaradt a vármegyei törvényszéki anyagban egy 1773. évi fundusösszeírás, amely Kanizsa város új felmérését tartalmazza. Ez minden bizonnyal az a felmérés, amit Kovács János „*authenticált földmérővel*” készítettetek. S van egy 1771. évi egyházi lélekösszeírásunk is, amely a családtagokat és a háztartáshoz tartozó egyéneket is részletezi. A probléma ezekkel a forrásokkal csupán az, hogy azt nem közlik pontosan, hogy honnan kezdték összeírni a lakosokat, hogy pontosan hol van az a fundus avagy ház, amit éppen összeírtak, vagyis a források alapján nem tudjuk elhelyezni a tulajdonosok fundusát.

Mivel a problémát mindenképpen meg akartuk oldani, ezért megpróbáltuk a forrásokat egymásra vonatkoztatni. Arra gondoltunk, hogy az 1771–73 között különböző céllal felvett névsorok minden bizonnyal mutatnak valamilyen belső logikát, amit vélhetően a meglévő utcákat végigjáró hivatalnok „*opportunity cost*”-ja határoz meg, vagyis az összeíró a legkisebb fáradsággal végezte munkáját, úgy közlekedett, hogy az egymást követő utcák népességét leggyorsabban összeírja, s így keletkezett névsorokból kirajzolhatóak az utcák lakóházainak tulajdonosi listája is. Szerencsére sok helyen voltak „bázispontjaink”, vagyis olyan fundusok, ahol megjelölték a városházát, esetleg egy-két nevezetesebb helyet, mint pl. a vendégfogadókat, tárházat stb., így ezek a pontok segítettek elindulni az elemzésben. Az összeírások névsorait számítógépre vittük, s egyszerű keresőprogrammal megnéztük, hogy az egy időben keletkezett névsorok mutatnak e hasonló szakaszokat. Ehhez persze az igen nagy eltéréssel írt vezetékneveket egységesíteni kellett. Kiderült, hogy az összeírásokból kirajzolódik az egyes utcáknak a népessége, kirajzolódik az egyes házhelyek tulajdonosi rendszere, s nem utolsósorban a város legfontosabb utcaiban pontosan meghatározhatjuk, hogy melyik funduson ki lakott; a lélekösszeírás adataiból feltérképezhetjük csa-

¹² MOL. P 1313 38. Lad.15. N.80R1

¹³ ZML. Általános adóösszeírások. IV-9/a. Fasc.4. 1771/72; MOL. P 1322. 100. Lakóösszeírás, 1773.; ZML. IV. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum; Az 1773-as fundális könyv; A lélekösszeírás: Ördög, 1993. II. kötet. 850–868. p.

*Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. 1782–85. Colonne V. Sectio 21, 22. A felmérés éve: 1784.
A térképet Makoviczky 1934-ben megjelent könyvében már közölte.*

ládok összetételét, háztartások tagjait, s az adóösszeírásokból a háztartáshoz kapcsolódó gazdaság méretét. A kutatás igen aprólékos folyamattá vált, hiszen több száz nevet kellett egymással azonosítani, s az eredmény nem is lehetett tökéletes, amit főleg az ismétlődő, igen gyakori Kovács, Poszavec, Vadász, Szűcs, Németh stb. nevek jelenléte magyaráz. Jelen keretek között nem vállalhatjuk fel az egész városra kiterjedő komparatív elemzés bemutatását, ám néhány reprezentatív mintával igyekszünk néhány jellegzetességre felhívni a figyelmet.

Mielőtt azonban belemerülnénk az elemzésbe, feltétlenül szólnunk kell arról, hogy a kanizsai utcarendszer az 1770-es évek elejére az 1750-es évekhez képest lényegét tekintve semmit nem változott. Ha a II. József-korabeli 1784. évi térképre nézünk (lásd a kihajtható oldalon), akkor azt láthatjuk, hogy a városnak a 18. század közepén kialakult ötirányú utcakepe megmaradt, s abból nyúlnak ki mintegy polipszerűen az egyre népesebb utcák.¹⁴ A csápok között üres területek voltak, ezeknek beépítése majd csak a 19. század második felében történt meg.

Látható a képről, hogy az észak-déli út mellett lévő fundusok már teljesen összeépültek; erre merőlegesen a kelet-nyugati út bezárta délről a Piarczteret, ott már teljesen beépült a terület, s a Piarcztér a korábbi szögletességével szemben inkább egy háromszöghöz hasonló alakzatot vett fel. A Fő út keleti területei, a mai Deák és Eötvös tér környéke még nincs teljesen beépítve, viszont látszik már a Szeglet utca 45 fokos szögben álló vonala, valamint vele szemben nyílik délkelet felé a Szentgyörgyvári út is. Akár külön egységet is képezhetne a mai Eötvös tértől keletre és északra lévő néhány utca, nevezetesen a Szigeti (ma Teleki), a Récsei (ma Petőfi déli része), a Miháldi (ma Attila) és a Czigány utca (ma a Petőfi északi része). Gyönyörűen rajzolódik ki a Németh (ma Király) utca és az alatta lévő Légrádi (ma Ady) utca környéke, a ferences rendi kolostor és templom, amelynek telke egészen a Légrádi út déli részéig nyúlik. Ott van már a Zárda utca, amely valószínűleg még csak az egyik oldalról volt ekkor beépítve. Látszik már a térképen a Magyar utcából jobbra északkeletre nyíló, később Sikátor illetve Árpád utcának nevezett szűk utca kezdete.

Van azonban a térkép, a korabeli utcarendszer és az utcanevek leírásával kapcsolatosan két alapvető probléma. Az egyik kérdést a Magyar utca jelenti. Az világos, s a térkép is egyértelműen jelezi, hogy a Magyar utca a város egyik legfontosabb utcája, hiszen a Sopron–Bécs irányába menő kereskedelem és szállítás, valamint a hadsereg számára is meghatározóan fon-

¹⁴ Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. 1782–85. Colonne V. Sectio 21, 22. A felmérés éve: 1784. A térképet Makoviczky 1934-ben megjelent könyvében már közölte.

tos postaút volt. Az 1753. évi összeírás alig 3 fundust rendelt ehhez az utcához, az 1772. és az 1773. évi felmérésben utcanévszerűen nem említik, mégis 1786-ban az egyik legsűrűbben beépült környéknek látjuk. A megoldást azon megjegyzés jelentheti, amely szerint „...ott főleg zsidók laktak”, ami arra utalhat, hogy az az 50 zsidó család, aki egyszer csak felbukkan az 1770-es évek nagykanizsai rovatos összeírásaiban, vélhetően ide telepedett le, később pedig a keresztény jövevények, betelepedők révén növekedett az utca.¹⁵

Másik alapvető értelmezési problémánk a Szigeti (ma Teleki) utcával kapcsolatos. Az összes 1770-es évek elejéről létező összeírásunk a Szigeti (Szigethy) utcával kezdődik, amelynek egyik oldalán 35, a másik oldalán pedig 21 fundus volt, összesen tehát tekintélyes számú, 56 telek helyezkedett el az utca két oldalán, s ez az összes kanizsai fundus 14%-át jelenti. Makoviczky szerint a Szigeti utca a mai Zrínyi utcának az Ady utcától keletre eső része, vagyis egy nyugat-kelet irányú egyenes utca volt, amelyet a 18. század végén már meglévő Fülöp utcával azonosított.¹⁶ Ez nyilvánvalóan tévedés, mert a későbbi telekkimutatások szerint ennyi telek ekkora utcára nem férne be: az említett utcaszakaszon a későbbiekben is csak 16–20 telek volt, s nem 56 darab. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a Szigeti utca 56 telkével a város második legnagyobb utcája a Soproni utca mögött. A Fülöp utca nem volt még meg 1772-ben, amit az is igazol, hogy az 1786. évi térkép sem ábrázolja ezt utcaként. A Fülöp utca kétirányú társadalmi mozgás eredményeképpen jött létre: egyrészt a Fő úton lévő, arra merőleges irányú hosszúkás telkek alsó határa kínálta az utcakialakítást, másrészt pedig az 1835 utáni földkimérések eredményeképpen alakítottak ott ki telkeket. A kérdés ettől persze továbbra is fennáll: melyik a Szigeti út?

A kérdés megválaszolásához néhány, más tudományterületre jellemző logikai kapcsolatot próbáltunk felhasználni. A földrajzi nevek gyűjteménye szerint Szigeti útnak a későbbi Polai János utcát nevezték, amely viszont Kiskanizsán van, s nem a város keleti oldalán. Logikusnak azt tartottuk volna, hogyha a Soproni utca valójában az északi, Sopron (Szombathely, Bécs) felé menő utca, míg a Szigeti út a Szigetvár felé irányuló utca lenne. (Ennek ugyan ellentmond az 1822. évi térkép egyértelmű utcajelzése,¹⁷ amely az említett utcát „*Sopronyi*” utcaként jelöli meg, ám ez már 50 évvel későbbi állapot, s Kanizsán elég gyakran változtak az utcanevek). Nem segítettek

¹⁵ Makoviczky, 1934. 22. p.

¹⁶ Ugyanott.

¹⁷ TGYM. 75.485.1. Situations und niveau Plan der gross-Kanisaer Post und Commerziellen Strassen mit Constructions Infilen 1822.

azok a logikai konstrukciók sem, amelyek alapján azt vélelmeztük, hogy egy külső település iránya miatt nevezték el az utcát Szigetinek, hiszen Kanizsáról mind a négy irányba kivezető utak mellett voltak olyan területek, amelyeket a köznyelv „sziget”-nek nevezett. Ha dél felé indulunk el, akkor Murakeresztúrnál elérjük a Muraközt, amelyet egész Zalában Szigetnek hívtak. Ha nyugat felé megyünk, akkor a vár területére érünk, s ezt is „sziget”-nek nevezték. Észak felé indulva Pallin után a Kámáncsi fogadónál elkanyarodó út „Sziget”-re, vagyis Gelseszigetre vezetett,¹⁸ míg kelet felé a régi út Sziget, azaz Szigetvár felé ment, vagyis ez sem sokat segít a probléma megoldásában.

Végül is egy szerencsés névazonosítás oldotta meg a problémát: az 1864. évi kataszteri felméréshez illeszthető 1854-ben készült házösszeírási névsor alapján tudtunk azonosítani egy meglehetősen egyedi családnevet, s azt a korábbi tucatnyi összeírásunkban visszakeresve végig követhettük egészen a 18. század közepéig, ellenőrizve az előtte és utána található 10–10 személynevet, vagyis fundustulajdonost. Ezek alapján egyértelmű, hogy Szigeti útnak 1773-ban a Pécs és Szigetvár felé vezető utat nevezték, azt, amelyik 50 évvel később Sopronyi, azt követően Pécsi, Teleki, Néphadsereg, ma pedig újra Teleki út néven szerepel. A Sopronyi elnevezés magyarázataként – a későbbiekre nézve – az az adat lehet fontos, amely szerint az utcát azért nevezték Sopronyinak, mert ott soproni kereskedők jelentek meg, illetve találtunk egy olyan utalást is, hogy a kiskanizsai vendégházat azért kell bővíteni, hogy a soproni vendégeknek legyen hol megszállniuk. Kutatásaink során nem találoztunk olyan soproni kereskedő csoporttal, amelyről tudnánk, hogy ebben az utcában lakott, ám ettől még elképzelhetőnek tarthatjuk az esetet, annál is inkább, mert közismert, hogy soproni sertéskereskedők az egész Dél-Dunántúlt bejárták.

Makoviczky a két világháború közötti kutatásai során talált egy olyan funduslistát az akkori városi levéltárban, amelyben az egyes utcákhoz tartozó fundusok száma is leolvasható volt. Sajnos ez mára nem maradt fenn, azonban nincs semmi okunk feltételezni azt, hogy ez a lista hibás lenne, főleg azért nem, mert a mi kiegészítő adataink is 10 utcát világosan bemutatnak. 1773-ban a forrásaink tanúsága szerint a következő utcák voltak Nagykanizsán:¹⁹

¹⁸ Lásd például: T. Mérey, 1999. 127. p.

¹⁹ MOL. P 1322. 100. N.230–242.

1772-ben az utca megnevezése	Az utca mai megnevezése	Fundusok száma Makoveczky forrása szerint	Más források szerinti fundusszám
Piarczi	Erzsébet tér, Fő út	97	73
Német	Király utca	13	15
Szigeti	Teleki	24	56
Récsei	Petőfi utca	33	14
Miháldi	Attila utca	29	30
Czigány	Petőfi utca északi része	19	12
Új	Honvéd utca	16	28
Szeglet	Kölcsey Ferenc	10	8
Külsőkerti	Rákóczi u. keleti része	4	2
Várhely	Báthory	2	-
Soproni	Magyar	107	kb. 119
Szentgyörgyvári	Katona	9	12
Légrádi	Ady Endre	nincs adat	12
Szombathelyi	Magyar	nincs adat	48

Bár Makoviczky könyvében 14 nagykanizsai utcáról ír, a felsorolásban csak 13-at szerepeltet, a Légrádi út kimaradt a listájából. S ugyancsak félrevezető az is, hogy a fundust következetesen a ház szinonimájának tekinti, holott a változások pontosan a két fogalom különbözőségével jellemezhetők az 1753 és 1772 közötti időszakban. Az 1773. évi városi földfelmérés listája ugyanis alig néhány telekkel említ többet, mint a hajdani 1753. évi forrásunk, a különbség mindössze 8 fundus. Ám azt is világosan kell látnunk, hogy, hogy közben a város népessége kb. 1500 fővel nőtt, ugyanakkor az utcák száma nem változott, vagyis a fundusokon belül kell keresnünk a népességnövekményt. Az 1773. évi felmérés aztán lehetőséget ad a magyarázatra, hiszen itt már azt látjuk, hogy megjelentek a töredéktelkek, vagyis az egyes fundusokon belül fél, harmad, negyed vagy hatodrészek tűnnek elő.

Ez azt jelenti, hogy az egy fundus = egy ház hajdani rendszer átalakult, az egyes városi telkeken belül új házak jelentek meg. A kanizsai fundusok elnyújtott téglalap alakúak voltak ebben az időben, s erre az elnyújtott városi telekre építettek új házakat. Bár a 18. század végéről természetesen részletes telekkönyvi rajzaink nincsenek, azt a későbbi felmérésekből is láthatjuk, hogy több formája volt az új házak kialakításának. Előfordult, hogy a keskeny telek szemközti oldalára építettek új házat, s ezt a későbbiekben az utcai oldalon egy homlokzati résszel egybeépítették, s ezzel egy U-alakú

házat hoztak létre, ahol általában a homlokzati rész közepén volt egy igen nagy méretű kocsibejáró. De láthatunk olyan megoldást is, hogy a téglalap alakú ház végét toldották meg egy új lakással. Volt, hogy a telek hátsó részeibe építkeztek, s ekkor az alatta lévő utcához illeszkedett már az új ház. Mindenesetre a szabályozatlanság fennmaradt, s ez igen színessé tehetette a korabeli házrendet a városban.

Az 1773. évi összeírás alapján láthattuk, hogy 94 házzal volt több Nagykanizsán, ebből a 8 új fundust leszámítva kiderül, hogy 86 töredéktelki ház épült meg az eltelt két évtized alatt.

A házhelyek és a házi kertek nagysága és árendája 1773-ban²⁰

Telek formája	A telek mérete (holdban)	Az érte fizetett árenda (Ft)
1. oszt. házhely	27	87
2. oszt. házhely	66	170
3. oszt. házhely	9	16

1773-ban Kanizsán városi belterületi telek (vagyis a házhely, a mögötte lévő udvar és a ház mögött lévő kert) összesen 101 holdat tett ki.²¹ A lakosság kezén lévő belterületből a minőségi besorolás szerint annak 65%-a minősült másodosztályúnak, mintegy 27%-a első osztályúnak, s kb. 8%-a tartozott a leggyengébb minőségű harmadik classisba. Azt vártuk volna, hogy a minden szakirodalmi szerző szerint a lényegesen gyengébb minőségű kiskanizsai házhelyek tartoztak volna a harmadik osztályba sorolt fundusok közé, érdekes módon ezzel szemben azt látjuk, hogy főleg a Szentgyörgyvári utca déli részén, valamint a Cigány, a Récsei és a Miháldi utca, vagyis a város északkeleti részein fordulnak elő nagyobb számmal a gyengébb telkek.

A töredékfundusok vizsgálata során kézenfekvő az feltételezés, hogy azok elsődlegesen a családok szaporodása révén jöttek létre. Mintegy az esetek felében találunk arra példát, hogy családtagok, testvérek vagy fiak kapnak résztelket. Egy jellegzetes esetet hadd említsünk meg. 1773-ban a Szigeti úton lakott a Kolonyai-família (máshol Kolongya, Kolongyai,

²⁰ ZML. IV. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. 1773-as funduális könyv. A tisztartó egy jelentésében leírta, hogy a földmérésnél 1248 négyszögeles holdat használtak. Meghatározták azt is, hogy a házi fundus, a külső kert, a szántó és a rét esetében holdanként mekkora legyen az árenda, a legmagasabb természetesen a belső házhely volt, ahol egy holdnyi föld után 1 forint 6 krajcárral tartoztak a városlakók, míg a legkevesebb a rét után járt, ahol holdanként csak 16 krajcárt kellett fizetni. Ehhez lásd: MOL. P 1313. 38. Lad. 15. 80.f9.

²¹ A táblázat adatai már kerekített értékek, innen az elétérés a számtani összeg (102 hold) és a valóság (101 hold) között.

Kolongja névváltozatban fordulnak elő), ahol a 118. számon felvett fundust birtokolta Kolonyai Márton, András és György. A funduslista adatai szerint három részre volt szétosztva a telek, két 6/64 és egy 8/64-nyi nagyságúra, ugyanakkor a két kisebb telekrészhez 30/64-nyi házikert tartozott, míg a nagyobb házhelyrészhez csak 25/64-nyi rendeltetett. Az 1771. évi lélekösszeírásból az is kiderül, hogy három testvérről van szó: Márton 35, András 37 éves, míg György 39 éves volt, s mindegyik férfinak volt már önálló családja, felesége és gyerekei. Már csak az „ős” hiányzott, ezért megnéztük az 1753. évi név szerinti összeírás listáját, s ott a 358. szám alatt megtaláltuk Kolonyia Gyura nevű egyént (az azonosítás nem nehéz, hiszen a telekszomszédok nevei is megegyeznek), aki a század közepén még 6/8 telekkel rendelkezett;²² a pár évvel később felvett 1757. évi egyházi lélekösszeírásban pedig már három Kolongja is szerepel.²³ Bár a gyermekek megadott életkora nem egyezik a későbbi forrásokban közölttel, abban azonban semmi szokatlant nem kell látnunk, hogy a bevallásoknál egy átlagos mezővárosi szegény ember nem tudja pontosan, hogy hány éves.

Töredéktelek nemcsak rokonsági alapon keletkeztek, számos egyéb oka is lehetett annak, hogy a fundusokon új házak vagy lakók jelentek meg. Többször találkoztunk azzal a jelenséggel, miszerint az idősödő, s örökösökkel nem bíró férfiak vagy nők eladják házukat avagy telkük egy részét, s olyan szerződést kötnek az új tulajdonossal, hogy életük végéig a házban maradhatnak, ott önálló lakásuk lesz, ugyanakkor az új tulajdonos beköltözik a házba, esetleg átépíti azt. A nagyobb méretű telkek esetében ez nyilván könnyen is ment, ha kisebb volt a telek, akkor zsúfoltságot okozhatott. Ez a tulajdonos-lakó kapcsolat a 19. század közepéig fennmaradt gyakorlatnak minősíthető Kanizsán. Az 1773. évi funduslista alapján a legkisebb részekre szétdarabolt telek a 157. számon felvett fundus volt. A Miháldi utca vége felé található 2. osztályú telek első tulajdonosa minden bizonnyal Reither Tamás ácsmester volt, ám ezen a telken a következő kanizsai lakók jelentek meg tulajdonrészrel: Kollarics József gazda, Pavics Ferenc, Szabó Ferenc, Vajda György, Szabó Mihály és Gáspár Pál. Az egy kézben lévő telekrészek mérete 3/64 és 9/64 között szóródott. Természetesen itt is elvégeztük az előbbi vizsgálatot: megnéztük a rokonsági kapcsolatok lehetőségét, ám az 1771. évi lélekösszeírás családtagjainak vizsgálata semmiféle pozitív eredményt nem hozott, nem találtunk rokonsági kapcsolatokat a telektulajdonosok között, a feleségek nem ebből a közösségből kerültek ki, pedig a felsorolásokban csupa felnőtt, családos férfi szerepel.

²² TGyM. 72.6.1. Polgárok Lajstroma, 1767.

²³ Ördög, 1993. 1757-es összeírás, 836. p. Martinus Kolongja

1.2. A városközpont lakói

Érdekes gazdasági társadalomtörténeti kérdés, hogy az 1770-es évek elején kik lakták a városközpontot, vagyis kik voltak azok, akik a város központjában, általában a legdíszesebb házakban éltek.²⁴ A kérdés azért is lényeges, mert egy városi társadalom felépítését a gazdaságszerkezeti viszonyok mellett számos más presztízsszempontra is árnyalhatja (hagyományok, kultúra stb.), amely közösségképző erejét tekintve sokszor a gazdasági tevékenység elé is kerülhet.²⁵ A társadalmi elkülönülés (szegregáció) térben is megnyilvánulhat, amire jó példa a kanizsai zsidóság földesúri telkekre történő letelepítése, amely révén ez a csoport néhány évtizedig mesterségesen elkülönült a hagyományos társadalmi rétegektől.²⁶

A korabeli értelmezés szerint a városközpontot a széles értelemben vett Piarci utca alkotta, vagyis az az utca, amely a mai Eötvös térnél kezdődik, nyugat felé haladva magába foglalja a Fő utcát, s végül a négy út csomópontját alkotó Piarctérben végződik. Az 1771–73 közötti különböző felvételek alapján összeállítottuk a Piarci utca lakóinak névsorát. Az utca lakosságát négy szakaszban vették fel.

Az első szakasz a Szentgyörgyvári úttól indult, s vélhetően az akkor már nyomaiban meglévő Zárda utcáig tartott. A második szakasz a mai Eötvös tértől az északi oldalon a Szeglet utcáig tartott. A harmadik szakasz a Szeglet utcától indult s kanyarodott a Piarctérnél – a Chinorány-háznál – északra, s tartott a tér északi részéig, a Magyar utcáig. A negyedik szakasz a Piarctér nyugati oldala.

Nagy szerencséje a kérdés kutatójának, hogy egy 1773. évi funduslista másolatára az 1840-es években az uradalmi vezetők közül valaki néhány helyre beírta az akkori háztulajdonosok nevét. E az öt név azért fontos, mert ezzel az egyes házak helyileg is azonosíthatóvá váltak, vagyis pontosan tudjuk az egyes fundusok korábbi helyét.²⁷ (Így rákerült a funduslistára a Benzián, a Rosenfeld, a Scherzl és a Novakovics név, valamint a görög templom neve). Nézzük meg a továbbiakban a fent jelzett négy szakasz telektulajdonosainak nevét!

²⁴ A kérdéshez lásd: Kaposi, 2008.

²⁵ Gyáni, 1995. 181. p.

²⁶ A területi elkülönültséget máshol is láthatjuk: Bonyhádon például a 18. század során jelentős létszámban beköltöző zsidóság által lakott területet úgy nevezték, hogy „Zsidó-rész”. Lásd: Solmyár, 1987. 21. p.

²⁷ MOL. 1322. 100. Funduális könyvek töredékei, egészében összerakhatatlan források.

A Piarczy utca első szakasza

1773. évi funduslista
52. Polák Jakab szabó
53. Hariacs Márton gazda
54. Zsul Mihályné takács
55. Török Márton
55 ½ Karner János mészáros
56. Millner János kalmár
57. Fürst György szűcs
58. Vallerián József gombkötő
59. Ejzenpart Ferenc fésőcsináló
60. VÁROSHÁZA
61. VÁROSHÁZA
62. VÁROSHÁZA
63. Pichler Ferenc kalmár
64. URASÁG mészárszéke
65. Sprinsics Vítus gazda
65 ½ Hegedős Ignác gombkötő
66. Gefatter Ferenc mészáros
67. Gaszner János muzsikus
68. Ix János pintér
69. Pajer József kovács
70. Mager Ferenc gazda
71. Fürst Ferenc esztergályos
72. Slovak János szűcs

73. Miller Ádám bognár
74. Simon János csizmadia
75. Lancsák Mihály
76. Pernhárth József pék

1772. évi telektulajdonosok listája

52. Polák Jakab
53. Hariacs Márton
54. Zsul Mihályné
55. Török Márton

56. Karner Mihályné
57. Erinteri Péter
58. Vallerian József
59. Horvatics Tamás
60. VÁROSHÁZA, Pásztor háza
61. VÁROS BOLTJA
62. VÁROS BOLTJA
63. Schrem János
64. URASÁG ÉP. MÉSZÁRSZÉKE
65. Firling Jánosné
 Hegedűs Ignácné
66. Gefatter Mátyásné
67. Német Pál
68. Ix János
69. Zelenkai Károly
70. Mager Ferenc
71. Goldschmitt János
72. Slovak János
 Pomperger Péter
73. Miller Ádám
74. Simon János
75. Lancsák Mihály
76. Zakasits Ágoston

A Piarcsi utca második szakasza

1773. évi funduslista

219. Fürst György szűcs
220. Kiss Mihály gazda
221. Siminkovics Ádám
222. Kovács Imre szabó
223. Kovács Imre szabó
223½ Jezovics Mátyás
224. Kersner József varga
224 ½ Sárecz Márton
225. Harsai Márton és
Pécz Pál csizmazia
225 ½ Reinbold
226. Knédl János gazda
227. Hopfer János és
Maczler János ácsok
228. Pircharin Mihály
229. Tiker András festő
230. Moglát Károly
230 ½ Premer Mátyás pintér
231. Grossman János tislér
232–232 ½ Jakopanecz József és
Rabin Ferenc
233. Pollai Péterné szabó
234. Csernyek Márton kalapos

1772. évi telektulajdonosok listája

219. Fürst György
220. Kiss Mihály
221. Siminkovics János
222. Kovács Imre
223. Sohár János

224. Kersner József
Sárecz Márton
225. Lengyel Andrásné

226. Knédl János
227. Kiss Tamásné

228. Klein Jánosné
229. Tiger András
230. Moglat Károly
Zadravec József
231. Grossman János
232. Jakopanecz József

233. Pollai Péter
234. Csernyek Márton

Piarcsi utca harmadik szakasza

1773. évi funduslista

235. FORINTOS ISPÁN

236. FORINTOS ISPÁN

237. FORINTOS ISPÁN

238. FORINTOS ISPÁN

239. Plánder György gazda

240. Horváth György mészáros

241. Mecz Ferenc kőműves

242. Goda János órás

242 ½ 243. Gori László

243 ½ Kovacsovics József gombkötő

244. Jakab Ábrahám esztergályos

245. Szaverlics Mátyás borbély

245 ½ Auer Ferenc varga

246. Malics István lakatos

246 ½ Szlovak János szűcs

247. URASÁG Fundusa:

Szakáll János

248. URASÁG VENDÉGFOGADÓJA

249. URASÁG KASTÉLYA

250. Chinorany postamester

251. Lancsák Ádám URASÁG házában

252. Hegedűs Antal gazda

253. Dömötör Popovics

254. Knezekovits János gazda

255. Metvevics Mátyás borbély

256. Harman Klara gazda

256 ½ Soodi István

257 és 257 ¼ Magyar József és

László csizmazia

257 ½ Kopicz Ferenc kőműves

258. Szűcs Miklós gazda

259. Szűcs Miklós gazda

1772. évi telektulajdonosok listája

235. ISPÁNY ÚR

236. ISPÁNY ÚR

237. ISPÁNY ÚR

238. ISPÁNY ÚR

239. Plánder György

240. Stefanics Miklós

241. Mecz Ferenc

242. Török Ferenc

Králics Mátyás

243. Hovay Ferenc

244. Hándli Joseph

245. Stefanits Miklós

246. Fiser József

Malics István

Horváth Mihály

247. Szajvat János

URASÁG fundusán

248. URASÁG VENDÉGFOGADÓJA

249. URASÁG KASTÉLYA

250. Chinorany Leopold

251. INSPEKTOR ÚR LAKÁSA

252. Straméz Joseph

253. Imren Pál

254. Knezekovits János

255. Metvevics Mátyás

256. Kongó Ferencné

Teszics István

257. Gall Mihály

Magyar József

258. Szűcs György

259. Szűcs Miklós gazda

A Piarcsi utca negyedik része

1773. évi funduslista

367. Takács Mátyásné

368. Zadravecz Gáspár csizmazia

369. Kinternyák György szabó

370. Erdőly László URASÁGI funduson

371. Gaspar József URASÁGI funduson

372. URASÁG VENDÉGFOGADÓJA

373. Klein József kolompár

374. Nitrainé

375. Koszarics Mátyás szűrszabó

376. Aszleitner Ádám szabó

376 ½ Madronics János

377. Mager József pintér

377 ½ Hajdú Mihály csizmazia

378. Knausz Mátyás kötélgyártó

379. Leithgéb Andrásné gazda

380. Tanczenberger Jakab ács

381. Mezgár József szűrszabó

382. Kostyák Jakab gazda

382 ½ Fürst József

1772. évi telektulajdonosok listája

367. Takács Mátyás

368. Zadravecz Gáspár

Varga Mátyás

369. Kinternyák György

370. n.a.

371. n.a.

372. n.a.

373. n.a.

374. n.a.

375. n.a.

376. n.a.

376 ½ n.a.

377. n.a.

377 ½ Hajdú Mihály

378. n.a.

379. Leithgéb Andrásné

380. Tanczenberger Jakab

381. Mezhard József

382. Kostyák Jakab

382 ½ Fürst József

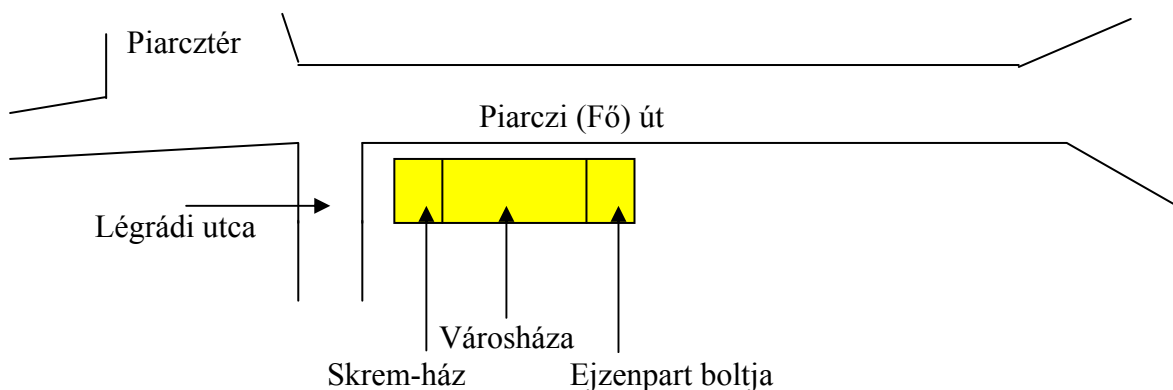
Lancsák Farkas

A névsorok alapján néhány azonnal szembetűnő vonásra hívjuk fel a figyelmet.

1. A Piarcsi utcában összesen 96 fundus található, ugyanakkor ezen a területen is már régen megindulhatott a telekosztódás, hiszen egyre gyakrabban bukkan fel a részletes földmérői felmérésben is egy telken több tulajdonos, akik valamilyen módon megosztottak a funduson. Ezt mutatják az azonos szám után található fél vagy háromnegyed telkek, amelyeknek méretét is pontosan rögzítették. Ismerve a kanizsai telkeken a valamivel későbbre datálható építkezési módot, minden bizonnyal az utcára merőleges fundusrész volt az eredeti lakóé, és a beköltöző, esetleg új lakást építő rokoné vagy egyszerű vásárlóé maradt a telek oldalsó része, avagy a telek hátulján létrehozott házhely.

2. Mivel a fundusösszeírás a házhelyek esetében az 1–3 osztályba sorolt minőséget is feltünteti, így pontosan megállapítható, hogy a város legjobb telkeit egyértelműen a mai Fő útnak a korabeli Városháza körüli telkei jelentették. Azokon belül is főleg azok, amelyek a Városháza és a Légrádi út, valamint a Légrádi út és a Zárda utca között feküdtek. Mindjárt tegyük hoz-

zá, hogy ezek a telkek már a Piarctér déli részét adták, hiszen a Piarczra érkezőnek kényszerűen el kellett mennie e telkek, boltok mellett.

Emeljük ki ezek közül a Városháza melletti két boltot. Az 1770-es években leégett, majd újjáépített városháza alapvetően három telkre épült.²⁸ Maga a Városháza volt középen, míg a két oldalán lévő lakásokat és boltokat gazdagabb városiak bérelték ki. Az 1786-ban újjáépített városházi épületet úgy alakították ki, hogy annak aljában boltok és lakások helyezkedtek el, míg maga a városi önkormányzat, a Tanács az emeleten működött. A két bolt és a hozzá tartozó lakás közül a nyugati az érdekesebb, hiszen ez volt az ún. Skrem²⁹ ház. A ház tulajdonosa 1771-ben Joannes Skrem, 56 éves s katolikus vallású ember volt. Egy Zala megyei kereskedőket kimutató 1771. évi conscriptio szerint is a két latin kereskedő közül az egyik Skrem János volt.³⁰ Személyével egy – az útvámokról szóló – tanúvallomás esetében is találkoztunk, így az általa tett vallomás alapján tudjuk, hogy az 1720-as években került Kanizsára, akkor kalmár legényként és segédként foglalkoztatták.³¹ Ebből nyilvánvalóan következik, hogy boltot bérelve a továbbiakban is kalmársággal foglalkozott. Skrem vasboltot is nyitott Kanizsán, s a földesúrtól kizárólagos árusítási jogot kért vasból készült eszközök vásáron kívüli forgalmazására is, valamint festékeket és orvosságokhoz szükséges materiáliákat is csak ő árusíthatott. A vasbolton kívül volt egy „*tű szerszám*” boltja is, a kettő bolt után évente 110 forint árendát fizetett.³² Skrem

²⁸ Zalai Krónika, 1916. 298–299. p.

²⁹ Más forrásokban gazdag variációval Schrem, Skram stb. névalakban is előfordul. Mi a leggyakoribb változatot használtuk.

³⁰ Füves, 1972. 293. p.

³¹ MOL. P 1322. 100. 1774. N.49.

³² MOL. P 1313. 38. Lad.15. 75/29.

János felesége is 56 éves volt 1771-ben. Skrem a város meghatározó gazdag személye lehetett, hiszen népes szolgálóhad vette körül. Befolyása nyilván azzal is összefügghetett, hogy korábban két alkalommal is, így 1747-ben és 1756-ban városbíró volt Kanizsán, polgárrá még 1745 előtt válhatott, hiszen az ekkortól fennmaradt listában nem szerepel a neve.³³ A Skrem-háztartáshoz hozzátartozott 2 unoka, s ez világosan mutatja, hogy a családnak volt leszármazottja, ám vélhetően meghaltak. Élt itt 5 szolgáló, 2 iparossegéd és 2 ipari inas, összesen tehát 13 fő tartozott a háztartáshoz. Skrem felesége is jónevű kanizsai családból származhatott, hiszen a Fürst (Férszt, First stb.) család is jeles telekbirtokló volt, többek között az egyik Fürst éppen a Fő utcán rendelkezett fundussal. Ám azt is tudjuk, hogy az 1773. évi összeírás szerint ez a telek és ház már nem Skremé, hanem Pichler Ferenc kalmáré volt, amit aztán egészen az 1840-es évek közepéig, nevezetes csődbejutásig megőrzött a család, sőt mellette még két másikat is szerzett. Pichler Ferenc kereskedő leginkább a Csokonai Vitéz Mihály által írt „*Özvegy Karnyóné...*” című vígjátékból lehet a nagyközönségnek ismerős, hiszen a korabeli kanizsai valóság irodalmi megjelenítésében „*Pikker város*” a valóságban Pichler kalmár.³⁴ Pichler Ferenc telkéért csaknem 6 forint árendát fizetett, amivel a korabeli kanizsai adófizetők között kétségtelenül a legtöbb adót fizetők közé tartozott.

A Városháza keleti oldalán lévő másik bolt az 1773. évi összeírás szerint Ejzenpart Ferenc fésűcsináló boltja volt. Ejzenpart Ferenc fésűs Veszprém városából költözött be Kanizsára, polgárjogát 1767-ben szerezte meg, míg vélhetően fia, Antal 1790-ben jutott el ehhez a megtisztelő címhez. Eg és föld a különbség a Skrem-Pichler-ház és az Ejzenpart-ház között, hiszen utóbbi adója csak egyhatoda volt az előbbinek, Ha szakmai fantáziánkat kicsit elengedjük, s a fésűcsináló szakmát kibővítjük minden olyan fodrászkellék-előállításal, amelyet a korban gyorsan terjedő francia divattal kapcsolatban el tudunk képzelni, illetve hozzávesszük a juhtenyésztés terjedése

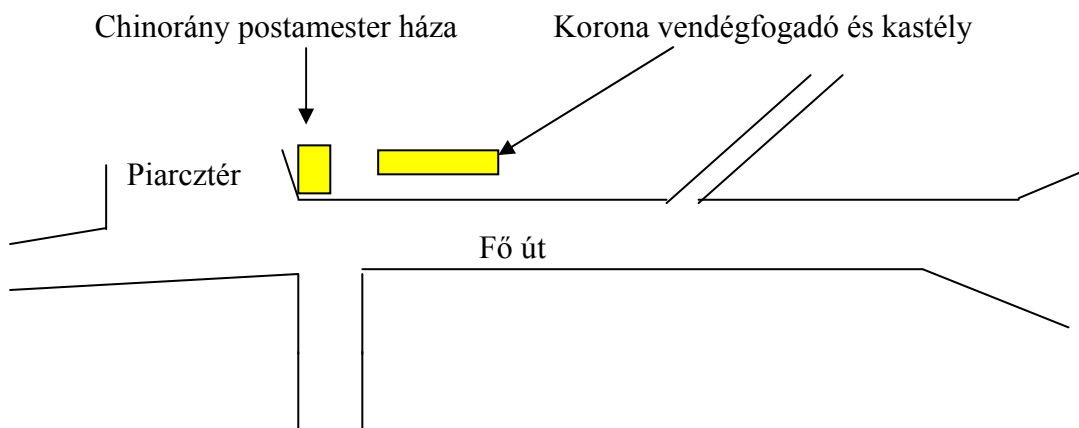
³³ 1771-ben az alább felsoroltak éltek a Skrem-háztartásban: *Skrem Joannes* 56 éves, házas, gyónóképes, megbérmált; *felesége*: Fürst Christina férjezett, 56 éves, gyónóképes, megbérmált; Simonovics Joannes unoka 10 éves, pubertáskorú, gyónóképes; Victoria unoka 5 éves, pubertáskorú; Horváth Martinus szolga 20 éves, gyónóképes, pubertáskorú; Lázár Michael szolga 22 éves pubertáskorú; Májer Josephus 24 éves, pubertáskorú, gyónóképes, megbérmált iparossegéd; Frassaltl Franciscus 26 éves, nőtlen, gyónóképes, megbérmált, iparossegéd; Biricsics Paulus ipari inas, 19 éves, pubertáskorú, gyónóképes, megbérmált; Schmitt Josephus 13 éves, ipari inas, gyónóképes; Horváth Klára szolgáló, 16 éves, pubertáskorú, gyónóképes; Szabó Krisztina szolgáló, 17 éves, pubertáskorú, gyónóképes; Helena (olvashatatlan családnév) 18 éves szolgáló, pubertáskorú, gyónóképes. (Lásd: Ördög, 1992. II.)

³⁴ Csokonai művén kívül lásd: Nagy, 1980. 32. p.

következtében előállítható gyapjútisztító eszközök iránti kereslet növekedését, még akkor is nyilvánvalóan kicsiny jövedelmet tudunk csak feltételezni. A későbbiekben azonban nem találkozunk a család nevével, így joggal gondolhatjuk, hogy két generáció után elköltöztek a városból, hiszen 19. századi összeírásokban már nem szerepelnek.

A Fő utca déli részén a magánkézben lévő telkek és házak alapvetően kézműves iparosok kezén voltak. Az itteni népesség tevékenysége a klasszikus iparos és kereskedő, valamint a szolgáltató foglalkozás rendszerét mutatja, vagyis megtalálhatók itt a tradicionális takács, szücs, mészáros, esztergályos mellett a muzsikus, gombkötő, pék stb. is. Emeljük ki azt is, hogy ezen az utcaszakaszon viszonylag kevés gazda, illetve nem ipari és kereskedelmi foglalkozást űző ember élt. Ha hozzávesszük az utca másik részét is, akkor azt láthatjuk, hogy a kanizsai ipari foglalkozásúaknak szinte teljes skálája megtalálható itt: éltek itt ácsok, festők, szabók, pintérek stb.

A Szeglet utca és a Piarcztér közti szakaszt az urasági fundusok uralták. A Szeglet utca sarka és az urasági Korona vendégfogadó és kastély között négy olyan telek is volt, amelyet 1773-ban Forintos ispán bírt, majd néhány iparos telke és háza után következtek a nagy urasági épületek. Sajátos kontrasztját adta ez a városnak, hiszen a városházával – vagyis a polgári önkormányzatiság alapját képező intézménnyel – szemben helyezkedett el az urasági hatalmat megtestesítő kastély, amelyben a tiszttartó, néha az ügyész és egyéb gazdatisztek is laktak. A Korona vendégfogadó és a kastély után következett nyugatra a mindenkori postamester háza.

A városban – a közlekedési központi helyzetéből és a város nagyságából is következőleg – posta és postaváltó-állomás is működött. A kanizsai posta működtetése a Chinorany-família kétszáz éves monopóliuma volt a 18–19.

században.³⁵ Maga a postaépület a felszereléssel, váltólovakkal stb. a Piarctér és a Fő út sarkán álló hosszú földszintes házban volt, amelynek az udvarán őrizték a működéshez szükséges állatokat, felszereléseket. A Chinorány-família régi nemesi család volt Zalában, egy tagja harcolt a visszafoglaló háborúban. Az 1773. évi összeírás szerint Chinorany Leopoldé volt a saroktelek, amiért évente 16 forint árendát fizetett az uraságnak. Ő nyerte el 1755-ben a nemesi címet, amit aztán fiaira, Antal-Ferencre, Boldizsárra és lányára, Terézre hagyományozhatott.³⁶ Akárcsak korábban, most sem látunk fiúkat és lányokat a családban, ám tudjuk, hogy mindig voltak örökösök a családon belül. Mindenesetre az 5 szolga világos bizonyíték arra, hogy a familia a módosabbak közül való volt már ebben az időben is. A család növekedése az idők során folytatódott, a Chinorányak nemcsak Kanizsán, hanem más zalai helységekben is éltek, így például az egyik Boldizsár nevű leszármazottból a reformkori időszakra Zala megyei főszolgabíró lett.

Elvégeztünk egy olyan, véletlenszerű kiválasztáson alapuló összehasonlító vizsgálatot is, amelyben a város közepén élő családok háztartásaiban előforduló lakosságot összevetettük a lényegesen kisebb méretű, s vélhetően szerényebb életszínvonalat megtestesítő Miháldi utcai lakosok háznépével.³⁷ A vizsgálatba mindegyik utcából 10–10 nevet vontunk be, olyan családokat kerestünk, amelyek azonosítása funduális lajstromok és a lélekösszeírások alapján lehetséges volt (lásd a következő táblázatot).

A véletlenszerű kiválasztás eredményeképpen jó néhány foglalkozási és szakmacsoport megfigyelhető az említett 20 esetben. A Piarctéri utcában a kiválasztottak között iparosok fordulnak elő legnagyobb számban; így például ott volt az 1766-ban polgárjogot nyert Valerián József gombkötő; a Muraközéből bevándorolt és 1759-ben polgárjogot szerzett Zsull Mihály takács özvegye; az 1762-ben polgárjogot szerzett kanizsai származású Polák Jakab szabó,³⁸ de rákerült a listára a kereskedő Skrem János is. De voltak itt nemes emberek is, így Forintos Gábor urasági ispán, akinek felesége a többek között Somogy és Zala vármegyében is birtokos Skerlecz famíliából

³⁵ Barbarits, 1929. 204. p.

³⁶ Illésy – Pattkó, 1895. 42. p. A kanizsai Chinorány-háztartásban az 1770-es évek elején a következő személyek éltek: Chinorány Leopoldus 56 éves, házas, gyónóképes, megbérmált; *felesége*: Maria, 54 éves, férjes, gyónóképes, megbérmált; Barbara szolgáló 17 éves, serdülő, gyónóképes; Catharina szolgáló, 14 éves, serdülő, gyónóképes; Stephanus 20 éves szolga, serdülő, gyónóképes; Paulus 16 éves szolga, gyónóképes; Josephus 14 éves szolga, gyónóképes. (Lásd: Ördög, 1992. II.)

³⁷ Ehhez a már korábban említett 1773. évi funduális listát és az 1771-es lélekösszeírás adatait vettük alapul.

³⁸ TGyM. 72.6.1. 1762. év.

került ki.³⁹ Ezzel szemben a Miháldi utcai lakosok között csak egy varga és egy kőműves volt, a többiek ún. lakók voltak, s nem tudunk arról, hogy közülük az 1760–80-as évek között polgárjogot szerzett volna bárki is.

Háztartások tagjai a Piarcezi utcában 1771–73 között

név	életkor	felesége életkora	gyermek száma	szolgálók (fő)	egyéb ott élők (fő)
Nyitray Elisababeth	58	-	4	4	-
Forintos Gábor	48	33	6	10	-
Lengyel András	59	50	-	4	-
Herczer József	39	48	4	3	-
Skrem János	56	56	-	11	-
Valerián József	30	22	1	4	3
Török Márton	30	21	2	7	-
Zsull Mihályné	45	-	2	-	7
Hariacs Márton	45	-	-	2	-
Polák Jakab	35	28	4	1	-

Háztartások tagjai a Miháldi utcában 1771–73 között

név	életkor	felesége életkora	gyermek száma	szolgálók (fő)	egyéb ott élők (fő)
Huszkó József	45	36	3	-	3
Vadász János	30	25	2	-	-
Vadász Mátyás	80	-	-	-	2
Tráknyák János	50	39	1	-	5
Szuhanek János	40	29	3	-	4
Hajdú Ferenc	45	45	3	-	-
Martinecz János	49	30	2	-	-
Kollarics István	45	50	3	-	5
Majninger András	40	20	1	-	-
Vucskovics József	35	28	3	-	-

Feltűnő, hogy a Piarcezi utcai lakosok esetében Zsull Mihályné kivételével mindenhol rendelkeztek a családfők szolgálókkal. Az egy háztartásra jutó szolgálók száma átlagban 4,5 fő. Azt mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az így összeírt szolgálók elsődlegesen fiatalok voltak, ám a Herczer, a

³⁹ MOL. P 1322. 100. 1772-es név szerinti összeírás.

Forintos és a Skrem-házban nagykorúak is voltak szép számmal. A kiválasztott 10 háztartás átlagos létszáma 9,4 fő, ugyanakkor hangsúlyozzuk, hogy nem a gyermekek miatt duzzadt fel a háztartások létszáma, hiszen a jelzett családfők életkora viszonylag magas volt, így több esetben (Skrem, Lengyel, Zsull, Hariacs) láthattuk, hogy már nem élnek ott a gyerekek, vélhetően felnőtté váltak, elköltöztek. Ez egyben azt is jelenti, hogy ebben az utcában a háztartások létszáma a szolgáltatók száma miatt volt magas.

Teljesen más tendenciát tapasztalunk a Miháldi utcai lakók esetében. A családfők nagyjából hasonló átlagéletkorúak a Piarcsi utcaiakhoz képest, ám valamivel több a gyermek. A legnagyobb különbség azonban az, hogy nincs olyan háztartás, ahol szolgák lennének. A szolgahiányt, s vélhetően az alacsonyabb jövedelmeket pótolhatta az, hogy itt lényegesen magasabb az egyéb kategória: ez azt jelentette, hogy az egyes fundusokon olyan családok jelentek meg, akik vélhetően fizettek az ott lakásért. Hangsúlyozzuk, hogy itt általában családokról van szó, hiszen sok esetben találunk példákat arra, hogy az ott lakóknak már gyerekeik is vannak (Huszkó-, Tráknják- és Kollarics-háztartás). Szemben a központi területek 9,4 fős átlagával, itt egy háztartásra mindössze 5,2 fő jut, ami világosan mutatja a gazdasági, vagyoni és jövedelmi különbségeket, s akkor még nem is említettük, hogy a Piarcsi utcai telkek első osztályúak, míg a Miháldi utcaiak pedig másodosztályúak voltak.⁴⁰

Visszatérve alfejezetünk fővonalához, azt láthatjuk, hogy a funduális könyvben jelzett 250. számú telektől északra fordult az útirány, hiszen elértük a Piarczteret. A Chinorány-ház után a Piarczter első háza még mindig az uraság telkén volt, ahol maga az Inspektor lakott, de az is lehet, hogy az inspektor házát bérbe adták Lancsák Ádámnak, akiről tudjuk, hogy korábban Légrádon szücs volt, s 1746-ban avatták polgárrá.⁴¹ Mellette északi irányban következett Hegedűs Antal gazda, Popovics Dömötör kereskedő és Metveics Mátyás borbély telke és háza.

Az 1745–1826 között regisztrált, s viszonylag teljesnek tekinthető „*Polgárok lajstroma*” adatait összevethetjük az 1771–73 közötti időre kialakított Piarcsi utcai névsorunkkal.⁴² Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Fő utcában lakó és fundussal rendelkező iparosok és gazdák több mint a fele volt polgár, s ez a 15–20%-ot kitevő purgeri össznépesség arányánál lényegesen magasabb. Ez is egyértelműen mutatja, hogy az 1770-es évek elején a városközpontot a tradicionális iparos réteg uralta. Szinte

⁴⁰ TGyM. 72.432.1.

⁴¹ TGyM. 72.6.1.

⁴² Ugyanott.

teljesen polgárok által lakott volt a Fő útnak a Városházától a mai Deák térig lakott déli oldala, s hasonlóan nagy számban fordulnak elő a bal oldalon is, akárcsak a Városházával szembeni északi oldalon. Ha a szakirodalmi feldolgozások alapján szétnézünk az ország mezővárosait illetően, akkor hasonló állapotot láthatunk szinte mindenhol: a hamar betelepülő iparos réteg került a város központi területeire, míg a később jöttek kiszorultak a városközpontból.⁴³ Tegyük még hozzá, hogy a 18. század utolsó harmadában a lélekösszeírások szerint nem volt jelentősebb nemesi népesség a városban, a II. József korában végrehajtott népesség-összeírás adatai szerint mindössze 20 nemes férfi élt Kanizsán, ami sokkal kevesebb, mint például a jóval kisebb Keszthely mezővárosban összeírt 132 nemes férfi (ebből következően Kanizsán a későbbiekben sem jött létre semmiféle nemesi *communitas*).⁴⁴

Nagykanizsán 1773-ban a meglévő 382 fundusból mindössze 28 volt urasági jellegű, vagyis a telkek 94%-a a városlakók birtokában volt. (Kiskanizsán még egyszerűbb a helyzet, mert ott az összesen 200 telekből csak kettő volt a földesúré.) A nagykanizsai urasági fundusok között ott volt a négy vendégfogadó, a kastély, az ispán által használt négy Fő utcai házhely, a mészárszék, a svájcéria, a kukoricáskert, a csordás ház, míg a többi különböző embereknek bérbe adták. Erős a gyanúnk, hogy nem szerepel minden a felsorolásban, mert valószínűleg a két sörházat a bérlő neve alatt vették fel, de érdemben a két sörfőzdei épület és telek nem változtatja meg az arányokat. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Nagykanizsa mezővárosban a telkek alapvetően a városiak kezében voltak, viszont minden új telek kialakítása csakis földesúri földből történhetett.

A városközpontot azonban sohasem sikerült teljesen a gazdagabb iparos polgároknak megszerezni. Ennek két oka is van. Egyrészt a hagyományosan jelentős földesúri fundusok tulajdonjoga és árendálási gyakorlata a vizsgált 100 évben végig megmaradt, másrészt pedig a nagyszámú urasági kiszolgáló és irányító sereg meghatározó fontosságú volt már az 1770-es években is. Az északi oldalon lévő földesúri kastély, a Korona vendégfogadó, a Chinorány-ház, s fölötté az Inspektor háza erős ellensúlyt képezett a városi polgárok befolyásával szemben, hiszen a tulajdonosok és használók (inspektor, tiszttartó, ispán stb.) általában nemesi származásúak, s máshol tekintélyes földbirtokkal is rendelkezők voltak. Másrészt az urasági fundusokra egyre több olyan népelem költözött be *contractussal*, amely elűtött a város-

⁴³ Gajáry, 1995. 138. p. Óbuda mezőváros esetén hasonló állapotot állapított meg, de egyéb szakirodalmi példák is vannak megállapításunkra. Óbudára lásd még Gál, 1979. tanulmányát is.

⁴⁴ Az összehasonlításhoz: Benda, 2006/b, 15. p.

lakó katolikus többségtől. A kereskedelmi fejezetekben részletesen bemutatuk ezeket a csoportokat, most csak annyit említünk meg róluk, hogy megjelentek a város közepén a görögkeleti vallású kereskedők, többek között az 1773. évi összeírás szerint a Chinorány-háztól északra a Piarctér keleti oldalának közepén ott állt már a régi Popovics-ház, ami ugyan 1798-ban leégett, ám hamar újjáépítették. Ez az épület Popovics Dömötör kereskedő családjáé volt egészen a 19. század közepéig a Piarctérnek azon hangsúlyos épülete, amiben több boltot alakítottak ki. A ház mögött az utcával párhuzamosan ott állt a kanizsai görögkeleti vallásúak imaháza, amit csak 1960-ban bontottak le.⁴⁵ Popovicsék mellett egyéb kereskedők is megjelentek Kanizsán, így például itt élt már Millner János kalmár, és a jelentős kereskedelmi központnak számító Sümeg városából Kanizsára költözött Góry László kereskedő is;⁴⁶ a Szigeti úton lakott a polgárjogot szerzett Kelle János kereskedő; a Fő utca északi részén volt Fischer József háza, aki vélhetően a Bajorországból beköltözött Fischer Ignác kereskedő leszármazottja volt stb. Mindez már mutatta az idők változását: a városközpontban a hagyományos polgárság és az urasági árendások mellett megjelentek a kereskedők is. Ezek a kereskedők azonban még mindig keresztény kereskedők voltak, a város központjában ekkor még zsidó kereskedők nem telepedhettek le.

Az 1770-es évek elejére kialakult a város közepének stabil térszerkezete. A városi földfelmérés alapvetően rögzítette a telkek formáját, méretét, meghatározta birtoklóikat. Az úrbéri szerződések révén a városi lakosok joga volt a birtokcsere, amit az 1773. évi, valamint az 1811. évi *contractus* is világosan rögzített. Meghatározták a telkek után fizetendő terhek nagyságát.⁴⁷ Bár képek természetesen nem maradtak fenn az 1770-es évek épületeiről, ám azt gondoljuk, hogy a fundusok kimérésével valószínűleg egyszerűsödött a házépítés lehetősége. Ebben az időben még országosan szinte mindenhol alapvetően vert falú, avagy gerendatalpakra épített lakóházakat építettek, amelyek általában kicsik és gyúlékonyak voltak, ám az újjáépítésük viszonylag olcsó és gyors lehetett.

Szólnunk kell még a zsidóság kezében lévő telkekről is. Az 1778. évi vármegyei zsidóösszeírás 46, míg az 1782. évi már 48 nevet sorol fel Kanizsán.⁴⁸ A zsidók által bírt fundusokból csak néhányat tudunk azonosítani. Tudjuk például, hogy a Légrádi úton – ahol jelentős számú földesúri telek volt – többen éltek, így például Leblies József, Sapfl Izrael stb. A zsidók

⁴⁵ TGYM. 72.4.1. 44–45. p. 1798. április 17. Popovics Sándornak 870 forint kára volt a tűz miatt. A görögkeletiek imaházára: Bogdanovics, 1997. 43. p.

⁴⁶ TGYM. 72.6.1. 1781.év.

⁴⁷ 1773-ra: MOL. P 1313. 38. 80F3.; 1811-re: Ugyanott: P 1313. 207. N.150–159.

⁴⁸ ZML. IV/1/cs. 1778. N.23/47; illetve: ZML. IV.1/b. 1782. febr.25. N.46/98.

telekkel és kertekkel tulajdonként nem rendelkezhetek, így ők csak a földesúri szerződésekben pontosan meghatározott házhasználók lehettek. A beköltöző zsidóság elsődlegesen bérlő volt, a különböző urasági regálejogon létező objektumokat, a mézsárszéket, a sörházat s egyéb boltokat árendálták ki, s a korabeli városi rendszernek megfelelően elkülönült társadalmi csoportot alkottak, megtartva közösségi – felekezeti szokásaikat. Érdekes azonban, hogy a központi urasági házban lévő vendégfogadót nem adták ki zsidó bérlőnek, hiszen a „kastély” egybe volt építve a Korona vendégfogadóval, amit a 18. század közepe felé alakítottak ki, s mivel ez a gróf háza volt, így ott nem tűrtek meg izraelitákat.

Az 1753. évi szerződés szövege szerint a városban az uraságnak csak egy vendégfogadója volt, ám az idők során a fogadók gyorsan szaporodtak. 1773-ban a telekkönyv 29. száma alatt említenek egy fogadót a Szigeti utcában, a 98. szám alatt nevezték meg a Bárány vendégfogadót, a 248–249. számú telken volt a Korona vendégfogadó, míg a 372. szám alatt is állt egy urasági vendégfogadó.⁴⁹ A vendégfogadók létrejöttét a kereskedelem élénkülése és az egyre jelentősebb átmenő forgalom kiszolgálásának szükségessége, valamint a földesúri jövedelemszerzés lehetősége motiválhatta.

Talán úgy érezhető, hogy érdemtelenül keveset foglalkoztunk a kiskanizsai városrész utcarendszerével s térszerkezeti viszonyaival. Ez igaz is, ám két fontos tényezőre mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet. Az egyik az, hogy a gazdaságtörténetileg hasznosítható források döntő többsége a jelentősebb méretű nagykanizsai városrészre vonatkozóan maradt fenn, a másik tényező pedig az, hogy a hosszú távú fejlődésben egyértelműen a nagykanizsai városrész volt a domináns, s annak belső átalakulása döntötte el az egész együttes város jövőjét. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a város a vizsgált korszakban egységes város volt, még akkor is, ha teljesen ellentétes irányú fejlődési folyamatok figyelhetők meg a két városrészben. Ám a különböző irányú gazdasági folyamatok egymást kiegészítették, vagyis komplementer hatást eredményeztek.

Barbarits az 1753. évi „*Belsőségek birtokíve*” alapján azt írta, hogy a kiskanizsai városrésznek két utcája volt, az Alsó és a Felső utca. Az 1786-ból való térkép alapján azonban legalább 10 utcát (vagy utcakezdeményt) tudunk elkülöníteni, ám sajnos utcanévjegyzék nem maradt fenn. A kiskanizsai utcák legfontosabbja kétségtelenül a Varasdi út volt, amely nyugat-keleti irányban átszelte a várost, s amelynek két oldalán jöttek létre leágaztatott utcák. A városrész laposabb volt, mint a folyamatos emelkedőre épült nyugati nagykanizsai oldal. A korabeli térképen az is világosan látszik,

⁴⁹ ZML. IV. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. 1773-as funduális könyv

hogy a Varasdi útról a környék települései felé nyíltak utcák. Ezek között azonosítható a dél felé nyíló Bajcsai út, valamint a délnyugat felé kiágazó Szeptetneki út, s mindjárt tegyük hozzá, hogy ez a két út a kanizsai uradalom részét képezte, ahol minden bizonnyal jelentős áruforgalom zajlott Kanizsa város irányába. Mindegyik út fontos lehetett a városnak is, hiszen Bajcsán keresztül elérhető volt a szintén az uradalomhoz tartozó Fityeháza, s az úton továbbhaladva az a Murakeresztúr, ahol réven át lehetett kelni a folyón. A szeptetneki út kapcsolta be Tótszerdahelyet a kanizsai piac körzetébe. A néprajzi szakirodalomból ismert, hogy a tótszerdahelyi kereskedők mindig jelen voltak a forgalmas kanizsai vásárokon.⁵⁰ Az 1753. évi dűlőfelsorolás is beszél már egy Pivári útról, ami a „*Pivári malom*” felé vezetett, ez Kiskanizsa keleti részéről indult s a mocsár mellett déli irányba ment. A Pivári malommal kapcsolatban pedig létezett egy „*sziget*” is, ami a berek részét képezte, s ezért örök vita tárgya volt a kanizsai népesség és a földesúr között.⁵¹ A kiskanizsai városrész közepéből északi irányba olyan út vezetett ki, amelynek első pontja Homokkomárom lehetett, ugyanakkor erről az útról ágazott le az a dűlő, amely a berket északról átvágta, s bevezetett a nagykanizsai Magyar utca északi pontjába. Még megjegyezzük, hogy a 10 utca közül a Varasdi út végig telkesített utca volt, nincsenek törések, hiátusok a térképen, e Fő út mellett vastagabban húzták a telkek vonalát, ami vélhetően a téglából való épületeket jelzi, s ugyancsak vastagabbak a térképen a bajcsai és a szeptetneki, valamint a Pivári út melletti házak jelei is. A kiskanizsai temető a bajcsai út déli részén helyezkedett el. Az 1786. évi látkép szerint a kiskanizsai városrész legnagyobb temploma a Fő út elején található, közvetlenül a bajcsai út elágazásánál, az út északi oldalán. A két városrész központja között kb. 1 km távolság volt, ezt a korabeli szekerező, állathajtó technikával fél óra alatt járhatták végig, ugyanakkor a vár mellett lévő állatvásárok alkalmával már nem voltak hátrányban a kiskanizsaiak.

Az 1773. évi funduális könyv részletesen tartalmazza a kiskanizsai városrész telkeit és a lakosok által használt földek méretét is. Forrásunk 200 városi telket sorol fel, amelynek döntő többségét a 2. osztályba sorolták. Meg kell jegyeznünk viszont, hogy volt a városnak néhány olyan része, ahol – akárcsak Nagykanizsán – sorban megjelentek az 1. osztályú telkek, s ez itt is arra utal, hogy ezek a telkek jelentették a városrész közepét. Ezek a középponti telkek az uraság kiskanizsai háza melletti területen, valamint a templom melletti területen helyezkedtek el. Szintén jellemzője az 1. osztályú telkeknek, hogy bár Kiskanizsa alapvetően agrárvidék volt, a jobb fun-

⁵⁰ Magyar Néprajz, 1991. III. k. 684–686. p.

⁵¹ MOL. P 1313. 38. 80Q5. 1752.

dusokat mégis a városban lakó nagyon csekély számú iparos tudta elfoglalni. Az alig több mint egy tucatnyi iparos főleg takács, pintér és bognár volt.⁵²

Kutatásunk során figyelmet fordítottunk arra a kérdésre, hogy a két városrész családjai, telektulajdonosai között van-e azonosság. Elképzelhetőnek tartottuk ugyanis azt, hogy a kisebb földekkel rendelkező nagykanizsai városrész tulajdonosai a relatíve tágasabb Kiskanizsán szereznek birtokot. Úgy véltük, hogy mivel ennek jogi akadálya nem volt, így a családok, a személynevek keresése során erre is tudunk válaszolni. A személynevek esetében a minden városban nagy tömegben jelenlévő családneveket kihagytuk a vizsgálatból, helyettük inkább a tipikus kanizsai neveket vizsgáltuk. Vizsgálatunk kimutatta, hogy a tipikus helyi családnevek az 1770-es évek elején általában mindkét városrészben előfordulnak.

Tipikus kanizsai családnevek előfordulási gyakorisága a két városrészben

Családnevek	Nagykanizsán	Kiskanizsán
Plander	1	7
Davidovics	1	3
Poszavec	6	1
Sárecz	2	-
Szerecz	1	2
Karlovics	2	3
Pavics	2	2
Polay	1	7
Eötvös (Ötvös)	2	4
Peicsics	3	1

Látható, hogy az egyes kanizsai családok vélhetően az egyik városrészben telepedtek le, ott szaporodtak és terjeszkedtek, azonban egy idő után egy-egy családtag megjelent a másik városrészben is. Így például a Poszavec-család alapvetően nagykanizsai volt, ahol a familiának 6 felnőtt tagja is élt, ám Poszavec János kiskanizsai volt már. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy a kiválasztott és megvizsgált 10 családnév 51 esetében mindössze 11 teljes névazonosságot fedeztünk fel. Azonban a lélekösszeírás nem túl megbízható életkor-megjelölése miatt a 11-ből mindösszesen 8 esetében feltételezhetünk teljes személyazonosságot. Mindebből úgy tűnik, hogy a két városrészben élők között voltak ugyan familiáris kapcsolatok, ám az egymástól való távolság és az eltérő gazdasági rendszer, a fundussal való

⁵² ZML. IV. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. 1773-as funduális könyv

rendelkezés egyre inkább megkülönböztette a kanizsai két városrész lakóit és polgárait.

2. A város területi szerkezetének változásai a századforduló idején

A város az 1770-es évek elején még mindig csak szendergett. A funduslistákat és a társadalmi tagozódásra utaló forrásainkat vizsgálva azt látjuk, hogy a népesség az igen tekintélyes nagyságrendű beáramlás révén folyamatosan növekedett, a város átalakulása szempontjából jelentős elmozdulást mégsem érzünk. A város ingatlanszerkezete még mindig a hagyományos polipszerű formát mutatta, bár kétségtelenül növekedett a házak száma, a telekosztódás révén erősödött a beépítettség az egyes utcákon belül. 1773-ban újra megkötötték a tartós úrbéri szerződést, amelynek alapelvei – a berki területet leszámítva – 1811-ig érvényben maradt.⁵³ A város politikai-igazgatási vezetése a tradicionális német iparos polgárság kezében volt, a céhszervezetek erősödtek, a város belső önállósága biztosított volt stb., de mögötte alig látjuk a továbblépés lehetőségét. A változást a 18. század utolsó harmadában meginduló gazdasági pezsgés teremtette meg, amikor is a folyamatosan erősödő állami és magánkereslet új kihívásokat hozott a nyugat-dunántúli társadalom számára. Eddig a városi lakosság megélt a tradicionális ipari és mezőgazdasági termeléséből, a vásárokon eladott késztermékből, s újabb és újabb gazdasági impulzusok érték a várost.

2.1. Az építkezések szabályozása

A 18. századi népességnövekedéssel együtt járt a város területi kiterjeszkedése, s ez az önkormányzat számára az építésügy szabályozásának kötelezettségét is magával hozta. Már az 1690. évi ostrom után megszületett városi szabályzat is megemlíti egy építészeti hivatalt, amit Liebrich János úr vezetett.⁵⁴ A 18. század első felében a házak között rengeteg foghíjtelek volt, ám ezek a század vége felé lassan-lassan megteltek.⁵⁵ Nem véletlen, hogy szabályozni kellett a városnak a házak elhelyezkedését, s a tűzvédelem céljából a házak közti távolságot. Valószínűleg a legfontosabb szempont a tűzveszedelem elkerülése volt, hiszen láthatjuk majd a későbbi fejezetben, hogy a tűz igen gyakori volt a városban. Erre jó példa az az 1800. évi eset,

⁵³ MOL. P 1313. 207. N.150–159.

⁵⁴ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 4. p.

⁵⁵ Makoviczky, 1934. 21–22. p.

amikor Tomasits János gombkötő mester korábban leégett házát újra akarta építeni, ám csak úgy engedélyezték, hogy „...nem hosszúra, hanem homlokát ki fordítván építse a házát, minthogy különben is szűk és keskeny az utca a tűz veszedelem elmellékesítésére”, vagyis a hosszúkás, több osztatú házát az utcára merőlegesen kellett elhelyezni.⁵⁶ A lakók is figyeltek az építkezésekre, s ha valaki a tűzveszélyre nem volt figyelemmel házépítéskor, akkor a panaszokkal megakadályozhatták. 1800 áprilisában Kozarits Mátyás felesége adott be instanciát a szomszédban lakó zsidó sakter ellen, miszerint túl közel akarja építeni házát, ám végül kiderült, hogy csak egy kamrát épít, amely nem lesz veszélyes, így engedélyezték számára a műveletet.⁵⁷ Ennél rosszabbul járt Török Mihályné, aki visszaváltotta zálogban lévő fundusát, ám az annyira szűk volt, hogy arra már nem kapott építési engedélyt a várostól.⁵⁸ 1799-ben Tislér János szücsmester próbálta meg elérni, hogy szomszédja, Godfried Nits asztalos mester távolabb építse házát övétől, „...nehogy valamely fergeteg alkalmosságával le düllyön”.⁵⁹ Az építkezések alkalmával felmerült tulajdonjogi panaszok is mindennaposak voltak, főleg más területének jogtalan igénybevétele miatt alakultak ki.⁶⁰

A tűzveszély elkerülése mellett a rossz házépítés a lakók életét is megkeseríthette, s ennek következményei általában instanciák és perek sorozata volt. Főleg a leghamarabb beépülő és egymáshoz érő Fő utcai házak esetében fordultak elő ilyen problémák. A 18. század végéről maradt fenn az az irat, miszerint Vörös János szücs mester, aki a Városháza mellett lakott az utca déli oldalán, panaszkodott a szomszéd Dobrovits Ignázt kalmár ellen, miszerint „...szomszédja falai mellé hányván a Ganéjt s a víz csurgását is reá eresztvén s falait ezáltal nagyon nedvesítené és épületinek tetemes károkat okozna”. A város vezetése, miután megszemlélte a házát, kötelezte Dobrovitsot a károkozás megszüntetésére.⁶¹ Hasonló esetek gyakran előfordultak a városban. 1798-ban Brenner ácsmester jelentette fel a városnál szomszédját, Pfortner Károlyt azért, mert túl közel építette a disznóólat házához, amint az instancia említi, „...a Disznó ólbul való párolgás által alkalmatlanságot ne szenvedjen”, s végül elérte, hogy Pfortnernek beljebb kellett építenie az ólat.⁶² Örökösen megoldatlan probléma volt a szabad telkek öncélú hasznosítása, vagyis az, hogy a lakók azokat a fundusokat, ahol

⁵⁶ TGyM. 72.4.1. 1800. 187. p.

⁵⁷ TGyM. 72.4.1. 1800. 215. p.

⁵⁸ TGyM. 72.4.1. 1800. 215. p.

⁵⁹ TGyM. 72.4.1. 1799. 141. p.

⁶⁰ TGyM. 72.4.1. 1800. 295. p.

⁶¹ TGyM. 72.4.1. 1798. 65. p.

⁶² TGyM. 72.4.1. 1800. 188. p.

nem állt ház, személtlerakónak használták. 1798-ból tudunk arról az esetről, hogy Szláby Ferenc vármegyei chyrurgus arra panaszkodott, hogy háza és Muczhard György bognár háza között álló telek, amely „*a köz jóra nézve semmi haszonra nem szolgálna*”, a környék lakossága által minden rosszaság elkövetésére alkalmas, hiszen „*...minden giz, gazt döglött macskákat és kutyákat oda hordani az emberek szoktanak*”, ezért kérte a várost, hogy adják el neki a telket, s akkor megszűnne az állapot.⁶³

A város felügyelte a közkutakat is. A korabeli városban a telkeken belül voltak kutak, általában az udvaron, közel a házhoz. A kúttal nem rendelkező telkeken lakók ellátására, valamint a tűzbiztonság miatt a nagyobb utcákon közkutakat építettek, s ezeknek felügyelete és karbantartása a várost terhelte. Ezt bizonyítandó egy 1745. évi forrás azt mondja, hogy a Császár utcában (később Soproninak nevezett utcában) a kút karbantartására „*a város pénztárából segélyképpen 10 forint kész pénzben legyen kifizetve*”.⁶⁴ Ezeket a kutakat szabadon használhatták az utazók, ezek vizére épülhetett a katonaság és a lovak ellátása is, a biztonság kedvéért láncsal zárták le őket. A hadsereg jelentős károkat okozott a kutakban. 1787–88-ban panaszok és perek sorozata származott abból, hogy a Kanizsán tartózkodó hadsereg bedöntötte a Soproni utca közkútját, s a beomlott kútnál nem tudtak sem a lakók, sem a katonák itatni, s a várost egy regimentbéli kapitány kényszeríteni próbálta a kút azonnali megjavítására. A város persze védtelen volt, s pénze sem volt, a lakókra pedig nem akarták házanként kivetni a költséget pótdadó formájában; ez minden bizonnyal a nagy 1787. évi tűzzel volt kapcsolatban, amikor igen sok ház (köztük a városháza is) elpusztult.⁶⁵ A város vezetése megpróbált jogszerű megoldást találni, s a vármegyén keresztül elérni azt, hogy a hadseregre terheljék rá a kút javításának költségeit, mondván, a városnak nincsen pénze rá.⁶⁶ Ám szakszerűtlen kútásás is többször előfordult a városban, amit a városhoz beadott panaszok világosan mutatnak. Erre jó példa nemes Bekk József instanciája, amely szerint Simon Hefert kőműves mester elvállalta kútjának kiásását, legényei ki is ástak 10 ölnyit, ám mivel a mester nem volt ott, rosszul végezték a munkát, s a kút bedőlt. A város természetesen kötelezte a kőművest a kár megtérítésére, a munka folytatására.⁶⁷

⁶³ TGyM. 72.4.1. 1798. 223. p.

⁶⁴ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 205. p., 1745. december 12.

⁶⁵ TGyM. 72.3.1. 1787. 99. p.

⁶⁶ TGyM. 72.3.1. 1788. 97. p.; illetve: ugyanott, 1788. 174. p.

⁶⁷ TGyM. 72.4.1. 1800. 187. p.

2.2. A tűzvédelem megszervezése, szabályozása

A korabeli magyarországi városok életének, mindennapjainak irányításában és szabályozásában jelentős helyet foglalt el a tűzvédelmi szabályozás. A hagyományos fallal körbevett városok esetében a népesség növekedése miatti zsúfoltság, az egymáshoz érő és felfelé növekedő házak, valamint a régi építkezési módszerek (fa, vályog, deszka, zsupp stb.) miatt a tüzesetek ismétlődően jelentkező, s nehezen megoldható problémát jelentettek. Kanizsa ugyan „nyílt város” volt, az utcák beépítettsége a századforduló idején korántsem volt teljes, az egyes lakóterületek tele voltak foghíjtelkekkel, ám még így is óriási pusztítást tudott végezni az esetenkénti tűz. Nem véletlen tehát, hogy korszakunkban mind a helyi, mind az állami szintű szabályozás szigorú előírásokkal járt. A megmaradt városi tanácsi jegyzőkönyvekből kiderül, hogy már a vár visszafoglalása után három hónappal rendelkeztek arról, hogy a Grazból jelentkező Alberti Antal kéményseprőként dolgozzon, amihez a mesternek be kellett szereznie a szükséges eszközöket, s ugyanakkor végig kellett vizsgálnia az összes kéményt, s ahol kellett, ott tisztítást kellett végeznie.⁶⁸ (Bár forrásunk nincs rá, de elég logikusnak tűnik, hogy nem ekkor kezdődött a tűzszabályozás, valószínűleg sokkal régebbre megy vissza a folyamat.) A vár lerombolása után hamar megszületett a város belső életének jogszabályi rendezése, a tanács határozatai között a tűzvédelmi kérdések is szerepelnek. Kanizsa esetében forrásszerűen 1722-ben találkozunk először a más városokban is ismert konyhavizsgálókkal, akiknek kötelessége volt *„télvíz idején tizenöt naponként, tavasszal és nyáron pedig havonként a házakat végigjárni, s ott a konyhai tűzhelyeket és kályhákat megvizsgálni”*. Hogy mennyire komolyan vették a tevékenységet a városi magisztrátusnál, azt mutatja, hogy komoly pénzbüntetéseket helyeztek kilátásba a szabályok ellen vétők esetében. Előírták azt is, hogy minden háznál lennie kell víznek. De nemcsak a magánszemélyek, hanem a város kötelezettségeiről is szól a regulatio, hiszen a Tanácsnak kellett gondoskodnia két helyen tárolt létrákról, s egyéb tűzoltó szerszámokról.⁶⁹ Érdekes vonása a szabálynak, hogy jutalmazta azokat, akik először értek a tűzoltó szerszámokhoz, az első ilyen 20, a második 10, míg a többi 5 dénárt kapott. Vagyis a szabályozás a közösségi szerveződésnek, a közösségi tudatnak és a szolidaritásnak szép példája: tűz esetén minden ember ment (részint saját biztonságáért is) oltani.⁷⁰

⁶⁸ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 19. p.,1690. augusztus 3.

⁶⁹ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 49. p.,1722. február 13.

⁷⁰ Ugyanott.

A század eleji statútumok igazolják, hogy a város vezetése feladatának tekintette egyrészt a tűzvédelem megelőző szabályainak biztosítását, az erre való felügyeletet, valamint magának az oltásnak a megszervezését is. A korabeli magyarországi városok esetében megfigyelhető, hogy a 18. század első felében egyre-másra születnek olyan tűzvédelmi rendszabályok, amelyek már ennél is szélesebben értelmezik a városi kötelezettségeket. A hazai városok döntő mértékben németlakta települések voltak, így szabályozásaik is alapvetően osztrák-szász minták alapján készültek. A jelentősebb dunántúli városokat vizsgálva kiderül, hogy Sopronban 1700-ban, Pécsen 1723-ban, Kőszegen 1738-ban, Győrben 1749-ben vezették be az általános tűzvédelmi rendszabályokat.⁷¹

Kanizsa városban 1755-ben jött létre a „*Feuer Ordnungs Instruction Kanisaner Stadt*”, aminek declarált célja: „*Kiki mint alkalmaztassa magát, annak rendi, és minémű eszközök szereztessenek, és holy tartassanak, ekképen Specificáltak*”. Minden gazdának kötelessége volt az oltás feladata, a szükséges eszközök biztosítása. Az oltási munkálatokat az esküdteknek és a céheknek kellett irányítani. A városnak kötelessége volt vízi fecskendőket csináltatni, amit a „*mészárosok és sövegjártók*” kezelnek, az egyszerű köznép sajtárokkal és vödörökkel volt köteles megjelenni. Böven tartalmaz preventív intsruckciókat is a regula. Minden közkútnál el kellett helyezni víztartó berendezéseket (sajtár, hordó, kád stb.), amelyeknek mindig tele kellett lennie. A háztulajdonosoknak alkalmassá kell tenni a házukat a biztonságra, s ha ezt nem teszik meg egy éven belül, akkor a ház tőlük elbecsültethető, licitre bocsátható, s olyan tulajdonosnak adható, aki alkalmassá teszi azt tűzbiztonságra⁷² (nem tudunk arról, hogy ilyen egyetlenegy esetben is történt volna a 18. század második felében). Aki pedig a füstös konyhákra, kemencékre vonatkozó rendeletet nem tartja be, pénzbüntetésre, pálcautésre ítéltetik. A szabályozás szigorú, ugyanakkor a tüzesetek állandóan ismétlődő katasztrófái voltak a városi életnek. Egy későbbi, 1789-ből való forrás úgy fogalmaz, hogy a város a tüzeket „*...meg nem előzhette, hogy minden Esztendőben többször azon káros gyulladások ne történhetet volna*”.⁷³

II. József uralkodói rendeletben szabályozta a városok tűzvédelmi kérdéseit, bár hozzá kell tenni, hogy a század közepi kanizsai szabályokhoz képest csak részlegesen hozott újat az instrukció. 1789-ben hirdették ki a kanizsai polgároknak a dekrétumot, a szokásoknak megfelelően szóról szóra

⁷¹ Az egyes városokra lásd. Szilágyi, 1960. adatait.

⁷² Lendvai, 1983. 165. p.

⁷³ TGYM. 72.3.1. 1789. 287. p.

felolvasva azt, majd pedig a város is meghozta a maga új rendelkezéseit.⁷⁴ Az új szabályzat rögzítette, hogy minden utcában három konyhvizsgálót kell alkalmazni. A lakosoknak pajtát, istállót (gyúlékonysága miatt) csak úgy lehetett építeni, ha arra a város engedélyt adott, ha anélkül hozták létre, akkor a város intézkedett annak ledöntéséről. Éjszaka csak zárt lámpával lehetett épületen kívül tartózkodni, tilos volt gyertyával menni bárhova is. Udvarban, pajtában tilos volt dohányozni, még akkor is, ha az illető fedeles pipát használt. Hamut épületben nem lehetett tartani, a kormot kéthetente le kellett tisztítani, s egy hordó vagy kád vizet, lajtorját, csákyát minden gazdának kellett tartania otthon. Mivel a tüzeket jelentős mértékben cselédek vagy pedig a városba érkező idegenek okozták, ezért a lakosoknak bejelentési kötelezettsége volt a három napnál tovább ott tartózkodó idegenekről („...*ollyas hányódó idegen embereket, asszonyokat, leányokat, gyermekeket, kurvákat és koldusokat*” kellett bejelenteni). Mivel a városban a földesúrnak is volt mintegy 20 épülete, azokra a város szabályai természetesen nem vonatkoztak, viszont az uralkodói rendelet igen, s többször előfordult, hogy a kémény- és konyhvizsgálók ellenőrizni akarták a kocsmárosokat és vendégfogadókat, s a „...*kocsmárosok őket ki igazítják avval, hogy ő nekik a Mgos Uraság Vendégfogadóiban semmi keresetek nem volna*”. A város 1786-ban megegyezett az uraság tisztjével, hogy a továbbiakban ők végzik az ellenőrzést, s az idegenekkel kapcsolatban is felléphetnek.⁷⁵

Kérdés persze, mit sikerült betartani a szabályozásból. Az 1780–1790-es évek tanácsi irataiból az derül ki, hogy a város a maga kötelezettségeit teljesítette: ellenőrzött, szankcionált. Szinte nem volt olyan pontja a városi tűzvédelmi szabályoknak, amelynek megszegése miatt ne kellett volna szankciót alkalmazni. 1788-ban a Soproni utcában lakó Franczia Józsefet 50 pálcára ítélték (ezt öregsége miatt ugyanannyi forinttal megválthatta), ennek oka a következő volt: a tanács határozatai között szerepelt, hogy olyan embernek, akinek nincs kéménye, s ráadásul háza zsuppal van fedve, annak padlásán nem lehet tartani szénát és szalmát, s a konyhájában nem lehet kendert szárítani. Ezzel szemben Franczia József padlásán szalmát tartott, konyhájában kendert szárított, s ráadásul részeges viselkedésével tüzet okozott: meggyulladt a hátsó szobájában a szárított termék, s ezzel másokat is veszélyeztetett. A tüzesetknél sokszor nem sikerült az okot kideríteni, ez esetben viszont a gazda szerencsétlenségére a hozzá bekvártélyozott katonák a városházánál bejelentették azt, amit láttak. A tanács ítélete hangsúlyozta a

⁷⁴ Ugyanott, 287–291. p.

⁷⁵ Ugyanott, 291. p. Utalás a korábbi egyezésre.

példás büntetést, amiből mások is tanulhatnak.⁷⁶ 1798-ban a Sárecz Márton-nénál támadt tüzesetben a Tanács azt állapíthatta meg, hogy az Instructiójával ellentétben sem az ács, sem a kőműves céh legényei nem voltak a helyükön, így nem tudták oltási kötelezettségüket teljesíteni, ezért a két céhet nyilvánosan 6 forint büntetésre ítélték, ugyanakkor Dobrovics kereskedő kocsisát, aki oda vitte a fecskendőt, ebből a pénzből megjutalmazták.⁷⁷ 1800-ban Grünwald Józsefet kötelezték arra, hogy azt a kemencét, amelynek fütése kívülről történt, s amelyből a gazda zsellérje gondatlansága miatt kicsapott láng csaknem szerencsétlenséget okozott, „*azon kemencét minden hozzá tartozandóval döntse le*”.⁷⁸ A Soproni utcában élő jámbor életű és addig büntetlen Kolongya Istvánnénál a kemencéből kiégett száraz fa miatt támadt tűz, amit a konyhavizsgálók jelentése szerint csak a gyorsan érkezett segítség révén sikerült elfojtani, ezért 2 forintra büntették a tulajdonost.⁷⁹ A Tanács behajtotta az utcán való dohányzásért kirótt büntetést is. Dohányzás főleg vásárok idején az idegeneknél szokott előfordulni. 1799-ben egy Szöllősgyörökön élő, éppen a kanizsai vásárra igyekvő zsidót büntettek meg 2 forintra ez ügyben.⁸⁰

Ezek a példák bizonyítják, hogy a városvezetés nagyon komolyan vette a tűzvédelmi szabályok betartását. A büntetéseket az ún. „*Tűz Cassába*” kellett befizetni. Ez egy olyan alap volt, amelyből egyrészt a konyha- és koromvizsgálók fizetését fedezték, másrészt tüzesetekben a nyomorúságra jutottakat segíyezheték. Sorozatosan visszatérő témája volt a tanácsüléseknek egy állandó kéményseprő alkalmazásának szükségessége a városban.⁸¹ Korábban a zalaegerszegi mester végzett munkát Kanizsán, ám a távolság miatt nehézkes volt a működése. A század végére eljutott a város odáig, hogy a korábbi füstfaragó mester egy legényének sikerült állandó szerződést kötni a várossal, működéséhez meghatározták a városi lakosok által fizetendő díjat, s a kéményseprő nemcsak a mezővárosban, hanem az uradalom falvaiban is ellátta ezt a tevékenységet.⁸² Az is pénzébe került a városnak, hogy időnként fel kellett újítani a tűzoltásra használt eszközöket, amelyek lassan, de folyamatosan szaporodtak: 1792-ben már négy fecskendő, 9 bőrheveder, 13 csáklya és 2 vízhordó szekér állt rendelkezésre.⁸³ Az

⁷⁶ TGyM. 72.3.1. 1788. 124. p.

⁷⁷ TGyM. 72.4.1. 1798. 60. p.

⁷⁸ TGyM. 72.4.1. 1800. 170–171. p.

⁷⁹ TGyM. 72.4.1. 1800. 191. p.

⁸⁰ TGyM. 72.4.1. 1799. 95. p.

⁸¹ TGyM. 72.4.1. 1798. 43–44. p.

⁸² Ugyanott.

⁸³ Lendvai, 1983. 17. p.

amortizáció megtette a hatását, amit jól példáz egy 1799. évi eset. A tűzi gépekhez értő bécsi harangöntő mesterre bízták a fecskendők ellenőrzését, már csak azért is, mert nagy valószínűséggel korábban ő hozta azokat a városháza udvarán tanúk előtt kipróbálta a mechanikát, s megállapította, hogy a nagy fecskendő már csak az épület fedelének magasságáig viszi fel a vizet, vagyis a tető oltására nem alkalmas. Ez azt jelentette, hogy kb. 5 öl magasságig lehetett vele vizet fellőni, amitől az épület nyugodtan leéghetett volna. A kisebb fecskendő jó állapotban volt még, nagyobb teljesítményre volt képes, mint a méretesebb darab, ezzel már a Sörház kéményét is el tudták érni. A város nem fogadta el a mester véleményét. Azért is kellemetlen volt a városnak ez az esemény, mert a gépeket két évvel korábban vették. Ismert az a tanácsi határozat, amelyben a bécsi fiókkal és ismerettséggel rendelkező Lachenbacher Moyses nagykereskedőt bízták meg a fecskendők beszerzésével, így kerülhetett Kanizsára a bécsi harangöntő.⁸⁴

A város lakossága védtelen volt az elemi csapások és a szándékos gyújtogatások ellen. Amíg a tüzeset csak egy-egy portára, gazdaságra, műhelyre terjedt ki, addig az kezelhető és szabályozható volt. 1779-ben leégett a városháza régi épülete is.⁸⁵ A szándékos gyújtogatások minden bizonnyal kapcsolatba hozhatók a 18. század végétől egyre nagyobb számban betelepülő zsidóság térfoglalásával. Ebben a korszakban a forrászerűen is ismert legnagyobb tüzeset a Piarctér keleti oldalán lakó, gazdag házat fenntartó zsidó sakter, Israel Josz portáján történt 1798-ban, amikor is „háza üstökében valamely gonosztevő gyújtogató Tüzes taplót tett volna”, amit még szerencsésen eloltottak, ám két nappal később a ház hátulját már sikerült felgyújtani, ami „...lángot vetvén egy szempillantásban az egész házat a Tűz el borította”. A tűz átterjedt a szomszédos épületre, amelynek során sok ember háza vált a tűz martalékává. Többek között a görög templom és az iskola is stb. A hatalmas városi tűz eredménye 27 (köztük 11 zsidó zsellér) porta megsemmisülése volt, a bevallott kár nagysága 16 098 forintot tett ki. Különösen kellemetlen volt az, hogy a város legszebb területének egy része égett le.⁸⁶ Valószínűsítették a hatóságok, hogy ugyanez a gyújtogató okozta a két nappal későbbi kiskanizsai tüzet is; ez 47 ház megsemmisülést hozta magával, itt 18 456 forintos kárral számoltak. Ez utóbbi tüzesetben leégett a kiskanizsai templom tornya is, a három harang lehullott, a sekrestye és az ablakok is hamuvá lettek.⁸⁷ A 18–19. század fordulója különösen sok tűz-

⁸⁴ TGyM. 72.4.1. 1799. 90. p.

⁸⁵ Zalai Krónika, 1916. 306. p.

⁸⁶ TGyM. 72.4.1. 1798. 41. p.

⁸⁷ TGyM. 72.4.1. 1798. 45. p.

eset fordult elő. 1801 tavaszán 51 700 forint értékben adott be kárvallást 88 kanizsai lakos, s köztük igen sok módos kereskedő 1000–2500 forintos háza is szerepelt; pár héttel később 16 ház égett el, azt követően pedig 37 ház pusztult el.⁸⁸ A város mindig megpróbálta segíyezni a bajba jutottakat, tudunk a létfenntartást szolgáló pénzügyi segélyekről, az újraépítéshez a város erdejéből ingyen fa biztosításáról, téglajuttatásról, adóelengedésről stb. A szerencsétlenül jártak elsősorban önmagukra számíthattak, a város és a városi polgárok adományai elenyészőek voltak a károkhoz képest. Erre példa, hogy 1798-ban a nagy tűzvész után a céhek 120 forintot, a kereskedők 118, a purgerek pedig 32 forintot ajánlottak fel, s ehhez kell még hozzá adnunk az esküdtek által összeszedetetett 290 forintot, így az összes kárnak mintegy 1,5%-át sikerült előteremteni.⁸⁹ Az „égettek” nemcsak pénzadományokra számíthattak, a kanizsai lakosok élelmiszert is gyakran felajánlottak a károsultaknak. Így például Lachenbacher Moyses zsidó nagykereskedő 20 köből rozst, Geber György kereskedő úr pedig 50 köből rozst és 30 köből csutás kukoricát adott az 1798. évi tűzvész áldozatainak. De megdőbentette a tüzeset a környékbeli vállalkozókat is, nyilván azért, mert a kanizsai piacon értékesítettek; Horváth József beleznai árendátor 50 köből rozst adományozott a bajba jutottaknak 1798-ban.⁹⁰ Az alacsony jövedelemfelhalmozásra képes területeken a külső tőkeforrások hiányában sokáig eltartott a nagy tüzek utáni regeneráció. Szükség is volt a támogatásra, hiszen a Tűzkasszában igen kevés pénz volt: 1787-ben például, amikor megrótták a kassza perceptorát gondatlansága és hanyagsága miatt, mindössze 34 forint volt a pénztárban.⁹¹

2.3. Az utcák szaporodása

A város területi terjeszkedése alapvetően az utcák és a házak számának szaporodásában is látszik. Egy 1799. évi forrástörredék szerint az 1772-ben meglévő 14 nagykanizsai utca a keleti városrészben 23-ra szaporodott.⁹² A 18. század végén a következő utcákat írták össze: Pécsi, Főpiarcsi, Fő utca, Miháldi, Pesti, Bécsi, Warasdi, Német, Kapronczai, Szentgyörgyvári, Szeglet, Csordás, Mezei, Vízi, Kispiaerzi, Zárda, Zöldfa, Rózsa, Tanodalmi, Fülöp, Kereszt, Öröm utca, Új Világ, továbbá két tér is volt már: a Séta tér és a Tanodalmi tér. Felsorolásunk elejére a régi utcaneveket helyeztük, ahol né-

⁸⁸ Barbarits, 1929. 188. p.

⁸⁹ A számítás a kárlisták és a felajánlott összegek alapján történt. TGyM. 72.4.1.1798., 45. és 77. p.

⁹⁰ TGyM. 72.4.1. 1798. 44. p.

⁹¹ TGyM. 72.3.1. 1787. 52. p.

⁹² ZML. NVL. 1. 1735–1799. 1799/c.

hány névváltozás történt ugyan, ám még így is világosan látszik, hogy a korábbi 1773. évi állapothoz képest 9 új utcával és két térrel gazdagodott a város. Nézzük, melyek voltak a jelentősebb változások!

Az első szembetűnő átalakulás a Piarctér környékén ment végbe, hiszen először is elkülönült egymástól a Főpiarctér és a Kispiarctér terület, másrészt pedig megjelent mellettük a Zöldfa utca. Ez azt jelenti, hogy a régi Nagypiarctér a mai Erzsébet tér közepén, az ún. csoportházak alatti területre szorítkozott, ugyanakkor a Piarctér északkeleti részén, a Zöldfa vendéglő előtt és tőle nyugati irányban kezdett kialakulni a Kispiarctér, amely főleg boltjával és a napi vásáraival volt a város számára fontos. Későbbi, az 1850-es évekből származó források is megerősítik a Nagy- és a Kispiarctér területi különbségét. Ez egyben azt is magával hozta, hogy a Zöldfa vendéglőtől nyugati irányban kialakult egy néhány fundust tömörítő kis utca, amiből északra nyílt a Várhely utca. Ez visszacsatolódtott a Bécsi útra, s ennek eredményeképpen a századforduló körül a tér északi részén elnyújtott háromszög alakú kis épületsziget alakult ki (maig őrizi akkor kiépült formáját).

A 18–19. század fordulója felé a nagykanizsai városrész központi területe jelentősen átépült. Egyre másra jelentek meg olyan épületek, amelyek főleg nagykereskedők és helyi boltosok tevékenységeiként épülhettek. Ehhez persze hozzátartozott, hogy az itt lakó iparosok eladták telkeiket, s a fundusokon új épületek jöhettek létre. Jó példa erre a háromszög alakú, a fenti rajzon általunk csak önkényesen Zöldfa-szigetnek nevezett hatalmas tömb, ahová később nagy nevet szerző családok építettek a régi földszintes, zsúpos házak helyére emeletes, cseréppel fedett kastélyszerű épületet. Kiemelkedik ezek közül a Strasser-család által 1820 körül építtetett, a későbbi tulajdonosról csak Gutmann-palotának nevezett épület, amely a Zöldfa-tömb keleti oldalán, tehát abszolút központi helyen helyezkedik el.⁹³ A tér északkeleti oldalán 1800 körül épült fel el az a gabonarakár, amelynek ma is megvan az eredeti homlokzata, ezt az épületet a későbbiekben a Danneberg J. – Weiss gabona- és terménykereskedő cég használta magtárként.

A Piarctér északnyugati részén, szemközt a Zöldfa vendégfogadóval helyezkedtek el azok az ún. csoportházak, amelyek a 18. század vége felé épülhettek. E hosszúkás, földszintes épületek korábban a Német utca és a Piarctér sarkán lévő királyi sóhivatal tisztjei számára épültek: az 1822. évi térkép is úgy említi őket, mint „*Soó Tiszti Lakás*”⁹⁴. A csoportházak mellett volt egy – a későbbiekben bizonyosan – emeletes épület, amit „*Kolompár*

⁹³ Kerecsényi, 1979. 149. p.

⁹⁴ TGYM. 75.485.1. Városi térkép, 1822.

Háza"-ként jelöl a térkép. Azt viszont az összeírásokból, helyrajzi és házszámokból valószínűsíthetjük, hogy ezek az épületek, de legalábbis a „sós lakások” a reformkor idejére már egyszerű raktárak és boltok lehettek. A Piarctér és a Németh utca sarkán még mindig ott állt a sóház és a vámház.⁹⁵ Az 1750-es években a sóházból *Királyi Só Hivatal* lett, s itt működött Zala és Somogy megye elosztó szerve, a Sójövedéki Hivatal és raktár egészen 1870-ig.⁹⁶ A hatalmas térséget délről részben a barokk stílusban emelt urasági épület, a későbbiekben „Vasemberház”-nak nevezett épület zárta le. Az épületben több vaskereskedés is működött a későbbiekben (így pl. a Tripammer-, a Hauser- és a Weiser-boltról tudunk), s valamelyik kereskedő cégére alapján nevezte el a köznyelv. A Vasemberházban boltok voltak, az épület térre néző északi és keleti oldala mellett, esetleg vele egybeépítve volt a már emlegetett Serház (ez volt a nagy serház, míg az Ispita utcában volt a kisserház). A Fő utca és a Piarctér körüli épületek általában L-alakú, ritkábban U-alakú építmények voltak, hozzájuk értelemszerűen egy belső udvar is tartozott. A Piarctér keleti oldalán eleinte inkább iparosok, később pedig egyre inkább kereskedő családok épületei helyezkedtek el, alul általában boltok, fölötte vagy hátul az udvarban vagy az épületszárnyban maga a lakás. A Piarctér déli részén egy ráccsal körbevett Szentháromság-szobor állt, amit még 1758-ban Inkey Boldizsár készíttetett.⁹⁷

De nemcsak a Piarctér környéke alakult át, az utcabővülés egész Nagykanizsán jellemző volt. Említettük már korábban, hogy a város terjeszkedése a 18. században alapvetően az öt főirány mentén kifelé történt. Az egyes utcák kifelé tovább nőttek a 18–19. század fordulója táján is, ám kétségtelenül megindult egy összekötő utcahálózat kiépítése is. A korábban szinte önálló egységként létező Miháldi – Czigány – Új utca környéke tovább bővült, és egyre szervezettebben kapcsolódott a többi utcához, hiszen megépítették a Kereszt utcát, ami nevéből következően is a nyugati utcák felé való összekötés lehetőségét adta. A Sopronyi utca – Eötvös tér – Récei utca – Miháldi utca – Rózsa utca egy szabályos négyszöget alkotva zárta a keleti területek jelentős részét, javítva ezzel az utcában lakók mobilitását. A déli városrészben is változások figyelhetők meg, hiszen a kelet-nyugat tengelyt képező Varasdi út – Fő utca alatt párhuzamosan megjelent a Fülöp utca, amelynek a déli oldalán telkek jöttek létre (az északi oldalon nem, hiszen ott a Fő út telkeinek udvari végződése volt). A Légrádi út egyre karakterisztikusabb formát öltött, s ugyanakkor a Tizenhárom városi tér, vagyis a

⁹⁵ Kanizsai Enciklopédia, 1999. 114. p.

⁹⁶ Ugyanott.

⁹⁷ Halis, 1899. 54. p.

Szentgyörgyvári utca és a Fő út találkozásánál kinyíló hatalmas háromszög is kezdte elnyerni mai formáját (Deák tér). Helyileg a Séta tér a Szentgyörgyvári utca déli végén jött létre, ahol hosszú időn keresztül volt egy hatalmas kert, illetve az Eötvös tér északi oldalán is kialakult egy Sétatér, s jelezzük, hogy a Piarctér nyugati oldalán, a Zöldfa vendéglő alatti részen is létrehoztak egy fás-kertes parkot.

Az utcarendszerrel kapcsolatos alapkérdés a szaporodás és a minőség javítása volt. A kanizsai utak ugyanolyan gyenge minőségűek voltak, mint bárhol máshol az országban, a különbség csak annyi volt, hogy itt az utak terhelése sokszorosan meghaladta egy átlagos város utcarendszerének terhelését. Az utca legnagyobb ellensége a víz volt, mert egyrészt hiányoztak a városban a vízelvezető csatornák, másrészt pedig a nagykanizsai városrész gödrös jellegű volt. Egy-egy kiadósabb eső vagy hóolvadás után szinte mozdulni sem lehetett az utakon, nemhogy szállítani. Barbarits 1929-ben megjelent munkájában a városkép kialakulásánál megemlíti a „*Sárecz-tengert*”, amely a mai Eötvös tér környékén jött létre.⁹⁸ A „*Sárecz*” név a mezőváros egy régi családjának nevét jelenti, az ő fundusuk környékén alakult ki a sártenger. Ezt az is bizonyítja, hogy a már emlegetett funduskimutatásban a tér mellett az egyik névtelen utca elején valóban élt egy Sárecz Ferenc nevű gazda és csizmadia, de még később, a reformkorban is találunk ott egy Sárecz nevű csizmadiát.⁹⁹ Az említett helyen nagyobb esők után annyi víz gyűlt fel, hogy abban lovakat lehetett úsztatni, s a hatalmas pocsolyában gyerekek és felnőttek fürdőzhetek. Az 1830-as évek elején létrejött megyei útleírás is egyértelműen úgy fogalmaz, hogy „*A Piaristák Collégiuma előtt lévő Sárecz-Tenger*”, vagyis az elnevezés elfogadott lehetett abban az időben. Büntetésből ennek a mély gödörnek a vizébe mártották vaspántokból összeállított ketrecekben azokat a szappanosokat és pékeket, akik a termékek előállításakor csaltak.¹⁰⁰ Valójában a hatalmas gödör a téglavetők anyagfelhasználása miatt alakult ki, így minden bizonnyal van alapja a Vladimir Bronyevszkij által 1810-ben leírtak egy részének: „*Képzelnék olvasóim két meredek között egy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik, mintegy azért, hogy ide folyjon le, és itt gyűljön össze minden szenny és mocskok*”.¹⁰¹ Ilyen értelemben a berekcsatornák megásása a belvárosnak semmit sem segített. Volt még északon egy kelet-nyugat irányú patak is a városban, mégpedig az Ördögárok, amely szabályozásával a későbbi Rákó-

⁹⁸ Barbarits, 1929. 110. p.

⁹⁹ Lásd például: MOL. P 1322. 100. N.230–242. névsorát.

¹⁰⁰ Bencze, 1986. 67. p.; egy későbbi visszaemlékezés: Erdősi, 1934. 03.25.7–8. p.

¹⁰¹ Bronyevszkij, (é.n. 1810). 27–28. p.

dzi út környékét tudták árvízmentesíteni. Ha az Ördögárok kiöntött, az északi rétek is víz alá kerülhettek, s a 19. század első felében Czigány, az Új és a Récsei utcák vidéke is veszélyeztetetté vált.¹⁰²

A Sárecz-tengeren kívül még máshol is voltak nagyobb belvizek a városban. Egy ilyen hely volt a Cziglenicze, ami a Szentgyörgyvári út – Eöt-vös tér – Sopronyi utcák villájában, annak déli részén jött létre, valahol a mai Kossuth tér alsó részén. Itt az volt a baj, hogy a dél felé folydogáló esővizekből gyűlt patakok folyamatosan mosták az utcák partjait, a hordalékot lerakták, s nagy esők után itt is egy valóságos tó jött létre. Egy későbbi visszaemlékezésből tudjuk, hogy a Cziglenicze tóban nyáron ruhát mostak, télen pedig korcsolyázó és csúszkáló hely volt, amely a mélysége miatt komolyabb tragédiákat is okozhatott. A tavat, amelyet az 1857. évi színes haditérkép is világosan jelöl, a városban németül Ziegel-see-nek nevezték, innen származik a Cziglenicze elnevezés¹⁰³ A temető környékén a belvizek miatt örökösen megoldatlan közlekedési problémák keletkeztek. A vizes, sáros helyekről tudjuk azt is, hogy volt olyan téli eső, amely után a szekér belefagyott a sárba.¹⁰⁴ A lakosok persze találékonyak voltak: esetenként gerendákat fektettek keresztbe az úton, azokon lehetett átkelni a másik oldalra, máskor rőzsekötegeket és kavicsot szórtak le, néha gólyalábakat használtak.¹⁰⁵

Maguk az utcák is katasztrofális állapotban voltak. Ha a T. Mérey Klára és Bencze Géza által közölt forrásadatok alapján szemlélve a város utcáit azt látjuk, hogy a nagy országos utakat még csak-csak javígtatták, ám a kisebbekkel semmi sem történt.¹⁰⁶ A Bécs felé vezető Magyar utcáról például azt írták, hogy „...*még jobban meg kívánnya a kövecsezést...Földje a meg nevezett távolságra a Patika Házig agyagos – onnénd pedig Magyar utzán keresztül folyó patakig porhanyó – a Magyar utza vége felé egészen a lasnaki vendégfogadóig – homokos...*” Ha esett, akkor Nagykanizsán belül még a lejtőkkel is meg kellett küzdenie a közlekedőnek; a Sopronyi utcáról avagy Pestről érkezett utasnak egészen a berekig lejtett az út, s ha a Piarcznál északra fordult a Magyar utca irányába, csak akkor egyenesedett ki. Az utcák szélességével nem volt baj, hiszen mind a Fő út, mind a Bécsi út mintegy 6 öl széles volt, vagyis azon kényelmesen kerülhették egymást a szállító járművek. Az 1820-as évek vége felé a Német utca folytatását jelen-

¹⁰² Makoviczky, 1934. 34–35. p.

¹⁰³ Ugyanott, ill. Erdösi, 1934. 7. p. A térkép: Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. Nagykanizsa. Colomne XXIII. Sect. 60., Colomne XXIV. Sect. 60. (1856–60)

¹⁰⁴ Barbarits, 1929. 110. p.

¹⁰⁵ Ugyanott, 111. p.

¹⁰⁶ Bencze, 1986. 138. p.; lásd még: T. Mérey, 1999.

tő „*vám utat csináltatja a Nagy M. Batthyány Fülöp Ő Herczége.*” A kiskanizsai utak még rosszabbak voltak, a talaj süppedősebb, homokosabb volt, s ráadásul keskenyebb is: „*Kis Kanisai utszán a piatzig az út nagyon keskeny, és süppedős – a piatzon keresztül a város végéig homokos...*”.¹⁰⁷ A város népességének – úrbéres település lakosaként – közmunkát kellett teljesítenie, ami az utcák javításának legalább a lehetőségét megadta.

A kereskedelmi forgalom növekedése miatt szilárd burkolatú utakat kellett létrehozni. Magyarországon azonban ebben az időben technológiailag még csak igen gyenge kivitelezési módszereket ismertek.¹⁰⁸ Mivel Kanizsa környékén kőbánya nem volt, szilárd burkolóanyag gyanánt maradt a Mura folyó kavicsának a városba szekerezése, ami lassú is és költséges is volt.¹⁰⁹ Egy másik – helybeli megoldásként – a téglával kirakott utcaburkolat kínálkozott, amelyhez a gyalogjárókat és az egyes portákról kivezető hidakat is javítani kellett. Téglaegetője a városnak is és az uraságnak is volt, utóbbinak több is. Az első téglázott út kialakítása 1810-ben kezdődött meg, a téglá alá kavics került. A vármegye 30 ezer darab téglával támogatta az útjavítást, a város téglaegetőjének felállítására pedig Mlinarics Gergelyt szerződtették Negoviczból, akivel 320 ezer téglá elkészítésére szerződtek.¹¹⁰ A város 1812-ben kiadta azt a rendeletét, miszerint minden házigazdának a háza előtt ki kell tégláznia az árkot, és arra rendes téglázott hidakat kell építenie. A piros színű kitéglázott utcák folyamatosan szaporodtak (az első ilyen az Ispita utca volt), amitől a közlekedés ugyan hangosabb lett, ám lényegesen javult az áteresztő kapacitás.¹¹¹ Az utak karbantartása, s további javítása azonban elkerülhetetlen feladat volt. 1844-ben 20 ezer mérő kavics terítésére vállalt kötelezettséget a város, amiből a zsidó hitközség kereskedelmileg legjobban érdekelt 70 háztulajdonosa 10 ezer mérő költségét magára vállalta.¹¹² Tervek születtek a Piarctér kavicsozására is, hiszen nagyobb esők után az is sártengerré vált.

A másik nagy feladat az éjszakai világítás kiépítése volt. Természetesen abban az időben a kereskedelemről származó gyorsabb ütemű felhalmozás és gazdagodás közbiztonsági kérdések tucatját vetette fel. A vásárok alkalmával, de azontúl is napirenden voltak a kisebb-nagyobb rablások, betörések, s a városi előljárásnak állandóan gondot okozott ezek kezelése. Érte-

¹⁰⁷ Bencze, 1986. 146. p.

¹⁰⁸ A korabeli technológiára: Kaposi, 1995. 5. p.

¹⁰⁹ Barbarits, 1929. 110. p.

¹¹⁰ Ugyanott, de említi a Mura kavicsát az 1830-as évek elején készült leírás is. Lásd: Bencze, 1986. 67. p.

¹¹¹ Ugyanott: 110–111. p.

¹¹² Ugyanott.

lemszerűen főleg a kereskedők, vásárosok, valamint – a forrásokban terminológiailag megkülönböztetett – boltosok szenvedtek sokat. A város megmaradt Protocolluma szerint például 1798-ban Moyses Salamon szentpéteri zsidó ember a vásáron Leopold Jangl és Pintér Tamás kereskedő sátorától egy vég fehér cérna pántlikát ellopott, amit a tolvaj tangájában meg is találtak, s 12 pálca botütésre ítélték érte.¹¹³ 1799-ben Hirsch Varner nemesdedi zsidó embert vádolták meg azzal, hogy az előző napon a piacon Held János kereskedő zsebéből annak írókönyvét, benne 45 forint bankócedulával ellopta, azzal elszaladt, ám a tolvaj pechjére a könyvecske kiesett a zsebéből akkor, amikor Popovics Sándor boltjába akart beszaladni.¹¹⁴ Sorolhatnánk még a példákat, amelyekből látszik: igen nagyszámú tolvajlási esetet kellett a városnak kivizsgálnia, s azokban ítéleznie. Feltehetően az éjszakai tolvajlások elszaporodásából is következett, hogy egyre fontosabb kérdéssé vált a közvilágítás megoldása. 1821-ben a piac körül lakó 34 kereskedő engedélyt kapott arra, hogy saját költségükön lámpákkal ellátott két éjjeliőrt fogadhasanak, akik a Piarctér boltjaira vigyáznak. Később több állólámpát állítottak fel a kereskedők a téren, s kérésükre a város elrendelte, hogy a Piarctér összes boltosa köteles a közös világításhoz hozzájárulni, s ezzel párhuzamosan a város is felállított a városháza elé egy lámpát.¹¹⁵ Az 1840-es években már a házzal bírókat, a ház nélkülieket és a kereskedőket egyaránt bevonták a lámpafőlszerelésbe; három osztályba sorolták a lakosokat, s aszerint járultak hozzá a kivilágítással együtt járó költségekhez.¹¹⁶ 1837-ben a város konvencióss szerződést kötött az éjjeliőrökkel. Több szerződés is megmaradt, amelyekből tudjuk, hogy például Jakobits József „*Piartzi Utzai éjjeli Őrnek*” felfogadván kötelessége volt „*a szokott éjjeli órákat pontosan megkiáltani, az éjjeli csavargókat bekísérni, és az Elöljáróságnak engedelmeskedni*”.¹¹⁷ Hasonló feltételekkel fogadták fel Zsilip Józsefet, ugyanakkor Szalai Györgyöt Németh utcai, Lancsák Györgyöt Magyar utcai, Benedek Pált Czigány utcai, míg Nagy Ferencet és Deák Györgyöt kiskanizsai éjjeliőrnek szerződették. Az éjjeliőrök évi 25 forint fizetést, 2 csizmát és egy hosszú szűrt kaptak fizetségképpen. (A fizetésekhez csak annyit teszünk hozzá, hogy ugyanekkor az urasági erdőkerülő, erdőpásztor stb. 50 forintnyi összeget kapott.) Nem volt azonban problémamentes a lámpák működése, ugyanis az 1840-es években a város egyre rosszabbul állt anyagilag, így nem lehet véletlen az Életképek folyóiratban talált néhány szellemes sor, amelyeket egy korabeli

¹¹³ TGyM. 72.4.1. 1798. január 26., 11–12. p.

¹¹⁴ TGyM. 72.4.1. 1799. november 28., 143. p.

¹¹⁵ Barbarits, 1929. 111–112. p.

¹¹⁶ Ugyanott.

¹¹⁷ ZML. NVL. 3. 1837. január 18.

tudósító jegyzett le, komor képet festve a jövőről: „*A jövő év – mint halljuk – sötétséggel fog beköszönteni Nagykanizsa városába, azaz: utcai lámpák, néhány évi szolgálatuk hálás elismerésül, nyugalomba fognak helyezettetni, ami arra mutat, hogy városunk halad – visszafelé.*”¹¹⁸

A Piarctérhez hasonlóan a századforduló körüli években a Fő utca is átformálódott. A volt Ejzenpart-házat most már Gottlieb Mayer nagykereskedő foglalta el, s családja a forradalom idejéig bizonyíthatóan ott is lakott.¹¹⁹ A városháza másik oldalán semmi nem változott, az a házrész továbbra is az 1773-ból már ismert Pichler-famíliaé volt. A Fő út keleti részén viszont újabb épületek tűntek fel: főleg kereskedő házak száma szaporodott. A mai Deák tér felé eső területen az egyik kiemelkedő épület az emeletes Axenti-ház volt, amely a kapu fölötti zárókőbe vésés szerint 1817-ben épült, ám mellette is számos gazdag izraelita kereskedő familia háza figyelhető meg egészen a városházáig.¹²⁰ Olyan tekintélyes családok építkeztek a Fő út déli részén, mint például a Lachenbacher-, a Horschetzky-, a Dobrin-család stb.¹²¹ Tévedés lenne persze azt hinni, hogy a Fő út környéke nem változott. Erre jó példa a Felsőtemplom építése, ami nyilván alapvetően átalakította a Fő utca – Szentgyörgyvári út – Eötvös tér térségét. (Érdekes, hogy az 1822-ből való térképen még úgy ábrázolták, mintha az a Fő utca déli oldalán egy telek alsó végében lenne.)

Ezen épületek között helyezkedett el a gróf Széchényi-féle ház is. A fundus az 1803. évi összeírás szerint Geber György kalmár tulajdona volt, s maga a telek a korábban emlegetett Zsul Mátyás és Dobrovits Ignácz telke között feküdt a Fő utca déli oldalának közepén. A fundust 1805. március 24-én vásárolta meg gróf Széchényi Ferenc a kanizsai „*Geber polgártól*” 22 500 forintért. Széchényi gróf ekkor Somogy vármegye főispánja volt, akinek mind Zalában, mind Somogyban kiterjedt nagybirtoka volt. A Széchényi-féle kanizsai ház az 1814. évi végrendelet szerint a pölöskei majorátushoz tartozott hozzá, tehát ahhoz a birtokrészhez, amelyet Széchényi István örökölt. Közismert ugyanakkor, hogy Széchényi István gróf az 1830-as évek közepén somogyi birtokait eladta testvéreinek, mivel érdeklődése egyre inkább Pesthez kötötte, s ennek esett „áldozatául” kanizsai háza is. 1839-ben a városi földkönyvből készült mérnöki kivonat már felmérte a telek és a rajta lévő ház állapotát, amit aztán a gróf 1840-ben eladott sóskuti Tárnok Alajosnak, a Batthyány Nepomuk János-féle uradalmak exactorának. A szerző-

¹¹⁸ Életképek, 1846. március 7. 10. szám

¹¹⁹ Gottlieb Mayerről a kereskedelmi fejezetben adtunk részletes ismertetést.

¹²⁰ Kunics, 1992. 206. p.

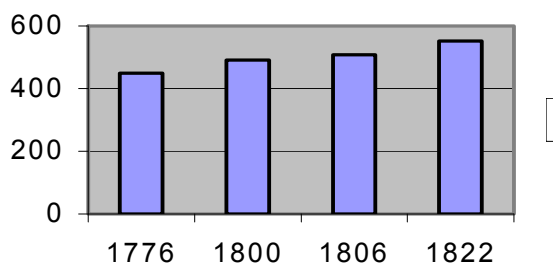
¹²¹ ZML. IV. 9/b. Rovatos összeírások Nagykanizsáról: 1776, 1803, 1806, 1882-es adóévekről.

désben Tárnok Alajos Lackenbacher Heinrich és Schey Fülöp kereskedők engedélyeseként szerepel. Tárnok Alajos 1842-től a Kanizsával határos vrászlói uradalom jószágkormányzója lett, ennek az uradalomnak a tulajdonosa gróf Zichy Károly volt. Tárnok a volt Széchenyi-féle házát 1843-ban Zichy Károly grófnak eladta, ugyanakkor továbbra is abban lakott bérlőként, míg a ház másik részét boltként bérbe adta. A házhoz hozzátartozott egy nagy gabonaraktár is, valamint a fundus része volt még 10 $\frac{23}{32}$ hold szántó és 4 $\frac{3}{64}$ hold rétterület, maga a városi telek pedig 37/64 katasztrális holdat tett ki. 1848-ban egy becslés szerint a kanizsai birtok és épület értéke 20 688 forint volt ezüstben, ezen belül az épület értéke 13 469 forintot tett ki. Ez volt az a ház, amelyet a későbbiekben Tárnok-háznak neveztek a városban. Az épület 1857-ig maradt Zichy gróf birtokában, ekkor Tárnok átköltözött a Batthyány utcai házába, az épület pedig a Zichy-testvérek osztozkodása következtében báró Walterskirchen Lajosné született gróf Zichy Mária tulajdonába került át, majd a belga bank, azt követően pedig Rozenberg János és Velisch József kereskedők vásárolták meg.¹²²

2.4. A város ingatlanjai és épületei a századforduló környékén

Lassan átcsúsztunk az utcák szintjéről a házak ismertetésébe, amit persze logikai menetünk is magyaráz. Nézzük meg először, mit mutatnak a keleti városrészben a házak számáról informáló levéltári források adatai!

*Nagykanizsa házainak száma a századforduló körüli évtizedekben*¹²³

¹²² A Széchenyi-féle házhoz: TGyM. 75.485.1.Városi térkép, 1822.; a főispán 1803. évi vásárlásához: Bártfai Szabó, 1929. 2. k. 549. p.; a majorátushoz: Széchenyi, 1929. 98. p.; illetve Fraknoi, 1902. 282. p.; Tárnok vásárlásához: SML. VUL. Elenchus: „A nagykanizsai ház” 1839.; A Zichy-vásárlásához: ugyanott: 1840. Az értékhez: SML. VUL. 33. 1848-as uradalmi becslés; a későbbiekhez: Kiss, 2009. 356–357. p.

¹²³ Az adatok forrásai: ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa. 1776, 1800, 1806, 1822. évből.

A diagram a rovatos összeírások adatai alapján készült, ebből következően azt a mintegy 25 épületet, amely földesúri, vármegyei vagy állami tulajdonban volt a városban, értelemszerűen nem tartalmazza. Mindazonáltal világosan látszik, hogy 1776–1822 között a nagykanizsai városrészben a lakók házáinak száma 450-ről 552-re növekedett. Szétbontva az aggregált adatokat láthatjuk, hogy leggyorsabban a 3. osztályba sorolt, vagyis a leggyengébb minőségű házak szaporodtak. Ám mutatja az is az elmozdulást, hogy a téglából épített, jelentős alapterülettel bíró házak száma 1800–1806 közötti években 31-ről 49-re emelkedett. Ez szorosan összefügg az említett központi területeken végbemenő építkezésekkel, a nagy kereskedő családok ingatlanszerzésével.

Ha ez utóbbi folyamatot elemezzük, valóságos földindulást érzékelhetünk. Emlékezhetünk még arra, hogy az 1770-es évek elején a város közepét, a Fő utcát, a Piarcteret iparosok, polgárok vagy egyszerű gazdák lakták be, kereskedőt csak elvétve lehetett ott találni. A napóleoni konjunktúra idején meggazdagodott s nagy számban betelepülő görög (ortodox vallású) és zsidó kereskedők viszont egy-két évtized alatt gyakorlatilag felvásárolták a városközpontban lévő házakat, s földesúri engedéllyel ott élhettek. A gazdag kereskedőréteg városközpontban való megjelenése témánk szempontjából kettős hatású volt. Egyrészt kiváltotta a régi értékeibe kapaszkodó iparos réteg ellenállását, akik megpróbálták tradicionális jogaikba belekapaszkodni, s ehhez a vármegyénél, avagy a földesúrnál kerestek támogatást (ennek egy példáját láthattuk a kereskedelemtörténeti fejezetben annál az 1810. évi beadványnál, amelyben a városlakók a zsidók térfoglalására panaszkodtak.)¹²⁴

Hogy mekkora értéket jelentettek az egyes házak, arról egy 1786. évi városi ingatlanokat felvett forrás informál.¹²⁵ 1786-ban a városi tanács elrendelte, hogy a két városrészben minden egyes ingatlant össze kell írni, amit egy egyszerű értékbecsléssel forintban kifejezve tüntettek fel. Az összeírást az egyes nagyobb kerületeket jól ismerő városi esküdtek végezték el, amit aztán a város notáriusa egyesített. Az értékbecslés fundusonként történt, a feltüntetett érték tartalmazza a telken lévő épület és az ahhoz kapcsolódó kiszolgáló építmények értékét, de tartalmazza a fundushoz tartozó szántó, rét, kert és még a szőlő értékét is, vagyis forrásunk az egyes tulajdo-

¹²⁴ TGyM. 72.171.1. Városi polgárok 1810. évi beadványa.

¹²⁵ TGyM. 72.195.1. Az táblázat területi egységei az egyes városrészek megnevezéseit összefoglalóan tartalmazzák. Ennek értelmében például a Récei és Miháldi út nem csak a két utcát, hanem a környékükön, abból nyíló egyéb utcákat is magukban rejtik. A Magyar utca tartalmazza a Piarctér két oldalát is; a Légrádi és Tizenhárom város alatt felvett adatok pedig a Fő út két oldalát és a délre lévő fundusokat stb.

nosokhoz köthető teljes ingatlanértéket megmutatja. A két városrészben 1786-ban összesen 777 fundus (ház) volt, ebből Nagykanizsán 492, Kiskanizsán 285 található.

*Az 1786. évi kanizsai ingatlanok értéke*¹²⁶

Területi egységek	Az ingatlanok összes értéke (ft)	Az ingatlanok száma	Az 1 ingatlanra jutó érték (ft)
Nagykanizsa			
Szigeti út	39 197	69	568
Récsei és Miháldi út	87 256	173	506
Magyar utca	80 659	154	524
Légrádi és Tizenhárom város	94 146	59	1596
Német utca	40 173	36	1086
Nagykanizsa összesen	341 971	492	695
Kiskanizsa	62 048	285	218

Az aggregált adatok elég világosan jelzik az egyes városrészek ingatlanbirtoklásának eltéréseit. Ahogyan az a vizsgálat előtt is már várható volt – s elég természetesnek minősíthető –, a legértékesebb ingatlanok egyértelműen a városközpont felé haladva figyelhetők meg, a legértékesebb telkek a Fő úton találhatók. Ha az eltéréseket nézzük, akkor az látható, hogy a Fő úton található telkek értéke több mint háromszorosan múlja felül a legkisebb értéket képviselő keleti területekét. A szegényebb utcákat nézve érdekes, hogy általában csak azok az ingatlanok voltak nagyobb értékűek, amelyek a Fő útra való torkolatban helyezkedtek el. Így például a Fő út és a Miháldi út sarkán, de a Miháldi útra felvett Kráncz-féle ingatlan 4000 forintos volt, de az azt követő fundusok már alig pár száz forintot értek. Kivétel persze mindig van, így például a Szigeti út közepén, sok kis értékű ingatlan között fekvő például Csöndör János 5000 forintos fundusa. Csöndör személyével korábban már találkozhattunk, ő a csurgói uradalomban volt Festetics gróf bérlője.¹²⁷ Érdemes felhívni a figyelmet a kiskanizsai városrész nagyon alacsony fundusértékeire, hiszen az átlagos nagykanizsai fundus 695 forint volt, ezzel szemben a Kiskanizsán ennek csak 31%-át, vagyis 218 forintot ért egy telek.

¹²⁶ TGyM. 72.195.1.

¹²⁷ Knézy, 2001. 136. p.

*Az 5000 forintnál nagyobb értékű ingatlanok tulajdonosai 1786-ban*¹²⁸

Strannek János	6000
Góry László	5240
Táni Jakab	8600
Szlovák János	6500
Klin Joseff	8000
Geber György	15000
Pichler Ferenc	15000
Mojstes Perli	12000
Gefatter Ferdinánd	8000

Az 1780-as években a város két legértékesebb ingatlanjával két kereskedő, Geber György és Pichler Ferenc rendelkezett. Mindkét személy meghatározó alakja volt a város mindennapi életének, számos tisztséget viseltek. Geber György nagykereskedő volt, igen széles volt a tevékenységi köre. Háza a Fő úton, néhány lépésre a városházától keletre volt, amit 1803-ban eladott gróf Széchenyi Ferencnek).¹²⁹ Kereskedéséhez a földesúrtól és a helytartótanáctól is rendelkezett engedéllyel, s a város polgárai közé tartozott. 1790-ben még só árulására is engedélyt kapott, amiért árendát fizetett. A só árát a helytartótanács szabta meg, de Geber György lehetőséget kapott arra, hogy „...kisebb mértékében szabadon árulhasson és el is adhasson”.¹³⁰ A Pichler-családot már a kereskedelem-történeti fejezetben bemutattuk, az ő esetükben több generációs befolyásról van szó. A szinte minden tisztséget betöltő, kétszer városbírói pozícióig eljutó, amúgy Sümegről származó Góry László kereskedő is jelentős vagyonnal rendelkezett. De ott található a gazdagok listáján egy zsidó bérlő, Mojstes Perli is. Érdekes, hogy 1786-ban több iparost is találunk a nagy értékű ingatlanokat bírók listáján, így például tudjuk, hogy a horvát területekről érkezett Szlovák János szücsmester, avagy az 1780-as években csődbe ment mészáros, Gefatter Ferdinánd is nagyobb értékű ingatlannal rendelkezett.

A házak szaporodása mellett a másik tendencia a város átépülése volt. Kétségkívül a 18–19. század fordulójára tehető egy építkezési hullám elindulása. Ez a századfordulós korszak teremtette meg a kanizsai városkép jellegzetes rendszerét, amely a téglából épített, földszintes, valamint egyemeletes, esetleg tetőteres, manzárdos jellegű házakat hozta létre. Ezek az új házak főleg a Fő utcában, a Piarctéren, a mai Deák tér környékén jöttek

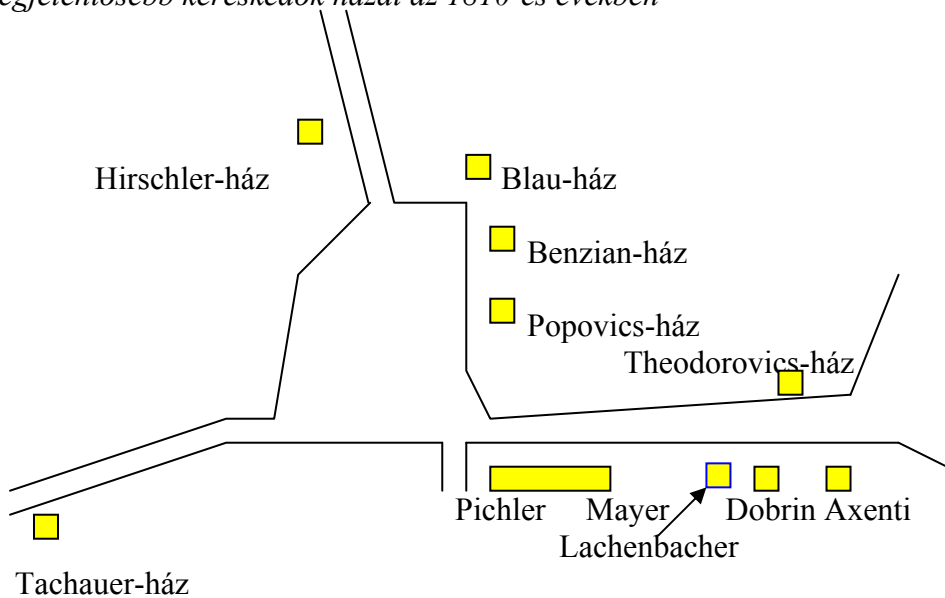
¹²⁸ TGyM. 72.195.1. Excell-tábla alapján.

¹²⁹ Bártfai Szabó, 1929. 2. kötet, 549. p

¹³⁰ MOL. P 1322. 168. N.108.

létre. Tipikusnak tekinthetjük például a görögkeleti vallású Theodorovics-ház formáját, amely az utcai homlokzatára nézve hosszan elnyúló, nagy kiterjedésű épület volt, közepén boltíves nagy kocsibejáróval.¹³¹ Az emeletráépítés gyakorlattá kezdett válni: a Chinorány-ház ugyanúgy emeletes épület volt, mint például piac mellett lévő Popovics-ház.¹³² A kereskedők központi területi térnyerése állandó folyamattá vált, az 1820-as évek végére már jóval többen voltak a centrális telkeken, mint a városiak. Maradt azért az iparosok közül is hírmondó, mint például a Fő út déli oldalán Németh szücsmester, avagy vele szemben Czenek Márton kalapos háza, ám a kereskedői térnyerés mindenképpen szembetűnő. Joggal mutatott rá erre a máshol is világos tendenciára a későközépkori európai városokat tanulmányozva *Ulf Dierlmeier*, kiemelve azt, hogy a városközpontban élni többszörös előnyt jelentett: gazdasági erő koncentrációja, intézmények, hivatalok jelenléte, gazdaságilag mérhető jobb időkihasználás, az infrastruktúra miatt magasabb szintű életlehetőségek jellemezték a városok közepét.¹³³

A legjelentősebb kereskedők házai az 1810-es években

¹³¹ A TGyM birtokában lévő fénykép a Theodorovics-ház 1864-es formájáról, megjelent Kunic, 1992. 218. p. tanulmányában.

¹³² ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv. 240–241. p. Popovics-testvérek szerződése.

¹³³ Dierlmeier, 2005. 433. p.

Az 1811. évi úrbéri szerződés nem gördített akadályt a városiak fundusainak adásvétele elé, sőt egyértelmű, hogy a földesúr minden egyes esetből jól járt. A szerződés kimondta, hogy „*Minden közönséges Census alatt a Városiak birtoka alatt lévő s leendő Fundusoknak szabad eladása, és megvétele, ennek utána is azoknak meg engedtetik*”.¹³⁴ Ugyanakkor a földesúr nehezményezte, hogy az 1773. évi funduális könyvhöz képest igen sok változás ment már végbe a házak birtoklását illetően, ezért a két fél megállapodott az új funduális könyv elkészítésében. Azt is rögzítették, hogy fundus eladása vagy vétele csakis az uradalom tájékoztatásával, s a „*Városi Tanácsnak hitével és tudtával legyenek*”, vagyis a városnak kellett nyilvántartania a változásokat, s arról az uradalmi tisztartót és a földmérőt tájékoztatni kellett. Továbbra is érvényben maradt az a régi szabály – ne feledjük, Kanizsa mezőváros volt –, miszerint „*A Fő Mgú Uraság házaiban, vagy különös Urodalmi Census alatt lévő Fundusokon lakozókra a Városi Birónak és Magistrátusnak hatalma semiképpen ki nem terjed, és ezek valamint eddig, ugy ezekutánis egyedül a Fő Mgú Uraságnak Jurisdictionja alatt maradnak*”.¹³⁵

Méretei miatt Nagykanizsán szinte mindig állomásozott jelentősebb nagyságú katonai kontingens. Mivel Kanizsa mezőváros volt, így forspont is terhelte a várost. A szokásoknak megfelelően a katonatisztek a jobb házakba költözhetek be, míg a katonákat szétszórták a városban. Mivel háború volt, így a kényszerbeszállás ellen sokat tenni nem lehetett, ám ez a társadalmi súrlódásokat is magával hozta. A kapitányok, őrnagyok, ezredesek értelemszerűen az éppen házat vásárolt avagy épített gazdag kereskedőkhöz kerültek. Nem véletlenül panaszkodott a vármegyének az egyik legjobb házat birtokló Gottlieb Mayer nagykereskedő, hogy az a katonatiszt, aki nála lakik, hosszú ideje elfoglalja házát, s esze ágában sincs kiköltözni, holott azt ígérte a katonaság, hogy csak két hétig maradnak, ugyanakkor a tiszt már egy éve ott van, s emiatt a kereskedő családjának egy szobába kellett összehúzódnia. Mayer azt akarta elérni, hogy a katonatisztet Hirschler Moyses nagykereskedő tágas házába költöztessék át.¹³⁶ A forspont persze örök viták tárgyát képezte, a zsidó nagykereskedők igyekeztek különböző eszközökkel megszabadulni ettől a tehertől. Az említett Hirschler Moyses, de mások is, így például Lichtenstein Mórítz is szerződést kötött a várossal, amelyben pénzadományt ajánlottak fel a megszorult önkormányzatnak, kölcsönt folyósítottak vagy éppen egy felszerelt katona költségeit állták, s ennek meg-

¹³⁴ MOL. P 1313. 207. N.150–159.

¹³⁵ Ugyanott.

¹³⁶ ZML. IV. 1/b. 1812. május 21. 214. p. N.8/5.

felelően mentesítették házukat a forspontkivetés alól.¹³⁷ Az adóbevételeket illetően a város általában mohó volt. Jellemző eset, amikor Hirschler Moyses még egy házat szerzett, Nagykanizsa város mindjárt forspontozta az ingatlant, mondván, hogy amikor szerződést megkötöttek, még csak egy épülete volt s a szerződés csak arra vonatkozott, az új épület után azonban már jár a tehertétel.¹³⁸ Az ilyen esetekből aztán általában instanciák tömkelege született. Világosan látszik azonban az a sajátosság, amely a zsidóság kettős hovatartozásából következik: kezdetben a zsidóság az urasági fundusokra telepedett le, s így csak a földesúrnak tartozott elszámolással, a századforduló körül azonban megindult a városi telkek megvásárlása, így a városbíróóság hatálya is kiterjedt rájuk.

A katonaság léte, az egyre nagyobb létszámú átmenő, nem tipikus városlakó elem sok újdonságot hozott a város életébe. Az említett katonaság ellátási és szállítási kötelezettsége élénkítette a település életét, hiszen meg kellett felelni a feladatoknak. Am az is tény, hogy a sereg beköltözése a városba néha hosszú időre lekötötte a lakosság fuvarozási-szállítási kapacitásait, és ez zavarokat is okozott. A franciák elleni háborúban a hadsereg megszállta a ferences kolostor zárdáját, s évtizedes bentlakásával legalább 20 ezer forintos kárt okozott a később visszatért barátoknak.¹³⁹ Ugyanakkor egyre fontosabbá váltak a vendégfogadók, a szálláshelyek, Széchenyi naplójában is szerepel egy félmondat a Kanizsán való egy napos tartózkodásáról, miszerint „*Mengennél ebédeltünk*”.¹⁴⁰ Tudjuk, hogy az illető Mengén Wilhelm katonatiszt volt, ám házat nem tudjuk azonosítani. Ebből viszont az is következik, hogy voltak a városnak olyan épületei, olyan gazdagabb lakói, akik szállást tudtak nyújtani egy arisztokratának is. A városnak azért is fontos volt a beszállásolás, mert pénzbevételei között 30–40%-ot tett ki a katonai ellátásért kapott összeg. Berendeztek a városban kórházat is a háborús időszakban, ahhoz orvosokra volt szükség, nem véletlen, hogy forrásainkban folyamatosan szaporodik a diplomás társadalmi réteg aránya. Néha olyan mennyiségű élelmiszert és szénamennyiséget kellett előteremteni a hadsereg számára, hogy az már a lakosság ellátását is veszélyeztette, ezért megpróbálták minden területet igénybe venni a kaszálórét bővítésére. Erre tipikus lehetőség a berek kihasználása. 1807-ben a város előírta a berekben lévő rekettyés és bozót kiirtását, s a föld legelőnek való feltörését. A Magyar

¹³⁷ ZML. IV. 1/b. 1813. augusztus 4. N.100/7.

¹³⁸ Németh, 2002. 58–59. p.

¹³⁹ Takács–Pfeiffer, 2001. 118. p.

¹⁴⁰ Széchenyi, 1982. 293. p.

utcai gazdák vállalkoztak a terület irtására, amiért hat évre széna, kilenc évre sarjúkaszálásra kaptak engedélyt.¹⁴¹

A századforduló körüli időszakban a kanizsai ingatlanpiacon élénk forgalom figyelhető meg, s ez a kép alapvetően ellenkezik a városi mozdulatlanságról vallott történeti ismeretekkel. A városi tanácsi jegyzőkönyvek megmaradt Protocollumkönyvének gyakori bejegyzései világosan igazolják, hogy a háborús időszakban megszerzett jövedelmek egyre gyakrabban csapódtak le ingatlanvásárlásban vagy házbővítésben, szőlővásárlásban stb. A háborús konjunktúrát, az állami fizetőkészséget ugyanakkor a jövedelemszerzésre is fel lehetett használni, aminek hatására a társadalom mobilabb elemei valóságos spekulációt hoztak létre: egyre nagyobb számban adták-vették az ingatlanokat, jelentős hasznot kasszírozva. Ennek egy igen érdekes esete a híres orvos, városbíró, Hévíz első ismertetője, nemes nagyszarvi Babochay József esete. A szabadműves Babochay a Somogy megyei Berzencéről került a kanizsai uradalom területén lévő Bajcsára, majd onnan a városba, ahol hamar népszerűvé vált a lakosok körében. Az amúgy jómódú Babochay jól forgatta a pénzt, kölcsönöket is adott,¹⁴² ugyanakkor anyagi biztonságot adott neki az, hogy 1798. évi házassága révén (felesége a jómódú Szlovák Katalin, akinek apja városi tanácsos, első férje pedig egy igen tekintélyes pécsi orvos, Hölbling Jakab volt) hozzájutott a Piarcezi utcában egy ingatlanhoz.¹⁴³ Babochay még Bajcsán élt, amikor a becsehelyi tisztartótól felvett 1000 forintos kölcsönrel megvásárolta egy Csemez nevű polgártól a Király utca elején a Berge-házat, amit fél évvel később, 1794-ben jelentős haszonnal Zala vármegyének 7000 forintért adott tovább.¹⁴⁴ Az épület eleinte katonai szálláshely volt, később viszont katonai kórházat kellett ott berendezni, ahol persze többek között éppen Babochay is dolgozott.¹⁴⁵ Nyilvánvalóan az orvos tudhatott valamit a megye vásárlási szándékáról, hiszen olyan házat vett s adott el, amire egyáltalán nem volt szüksége, hiszen az épületben 8 szoba, 2 konyha, két kamra volt, ugyanakkor az udvaron 16 lóra való istálló, s még akkora telek is tartozott hozzá, hogy azon két házat is fel lehetett volna építeni.¹⁴⁶ Babochay József orvos tipikus alakja a századforduló környékén ügyeskedő és vagyonosodó értelmiségi polgárnak.

¹⁴¹ Barbarits, 1929. 38. p.

¹⁴² TGyM. 72.4.1. 9. p. 1798. január 25. Babochay doktor Israel Joszt intette a nála lévő 350 forint kölcsön kamatokkal együtt való visszafizetés kapcsán. A tanács Magyar Lajos esküdtet küldte ki az ügy elintézésre.

¹⁴³ Csekey–Degré, 1960. 6. p.

¹⁴⁴ ZML. 1/a. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1794. szeptember 4. 158/118.sz.

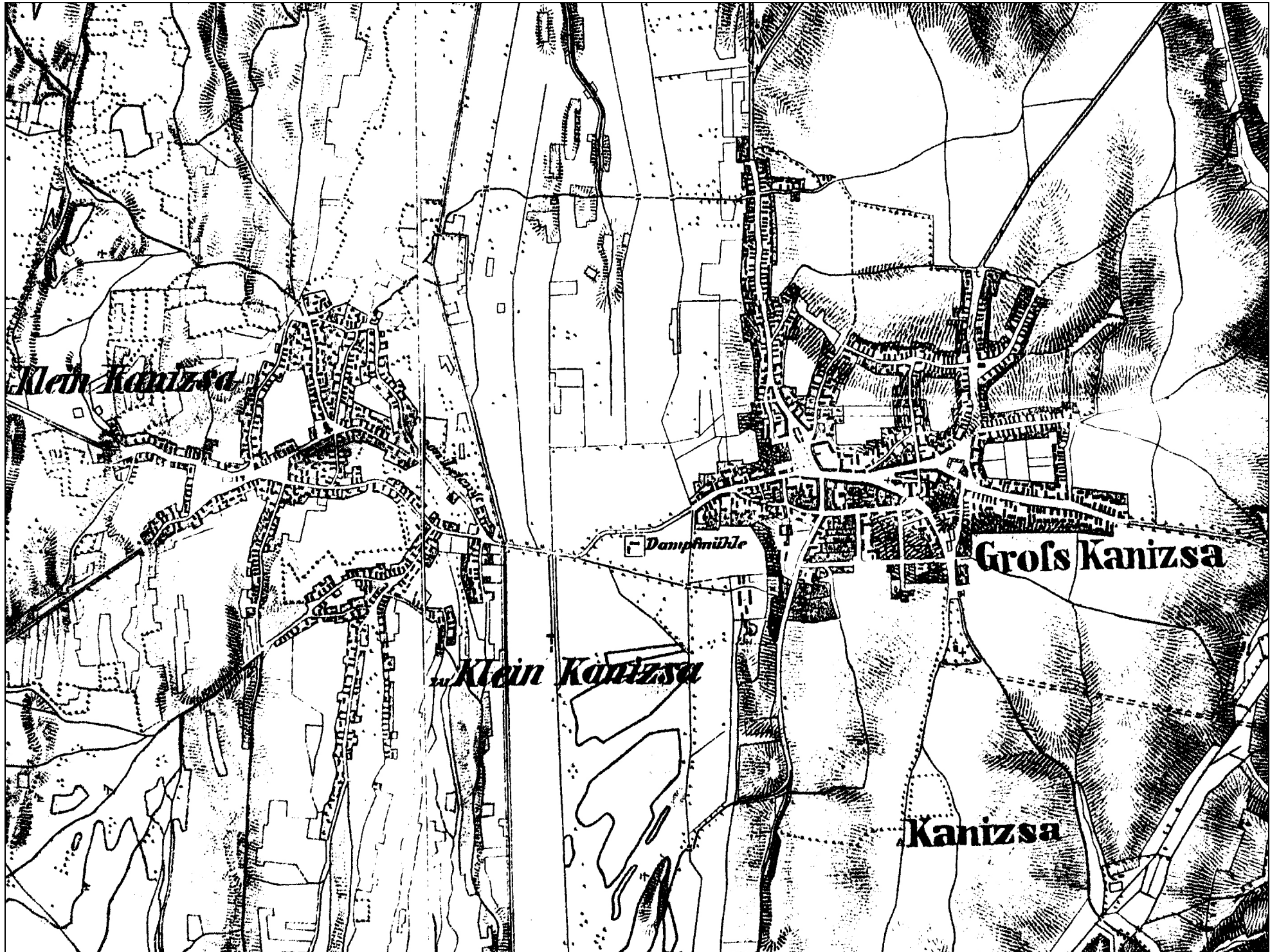
¹⁴⁵ Halis, 1923. 14. p.

¹⁴⁶ Csekey–Degré, 1960. 6. p.

A vendégfogadók száma a 19. század közepéig nem változott Nagykanizsán, a kiskanizsai városrészben viszont létrejött az első vendégfogadó. A város nyugati részén, a Varasdi út legelején az első telek volt a Bárány vendégfogadó; a nyugati irányból, a tenger felől érkező kereskedő, vásáros ember ezzel találkozott először. A keletről, vagyis a somogyi területekről érkeve az utazó a Sopronyi utca közepén lévő Ökör fogadó mellett haladt el, ám érintette a Fő tér irányába haladva a Tanodalmi tér mellett lévő Sas vendégfogadót is. Ha még beljebb megyünk a városba, akkor a két legjelentősebb vendégfogadó a Zöldfa régi épülete és a Korona vendégfogadó volt.¹⁴⁷ Igazi, üldögélős kulturális helyek azonban még nem voltak a városban, azok majd csak a reformkor időszakában jöttek létre. Megfigyelhetjük a jelentős létszámnövekedésen átesett zsidóság önszerveződésének jegyeit, amit a rabbinus ház, a zsinagóga, a zsidó kórház és a zsidó iskola létrehozása mutat. Mellette a katolikus, evangélikus és református vallásúak számára is bővült az egyházi szolgáltatások köre: új templomokra, imaházakra, temetőkre stb. volt szükség. Javult a gyógyszertári ellátás is, több patikárius is megjelent a városban.

A századforduló időszakának a kanizsai térszerkezetre vonatkozó egyik legnagyobb változása az évszázados problémának tekinthető, a két városrészt egymástól elválasztó berek kérdésköre volt. A mezőgazdasági fejezetben részletes áttekintést adunk arról, hogy a 18. század második felétől milyen alapvető lépések történtek ez ügyben. A térszerkezet felől közelítve a kérdést azonban jelezniük kell, hogy a berek más kérdéseket is felvetett. Azt mindenki tudta abban a korban, hogy a két városrész egymáshoz való közelebb kerülése, esetleges egységesedése alapvetően a városrészek közötti irtatlan mocsár megszüntetése révén mehet végbe. Természetesen a mocsárból nyerhető földterületre két igénylő is volt, hiszen a földesúr is és a város is remélte korábbi területének kiterjesztését. A város számára a berek alapvetően a rétterületek miatt volt fontos, mivel az állandóan javuló kereskedelmi-szállítási kapacitások fenntartása és működtetése egyre több szénát és sarjút igényelt. A mocsárnak volt egy olyan része, amely a berek közepén viszonylag magasabban feküdt (Polay-sziget), ezt Szapáry földesúr óta a városiak használták, s a városiak a nagy pörben maguknak is igényelték. Ugyanakkor a mocsár lecsapolása, kiszáritása, irtása igen jelentős munkaalkalmat biztosított a városi lakosság egy részének, főleg a kisebb jövedelemmel rendelkezők számára jelenthetett ez sokat. S arról sem szabad meg-

¹⁴⁷ A felsorolt vendégfogadók nevei a rovatos összeírásokból világosan kiderülnek, de a már korábban említett 1822-es térkép is jelzi létüket. Délen a Légrádi úton is volt egy ún. *Rongyos Lámpás* vendégfogadó, ez azonban a reformkorra eltűnt.

Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. Nagykanizsa. Colonne XXIII. Sect. 60., Colonne XXIV. Sect. 60. (1856-60)

feledkezni, hogy volt a mocsárnak valamilyen kénes jellegű kigőzölgése, ami esetenként fullasztó és mérgező is lehetett. Ezt jól bizonyítja az is, hogy az 1770-es években azért vezényelték el a katonaságot Kanizsáról, mert azt gondolták, hogy a kigőzölgés hatására haltak meg az itt állomásozó katonák.¹⁴⁸ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a nádas-zsombékos vidék a vadállatok számára menedéket jelentett, a lakosok számára pedig komoly veszélyforrást, hiszen még farkascordák is szép számmal előfordultak a berekben.¹⁴⁹

A berek használatából mind a városnak, mind a földesúrnak volt jövedelme. A városiak számára az életlehetőségek növelése és a további fejlődés lehetett a legfontosabb, a földesúr számára pedig a berekben lévő malmok után járó árenda, az ott kivágható fa eladása, avagy deputátumként való felhasználása, a halászat bérbeadásából származó haszon, a rétek árendába bocsátása, malmok működtetése stb. szerepelhetett a bevételi listán. A város 230 holdat nyert a berek területén, elsődlegesen azokon a helyeken, amelyek a kiskanizsai határ mentén feküdtek. Ezek a területek alapvetően rétek voltak. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kiskanizsai lakosoknak lehetőségük volt némileg keleti irányban bővíteni városrészüket, s ezzel közelebb kerülni a gyorsan fejlődő nagykanizsai városrészhez. Az 1802-ben megindult lecsapolás során a kiskanizsai oldalon a Bajcsai út mellett, míg a nagykanizsai oldalon a Magyar utcai kertek tövében ástak árkot, később a két csatornát egy keresztirányú kanállissal összekötötték. A munka során minden kanizsai házra 5 öl árokásást osztottak ki; a kuriális funduson lakókra értelemszerűen ez nem vonatkozott.¹⁵⁰ A berket a későbbiekben is állandóan tisztogatni kellett, ez a tevékenység általában közmunkaerővel történhetett, mert pénz erre a célra nem volt. A berek lecsapolása után nekiláttak a parcellázásnak is. A földek kimérése a vámháznál kezdődött. A nagykanizsai határhoz legközelebb eső telkeket a városrész legtávolabb lakói, így a Sopronyi utca lakosai kapták, azután következhetek a közelebb lakók. A nagykanizsai városrész nyugati határához legközelebb eső csatornát (gyakorlatilag a kertek alatt futott) a későbbiekben Dencsár-árokknak hívták, vélhetően arról a személyről elnevezve, aki a 18. században városbíró volt.¹⁵¹

¹⁴⁸ MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.36E. Erről egy későbbi forrás tájékoztat, amikor is a környék földbirtokosai kérelmezték a vármegyénél, hogy járuljon hozzá a mocsár lecsapolásához.

¹⁴⁹ MOL. P 1313. 207. Lásd a berek perének iratait.

¹⁵⁰ Barbarits, 1929. 37. p.

¹⁵¹ Ugyanott: 121. p.

3. A városi ingatlanrendszer a reformkor idején

3.1. Új utcák és területi bővülés

Nagykanizsa népessége a 19. század első felében is folyamatosan emelkedett, az 1840-es évek végére statisztikai források szerint 10–11 ezer főre növekedett. Ezek a számok azonban vélhetően csak az állandó lakosokra vonatkoznak, s ismereteink alapján úgy gondoljuk, hogy némileg alábecsülik a város népességének nagyságát,¹⁵² hiszen a városban mindig nagyon sokan éltek olyanok, akik csak átmenetileg voltak jelen.¹⁵³ A növekedés forrása továbbra is inkább a külső elemek betelepődése, mintsem a belső népesség szaporodása volt. A szaporodó népesség letelepedése és elhelyezése komoly problémákat okozott: a várost hozzá kellett igazítani az emelkedő létszámhoz. A gyors népességnövekedésből fakadó problémák viszont már nem voltak megoldhatók a lakók spontán jellegű letelepedésével, most már megtervezett lépésekre volt szükség. Ehhez pedig terület kellett, így nem véletlen, hogy az egyre nagyobb bevételben reménykedő uraság elősegítette új utcák létrehozását, s ehhez biztosította az addigi urasági területek eladását.

Melyek voltak az utcarendszer terjeszkedésében a fő irányok? A pár évvel a vizsgált korszak végződése után, 1857-ből való abszolutizmus-korabeli városi térkép már világos utcarendszert rajzol ki (lásd a kihajtható oldalon).¹⁵⁴

A város területi terjeszkedése során alapvetően megnyúlt az észak felé vivő Magyar utca, amely egyértelműen a város legnagyobb utcájává vált, kb. kétszer akkora volt már, mint a Soproni (Pécsi) utca. A későbbi, 1864-ből való első kataszteri felvétel, valamint az 1847/48. évi rovatos összeírás névsorainak összevetéséből kiderül, hogy a Magyar utcában az utca egy-egy oldalán kb. 100–100 fundus jött létre a forradalom időszakáig.¹⁵⁵ Érdekes kérdés ugyanakkor, hogy miért nem inkább a városból kifelé vezető Magyar (Bécsi) utca nyúlt meg, s miért nem a városon belül sűrűsödtek a telkek. Természetföldrajzi tényezők nem magyarázzák mindezt, bár igaz, hogy az utca keleti oldala kicsit emelkedő domboldal volt, ám ez gyenge érvnek tűnik. Sokkal fontosabb lehetett, hogy a korábbi berek lecsapolása után a

¹⁵² Fényes, 1841. 1.k. 475–476. p. Fényes az 1840-es évek elején 9600 főre teszi a város lakosságát. Az adatok értékeléséhez: Kovacsics, 1997. 249–271. p.

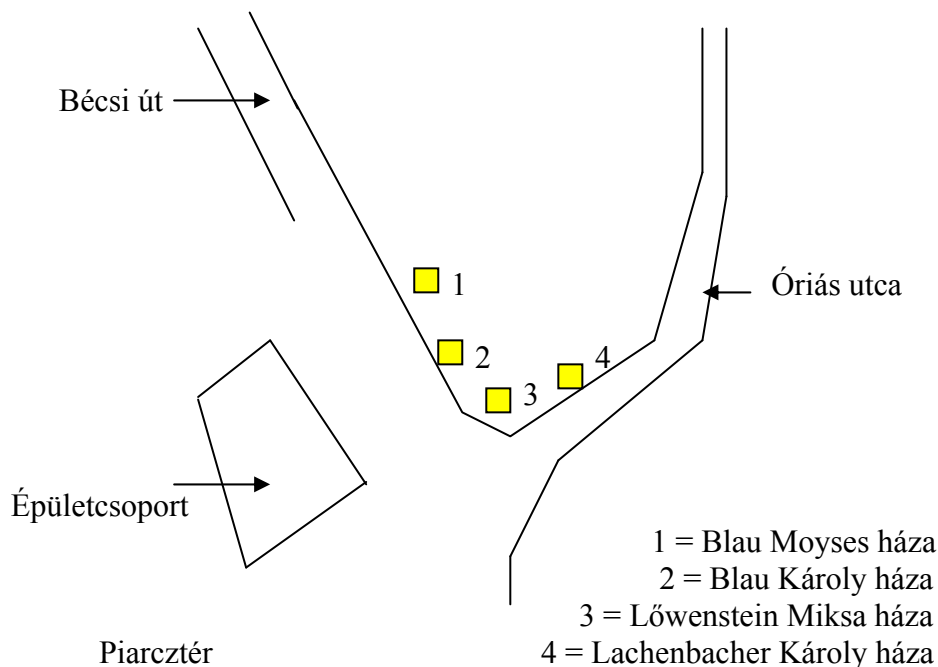
¹⁵³ Az adatra vonatkozó levelet idézi: Barbarits, 1929. 47. p.

¹⁵⁴ Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. Nagykanizsa. Colomne XXIII. Sect. 60., Colomne XXIV. Sect. 60. (1856–60)

¹⁵⁵ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa. 1847/48.

nagykanizsai városrész nyugati oldalán lehetőség nyílt új parcellák kialakítására, s ehhez igazodott az utca keleti fele. A Magyar utcából a korábban is létező, északkeletre nyíló Sikátor utca nem nőtt tovább, egyéb keresztutcák pedig még nem jelentek meg. Még megemlítjük, hogy északon, az utca vége felé, a kiskanizsai területtel összekötő út melletti telekkezdemények látszanak. (Ez volt az az út, amelyet korábban már emlegettünk a kiskanizsai visszacsatlakozással kapcsolatban.) Ezen az úton a mocsáron át több hidat is jeleznek, vélhetően a lecsapolt berekben a közlekedést elősegítendő építmények lehettek. A Magyar utcában igen sok izraelita telepedett le; erős a gyanúnk, hogy a 19. század első felében Kanizsára betelepedett zsidóság jelentős része tudott magának itt telket szerezni.

A korábbiakhoz képest újdonságot jelentett a Piarctérből északkeletre nyíló Óriás (Riesen Gasse), később is, ma is Kinizsinek nevezett utca. Az Óriás utcát már az 1799. évi forrásunk is említi;¹⁵⁶ a 19. század közepére már egy határozott méretű, jó 200 méter hosszú utcává vált. Az utca déli része háromszög alakban, ékszerűen nyúlt a Piarctér irányába, s a háromszög dél felé néző csúcsa körül a város legjelentősebb kereskedő familiái voltak a tulajdonosok.

¹⁵⁶ ZML. NVL. 1. 1735–1799. 1799/c.

A kereskedelmi fejezetben rámutattunk, hogy ezek a kereskedők és boltosok többnyire a város legelőkelőbb, s egyben a legtöbb adót fizető polgárai voltak. Az ő esetükben is látszik az, hogy a nagy házak úgy épültek, hogy azokban boltok és lakások is elhelyezhetők legyenek, amelyeket bérbe lehet adni, s abból komoly jövedelme lehet a tulajdonosnak. Így például tudjuk, hogy 1847–48-ban Lőwenstein Miksa kereskedő és boltos fizette a legtöbb adót, 65 forintot, ami a tiszta jövedelmének 5%-a lehetett.¹⁵⁷ Lőwenstein sarki házában bérelt lakást Machalup József; Lachenbacher Károly épületében pedig Récsér Májernak és Wágner Alajosnak volt még helyisége. A későbbi fundusrajzok alapján világos, hogy az említett telkeken több belső gazdasági épület is volt, minden bizonnyal a kereskedelemhez szükséges istállók, tárolók stb.

A házrendet tekintve a Piarctéren már kevesebb változást láthatunk, a tér alapvető formája a századelőhöz képest alig változott, bár kétségtelenül előrelépés volt a piac tágítására tett földesúri lépés. Ennek érdekében az 1830-as években Fülöp herceg megvette a Lublicz-féle házat 3833 forintért, illetve a kincstártól is megszerezett egy 693 négyszögölnyi területet.¹⁵⁸ Ennek hatására széles nagy piaci terület jött létre, amely alkalmas volt a nagy vásárok megrendezésére. Mindez persze nem egyedi, a herceg településein szinte mindenhol azt látjuk, hogy a jelentősebb uradalmi központokban nagy központi üres tér jött létre a város centrumában, erre a legjobb példa talán Körmend városa, ahol a kanizsai állapothoz hasonló piactér épült ki.¹⁵⁹ A város szerencséjére olyan nagy tűzvész, mint amilyen 1816-ban Körmeden volt, s amelynek következtében szinte az egész várost s főleg a városközpontot újjá kellett építeni, nem volt.¹⁶⁰

Ha tovább megyünk dél felé, akkor azt látjuk, hogy egy érdekes elnyújtott ovális jellegű térség alakult ki azáltal, hogy a Fő úttól délre teljesen kiépült a Fülöp és a Kisémet utca. Utóbbi a Ferencesek klostromának északi oldalától indult nyugati irányba, s a Bárány vendégfogadónál kapcsolódott a nyugat felé tartó Varasdi útba. A mérnöki tervezést mutatja a Fülöp utca alatti, a Fülöp utcára merőleges észak-déli irányú két utca, a Gábor és az Iván utca létrehozása. Emellett adtak el földeket a Cziglenicza területén is.

¹⁵⁷ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa. 1847/48.

¹⁵⁸ MOL. P 1322. 116. N.326–336.

¹⁵⁹ Lásd például a Körmend kötet korabeli ábrázolásait, pl. 241. p. (A kötet adatai a Kondicsné, 1994. alatt található az irodalom felsorolásában)

¹⁶⁰ Kondicsné, 1944. 200. p. Körmeden a tűzvész után mérnökiileg tervezette meg Batthyány herceg a városközpontot, s ez máig meghatározza a városképet.

A déli utcákban kimért telkek vásárlói Nagykanizsán 1842–48 között¹⁶¹

A vásárlás ideje	A vásárló neve	Foglalkozása	A vásárlás összege
1842	Vajdits János, fel. Trebitscher Anna	könyvtáros	539 p.
1842	Vajdits György, fel. Trebitscher Terézia	szabó mester	404 p.
1843	Szentgyörgyi Horváth Imre	táblabíró	n.a.
1843	Hauser János, fel. Zökrer Kunigunda	vasáros	535 p.
1843	Nemes Mihály	számtartó	n.a.
1843	Ejjuri János, fel. Rupp Erzsébet	kőműves	106 p.
1843	Vener Ferenc, fel. Márkus Anna		120 p.
1843	Brunner József, fel. Maltsits Anna	ács	n.a.
1843	Zob Ferenc, fel. Karányi Rozália	szűcs	n.a.
1843	Horváth Antal, fel. Moyses Rozália	csizmadia	n.a.
1843	Lichtenstein Béni, fel. Polák Regina	kereskedő	106 p.
1843	Bója Gergely, fel. Szíjjártó Etelka	néptanító	403 p.
1844	chernelházi Chernel Ignácz, fel. szentgyörgyi Horváth Cecília	uradalmi főügyész	245 p.
1844	Haragos Mihály, fel. Selle Katalin	sebész	387 p.
1844	Mersits Ferenc, fel. Berczek Anna	lakatos	387 p.
1845	Blau Pál	kereskedő	774 p.
1845	Szandveber József, fel. Ackermann Anna	asztalos	420 p.
1846	Kaan Ferenc, fel. Sternberger Julianna	kereskedő	376 p.
1847	Koronczai László, fel. Hédlí Mária		95 p.
1847	Birkheim Alajos, fel. Szlikovszky Erzsébet		225 p.
1847	Hartman Ferdinánd, fel. Braun Jozefa		322 p.
1847	Pávits János, fel. Dervalics Kati		172 p.
1847	Gyuri János, fel. Rupp Lizi		172 p.
1847	Schaurek József, fel. Baán Karolina	kanizsai lakos	215 p.
1847	Kaán Károly		90 p.
1847	Kaan Károly (a szomszédos telket)		90 p.
1847	Horváth János, fel. Vidákovits Franciska	kanizsai lakos	100 p.
1848	Jack Frigyes, fel. Metz Anna	kanizsai lakos	244 p.
1848	Svastics János, fel. Csertán Krisztina (3 egymás mellett lévő telket vettek)	táblabíró	476 p.
1848	Horváth Zsigmond, fel. Gyumela Rozi	gerencsér	224 p.

(Rövidítések feloldása: fel. = felesége; p. = pengőforint; n.a. = nincs adat)

¹⁶¹ Az adatok forrásai: MOL. P 1313. 37. Eladási szerződések; illetve ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv. A könyvszerű gyűjtemény különösen a reformkori időszakra tűnik teljesnek.

A folyamatot forrászerűen is nyomon tudjuk követni, hiszen ismert az az urasági irat, amely 1835. szeptember 24-i keltezéssel engedélyezte, hogy a növekedő kanizsai népesség számára a „*zsidó templom mögötti*” 14651 négyszögölnyi földet házhelynek kiosszák, kivéve azokat a telkeket, amelyek a zsidó közösség kórházának szolgáltak.¹⁶² Az így kimért telkeket különböző társadalmi csoportokból való személyek, így például iparosok, értelmiségiek, boltosok, kereskedők, ügyvédek, nemesek, földbirtokosok, vagy egyszerűen csak tradicionálisan lakóknak nevezett elemek vásárolták fel. Amikor a földesúri határozat született, akkor még nem volt érvényben az ingatlanszerzés szabadságát megadó 1840. évi törvény, amely már engedte a zsidóság földvásárlását is; így nem véletlen, hogy a törvény eredményeként az 1840-es években már izraelita családok is vásároltak telkeket ezen a déli területen. Mivel más utcákból nem maradt fenn az ingatlanforgalomra vonatkozó részletes adattömeg, mindenképpen érdemes bemutatnunk a változásokat.

Az 1840-es években relatíve nagy kereslet volt az újonnan kimért telkekre. Sajnos a legtöbb esetben nem áll rendelkezésünkre pontos kimutatás a telkek nagyságáról, így azt nem tudjuk megítélni, hogy a különböző méretű telkek eladása és a vevők társadalmi és anyagi helyzete között milyen kapcsolat létezik. Néhány esetből az látszik, hogy a városban élő nemesek, uradalmi alkalmazottak viszonylag alacsony összegért jutottak jelentős méretű telkekhez. Kiemelkedik a sorból Svastics János táblabíró (régii zalai és somogyi nemesi család tagjáról van szó), aki a földmérői besorolás szerint a 15, 16. és a 17. számú szomszédos telkeket vásárolta meg viszonylag alacsony áron. Az 1854-ből való városi házszámlista¹⁶³ és az 1864. évi kataszteri térkép¹⁶⁴ alapján azt is tudjuk, hogy a Gábor utca északi részén ekkor szerezte meg a két egymás mellett lévő telket a két Vajdits, a szabó és a könyvárus. Természetesen Vajdits szabónak a Fő utcán volt a boltja és a műhelye. Így minden bizonnyal a Gábor utcában a lakását építette fel az egyre nagyobb kisüzemet működtető szabómester, aki 1847-ben már 6 alkalmazottal dolgozott. Vele szomszédos a vasáros Hauser-telek, amely a Fülöp és a Gábor utca sarkán helyezkedett el. Érdekességképpen emeljük ki, hogy a zsinagóga mögötti területen Kaan Károly ügyvéd is vásárolt két kisebb telket.

¹⁶² MOL. P 1330. 1. N.78. 1835. szeptember 24.

¹⁶³ ZML. NVL. 5. „*A nagy kanizsai Theodorovits György kerületében létező közmunkára kötelezett lakosok összeírása 853/4. közigazgatási évre*”.

¹⁶⁴ ZML. Térképtár. Nagykanizsa, 1864. évi kataszteri felvétel. A másolat: TGyM. 83.79.3.

A térképen feltűnő, hogy a városrészek a belső utcák létrehozása révén egyre inkább négyszögesedtek. Egy ilyen sajátos négyszöget alkotott a Piarctér – Fő út északi oldala – Kereszt utca – Külsőtelki utca. Ennek az egységnek már mind a négy oldala teljesen beépült, s ezzel lehetőség nyílt arra is, hogy a továbbiakban a négyzet belső részét is telkesítsék. Egy másik négyszöget jelentett a Récsei utca – Külsőtelki utca – Hunyadi út – Eötvös tér, amely ekkorra szintén teljesen beépült. S akkor még azt is hozzá kell tennünk, hogy több térjellegű helye is formálódott a városnak. Ilyen volt az Eötvös tér, ahol az 1840-es években több épület is megjelent. Ehhez mindjárt hozzá kell tennünk, hogy Kanizsán az országutak találkozásai általában öblösödő, háromszög alakú tereket eredményeztek, ahol előbb-utóbb elszórt épületek jelentek meg; az Eötvös tér körül is ezt látjuk. A délről bejövő Szentgyörgyvári út szélesedését nevezték Tizenhárom városnak, ennek a déli részén már voltak épületek. A mai Eötvös tér északi részén is épületek jelentek meg, egészen a Pécsi és Pesti út találkozásáig, de a tér uralkodó épülete egyértelműen a régi piarista kollégium épülete maradt. A tértől nyugatra egyre fontosabbá vált a Felsővárosi templom melletti Deák tér környéke, amely már piaci helyet is jelentett. Az Eötvös tér déli részén a földesúrnak gabonatarháza volt, ott volt a Sas vendégfogadó is stb.¹⁶⁵ Ennek következtében a korábban foghíjas telkekkel rendelkező város lassan megtelt, a belül való telkesítés már komoly nehézségekbe ütközött, helyette inkább kifelé kellett növelni a város lakótelkeit.

A kiskanizsai városrészben is jelentős változásokat regisztrálhatunk a 19. század közepére. Az egyik szembetűnő vonás, hogy szaporodtak az utcák, a térképről mintegy 15–16 önálló utca vonala olvasható le. A másik változás a besűrűsödés; egyre tömöttebbé vált a városrésznek az északi és a déli egysége, egyre kevesebb szabad tér maradt meg a telkek között. Harmadrészt kell kiemelnünk, hogy egy-két irányban itt is megnyúltak az utcák, így például a dél felé vivő Bajcsai út, valamint a nyugat felé haladó Varasdi út egyértelműen növekszik a korábbi állapotokhoz képest. S végül arra is utalni kell, hogy a fundusok száma is jócskán megszorodott a kisebbik városrészben: az 1773. évi 200 fundussal szemben 1837-ben már 440 telket írhattak össze a városi adószedők; Nagykanizsán ugyanebben az intervallumban alatt 382-ről 653-ra szaporodott a telkek száma, vagyis a kiskanizsai részen a telkek szaporodása gyorsabb volt, mint a nagykanizsai oldalon. Kiskanizsát még a 19. század közepén is csak egy „köldökzsinór” fűzte a nagyobb városrészhez, a kövezett Varasdi út kivételével más útvonala nem volt a piac felé. A berek lecsapolása ugyan közelebb vitte a településrészt

¹⁶⁵ ZML. Térképtár. Nagykanizsa, 1864. évi kataszteri felvétel. A másolat: TGYM. 83.79.3.

Nagykanizsához, ám a távolság nagy része még megmaradt. A távolság, az eltérő agráriusabb gazdasági szerkezet, valamint a nyugati irányban való területi terjeszkedés világosan megkülönböztette Kiskanizsát a keleti városrésztől. Kiskanizsának nem voltak komolyabb intézményei, a lakosság döntő része továbbra is mezőgazdasággal foglalkozott.

3.2. Az uraság városi ingatlanjai a 19. század közepén

Batthyány Fülöp herceg kanizsai uradalmában a korábbiaktól eltérő birtokpolitika bontakozott ki a reformkortól kezdve. Az irányítás valószínűleg felismerte, hogy a berekből sokat nem lehet nyerni, s a városiakkal való állandó jogi csatározások sem hoznak sokat a konyhára, ezért megváltozott az urasági politika. Ennek oka lehetett az is, hogy már a magyarországi földesurak is megérezhették, hogy a nyugat-európai polgárosodási folyamatok előbb-utóbb megállíthatatlanul országunkban is végbemennek. Nem véletlen ezen a vidéken a földesuraknak az a törekvése, miszerint egyre inkább a termelékenység emelése és a jövedelemtermelés irányába próbálták fordítani gazdálkodásukat. A mezővárosokkal való rendelkezés ugyanakkor különleges lehetőségeket rejtett, hiszen földjük továbbra is urasági jellegű föld volt, ugyanakkor a városi népesség gazdagodása, jövedelemtermelő képességének javulása az uraság számára is hosszú távú előnyöket adhatott. Kanizsa esetében ez azt jelentette egyrészt, hogy a herceg igyekezett minél több megadóztatható embert letelepíteni városi földjein, sok földet méretett ki és adott el, másrészt pedig – felismerve a föld értékének növekedését – megpróbált a városiaktól jó helyen lévő, értékes ingatlanokat megvenni, s ezzel a városban továbbra is vezető helyet biztosítani magának. Mindez persze kényszer is volt, nemcsak felismerés, hiszen a szaporodó városiak már az 1788–1810 között zajló berekvitában megmutatták erejüket, azóta pedig csaknem megduplázódott a város lélekszáma, s egy 9–10 ezer fős városi népességgel szemben egyre nehezebb lett volna erőszakos földesúri érdekérvényesítést elérnie.

Milyen épületek voltak a földesúr birtokában? A kérdés megválaszolásához két forráscsoportot tudunk megjelölni. Egyrészt a herceg Batthyány-családi levéltár illetve a városi levéltár iratai között az 1830–40-es évekre vonatkozóan megmaradt egy csomó bérleti szerződés, amelyek világosan bizonyítják, hogy urasági épületeket adtak bérbe.¹⁶⁶ Másrészt az 1850-es évekből is maradtak meg a földesúri épületekről olyan kimutatások (árenda-

¹⁶⁶ MOL. P 1322. 70. N.89–96.sz.; illetve: ZML. NVL. 3. Árendaszerződések, 1846–49. Ezek közül az 1849. évi szerződéseket tartalmazó összefoglaló táblázatot a kereskedelem-történeti fejezetben már bemutattuk.

szerződések), amelyek formájuknál és tartalmuknál fogva a negyvenes éveket mintázták, s amelyekből a korábbi épületeket is könnyűszerrel azonosítani lehet¹⁶⁷

Mivel Batthyány herceg soha nem lakott Kanizsán, így az ún. „hercegi vár”, vagyis a kastély továbbra is tisztartói lakásként szolgált. Ez abban a korban – ismerve különböző arisztokraták szokásait, tevékenységét – azt jelentette, hogy évről évre kisebb-nagyobb összegeket fordítottak ugyan az épületre, az amortizációs problémákat megoldották, de nagyobb kiadásokba nem verték magukat a jószágkormányzók. A 19. század közepén a kastély formáját tekintve ugyanolyan volt, mint a korábbi időszakban. Alapvetően L-alakú épület volt, utcafrontján 22, az udvar felé pedig 23 öl hosszúságú, mindkét oldala 7 öl szélességű volt. A földszinten 17 szoba volt, 2 kamra, 3 konyha, az udvaron volt egy kút, 1 pince, valamint volt benne 5 bolt, amelyet árendába adtak. Maga az épület „*téglából, cseréppel földve*” épült. A források s az 1860-as évekből megmaradt, Fő utat ábrázoló képek szerint is emeletes épület volt a kastély: ezen az emeleten adataink szerint 8 ölnyi hosszúságban és 6 öl szélességben 11 szoba és 1 konyha helyezkedett el. Hogy mégiscsak hercegi épületről van szó, azt az is mutatja, hogy az udvaron volt egy nagyméretű, 23 öl hosszúságú istálló, amelyet közvetlenül az udvari szárnyhoz ragasztottak hozzá, valamint volt még az udvaron 2 szín, ahol a kocsikat, eszközöket tarthatták, ezen kívül még 2 pincét is említ forrásunk. A kastély berendezéséről forrásaink nem tudnak. A földesúrnak a saját kastélyától való tartós távolmaradását mutatja az épületben kialakított 5 bolt, hiszen aligha gondolhatjuk, hogy a herceg olyan házban szeretett volna lakni, amelyben állandó vásárló-forgalom zajlott.

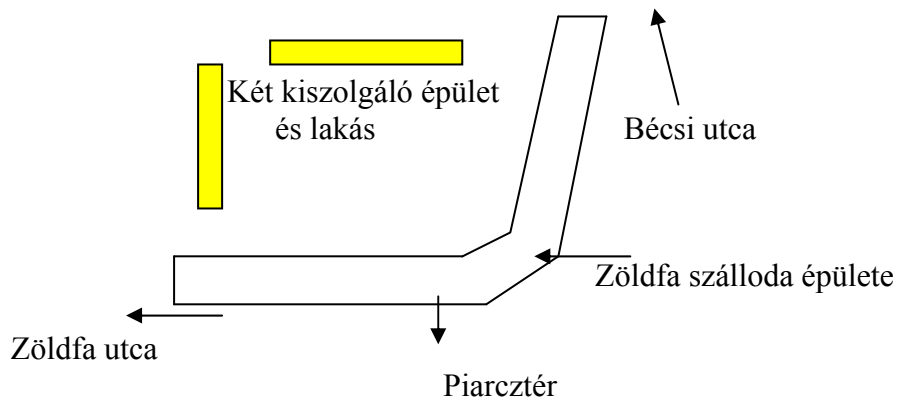
A kastélyhoz hozzáragasztva a 2. házszám alatt helyezkedett el a Korona vendégfogadó.¹⁶⁸ Az 1840-es évek végén a vendégfogadót a korábbi bérlő, Gobra János özvegye bérelte ki, amiért évi 1000 ezüstforintot fizetett a földesúrnak. Ennek az épületnek szintén több szárnya volt, közülük az utcai részen 21 ölnyi hosszúságú, míg az udvari részeken egy 12 és egy 3 öl hosszú résszel rendelkezett (érdekes, hogy az 1864. évi térképen ezek a szárnyak már nem látszanak). Az emeletet is vendégfogadónak hasznosították, a leírások szerint az emelet 20 öl hosszúságú volt. Egy 1846-ból származó iratból tudjuk, hogy a Korona vendégfogadó „*mely földszinti, s az emelet-*

¹⁶⁷ MOL. P 1322. 100. Az 1850-es évekről megmaradt év nélküli épületleltár adatai alapján mutatjuk be a földesúri házakat.

¹⁶⁸ Biztosan nem véletlen, s valószínűleg a tulajdonos politikai beállítottságát is jelzi, hogy mind Kanizsán, mind Körmenten a központi épületben lévő vendégfogadót Koronának hívták, s „véletlenül” mindkét helyen a legnagyobb szállodát Zöldfának nevezték. (Körmentre lásd: Topographiai összeírás, 1840.)

ben 12 szobából, kávéházzá fordított teremből, konyhából, kamrából, pinczéből, Kocsiállásból, 3 nagy lóistállóból és Konyha kertből áll”. A Zöldfa szálló felújítása előtt a Korona volt a város lelegelőbb fogadója, itt voltak a nagyobb termek. Az 1850-es évekből származó adatok szerint a Korona udvarán volt még fészer, magtár és műhely, nem is beszélve az udvari kútról és a pincéről. Az idézetben szereplő „kávéház” biliárdszobából és kávézórészből állt, előre jelezve a pár évtizeddel későbbi városi szokások számos elemét.¹⁶⁹

A vendégfogadók sorát folytatva ki kell emelnünk, hogy az 1840-es évekre a Piarctér és a Bécsi utca találkozásánál lévő Zöldfa vendégfogadó (más megnevezések szerint szálloda) jelentős költségráfordítással átalakították, amivel az a század közepére a város és a régió legelegánsabb s legnagyobb befogadóképességű épületévé vált. 1846-ban Blümlein Fridrik évi 1400 forintért bérelte ki, ez volt a legnagyobb bérleti díjtétel ekkor a városban.

A rajzon is látható, hogy az átépítés során a Piarctérre nyíló homlokzati oldalt ferdén levágták, s ezzel nyerte el máig meglévő formáját az épület. A Zöldfa az átépítés során emeletet kapott, s ezen az emeleten kapott helyet az a nagyterem, ahol a reformkor nevezetes báljait és társadalmi összejöveteleit tartották. Itt rendezték a Védegylet 700 fős bálját¹⁷⁰ is (lásd a kereskedelmi fejezetet). A Zöldfában nevezetes emberek is laktak, említsük meg közülük Csány Lászlót. Az épület déli része 20 öl, a homlokzati része 10 öl, míg a keleti része 19 öl hosszúságú volt. A szállóban 37 szoba volt, 1 nagy kamra,

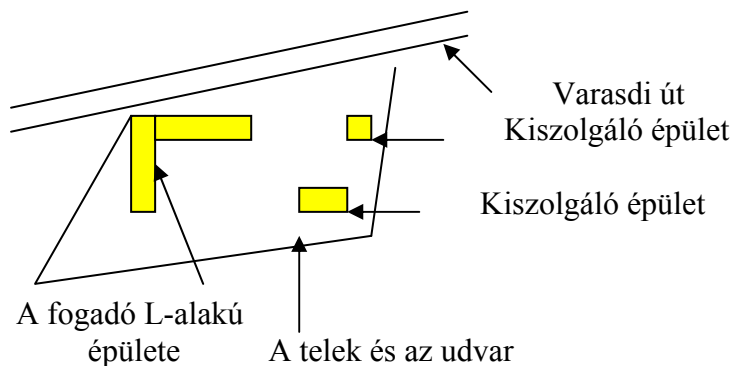
¹⁶⁹ Ha a korabeli reformkori városrajzokra nézünk, akkor azt látjuk, hogy jelentősebb település már nem lehetett meg kávézó nélkül, így volt Kanizsán, Zalaegerszegen, Szombathelyen, Körmenen, Kaposváron és Pécsen is. Lásd: Antalfy, 1982. leírásait; illetve Körmenre: MOL. P 1322. 69. N.408.

¹⁷⁰ Pesti Hírlap, 1845. február 27.

3 konyha, az udvaron 1 kút, 1 pince és 1 verem helyezkedett el. Az épület téglából épült, ugyanakkor cseréppel volt fedve. A helyiségek között volt 3 terem is, amelyeket – vélhetően a kor divatjának megfelelően – egybe lehetett nyitni. Hátról az udvarban volt egy 22 öl hosszúságú és 4 öl szélességű istálló is, valamint 1 kocsiszín, 1 fészter és 1 magtár. Kapcsolódott a vendéglőhöz néhány bérbeadható helyiség is, így például a nyugati oldalon egy olyan „*helyiség, amit a fogadósnak a borok kitöltésére*” engedtek át, s ahol 800 akó bort lehetett tárolni, s volt ott egy pince is, amit 40 forintért adtak bérbé a kiskanizsai vendégfogadót árendáló Nagy Ferencnek. Volt még egy kisebb pince is a Zöldfa épületének nyugati oldalában, amely 20 forint éves bérleti díjat hozott a földesúrnak.

Az uraságnak a 18. században épült kisebb vendégfogadói is meg voltak még a reformkorban, sőt még szaporodtak is. A keletről érkező idegen a Pécsi út északi oldalán a 355. házzal jelölt *Ökör vendégfogadót* találta meg először, ami jóval a Sas fogadó előtt helyezkedett el. Az Ökör fogadó négyszög formájú épület volt, amelynek az utcai homlokzata 6, a három udvari oldala pedig 10, 10 és 26 ölnyi hosszúságra nyúlt. Nem volt nagy fogadó, 4 szoba, 1 konyha, 1 pince, két istálló, ólak, egy fészter és egy magtár kapcsolódott hozzá. Épülete téglából készült, a teteje azonban a régies modell szerint zsúppal volt fedve. Az Ökör fogadó volt a kanizsai legkisebb fogadó, elhelyezkedése a legkevésbé frekventált, hiszen csupán a somogyi vidékek felől érkezőket fogadhatta. Bérelője az 1840-es években Gáspár Ferenc volt, aki bérleti díjként 140 forintot fizetett a földesúrnak. A Pécsi úton beljebb a város irányába a Szentgyörgyvári és a Pécsi utca találkozásánál a 400. házzal jelölt *Sas vendégfogadót* találjuk a 19. század közepén. Ez már központibb helyen volt, hiszen három irányból érkezők kaphattak szállást benne. Bérelője a régi kanizsai családból származó Czelczer János volt, aki évi 300 forintot fizetett a vendégfogadó használatáért. Az Ökörnél jobb karban lévő, téglából épített és már cseréppel fedett épület volt. A földszintes épület 13 öl hosszúságú utcafronti résszel rendelkezett, udvari szárnyai 10 és 7 öl hosszúságúak voltak; 5 szoba, 1 kamra, 2 konyha volt benne, továbbá tartozott hozzá 1 kút, 1 pince és 4 istálló.

A város nyugati kezdeténél, a déli oldalon, a Varasdi út mentén a Kisnémet utcai elágazásnál találjuk a Bárány vendégfogadót. Téglából készült, cseréppel fedett épület volt.

A Bárány fogadó az utca felől 13 öl hosszúságú és 5 öl szélességű, 6 szobás, 2 kamrás, 2 konyhás épület volt, amelyhez 2 istálló, 1 pince és 1 akol tartozott. Mivel a fogadó neve egyértelműen a juhtartásra utal, s az udvaron egy birkaaklot is találunk, így a birkatartásból azt feltételezhetjük, hogy speciálisan az ezzel kapcsolatos ételfajták elkészítésére vállalkozhatott a fogadós (a többi vendégfogadónál csak istállóval, avagy sertésóllal találkozhattunk). Volt még az udvaron fészker és egy magtár is. (Annyit még meg kell jegyeznünk, hogy a 3 utóbb említett vendégfogadót a város majd a 20. század elején megveszi; vagyis jó 150 évig látták el funkcióikat.)

Ha a vendégfogadókról szóló adatainkat összesítjük, s a szobák számából próbálunk következtetni a városban való megszállás lehetőségéről, akkor azt gondolhatjuk, hogy 3–4 ágyas szobák (a néprajzi irodalom ezt megerősíti) révén összesen mintegy 300–350 embert tudtak elhelyezni a nagykanizsai földesúri vendégfogadóknál. Ehhez még hozzá kell vennünk az 1840-es évek második felében a Nagy Ferenc által évi 740 forintért bérelt kiskanizsai vendégfogadót, amellyel együtt mintegy 400-ra növekedhetett a szálláslehetőség Kanizsa városában.

A vendégfogadókön kívül volt még más kiárendálható épülete is a földesúrnak. A jövedelmeket illetően ezek közül kiemelkedett a Piarczteret délről lezáró monumentális épület, a „*Piarczi nagy épület*”, közismert néven a Vasemberház. A telek, amelyre a Vasemberház épült, négyszög alakú volt, így az L-alakú épület mögötti területen is különböző kisebb épületek jöttek még létre. A Fő utcai oldala 41 öl hosszúságú volt, míg a dél felé forduló része 31 ölnyi. Összesen 42 szoba, 7 kamra, 9 konyha volt benne, s tartozott még hozzá 2 kút, 1 pince, 17 bolt, 2 műhely, 1 raktárépület, amely 3 szobából állott, valamint 4 darab egyéb kiszolgáló helyiség, s egy jégverem. Az épület cseréppel volt fedve, anyaga téglából volt. A század elején átépített emeletes épület alsó szintjén szinte kivétel nélkül boltok helyezkedtek el; forrásaink mindegyike megegyezik a boltok számát illetően a 17-es

számban. Az egyik szerződésből az is kiderül, hogy a kanizsai két kávéház-ból az egyik ebben az épületben működött, ám az 1840-es években elköltözött innen. A legkülönfélébb boltok működtek a Vasemberházban. Kiemelhetjük ezek közül a későbbi elnevezés miatt is fontos Weiser János vasárus boltját; két helyiségért összesen évi 280 forintot fizetett a földesúrnak. Schertz Leopold három helyiséget is bérelt az uraságtól. Érdekességképpen említjük meg, hogy itt volt Brandmayer Antal órásmesternek is egy boltja, amely a táblázatunk adatai szerint vélhetően már Rott Antal órás kezébe mehetett át. A bérlők szinte mind izraeliták voltak, ugyanakkor a Zsidó Közösség még külön is kibérelte az egyik lakást, amelyhez egy kis mészárszék is hozzátartozott. Csupa neves kereskedő tűnik fel, hiszen volt itt boltja a Velisch, a Löwinger, az Ebenspanger, a Veiser, a Weiss-családnak is. S végül említsük meg, hogy volt a házon belül egy „vendégfogadó” is, amely valószínűleg inkább egy korcsma avagy étterem jellegű hely lehetett, ezért Kitzelberger Ferenc bérlő évi 500 forintot fizetett. A bérleti díjak együttesen már tekintélyes összeget tettek ki: a „*Piarcsi nagy ház*”-ból az uraságnak az 1840-es évek második felében évente 2600 pengőforint jövedelme volt.¹⁷¹

Herceg Batthyány Fülöp földesúr tudatosan nemcsak telket adott el, hanem vett és cserélt is épületeket. Hadd tegyük mindjárt hozzá, hogy a reformkort jellemző erőteljes gazdasági fejlődés a magyar társadalom egy szűk szeletén belül kiváltotta a telekspekulációs hajlamot. Az egész országban, de különösen a jelentősebb piacközpontokban lehetett érezni, hogy emelkedik a föld ára, a városi telek egyre értékesebbé vált, vagyis aki ingatlannal rendelkezik, hosszú távú, jó befektetést hajt végre. Arisztokratától városi polgárig mindenki szeretett volna olcsón jó fekvésű városi ingatlant szerezni. (Példának hadd legyen elég Széchenyi István pesti telekvásárlásaira és spekulációjára, avagy a kortárs Jókai Mór regényében szereplő Köcserepi tevékenységére gondolni.) A jobbágyfelszabadítás kérdése a levegőben volt, az országgyűléseken állandó téma volt az úrbériség problémája, így nem véletlen, hogy egy mezővárosban az 1840-es évek második felében a földesúr egyre több tiszta tulajdonú épületet akart szerezni. Ennek megfelelően Batthyány herceg néhány év alatt négy jelentősebb házat is megvásárolt korábbi tulajdonosától.

Az egyik legjelentősebb urasági vásárlás a Spánier-féle ház megszerzése volt.¹⁷² Spánier szivargyárosnak és kereskedőnek több épülete és vélhetően hosszú távú gazdasági tervei is voltak az 1840-es években, bár nem volt már fiatal ember. Az övé volt az a ház, amely – több más hasonlóval együtt – a

¹⁷¹ Kaposi, 2009. 346. p.

¹⁷² ZML. NVL. 3. Árendaszerződések, 1846–49. Spánier-féle contractus.

Piarcztéren, a régi földszintes csoportház tömb keleti oldalán helyezkedett el. Spánier Ferdinánd 1835-ben szerezte meg a Piarcztér középső részén lévő ún. kolompár házat. Az emeletes épületet sok évtizeden a vagyonos embernek számító Klein József kolompár birtokolta, akinek halála után licitre bocsátották az épületet, s azt a legtöbbet ígérő Spánier kereskedő vette meg. Nem akármekkora summát fizetett érte, a ház értéke 12 233 pengőforint volt, a vásárlásról a városi tanács ki is adta a bizonyáglevelét.¹⁷³ Ezt a házat szerezte meg a herceg. Mielőtt belemerülnénk az adásvétel tárgyába, hadd szóljunk ezekről a házakról néhány szót, ugyanis a szakirodalomban is számos ellentmondásra bukkantunk. Ha az 1864. évi kataszteri térképre pillantunk, akkor a térnek ezen a részén három épületet láthatunk. Van itt két hosszúkás alakú ház, amelyek nagyjából északnyugati tájolással épültek, minden bizonnyal ezek voltak a korábbi sótiszi lakások, amelyeknek pontos funkcióját nem tudjuk, mindenesetre tény, hogy olyan lakói, akik az uradalmi összeírásokba, névsorokba bekerülhettek volna, nem voltak. Valamikor a reformkorban a sóhivataltól ezek a házak a földesúrhoz kerültek, aki aztán eladta őket, most azonban érdemes volt visszaszereznie. A nyugati oldalon lévő csoportház déli csücskével egy vonalban helyezkedett el egy másik épület, amely a századforduló fotói szerint egy kelet-nyugat irányú emeletes épület volt. Korábban írtuk már, hogy ez annak az épületnek az utóda, amit az 1822. évi térkép még a kolompár házaként jelöl. Az 1857. évi katonai térképfelvétel vonalai nagyjából megegyeznek az 1864-ből való kataszteri térkép vonalaival.

Maga a házhelyterület, ahová a csoportházak felépültek, alapformáját tekintve egy koporsóhoz hasonlít. A funduson öt telket alakítottak ki, ahol a telkek szélén, vagyis az utcák felőli oldalon voltak a házak, míg a házakon belül szűk udvarok helyezkedtek el. A Spánier-féle ház egy több részből összeálló, alapvetően sokoldalú, de mindkét piaccal érintkező épületegyüttes volt, vagyis gazdasági előnyei óriásiak voltak, hiszen jól látható és megközelíthető boltokat lehetett benne létesíteni. A szerződés is kiemeli ezt a tényt, amikor azt írja, hogy figyelembe vették az ár megállapításánál „...ezen ház két oldalának, a nagy piarczon, a harmadiknak pedig az oda vezető Fő utcán való jó fekvését és ebből keletkező, ezen kereskedővárosban várható még kedvezőbb jövőjét, úgy az épületnek jó Karban létét, és uradalmi házzal való tőzomszédságát...”, vagyis a potenciális jövő szempontjából mindenképpen csábító voltát. A herceg által megvett ház emeletes épület volt, déli részén 7, nyugati részén 13 öl hosszúságú. Különböző darabokból épült össze, amit világosan jelez, hogy volt benne egy 3 szobás, ud-

¹⁷³ MOL. P 1322. 181. N.213.

var felől épített rész is. Az alapépületben, vagyis a keleti oldalon volt egy 5 szobás, 1 kamrás, 2 konyhás, és az ehhez tartozó 1 istállós rész, az előbb említett 3 szobás egységhez pedig 1 kamra, 2 pince és 1 ól tartozott hozzá. A 19. század közepén keletkezett leírásunk kiemeli, hogy téglából épült és cseréppel fedték. Ezt az épületegyüttest szerezte meg a herceg 1846-ban, mégpedig oly formán, hogy cserébe felajánlott egy ingatlant a Fülöp és az Iván utca sarkán, amely leromlott állapotú épületet tartalmazott, de ez Spániert nem zavarta, mivel számára az új telek „*nagyobb szerű szivar gyár felállítására és dohányraktárok elhelyeztetésére, nagyobb területénél fogva igen kényelmes*” lesz. Persze Spánier számára ösztönző lehetett, hogy felülfizetesként kapott még 14 700 forintot is a hercegtől, amelyből ipari beruházását elindíthatta.¹⁷⁴ Batthyány herceg a vásárlás után mindjárt bérbe adta három évre a piarcztéri házat, amelyet természetesen Spánier Ferdinánd bérelt ki, évi 800 ezüst forintot fizetve érte. Ebből nyilván az is következik, hogy a földesúr vett magának egy piarcztéri, nagyon jó helyen lévő házat, a bérleti díjból s annak kamatos kamatából befektetése 13–14 év alatt megtérült, sőt a kereskedelem fellendüléséből következően az első három év után lehetősége volt magasabb bérleti díjat is kérni. Ugyanakkor Spánier is nagyon jól járt, hiszen leendő beruházáshoz szerzett egy városi telket, ott maradtatott volt épületében, s tőkéhez jutott, ugyanakkor bérbe adhatta a hercegtől bérelt házban lévő kisebb lakásokat és boltokat, így aztán joggal gyaníthatjuk, hogy az általa beszédethető bérleti díjából nagyjából ki is tudta fizetni a hercegnek járó árendát. Hogy több bolt és lakás is volt az épület-egységben, azt az 1841. évi rovatos összeírás felsorolása is világosan mutatja, miszerint az 1. osztályú háznak minősített épületben két bolt is működött, Wüsztner András által bérelve.

A herceg megvette a régi kanizsai családból származó, kovács foglalkozású Then Györgytől és feleségétől, Kipflig Amáliától is a piarcztéri házat.¹⁷⁵ A későbbi telekkönyvezési számozás szerint ez a térképen 588. számmal sajnos nem jelölt, ám az elhelyezkedéséből következően csakis az 587. telek kettéosztásából keletkező házat jelentheti, amelynek a szerződés szerint is nyugati szomszédja a Zöldfa vendéglő, míg délről a Spánier-féle ház határolta. A fundus összesen 3406 négyszögölnyi, vagyis mai fogalminkkal egy 110 méteres oldalakkal rendelkező négyzetet jelentett. A Then-féle ház két lakásból állt össze, mindegyik 15 öl hosszú, volt, ám az egyik 4, míg a másik 5 öl széles. A keskenyebb épületben 5, míg a szélesebben 6 szoba volt, s mindegyikben megvoltak a kiszolgáló helyiségek, kamrák,

¹⁷⁴ Az eladásra: MOL. P 1322. 116. N.326–336.

¹⁷⁵ MOL. P 1322. 37. Eladási szerződés. Then György-féle contractus 1843.10.1.

konyhák stb. Volt az udvaron kút, verem, pince stb. A Then-féle házak is téglából épültek, s cseréppel fedettek voltak. A földesúr szándéka találkozott az eladóéval, hiszen Then György kovács már 1843-ban felajánlotta a hercegnek a házát, s cserébe a magvaszakadtság miatt a hercegre visszaszállt Szukits-féle házat kérte, amely jóval kisebb volt, mint a sajátja. Ez egyben rávilágít a már megöregedett tulajdonosok házhoz való viszonyára, ugyanis azt írják, hogy a fundus és a ház „...*mely nekünk elgyermekesedett*”, s ráadásul némi adósságot is sikerült már összeszedniük.¹⁷⁶ A herceg kapott az alkalmon, s utasította a tisztartót, hogy „*a tárgyat minden oldalról fontolórra vegye*”.¹⁷⁷ Egy másik irat aztán arról tudósít, hogy a tiszt felbecsülte a Szukits-féle házat is,¹⁷⁸ ám ez sem tántorította el a herceget vásárlási szándékától. A szerződés szerint a vevő 4000 forintot fizetett a házakért, s cserébe feladta a Szukits-féle házat, amelynek értéke csak 420 forint volt.¹⁷⁹ A Then-féle házakban is boltokat lehetett nyitni: az 1853. évi összeírás szerint az akkorra uradalminak számító házakban 3 kereskedő bérelt boltot. Mindez együttesen azt jelenti, hogy az 1840-es évek vége felé már csak a nyugati oldalon lévő Nöthig-féle fundus és ház volt az épületcsoportban, amely nem volt még az uraság kezében, ám az sem sokáig. (Nöthig tanácsos volt az 1840-es évek közepén a városban.). A végeredményt tekintve Batthyány herceg teljes egészében megszerezte a csoportházakat, amelyeket aztán bérbe adott.¹⁸⁰

A Piarctér közepe mellett a tér alsó része is fontos volt a hercegnek. Említettük már, hogy a Fő út mentén a kastélytól a Piarctérig húzódó 200 méteren a földesúr építményei voltak túlnyomó többségben, egészen a sarkon ferdén álló – a már korábban bemutatott – Chinorányi-féle házig. Az 1840-es évek elején Chinorány József meghalt, s jelentős adósságot hagyott maga után, amit az özvegynek és a két férfi örökösnek, Boldizsárnak és Antalnak kellett valahogyan kezelni. Özvegy Chinorány Józsefné még 1843-ban felajánlotta a két egymás mellett lévő épületet a hercegnek, hogy vegye

¹⁷⁶ Ugyanott.

¹⁷⁷ MOL. P 1330. 1. 1843. N.90.

¹⁷⁸ MOL. P 1330. 1. 1843. N.103.

¹⁷⁹ MOL. P 1322. 116. N.328–336.

¹⁸⁰ A csoportházak komoly bevételi forrása volt a földesúrnak, ám a 19. század vége felé már egyáltalán nem tetszett a düledező épületcsoport a város lakosságának. Az épületeket elhanyagolták, a városi képviselők „*városunk fő patkányfészke*” elnevezéssel emlegették. Sokáig nem tudtak mit tenni az épületcsoporttal, végül is 1906 után sikerült megvásárolni a hercegtől, s 1913-ban a város lebontatta. Lásd: Kanizsai Enciklopédia, 1999. 55. p.

meg, de az akkor még nem mutatott nagy ingerenciát erre.¹⁸¹ Az adósság azonban szaporodott, s a família ellen csődeljárás indult.

A Chinorányak fundusa és épülete két házrészből állott össze, amelyek korábban minden bizonnyal egynek épültek, ám az idők során azt megosztották. Az épületen sokat javítottak, amit Nagykanizsa város 1844. augusztus 24-én kiadott testimoniálisa is bizonyít: „...ezen város kebelében Popovics Sándor és Chinorány Antal között helyezkedett néhai Chinorány József Tábla Bíró Úr 1839. és 1840-es években részint varasdi, részint kanizsai Mester emberek által építtette”.¹⁸² Egy másik irat szerint a vagyontörés egyik oka az lehetett, hogy Chinorány Boldizsártól örökölték a házat, ám sok volt az osztályos örökös, vagyis a ház megvásárlásához sok pénzt kellett felvenni kölcsönként, így még mezei földjeiket is el kellett adniuk Horváth Eduárdnak és feleségének, a Kanizsa melletti területen birtokos Inkey Karolinának. A pénz a ház kiváltásához kellett, ugyanakkor azért tették mindezt, mert „...tapasztalván ott a kereskedés virágzása mellett épületeinknek időre időre emelkedő jövedelmét”.¹⁸³ Ennek pedig az a magyarázata, hogy az épület alsó részén boltok működtek (mind a nyugati, mind a keleti oldalon), míg fent lakásokat alakítottak ki.

A két házrészből az volt a nagyobb, amely közvetlenül a kastély szomszédságában állt. Ez a ház 15 öl hosszú és 7 öl széles volt, összesen 12 szobából és 2 kamrából állt, míg az udvaron 1 kút, az épület alsó szintjén pedig boltok voltak (ne felejtjük el, hogy emeletes épületről van szó). Az 1845. évi csődeljárás során felvett lista szerint ebben házban 8 kereskedő bérelt boltot, köztük a város gazdasági elítjébe tartozó Kirschner-, Blau- és a Theodorovics-família tagjai is ott voltak. A boltok mellett ott volt még maga a 8 szobás Chinorány-féle lakás, 2 árnyékszékkel és 1 kemencével is rendelkező konyhával. Ez volt az az épületrész, amit önmagában a postamester házának neveztek. Ezt a nagyobb házrész 1845. szeptember 22-én vette meg a herceg Chinorány Boldizsártól és feleségétől, Nikolári Annától 29 400 forintért, a vásárolt épület a hitbizomány vagyontárgyai közé tartozott.¹⁸⁴

A kisebbik házrész Chinorány Antalhoz tartozott 1845-ben, ebben öten béreltek boltot, köztük a Kirschner-, a Weiss- és az Ellenberger-család tagjai is, míg az udvaron álló istállót Szukits Salamon árendálta ki.¹⁸⁵ Az Antal-

¹⁸¹ MOL. P 1330. 1. 1843. N.105.

¹⁸² ZML. IV. 14/i. Fasc. 2. N.35.

¹⁸³ Ugyanott.

¹⁸⁴ MOL. P 1322. 116. N.326–336.

¹⁸⁵ ZML. NVL. 3. Árendaszerződések, 1846–49. A Chinorány-féle házakkal kapcsolatos contractusok.

féle ház 11 öl hosszú és 3 öl széles, vagyis egy keskenyebb formájú ház volt, 5 szobával, s tartozott hozzá egy istálló is. Az 1840-es évek közepére a család elveszítette a Fő utcában lévő épületének egy részét, így az akkor már három részre tagolódott. Az Antal-féle házrész a hitbizományi leltár szerint az előzővel egy időben vásárolta meg Batthyány Fülöp, mégpedig 10 500 forintért.¹⁸⁶ Az épületegység maradék része árverésen Domanitzky Therézia középbirtokosi nemesi családból származó asszonysághoz került.¹⁸⁷ Azt azonban még ki kell emelnünk, hogy ezzel a Chinorány-család tagjainak maradt még földje, hiszen ez csak a Fő utcában lévő ingatlant érintette, ugyanakkor tudjuk azt, hogy más telke is volt a családnak, így például ismerjük az azt 1835. évi szerződést, amelyben Boldizsár 244 négyszögöl földet vett a földesúrtól,¹⁸⁸ s a későbbi, 1864. évi kataszteri felmérés térképein is találtunk olyan külső mezőt, amelyet a család neve alatt írtak össze.

3.3. Változások a városi lakosság által bírt ingatlanokban

Az 1830–40-es évek adóösszeírásai alapján megvizsgálhatjuk a városban lakó nem nemesek háztulajdonosait és a házak használóit. Az már ránézésből is látszik, hogy a nem-nemesi társadalom igen rétegzett, nagyon sok foglalkozást folytató heterogén tömeg volt a 19. század közepén. Az 1841/42. évre maradt meg az utolsó olyan rovatos összeírás, amikor ugyanabban az évben mind a két városrész adatait felvették.¹⁸⁹ Ezek szerint a két Kanizsán összesen 1493 adózó élt 1146 házban, vagyis az adózók 25%-a nem rendelkezett házzal. Érdekes, hogy a 353 diplomás, kézműves és kereskedő közül csak 229 volt háztulajdonos, vagyis e foglalkozási csoport tagjainak 35%-a bérlakásban lakott. Ez a csoport kisebb földekkel rendelkezett, mint a hagyományos társadalmi rétegek, viszont a Kanizsán élő 390 szolgából és szolgálóból 298 a kereskedők, kézművesek és diplomások szolgálatában állt.

A forradalom évére csak a nagyobbik városrész adatai maradtak fenn. Az 1847–48. évre felvett adatok alapján Nagykanizsán 736 fundus volt, s ez az 1841-es 678 fundushoz képest 8%-os gyarapodást jelent, tehát továbbra is dinamikus szaporodást figyelhetünk meg ezen a téren is.¹⁹⁰ A rovatos összeírás sajátosságaiból is következik, hogy – mint azt már korábban is láthattuk – az egy sorszámmal jelölt funduson akár több ház vagy házrész is

¹⁸⁶ MOL. P 1322. 116. N.326–336.

¹⁸⁷ Ugyanott.

¹⁸⁸ ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv. 1835. Chinorány 244 négyszögöl földet vett 40 forintért.

¹⁸⁹ ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1841/42.

¹⁹⁰ Ugyanott.

lehetett. A sorszámok mögött a fundusszám természetesen egy házat mindig jelent, így azt mondhatjuk, hogy a 736 házból 47 volt az 1. osztályú, 68 darab 2. osztályú, míg 621 ház volt a leggyengébb csoportba sorolható 3. osztályú épület.¹⁹¹ Az 1. osztályú házak döntően a város közepén helyezkedtek el. A házak egy része a helyrajzi számok alapján azonosítható. Nagykanizsa város 1844-ben rendeletet hozott a házak átszámolásáról, illetve egyáltalán a megszámozásáról, s ez a számozási gyakorlat képezte egészen 1873-ig a nyilvántartások alapját is. A városi határozat alapján minden házra ki kellett írni a házszámot. A leírások és a névsorok alapján egyértelmű, hogy kiindulópontnak a kastély épületét vették, az kapta az 1. számot, majd pedig balra a Fő utcán haladtak tovább, így az összes alacsony sorszám a város keleti felét jelentette. A házszámok másik része a 454-es számnál, a Fő utca és a Szentgyörgyvári utca torkolatától kanyarodott vissza, végighaladt a Fő utcán, a déli részeken, majd pedig északra fordult, s a Piarctér keleti felén ért vissza a kastélyhoz. Ezt a sorrendet ugyanúgy, ahogyan korábban az 1773. évi felmérések alapján, itt is bázispontok és későbbi kataszteri iratok alapján állapítottuk meg, de itt már nem volt szükségünk számítógépes támogatásra, hiszen a névsorok végig böngészése már eleve biztos támpontokat adott.

Ha az elit 1. osztályúnak minősített házakat vizsgáljuk, akkor néhány nagyobb tömb rajzolódik ki. A 3., 5., 6–7. számú házak a Fő utca északi részén – a mai Deák téren – helyezkedtek el. Köztük volt Balogh János tisztartó gyermekeire maradt háza; Lováck Ferdinánd gyógyszerész háza, amelynek formáját az 1860–70-es évek fényképei is megőrizték; 6. számmal jelölték a Polgári Egylet által megvett Czenek-féle házat. A Deák tér keleti oldalán a 402–403, 406. számú házak Ollop Lajos kereskedő, Kaan Ferenc ügyvéd és Kaiser Béni kereskedő kezében voltak.

A 442. számmal indul egy hosszú sor, amely az Axenti-háztól kezdve folyamatosan nyugatra halad, ez a Deák tér és a Fő út déli oldalát jelenti. Axenti bőrkereskedő háza után 443. szám alatt a híres sebészorvos és orvostudós, Horschetzky Mór háza található, a 445-ös számtól pedig Lachenbacher József és Schlesinger Herman kereskedő háza következik. A 447. szám alatt még jó 30 évig megőrizte helyét a Németh-féle ház, igaz, jónéhányan béreltek benne boltot. 452–453. szám alatt sorolták be a Zsidó Közösség házait, így a zsinagógát és a rabbinus házat. A 454–455. szám alatt írták össze a Városháza épületét, amelynek keleti részében továbbra is ott élt Gottlieb Mayer családja, bár a nagykereskedő valamikor ezidőtájt

¹⁹¹ Mindjárt jegyezzük meg, hogy a forradalom évének összeírásában a 18 extraserialista családfő, valamint a 40 nemes családfő esetében nem jelölték meg a házakat, ugyanígy nem tüntették fel azt a tucatnyi urasági épületet, amelyeket már bemutattunk korábban.

halhatott meg. Ha átlépünk a Légrádi úton, s megyünk tovább nyugatra a Fő utcán, újabb jó minőségű, s gazdag kereskedők által birtokolt épületek következnek. Emeljük ki ezek közül a Rózenberg, a Danneberg, a Dobrin, a Leszner, a Löwinger, a Mayerhoffer stb. kereskedést, s ezzel már a Zárda utcai kereszteződésnél vagyunk, a kanizsai köznyelv által csak „régiposta” néven nevezett épülettel szemben. Ezzel egyben el is hagytuk a Piarczteret, nem véletlen, hogy hirtelen elfogytak az 1. osztályú épületek, s a Varasdi (Német) úton már csak egy jellegzetesen nagy ingatlanra bukkanunk, mégpedig a város egyik leggazdagabb és legtöbb adót fizető kereskedőjének, Tachauer Salamonnak az épületeire. Neki az 509–510. szám alatt volt egy első és egy másodosztályú minőségű háza is.

Az 1. osztályú házak ezek után már csak a Piarcztér északi és keleti részein találhatóak. A térbe benyúló Magyar utcából érkező nyúlványon található a már korábban emlegetett Strasser-ház, amelyet a forradalom utáni időktől kezdve a veje, S. H. Gutmann birtokolt. Déli szomszédjaként pedig az 574. szám alatt ott volt a Löwy-ház,¹⁹² amely a 19. század elején épült, s belül nagy raktárhelyiségei már akkor is bérraktárként szolgáltak. Tulajdonosa egyébként az a Löwy József volt, aki az 1830-as évek végén az Adria Biztosító Társaság kanizsai ügynöke volt. Az 1. osztályú házak között az Óriás utca kezdeténél ott állt a Löwenstein- és a Lachenbacher-család egy-egy tagjának épülete, lejjebb, a Piarcztér keleti oldalán pedig Benzián Izrael 2 első osztályú háza, valamint még egy Löwenstein-, egy Kaiser- és egy Popovics-féle ház ékeskedett, azt követően már az itt fel nem tüntetett Chinorány-házak után visszaértünk a kastélyhoz. A Popovics-házban az 1847/48. adóévben már 12 boltot rendezhettek be.

1848-ban a 47 darab 1. osztályú házból 30 darab egészen bizonyosan kereskedők kezében volt. Az is elég egyértelmű az előbbi felsorolásból, hogy a legértékesebb házak a gazdag zsidó kereskedők kezében voltak; közülük kiemelkedik a két házzal bíró Tachauer Salamon és Benzián Izrael, valamint Rózenberg Sándor, utóbbi kettőnek 1. osztályú háza mellett volt egy 2. osztályú is. De van az 1. osztályú háztulajdonos kereskedők mellett két ügyvéd, köztük Kaán Ferenc (a családnak több tagja is Kanizsán élt, ebből a családból származott a később híressé vált Kaán Károly), Lováck Ferdinánd gyógyszerész, a Zsidó Közösség és a Városi Közösség is, az 1835-ben alakult Polgári Egylet. Ha az intézményi tulajdonosokat leszámítjuk, akkor az 1. osztályú háztulajdonosok között mintegy 80%-ban kereskedőket találunk, vagyis a századfordulón megindult tendencia a század közepére kiteljesedett.

¹⁹² Kanizsai Enciklopédia, 1999. 200. p.

A folyamat azt jelentette, hogy az 1830–40-es években továbbra is élénk maradt a városlakók közötti ingatlanforgalom. A forgalom növekedését táplálta a továbbra is jelentős beköltözés, hiszen ezekben az évtizedekben is szinte minden foglalkozási csoportban erőteljes betelepedést figyelhetünk meg. A természetes tulajdonosváltások (kihalás, öröklés stb.) mellett jelentős volt a gazdasági csődök következtében kialakult forgalom is, amit a kereskedelmi fejezetekben bemutatandó esetek szépen igazolnak (lásd a Molenda-, a Horváth-és a Pichler-csőd esetét stb.). Ezekbe a folyamatokba néha már a városnak is be kellett avatkoznia. Így például a városbíró Pichler Henrik 1843–44. évi csődje után valamit kezdeni kellett Pichler volt házával, amit ő a várostól bérelt, s ősei használtak már 1773 óta. A csődtömegből a város megvette a Pichler-féle házat, s azt a továbbiakban bérbe adta. Így például tudunk arról, hogy 1850-ben a „*Pichler Henrik Csőd tömegéből megvásárlott házban lévő lakásokat, boltokat, raktárakat, istállót...hátul az udvarban ...soó raktárt, és pajtát*” évi 970 pengőforintért Dobrovits Mihálynak adta bérbe három évre.¹⁹³ De tudunk arról is, hogy a földesúr által a Cziglenicze, illetve a Fülöp utca környékén kimért és eladott telkeket egyes városiak megvettek, s egy-két év múlva továbbadták. Találkoztunk ilyen gyakorlattal az ügyvédi diplomával rendelkező Koch-família esetében, de említhetjük azt is, amikor 1843-ban szentgyörgyi Horváth Imre adta el Lachenbacher Henrik özvegyének, született Wolf Rozáliának azt a telket, amelyet 1842-ben vett meg a hercegtől.¹⁹⁴

Megvizsgáltuk azt is, hogy a Fő utca házai esetében az egyes telkeken megfigyelhető-e valamilyen lakás-, avagy házszaporodás. Az 1847–48. évi rovatos összeírás adatait az 1821-es felméréssel összevetve megállapíthatjuk, hogy érdemi növekedés figyelhető meg. Az Axenti-háztól a Vasemberházig tartó fundusokon szinte alig van olyan telek, ahol ne lenne a tulajdonoson kívül még egy bérlő. A tendencia a későbbiekben is folytatódik, vagyis a jó piaci helyzetben lévő házak esetében szinte általánosnak mondható, hogy a házban vagy a telken lakásokat és boltokat adhatnak bérbe. Ugyanakkor az is tény, hogy sűrűn változtak a bérlők a nagyobb házakban, szinte nincs olyan két egymást követő összeírás, amely az egyes házak esetében ugyanazokat a személyeket sorolná fel, s ez arra utal, hogy a lakók és kereskedők kiválasztásánál vélhetően piaci szempontok döntöttek.

Ha röviden összefoglaljuk a bemutatott fejlődési folyamatot, akkor igen érdekes tendenciákat láthatunk Kanizsa város települési rendszerét más vá-

¹⁹³ ZML. NVL. 3. 1850. évi szerződés.

¹⁹⁴ ZML. BUL. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv. 201. p. 1843. A terület 580 négyszögöldnyi volt.

rosokhoz képest. Nyilvánvalóan az a tény, hogy a várat és a várost lerombolták, s a semmiből kellett a várost létrehozni, nem nagyon teszi összehasonlíthatóvá olyan nagyobb nyugat-dunántúli városokkal, amelyek épen maradtak (pl. Sopron), vagy pedig az egyházi befolyásnak is köszönhetően hamar kialakult a barokkos városmagjuk (lásd Győr városa). A szekuláris változásokat szemlélve a legszembevetőbb az, hogy a 18. század eleji 1500 fős kamarai város népességéből egy több mint 10 ezer fős mezőváros lett. A gyors ütemű népességnövekedés eredményeképpen folyamatosan szaporodott a városban lévő utcák és házak száma is. A 18–19. század fordulójától Kanizsa városlakói egyre inkább a kereskedelmi tevékenység felé fordultak, s ennek megfelelően megindult az infrastrukturális feltételek javítása. A jövedelem-felhalmozás hatására a kereskedők a városközpontban egyre fontosabb pozíciókhoz jutottak, ők laktak a város legelőkelőbb házaiban, befolyásuk erősödése szinte minden téren megfigyelhető. A két városrészt elválasztó mocsár lecsapolása révén Nagy- és Kiskanizsa közelebb kerülhetett egymáshoz, nőttek a városiak által használható területek, szélesedhettek a megélhetést biztosító gazdasági alapok. A földesúri politika is élvezte a kereskedelemorientált átalakulás előnyeit, hiszen a bérletek révén az uraság igen jelentős bevételekhez juthatott. Batthyány Fülöp herceg újabb és újabb területeket engedett át a városiaknak, így az 1830-as évektől már nem volt akadály a város területi terjeszkedésének, újabb és újabb utcákat nyitottak, s a korábbi ötirányú, polipszerű terület egyre inkább négyzetesedett, beépültek a csápok közötti területek.

A 19. század első felében Kanizsa kétszer-háromszor nagyobb város volt, mint Zala megye székhelye, Zalaegerszeg. A reformkor során megfigyelhető intézményesedő bürokratizmus pozitív vonásait ugyanakkor Kanizsa nem érezhette, vagyis nem jöttek létre Kanizsán nagy vármegyei épületek, nem alakult ki honorácior-értelmiségi réteg, nem növelte a város szellemi potenciálját a megyeközpontokra jellemző kulturális fellendülés (márpedig sok helyütt tapasztaltuk ezek pozitív ráhatását a magyarországi városképződésben), hiszen az említett folyamatok inkább Zalaegerszeget gazdagították.¹⁹⁵ Alig volt néhány olyan hivatal és épület Kanizsán, amely vármegyei vagy állami hatáskörben működött volna; ilyen volt például a „Comitatshaus”, a sóhivatal, a kvártélyház, a postaállomás, illetve részben

¹⁹⁵ Zalaegerszegen kívül persze említhetünk más példát is arra, hogy az intézményesedés jelentős városfejlesztő hatással bírt. Hadd utaljunk Tóth Árpád Pozsonyra vonatkozó tanulmányára, amelyben a szerző többek között azt bizonyítja, hogy a diéták színhelyeként szolgáló fővárosban az országgyűlések időtartama alatt igencsak megélénkült az élet, s a tanácskozások idején mintegy 20%-kal megnőtt a lakosság a kereskedelmi és szolgáltatói betelepülés miatt. Lásd: Tóth, 2006. 243. p.

idetartozik a piarista gimnázium, avagy 1845 után a tanítóképző, ám ezek az intézmények nem voltak alkalmasak komoly belső keresletet generálni.

Mivel Kanizsa város oppidum volt, így városi önállósága is korlátozott maradt, adóköteles volt a település lakossága, így a városnak önmagában jelentős jövedelem-felhalmozásra nem volt lehetősége. Ebből következett, hogy elmaradtak a városfejlődést kísérő nagy központi fejlesztési programok, nem épültek jelentős városi tulajdonban lévő házak, közösségi kulturális épületek. Tervek mindig voltak színház létrehozására, könyvtár kialakítására stb.; ám ezek valami miatt mindig megbuktak. A térszerkezet átalakításában a változás döntően magántevékenység eredménye volt. A városvezetés érzekelte, hogy a város jövője a kereskedelmi funkció erősítése és a térbeliség kitágítása lehet, ennek érdekében jelentős erőfeszítéseket tett az utcák állapotának javítására, a vásári tevékenység kiszélesítésére, biztonsági intézkedésekre, a lakosság komfortérzetének növelésre, a berek és a vizek lecsapolásával a terület és az eltartókapacitás növelésére, ellátta az egyre nagyobb lakossággal kapcsolatos igazságszolgáltatási tevékenységet, működtette a városi közigazgatást, azonban a mezővárosi jelleg minden további bővülést korlátozott. A korlátok a rendszerből következtek: az uradalmi alárendeltségből, a hitelhiányos állapotból, a központi (állami) források hiányából stb. A városi beruházásokat pótolhatta volna a földesúr tőkeereje, hiszen potenciális forrása lett volna hozzá, ám az uraság egyre inkább háttérbe vonult: területet engedett át a lakosoknak, s közben élvezte a városi közönségtől nyert s folyamatosan növekedő bevételeit. Épületeket vásárolt ugyan, de hatékonyan nem járult hozzá a város infrastrukturális fejlesztéséhez, s nem tudta pótolni a külső források hiányát.

VI. A mezőváros autonómiájának jogi és gazdasági keretei

Az 1743. évi vásárlás után a Batthyány-korszak alaposan kikezdte a város addigi autonómiáját. Szinte folyamatossá vált a súrlódás az uraság és a városvezetés között, s a város folyamatosan védekező szerepbe kényszerült. A relatíve hatékony Batthyány-adminisztráció megpróbálta beolvasztani a várost a mintegy százezer holdas igazgatási komplexumba, s nem nagyon válogatott az eszközökben, aminek elsődleges oka a tulajdonos részéről felmerülő jövedelemmaximalizálás volt. Ez a szándék a városlakók jogainak csorbításában, az úrbéri szerződések újraformálásában, valamint a földhasználat megszorításában jelentkezett.¹ A dinamikusan növekedő városi népesség földigénye, valamint az árutermelési lehetőségeket egyre jobban kihasználó majorság területéhsége a századfordulón újabb konfliktust eredményezett: a két város közti hatalmas méretű berek lecsapolása és a földek hovatartozása lett a századforduló időszakának nagy kérdése.

Kérdés persze, hogy egy ilyen kapcsolatrendszerben mennyiben volt szabad egy „szabadalmas mezőváros”, s mire terjedt ki autonómiája. A város a belső közigazgatását és gazdálkodását illetően önálló volt, életét maga szervezhette, irányíthatta, viszont tevékenységével el kellett számolnia a földesúrnak, s egyes esetekben a vármegyének és a Helytartótanácsnak is. Ha nem keletkezett konfliktus a városbíró megválasztásából, s ha a város teljesítette adóbefizetéseit, akkor a földesúri intézők általában nem szóltak bele a belső ügyekbe. Ez persze kényszer is volt, hiszen az uradalmi irányításnak a kis létszámú falvak feletti állandó ellenőrzés sokkal jobban megfelelt, mint egy több ezres város kezelése, ahol már jogszabályokon és intézményeken keresztül kellett volna inkább befolyást gyakorolni. Az önállóság a szerződésekben meghagyott gazdasági ügyekre is kiterjedt, hiszen a város működését finanszírozni kellett, bár hozzá kell tennünk, hogy az uradalmi intézők mindig szigorúan ellenőrizték a városi költségvetési beszámolót, minden egyes tételt átvizsgáltak és értékelték. A városi önállóság Kanizsa esetében egyre szélesebb méretekben kiterjedt a jogszolgáltatásra is, a földesúri időszakban Kanizsa városa a főbenjáró ítéletektől és az urasági telken lakó zsidóság ügyeitől eltekintve mindenben gyakorolhatta bírói joghatóságát. Az adataink azt mutatják, hogy a városi autonómia a felsorolt területeken az 1760-as évektől folyamatosan növekedett, a városi önkormányzat egyre kiterjedtebb tevékenységet folytathatott. Munkánk ezen fejezetében a

¹ MOL. P 1313. 38. 80F.6. 1753

városi autonómiának azokat az elemeit tekintjük át, amelyek a mindennapi gazdasági működéshez feltétlenül szükségesek voltak, s amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a 19. század első felében a társadalmi – gazdasági önszerveződés keretei és korai intézményei kialakulhassanak.

1. Városirányítás és relatív autonómia

A polgárság és a polgárjog. Izgalmas kérdés meghatározni azt, hogy egy mezővárosban mi különbözteti meg az egyes társadalmi rétegeket egymástól. A régies, a tradicionális jogi sajátosságok szerinti osztályozás csak egyik lehetséges módja a bemutatásnak, önmagában viszont egyoldalú, hiszen ma már ismert, hogy a jövedelmekhez való hozzájutás, a közösségi kapcsolatok, a foglalkozás stb. mind-mind rétegzettség-előidéző és közösségképző elvek és tényezők lehetnek. A hagyományos jogállás szerinti besorolás inkább csak az állandóság bemutatására alkalmas, azonban ha funkcionális elvek szerint vizsgáljuk a kanizsai társadalmat, akkor viszont kétségtelenül nagy változásokat láthatunk a 18. század közepétől a 19. század közepéig eltelt időszakban.

A városlakók közötti különbségek több tőről fakadtak. A vár visszavétele után a város társadalmában a megmaradt népesség mellett jelentőssé vált az itt maradt katonaság, valamint a katonaságot kiszolgáló rétegek szerepe. A hadsereg nagy része német nyelvű volt, a katonákból sokan maradtak itt a városban. A várlerombolás után kiköltöztek a nagykanizsai területre, telket és házlevelet kaptak, s ezzel létrejött a városi lakosságnak a továbbiakban meghatározó szerepet játszó német polgári csoportja.² Minden valószínűség szerint ez a német polgári csoport erőteljes katonai támogatást élvezett, lényegében magához ragadta a városirányítást, jogilag legitimálta önmagát, s kisebbséget alkotva a 19. század közepéig vezette a város életét. A városi polgárjog kialakítása antik és középkori német mintát követett. Az ókori görögöktől kezdve megfigyelhető az európai társadalmak történetében, hogy igazi városi polgárrá az válhatott, akinek volt a városban telke, azonkívül valamilyen városon kívüli ingatlana. A megszerzett házlevelekkel és tulajdonnal létrejött polgári réteg még nyelvével is elkülönült a városi társadalom többi csoportjától. Ugyanakkor a polgárság részarányát a városi társadalmon belül folyamatosan csökkenő tendenciának érezzük, bár kétségtelenül igaz, hogy a 18. század második felében egyre szaporodott a polgáresküt

² Degré, 1972. 103. p.

tett emberek száma. Az 1760–1800 közötti időben a polgárrá felvettek felét sem tette ki a kanizsai születésűek száma, a döntő többséget az örökös tartományokból és egyéb német nyelvi területekről érkezettek adták. 1745 és 1826 között 782 embert vettek fel a polgárok közé (azonban néhányat különböző okokból töröltek), így 762 fővel lehet számolni.³ A legtöbbször iparos mesterember volt, de akadtak köztük szép számmal gazdák és kereskedők is. A névjegyzékek, a különböző lélek- és adóösszeírások adatait figyelembe véve a városi társadalmon belül a polgárság részarányát (a családtagokkal együtt) 25–30%-nál többre nem becsülhetjük.⁴

A polgári lét jogokat és kötelességeket együtt jelentett. A katonai-kamarai igazgatás kezdetén az első háromtagú városi vezetést még egyszerűen kinevezte a főparancsnok, ám a 18. század elején már a választási rendszerre tértek át a legfontosabb tisztségek betöltésekor.⁵ Választásra jogosult pedig mindig a polgárság volt, amit különbözőképpen neveznek meg gyér forrásaink, de egyértelműen mindig egy kiváltságos kisebbséget értettek rajta. Azért is érdemes volt polgárrá válni, mert iparos céhbe csak a polgároknak volt joguk bekerülni. 1753-ból ránk maradt a polgáreskü szövege, amely világossá teszi a szerepkör funkcióját.⁶ A szövegben megjelenik a polgárok közösségi tudata, a feljebbvalók, a tisztségviselők iránti alázatosság, valamint a közös teherviselés is, ami az adófizetés szempontjából volt lényeges, illetve kiemelt jelentőségűnek gondolhatták a tűzvédelemben játszott szerepet is. Világosan tükröződik a nyugati keresztény erkölcs és gondolatvilág néhány eleme, s ez arra is utal, hogy ebben az időben a polgárok között még nem voltak más vallásúak. Ez a 19. század során változott, később a görögkeleti vallásúak közül is bekerülhetett néhány kereskedő familia feje.⁷

A polgárságon kívül a lakosság többségét a forrásokban gazdának, lakónak és idegeneknek mondott népelemek adták. Gazdának – bár definíciójára nem találtunk forrást – azokat nevezhették, akiknek volt földjük a vá-

³ Kerecsényi, 1978. 119. p.

⁴ Lásd: Degré, 1972. 104. p.

⁵ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 1. p.

⁶ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 252. p. 1753., illetve: Zalai Krónika, 1916. 112. oldal. A szöveg így szól: „*En N.N. esküszöm a Szent Háromságra, Atya, Fiu és Szent Lélek Istenre, Boldogságos Szűz Máriára és Istennek minden Szenteire, hogy én ezen böcsületes Városbéli Purgerekkel edgyet értvén mindennemű város terheit, Fő képpen tűznek lételeben minden vissza vonyás nélkül híven, jámborul és igasságosan viselnyi és Segítségül Lennyi kívánok és akarok és az Elöttem járó Tiszteimnek illendő böcsületet adok, Fejet hajtok, egy Szóval edgyütt élni és halni a több böcsületes Purgerekkel akarok Isten engem ugy Segéllen és istennek Szent Evangeliuma*”.

⁷ Kerecsényi, 1978. 120. p.; illetve: Füzes, 1972.

rosban vagy a város határában, házzal és belső telekkel rendelkeztek, adóztak, ám nem emelkedtek a polgárok közé, nem tették le a purgeresküt.⁸ Viszonylag tekintélyes létszámú csoportról van szó, számuk, arányuk jóval meghaladhatta a polgárokét, különböző adó- és telekösszeírások alapján (a családtagokkal együtt) mintegy 35–40%-ra becsülhetjük ezt a folyamatosan és gyorsan növekedő társadalmi csoportot.⁹ A gazda szó világosan utal a telektulajdonos foglalkozására: számukra a mezőgazdasági tevékenység adhatta a jövedelem fő forrását. Ezzel természetesen véletlenül sem azt mondjuk, hogy a polgár esetében nem volt szerepe az agrártevékenységnek, ám ott az iparos és mezőgazdasági tevékenység vélhetően kiegészítette egymást, a gazdák esetében viszont a mezőgazdasági tevékenység dominált. A gazdától és a polgártól is elkülönültek a zsellérek, akik közé besorolták a tekintélyes létszámú zsidóságot, akik főleg urasági fundusokon éltek a városban, valamint a hagyományos házasság és házatlan zselléreket is. Utóbbiak létszáma is gyorsan növekedett, 1768-ban már több mint 100 zsellér élt Kanizsán, s köztük mintegy 30 önálló nő.¹⁰ Ezek feltehetően alkalmi munkából éltek, amely a kereskedelmi asszisztenciától kezdve a fonónői tevékenységig igen széles skálán mozgott. A zsellérekkel nincs azonban vége a városi társadalom rétegeinek. Az elitbe tartoztak a ferencesek vezetői, a piarista gimnázium vezetői, a városban élő nemesek, a postamester, az itt élő uradalmi alkalmazottak közül a tisztek, ügyvédek stb.¹¹ Közülük néhányan polgárjogot szereztek, ám ez inkább a 19. század első felében vált gyakorlattá. Áttekintésünkéből világosan látszik, hogy a kanizsai társadalmi rendszer tagozódása igazából elüt a tradicionális magyarországi kisvárosi társadalomtól, helyette inkább a szabad királyi városokéhoz hasonlítható, németes, kisebbségi kormányzásra lehetőséget adó struktúra volt.

A polgárság elkülönülését felerősítette az is, hogy a város olyan földesurak kezébe került, akiknek osztrák-barátsága közismert volt, s akik tevékenységükkel még elő is segítették a polgárjog, mint kiváltság létét. A Batthyány-birtokok hivatali nyelve a német volt, természetes lehetett számukra a német típusú irányítás,¹² ebben változás csak a reformkorban következett be, amikor is Batthyány Fülöp herceg 1831-ben elrendelte a magyar nyelvű

⁸ Degré, 1972. 104. p.

⁹ ZML. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288.C

¹⁰ MOL. P 1313. 38. 80.R13. 1768.

¹¹ Erről tanúskodnak az 1787–89, illetve az 1798–1800 között a restauráció névsorai, valamint a korabeli összeírások névjegyzékei. Lásd: TGyM. 72.3.1.; 72.4.1.

¹² MOL. P 1330. 1–6. Kanizsai Tisztartósági iratok.

írásbeliséget.¹³ A nagyfokú népességbeáramlás ugyanakkor egyre anakronisztikusabbá tette a kisebbségi német vezetést, hiszen a reformkori jövevények döntő többsége magyar gazda és zsellér volt. Ráadásul a 18. század végi, valamint a reformkori nagy beköltözési hullám esetében nagy tőkeerővel rendelkező kereskedő réteg jelent meg a városban, köztük több zsidó nagykereskedő is, akik a város közepén ingatlant vásároltak maguknak (sokszor elszegényedő polgároktól), s ezzel átformálták a város képét. A városi polgárság ugyanakkor még tartotta állásait, jogaiba kapaszkodó, de egyre merevebben viselkedő elitté vált.

A városbírók. A városbírói tisztség komoly lehetőségekkel és felelősséggel együtt járó funkció volt a 18. században. Az 1702. évi városi jogszabályok között már az szerepel, hogy a bírót választják. A későbbi gyakorlatból tudjuk, hogy mindig a földesúr jelöltjét választották meg, az 1730-as évektől a kandidálásban amúgy hárman szerepeltek.¹⁴ Ahogyan a város egyre inkább mezővárossá süllyedt, úgy vesztett jelentőségéből a bírói tisztség a földesúr szemében, így a század második felében már nincs nyoma annak, hogy a földesúr jelöltjét kötelezően meg kellett volna választani, bár kétségtelen, hogy a tisztújításkor a földesúr mindig képviseltette magát a tiszttartójával vagy ügyvédjével. A bíróválasztás rituáléja egyszerűsödött. Volt, hogy a megerősítés és a hivatalban hagyás egyszerű felkiáltással történt,¹⁵ a 19. század első felében nem volt ritka, hogy egyszerűen újraválasztották a bírót. Kezdetben még a tisztújítás első napján megválasztották a bírót, „*akit ősi szokás szerint az eredmény kihirdetése után vállára kapott a tömeg és háromszor körülhordozta a teremben, majd beültette a ...bírói székébe, majd elkísérte a templomba eskütelre*”.¹⁶ A bírói mandátum általában három évre szólt. A bírónál volt a város pénztára, a kifizetéseket ő engedélyezte.

A bírói funkciók között a legfontosabb a városi pénzügyekért való felelősségvállalás volt. A városbírónak állandó kapcsolatban kellett lennie az uradalmi irányítással, a vármegyei szervezet működésével, s ő felelt azért is, hogy az alispáni vagy helytartótanácsi parancsokat, dokumentumokat a városi népesség megismerje. II. József alatt rendelet írta elő, hogy olyan városvezetőt (és magisztrátust) kell megválasztani, aki már ismeri a jogszabá-

¹³ Kondicsné Kovács, 2005. 21. p. A szerző megállapította, hogy valószínűleg a herceg megbízására a körmendi uradalmi ügyvéd 1831-ben készített egy kis kiadványt, amelynek címe: *Gazdasági szótár fő méltóságú herceg Batthyány Fülöp úr ...Magyarországi uradalmi számára*”, ami a magyarul gyengén tudó uradalmi vezetőknek és tiszteknek kellett.

¹⁴ Az építési hivatal a herceg utasítására 1834-ben tért át a magyar nyelvre.

¹⁵ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 1730-as évek; valamint Degré, 1972. 108. p.

¹⁵ Halász, 2006. 406. p.

¹⁶ Barbarits, 1929. 69. p.

lyokat, s azoknak érvényt is tud szerezni.¹⁷ A század végén már ügyeltek arra is, hogy a bíró nagy műveltségű ember legyen, s értse és beszélje a városban használatos nyelvek közül a magyar, a német, a horvát és a latin nyelvet.¹⁸ Fontos volt a rátermettség, amit jól bizonyít Szakály István századvégi esete. Amikor 1800-ban restaurációt tartottak, megjegyezték a városbíróról, hogy a korábbi négy esztendőig viselt hivatala során „...nem csak a Városnak terhes számos passiva adósságát ki fizette, sőt még activa szép számú Capitálist is gazdálkodott”, vagyis sikerült a város deficitese gazdálkodását szufficitessé tenni, s megszabadulni a régi adósságoktól.¹⁹

A városbírók névsorát vizsgálva is változások láthatók. Kezdetben még a nevek is németek, a század közepe felé már magyar nevű bírókat választottak. A 18. század közepéig a német és osztrák származású polgárok, iparosok kerültek bírói pozícióba, viszont a század közepe felé már ebben is változás történt, hiszen Skrem János már kereskedőként töltötte be a bírói széket. A kanizsai városbírói tisztség nem volt örökölhető, ugyanakkor nem feltétlenül járt együtt anyagi előnyökkel. Kétségtelen tény, hogy a bíró fizetést kapott tevékenységéért, viszont a 18. század vége felé már csaknem 6000 fős város irányítása oly sok időbe került, s oly mértékben felduzzadtak a tennivalók, hogy az sokszor a bíró egyéni gazdaságának romlásával járt együtt. Így járt például László Ferenc, aki jelentős áldozatok révén elérte az 1779-es tűzben leégett városháza újjáépítését, ám 1788-ban már azért nem vállalta el újra a tisztséget, mert lassan csődbe ment volna otthoni gazdasága. Lemondásakor megjegyezte a jegyzőkönyv, hogy „ez idő alatt az Közjónak elöl mozdítása Fáradozásaival nem hogy Kárai lettek maga Gazdaságában” ráadásul „beteges állapotban lévén” kell megválnia a tisztségtől.²⁰

A városi tanács. A tanács volt az a szervezet, amelyen keresztül a német kisebbség kezében tarthatta a város vezetését. A tanács létszáma a 18. század során általában növekedő tendenciát mutatott. 1716-ban már elkülönült egymástól a magisztrátus és az ún. külső tanács. Degré Alajos hívta fel a figyelmet arra a kanizsai sajátosságra, hogy a tanácsstagok hivatalának meghosszabbítása szinte automatikusnak tekinthető, a század első felében leginkább akkor változott a testület, ha valaki meghalt vagy elköltözött, s mindenképpen új embert kellett választani. 1737 után szabályosan, évenként újraválasztották a testületet, a tanácsot gyakorlatilag újramarasztották.²¹ A tanács tagjait a 18. század második felében leginkább esküdteknek nevezték,

¹⁷ TGyM. 72.3.1. 1790. 388. p.

¹⁸ Ugyanott.

¹⁹ TGyM. 72.4.1. 1800. 165. p.

²⁰ TGyM. 72.4.1. 1788. 121. p.

²¹ Degré, 1972. 108. p.

bár a megnevezés változott. A polgárság megőrizte a század során befolyását, a tanács tagjainak megválasztása e csoport kezében maradt. A 18. század végén meg kellett növelni a népeiséget képviselők létszámát. 1757-ben 22 tagú testületet, ún. külső tanácsot választottak (13 főt Nagykanizsáról, 9-et Kiskanizsáról); 1798-tól az esküdtek mellé már 60 fős testületet hoztak létre (ebből 41 fő Nagykanizsáról, míg 19 fő Kiskanizsáról került ki).²² Ez nem volt ugyan létszamarányos, de jól tükrözte a két városrész közti gazdasági és társadalmi különbségeket.

A városi tanács a 18. század során általában hetente ülésezett. Jogköre szinte mindenre kiterjedt, ami a város életét befolyásolhatta. A tanács tárgyalta meg a lakosok egymás közti panaszait, a vagyoni jellegű instanciákat, büntetéseket szabott ki, s azokat végrehajtatta, ellenőrizte a városi tisztségviselők mindennapi tevékenységét, utasított és követelt, s ha kellett, büntetett is ez ügyben.²³ Foglalkozott a tanács a tisztségviselők személyével is, új emberek kinevezésével. Nagyon fontos kérdés volt a földesúrral (vagyis az uradalmi irányítással) való kapcsolat is. A tanács és a városbíró kapcsolatára vet fényt az az 1795-ből való bejegyzés, amely szerint „*A Bíró fűgjön a Magistratustul, nem pedig a Magistratus a Birótul, következőve semmi ollyast, ami a köz jót illetné, a Magistratus hire nélkül a Bíró maga hatalmával végbe ne vigyen*”.²⁴

1789-ben II. József rendelettel szabályozta a városi magisztrátusok tevékenységét. A rendelet szerint a „*Magistratus ennek utána nem restauraltatik, hanem állandóan megmarad, kivévén, ha valaki önként resignálna, vagy Törvényes Uttal megpróbált rosszaságáért magát érdemtelenné tenne, ekkor az olyas helyet más fog a Magistratusba által választani*”. A város mindenképpen be kívánta tartani a rendeletet, amit a vármegye is szorgalmazott. Azt is előírta a rendelkezés, hogy a törvényi dolgokban a „*Fölséges Királyi Táblátul mint Szabad Mező Városi Magistrátus fog fűggni*”, vagyis a Királyi Tábla lesz a városnak a fellebbviteli fóruma. A kötelezéseket a következőképpen írták elő.²⁵

1. „*Minden néven nevezendő panaszokat el végezni tudni illik a midőn a lakos ide való lakos ellen vagy pedig idegen ezek ellen Törvénkedik*”.

2. „*Az árvák állapotját, mivel ez eránt Ugy is a protocollumokat a Fölséges Királyi Táblának eő küldi egyedül*”.

²² TGYM. 72.4.1. 1798. 1. p.

²³ Lásd: TGYM. Protocollumkötetek, 72.3.1., 72.4.1. adatai

²⁴ Barbarits, 1929. 70. p.

²⁵ TGYM. 72.3.1. 1790.389–390. p.

3. A magisztrátus feladata az inventáriumok kezelése, a licitációk elvégzése, valamint becsek és szerződések kezelése.

4. A város terméséről számot kell adni, az építéseket és javításokat irányítani és végezni kell. A Magisztrátus feladata a városbírótól számon kérni a rendeletek betartását, valamint a jelentések megküldését felsőbb helyekre.

5. Az elfogott idegenek ügyét a Magisztrátusnak meg kell vizsgálni, esetükben büntetéseket kell hozni, avagy vissza kell küldeni őket, esetleg a vármegye fogságába kell vitetni őket.

6. „Koldusokat és Ispotálybélieket regulálni a felséges parancsolatok szerint egyedül a Magisztrátus kötelessége”.

7. A hajdúk öltözékéről a Magisztrátusnak kell gondoskodni.

8. A városbírónak kötelessége a szolgák ügyében is eljárni.

A városnak megvoltak „*az állandó Organisatioi*”, így konkrét feladatok is előírtak a magisztrátusnak, amit a tisztségviselőkön be kellett hajtani.

1. Az uraságnak járó árendát be kell szedni, és azt tovább kell a földesúrnak adni.

2. A forsponttal kapcsolatos kötelezettségeket teljesíteni.

3. A katonasággal kapcsolatos intenciókat kezelni.

4. „*A város földjeit szántatni, vettetni, termendő jószágot annak idejében be takaréttatni*”.

5. A pékekre, mézárásokra és sütőasszonyokra az instrukció szerint vigyázni.

6. A hidak és utak karbantartására a szükséges munkákat elvégeztetni, a robotosakat biztosítani.

7. A tégláégetést elvégeztetni, arról számot adni.

8. A kvártélyozással kapcsolatos kérdéseket kezelni.

9. A kutak esetében vigyázni kell, nehogy idő előtt bedőljenek.

10. Minden héten sessiót (tanácsülést) kell tartani, az ott tárgyalt ügyekről a nótáriusnak jegyzőkönyvet kell vezetni.

Érdemes egy pillantást vetni arra, hogy kikből is állt a magisztrátus. A bemutatáshoz az 1799. évi választás névsorát választottuk, főleg azért, mert 1800-ból és 1803-ból is fennmaradt egy rovatos összeírás, amelyben feltüntették az adózók nevét és foglalkozását.²⁶ 1799-ben 9 nagykanizsai és 3 kiskanizsai egyént választottak tanácsagnak. Nagykanizsáról Benczik György, Geber György, Góry László, Simoncsics Mátyás, Pichler Aloysius, Stranner János, Kern Péter, Magyar József és Messics György;

²⁶ ZML. IV. 9/b. Rovatos összeírások. Nagykanizsa. 1800, 1803.

Kiskanizsáról Plander József, Benczik István és Bolff János került be a tanácsstagok közé. A nagykanizsai névsort vizsgálva kiemeljük a már korábban említett három kereskedőt, Gebert, Pichlert és Góryt, mindhárman a gazdag lakosságot képviselték. Ugyanakkor a többiek (Simoncsicsnak nem találtuk nyomát) iparosok voltak, vagyis a régi polgárságot képviselték. Két csizmadia található a tanácsstagok között: Benczik György és Magyar József, akiknek háza és műhelye a városközpontban lévő Kisnémet utcában helyezkedett el.²⁷ Kern Péter tabakos volt, háza a Fő út elején, a mai Deák téren volt; nagyméretű építmény lehetett, hiszen ott lakott egy szabó is a családjával. Meicsics György takács volt, háza a Fő út és a Récei út találkozásánál helyezkedett el. Látható tehát, hogy a tanács nagykanizsai tagjai szempontjából már változott a világ: magyar nevű egyének kerültek be az esküdtek közé, s köztük már egyharmados arányt képviseltek a kereskedők.

Az esküdtek azon túl, hogy részt vettek és döntöttek a tanácsüléseken, a városigazgatás különböző területeit is felügyelték. A megbízatásokat úgy osztották szét, hogy az esküdtek speciális ismeretei és képzettsége érvényesülhessen. Kern Péter már régóta ellátta a Szent János templom templom-ügyi funkcióját, 1799-ben is „*meg marasztatott*”, mellette azonban az országos vásárok alkalmával a vásári jövedelemszedői tevékenységet is ellátta.²⁸ Kasszierként, vagyis a városi kassa kezelőjeként Góry Lászlónak voltak régi tapasztalatai. Az esküdtek mellett természetesen másokat is meg kellett bízni felelősségteljes feladatokkal. Néha szükség volt arra is, hogy az esküdteknél nagyobb létszámú testületet is létrehozzanak, amelynek tagjai méltón képviselhetik a várost. Így például az 1773. évi úrbéri szerződés megkötésekor 24 tagú testületet kért a földesúr tiszttartója, hogy azzal tárgyalhasson. Az esküdtek kötelezettsége lett a közterhek igazságos elosztása fölötti örökös is. 1798-ban például kötelezték őket arra, hogy „*...minden Esküdt Úr...házzal házra el járja, a vonyós marhákat számban vegye, a ki nem tart, okát attul tudja meg, nevezetessen pedig az olyan gazdákat tanulla ki, akik nyáron által számosabb marhákat tartván, télre marhájokat együtt el adni szokták*”.²⁹ Fontos volt, hogy a tanács tagjait elfogadja a polgári közösség. 1788-ban az egyik kiskanizsai esküdttel (Imrei György) kapcsolatban merült fel az, hogy az illető a horvát és a német nyelvet nem beszéli, így a helyiekkal vélhetően nehezen érti meg magát. A választó közönség végül is úgy döntött, hogy Imrei betöltheti hivatalát, „*...hanem segítsé-*

²⁷ A mai Zrínyi utca nyugati részén, a Zárdától északra.

²⁸ TGYM. 72.4.1. 1798. 1. p.

²⁹ TGYM. 72.4.1. 1798. 23. p.

gül Liplin György külső eskütt rendeltetik”, aki viszont járatos volt mindabban, ami hiányzott Imreiből.³⁰

Gazdasági irányítók. Tovább vizsgálva a városi irányítás jellegzetes képviselőit, emeljük ki a gazdasági szerepkört betöltőket. Élükön a *perceptor* (főadászedő, de a 19. század elejétől egyre inkább kamarásnak hívták) található.³¹ A város növekedésével egyre szélesedtek a gazdasági funkciók is. A *perceptor* kezelte a város által fizetendő országos adót, a földesúrnak szóló árendát és egyéb járandóságokat, s ugyanakkor a város bevételeit is kezelte. Minden biztonnyal alá voltak rendelve a gazdasági szakfeladatokat ellátó személyek. Az árvavagyont kezelő beosztás volt a „*árvák-Attya*”, aki általában egy megnevezhető személy volt, ám 1799-ben az állandó nehézségek és visszaélések miatt egy deputációra bízták ezt a funkciót.³² Mindig bajok voltak a kvártélyozási pénzekkel, ennek megoldása a palétás feladata volt. A problémák abból fakadtak, hogy mivel Kanizsa Pécs városa után a Dél-Dunántúl második legnagyobb városa volt, így állandóan állomásozott kisebb-nagyobb katonai kontingens a városban, s a katonákat hagyományos módon beszállásolták az egyes házakba. A tiszteket a jómódúakhoz, az egyszerű katonákat pedig a lakók és polgárok házaiban helyezték el. A szállásadónak kötelező jelleggel el kellett látnia a tiszteket, szolgálkat, állataikat, fuvarra kellett teljesítenie, takarmányt kellett biztosítani stb., amiért „kvártélypénzként” az állam (a vármegyén keresztül) kiutalta az ellenértéket, amit a városban a palétás osztott le az egyes portákra.³³ A városi bevételek szempontjából igen fontos beosztás volt a vásári jövedelemkezelő megbízatása. A vásárra érkezetteknek helypénzt kellett fizetniük, amelyet a város tanácsának előírása pontosan rögzített. Mivel a mezőváros kiemelkedően nagy piackörzettel rendelkezett, így nem véletlen, hogy a vásári bevételek is növekedő tendenciát mutattak, s ez a város anyagi mozgásterét is megnövelte. 1799-ben a különböző vásártípusok és helyszínek ellenőrzésére 2–2 felügyelőt neveztek ki: külön kezelték az országos vásárt, a heti vásárt és a sertésvásárt.³⁴ A vásárok felügyeletéhez tartozott a mértékek állandó megvizsgálása, erre mind a két városrészben 2–2 embert választottak. Az Ispital vezetője és a Templom gondnoka is a *perceptor*nak tartozott elszámolással. Ellenőrizte a *perceptor* az erdőmestert is, hiszen az erdők jövedelme is (gubacsszedés, makkoltatás, favágás stb.) komoly bevételi forrás volt a városnak. Az 1799. évi restaurációnál az addigi öt erdő- és mezőpásztorhoz

³⁰ TGYM. 72.3.1. 1788. 123. p.

³¹ Degré, 1972. 111. p.

³² TGYM. 72.4.1. 1799. 86. p.

³³ Barbarits, 1929. 71. p.

³⁴ TGYM. 72.4.1. 1800. 165. p.

még egyet felvett a város.³⁵ Ugyanakkor a perceptornak „felfelé” is jelenteni kellett, a vármegye és a Helytartótanács felé képviselni kellett a várost. Kezeleni kellett az adományokat, a zsidók befizetéseit, ajándékait, felajánlásait stb. Felügyelte a perceptor a tűzkassza állását, a büntetéspénzeket, a hagyaték sorsát.

Még egy sajátos, a gazdasághoz szorosan kapcsolódó irányítási intézményt kell megemlítenünk, mégpedig az ún. hatvanosság és az abból továbbfejlődött századoság testületét. A hatvanosság intézményét 1791-ben vezették be, a város lakosságából választott 70 embert tömörítve; a századoság pedig 1820-as évek vége felé jöhetett létre, forrászerűen az 1827/28. évi tisztújításnál tudunk róluk: értelemszerűen 100 olyan embert jelentett, a városi társadalmat képviselték. A 19. század első felében a Nagykanizsáról 70, Kiskanizsáról 30 képviselőt választottak, nélkülük a tanács már nem hozhatott határozatot, ha mégis megtette volna, az nem számított volna jogerős határozatnak (mai fogalmaink szerint a két intézmény egyfajta képviselőtestületet jelentett). A századosokat a városban házzal bíró polgárok közül választották meg. A századoság egyre inkább a város vagyona feletti tulajdonosi jogokat gyakorolta, feladata volt, hogy a vagyontárgyakat árendára bocsássa, hiszen úgy azok nagyobb hasznot hoztak, mintha a város maga kezelte volna őket.³⁶

A tanács nemcsak gazdasági feladatok ellátására választott embereket, hanem olyanokat is választott, akik a városi élet mindennapjaiban töltöttek be – általában valamilyen ellenőrzési – szerepet. A századfordulón a keleti városrészben 16, míg a nyugati városrészben 6 konyhavizsgálót választottak, akiknek kötelessége volt a kémények és konyhák állandó ellenőrzése,³⁷ 1807-ben már összesen 17 személy vált konyhavizsgálóvá. A nagykanizsai oldalon a házak és lakók számának növekedését mutatja, hogy az egyre népesebb és hosszabb, észak felé terjeszkedő Magyar utcában és a keletnyugati tengelyt adó Piarcsi utcában 4–4 konyhavizsgálót választottak. Szükség volt hajdúkra, hiszen a lélekszám növekedésével a vétkek száma is szaporodott, ugyanakkor a hatóság reprezentációjához is szükség volt rájuk. A hajdúkból 1799-ben három volt, akiknek nagyjából felosztották a várost; 1807-ben már Nagy- és Kiskanizsára is 3–3 főt választottak.³⁸ Egy 6000 fős városban a három hajdú nagyon kevés, ám mindjárt hozzá kell tennünk, hogy egyelőre nem is kellett több, mert a város oppidum lévén mindig szá-

³⁵ TGyM. 72.4.1. 1799. 86. p.

³⁶ Halász, 2006. 412. p.

³⁷ TGyM. 72.4.1. 1799. 86. p.; illetve: ZML. V. 1501. 1807. Közgyűlési jegyzőkönyv 1–2.

³⁸ ZML. V. 1501. 1807. Közgyűlési jegyzőkönyv 1–2.

molhatott a földesúri végrehajtó szervezet embereivel is. Volt Kanizsának strázsamestere is, aki a közrend fenntartására, a tisztségviselők feladatkiosztására ügyelt, s mellette a városi magtárak, pajták, a szénaállomány ellenőrzését is elvégezte, vagyis egyfajta vagyonmegőrzést is végzett. Szükség volt a város földjeinek ellenőrzése és vagyonmegóvása miatt mezőpásztorokra és erdőpásztorokra; Nagykanizsán 3, Kiskanizsán 2 ember látta el a funkciót. A város lakosságának éjszakai nyugalma ún. „*éjjeli Vigyázók*” ügyeltek, Nagykanizsán 2, Kiskanizsán 1 embert fizetett a város. A város irattárát is kezelni kellett, az irattár állandó rendezésre szorult, ami a forrásokban sokszor felbukkanó nótárius feladata lehetett, akárcsak a jegyzőkönyvek írása és kezelése. 1779-ben a városháza leégett, így az addigi irattár nagy része is elhamvadt. Az árvaügy intézése is elég kezdetlegesen ment, majd csak 1802-ben készült el a város gyámügyi szabályrendelete.³⁹ Ha összességében vizsgáljuk a változást, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az 1780-as évek vége és 1807 között mintegy 20 fővel nőtt a városi tisztségeket viselők száma, 1807-ben már 60 fő töltött be valamilyen megbízatást.⁴⁰

A tisztségviselők fizetést kaptak, hogy mennyit, arra sajnos elég kevés adatunk maradt. A 18. század első felében városi statutumokba foglalták ennek mértékét. Az 1729. évi protocollum bejegyzése szerint Ullrich Lipót József bíró 50 forintos juttatásban részesült. A 7 esküdt (köztük a nótárius Mosier Gáspár, valamint Pajer Antal esküdt, ülnök és adószedő) 40–40 forintot kapott, a városi őrmester 20 forintot kapott fizetésképpen. Az esküdteknek pénz járt a tanácsuléseken való megjelenésért, s azért is járt valamennyi, ha kiküldetésben voltak.⁴¹ Az 1739. évi szabályváltozás eredményeképpen emelték a fizetéseket, de 1741-ben visszatértek a régi állapotokhoz.⁴² A városbíró jelentős összeghez juthatott a kisösszegű bírságokból, amelyeket személy szerint neki fizettek. Az infláció és a felelősség növekedésével a század második felében emelkedtek a fizetések. Ennek persze az is oka volt, hogy a város és a bíró jól gazdálkodott a konjunkturális évek alatt, egyre több pénze volt a polgári közösségnek. Szakály István városbíró gazdasági sikereinek következménye volt az, hogy az 1800. évi restauráció alkalmával a magisztrátus az addigi 60 forintos bírói fizetést 120 forintra emelte fel. Ezzel párhuzamosan az esküdtek fizetése is megduplázódott, a kamarásé 10 forintra, a strázsamesteré, az erdőpásztoré 20 forintra növekedett, a hajdúnak pedig egy pár bocskort biztosított a város, ez korábban nem

³⁹ Barbarits, 1929. 71. p.

⁴⁰ ZML. V. 1501. 1807. Közgyűlési jegyzőkönyv 1–2.

⁴¹ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 138. p., 1729. április 24.

⁴² Degré, 1972. 113. p.

volt szokás.⁴³ A nótárius Pajnády József megválasztásakor rögzítették a 200 forintos fizetését, valamint megengedték neki, hogy a Városháza hátsó traktusában egy 3 szoba, konyha, kamra, pince és padlásrésszel rendelkező lakást kapjon, mellette járt még neki 12 öl fa és 6 köböl rozs is fizetségül. Vélhetően azért volt nagyobb a nótárius fizetése a bírónál, mert neki semmi más jövedelme (föld, birtok, ipar, kereskedelem) nem volt, ezzel szemben az esküdtek és a bírók elsődlegesen magángazdaságukból éltek.⁴⁴ Mivel a városbíróknak olyan kiadásai is voltak, amelyeket ma talán reprezentációs kiadásnak nevezhetünk, így néha különleges lehetőségekhez is juthatott. Ez egyrészt a város szénájának a bíró házában való tárolásából fakadt, másrészt pedig tudunk olyanról is, amikor meg is szavaztak a bíró kiadásaira pár száz forintot. Biztos, hogy sok visszaélésnek adhatott ez táptalajt, így nem lehet véletlen, hogy az efféle szabályozatlan juttatást 1791-ban megszüntették.⁴⁵

2. A gyermekek taníttatása, mint közösségi feladat. Az iskolák

A szaporodó gyerekszám, valamint a felvilágosult gondolkodás 18. századi térhódítása egyre fontosabbá tette az iskolaügyet a városban. A 18. század közepén „*a városba vetődött, itt letelepedett írástudó emberek*” végezték az oktatást, de ebben az időben nem volt törvényi kényszer a gyerekek iskolába járatása. Különböző mesterek váltották egymást.⁴⁶ Az 1778. évi Canonica Visitatio adatai szerint „*az iskolamester a 26 éves Fekete György, aki katolikus és végzett rhetor*”, ő egyszerre látott el iskolamesteri és harangozói feladatot. Ismert az is, hogy a városi szegényházhoz ragasztott épületrészben folyt az oktatás. Az 1770-es években az iskolamesternek meghatározott jövedelme volt a várostól, 30 forintot kapott készpénzben, azon felül a harangozásért még 6 forintot, emellett még némi deputátumot, s kapott egy pozsonyi mérőnyi szántót is (vagyis kb. fél holdat).⁴⁷ Az ispitabéli oktatás azonban nem felelt meg a céloknak, hiszen a szegényektől vette el a házat, így a század vége felé egyre sürgetőbbé vált egy önálló nemzeti iskola létrehozása.

Az 1770–80-as években egyre másra születtek olyan jogszabályok, amelyek már egyenesen előírták az iskola létrehozását. Az oktatási rendel-

⁴³ TGyM. 72.4.1. 1800. 165–166. p.

⁴⁴ TGyM. 72.4.1. 1800. 161. p.

⁴⁵ Barbarits, 1929. 70. p.

⁴⁶ Barbarits, 1929. 263. p.

⁴⁷ A kanizsai plébániatemplom kánoni vizsgálata, 1778. (Canonica Visitatio) Kézirat. 6. p.

kezések szerint Kanizsa oktatásügye a pécsi kerületi inspektorság alá tartozott.⁴⁸ Az inspektor 1788. évi levele szerint alapvetően az gátolta meg az iskola felépítését, hogy az uraság nem adott hozzá megfelelő telket, holott a jogszabályok őt erre kötelezték.⁴⁹ A földesúri álláspont persze védhető volt, hiszen 1764–65-ben, midőn a piaristák kanizsai gimnáziuma létrejött, az uraság már adott iskolára egy telket, így joggal említik, hogy „*tőle már többet kívánni nem lehet*”; ugyanakkor azt javasolta, hogy a gimnázium telkén nemzeti iskolát hozzanak létre. Erre azért is lett volna lehetőség, mert 1788-ban a II. József-féle – a szerzetesrendek elleni – intézkedés hatására a gimnáziumban mindössze 30 diák volt. Az ügy folyamatosan húzódott, s a tanítás lehetőségei a csaknem 6000 lakosú városban egyre nehezebbé váltak. A magyar oktatás 1788-ig az Ispita-házban folyt.⁵⁰ A városi német purgerek gyerekeinek viszont német nyelvű oktatásra volt szüksége, így a város „*...németh mestert fogadott, kinek a Purgerek jó akarattyaól Szállást fogattak, s élelmérül gondoskodtak*”. Rövid idő alatt a német iskolamesternek már 80 tanítványa lett, akik szintén az ispita-házban voltak elhelyezve; ám mind a magyar, mind a német oktatást meg kellett szüntetni a városi szegényházban, mert 1788-ban „*azon házat a katonaság el foglalta, a magyar mestert is az Ispitából kiverte*” (a németet is). A magisztrátus azt javasolta, hogy „*a Gymnázium helyett...normális iskola rendeltessék*”. Ez nyilvánvalóan nem szűklátókörűség, hanem a helyzethez igazodó kényszerjavaslat volt.⁵¹

II. Józsefnek a szerzetesrendek ellen szóló intézkedései persze más problémákat is okoztak a városnak. Mint már említettük, a tanítómester eddig a tanításért és a harangozásért járó díjból élt. Az uralkodói rendelkezések szerint viszont a felső templomban a harangozást megtiltották, így azt a pénzt nem kapta meg a mester, ami viszont megélhetési nehézségeket okozott neki, s reálisan felmerült a veszélye annak, hogy Horváth József iskolamester „*kéntelenítetik máshol szolgálatot keresni és a szolgálatját fölmondani*”.⁵² Mivel a városnak feltétlenül szüksége volt a mesterre, így átalakította a fizetése szerkezetét. Az eddigi juttatások helyett azt írta elő a város, hogy a mester fizetése ezután házanként történjen, és „*...minden gazda esztendőnként hat krajcárt, a zsöllérek pedig három krajcárt fizessenek*”. Ennek a végösszege 70 forint lehet, s amit ezen felül beszedtek, az a város pénztárába került. Ezen kívül még a temetési díjnak 7-ről 10

⁴⁸ Barbarits, 1929. 263. p., illetve: TGyM. 72.3.1. 1788. 148. p.

⁴⁹ Ugyanott.

⁵⁰ Ugyanott.

⁵¹ TGyM. 72.3.1. 1788. 149. p.

⁵² TGyM. 72.3.1. 1788. 126. p.

krajczárra való emelésétől is reméltek bevételt, ehhez jött még az a díj, amit eddig is a gyermekek taníttatására fizettek a polgárok.⁵³ Ha továbbtekintünk az időben, s az 1816. évi kánoni vizsgálat jegyzőkönyvének adatait vizsgáljuk, kiderül, hogy a mesternek továbbra is megvolt a szántója, amelynek nagysága időközben 1 holdra emelkedett. Összeadva a különböző juttatásokat, az iskolamesternek mintegy 344 forintos jövedelme lehetett a különböző tevékenységekből.⁵⁴

A 18. század vége felé már konkrét lépések történtek a nemzeti iskola létrehozására. 1793-ban a város megvette azt a telket, amely hagyományosan csak Gligor-telekként vonult be a köztudatba. Ez a telek a Légrádi út és a mai Zrínyi utca sarkán álló jelentős méretű fundus volt; urasági fundus lévén korábban Brebrovics kovácsmester használta.⁵⁵ Brebrovicsától mostohafia, Gligor József Placidus, korábbi pálos barát örökölte, aki egy darabig itt lakott, majd pedig Szatmár megyébe költözött, ahol plébános lett.⁵⁶ Az iskola építése 1793 után azonban továbbra is húzódott, mert az uraság meg gondolta magát, s azt ajánlotta a városnak, hogy a telek felét tartsa meg, a másik fele viszont urasági kézben maradjon, s helyette kétszer akkora szántót adna a földesúr a városnak. Ezt a város nem fogadta el, ugyanakkor építési engedély hiányában az építkezést nem kezdhette el. 1798-ban aztán a városi magisztrátus olyan határozatot hozott, hogy az egész telket átengedi Batthyány hercegnek, s annak áráért a Felsőtemplom mellett (saját telkén), a „*Sz. János Temploma mellett, a melly úgy is a városé*”, építi fel a nemzeti iskolát. A kialakult botrányból sejthető, hogy ezt biztosan az uradalompárti vezetés gondolta ki, mert a népharag elsöpörte a tervet. Az ügyből újabb per keletkezett (párhuzamosan is futott néhány pör a város és az uradalom között), míg végül az 1801. évi pécsi iskolainspektor kanizsai látogatása utáni tanácsokat megfogadva 1802 tavaszán a Gligor-telken megkezdték az építkezést, az ott lévő rozszant házat lebontatták, s a város által felvett 3000 forintos kölcsönből elindult a munka. Különböző nehézségek és békétlenségek után végül is 1806-ban átadták a nemzeti iskola épületét, amely egy 20 öl hosszúságú emeletes épület volt, amelyben alul tanítói lakások, felül pedig 100 gyermek részére tantermek helyezkedtek el.⁵⁷ Az iskolaépület mögött egy kert volt, amely azonban a „*zöldségszükségletet teljesen ki nem elégí-*

⁵³ Ugyanott.

⁵⁴ Canonica Visitatio, 1816. 35–36. p.

⁵⁵ ZML. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288.C

⁵⁶ Barbarits, 1929. 264. (lábjegyzetben)

⁵⁷ Barbarits, 1929. 266. p.

ti”. Az 1816. évi Canonica Visitatio szövege szerint az iskolaépület bármilyen javítása és fenntartása a város közönségének feladata.⁵⁸

Értekezésünkben már többször emlegettük a gimnáziumot, amely azonban csak részlegesen tartozott a városi önkormányzathoz. Ebben az időben a Dunántúlon több gimnázium is létrejött: 1724-ben a pécsi, 1765-ben a kanizsai, 1771-ben a keszthelyi és 1794-ben a csurgói gimnázium.⁵⁹ Annyit azonban kétségtelenül meg kell jegyeznünk, hogy a kanizsai gimnázium a város frekventált helyén jött létre, az 1705-ben a vármegye által építtetett kaszárnyában, a három gimnáziumi tanár pedig a mellette lévő szerény kivitelű tiszti házakban élt. A gimnázium 1765. évi létrehozásában nem annyira a városnak, mint inkább Batthyány József kalocsai érseknek, Batthyány Lajos földesúrnak, valamint a Piarista Rendnek volt szerepe.⁶⁰ Kanizsa városa az ugyanekkor épült Szent János templomot engedte át a piaristáknak.⁶¹ A városnak és környékének nagyon fontos tanintézménye lett a gimnázium, amely egészen az 1787–88. évi hadimozgósításig normálisan működött, ám a katonaság ekkor megszállta, hadi raktár és fogolyház lett belőle, s majd csak II. József halála után rendeződött a gimnázium élete. A gimnázium örökösen anyagi gondokkal küszködött, amiből a város főleg azt érezte meg, hogy 1770-ben pénzhiány miatt a piaristák kénytelenek voltak megszüntetni azt a felkészítő osztályt, amely a nemzeti elemi iskola hiánya miatt a gimnáziumi áttérésre adott lehetőséget.⁶²

3. Az „Ispítál”: a város szegényháza

A 18. században a felvilágosodás hatására egész Európában megváltozott az emberről való gondolkodás. A kontinensen gyorsan terjedtek azok a nézetek, amelyek a racionalitás értelmében már értékessé tették az embert, a munkaerőt, s ugyanakkor a gyors gazdasági felemelkedés révén a leszakadó társadalmi csoportok számára a szociális gondoskodás gyakorlata is kialakult. Ennek legjellegzetesebb nyugati példája a Speenhamland-system volt, ahol már a minimálbért is garantálták a dolgozónak.⁶³ Természetesen ezt megelőzően már a középkorban is voltak menhelyek, szegényházak, azon-

⁵⁸ Canonica Visitatio, 1816. 34. p.

⁵⁹ Kaposi, 2003/a. 45–75. p., ill. Kapiller, 1983. 145. p.

⁶⁰ Kalcso, 1896. 10. p.

⁶¹ Barbarits, 1929. 273. p.

⁶² Kalcso, 1896. 16. p.

⁶³ Polányi, 1997. 99–109. p.

ban a 18. században már az állami politika szintjére emelkedett a szegény-politika.⁶⁴

Kanizsa városában a szegényekről való gondoskodás és a korabeli szinten értelmezett kórházi ellátás gyakorlata egybekapcsolódott, és sokáig az egyházi karitatív tevékenység keretén belül működött. A ferencesek már a 16. században is fenntartottak egy *Xenodochiumot*, amely az ínségre jutottak menhelye volt. Ebből fejlődött ki a *Xenodochium Civile*, a szegényház. Az első ispotály építését 1698-ban, Mindszent havának 24. napján engedélyezték.⁶⁵ Helye az akkori kisméretű város déli szélén, a Légrádi úton volt. Később azonban a város tovább terjeszkedett dél felé, így az ispotály gyakorlatilag bekerült a város közepébe, gazdag iparosok és kereskedők házai és csarnokai közé. Pontos helye az 1780-es években felépült Városházától délre, a 4. számú telek volt.⁶⁶ Az épület homlokzata a Légrádi út felé nézett, az utca másik oldalán maga a ferencesek zárdája feküdt, míg az épület déli oldalán lévő kelet-nyugati tájolású kápolnával a Zrínyi utca felé helyezkedett el. Az ispotály 1750-ben a város kezelésébe került, s innentől fogva a város gondoskodott róla.⁶⁷ 1766-ban a rossz állapotban lévő épületet átalakították. Egy későbbi kánoni jelentés adataiból tudjuk, hogy az átépítés a korábban Zala vármegyében, de később Somogyban is jelentős birtokokkal rendelkező, s alispáni és királyi személynöki pozícióig eljutó sárdi Somssich Antal kegyes adományából mehetett végbe.⁶⁸ Egyházi forrásunk megjegyzi, hogy az ispotály épülete „1766-ban tartós (*solidus*) anyagból, cseréppel fedett, falai erősek...alacsony és vizes (*humidus*) helyen fekszik, áradástól ugyan teljesen biztos, de tűzveszélytől nem mindenfelől biztos...” volt. Az épület alakját is ismerjük. Az emeletes épületben összesen 6 szoba volt, a földszinti három szobához, akárcsak az emeleti szobákhoz is, hozzátartozott egy-egy konyha. Maguk a szobák nyilvánvalóan nem lehettek nagyok, hiszen a latin szövegben „*cubicella inferius*”, vagyis inkább „szobácska” szerepel.⁶⁹ Ugyanakkor az épület nem lehetett kicsi sem, hiszen ismert, hogy a Városháza leégése miatt 1779–1787 között az Ispital épületében tartották

⁶⁴ Cipolla, 1980. 47. p.

⁶⁵ Szabó, 1929. 317. p.

⁶⁶ ZML. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. F.32. N.288.C

⁶⁷ Szabó, 1929. 317. p.

⁶⁸ Kaposi, 2003/b. Tegyük hozzá mindjárt, hogy Somssich Antalnak nem ez volt az egyetlen jótéteménye, hiszen a jeles katolikus férfiú több ferences épület számára is tett adományokat, így például a környéken Segesden, Nagyatádon, s otthon, sárdi kastélyában is ferences házi káplánt és tanítót tartott.

⁶⁹ Canonica Visitato, 1816. 13. p.

nyolc éven keresztül a városi tanács üléseit.⁷⁰ Az épülethez hozzátartozott egy kápolna, amit szintén Somssich Antal 1769. évi adományából építettek fel, s 1771-ben Szent Márton tiszteletére ajánlottak fel. Az 1778. évi kánoni vizsgálat adatai szerint ebben a kápolnában vasárnaponként a szomszédos ferencrendi atyák német hitoktatást tartottak.⁷¹

A város első „*Spitalsvatter*”-ja 1749–50-ben Dominus Paulus Teitscher városatya (esküdt) volt.⁷² A szegényházzal pontos elszámolást kellett vezetni: mind a városi magisztrátus, mind a vármegye, mind a Helytartótanács számára elszámolást kellett küldeni (az utóbbi 6 évente kérte be az adatokat), amely tartalmazta a szegények számát, a befolyt összegeket, a felhasználás módját stb.⁷³ A 18. század második felében évente választották a tisztségviselőket, így az Ispítál felügyelőjének személye is gyakran változott. Kétségtelen azonban, hogy általában köztisztviselőként álló polgárt neveztek ki mindig az intézmény élére, hiszen felelős módon számadásokat kellett beadnia, a vezetéshez több nyelv ismerete kellett, főleg a felettes szerveknek benyújtott jelentések miatt. Ugyanakkor egy-egy személy több éven keresztül is betölthette a funkciót, így például 1798–1800 között „*László Imre Urat*” (minden bizonnyal László Imre korábbi városbíró fia lehetett) többször megválasztották „*Ispítál-Atyának*”.⁷⁴

Az ispotálynak vagyona is volt, amely azonban a földesúr és a város között sokszor vita tárgyát képezte. Somssich Antal jóvoltából a *Hospitale pauperum* 10 hold földet kapott, amelyet a város megtoldott 61 holddal. A komoly vita tárgya⁷⁵ egy 1768. évi forrás szerint az volt, hogy a város szerint az ispotályhoz 80 hold föld tartozott, ám a földesúr számítása (az akkori fundális könyv) szerint csak 61 hold.⁷⁶ Ezt erősíti meg az 1773. évi telekkönyv adata is, amely szerint „63. *Domus Hospitalis domus 11/64, terra arabile 60*”, vagyis belső telekből 11/64 teleknyi, míg szántóból 60 hold földje volt az ispotálynak.⁷⁷ Egy korábbi városi panaszlevélből ismert, hogy 60 hold erdőt mértek ki az ispotálynak, nem véletlenül kérte a Tanács, hogy a földesúr engedje meg a terület kiirtását.⁷⁸ Az ispotály vagyona nemcsak

⁷⁰ Zalai Krónika, 1916. 306. p.

⁷¹ Canonica Visitatio, 1778. 3. p.

⁷² TGyM. 72.2.1. 1749. 235. p.

⁷³ TGyM. 72.3.1. 1789. 296. p.

⁷⁴ Lásd: TGyM. 72.3.1. 1787–89, illetve: 72.4.1. 1798–1800. Lásd a január első napjai üléseiről feljegyzetteket.

⁷⁵ MOL. P 1313. 38. Lad.15.N.80/B,C.

⁷⁶ Barbarits, 1929. 240. p.

⁷⁷ Korabeli jegyzőkönyv alapján idézi: Barbarits, 1929. 318. p.

⁷⁸ MOL. P 1313. 38. Lad.15.N.80/B,C.

földből és épületből, hanem készpénzből is állt. Az adományként befolyt összeg 1816-ban 2339 forintot tett ki; a legnagyobb befizető még a 18. századból Inkey Boldizsár pallini földesúr volt, aki egymaga 1000 forintot adott az intézménynek.⁷⁹ A befolyt adományokat kikölcsönözték, s a kamatból próbálták meg eltartani a szegényeket és a betegeket.

A pénzt kölcsönvevők között maga a város is ott volt, így például a Szent János templom felépítésére 1000 forintot kölcsönzött az ispotálytól, amit aztán a későbbiekben áthárított a lakosságra házankénti adó formájában.⁸⁰ A kölcsönök kamatai azonban nem tudták fedezni az ispotály kiadásait, s ez főleg a kezdeti időben fenntartási problémákat okozott. Nem véletlen, hogy 1752-ben a város megengedte azt, hogy az ispotályban élők (ekkor kb. 12-en lehettek) hetente kétszer könyöradományokat gyűjtsenek.⁸¹ Az így összegyűjtött pénzt természetesen nem tarthatták meg, azt be kellett szolgáltatni a Spitalsvatternak. Előfordult ugyanakkor az is, hogy a megszerzett adományokat a gyűjtők elrejtették a hatóság elől. 1799-ben a város érzékelvén mindezt, úgy határozott, hogy „...ezután ezen koldulás meg szűnjön”, s ugyanakkor a purgerség kötelezettségévé tette, hogy önkéntes felajánlásokkal segítse az Ispital működését: „...melyre minden Purger subscribálja, mennyi önként való jó szántábul ajánl esztendőként, hogy pedig az Ispotálybéli Szegények becsületes ruházattya és tartása eránt rendelés tétethessen...”.⁸² A kolduláson kívül a város maga is szervezett gyűjtést a szegények javára, ily módon 1757-ben is tudtak adományokat szerezni az ispotály karbantartására és a kórház fenntartására.⁸³

Az Ispital vagyonát az is növelte, hogy az oda beköltözők vagyonukból valamennyit az intézményre hagytak. Adataink szerint az 1780-as években mindez úgy történt, hogy a beköltöző öregek, elesettek korábbi ingatlanjait eladták, s abból a gyakorlat szerint 40 forintot felajánlottak az Ispital kasszájába; vagy pedig a már benn élők halála után a vagyon utólagos értékesítéséből fizették be az örökösök a 40 forintot. Az első variánsra említünk két esetet. 1789-ben Török András és felesége, Horváth Julinka kívánt az Ispitalba bejutni. Török András korábban hosszú időn keresztül a város szolgálatában állt mint hajdú, viszont megöregedett, s mivel „a magok táplálására elégtelen”, így felvételét kérte. Volt még a kérelmezőnek egy szőlője a Förhénczi hegyen, amit szüret után kívánt eladni, s a remélt pénzből

⁷⁹ Canonica Visitatio, 1816. 13. p.

⁸⁰ TGyM. 72.3.1. 1789. 375. p.

⁸¹ Szabó, 1929. 318. p.

⁸² TGyM. 72.4.1. 1799. 117. p.

⁸³ Ugyanott.

kívánta az Ispitalba befizetni a 40 forintot.⁸⁴ 1798-ban Kovács Mátyás, aki-nél figyelembe vették „...*öregségét és minden munkára való tehetetlenségét*”, felvételt nyert az intézménybe azzal a kitételrel, hogy az eladott házá-ért kapott 130 forintból fizeti be a 40 forintos hozzájárulását.⁸⁵ Voltak azon-ban olyan szegény jelentkezők is, akiknek az esetében a város a szociális szempontokat vette figyelembe, s nem kötötte befizetéshez az ispotályba való bejutást. Kiss József német varga esetében például figyelembe vették, hogy megöregedett, vagyona az öt fiú felnevelése és a vagyon felosztása révén elfogyott, s „...*szegénységre jutott*”, így ingyen felvették.⁸⁶ Gyakran előfordult, hogy a kanizsai polgárok végrendeletük megfogalmazásakor gondoltak a városi szegényházra és kórházra is, így kisebb-nagyobb adomá-nyok állandóan érkeztek a kasszába: például 1798-ban Pajer János polgár 100 forintot ajánlott fel az intézménynek.⁸⁷ Előfordult, hogy zsidó vallásúak is adományoztak pénzt az Ispitalra, ismereteink szerint a legnagyobb ado-mány 1810-ban Lachenbacher Moyses nagykereskedőtől érkezett, amikor is a hadiszállító 5000 forintot adományozott a város intézményeire, s az összeg kamataiból (6%-kal számítva) a nemzeti iskolák és a város ispotálya része-sült.⁸⁸

Az Ispital nemcsak szegényház, hanem egyben kórház is volt. Szó nincs azonban krónikus betegellátásról vagy gyógyításról, mai fogalmaink szerint inkább a renitens viselkedésűek kényszerlakhelye lehetett az ispotály. Ezt több forrás is bizonyítja. Az 1748. évi városi tisztségviselői választás során Kyráli Jánosra bízott a „*kórház kormányzata és az aberránsokra való fel-ügyelet*”.⁸⁹ De van későbbi adatunk is: 1799-ben Stötzl István kiskanizsai lakos panaszkodott a városi magisztrátusnak, hogy anyósa, Kiss Istvánné részeges és állandó perpatvarokat idéz elő, s vejjével „...*békességes életet nem visel, s ötöt szidalmazni avagy háborgatni merészli*”. A város vezetése úgy határozott, hogy a részeges nő „...*az Ispitalban életének jobbétására adassék*”.⁹⁰ Az ispotálynak ezen funkcióját egy későbbi forrás is megerősíti, amely szerint „...*a Városi ispotály némelly Jótevők által ...csupán csak a kebelbeli Ügyefogyott Szegények számára felállított*”.⁹¹

⁸⁴ TGyM. 72.4.1. 1800. 242. p.

⁸⁵ TGyM. 72.4.1. 1798. 56. p.

⁸⁶ TGyM. 72.4.1. 1799. 151. p.

⁸⁷ TGyM. 72.4.1. 1798. 18. p.

⁸⁸ Ferences Rend Levéltára. A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai. Ms 1052. 1810. év. Az esetet már a kereskedelem-történeti fejezetben, a Lachenbacherek leírásánál bemutattuk.

⁸⁹ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 222. p., 1749.

⁹⁰ TGyM. 72.4.1. 1799. 127. p.

⁹¹ Barbarits, 1929.123. p.

Azt gondolhatnánk, hogy a város szegényháza a növekedő számú népesség miatt mindig telített volt. Erről azonban szó sincs. Egyrészt az eddig idézett kérelmek, amelyek a bejutáshoz készült instanciák voltak, mindig elfogadásra kerültek a város vezetésénél. Másrészt kevesen kívántak bejutni a szegényházba, valószínűleg csak azok, akik már ténylegesen magatehetetlenek voltak. Ezt bizonyíthatja egy 1800-ban írt kérelem, amely szerint Anik Éva bejutását a város támogatta, mivel a kérelmező „*beteges állapotja és meg aggott vénsége*” miatt rászorulttá vált, ugyanakkor azt írja a Protocollumban a nótárius, hogy „...*annál is (inkább támogatandó – kiegészítés: K.Z.), mivel csak ketten vagynak benne (mármint az Ispitálban) és ezekre éppen ugy tetetik a költség mintha többen volnának...*”.⁹² Az európai szakirodalomban újabban nagy vita van arról, hogy a betegség és a szegénység kölcsönösen együtt járt volna a tradicionális korokban. A kanizsai szegényház léte azt igazolja, hogy városi közösségi (intézményi) szinten a probléma kezelhető volt, amihez persze hozzá kell tennünk, hogy a szegényház csak a végső menedékhely volt, az öregek általában a családon belül élhették le az életüket.⁹³

1788 után igen jelentős változások következtek be az Ispital életében. A viszonylag jelentős méretű épületet uralkodói rendelet alapján katonaság szállta meg, s ez azt jelentette, hogy egyrészt az épület nagy részét, a hozzá ragasztott kápolna helyiségeit is élelemraktár céljaira lefoglalták, másrészt pedig a szegények egy részét ki kellett telepíteni a gazdagabb polgárok házaiba, vagy legalábbis olyanokhoz, akik vállalták azok eltartását. 1787-ben a nótárius a következőket írta a városi jegyzőkönyvbe: „*A Kanizsai Purger Ispital Templommal, hat szobákkal, pallással, egy Pintzével, két konyhával együtt tellyességgel elfoglaltatott, és az szegény Ispitabéliek ebből ki verettek...*”.⁹⁴ Az intézmény természetesen tovább működött, fenntartási és működési rendszere is tovább élt, viszont a kényszer miatt a városnak engedelmeskednie kellett. A napóleoni háborúk során a katonaság a ferencesek záróját és templomát is elfoglalta, s az Ispitállal együtt katonai élelemraktárnak, többnyire gabonaraktárnak használták az épületeket, óriási károkat okozva Kanizsa városának.⁹⁵ Később pedig a nem messze lévő kiskomáromi katonakórházat helyezték a kanizsai Ispita-házba.⁹⁶ Az Ispital hosszú időn keresztül betöltötte funkcióját, azonban a 19. század második felében a ro-

⁹² TGyM. 72.4.1. 1800. 181. p.

⁹³ A vitához lásd: Dross, 2005. 1–15. p.

⁹⁴ Idézi: Barbarits, 1929. 123. p.

⁹⁵ Ferences Rend Levéltára. A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai. Ms 827. 1808. év; ill. lásd még: Takács–Pfeiffer, 2001. 118. p.

⁹⁶ Barbarits, 1929. 124. p.

hamosan növekedő városi népesség számára már szűk volt. A nagykanizsai képviselőtestület 1868-ban határozta el egy új kórház létrehozását, ugyanakkor az Ispitált lebontották, s helyére 1886-ban a kaszinó ma is meglévő épületét emelték.⁹⁷

4. A város temploma, temetői

A városnak voltak kötelességei az egyházi szolgáltatásokkal kapcsolatban is. Kanizsa mezővárosi létéből következett, hogy csak azzal a területtel rendelkezett, amely az idők folyamán valahogyan hozzá került. A városban a régi templom, a plébánia a ferenceseké volt, akik annak területét és építőanyagát a várparancsnoktól kapták, míg a mellette lévő kertet Zala vármegeje ajándékozta a szerzetesrendnek.⁹⁸ Ez a plébánia egészen az 1760-as évekig egyedül látta el a városi népesség lélekápolását. A plébánia a veszprémi püspökséghez tartozott, afölött a városnak semmifajta joghatósága nem volt.⁹⁹ Voltak viszont kötelességei, amelyek főleg anyagi természetűek voltak. A város sokszor hozzájárult a templom fenntartásához különböző juttatásokkal, bár kétségtelen, hogy a városi társadalom adományai ennél sokkal jelentősebbek voltak.¹⁰⁰ A városi magisztrátus költséges feladata volt a plébániának járó kötelező adók és díjak beszedése, nyilvántartása és átadása, ugyanakkor az irányítására templomgondnokot kellett kinevezni.¹⁰¹ A földesúr a kegyúri kötelezettségeiről általában megfeledkezett, így az adminisztráció a városra hárult. Az 1778. évi Canonica Visitatio szerint a plébánia 44 forintot, 30 pozsonyi mérőnyi búzát és ugyanennyi búzalisztet kapott, valamint az egyedi szolgáltatásokért (temetés, temetőbe való szállítás, házasulandók összeadása stb.) is járt juttatás.¹⁰² 1734-ben megegyezés jött létre a város és Acsády püspök között a stólára nézve. Ennek értelmében keresztelelésért 25 dénár, avatásért 5 dénár, házasságkötésért 1 forint, temetésért 56 dénár, a harangok meghúzásáért 1,50 forint, minden más harangozásért 28–50 dénár járt. A város ugyanakkor kérte a ferenceseket, hogy egyes vasárna-

⁹⁷ Barbarits, 1929.126. p., 375. p.

⁹⁸ Barbarits, 1929. 236–237. p.

⁹⁹ Halis, 1899. 30. p.

¹⁰⁰ Takács–Pfeiffer, 2001. 761–762. p.

¹⁰¹ Lásd ehhez: Városi jegyzőkönyvek, Restauratio. TGyM. 72.3.1.; 72.4.1.

¹⁰² Canonica Visitatio, 1778. 6–7. p.

pokon hitoktatást vállaljanak.¹⁰³ A század vége felé az uralkodó is adományozott egy harangot a templomnak, s így együttesen hat harangja volt.¹⁰⁴

A katolikus egyházi szolgáltatások szélesítése alapvető és megoldandó probléma volt a 18. század közepe táján. A népesség növekedése miatt új templomokat, kápolnákat kellett építeni. A kiskanizsai városrészben a városi lakosság pénzéből 1761-ben templomot építettek „*minden adomány nélkül*”, s a templom ebben a formájában az 1798. évi tűzvészig fennállt¹⁰⁵ A templom a városrész közepén helyezkedett el, körülötte alakult ki a későbbiekben a centrum. A kiskanizsaiaknak korábban is volt egy fából készült kis kápolnájuk, az 1761-ben épített templom már téglából készült, tartós szerkezet volt.¹⁰⁶ A század végi gyűjtogatás miatti pusztulás után egyben meg is nagyobbították a templomot, teteje cseréppel fedett, tornya tartós, a kúpfordél fehér bádogból készült, négy harangja volt. A fenntartásra kapott a várostól 3 hold szántót, valamint egyéb egyházi tevékenységéért is szedhetek díjat, földjei egy részét bérbe adták. A kiskanizsai templomnak is volt egy gondnoka, aki a templom jövedelmeit kezelte, számadását a városi bírónak adta át, aki azt ellenőriztette.¹⁰⁷

A nagyobb városrészben is felépült a „*város temploma*”, ezt a későbbiekben is hosszú időn keresztül így emlegette a kanizsai népesség. Azért érezte a város ezt a templomot magáénak, mert egyrészt helyileg a város közepére – a mai Deák térre – került (csak megjegyezzük, hogy a ferences plébánia a városrész délnyugati szélén helyezkedett el a magaslaton, vagyis egy nagykanizsai polgárnak, aki a város északkeleti végében lakott 1,5–2 km-t kellett gyalogolnia a templomig), másrészt pedig a városiak pénzén építették fel. A templomra már az 1750-es években gyűjtötte a város a pénzt, amelyet polgári hagyatékok tudtak jelentősen növelni.¹⁰⁸ A Nepomuki Szent János tiszteletére emelt kápolnát arra a telekre építették, amely – a mai Eötvös téren – már az 1730-as években temető volt, közepén kis fakápolnával.¹⁰⁹ Az új kápolnának haranglába és három harangja volt, itt miséztek a piaristák, akik a nem messze lévő gimnáziumot vezették. Az 1764-ben felépített kápolna erős anyagokból, cseréptetővel épült meg, mivel viszonylag önálló épület volt, tűzveszélytől nem kellett tartani.¹¹⁰ Állandóan felme-

¹⁰³ Takács–Pfeiffer, 2001. 760. p.

¹⁰⁴ TGyM. 72.1.3. 1788. 135. p.

¹⁰⁵ TGyM. 72.4.1. 1798. 45. p.

¹⁰⁶ Barbarits, 1929. 240. p.

¹⁰⁷ Canonica Visitatio, 1816. 17–19. p.

¹⁰⁸ Takács–Pfeiffer, 2001. 123. p.

¹⁰⁹ Ugyanott.

¹¹⁰ Canonica Visitatio, 1816. 14–16. p.

rült a kápolna bővítésének igénye, ezt végül is az 1820-as években tudtak megvalósítani. 1823-ban határozott a városi tanács az építkezésről, de pénz nem nagyon volt rá, végül is Leszner Miklós zsidó kereskedőtől 2000 váltóforint, valamint egy pécsi polgártól 3000 váltóforint kölcsönt vettek fel, amely összeg felhasználásával megtoldották 4 ölnyivel a templom hajóját, s ugyanakkor felépítették a tornyot.¹¹¹

A templom fenntartására a különböző felajánlásokból és a város hozzájárulásából volt pénz, a befolyt összegek kezelése a magisztrátus által választott templomgondnok feladata volt. A befolyt tőkét kamatra adták kölcsön, ám az alacsony kamatok miatt az nem volt elég a fenntartás biztosítására, így szükséges volt a városi lakosok körében adományok gyűjtése.¹¹² A város templomában a város fizetett mindent, így neki kellett a tevékenységet ellátókat is eltartani. 1788-ban például a meghalt harangozó utódjáról kellett gondoskodni, akinek egyébként feladata volt még „*a Templomban szolgálót tenni, misét mondó Pátereket öltöztetni, és Gyertyákat gyűjtogatni*”. Természetesen a meghalt özvegye nem végezhetette el ezt a feladatot, bár valószínűleg jelentkezett rá, ám a város ezt nem tartotta célszerűnek. A meghirdetett állásra két pályázó is volt, közülük az első, Rajter György már korábban is ellátta ezt a feladatot, ám „*rossz viselése miatt elvesztette*” állását, s így most sem ő kapta meg. Helyette Kovacsics Józsefnek adták, aki közel lakott a templomhoz, ám az uralkodói rendelkezések révén a Felsőtemplomban megtiltott harangozás miatt a korábbi járandóságából törölték a kéveszedést, hiszen az most nem járt.¹¹³

Temető több helyen is volt a városban. A kiskanizsai városrészben a Bajcsa felé vezető országúton volt temető,¹¹⁴ Nagykanizsán pedig a kezdeti időben a ferences kolostor helyén, majd a plébánia létrejötte után a kriptában temettek nevesebb egyháziakat és laikusokat.¹¹⁵ A nagyobb méretű temető a későbbi Szent János templom telkén helyezkedett el, ám a Helytartótanács rendelkezése értelmében a temetőket a belterületekről a városon kívülre kellett áthelyezni.¹¹⁶ Szakirodalmi források szerint a város véglegesen 1784-ben szüntette meg a régi temetőt, ám az is kétségtelen, hogy az 1780-as évek közepén létrejött II. József-féle térképen már egyáltalán nincs jelöl-

¹¹¹ Barbarits, 1929. 240. p.

¹¹² Ugyanott.

¹¹³ TGyM. 72.1.3. 1788. 125. p.

¹¹⁴ Hadtörténelmi Levéltár. Katonai felmérések. 1782–85. Colonne V. Sectio 21, 22. A felmérés éve: 1784.

¹¹⁵ Halis, 1899. 42-45. p.

¹¹⁶ TGyM. 72.1.4. 1798. 33. p.

ve a temető, csak a templom.¹¹⁷ Azok a korábbi telektulajdonosok, akiknek a régi temető miatt elvették korábban fundusuk egy részét, azokat most visszakövetelték, amiből hosszú perek születtek a 19. század első évtizedeire is elnyúlva.¹¹⁸ A város 1769-ben megvette a földesúrtól a Tizenhárom-város végén (a mai Kossuth tér déli részén) azt a szántóföldet, ahol 1770-ben történt meg az első temetkezés, amikor is Francsics János polgárt búcsúztatták.¹¹⁹ A temetés egyben jövedelmet is jelentett a városnak, hiszen az elhunytak hozzátartozói a halottszállításért a városnak fizettek. Sírások nem voltak Kanizsán, a problémát a rokonok oldották meg. Az új temető eleinte közös temető volt, vagyis oda protestánsok is temetkezhettek, ám 1786 után ezt megtiltották, s számukra új helyet kellett kijelölni.¹²⁰

5. Az árvaügy kezelése

A 18. századi Magyarországon a tradicionális demográfiai modellnek megfelelően magas volt a halandóság, így az elhunytak után maradt árvák felnevelése igen komoly problémákat okozott. Az uradalmak esetében az Urbárium kiadásáig a jogforrások nem foglalkoztak a gyámüggyel.¹²¹ Kanizsa városában az árvaügy a szabadalmas mezőváros tanácsának kötelezettségei közé tartozott, már a város 1702. évi statútumai között ott szerepel az a kitétel, miszerint „*a tanács kebelében van egy árva gondnok*”.¹²² A város a tisztújítások alkalmával nevezte ki az „*árvák gondnokát*”, avagy „*árvák tutorját*”, aki felügyelte a városi árvaügyet, erről a század folyamán több forrás is tanúskodik.¹²³ A korabeli uradalmi és városi szokásjog szabályozta hosszú időn keresztül az árvaellátás kérdését, a városnak csak korszakunk végén, 1802-ben született meg a gyámügyi szabályzata.¹²⁴ Az általános gyakorlat szerint, ha egy meghalt felnőtt után árvák maradnak, akkor a tanács kiküldöttei inventáriumot készítettek az árvák vagyonáról, s miután elhelyezték az árvákat valamelyik rokonnál vagy annál a személynél, aki hajlan-

¹¹⁷ Canonoca Visitatio, 1816. 14–16. p.

¹¹⁸ Barbarits, 1929. 241.p

¹¹⁹ Ugyanott.

¹²⁰ Ugyanott.

¹²¹ Kállay, 1980. 217. p.; A szomszédos uradalmi gyakorlatra: Kaposi, 2000. 219–227. p.

¹²² TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 49. p.,1702.

¹²³ Lásd: TGyM. 72.3.1. ill. TGyM. 72.4.1., valamint: TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 177. p., 1740.

¹²⁴ Barbarits, 1929. 71. p.

dó volt őket felnevelni, akkor a vagyont elárverezték, s a befolyt összeget kiadták kölcsönként az igénylőknek, és az így befolyt kamatokból vagy a vagyont növelték, vagy pedig a nevelést finanszírozták. A tanács mindig mérlegelte, hogy az egész vagyont el kell adni (házat, földeket, szőlőt stb.), vagy pedig csak részeit. A források tanulmányozásából úgy tűnik, hogy abban az esetben, ha már nem volt sok idő vissza az árva nagykorúságáig, akkor a házat árendába adták, ám a földeket licitre vitték; ha viszonylag kicsik voltak az árvák, akkor legtöbbször mindent eladtak. Egy 1742. évi adat arra utal, hogy abban az esetben, ha nem volt rokon, a leleccet egy városi lakos is magához vehette, ebben az esetben a város 9 forintot és ezen kívül naturáliákat fizetett. Érdekes kitétele forrásunknak, hogy mindez az uraság parancsára történt.¹²⁵

Minden árva tutorjának, nevelőjének évente egyszer számadásokat kellett készítenie. Több esetben talákoztunk azzal a jegyzőkönyvi megjegyzéssel, hogy a „*be adott számadás se formájára se más tökéletlenségére nézve még csak számadásnak se lehetett mondani*”.¹²⁶ Az árvák gondnoka évente beszámoló elszámolást készített, amelyben számot adott a növekményről, s a pénzek állapotáról. Az árvagondnok elszámolását a főadószedő után az uradalmi tiszttartó is ellenőrizte, majd pedig minden hatodik évben az összesítésüket a helytartótanácsához is be kellett küldeni.¹²⁷ Kissé bürokratikusnak tűnik a rendszer, ám hozzá kell tennünk, hogy az eljárás lényegében megegyezik a városi vagyonkezelés más területeinek működésével. Még azt is világosan kell látnunk, hogy az árvaügy a város egyik legnagyobb akta-termelője volt. A problémák több oldalról jelentek meg. Kiskorú örökösök esetén minden *divisio* (vagyon feletti osztozkodás) egyben árvakérdés is volt. Minden felnőtté vált árva örökségének kiadása a testvérek és rokonok ügye is volt egyben. A városi tanácsi jegyzőkönyvek hat évnyi anyagában mintegy 230 olyan esettel találkozhattunk, ahol árvák vagyonáról kellett a tanácsnak döntenie, lényegében nem volt olyan tanácsülés, amikor ne kellett volna árvaügyben állást foglalnia a hivatalnak.¹²⁸

Az esetek többségében a tanácsnak könnyű volt döntenie, hiszen a kialakult szokások alapján ítéltetett. Viszonylagos rugalmasság volt azokban az esetekben, amikor az árva felnőtté vált, esetlegesen férjhez ment, így kezdeményezhette successiojának kiadását.¹²⁹ A tutortól komoly anyagi beruházást nyilván senki nem várt el, éppen ezért különleges az az eset,

¹²⁵ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet, 173. p., 1742.

¹²⁶ TGyM. 72.4.1. 1798. 61. p.

¹²⁷ TGyM. 72.3.1. 1789. 317. p.

¹²⁸ Lásd: TGyM. 72.3.1., illetve: TGyM. 72.4.1. bejegyzéseit.

¹²⁹ TGyM. 72.3.1. 1788. 193. p.

amely egy szűcsmesterséget tanuló legényhez, név szerint Hergovics Györgyhez kapcsolódik. A legény letöltötte tanonci-iparosi vándoréveit, hazatért Kanizsára, s beállt a szűcscéhbe, s kérte örökségének kiadását.¹³⁰ Az örökrészek kiadását leginkább az anya újbóli házasságkötése, illetve az eltérő korú árvatestvérek vagyonának megőrzése zavarta. A legnagyobb problémát egyértelműen a kamatra kiadott tőke behajtása jelentette. Az árvagondnok – forrásaink szerint – az esetek döntő többségében körültekintéssel járt el. Akárcsak más területeken, itt is az történt, hogy a készpénzvagyon legnagyobb részét a városi lakók kaphatták meg kölcsönbe, ám a kisösszegű kölcsönökkel bürokratikus nehézségek voltak, főleg a behajtásnál. Kétségtelen azonban, hogy az árvavagyonokból mások is részesültek. Tudunk olyan esetről például, amikor a városban tartózkodó katonaság egyik vezetője kapott 1000 forint kölcsönt, ám a hadsereg elvezénylése után évenként keresztül kereshette pénzét a város.¹³¹ Előfordult, hogy jó nevű nemesnek és földbirtokosnak is kölcsönöztek jelentősebb összegeket, amelyeknek visszakövetelése jogi nehézségekbe ütközött. Az árvagondnok esetenként tehetetlen volt, így például akkor is, amikor egy korábban csődbe jutott mérszáros után az árvának maradt házat elfoglalta a katonaság, s az érte fizetett kvártélypénz (60 forint) lényegesen kevesebb volt, mintha ugyanezen időszakban árendába adták volna ki (370 forintot lehetett volna érte kapni) az épületet.¹³² A nagyobb összegű kölcsönöket különleges figyelem kísérte, így például 1789-ben a Fürst György jómódú iparos által felvett 1800 forintos kölcsönről szóló forintos obligációt (kötelezvényt) külön intabulálták (betáblázták).¹³³ Ha árendába adtak egy ingatlant, akkor szerették a hosszú távú, biztosan fialó megoldást, így például 1799-ben Smeiszer József árváját illető kertet hat évre adták évi 26 forintért.¹³⁴

A városban a lakosság létszámának emelkedése és a lassan növekedő árszínvonal miatt folyamatosan nőhetett a felhalmozott árvavagyon összege, 1818-ra 311 árva esetében már 92 716 forintot tett ki.¹³⁵ Az 1802. évi szabályrendelet szerint az árvák pénze és értékelei a városi levéltárban kerültek elhelyezésre, ennek kulcsa a tutornál volt. „Az árvák atyjául olyant kell választani, aki igazszivű, számadó, hivatalyában szorgalmatos és vagyonos is légyen”.¹³⁶ A 18. század vége felé Geber György kereskedő, a

¹³⁰ TGyM. 72.4.1. 1799. 91. p.

¹³¹ TGyM. 72.3.1. 1787. 10. p.

¹³² TGyM. 72.3.1. 1788. 220. p.

¹³³ TGyM. 72.3.1. 1789. 359. p.

¹³⁴ TGyM. 72.4.1. 1799. 92. p.

¹³⁵ Barbarits, 1929. 71. p.

¹³⁶ Ugyanott.

város egyik leggazdagabb embere, hosszú éveken keresztül ellátta a tutori feladatot, esetében nem tudunk pénzügyi visszaélésről, de a tutorokkal ezt megelőzően sem volt baj.¹³⁷ Az árvák atya természetesen fizetést kapott munkájáért, a jobban fizetett köztisztviselők közé tartozott, amit nyilván a vagyoni feletti felelősség is magyaráz. Összevetésképpen csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a fentebb említett 92 716 forintos árvagyon kezelése idejében a város egy éves összbevétele 15 ezer forintot sem tett ki.¹³⁸

6. A város gazdálkodása

A mezővárosi lét korlátozott gazdasági autonómiával járt együtt. A 18. századi magyarországi városok nem rendelkeztek központi (kormányzati) anyagi forrásokkal, működésüket, igazgatási és igazságszolgáltatási tevékenységüket alapvetően saját forrásaikból kellett biztosítani, emellett bizonyos esetekben számíthattak a földesurak segítségére és a vármegye juttatásaira. Abban az esetben, ha egy település az állam szempontjából stratégiai szempontból is fontos volt, akkor ott központi fejlesztéseket hajthattak végre. Utóbbira Kanizsa esetében nincs példánk, legfeljebb a városon kívüli úthálózat kövezése jelenthetett előnyöket a városi népességnek. A korabeli mezővárosok önállóságát és lehetséges fejlődését nagyban meghatározta, hogy az uraság milyen mértékű jövedelmet vont el a város lakosságától, s mennyi maradt a város működtetésére. Számos olyan mezővárosi példával találkozhatunk a dél-dunántúli területen, hogy a földesúr kiharcolta uradalmi központjának a vásártartási jogot, s a település mezővárossá vált, ám ezzel véget is ért az önállóság lehetősége, az uraság rátelepedett a városra, s gyakorlatilag magának monopolizálta a vásártartási jogból származó hasznot. Erre a folyamatra főleg a kisebb létszámú vásártartó helyeken láthatunk példákat.¹³⁹

Kanizsa város esetében is bőven találunk példákat a földesúri erőszakos bevételnövelésre. Az 1750-es években a kanizsai lakosság meglepődve ta-

¹³⁷ Lásd: TGyM. 72.3.1, illetve: TGyM. 72.4.1. bejegyzéseit.

¹³⁸ ZML. NVL. 2. 1814. Csak összehasonlításképpen írjuk, hogy a szomszédos vrászlói uradalomban mintegy 3500–4000 fős népességgel 1848 felé 10 ezer forint körül mozgott az összeg; a Baththyány-család bólyi és sellyei uradalmában 15–25 ezer forintnyi árvagyon halmozódott fel; ugyanakkor Pécs városában az 1840-es évek végén mintegy 160 ezer forintos összegről tudunk. Lásd: Kaposi, 2000. 222. p.

¹³⁹ Lásd például a közelben lévő, Somssich-tulajdonban lévő mezővárosokat: Kaposi, 2003/b.

pasztalta azokat a Batthyány Lajos-féle erőszakos földesúri lépéseket, amelyek egyértelműen az addigi jogok megszorítására, valamint a nagyobb adóbefizetés kikényszerítésére irányultak.¹⁴⁰ Az 1770-es évek elején még egyszer lezajlott ez az ütközet a földesúr és a város között; a 18–19. század fordulóján pedig a berek területi és ezzel jövedelmi szétosztásának kérdése állította szembe a két felet. Mindazonáltal világosan kell látnunk, hogy a feudális gazdasági és társadalmi rendszer működése egy népes település esetében a jövedelmek és feladatok megosztása révén mehetett csak végbe. A privilegizált mezőváros és az uraság közti úrbéri egyezségek arról is szóltak, hogy a földesúr monopolizál magának meghatározott stabil bevételeket, ugyanakkor átenged a városnak bizonyos jövedelmeket, amelyekből az elvégez olyan feladatokat, amelyek amúgy földesúri erőforrásokat igényeltek volna.¹⁴¹ A folyamatból hosszú távon valószínűleg mindkét fél jól járt. Az egyik oldalon a város önállósága erősödhetett, kialakulhatott a kanizsai identitás, a város és a lakosság közötti kapcsolat erősödhetett, míg a másik oldalon a földesúr megszabadult egy sor apró, nehézkesen kezelhető ügytől, s ugyanakkor állandó és stabil pénzjövedelemhez is jutott.

6.1. A város bevételeinek struktúrája

A 18. századi úrbéri szerződések korábbi elemzései azt mutatták, hogy a földesurak a kiszámítható jövedelmeket részesítették előnyben, ami tökéletesen megfelelt az uradalmi officialátus elképzelésnek is, hiszen ezt lehetett könnyen beszédni.¹⁴² Az 1731. évi szerződés a városlakóktól 700, az 1773. évi kontraktus már 1600 forintot követelt a városlakóktól. Ez volt az az árenda, amelyet a lakók a mezőváros területén lévő fundusuk után fizettek az uraságnak. Az összeg növekedését két tényező magyarázza. Egyrészt a városlakók száma a 18. században dinamikusan növekedett, másrészt pedig a lassú infláció és a jövedelmek emelkedése az életszínvonal növelte és a teherviselő képességet javította (mellette árendát kellett fizetni a földesúrnak a szántók, kertek és rétek után is). 1773-ban a földesúrnak járt még kilencedbeli jövedelemként 700 forint, az úrbéri reguláció szerint a robotmegváltásból 2250 forint, s mindez kiegészülve néhány kisebb összeggel együttesen 6202 forintot tett ki a század közepén. Ezt a kötelezettséget a városlakók pénzben fizették, vagyis senkinek sem kellett robotolnia vagy egyéb fizikai kötelezettséget teljesítenie.¹⁴³

¹⁴⁰ Barbarits, 1929. 26–27. p.

¹⁴¹ A földesúri kötelezettségekre: Kállay, 1980.

¹⁴² 1731-re: MOL. P 1313. 36. Lad.13. N.27/1–2.; 1773-ra: MOL. P 1313 38. 80F.5.

¹⁴³ MOL. P 1313. 38. 80F.6

A földesúri jövedelemmel szemben a város bevételei sokkal bizonytalanabbak voltak. A városi jövedelmek jelentős része a kanizsai vásárokhöz kapcsolódott. Szórt adatokból, a vásáros helyek bérléséből, a standok után fizetendő összegekből, s a nagy látogatottságból sejthető, hogy már a század első felében is jelentős lehetett a vásári jövedelem, ám az 1773. évre vonatkozóan már pontosan tudjuk a nagyságát is. A század közepén 800 forintra becsülték azt az összeget, amely „...a nagy *Capitális Vásárbul*” származhat. Ehhez a vásári jövedelemhez hozzá kell vennünk a forgalomból fakadó 200 forintnyi hídpénzt; a „*vásárok alkalmosságával a Vásárosok Marháinak legelőitül*” való 100 forintnyi bérleti díjat, illetve a vásárok alkalmával a városba érkező kereskedők és marháik fogadásából származó hasznot, amely 300 forintra becsültetett. Ezek együttesen 1400 forintos bevételt biztosítottak a városnak, s ez a 2794 forintos összbevétel mintegy 50%-át tette ki.¹⁴⁴ Az általunk ismert nyugat-magyarországi mezővárosok (Szombathely, Zalaegerszeg stb.) egyikében sem találkoztunk azzal, hogy a vásártartásból származott volna a város bevételeinek a fele, ami világosan bizonyítja a kanizsai vásár fontosságát.¹⁴⁵ (A 2800 forintos bevétel ugyanakkor némileg visszalépés a két évvel korábbi állapothoz képest, hiszen egy jegyzőkönyv adatai szerint 1751-ben 3031 forintos bevétele volt a városnak.)¹⁴⁶ Mindenesetre az valószínű, hogy a 18. század vége felé, a piaci konjunkturális folyamatok erősödése idején a vásári bevételek jelentősen növekedhettek, amit az is mutat, hogy az 1820-es évekre a város már 15 ezer forintos összbevétellel számolhatott.¹⁴⁷ Még annyit hozzá kell tennünk, hogy a városnak nagyon fontos volt a vásári jövedelmek pontos beszedése, amire jó példa, hogy 1742-ben megvádolták Tax Mihály városbíró azzal, hogy 5 évvel korábban a beszedett vásári pénzekből 6 forintot ellopott. Az ügyet kivizsgálták, s megállapították, hogy a vád alaptalan, s a vádlónak nyilvánosan meg kellett követnie a bírót.¹⁴⁸ A vásárok számának emelkedése, a hetivásárok tartása és a díjak emelése révén a város egyre jelentősebb bevételekhez jutott a vásártartás jogából. 1828-ban például (váltócédulában számolva) a hat országos és a hetivásárokból már 5167 forint bevételhez jutott Kanizsa városa. A város bevétele 1828-ban (a város által kölcsönadott pénzeket leszámítva) 21

¹⁴⁴ Ugyanott.

¹⁴⁵ Lásd a korábbi kereskedelmi fejezetet; illetve egy korai, 1715-ös leírást: Kropf, 1921. 2. 129. p.

¹⁴⁶ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 247. p. Az 1753. februári tanácsülésen hagyták jóvá az 1751-es költségvetést.

¹⁴⁷ ZML. NVL. 2. Az 1828. évi számadásra adott uradalmi bírálat.

¹⁴⁸ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 171. p., 1742. április 15.

ezer forint volt, vagyis a vásárokból származott a bevételek csaknem egygyede.¹⁴⁹

A város bevételei között persze más tételek is szerepeltek. Az 1773. évi szerződés szerint a városi réteken termelt széna és sarjú a településnek évi 158 forint bevételt biztosíthat. A földesúr által a városnak átengedett három bolt kiárendálásából 180 forint bevétel származott. A földesúrral kiegyezve a kerekesi, bilkei és péterfai puszták legeltetéséből 400 forint árendát szedhettek be. A város erdeiben a makktermés kiárendálása 100 forintot eredményezhetett. A városnak a számítások szerint 456 forintos kalkulált bevétele lehetett abból, hogy a „*Kereskedő zsidók, kik a Városiaknak házaikban laknak jórészt szerént portékáikkal helyet árendálnak*”.¹⁵⁰ A téglavetőtől 100 forintot várhatott Kanizsa. A legérdekesebb bevételi tételt az a 3000 forintos összeg jelenti, amely a városban élő „*oskolabéli Iffiuság*” potenciális pénzköltéséből származik, amit a 300 diák után legalább fejenkénti 10 forintra becsülve számoltak ki a városnak.¹⁵¹ Ez persze eltúlzott becslés volt, hiszen a diákokból főleg azok a városiak részesedhettek csak, akiknél diák lakott, de jutott belőle a vendéglősök, a piaci kereskedők részére is, de maga a város csak nagyon áttételesen juthatott (a polgárok jövedelmének és bérleti bevételeinek adóztatása révén) bevételhez a diákok után. (Ne felejtjük el, hogy 1765-ben megnyílt a gimnázium, ahol egészen II. József uralkodásáig viszonylag nagy létszámban, 300–400 diákot oktattak.)¹⁵² Mindenesetre az 1773. évi tervezet ezzel a 3000 forintra együtt már úgy számolt, hogy a város bevételei 5800 forintot tesznek ki.¹⁵³

Ebben a korszakban a környező térség városaiban az árendák, valamint az egyéb kisebb királyi haszonvételek komoly bevételi forrást jelentettek.¹⁵⁴ Kanizsán folyamatosan erősödő szerepe volt a boltok, s a hozzá tartozó lakások árendálásának. Már a 18. század közepi forrásunk is megjegyzi a három bolt létét,¹⁵⁵ de igazából az új városháza 1787. évi felépítése után nőtt meg ennek jelentősége.¹⁵⁶ Az új városházát úgy építették meg, hogy abban középen az emeleten volt a szessziós szoba, ahol a tanácsuléseket tarthatták, míg az épület két oldalán alul bolt, felül pedig lakás volt kialakítva. Ezeket az ingatlanokat igyekeztek liciten minél magasabb áron árendába bocsátani,

¹⁴⁹ ZML. NVL. 2. Király József városi kamarás beszámolója az 1828-as pénzügyi évről.

¹⁵⁰ MOL. P 1313. 38. 80F.6. 1753.

¹⁵¹ MOL. P 1313. 38. 80F.5. 1773.

¹⁵² Kapiller, 1983. Táblázatok.

¹⁵³ MOL. P 1313. 38. 80F.5. 1773.

¹⁵⁴ Kiss, 1971. 135. p.

¹⁵⁵ ZML. 14/e. Causarum sedrialiter revisarum. F 32. N.288.C.

¹⁵⁶ Zalai Krónika, 1916. 2. 306. p.; ill. TGyM. 72.3.1. 1787. 51. p.

s ez igen jó bevételi forrásnak bizonyult, hiszen a városháza épülete a Fő utcán feküdt, lényegében a piac mellett volt, vagyis komoly üzleti előnyöket rejtett a bérlet megszerzése. A városnak az volt az előnyös, hogy ha hosszú távra tudja stabilizálni a bevételeket. Mindjárt az átadás után az egyik neves görögkeleti vallású kereskedő, Axenti János 10 évre kibérelte az épület jobboldali részét,¹⁵⁷ míg a másik oldal szintén egy görög vallású kereskedő famíliának, a Dobrovicsoknak jutott.¹⁵⁸ Axentié volt a kisebb lakás és üzlet, évente 135 forintot fizetett érte, és ennek fejében a piacra néző szobát és boltot, valamint az épület belső oldalán az udvarra néző szobát, konyhát, kamrát, illetve a fél pincét használhatta. Óvatosságból kikötötte a város, hogy ha a kereskedő fel akarná mondani a szerződést, akkor egy évvel korábban azt jeleznie kell.

A másik oldalon lévő bolt árendája jóval nagyobb volt, s ezért néha már gazdálkodási nehézségeket is okozhatott. Erre utal, hogy Dobrovics Miklós 1798-ban jelezte, hogy az eddig fizetett 400 forintos árendát a továbbiakban nem tudja fizetni, de ha a város engedne az árból, akkor továbbra is bérlő maradna.¹⁵⁹ A város előbb még próbálkozott a licitálással, hátha ad érte valaki 400 forintot, ám pár hónappal később évi 300 forintért kiadta azt a volt bérlőnek. Ezért Dobrovics használhatta az alul lévő boltot és szobát, valamint az emeleten található három szobát, amelyből kettő a Fő utcára, egy pedig az udvarra nézett. Az ingatlanhoz még konyha, kamra, depositoryum, padlás és pince tartozott. Kikötötték, hogy a tűzveszélyre figyelemmel viszonylag kevés fát és szénát tarthat egy időben az udvaron.¹⁶⁰ A város biztosította önmagát azzal is, hogy ha a bérlők tüzet okoznának tevékenységükkel, s kára lenne a városházának, akkor a bérlők vagyonukkal felelnek.

A város a nagy boltokon és kezében lévő lakásokon kívül amit csak lehetett, bérbe adott. Emögött nemcsak a város kiadásainak fedezésére szolgáló pénzgyűjtés áll, hanem az is, hogy abban a korban a város vezetői erkölcsi felelősséget éreztek a város vagyona iránt: úgy fogták fel a városi ingatlanok létét, hogy ha abból nem sikerül a legnagyobb jövedelmet kicsikarni, akkor megkárosítják a várost. A kettős indítatásból következett, hogy a bíró és az esküdtek állandóan figyeltek az ingatlangazdálkodásra. A városnak több olyan épülete volt még, amelyeket kiárendált, bár ezek a tételek korántsem voltak már olyanok jelentősek, mint amit a két nagykereskedő esetében láthattunk. A városháza épületében az Axenti-rész fölött lévő egy szoba-

¹⁵⁷ TGyM. 72.3.1. 1787. 93. p.

¹⁵⁸ TGyM. 72.3.1. 1788. 285. p.

¹⁵⁹ TGyM. 72.4.1. 1798. 59. p.

¹⁶⁰ TGyM. 72.4.1. 1798. 65. p.

konyha-kamrás lakrészt Muntner József iparos bérelte ki évi 60 forintért.¹⁶¹ Bérbe adta a város a gazdasági épületeinek is egy részét. 1800-ban Czellinger Fülöp pintér mester évi 20 forint árendát fizetett a városi majorban a pajta mellett lévő magazinért.¹⁶² Ezt a területet (majort) pár hónappal korábban vette a város 1000 forintért szomszédsági elővásárlási jogán „*Mak regimentbéli kapitánytól*”. Az volt az előnye, hogy közvetlenül a város pajtája mellett feküdt, így az ottani termést könnyű volt elhelyezni. A Czellinger-féle pajtavásárlási contractus üde színfoltja inséges forrásbázisunknak, mivel a városi bérbeadási szerződésben szereplő indoklás nagy vonalakban leírja a városi fundusok állapotát. A magyarázat úgy szól, hogy a városnak két fundusa volt eddig, amelyből az egyik a vármegye ispótyát hozott létre, míg a másikon kvártélyház volt, ám a századforduló idejére annyira lepusztult, hogy túl sokba kerülne a felújításuk. Ezzel szemben a város vezetése azt tapasztalta, hogy a háborús konjunktúra idején a nagy kereslet miatt a fundusok ára gyorsan növekedett, így mindenképpen meggondolandónak tartották a kapitány ajánlatát, vagyis felbecsültetés után megakarták venni a pajtát s a hozzá tartozó két fundust, mivel „...*ha most nem is, de valaha nagy hasznót hajthatna a Városnak*”.¹⁶³ Itt már egy tudatosan előre tervező és spekuláló városvezetés sejlik fel, bár hozzá kell tenni, hogy mindez korántsem volt egyedi ebben az időszakban (főleg majd a reformkori magyar városokban virágzott igazából az ingatlanspekuláció). 1828-ban „*Kanisai Városnak tulajdon házaitól, Boltjaitól, úgy hozzá tartozandóktól árendában kiadott Esztendőbeli Jövedelme*” 3050 forint volt, az összes folyó bevétel 15%-a.¹⁶⁴ Érdekes azonban, hogy a város kezében lévő ingatlanok bérelteiben a zsidóság szerepe nem volt túlzott, a keresztény polgári közösség által irányított Kanizsa mezővárosban a zsidók a város árendabevételeiben nem játszottak olyan kiemelkedően nagy szerepet, mint ahogyan az más magyarországi városokban megfigyelhető.¹⁶⁵

Örökös problémája volt a városnak az erdők gazdasági hasznosítása. Véletlenül sem kell azt gondolnunk, hogy a vizsgált korszakban minden városi alkalmazott becsületes ember volt, igen gyakran kellett visszaélések ellen fellépnie a tanácsnak. Az erdőgazdálkodás is ilyen terület volt. A szabad erdőélésnek ősi hagyományai voltak Magyarországon. Kanizsán, amelynek környékén széles nagy erdőségek terültek el, illetve a berekben a

¹⁶¹ TGyM. 72.4.1. 1799. 100. p.

¹⁶² TGyM. 72.4.1. 1800. 309. p.

¹⁶³ TGyM. 72.4.1. 1800. 294. p.

¹⁶⁴ ZML. NVL. 2. Király József városi kamarás beszámolója az 1828-as pénzügyi évről.

¹⁶⁵ Lásd például Kiskunhalas esetét, ahol a 19. század közepén a 14 városi boltból tizet a helybeli zsidók béreltek. Ö. Kovács, 1995. 147. p.

városi társadalom relatíve szabadon tevékenykedhetett, aminek egyfajta demokratikus látszata is volt. Az úrbéri szerződések, valamint a város tulajdonának kérdése azonban felvetette az erdőkezelés szakszerűségének problémáját is. 1788-ban kiderült az erdőpásztorról, hogy „*zsebre dolgozik*”, az erdőből a fákat azoknak juttatta, akiket az egyáltalán nem illett meg, ugyanakkor ő maga városi alkalmazottként a város kukoricaföldjét fosztogatta.¹⁶⁶

A városi erdők kérdése főleg az 1811. évi szerződés után vált fontos kérdéssé, hiszen ekkor tisztázódott, hogy mekkora az az erdőréssz, amely a várost illeti. 1811-ben a területi szétosztás szerint Kanizsa városnak 5333 hold jutott, szemben a földesurat illető 543 holddal. Ez igen nagy terület, bár nyilván messze elmarad például a nagy alföldi városok határméretétől.¹⁶⁷ Hosszú távon a városnak is szembe kellett azzal néznie, hogy egy ember kevés a földek megóvásához, így emelni kellett a felvigyázók számát. A század végén a városnak rendeletet kellett hoznia arról, hogy az erdőket ki és hogyan használhatja. Világossá vált egy felmérésből, hogy az erdőkben egyesek területet kerítettek el méheseknek, az erdők belsejében irtásokat hoztak létre stb., s ez mind sértette a város tulajdonjogát, s ugyanakkor bevételeit is csökkentette.¹⁶⁸ A városnak vigyáznia kellett a tölgyeseire és bükkös erdeire, hiszen a makkoltatás és a gubacsszedés, esetlegesen az erdei legeltetés sikeres bérbeadásához szüksége volt ezekre a területekre.¹⁶⁹ A város általi rendszeres erdőgazdálkodás még nem bukkan fel forrásainkban, azonban jelezzük, hogy a 19. század második felében a város bevételei között egyre inkább az erdőgazdálkodás, illetve annak hosszú távú bérbeadása volt az egyik legfontosabb forrás.¹⁷⁰

6.2. A kiadások szerkezete

A város bevételei mindig kevésnek tűntek a kiadásokhoz képest, ezért a város vezetésének az egyik legfontosabb tevékenysége a bevételek és a kiadások közötti egyensúlyozás volt. Arra mindig ügyeltek, hogy az év végi elszámolások idején az év közben felgyülemlett hiányokat eltüntessék, hiszen az uradalmi vezetőnek be kellett nyújtani az elszámolást, aki viszont kíméletlenül felhívta mindig a figyelmet a hiányosságokra, a rossz könyvelés-

¹⁶⁶ TGyM. 72.3.1. 1788. 128. p.

¹⁶⁷ Orosz, 2006. 235. p.

¹⁶⁸ TGyM. 72.4.1. 1798. 8. p., illetve: TGyM. 72.4.1. 1799. 113. p.

¹⁶⁹ MOL. P 1313. 38. 80F.5. 1773-as jövedelemmegoszlási tervzet.

¹⁷⁰ Burgenländisches Landesarchiv. Herrschaftsarchiv Kittsee. Nagykanizsai uradalom, Erdőgazdasági iratok.

re.¹⁷¹ Forrásaink szerint maga a város is többször „elfelejtette” beadni városi számadását az uradalomnak.¹⁷² Bár pontos, tételes kiadási bizonylatok alig állnak rendelkezésünkre, mégis azt sejtjük hiányos forrásainkból, hogy addig nem is volt probléma a kiadásokkal, amíg valami váratlan, előre nem látható dolog miatt nem kényszerült a város jelentős költsékezésre. Milyenek lehettek ezek a váratlan kiadások? Bőven van rá példa. Az állandóan jelentkező tüzesetek, amelyek nemcsak a lakosság, hanem a város épületeit is pusztíthatták, óriási megterhelést jelentettek. A hadsereg állandó beszállása szintén komoly tétellel terhelte meg a város kasszáját. Az esetleges építkezések, természeti katasztrófák következményei (például az 1757. évi földrengés, amely nagyon sok épületet elpusztított), a templom felépítése stb. is folyó költségvetésből nehezen lettek volna finanszírozhatók. Az említett természeti katasztrófa után egy évvel több kanizsai lakos kérte a földesurát, hogy a szegénység és nyomorúság miatt engedje el a házaikra kivetett adókat.¹⁷³ Jelentős költséggel járt a városi épületek javíttatása. Új tételként jelent meg a bürokratizálódásból származó papír, tinta, nyomtatvány, gertya, irattartó szekrények, belső bútorzat, levelezési költség, ügyvédi költség stb.¹⁷⁴ 1828-ban például az uradalmi ügyész felhívta a figyelmet arra, hogy minek vásárolt a város 18 darab kalendáriumot, amikor elég lett volna egy is; hasonló kritika érte a puskákra és lőporra kiadott összeget is (a saját erdőben való vadászatra kellett), hiszen a városnak elvileg nem volt vadászati joga.¹⁷⁵

A váratlanul jött kiadásokat kétféleképpen tudták kezelni. Egyrészt maradt a régi megoldás: a város polgáraitra tételesen adó formájában áthárítani a terheket, ám ennek rendszerint békétlenség és belső politikai csatározás lett a következménye. A másik lehetőség a kölcsönfelvétel volt, amelynek eredményeképpen a 18. század második felében a város egyre jelentősebb adósságot halmozott fel. Ennek következtében az 1780-as évek végére az addig felhalmozott adósságok után fizetendő kamatok nagysága már meghaladta a folyó költségvetés 10%-át.¹⁷⁶ Az adósság miatt komolyabb beruhá-

¹⁷¹ Degré, 1972. 110–111. p.

¹⁷² Az elmaradt számadásokra lásd például MOL. 1322. 100. N.99., amikor is Csemez János Inspector panaszkodott a körmendi kormányzónak, miszerint ő már három éve Kanizsán van, de a városi számadást még csak egyet kapott. Egy másik eset: ZML. NVL. 2. Az 1828. évi számadásra tett uradalmi észrevétel.

¹⁷³ MOL. P 1313. 38. Lad.15. N.76/20.

¹⁷⁴ Lásd részletesen: ZML. NVL. 2. Király József városi kamarás beszámolója az 1828-as pénzügyi évről.

¹⁷⁵ ZML. NVL. 2. Chernel Ignác uradalmi ügyész válaszelevele Király József városi kamarás beszámolójára az 1828. pénzügyi évre vonatkozóan.

¹⁷⁶ Ehhez lásd: MOL. P 1313. 38. 80F.5.; ill. TGyM. 72.3.1. 1787. 98. p.

zásokra már nem gondolhatott a város, így például 1788-ban hosszas töprengés után kénytelenek voltak elutasítani a vármegye ajánlatát egy, a városháza mögötti területen (ahol az áristom is volt) létrehozandó rabház megépítéséről. A városvezetés mérlegelte az előnyöket, így az útépitéshez szükséges foglyok munkaerejében, avagy az őrző személyzet foglalkoztatásában rejlő hasznot, de nem rendelkeztek szabad forrásokkal, s magát a beruházási összeget csak úgy tudták volna előteremteni, ha újabb kölcsönöket vesznek fel.¹⁷⁷

1787-ben a Helytartótanács kötelezte a magyar mezővárosokat arra, hogy vallják be, milyen összegeket halmoztak fel, avagy mekkora adósságuk van. Kanizsa város válasza alapján pontosan tudjuk, miből származott a városnak a 8760 forint adóssága.¹⁷⁸

A városnak 1753 óta pere volt a földesúrral, ami sokba került.

A földesúri magatartás miatt a Szent János templomot a városnak kellett megépítenie.

A városháza 1779-ben „*egészlen el égett s porrá lett, egyedül a puszta fundusunk maradt meg*”.

Az itt állomásozó katonaság miatt kiadásokra kényszerült a város, például új kutakat kellett ásatni, ezért „*interesre pénzt föl venni kényszerítettünk*” – írja a város nótáriusa a jelentésében.

Ha a kölcsönforrásokat vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy többféleképpen juthatott a város a szükséges forrásokhoz. Egyrészt a városnak magának is voltak olyan intézményei, amelyek jelentősebb összegeket halmoztak fel. Ezek között kiemelkedik az Ispítal és az árvapénztár. Több elszámolási igazolás is fennmaradt arról, hogy a város az 1760-as években 1000 forintot vett fel a szegényház kasszájából, s ebből részben kifizethette a templom felépítésének költségeit.¹⁷⁹ Az árvapénztárból a városháza újjáépítéséhez használtak fel pénzt, de tudunk arról is, hogy nemesi magán személyektől kölcsönzött pénzt Kanizsa városa.¹⁸⁰ Ezeket a kölcsönöket a város folyamatosan görgette maga előtt, s majd csak az 1780-as években meginduló mezőgazdasági konjunktúra és piacosodás adta meg a tőketörlesztés lehetőségét. 1800-ra a város megszabadult minden adósságától, sőt, már bevételi többletei is létrejöttek.¹⁸¹ Addig is, amíg ez sikerült, a város folyamatosan próbálta csökkenteni az adósságállományt, amihez a régi magas kamatozású kölcsönöket sikerült is alacsonyabb kamatú kölcsönökké for-

¹⁷⁷ TGyM. 72.3.1. 1788. 211. p.

¹⁷⁸ TGyM. 72.3.1. 1787. 98. p.

¹⁷⁹ TGyM. 72.3.1. 1788. 280. p.

¹⁸⁰ TGyM. 72.3.1. 1789. 322. p.

¹⁸¹ TGyM. 72.1.4. 1800. 165. p.

málni úgy, hogy másik hitelezőt kerestek, olyat, aki olcsóbban adta a pénzt.¹⁸² A város folyó kiadásai között a korabeli mezővárosokban megszokott tételek figyelhetők meg. Eseti, szórt adataink azt mutatják, hogy az épületek állandó javítására végzett munkák (ács, kőműves stb.) kifizetése viszonylag sokba került. Nehezítette a helyzetet, hogy szinte mindig kellett költeni a gyorsan amortizálódó építményekre. A városi tisztviselők fizetése is emelkedett az idők folyamán, bár olyan esetről, mint Szombathelyen – ahol a megszokott díjazásért már nem találtak embert, aki a bírói tisztelet vállalta volna – nincs tudomásunk.¹⁸³ 1828-ban a városbíró, Pichler Aloysius fizetése (váltócédulában számolva) 400, Péterfy Mihály nótárius 700 forint volt, míg a 12 tanácsos együttesen 1065 forintot kapott.¹⁸⁴

A városirányításnak a 19. század első felében számos működési problémája és nagy botránya volt, amelyek általában komoly (vagy komolynak látszó) gazdasági visszaélésekre utalnak. Volt, amikor az új bíró neki nem tetsző hivatalnokokat mozdított el; igen sok rokoni összefonódás jött létre az egyes városi hivatal között; elterjedt volt a hivatalnokok esetében az adózás, a favágás stb. terén előnyöket biztosítani a família tagjainak; gyakori volt az okirat-hamisítás, a bűnjelek utólagos eltüntetése stb. A vármegye felé való jelentési kötelezettségek elmulasztása, illetve a vármegyei jogszabályok áthágása szintén állandó botrány forrása volt. Szította az ellentéteket az is, hogy az uradalom által befolyásolt és kedvelt emberek, s az egyre komolyabb városi öntudattal rendelkező kanizsaiak sokszor kerültek egymással szembe, s ennek során valóságos politikai ellenzéki tevékenység alakult ki, főleg a századosok kérdőjelezték meg a városvezetés tevékenységét.¹⁸⁵

6.3. A katonai szükségletek kezelése

Kanizsát a lakosság erőteljes szaporodása, valamint a város nagysága alkalmassá tette arra, hogy az állam a katonai kiadásainak egy részét a településre hárítsa. A várost ez két módon érintette: egyrészt szükség volt a katonai porciók lehetséges és igazságos kivetésére és elosztására, másrészt pedig a kiszolgált kvártély után a városnak kellett elvégezni a pénz igénylését és kiosztását. A magyarországi nagybirtokok működését elemezve *Kállay István* is rámutatott, hogy a nagybirtokok kormányzata, s maga a földesúr is ellenérdekelt volt az állami adók begyűjtését illetően, ám azt mégis elvégez-

¹⁸² TGyM. 72.4.1. 1798. 17. p.; ill. TGyM. 72.4.1. 1800. 298. p.

¹⁸³ Kiss, 1971. 121. p.

¹⁸⁴ ZML. NVL. 2. Király József városi kamarás beszámolója az 1828-as pénzügyi évről. Ugyanakkor Chernel Ignác uradalmi ügyész kifogást emelt az elszámolás ellen, mondván, hogy a nótárius fizetése megállapítottan csak 500 forint volt, mégis 700 forintot kapott.

¹⁸⁵ Erre lásd: Barbarits, 1929. 76–77. p.; illetve Halász, 2006. 422–423. p.

te. Esetünkben ez azt jelentette, hogy a kanizsai uradalom falvainak (Bajesa, Homokkomárom stb.) hadiadóját az uradalom gyűjtötte be, ám Kanizsa mezőváros ezt saját terrénumán önmaga elvégezte.¹⁸⁶ A város és a földesúr érdekei néha találkozhattak, amire jó példa az az 1748-ban történt eset, amikor Zala vármegye Kanizsára is ki akarta vetni a hadiadót (dicát), amit a város nehezményezett, s földesurához, a nádor gróf Batthyány Lajoshoz fordult „*az egész polgárság belegyezésével az ilyen dica elhárítása*” végett.¹⁸⁷

A terhek elosztásához és a járandóságok kiosztásához tisztségviselők kellettek, s mivel nagy összegekről volt szó, az esküdtek (tanácsosok) közül választottak palétást. Feladata a városra kivetett katonai szükségletek (élelem, fuvar és takarmány) arányos elosztása és a porciók behajtása volt, emellett intézte és nyilvántartotta az ügyeket, valamint kiosztotta a kincstári megtérítés összegét.¹⁸⁸ Mivel a birodalom a 18. században igen sok háborút viselt, így a katonai igények egyre erősebb terhelést jelentettek a város lakosságára. Nyilvánvaló, hogy minden ilyen jellegű lakossági kiadás a városiak fejlesztésre fordítható forrásait csökkentette. Ugyanakkor a szegényebb lakosokat igen megterhelte az állami adónak ez a formája, nem véletlen, hogy viszonylag sok panaszt kellett a városi tanácsnak tárgyalnia a paléta kérdésében. A palétapénz valójában egy megelőlegezett összeg volt, amelyet az állam később térített. Ezt a pénzt a lakosoknak a város kasszájába minden hónapban fizetniük kellett, ám sokszor baj volt az elszámolásokkal, a lakossági befizetések és a palétás kimutatásai eltértek egymástól.¹⁸⁹ Az ellentétek persze kölcsönösek voltak, amit jól mutat, hogy e jelentős összeg beszédese felelősségteljes tevékenységet kívánt. Valószínűleg nem véletlen az az 1799-ben kelt kérés, amelyben Vizinger János azért esdekelt, hogy „*a Paléták szedésére nékie hív szolgáltyáért bizonyos Jutalom resolváltasék*”.¹⁹⁰

A nagy- és kiskanizsai oldalon egyaránt szaporodó házak adták az alapját a katonai eltartás (kvártélyozás) növekedésének. A vármegyének már régóta volt egy kvártélyháza Nagykanizsán, ám a központban lévő épület nem oldotta meg a sok katona eltartását.¹⁹¹ Főleg a II. József uralkodása, valamint a francia koalíciós háború időszaka alatti csapatmozgások terhelték

¹⁸⁶ Kállay, 1980. 192. p.

¹⁸⁷ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 225. p., 1748. február 2.

¹⁸⁸ Barbarits, 1929. 71. p.

¹⁸⁹ TGyM. 72.3.1. 1788. 123. p.

¹⁹⁰ TGyM. 72.4.1. 1799. 141. p.

¹⁹¹ A kvártélyház a Piarczter északi részén állt, a folyamatosan romló épületet 1835-ben újították fel, ebből lett a Zöldfa vendéglő és később a törvényszék háza.

meg a várost, valamint az, hogy egyre több katonatiszt lakott tartósan a városban lévő díszesebb házakban. A városhoz sok lakossági panasz érkezett az ügyben, hogy a katonatisztek egész egyszerűen beköltöznek a házakba, ott eltartatják magukat, ami a tulajdonosoknak igen sokba kerül.¹⁹² A kvártélyozást utólag térítette az állam, ám a deperditáról mindenki tudta, hogy a szolgáltatást olyan alacsony áron számolták el, amely messze nem fedezte a valóságos költségeket. Egy előnye mégis volt a kvártélypénznek, mégpedig az, hogy olyan szolgáltatásért kapott a gazda pénzt, amelyet természetben tudott teljesíteni, vagyis abban az időben nagy kincsnek számító készpénzhez jutott hozzá, s nem kellett kényszerkereskedelmet folytatnia.

A költségek visszatérítése néha évekig is elhúzódott, s akkor is csak csepegtetve jutott el Kanizsára, volt amikor csak egy utca lakóinak küldte meg a kincstár a szükséges pénzt.¹⁹³ Az ezzel kapcsolatos hivatali teendők persze a várost terheltek, az egyik tanácsosnak és a nótáriusnak kellett Zalaegerszegre utazni, ahol a vármegye kiszolgáltatta a megfelelő összeget, amit otthon Kanizsán szétoszthattak a lakosok között a teherviselés arányában.¹⁹⁴ Előfordult olyan eset is például 1798-ban, amikor egész egyszerűen a vármegye megtagadta a kvártélypénz kifizetését.¹⁹⁵ Ilyen esetben a város nem tehetett egyebet, mint tovább követelte és sürgette a pénz kifizetését. Az elmaradt kifizetések komoly bonyodalmakat okoztak az örökségek szétosztásánál, hiszen papíron ugyan az örökösök feloszthatták a pénzürtéket, ám annak megszerzése már nehézkes volt.¹⁹⁶ Instancialevelek sokasága keletkezett abból is, hogy a kvártélypénzt szétosztó hivatalnokok nem fizették ki rögtön a megfelelő összegeket, hiszen az ipar és kereskedelem felé forduló városban igen gyakran előfordult, hogy a családfő akár több hónapra is eltávozott otthonról (anyagbeszerzés, a külföldi piacok tanulmányozása stb. miatt), s így nem is találhatták meg.¹⁹⁷ Érdekes könyveléstechnikai jelenség, hogy egy 1828. évi kimutatás szerint ezeket az állami pénzeket a város bevételei között szerepeltette (végül is a város vette fel a vármegyétől); az átutalt összegek nagyságára jellemző, hogy az összes városi bevételnek mintegy 10%-át tette ki.¹⁹⁸

¹⁹² Lásd a monográfia kereskedelmi fejezetét, Gottlieb Mayer esetét.

¹⁹³ TGyM. 72.1.3. 1787. 107. p.

¹⁹⁴ TGyM. 72.4.1. 1800. 173. p.

¹⁹⁵ TGyM. 72.4.1. 1798. 10. p.

¹⁹⁶ TGyM. 72.3.1. 1788. 144. p.

¹⁹⁷ Lásd: Nagy, 1980. 32. p.

¹⁹⁸ ZML. NVL. 2. 1828.

7. A gazdasági jellegű jogsérelmek kezelése

A gazdaságilag erősödő városban igen sok munkát adott a tanácsnak és a bírónak a kisebb-nagyobb értékű lopások kiderítése és az elkövetők megbüntetése. Érdekes azonban, hogy forrásainkban alig találtuk nyomát a mai korban gyakran előforduló nagy értékű rablásoknak. Leggyakoribb bűncselekmény a kifejezetten kis értéket képviselő vagyontárgyak erőszakos megszerzésére irányuló kísérlet volt. Ezek között is kiemelkedett az állatlopás, amely a legapróbb szárnyasoktól a szarvasmarhák eltulajdonításáig szinte mindenre kiterjedt. A városi jegyzőkönyvek szerint minden évben többször előfordult a liba-, kacs- és tyúklopás, néha már mosolyogtató körülményeket teremtve. 1799-ben például Imrei Ferenc polgártól két héten keresztül folyamatosan lopták a csirkéket, mindennap eltűnt egy darab, mígnem rájött a tulajdonos, hogy Strausz nevű szolgálója egy kutyát idomított be a csirke-lopásra, s azzal tüntette el a jószágot. Végül is lebukott a szolgáló, mert a gazda az egyik ellopott csirkét a szolgáló „*köténye alatt meg találta*”, s így büntetését nem kerülhette el, a tanács „*illetlen cselekedete miatt*” nyolc korbácsütésre ítélte.¹⁹⁹ Viszonylag gyakran előfordult, hogy valamelyik portáról kiszabadult egy állat, s ha valaki észrevette, akkor elvitte, s a nyomokat gyorsan eltüntetendő mindjárt el is fogyasztotta. Így történt ez Berghwirth korcsmáros sertése esetében is, amikor is délután 2 óra tájban egyik sertése elcsatangolt, amit aztán Magyar László agyonütött, ám végül is kiderült, hogy az egy másik ember disznaja volt, s nem a korcsmárosé.²⁰⁰ A postamester disznóját Koch Mihály és szolgálói ellopták, agyonütötték s Koch házánál megették, ezért a tolvajoknak meg kellett téríteniük a kárt a panaszosnak.²⁰¹ Sárvariné bikáját többen rabolták el és ették meg, ám a tolvajok főnökét nem találták meg, csak a rablótársakat, így az ítélet is enyhe volt: az asszonyt ki kellett békíteni, s egy másik bikát kellett adni neki, vagy pedig 12 forintot fizetni az állatért.²⁰² Érdekes módon az állatlopások esetében nem találoztunk lótolvajlással, pedig a szakirodalom adatai szerint ez más városokban viszonylag gyakran előfordult, s igen szigorúan (halállal) büntették.²⁰³

A lopások más területen is jelentkeztek. Gyakori volt a szántóföldi termelvények eltulajdonítása, bár mindjárt hozzá kell tennünk, hogy ezek az

¹⁹⁹ TGyM. 72.4.1. 1799. 135. p.

²⁰⁰ TGyM. 72.4.1. 1799. 140. p.

²⁰¹ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 52. p.

²⁰² TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 92. p.

²⁰³ Kállay, 1996. 246. p.

esetek is leginkább a tyúklopáshoz hasonlíthatnak, különösebben nagy értéket nem képviseltek, így a büntetés is enyhe volt, vagy el is maradt, s helyette csak feddést kaptak az elkövetők. Az is elég gyakori volt, hogy a lopás összekapcsolódott a szomszédokkal meglévő, amúgy is ellenséges viszonyal, s az a sejtésünk, hogy több esetben inkább ez motiválta a lopásokat, semmint az anyagi haszonszerzés. Egy 1798-ból való esetet említünk meg példaként, amikor is tanúk bizonyították, hogy Kéz Jánosné átment Kamperné kertjébe, s ott salátát lopott. Ráadásul a panaszost „*mocskosan le gyalázta s meg kurvázta*”, amiért is 4 óra áristomot kapott.²⁰⁴ Gyakorik voltak a vásári lopások, amelyek sorában az apróságoktól a pénzlopásig mindenre van példa. Egy 1749. évi esetről az derül ki, hogy a pünkösdi vásáron egy helybéli lakos, Táros András éjszaka egy veszprémi fuvarostól három lóra való csengőt eltulajdonított, amiért 24 óra kalodában töltendő áristomra vagy 12 forint pénzbüntetésre ítélték.²⁰⁵ Már ebből az ítéletről is látszik, hogy a vásár idején szigorúan vettek mindenfajta bűncselekményt. Előfordult a zsebtolvajlás is, 1800-ban például Czigány Pál csapi ispántól loptak el 140 forintot. Az ispán sejtette, hogy kik voltak, a nyomozása után egy német varga kertjében megtalálták a pénztárcát, ám a bankók már nem voltak benne, s a tolvajokat sem találták meg.²⁰⁶ Mivel a kanizsai vásárban sok idegen is megfordult, gyakran előfordult, hogy őket érte valamilyen erőszakos támadás. 1759-ben Szemellyek János légrádi szűrszabótól loptak el a kanizsai postamesteri ház előtt sőtartó vásárlása közben egy tarisznyát, amelyben 55 forint volt. Az ügy az úriszék elé került, végkifejlete sajnos nem ismert.²⁰⁷ Pénzlopás nemcsak a vásárban történt. 1798-ban egy német varga legény esetével kellett a tanácsnak foglalkoznia, aki legény társától 8 forintot ellopott, s azt a földbe elásta. Mivel már korábban is „*apróbb lopásokban tapasztaltván*”, a varga céh megbüntette, most pedig 15 pálcacsapásra ítélték, azzal a meghagyással, hogy vándorolni menjen, vagyis a város megpróbált időlegesen megszabadulni a legénytől.²⁰⁸

Foglalkoznia kellett a városi testületeknek azokkal a gazdasági ügyekkel, amelyek az országos és helyi kereskedelmi és ipari szokások megsértését és egyben károkozást jelentettek valakinek. Az egyik ilyen gyakran előforduló jelenség az alku be nem tartása volt. Egy 1800. évi eset szerint nemes Bekk József 5 szekér kukoricát vett a vásárban, haza hajtatta az eladóval, s otthon kívánta kifizetni. Mivel azonban udvarába egyszerre csak há-

²⁰⁴ TGyM. 72.4.1. 1798. 49. p.

²⁰⁵ TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet. 237. p., 1749. augusztus 22.

²⁰⁶ TGyM. 72.4.1. 1800. 258. p.

²⁰⁷ MOL. P 1313. 39.cs.N1-4. 1759.

²⁰⁸ TGyM. 72.4.1. 1798. 50. p.

rom szekérrel tudott beállni, kettőnek kint kellett maradnia az utcán, s míg bent a kukoricát lerakták, addig az utcán szomszédja, Hollósy Ferenc kereskedő többet ígért a már kialakult áránál, s az illető kereskedő annak adta el a két szekér tengerit.²⁰⁹ Gyakran keletkeztek problémák a kialakult ár és a szállítás idejének eltéréseiből, amikor is a vásárló már nem akarta kifizetni a teljes összeget a termékért.²¹⁰ A városnak kellett itélkeznie azokban az esetekben is, amikor károkat kellett megtéríteni valakivel.²¹¹ Előfordultak csalások is, akárcsak erőszakos gazdasági hatalmaskodások. Utóbbira jó példa az az 1798-ban történt eset, amikor is a Proszenyákok marháikat tudatosan ráhajtották a szomszéd rétyjére, s ott lelegeltették a sarjút, amit persze meg kellett téríteniük.²¹² Egy évvel később Hajdú Józsefet 12 pálcára büntették azért, mert Török József hitvese által használt réten erőszakosan kaszáltatott.²¹³ Állandó téma volt a 18. század vége felé Franz patikárius gazdasági tevékenysége, a panasztömeget a városnak kellett kivizsgálni. 1800-ban például 19-en adtak be panaszt a gyógyszerész ellen. A panaszok tárgya igen változatos volt: a patikus lassú volt, amely miatt a beteg meg is hallhatott volna; nem adta ki a gyógyszert; többet kért a termékért, mint amennyi annak valóságos ára volt. Volt hogy egyszerűen elkergette azt, akit a gyógyszerért küldtek; előfordult, hogy egy kisgyereknek olyan rossz gyógyszert adott, hogy attól az még betegebb lett stb.²¹⁴ Óriási munkát jelentett a tanácsnak a nagy kereskedők és iparosok csődbemenetele (láthattunk rá példákat), hiszen az ilyen esetek általában nagy adósságot és nehezen lezárható ügyeket jelentettek. Így például Pék József és Gefatter Ferdinánd korábban említett esete az 1780-as években a tanácsi jegyzőkönyvi bejegyzések szerint mintegy 120 tanácsi határozatot igényeltek, hiszen foglalkoznia kellett a tanácsnak a csődper lebonyolításával, a hitelezők felkutatásával, a crida (árverés) meghirdetésével és lefolytatásával, az árvák anyagi biztonságával, a feleség vagyonával stb.²¹⁵

Eddigi áttekintésünk azt mutatja, hogy egy szabadalmas mezővárosban is – a gyors népességnövekedés és a kereskedelmi forgalom fejlődésével párhuzamosan – folyamatosan erősödhetett a város gazdasági szerepköre, amely a hagyományos adóztatáson, a vásári jövedelmek emelkedésén túl már – a civitasokra emlékeztető – sajátos közfeladatok ellátásának felvélla-

²⁰⁹ TGyM. 72.4.1. 1800. 297. p.

²¹⁰ TGyM. 72.4.1. 1800. 314. p.

²¹¹ TGyM. 72.4.1. 1800. 262. p.

²¹² TGyM. 72.4.1. Vtjk. 1798. 62. p., 208. szám.

²¹³ TGyM. 72.4.1. Vtjk. 1799. 132. p., 148. szám.

²¹⁴ TGyM. 72.4.1. Vtjk. 1800. 204. p., 124. szám.

²¹⁵ Lásd: TGyM. 72.3.1. és a 72.4.1. jegyzőkönyvek bejegyzéseit.

lását is magával hozta. A források alapján az is egyértelmű, hogy a város igényt is tartott ezekre a közfeladatokra, s egyáltalán nem kívánta, hogy azokat a földesúr oldja meg. A város belső önfejlődésének záloga volt az, hogy mennyiben tudja ezeket a jogosítványokat birtokolni, még akkor is, ha azok nagyon sok esetben közvetlen gazdasági (pénzügyi) hátrányokkal jártak. Mindez szorosan kapcsolódik a 19. század első felében végbement polgárosodáshoz, a modern polgári értékrend terjedéséhez.

VII. A polgárosodás kezdetei Kanizsán. Gazdasági és társadalmi önszerveződés az 1830–40-es években

1. A polgárius életmód és gondolkodás kialakulása

A kereskedelmi forgalom térbeli szélesedése, az információszerzés lehetőségeinek bővülése a városi társadalom közgondolkodását is erőteljesen befolyásolta. Láthattuk, hogy Kanizsán a 19. század első felében a gyors gazdasági felemelkedést – leszámítva egy-két ipari vállalkozót – a kereskedelembe való bekapcsolódás biztosította. Az a tény viszont, hogy a kanizsai kereskedők az Adriától Bécsig, avagy onnan Pestig építették ki gazdasági érdekeltségeiket, értelemszerűen a modern és szabadabb eszmék terjedésével is együtt járt. A kereskedelemhez, de még az ipari nyersanyag beszerzéséhez és a késztermékek piacra juttatásához is társadalmi szabadság kellett. A korban erősödő liberális gondolkodás amúgy is a szabad kereskedelem talaján állt, így nem véletlen, hogy a városban a kereskedelem szabadságának ügye állandó kérdés volt. Korábban utaltunk rá, hogy a polgári keresztény, sok esetben tradicionális értékeket képviselő polgárok szinte mindent megtettek, hogy a zsidóság kereskedelmét korlátok közé szorítsák, ám az 1840-es évekre nagyrészt feladták ezeket a törekvéseiket. Egyfajta társadalmi kiegyenlítődést lehet érzékelni abban, hogy a Végegyletben, a Takarékpénztárban, a Casinóban egymás mellé kerültek a különböző származású és jogállású vállalkozók.

A társadalmi kiegyenlítődés felé vezető úton nagy jelentősége volt a városban élő zsidóság polgárius kezdeményezéseinek. Már eddig is említettünk több példát arra, hogy a tevékenységük a legtöbb esetben a város javát is szolgálta, hiszen a gazdag kereskedő zsidók a város legnagyobb adófizetői is voltak, vagyis működésük egyben a városi lakosság érdekeit is szolgálta. Érdekes módon fogalmazta ezt meg 1845-ben a Pesti Hírlapban megjelent cikk, amely szerint az újdonságokban „...nem csekély részt veszen az itteni népes, sok mívelt derék és gazdag egyénekből álló zsidó közönség. Ők minden jót előmozdítani készek, és remélhetni, hogy a tudós főrabbi (ti. Löw Lipót. K. Z.) és a derék előljáróság azon közeget, mely önerejével egy nagy zsinagógát, egy díszes iskolaházat, betegeket ápoló intézetet, 4 osztályban tanítást, énekiskolát, zsidó ifjakat mesteremberekké képező egyletet és több hasznos intézeteket egy-két évtized óta létre tudott hozni, jövőendőben is min-

den szép és jó eszmék elfogadására reá bírandja”.¹ Ez persze nem jelenti azt, hogy a kanizsai polgárosodásban a zsidóság játszotta a kizárólagos szerepet, az azonban kétségtelennek látszik, hogy az 1600–1700 zsidó lakost tömörítő városban ennek a társadalmi rétegnek igen nagy szerepe volt a modern átalakulásban, a társadalmi szabadság terjesztésében.

A reformkori Kanizsa városában a közgondolkodást illetően mélyreható átalakulás ment végbe, ugyanis előtérbe kerültek a modern vállalkozói értékek. Elég csak a korábban említett esetekre utalni, amelyekben arra láthatunk példát, hogy vállalkozóvá válik Batthyány Fülöp herceg, központi telkeket vásárolnak a kereskedők stb. Az 1840-es évek elején a Piarctér északi részén felépített Zöldfa vendéglő és szálloda a maga grandiózus méreteivel már méltó kifejezőjévé válhatott a városi kultúrának.² Utalhatunk még arra is, hogy 1834-től Vajdits könyvkereskedő könyvtárat hozott létre; 1848 előtt két újság- és könyvkiadója volt a városnak; tervbe vették állandó színház építését, s ha az nem is jött létre, vendégszínházak (színi társulatok) többször játszottak már a városban; az iskolák egyre szaporodtak, az elemi és a középfokú oktatás mellett megjelent a szakképzés is a palettán. Volt már egy tanítóképző is a mezővárosban; egyre jobb lett az orvosi ellátás, hiszen kórházak és patikák jöttek létre. Megjelent a városi közösség számára a szegénypolitika, a segélyezés néhány formája. Az önszerveződést mutatja a különböző felekezetek, hitközségek kialakulása, a templomok felépítése. Említettük már korábban azt is, hogy Kanizsa városa régóta postaállomás is volt, így a híráramlás centrumaként is működött a város.³

Nagyon lényeges volt a polgári kultúra terjedése szempontjából az életmód és a szokások változása, s nem utolsósorban a polgári szórakozás terjedése. Nagy jelentősége volt az egyre szélesebb társadalmi rétegeket átfogó báloknak. Emeljük ki ezek közül az 1846. február 28-án megrendezett összejövetelt, amit a reformkorban igen olvasott Életképekben mutattak be. A bál a társadalmi kiegyenlítődés erősödését bizonyítja. Idézzük az újságíró: „Nagykanizsán polgári vígalom is alakított bizonyos társulat által zsidók nélkül. A nagykanizsai vegyes lámpabál is élénk és békés volt, voltak benne főbb rangúak, polgárok, és voltak Izraelnek pompásan öltözködött leányai és fiai is nevezetes számmal, s ez volt a víg lámpabál. Voltak kik a szépeket figyelmessé tették arról, hogy előtte való nap némely kezek birka és nyúlborókat forgattak, de azért azon kezeztől nem igen láthattak

¹ Pesti Hírlap, 1845. február 27.

² Erre utal a már említett 700 fős bál, illetve tudjuk, hogy a későbbiekben sokféleképpen használták az épületet. A Zöldfa nagyterme adott helyet színházi rendezvényeknek.

³ Barbarits, 1929. 204. p.

többen a kényesebb dámák körül is irtózni. Különösen egy igen kényes grófné Izrael fiait által tánczra szinte ostromoltatott, s ő meg birt mindnyájával, ki megkérte, táncolni, s erre két zsidó ifjú tüstént franciául kezdett egymás között conversálni, s meglepedésüket francia nyelven egymással megvallották...’’⁴

De nemcsak a nevezetes események szolgáltattak alkalmat a városi lakosságnak közösségi szórakozásra. A Polgári Egylet az 1840-es évek közepén szép kerthelyiséget tartott fenn, ahol nyáron minden este zene szórakoztatta a közönséget.⁵ Két kávéház, s két nagyobb, s egyre több kisebb fogadó állt rendelkezésre a polgárság és az átutazók számára.⁶ A Zöldfa szállodában tartották a hangversenyeket, de egyre nagyobb kultusza lett a városon kívüli, a felvilágosodás felértékelte természeti környezetnek is. A kanizsai lakosság egyre több időt töltött a város keleti-délkeleti oldalát szegélyező lankás-dombos vidéken; így például a Szentgyörgyvári-hegy, illetve a Bakónaki patak melletti Látó-hegy, valamint a Szabad-hegy *„favázás présházai, boronapincéi vasárnapokon víg családi összejövetelek örömjajától’’* voltak hangosak.⁷ Hasonlóan fontosak voltak a Batthyányak erdejében rendezett vadászatok, amelyeken persze a kanizsaiak közül igen kevesen vehettek részt. Degré Alajos, az Életképek című reformkori újság utazó tudósítója igen érzékletesen írja le az egyik ilyen eseményt: *„Asztalnál valánk éjjél után két óráig, akkor a tűz körül készített szalmaágyakra fekvénk kissé pihenni; a zene folytonosan szólt. Gyönyörű volt!’’⁸*

A szakirodalomban már régen tisztázott, hogy a városfejlődésben a népességnövekedésen és a népsűrűség emelkedésén túl a lakosság kulturális fejlődésének, vagyis egyfajta identitásképződésnek is óriási szerepe van, amely folyamat egyik meghatározó eleme a városi polgári öntudat kialakulása volt.⁹ Az említett példák világosan mutatják, hogy a piacgazdaság erősödése, és a polgári gondolkodás és életmód gyors terjedése a reformkori Kanizsa esetében generális változásokat idézett elő. Kialakulhattak a modern üzleti élet alapvető viszonyai, szabályai, ám ezek az új relációk majd csak az 1850-es évektől, a szabad vállalkozói rendeletek bevezetésétől válhattak meghatározóvá.¹⁰

⁴ Életképek, 1846. február 28.

⁵ Antalffy, 1982. 61-62. p.

⁶ MOL. P 1322. 70. N.89-96.

⁷ Antalffy, 1982. 63. p.

⁸ Életképek. 1847. július. A cikket Degré Alajos, a folyóirat utazó írója jegyezte.

⁹ Corfield, 1995. 1. p.

¹⁰ Kaposi, 2001/a. 108-122. p.

2. A Polgári Egylet megszerveződése

A társadalmi – gazdasági elkülönülésnek azért még akadtak masszív bástyái; a polgári önszerveződés nemcsak a tolerancia kiszélesedésével, hanem a meglévő pozíciók monopolizálásával is együtt járt. Ilyen szervezet volt például az 1836. február 2-án alapított Polgári Egylet. Alapvető célja a közszellem felébresztése, a sajtószabadság elérése, vagy ahogyan azt 1846-ban megfogalmazták: „*Egyletünk ne csak magán társadalmi életünk központja, hanem a haza közügyei felett hazafias vitatkozások színhelye legyen*”.¹¹ Ám a Bürger Verein – amelynek nyelve 1845-ig német, 1845–48 között német és magyar volt – kizárólag keresztény embereket tömörített. (Magyar nyelven Polgári Egyletnek csak 1848-tól nevezték.) Tagjai között éppen ezért nagyon kevés kereskedő, annál több értelmiségi, nemes, ügyvéd, s iparos található. Az írásbeli dokumentumok szerint az Egyletnek első elnöke Chinorány Boldizsár Zala megyei főszolgabíró volt. Tagjai között ott volt a mindenben szerepet vállaló Tárnok Alajos, a városbíró Babochay János, a Kaán-család két tagja, sőt még egyháziak is. Az Egylet eleinte két szobát bérelt a városban, aztán az ún. „*nagy serházban*” és a Korona vendégfogadóban működött, majd 1840-ben vette meg a Fő út 6. száma alatt lévő épületet 15 000 forintért és 18 darab császári királyi aranyért Czenek Márton örököseitől.¹²

3. A hitelélet és a Nagykanizsai Takarékpénztár létrejötte

A reformkorban végbemenő gazdasági fejlődésnek egyre inkább elengedhetetlen feltétele volt már egy olyan intézményesült pénzügyi rendszer megteremtése, amely már törvényes garanciális háttérrel, modern üzleti vállalkozás formájában működhetett. A gazdasági élet néhány területén a tőkehiány igen szorító körülmény volt ebben az időben, nem véletlen, hogy mind az elméleti gondolkodásnak, mind a gyakorlati életnek állandó kérdése lett a hitel hiánya. (Ez azonban korántsem jellemezte az ország egész területét, amit jól mutat, hogy számos, az 1840-es években létrejött pénzügyi intézmény hitelkihelyezési gondokkal küszködött.) Az 1839–40. évi országgyűlésen létrejöttek azok a törvények, amelyek biztosították a pénzügyi intézmények tör-

¹¹ Bentzik, 1886. 6. p.

¹² Ugyanott, 12. p.

vényes megalakulását és működését, s vele párhuzamosan *Fáy András* vezetésével megalakult a Pesti Hazai Első Takarékpénztár.¹³ Ezt követően egyre másra szaporodtak a vidéki kisebb takarékpénztárok. Térképre vetítve a takarékpénztárok azt láthatjuk, hogy az 1840-es években létrehozott pénztézmények szinte mind kereskedő központokban alakultak meg. Gondoljunk csak a nyugat-magyarországi területre: 1842-ben Pozsonyban és Sopronban, 1844-ben Győrben, Kőszegen és Esztergomban, 1845-ben pedig Komáromban alakult takarékpénztár.¹⁴

Kanizsa városa az 1840-es évek közepére mintegy 10–11 ezer lakossal és gyorsan szélesedő belső piaccal rendelkező mezőváros volt, ahol az országos átlagnál lényegesen nagyobb arányban éltek kereskedők, s ugyanakkor az országból nyugati irányba kivitt gabona 20–25%-át a városban adták el.¹⁵ Nem véletlen, hogy egyre nagyobb igény jelentkezett a városban pénztézmény kialakítására.¹⁶ Hitelélet persze korábban is volt, hiszen az egyes kereskedők igen jelentős kölcsönöket biztosítottak egymásnak s másoknak is, azonban ezek a magánhitelek nem versenyezhettek az intézményes hitel kockázatsökkentő hatásaival, valamint a garanciális lehetőségekkel. Mindenképpen érdemes itt megemlíteni, hogy a jelentősebb zsidó nagykereskedők közül például a Lachenbacherek, a Mayerek és a Löwensteinek a városnak is előszeretettel kölcsönöztek pénzt a különböző fejlesztési programokra; Spánier Ferdinánd hitelezett több Zala megyei családnak, így például Csány Lászlónak, a Löwensteinek a Széchenyi-család tagjainak stb.¹⁷

A magánhitelezés nem állt meg a város avagy a vármegye határánál, mint ahogyan a kereskedelmi tevékenység, úgy a pénzáramlás is túllépte ezeket a kereteket. *Tóth Tibornak* a századfordulóra vonatkozó adatsoraiból ismerjük például, hogy Lachenbacher Mózes és Izsák Somogy vármegye előtt 1792–93 során több alkalommal intabuláltatott kölcsönadott összeget. A Somogy megyei Sávolyról származó és onnan Kanizsára költözött Csacsinovits György kereskedő egy mernyei személynek kölcsönzött pénzt.¹⁸ A zalai levéltárban megmaradt intabulációs jegyzőkönyv adatai, valamint a csődanyagokban talált, gróf Festetics Lászlót érintő eljárásból tudjuk, hogy 1824-ben Lachenbacher Bernard gróf Festeticsnek négy alkalommal kölcsönzött, összesen 200 ezer forintos összeget. A kereskedő az összes olyan

¹³ Tomka, 1996. 10-11. p.

¹⁴ Vargha, 1896. 103. p.

¹⁵ Lásd például Fényes Elek megállapítását: „...hol évenként több mint 600 000 mérő gabona adatik el...” Fényes, 1836-40. 1. kötet, 456, 475. p.

¹⁶ A takarékpénztár létrehozására részletesen lásd: Kaposi, 2009/b. tanulmányát.

¹⁷ Molnár, 1990. 15. p. Táblázatok adatai

¹⁸ Tóth, 1979. 113-115. p. Táblázatok adatai.

vármegyében, ahol a grófnak földje volt, betábláztatta az adósságot, így Vas, Sopron, Pest-Pilis-Solt, Zala és Somogy megyében is garanciát szerzett a kölcsön visszaszerzésére¹⁹

Az 1840-es évek közepén az intézmények terjedését nem lehetett már megakadályozni. Voltak olyan tervek, miszerint a mintaértékűnek mutakozó kőszegi takarékpénztár alapszabályával Zalaegerszegen hoznak létre takarékpénztárat, ám végül sikerült azt Kanizsára telepíteni. Az alapszabályzatot különben maga Csány László dolgozta ki.²⁰ Első gyűlését a „*Kanizsai Takarékpénztár egyesület*” 1845. május 1-jén a kanizsai Városi Tanács termében tartották, de a hivatalos, most már engedéllyel történő pénztáralakítás 1845. augusztus 2-án történt Axenti János bórkereskedő házában. A pénztár 300 darab, egyenként 50 forint névértékkel rendelkező részvény kibocsátásával és jegyzésével alakult meg, vagyis alaptőkéje 15 ezer forint volt. Az alapító okirat szerint „*Az aláírt részvényekre lefizetni kellő 50 ezüstforint néhány részvények kivételével befizettetvén, azon részvények pedig, melyekre az 50 ezüstforintot bé nem fizettettek, nyomban másoknak adatván...*”, vagyis gyakorlatilag szinte minden részvényt felvásároltak.²¹ Vargha Gyula áttekintő művének esetleírásaiból tudjuk, hogy ez különbözött a korabeli gyakorlattól: Sopronban 400 forintos, más városokban általában 300–500 forint névértékű részvényeket bocsátottak ki.²²

Érdeemes egy pillantást vetni a részvényt vásárlók névsorára, ugyanis az eddigi szakirodalmi vélekedések némi megalapozatlanságról tanúskodnak, hiszen többen a „*dúsgazdag zsidó kereskedők*”-ről beszélnek, valószínűleg nem ismerve a kanizsai kereskedők anyagi és vagyoni hierarchiáját.²³ A részvényt vásárló mintegy 50 fő között mindössze 21 kereskedő és boltos szerepel, vagyis a többség politikus, a közigazgatásban dolgozó vagy tevékenykedő, nemes, gróf vagy más ember. A kanizsai kereskedők között ott volt Axenti György, Ebenspanger Manó, Hauser János, Hollósy József, Kaan Károly és Ferenc, Kaiser Benő és József, Leszner Bernát, Löwinger Izrael, Ollop Ignác, Rosenberg Izrael, és Zsigmond, Spánier Ferdinánd, Strasser Lázár, Szép Károly, Tachauer Salamon, Theodorovits Dömötör, Wajdits György, Velisch Samu és Wettendorfer Henrik. Ha a 21 felsorolt

¹⁹ ZML. IV.14/i. Fasc.7. Series In-et extabulationem a 14 July 1827. incepiendli usque 2/14 May 1836.

²⁰ Zala megyei történeti olvasókönyv, 1996. 190. p.

²¹ ZML. A Nagykanizsai Takarékpénztár Rt. iratai. „*Kanizsai Takarékpénztári társaság nagygyűlésének jegyzőkönyve*” 1845. május 1-jétől. Ehhez még lásd: Molnár, 1990. 54-55. p., Tripammer, 1895. 5. p.

²² Vargha, 1896. 103. p.

²³ Tripammer, 1895. 5-6. p.

kereskedő és boltos nevét elemezzük, akkor szembetűnő, hogy abból csak 11 izraelita, a többi nem. S az is szembetűnő, hogy az igen gazdag zsidó kereskedők közül egyáltalán szerepeltek bent a névsorban a Lachenbacherek, a Mayerek, a Benziánok, kétségkívül ott volt viszont a Tachauer-, a Leszner-, a Strasser-, Löwinger- és a Rosenberg-család egy-egy tagja. Megállapítható, hogy a kanizsai pénzintézmény részvényvásárlói között a kanizsai kereskedő zsidóság mindössze 11 fővel, tehát 22%-kal képviseltette magát, a többséget nem a „*dúsgazdag*” zsidóság tette ki.²⁴

A pénzintézményben – mint az a korban megszokott volt – túlbürokratizált szervezetként 36 tagú igazgatóságot választottak. Köztük szép számmal voltak jelen a megyei és helyi liberális ellenzék tagjai, így például Skublics László, Deák Ferenc, gróf Batthyány Kázmér, Csány László, de ott volt Chernel Ignác, a kanizsai uradalom főügyésze, Chinorany Boldizsár főszolgabíró is. A választmányban Kanizsa város kereskedői már nagyobb aránnyal képviseltették magukat, az előbb emlegetett gazdagabb izraeliták mind ott voltak, akárcsak Spánier Ferdinánd, Hollósy József, Kaan Károly kereskedők, illetve Szép Károly gyógyszerész. A kanizsai takarékpénztár egészen az 1870-es évek elejéig az említett kereskedő házában működött, majd pedig a dualista korszak hajnalán a Fő út déli oldalán egy szép új épületet emeltek. A pénztár főigazgatója Tárnok Alajos, a Zichy uradalom kormányzója lett, ideiglenes pénztárnoka pedig a vaskereskedő Hauser János.²⁵

4. A Kereskedelmi Casino

Kanizsán 1837-ben alakult meg a kereskedőket tömörítő Casino.²⁶ Létrejötté természetesen annak a divathullámnak is köszönhető, amely a reformkorban számos magyarországi városban a társasági élet kialakulásához vezetett. Gondoljunk csak arra, hogy Pesten az 1840-es évek közepén volt már egy „*Nagykereskedők Társulata*”, volt egy „*Polgári Kereskedők Társulata*”, ugyanakkor létezett már egy 136 tagot számláló „*Zsidó Kereskedők Társulata*” is.²⁷ A kanizsai „*Kereskedelmi Casino*” szervezése 1836 novemberében indult meg, amiben szerepet játszott a herceg is, hiszen Batthyány Fülöp biztosította a Casino számára az új uradalmi épületben lévő, korábban a

²⁴ Ugyanott.

²⁵ Ugyanott, illetve: Weiser, 1929. 312. p.

²⁶ Barbarits, 1929. 375-376. p.

²⁷ Deutsch, 1903. 25. p.

földmérő által lakott helyiséget, amiért a szervezet esztendőnként 300 forintot fizetett.²⁸ Maga az egyesület 1837. január 6-án alakult meg 60 taggal. Létrehozásában a legnagyobb szerepe Darás Józsefnek, a Casino első elnökének volt. Darás József személyéről annyit tudunk, hogy Kanizsán élő nemes ember volt, foglalkozását tekintve fiscalis. Ez tipikus foglalkozás volt a földnélküli, avagy elszegényedett nemesek számára. Az 1837. évi adóösszeírás szerint a Chinorany-família után másodikként ő fizette a legtöbb jövedelemadót a nemesek sorában.²⁹ Érdekes azonban, hogy a kaszinó választmányában szinte kizárólag módosabb kereskedőket találunk, a korábbi vállalkozói leírásokból már ismerős nevekkel találkozunk, így például Strasser Lázár, Benzián Izrael, Hauser János, Kaiser Béni, Spánier Ferdinánd, Strasser Vilmos és Tachauer Ferenc nevével. A kereskedőkön kívül néhány jelentősebb funkciót betöltő polgár is tagja volt a szervezetnek, így például Chinorány József és Boldizsár, Babocsay János városbíró stb.

A következő években aztán jelentősen bővült a felvettek listája, a kereskedők vezető szerepe megszűnt, amit jól mutat, hogy felvették a tagok közé például Anatoli Joannovics görögkeleti plébánost, Inkey József iharosberényi földesurat, néhány katonatisztet stb.³⁰ Lényeges megjegyeznünk, hogy a szervezet a társadalmi kiegyenlítődés jegyében fogant, hiszen a jeltek osztály- és valláskülönbségek nélkül léphettek be a társaságba.

Az egyesület céljaként fogalmazták meg „*a kereskedők között felolvasások tartását, hangversenyek és egyéb mulatságok rendezése által a művelődésre ösztönt adni, azt előmozdítani*”³¹ Már 1837-ben azt javasolták az egyik választmányi ülésen, hogy „*a folyó évi farsangon minden csütörtökre a Casinóval megütköző két szobákban táncmulatság tartatni határozottassék*”. Megalkották a korabeli etikett szerinti házirendet, így például tilos volt a Kaszinóban dohányozni, sarkantyús felszerelésben táncolni, sőt egyes erkölcsökbe ütköző cselekedetek után megtiltották az épületen belül a tiltott szerencsejátékok folytatását is. A táncmulatságokból befolyt tiszta jövedelmet különböző segélyezésekre, jótékonykodásra ajánlották fel, vagyis a Kaszinó a korabeli rendszernek megfelelően karitatív tevékenységet is ellátott, amire jó példa az 1838. évi 169 ezüstforintnyi bevételnek a városi kórház segélyezésére fordítása.³² A Kaszinóban egy haszonbérletű működtetett egy kávéházi boltot, ahol különböző frissítőket lehetett vásárolni, de akár éttermi jellegű fogyasztásra is lehetőség nyílt. A Kaszinó tagsága – hiszen vég-

²⁸ Balogh, 1936.12. 30. 2. p.

²⁹ ZML. Nagykanizsa város levéltára. 5. 1837. évi adóösszeírás.

³⁰ Balogh, 1936. 12. 31. 2. p.

³¹ Zalavármegyei évkönyv, 1896. 261. p.

³² Balogh, 1936. 12.31. 2. p.

eredményben nem volt nagy város Kanizsa – jelentős részben azokból került ki, akik valamilyen módon az alább ismerttetendő védegyleti tevékenységbe is bekapcsolódtak. Nem véletlen, hogy 1844. decemberében úgy utasították Ried Ignáczt bérlőt, hogy „...amennyire a Casino szükségleteit magyarországi árucikkkel ellátni lehet, azokat 1845. február 10-től Magyarországnak készült árukkal lássa el”.³³ A Kaszinóban az 1840-es évek közepén egyre több országos laphoz lehetett hozzájutni, így megtalálható volt a Pózsonyi Német Hírlap, az országgyűlési Szemle, a Főrendi és Kerületi Napló stb.³⁴ Az épület a későbbiekben örök problémát jelentett, hiszen egyrészt sokba került, másrészt kicsi volt, de változás majd csak 1886-ban következett be, amikor végre felépülhetett a modern kaszinó épülete.³⁵

5 A helyi erőből létrehozott iskolák

A zsidó kereskedők gazdasági erejét és összetartozását, valamint a megtelepedésre, a perspektivikus jövőbe vetett hitet mutatja az, hogy 1842-ben Kanizsán létrehozták az ország első kereskedelmi iskoláját. Az ekkor már létező, 6 évfolyamból álló fiú népiskolát bővítették ki két évfolyammal – ahol kereskedelmi szaktárgyakat tanítottak –, amit aztán 1857-ben még két évfolyammal bővítettek.³⁶ Az oktatás megszervezésében igen sokat tett az 1841 és 1846 között Kanizsán tevékenykedő Löw Lipót rabbi, aki a kultúrtörténeti tevékenységén kívül híressé vált a polgári forradalomban játszott szerepéről, amely miatt a szabadságharc bukása után börtönbüntetést is kapott. Löw Lipót rabbi sürgetésére építették fel az iskolaépületet, amely még az 1920-as évek végén is állt.³⁷ Későbbi adatok kiemelik, hogy igen sok híres, főleg a dualizmus időszakában komoly kereskedői karriert felépítő fiatal tanult itt az 1840-es években. Bár nem tudjuk pontosan, de erős a gyanúnk, hogy maga az iskolaépület a Fő út 6. szám alatti földesúri ház mögötti udvaron állt, közvetlenül a zsinagóga mellett. Tudjuk azt is, hogy 1843-ban az elemi és a kereskedelmi iskolába összesen 111-en jártak, ám ez a létszám gyorsan emelkedett, hiszen 1850-ben már 404 fiú és lány járt az iskola különböző

³³ Balogh, 1937. 01.01. 2. p.

³⁴ Ugyanott.

³⁵ Barbarits, 1929. 375. p., illetve: Nagykanizsa, 1896. 261. p.

³⁶ Blankenberg, 1929. 293. p.

³⁷ Villányi, 1929. 256. p., illetve: http://www.dfmk.hu/zalaiak/low_1.html/1

osztályaiba, ugyanakkor már nemcsak izraeliták gyermekei, hanem más vallásúak is szép számmal előfordultak ott.³⁸

A kereskedelmi iskolán kívül említsük még meg, hogy az 1830–40-es években igen komoly iskolaalapítási láz jelentkezett a városban. Egyre másra hoztak létre különböző intézményeket. Elindult a kanizsai zsidóság elemi képzést nyújtó oktatási intézménye, amelynek finanszírozását teljes egészében a helyi izraelita közösség végezte.³⁹ Volt már énekiskola a városban, ahol Ibi György német tanító 20–30 tanítványnak tanított zenét;⁴⁰ ugyanakkor létrehoztak egy leányiskolát is. Említettük már a Löw Lipót szervezésében létrehozott tanoncképző intézményt, amelyben 1846-ban indult meg az oktatás.⁴¹ A kiskanizsai városrészben felépített iskolában elindult a helybeliek elemi oktatása, eleinte csak egy bérelt zsúpos házban, majd pedig a nekiálltak a Templom téren az iskola megépítésének, amit aztán 1842-ben tudtak működésbe helyezni.⁴² Továbbra is működött az 1765-ben létrehozott kanizsai gimnázium, amelynek felső emeletére költöztették át a 19. század elején elindított nemzeti iskola osztályait, míg a régi Légrádi úti épületbe költözhetett az 1844-ben létrehozott nagykanizsai Tanítóképző intézet, ahol a kor megnevezése szerint mestereket (vagyis tanítókat) képeztek. Ez utóbbi a bécsi kormány döntése nyomán a Bécsi Tanulmányi Alapból jöhetett létre, a város vezetése az éppen nem használt iskolaépületet adta hozzá.⁴³ (A kormányzat döntése nyomán még négy másik városban indulhatott el a tanítóképzés, így Pozsonyban, Budán, Nagyváradon és Győrben.) A tanítóképző működéséhez 1848-ig az uradalom is hozzájárult, évi 100 ezüstforintot (nem kis pénz volt!) fizetve, ebből a pénzből az iskolaépület költségeit fizették. A tanítóképzőt nemcsak Batthyány Fülöp herceg támogatta anyagilag, hozzájárult ahhoz például gróf Zichy Károly, a vrászlói uradalom tulajdonosa is.⁴⁴ Látható mindebből, hogy a város polgársága egyre fontosabbnak érezte az egyre nagyobb tömegben jelen lévő gyermekek taníttatását, s már nemcsak elemi ismeretekre jelentkezett társadalmi igény, hanem kereskedelmi és ipari tanulmányokra, valamint egyéb értelmiségi képzésekre is hajlandó volt

³⁸ Barbarits, 1929. 277–279. p., illetve Villányi, 1927. 1. p. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy 1848–49-ben a kanizsai zsidóság létszáma mintegy 336 fővel csökkent. Lásd: Kapiller, 1998. 68. p.

³⁹ Villányi, 1929. 256. p.

⁴⁰ Barbarits, 1929. 282. p.

⁴¹ Lásd az ipartörténeti fejezetet.

⁴² Kotnyek, 2006. 377. p.

⁴³ Kotnyek, 2006. 379. p.

⁴⁴ Kaposi, 2000. 237. p. A vrászlói domínium jószágkormányzója, a kanizsai lakosú Tárnok Alajos a gróftól azt is kérte, hogy az uradalmi alkalmazottakból két embert irasson be a kanizsai tanítóképzőbe.

áldozni a városi közösség. Mindez szorosan összefüggött a kor életszemléleti, mentalitásbeli változásával, a tudás felértékelődésével, s a humán tőke szerepének a fejlődésben játszott szerepének felismerésével.

6. A kanizsai Védegylet

A védegyleti mozgalom szakmai megítélése gazdasági és politikai téren is meglehetősen ellentmondásos. Közismert, hogy a hazai védegyleti mozgalom szervezése Tolna vármegyéből indult ki 1842 nyarán, ám lassan tovább terjedt. Mivel az 1843–44. évi országgyűlésen elmaradt az ipartámogató rendelkezések meghozatala, ezért országos mozgalom indult, maga a szervezet 1844. októberében kezdett működni. Viszonylag gyorsan alakultak meg a vidéki szervezeti egységek, s ebbe a sorba illeszkedett 1844 decemberében a kanizsai szervezet megalakítása is.⁴⁵ A Védegyletnek fénykorában több mint 200 szervezete volt, Zalában 1845 végére már 14 fiókegylet alakult. A védegyleti mozgalom közismerten a hazai előállítású iparcikkek forgalmazását segítette elő, alapvető céljai iparpolitikai s nem kereskedelempolitikai célok voltak.⁴⁶

A liberális szemléletű Pesti Hírlap 1845 februárjában közölte azt a cikket Kanizsáról, amelyben többek között ezeket írja: *„Több boltokban honi cikkeket vásárolhatunk...kutatjuk a körülményeket, minő gyárok volnának helyben célszerűen létesíthetők...tartottunk továbbá folyó hó 15-én egy, az egylet által rendezett vigadalmat az újonnan épített, nagyszerű és csinos Zöldfa vendéglő termében. A 700 körüli vendégek majdnem mindegyike hazai anyagból készületeket is viselt, a némberek honfestett kartonruhákban díszlegetek. Mindezekben nem csekély részt vesz az itteni népes, sok mívelt, derék és gazdag egyénekből álló zsidó közönség”*.⁴⁷ Mindebből látható, hogy a kereskedők jelentős része vélhetően pártolta a kanizsai védegyleti mozgalmat, talán éppen azért, mert ők elsődlegesen nem ipari, hanem mezőgazdasági termékekkel kereskedtek, azt pedig a mozgalom alapvető céljai nem érintették. Az összhang azonban nyilván nem volt teljes, joggal írhatta a fent már idézett dokumentumban Csány László 1844. december 8-án, hogy *„Itt a kalmárok, kik Bécsben hitellel bírnak, s azt kezdetben nálunk*

⁴⁵ Molnár, 1990. 49. p.; ill. Zala megye történelmi olvasókönyve, 1996. 186-187. p.

⁴⁶ Molnár András egyik tanulmányában részletekbe menően elemezte a kanizsai védegyleti mozgalom történetét, nekünk itt nyilvánvalóan csak a kereskedelmet illető hatásairól kell szólni. Lásd: Molnár, 1997. 123-127. p.

⁴⁷ Pesti Hírlap, 1845. február 27.

feltalálhatni nem hiszik, ellenünk dolgoznak, mert a bukástól félnek. Mások vegyes kereskedést szándékoznak űzni honi és külföldi árukkal; ennél a csatlódás kikerülhetetlen...” Különösen nagy szerepet játszott a kanizsai szervezet létrehozásában és működtetésében Spánier Ferdinánd. Csatlakozott a mozgalomhoz Vajdits György kereskedő is, akiről Kossuth a Hetilapban azt írta, hogy „...mellőzve minden külföldit, csupán belföldi szövetekkel látta el boltját, miszerint a védegyleti közönség teljes megnyugvással vásárolhasson nála, s föltétlen bizodalomával ajándékozhasssa meg, mit valóban megérdemel.”⁴⁸ Az említett írás az izraelita Schertz és Wiesmand kalmárokkal kapcsolatban kiemelte azt, hogy ők is elkezdtek belföldi szövetekkel kereskedni. A cikkben szereplő Schertz család neve vélhetően a Schertz Lipót, Ignác illetve Jakab testvérek valamelyikét (vagy együttesét) jelentheti, akik ekkor 30-as éveik közepén járó kereskedők voltak, a Wiesmand név pedig helyesen írva Weinmand Fülöpöt jelentheti, aki az 1840-es évek közepén mintegy 30 éves kereskedő és boltos, s aki 1836-ban költözött – tatai születésű volt – kereskedőként a városba.⁴⁹ Ebből is látszik, hogy minden bizonynyal a fiatalabb korosztályba tartozó kereskedőket tudta a Kossuth és a Batthyányak által irányított védegyleti mozgalom szervezkedésre készíteni. Kossuth fentebbi sorai is világosan mutatják, hogy ebben az időben a legnagyobb probléma egyértelműen a hiányzó és elmaradott magyar textilipar volt. A lábadozó honi iparág nehezen bírta a versenyt a minőségileg és mennyiségileg is lényegesen fejlettebb osztrák és cseh ipari ellenfelekkel szemben, mert kevés volt a jó minőségben termelő hazai iparos. 1846ban azonban a védegyleti mozgalom kifulladt, kevés maradandót hagyott maga mögött, de a polgári önszerveződés lehetőségét mégis megmutatta, ízelítőt adva a hazai nacionalista gazdasági gondolkodás pozitívumaiból.

7. A biztosításügy megjelenése

A 19. század első felében a piaci modell terjedése a biztosításügy terén érdemi változásokat hozott. A szakirodalomból ismert, hogy az első biztosítási szervezet a Csep-féle komáromi hajóskereskedő cég volt, ám a gazdasági biztonság egyre több területet érintett. Kanizsa városa esetében már emle-

⁴⁸ Hetilap, 1846. október 30.

⁴⁹ ZML. IV. 102/c. 1848. évi zsidóösszeírás. Nagy- és Kiskanizsa; illetve: adatokat közöl Spánierről Gelléri 1892. 155. p., az említett kalmárookra pedig: 221. p.

gettük a Tüz-Cassát, amelybe büntetőpénzeket gyűjtöttek össze.⁵⁰ Az 1830–40-es években a környező uradalmakban és Kanizsán is már jégkárbiztosításokat, valamint épületbiztosításokat lehetett kötni. Különösen fontos volt a kereskedelem biztosításának problémája, hiszen a forgalmazókat atrocitások bármikor érthették. Említettük azt az esetet, amikor az egyik Lachenbachert nem engedték át a határon.⁵¹ Egy másik eset 1848 januárjában, tehát még „békeidőben” történt, amikor is kanizsai kereskedők Grácban jártak ügyeiket intézni, ahol is egy parancs börtönbe zárta, majd pedig kitoloncolta őket Stájerországból.⁵² Amikor pedig megalakultak Ausztriában az első nagy biztosítási társaságok, az érdekeltségeik szinte azonnal megjelentek Kanizsán is. 1837-ben a Trieszti Adria Biztosító Társaságnak Löwy József kereskedő lett a kanizsai ügynöke.⁵³ Löwy ekkor még csak 29 éves volt, egyébként 1830-ban települt be a Somogy megyei Boldogasszonyfáról a városba, ahol feleségül vette a köztisztviselőnek örvendő Löwinger-família egyik lányát.⁵⁴ Neki köszönhető, hogy az 1840-es években Kanizsán már sokfajta biztosítási ügyletet lehetett kötni.

8. Kanizsa város a magyarországi polgári forradalom hajnalán

Ha munkánk végén rátekintünk Kanizsára az 1848. évi forradalom előtti években, akkor láthatjuk, hogy igen nagy utat tett meg a város a vizsgált 100 év alatt. Kanizsa amikor Batthyány-tulajdonba került, egy alig 3500 fős, néhány száz házból álló, a földesúrral szemben gyakorlatilag védtelen kis városka volt. Adottságaival, s főleg a kereskedelem terén megnyíló lehetőségeivel jól sáfárkodott a település, aminek eredményeképpen a polgári forradalomig eltelt idő alatt Délnyugat-Magyarország legnagyobb városává vált. A mezőváros fejlődése során a növekedő népessége, valamint a hajdani vélt önállóság tudatának állandó ébren tartásával, a szabad királyi városi jog megszerzésére való ismétlődő törekvéseivel egyre komolyabb szabadságjogokat harcolt ki. Ennek lehetséges csúcspontja volt az 1811. évi örökszerződés, amely világos földhasználati kereteket biztosított a lakosságnak, elválasztva egymástól a földesúri tulajdonú és a városi használatú földeket. A város „legyőzte” az uradalmat, hiszen a társadalom szabadságjogai megnőt-

⁵⁰ TGyM. 72.4.1. 1798–1800. adatai.

⁵¹ MOL. P 1330. 19. 1803. február 6.

⁵² ZML. IV. 1/a. 1848. február 21. N.105.

⁵³ Blankenberg, 1929. 292. p.

⁵⁴ ZML. IV. 102/c. 1848. évi zsidóösszeírás. Nagy- és Kiskanizsa.

tek, ugyanakkor a földek több mint 80%-át tartósan kezében tarthatta. A földesúri politika pénzéhsége sokat segített Kanizsának, hiszen Batthyány Fülöp herceg helyesen ismerve fel a lehetséges fejlődés irányát, s tevékenységével, befolyásával, s nem utolsósorban a szabad beköltözés biztosításával egyre inkább hozzájárult ahhoz, hogy Kanizsa a térség legnagyobb piacközpontjává váljon, s az egész magyar gazdaság gabona- és állatkivitelében nélkülözhetetlen szerepre tegyen szert. A mezővárosi fejlődésnek egy olyan példáját láthatjuk a város fejlődésében, amelyre alig van példa Magyarországon, hiszen nemcsak a szabad királyi városokban mehetett végbe polgárosodási, gazdasági és társadalmi szinten jelentkező önszerveződési folyamat. Természetesen tudjuk, hogy az ország mezővárosainak óriási többsége nem tudta ezt az utat végigjárni, lehetőségei korlátozottak voltak, ennyiben Kanizsa speciális eset. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a város abban a korban a magyarországi társadalom jelentős tömegei számára mintaértékű településsé vált. Kanizsa volt a térség legfontosabb értelmiségi központja, hiszen helyi erőfeszítések révén szaporodtak az iskolák, egyre több orvos és sebész dolgozott a kanizsai kórházakban, mind több egyházi és néptanító jelent meg a városban, könyveket lehetett már nyomtatni és terjeszteni, az egyesületekben könyvtár működött, újságolvasásra volt lehetőség. Emeljük még ki, hogy a polgárosodás folyamata az 1830–40-es években az uradalmi bürokrácia asszisztálása mellett ment végbe, s a folyamatot erősítette, hogy az uradalmi alkalmazotti elit minden komoly vállalkozásban részt vett.

Források, hivatkozott irodalom

Az értekezéshez áttanulmányozott fontosabb levéltári egységek

Felsorolásunk azokat az irategységeket tartalmazza, amelyeket az átlagnál nagyobb haszonnal forgattunk. A kutatás időrabló sajátossága volt, hogy – mivel a MOL. Batthyány családi levéltárában a kanizsai anyag jelentős mértékben szétszóródott a különböző egységek között – így nagyon sok olyan iratanyagot is át kellett forgatnunk, amelyből végül semmit nem profitáltunk. Az egyes levéltári iratok pontos adatai a lábjegyzetekben találhatóak, itt csak a fontosabb egységeket soroljuk föl.

1 Magyar Országos Levéltár

hg. Batthyány család levéltára

P 1313. 36, 37, 38, 39, 40, 54, 56, 145, 146, 148, 206, 207.

P 1317. 30, 31, 32.

P 1319. 1.

P 1321. 8, 9, 10, 59, 60.

P 1322. 1, 2, 5–11, 19, 26–27, 40–41, 51–52, 56–60, 64–71, 100, 107, 116–117, 119, 151–152, 155–156, 163–164, 166–171, 179, 181, 192–195, 207.

P 1323. 6–8, 13–24.

P 1330. 1–6.

Kamarai Levéltár

– E 156. 28, 54, 67, 69, 87, 118, 126

– E 156. U et C. 118, 408, 473.

– E 280, 281–282, 285–286.

Helytartótanácsi Levéltár

– C 35. 105, 106.

2. Zala Megyei Levéltár

– Közgyűlési jegyzőkönyvek, s a hozzá tartozó iratok

– Különböző megyei és országos adóösszeírások sorozata

– 1848. évi zsidóösszeírás

– Causarum sedrialiter revisarum, 1–3.

– Batthyány uradalmi levéltár, kanizsai ingatlanforgalmi könyv

– Csődületi anyagok

– Nagykanizsa város levéltára, 1–5.

– Térképek

– Településtörténeti adattár

– A Nagykanizsai Ferences Rendház iratai

3. Somogy Megyei Levéltár

- Kanizsai piac árainak összefoglaló kimutatása
- A vrászlói uradalom levéltára
- Közgyűlési jegyzőkönyvek, s a hozzá tartozó iratok
- Zsidóösszeírások
- A Somssich-család iratai
- Vegyes összeírások, szőlőbirtoklás

4. Ferences Levéltár (Budapest)

- A nagykanizsai rendház iratai

5. Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt. Herrschaftsarchiv Kittsee. Vegyes uradalmak. Nagykanizsa.

- Gazdasági számadások és kimutatások
- Erdőhivatali számadások

6. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa

- Történeti dokumentációs okmánytár
- Térképek
- Kanizsai céhekre vonatkozó tárgyi emlékek
- Levéltári iratmásolatok
- A kanizsai uradalom gazdatiszti jelentései (Körmend)
- A Nagykanizsa város monográfiája kapcsán a kötet szerkesztője által a Magyar Országos Levéltárban végzett iratfelmérések regesztái

A lábjegyzetekben gyakran használt levéltári források rövidítéseinek feloldása:

Canoncia Visitatio, 1816 = Visitatio Canonica Parochialis Ecclesiae et parochiae Kanisaiensis 1816 13§ Zala megyei levéltár XII. 7. A nagykanizsai ferences rendház iratai 1696–1950.

Kanizsai ingatlanforgalmi könyv = Protocollatio seu Intabulatio Fundorum iri Inclito Dominio in Kanisa ab anno 1747 prout Debitorum. TGyM. Okmánytár.

Városi térkép, 1822 = Situations und niveau Plan der Gross-Kanisaer Post und Commerciellen Strassen mit Constructions Infilen 1822. TGyM. 75.485.1.

TGyM. 72.2.1. Protocollumkötet = Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve, 1690–1755. TGyM. 72.2.1.

TGyM. 72.3.1. = Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve, 1787–1789. TGyM. 72.3.1.

TGyM. 72.4.1. = Kanizsa város tanácsának jegyzőkönyve, 1798–1800. TGyM. 72.4.1.

ZML. NVL = Zala Megyei Levéltár, Nagykanizsa város levéltára

ZML. BUL. = Zala Megyei levéltár, Batthyány uradalmi levéltár

A lábjegyzetekben meghivatkozott szakirodalmi munkák listája

- Abel, 1966 = Abel, Wilhelm: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert. Berlin-Hamburg, 1966.
- Abel, 1974 = Abel, Wilhelm: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Berlin-Hamburg, 1974.
- Acsády, 1896 = Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21. Budapest, 1896.
- Ágoston, 1913 = Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Budapest, 1913.
- Antalffy, 1982 = Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Budapest, 1982.
- Archivum Rákócianum, 1873 = Archivum Rákócianum (Szerk.: Thaly Kálmán). Budapest, 1873. 1. kötet.
- Bácskai, 1975 = Bácskai Vera: A város és társadalma a XVIII. században (1720–1828). In: Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1975. 139–180. p.
- Bácskai–Nagy, 1984 = Bácskai Vera–Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, 1984.
- Bácskai, 1988 = Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején. Budapest, 1988.
- Bácskai, 1989 = Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Budapest, 1989.
- Bácskai, 1995/a = Bácskai Vera: Jövedelem, vagyon, presztízis és társadalmi helyzet a 19. század első felében. In: Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpózium. Budapest-Veszprém, 1995.
- Bácskai, 1995/b = Bácskai Vera: 'Small towns in eastern Europe', in P.Clark (ed.) Small towns in early modern Europe. Cambridge, 1995. 77–89. p.
- Bácskai, 1993 = Bácskai Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993.
- Bácskai, 2002 = Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Budapest, 2002. Osiris Kiadó
- Bácskai, 2003 = Bácskai Vera: A várostörténet újabb dilemmái. In: Várostarténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. (Szerk.: Vonyó József). Tanulmányok Pécs történetéből 14. Pécs, 2003. 13–19. p.
- Bácskai, 2003/b = Bácskai Vera: Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat 11–12. 2003. május. 103–110. p.
- Bácskai, 2006 = Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. Budapesti Negyed 54. 2006. 4.

- Bácskai, 2006/b = Bácskai Vera: „...a királyi városok által palléroztatnak az országok...” In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 227–234. p.
- Bairoch, 1977 = Bairoch, Paul: Die Landwirtschaft und die Industrielle Revolution. In: Die Industrielle Revolution. Europäische Wirtschaftsgeschichte 3. Stuttgart, 1977. 297–333. p.
- Bairoch, 1990 = Bairoch, Paul: A hagyományos társadalmak urbanizációja (17–18. század) Világtörténet, 1990. 3–4. 47–60. p.
- Bairoch, 1996 = Bairoch, Paul: European Foreign Trade in the XIX Century: The Development of the Value and Volume of Exports. In: Trade and the Industrial Revolution, 1700–1850. (Edited by Stanley L. Engerman). An Elgar Reference Collection, Cheltenham, 1996. Volume I. 45–77. p.
- Balla, 1997 = Balla Lőrinc: Új hazában. Fejezetek Fűzvölgy, Homokkomárom, Hosszúvölgy, Korpavár, Magyarszentmiklós és Obornak történetéből. Fűzvölgy, 1997.
- Balogh, 1936 = Balogh Dezső: A nagykanizsai Kaszinó száz esztendeje. Zalai Közlöny, 1936. december 30., 31. és 1937. január 01.
- Baloghné, 1990 = Balogné Harkány Judit: Iskolánk alapítója: gróf Batthyány Lajos nádor (1696–1765). In: Emlékkönyv a nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola 225. évfordulóján (1765–1990). (Szerk.: Ördög Ferenc – Szébeny Mária). Nagykanizsa, 1990. 49–52. p.
- Bán, 1993 = Bán Péter: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. In: Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger, 1993. 29–42. p.
- Barbarits, 1929 = Barbarits Lajos: Nagykanizsa. (Szerkesztette és részben írta: Barbarits Lajos). Magyar városok monográfiája. Budapest, 1929.
- Barta, 1996 = Barta János: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: Magyarország agrártörténete. Budapest, 1996. 33–80. p.
- Barta, 2000 = ifj. Barta János: A 18. század története. Budapest, 2000.
- Bártfai Szabó, 1929 = Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi-család története. Budapest, 1929.
- Bátorfi, 1878 = Bátorfi Lajos: Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa, 1878.
- Bél, 1989 = Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989.
- Belitzky, 1932 = Belitzky János: Magyarország külkereskedelme az 1860-as évekig. Budapest, 1932.
- Bencze, 1986 = Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 23. Zalaegerszeg, 1986.

- Benczéné Nagy, 1977 = Benczéné Nagy Eszter: A nagykanizsai polgárok hagyatéki leltárainak vizsgálata a XVIII–XIX. század fordulóján. In: A Dunántúl településtörténete II/2. 1767–1848. Pécs, 1977. 85–93. p.
- Benczéné Nagy, 1978 = Benczéné Nagy Eszter: Ebert Antal hagyatékának árverése 1803–1804-ben. In: Közlemények Zala megye közgyűjtőmunkáinak kutatásaiból. Zalai Gyűjtőmunka 8. Zalaegerszeg, 1978. 135–146. p.
- Benda, 1977 = Benda Gyula: Somogy megyei adózók termése 1816-ban. In: Somogy megye múltjából 1977. Kaposvár, 1977. 135–185. p.
- Benda, 1985 = Benda Gyula: Entwicklungstendenzen im 18. Jahrhundert. In: Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung 16–20. Jahrhundert (Hrsg. Zimányi Vera). Budapest, 1985. 85–89. p.
- Benda, 2006/a = Benda Gyula: A nemesi communitas és a nemesi jogú népesség Keszthelyen. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 15–36. p.
- Benda, 2006/b = Benda Gyula: Kézművesek és gazdák vagyona Zalaegerszegen (1762–1850). In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Budapest, 2006. 388–409. p.
- Bentzik, 1886 = Dr. Bentzik Ferenc: A nagykanizsai Polgári-Egylet. Nagykanizsa, 1886. Írta és felolvasta a Polgári Egylet 1886. évi február hó 2-án tartott félszázados jubileuma alkalmával Dr. Bentzik Ferenc, a polg. egyl. elnöke.
- Berzeviczy, 1979 = Berzeviczy Gergely: Magyarország kereskedelméről és iparáról. In: Tessedik – Berzeviczy: A parasztok állapotáról Magyarországon. Budapest, 1979. Gondolat Kiadó. (A gyűjtőmunkás kötetben az 1797-ben latinul megjelent Berzeviczy-tanulmány is megtalálható, amit a 20. század elején Gaál Jenő fordított magyarra.)
- Bezerédy, 1839 = Bezerédy Antal: Somogy vármegye gazdasági és kereskedelmi tekintetben. Ismertető, 1839. február 28. 193–205. p.
- Blankenberg, 1929 = Blankenberg Imre: Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Nagykanizsa. (Szerk: Barbarits Lajos). Budapest, 1929.
- B. Lukács, 1979 = B. Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Történeti Statisztikai Füzetek 1. Budapest, 1979.
- Bogdanovics, 1997 = Bogdanovic Lázár: A Szent Miklósról elnevezett nagykanizsai görögkeleti szerb egyház. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 14. Nagykanizsa, 1997.
- Boldorf, 2003 = Boldorf, Marzel: Entwicklung und institutionelle Rahmenbedingungen: Die Beispiele Niederschlesien und Nordirland (1750–1850). Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 2003. 4. 399–415. p.

- Bősze, 2005 = Bősze Sándor: A szabadságharc és a kiegyezés között. In: Újrakezdések. Zsidósors Somogyban. (Szerk: Bősze Sándor). Kaposvár, 2005.
- Braudel, 1985 = Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. Budapest, 1985.
- Bright, 1815 = Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. Veszprém, 1970.
- Bronyevszkij, (én.) = Bronyevszkij, Vladimir: Utazás Magyarországon (1810). Budapest, é.n. Új Könyvtár 27.
- Cameron, 1994 = Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Budapest, 1994.
- Cerman-Knittler, 2001 = Cerman, Markus - Knittler, Herbert: Town and country in the Austrian and Czech lands, 1450–1800. In.: Town and Country in Europe, 1300–1800. Cambridge, 2001.
- Cipolla, 1980 = Cipolla, C.M.: Before the Industrial Revolution. London, 1980.
- Clement, 1994 = Simon Clement 1715-ös utazása Budától Légrádig. In.: Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542–1757. Budapest, 1994.
- Corfield, 1995 = Corfield, Penelope J.: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: A modern város történeti dilemmái (Szerk: Gyáni Gábor). Debrecen, 1995.
- Csekey–Degré, 1960 = Csekey István – Degré Alajos: Dr. Babocsay József (1760–1838), Hévíz első ismertetője. Balatonfüred – Hévíz, 1960.
- Csite, 1993 = Csite András: Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1993. Zalai gyűjtemény 34. 77–113. p.
- Danyi–Dávid, 1960 = Danyi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás. (1784–85) Budapest, 1960.
- Dávid, 1968 = Dávid Zoltán: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–89. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965. Budapest, 1968. 99–143. p.
- Degré, 1972 = Degré Alajos: Nagykanizsa önkormányzata a 18. században. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972.
- Degré, 1990 = Degré Alajos: A nagykanizsai Piarista Gimnázium története 1765-től 1919-ig. In: Emlékkönyv a nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 225. évfordulójára (1765–1995). (Szerk.: Ördög Ferenc – Szebenyi Mária). Nagykanizsa, 1990.
- Dél-Dunántúl, 1976 = A Dél-Dunántúl Atlasza. Budapest, 1976. 6.k.

- Dénes, 1978 = Dénes Gyula: Görögkeleti szerb emlékek Nagykanizsán. Nagykanizsa, 1978. Kézirat a nagykanizsai Thúry György Múzeumban.
- Denzel–Gerhard, 2003 = Denzel, M. A. – Gerhard, H. J.: Inflationäre Prozesse in Nordwestdeutschland im 18. Jahrhundert. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 2003. (90.) 1–24. p.
- Deutsch, 1903 = Deutsch, Anton: Die Pester Loyd Gesellschaft, 1853–1903. Budapest, 1903.
- Dross 2005 = Dross, Fritz: „*Der Kranke allein is arm*” – Die Diskussion über den Zusammenhang von Krankheit und um 1880. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 2005. 1. 1–15. p.
- Ember, 1989 = Ember Győző: Belkereskedelem. In: Magyarország története 1686–1790. (Szerk.: Ember Győző). Budapest, 1989.
- Dilcher, 2006 = Dilcher, Gerhard: A városfogalom jelentéstartalma a történeti városkutatás számára. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 37–50. p.
- Dirlmeier, 2005 = Dirlmeier, Ulf: Räumliche Aspekte sozialer Ungleichheit an der spätmittelalterlichen Stadt. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 2005. 3. 424–439. p.
- Eperjessy, 1967 = Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Budapest, 1967.
- Eperjessy, 1988 = Eperjessy Géza: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest, 1988.
- Eperjessy, 1977 = Eperjessy Géza: A pécsi kézműipar reformkori történetéhez. In: Baranyai helytörténetírás 1977. Pécs, 1977. 253–280. p.
- Epstein, 2001 = Epstein, S. R.: Introduction. Town and country in Europe, 1300–1800. In: Town and Country in Europe, 1300–1800 (Edited by S.R.Epstein). Cambridge, 1–30. p.
- Erdősi, 1934 = Erdősi Bálint: Emlékezések a régi Kanizsáról. Zalai Közönlöny, 1934. március 25.
- Esze, 1955 = Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai 1703–1711. Budapest, 1955.
- Evlia Cselebi, 1985 = Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: Karácson Imre. Bevezette: Fodor Pál. Budapest, 1985.
- Faragó, 2004 = Faragó Tamás: A falusi társadalom rétegződéséről. In: Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században (Szerk: Faragó Tamás). Budapest, 2004. 386–401. p.
- Fejtő, 2000 = Fejtő Ferenc: Magyarság, zsidóság. Budapest, 2000.
- Fényes, 1836 = Fényes Elek: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836–40.

- Fényes, 1841 = Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841.
- Fényes, 1847 = Fényes Elek: Magyarország statistikája I–II. Pest, 1847.
- Fényes, 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
- Fraknói, 1985 = Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc. Budapest, 1902.
- Futó, 1944 = Futó Mihály: A magyar gyáripar története. Budapest, 1944.
- Füves, 1972 = Füves Ödön: Görögök Zala megyében. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972.
- Gál, 1979 = L. Gál Éva: Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. század közepéig. In: Tanulmányok Budapest múltjából XXI. Budapest, 1979.
- Gál, 1988 = L. Gál Éva: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt (1659–1766). Budapest, 1988.
- Gaál, 1980 = Gaál László: A magyar növénytermesztés múltja. Budapest, 1980.
- Gajáry, 1995 = Gajáry István: Óbuda mezőváros lakosságának összetétele a 18. század végén. In: Mezőváros – kisváros. Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Debrecen, 1995. 137–144. p.
- Gönczné Bognár, 1980 = Gönczné Bognár Ibolya: A miháldi fazekas központ története a kezdetektől 1945-ig. Pécs, 1980. Szakdolgozat (Kézirat). PTE Bölcsészettudományi és Természettudományi Kar Könyvtára.
- Gözsy, 2005 = Gözsy Zoltán: A zsidóság Somogy megyei megtelepedésétől 1815-ig. In: Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig (Szerk.: Bösze Sándor). Kaposvár, 2005. 9–38. p.
- Gudenus, 1990 = Gudenus János József. A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. Budapest, 1990–98. 1–4. kötet.
- Gyimesi, 1990 = Gyimesi Endre: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1990. Zalai Gyűjtemény 31.
- Gyimesi, 1975 = Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, 1975.
- Gyáni, 1995 = Gyáni Gábor: Elkülönülés és egységesülés. Szegregáció és egyesületek a dualizmus kori Vásárhelyen. In: Mezőváros – kisváros. Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Debrecen, 1995. 181–190. p.
- Gyáni, 2003 = Gyáni Gábor: Városbiográfia és mikrotörténet. In: Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. (Szerk.: Vonyó József). Tanulmányok Pécs történetéből 14. Pécs, 2003. 19–29. p.
- Gyáni, 1995 = Gyáni Gábor: Bevezető. In: A modern város történeti dilemmái (Szerk.: Gyáni Gábor). Debrecen, 1995.

- Halász, 1992 = Halász Imre: Nagykanizsa címere. In: Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992.
- Halász, 2006 = Halász Imre: Nagykanizsa önkormányzata a 19. század első felében. In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (Szerk: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 397–454. p.
- Halis, 1899 = Halis István: A Ferencrend kanizsai zárdája. Tanulmány Kanizsa történetéből. Nagykanizsa, 1899.
- Halis, 1923 = Halis István: Krónika a Babócsay családról. (Nagykanizsa város XIX. századi története) Nagykanizsa, 1923.
- Halis, 1893 = Halis István: Színes mozaik Nagykanizsa történetéből. Nagykanizsa, 1893.
- Heckenast, 1989/a = Heckenast Gusztáv: Bányászat és ipar. In: Magyarország története 1686–1790. (Főszerk.: Ember Győző és Heckenast Gusztáv). Budapest, 1989. 112–125. p.
- Heckenast, 1989/b = Heckenast Gusztáv: Bányászat és ipar. In: Magyarország története 1686–1790. (Főszerk.: Ember Győző és Heckenast Gusztáv). Budapest, 1989. 627–641. p.
- Hodgyai, 1993 = Hodgyai Mátyás: Piaci élet Nagyváradon a 18. században és a 19. század elején. In: VIII. Kézművestörténeti Szimpózium 1992. Veszprém, 1993.
- Horváth, 1840 = Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. Buda, 1840.
- Horváth, 1861 = Horváth Gyula: Kanizsa város története s annak jelen viszonyai. Kanizsa, 1861.
- Hudi, 1995 = Hudi József: Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847). Pápa, 1995.
- Illésy–Pettkó, 1895 = Illésy János - Pettkó Béla: Királyi Könyvek. Budapest, 1895.
- Iparcímertár, 1846 = Iparcímertár. Törvényhatóságok, tisztviselők, ügyvédek, gyárosok, kereskedők s mindennemű iparosok használatára alkalmazva kalendáriummal az 1846, közönséges évre. Pest, 1846.
- Iványi, 1982 = Iványi Emma: Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. In: Közlemények a zalai közgyűjtemények kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 115–129. p.
- Iványosi-Szabó, 1991 = Iványosi-Szabó Tibor: Kecskemét gazdasága és társadalma a polgári forradalom előtt. Kecskemét, 1991.
- Jegyzőkönyv, 1896 = Jegyzőkönyv. Felvétel a Nagykanizsán 1896. évi május hó 17-én a városi képviselőtestületnek Magyarország ezeréves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésén. Nagykanizsa, 1896.

- Kalcsok, 1896 = Kalcsok Leó: A nagykanizsai főgimnázium története. In: *Értesítő a kegyesrendiek vezetése alatt álló nagykanizsai főgimnáziumról az 1895–96. tanévben*. Nagykanizsa, 1896.
- Kanizsai Enciklopédia, 1999 = Kanizsai Enciklopédia (Szerk.: Gerócs Barbara, Lendvai Béla, Rab László). Nagykanizsa, 1999.
- Kapiller, 1983 = Kapiller Imre: A nagykanizsai piarista gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. In: *Közlemények Zala megye közgyűjtéményeinek kutatásaiból 1982–83*. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983.
- Kapiller, 1998 = Kapiller Imre: Zsidó társadalom Nagykanizsán 1848-ban. *Pannon Tükör*, 1998. 2. 66–69. p.
- Kaposi, 1986 = Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. *Történelmi Szemle*, 1986.2.
- Kaposi, 1988 = Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom termelése és gazdálkodása a 19. század első felében. In: *Somogy megye múltjából*. 1988. Kaposvár, 1988.
- Kaposi, 1992 = Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete I. Pécs, 1992.
- Kaposi, 1996 = Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Pécs, 1996. 124–141. p.
- Kaposi, 1997/a = Kaposi Zoltán: Földesúri épületek Somogyban a 18–19. században. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, 1997.
- Kaposi, 1997/b = Kaposi Zoltán: Tér szerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században. *Zalai Múzeum* 7. Zalaegerszeg, 1997.
- Kaposi, 1998 = Kaposi Zoltán: Az angliai közlekedési rendszer átalakulása (1750–1850). *Közlekedéstudományi Szemle*, 1998. 5. 190–199. p.
- Kaposi, 2000 = Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest-Pécs, 2000.
- Kaposi, 2001/a. = A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. *Agrártörténelmi Szemle*. XLIII. (2001) 1–2. 239–261. p.
- Kaposi, 2001/b. = Kaposi Zoltán: The Economic Policy of the absolutist system in Hungary, 1850–67. *Specimina Nova Pars Secunda*. Journal of the Department of Modern History, the Department of Contemporary History and the Doctoral Program in History. University of Pécs. 2001. pp.108–122.
- Kaposi, 2002 = Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest-Pécs, 2004.
- Kaposi, 2003/a. = Kaposi Zoltán: Földbirtokosok és kultúrákövetítés a Dél-Dunántúlon a 18–19. században. In: *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*. Tanulmányok. Pécs, 2003. 45–75. p.

- Kaposi, 2003/b. = Kaposi Zoltán: Egy középbirtokosi família 100 éve Somogyban. A Somssich-család felemelkedése. In: Somogy megye múltjából 32. Kaposvár, 2003.
- Kaposi, 2006 = Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs, 2006.
- Kaposi, 2006/b. = Kaposi Zoltán: A nagykanizsai társadalom szőlőbirtoklása a feudalizmus utolsó időszakában. In: Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére. Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 4. (Szerk.: Buza J. – Estók J. – Szávai F. – Varga Zs.) Budapest, 2006. 49–66. p.
- Kaposi, 2008 = Kaposi Zoltán: A gazdasági elit Kanizsán a 18. század második felében. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv III. Budapest, 2008.
- Kaposi, 2009 = Kaposi Zoltán: Jövedelemszerzési stratégia a Batthyányak kanizsai uradalmában az 1830–40-es években. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére (Szerk.: Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes, Tomka Béla, Bácskai Vera, Á. Varga László). Budapest, 2009. 340–352. p.
- Kaposi, 2009/b. = Kaposi Zoltán: A Nagykanizsai Takarékpénztár létrejötte és gazdasági szerepe a reformkorban. In: Ünnepi tanulmányok Móra Mária Anna tiszteletére. (Szerk: Kokovai Szabina – Pohánka Éva). Pécs, 2009. 146–158. p.
- Kállay, 1972 = Kállay István: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Budapest, 1972.
- Kállay, 1980 = Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata. Budapest, 1980.
- Kempelen, 1931 = Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Budapest, 1931. 1. kötet.
- Kenyeres, 2006 = Kenyeres István: Buda és Pest az 1703. évi kiváltságleveléig. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 159–201. p.
- Kerecsényi, 1978 = Kerecsényi Edit: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez „A polgárok lajstroma” (1745–1826) alapján. In.: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg, 1978. 115–135. p.
- Kerecsényi, 1987 = Kerecsényi Edit: Az erdő szerepe a zalai parasztság 18–19. századi gazdálkodásában. In: A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település és társadalomtörténete. Zalai Gyűjtemény 27. Zalaegerszeg, 1987.

- Kerecsényi, 1979 = Kerecsényi Edit: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Közlemények Zala megye közgyűjtéményeinek kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény 12. Zalaegerszeg, 1979.
- Kiesewetter, 2000 = Kiesewetter, Hubert: Region und Industrie in Europa 1815–1995. Stuttgart, 2000. Franz Steiner Verlag
- Kiss, 1971 = Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros tanács a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Budapest, 1971.
- Kiss, 2009 = Kis Zsuzsanna: A Belga Bank Magyarországon. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére (Szerk.: Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes, Tomka Béla, Bácskai Vera, Á. Varga László). Budapest, 2009. 352–359. p.
- Knézy, 2001 = Knézy Judit: Csurgó egykori mezőváros népcsoportjai és a Festetics uradalom. In: A mezőváros mint uradalmi központ. Tata, 2001. 127–145. p.
- Komlos, 1990 = Komlos, John: Az Osztrák-Magyar Monarchia mint közös piac. Budapest, 1990.
- Kondicsné Kovács, 1994 = Kondicsné Dr. Kovács Éva: Körmend 1800–1918-ig. In: Körmend története (Szerk: Szabó László). Körmend, 1994.
- Kondicsné Kovács, 2005 = Kondicsné Dr. Kovács Éva: Batthyány Fülöp (1781–1870). Testis temporis – Az idő tanúja 11. Körmend, 2005.
- Kondicsné Kovács, 2007 = Kondicsné Kovács Éva: Batthyány Fülöp, a mecénás főúr. In: A Batthyányak évszázadai. Körmend – Szombathely, 2006. 157–162. p.
- Kotnyek, 2006 = Kotnyek István: Nagykanizsai iskolák (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (Szerk: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 371–397. p.
- Kováts, 1976 = Kováts Zoltán: Somogy megye népessége a 18. század elején. Kaposvár, 1976. Somogyi Almanach
- Kovacsics, 1997 = Kovacsics József: Magyarország népessége 1787-től 1870-ig. Budapest, 1997.
- Kövecses-Varga, 1993 = Kövecses-Varga Etelka: Az esztergomi kereskedő és kalmár társulat. In: Kézművestörténeti Szimpózium. Veszprém, 1992. MTA-VEAB, Veszprém, 1993.
- Kropf, 1921 = Kropf Lajos: Clements Simon utazása hazánkban. Történelmi Szemle, 1921. 2.
- Kunics, 1990 = Kunics Zsuzsanna: A kanizsai Deák-tér története. Kanizsai Almanach, 1990.
- Kunics, 1992 = Kunics Zsuzsanna: A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében. In: Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg, 1992.

- Láczay, 1995 = Láczay Magdolna: Helyi hatalom, helyi társadalom Kisvárdán 1848-ban. In: Mezőváros – kisváros. Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Debrecen, 1995. 171–180. p.
- Lendvai, 2006 = Lendvai Anna: Kézművesség és a céhek története (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (Szerk.: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 197–241. p.
- Lendvai, 1977 = Lendvai Anna: A nagykanizsai iparosok a XVIII–XIX. század fordulóján. In: A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. Pécs, 1977. 185–194. p. A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője.
- Lendvai, 1983 = Lendvai Anna: Tűzvész és tűzvédelem a XVIII. századi Nagykanizsán. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983.
- Lengyel, 1989 = Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Budapest, 1989. Magvető Kiadó
- Longton, 2000 = Longton, John: Urban growth and economic change: from the late Seventeenth century to 1841. In: The Cambridge Urban History (Edited by Peter Clark). Cambridge, 2000. Volume II. 453–490. p.
- Magda, 1819 = Magda Pál: Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.
- Magyarország történeti demográfiája, 1997 = Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997. 249–271. p.
- Magyar Nemzetségi, 1895 = Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Főrangú családok. Budapest, 1895.
- Magyar, 1981 = Magyar Eszter: Településszerkezet és agrártermelés Somogyban a 18. században és a 19. század első felében. In: Somogy megye múltjából 1981. Kaposvár, 1981.
- Magyar, 2001 = Magyar Eszter: Falu vagy mezőváros? (Visegrád a 18. században). In: A mezőváros mint uradalmi központ. Tata, 2001. 83–111. p.
- Magyar Néprajz, 1991 = Magyar Néprajz III. Kézművesség. Budapest, 1991.
- Magyar Zsidó Lexikon, 1929 = Magyar Zsidó Lexikon. Budapest, 1929.
- Makoviczky, 1934 = Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Budapest, 1934.
- Maksay, 1959 = Maksay Ferenc: Urbáriumok. XVI–XVII. század. Budapest, 1959.
- Marczali, 1897 = Marczali Henrik: A magyar birtokviszonyok 1711–1740. Budapesti Szemle, 1897. 92. kötet, 1–25. p.
- McCagg, 1992 = McCagg, William: Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918. Cserépfalvi, 1992.

- McCagg, 1985 = McCagg, William: A sikerhez vezető út. In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Regionális tanulmányok 3. Budapest, 1985. ELTE. Fejlődés-tanulmányok.
- Mérei, 1948. = Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom. Budapest, 1948.
- Mérei, 1951 = Mérei Gyula: Magyar ipartörténet (1790–1848). Budapest, 1951.
- Mérei, 1980 = Mérei Gyula: Az ipar. In: Magyarország története 1790–1848. (Főszerk.: Mérei Gyula). Budapest, 1980. 372–425. p.
- Mocsáry, 1902 = Mocsáry I.: A gyöngyösi Nagy-család. Turul, 1902. 177–183. p.
- Molnár, 1997 = Molnár András: Védegylet Nagykanizsán. Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 1997. 123–127. p.
- Molnár, 1990 = Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. Zalai Gyűjtemény 30. Zalaegerszeg, 1990.
- Molnár, 1987 = Molnár, V. László: Kanizsa vára. Budapest, 1987. 151–152. p.
- Móró, 1995 = Móró Mária Anna: Pécs város népessége a török alóli felszabadulástól 1848-ig. In.: Tanulmányok Pécs történetéből I. (Szerk.: Vonyó József). Pécs, 1995.
- Mumford, 1975 = Mumford, Lewis: A város a történelemben. Budapest, 1975.
- Nagy, 1980 = Nagy Antal Géza: Kanizsa Csokonai korában. Nagykanizsai Városi Tanács Híradója. Nagykanizsa, 1980–81.
- Nagy, 1971 = Nagy István: A Magyar Kamara 1686–1848. Budapest, 1971.
- Nagy, 1861 = Nagy Iván: Magyar nemes családok. Pest, 1861. 1.kötet.
- Nagy, 1994 = Nagy Zoltán: A kézművesipar Körmenden a 17–19. században. In: Körmend története (Szerk: Szabó László). Körmend, 1994.
- Nagykanizsa, 1984 = Cseke Ferenc – Horváth László – Kerecsényi Edit – Tóth Kálmánné: Nagykanizsa. Budapest, 1984.
- Nagyváthy, 1821 = Nagyváthy János: Magyar Practicus Termesztő. Pest, 1821.
- Nagyváthy, 1822 = Nagyváthy János: Magyar Practicus Tenyésztető. Pest, 1822.
- Németh, 1994 = Németh László: Zsidók Zalában a XVIII. század első felében. In: Zalai Gyűjtemény 35. Zalaegerszeg, 1994.
- Németh, 2002 = A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849. (Sajtó alá rendezte Németh László). Zalai Gyűjtemény 52. Zalaegerszeg, 2002.

- Oross, 2006a = Oross András: Végvárakból kaszárnyák. A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezkedésében a 16–17. század fordulóján. Századok, 2006. 6. 1441–1473. p.
- Oross, 2006/b = Oross András: Dokumentumok a kanizsai vár 1702–1703. évi lerombolásának történetéhez. Levéltári Közlemények, 2006. 2 137–173. p.
- Orosz, 1995 = Orosz István: A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon. In: Orosz István: Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből. Debrecen, 1995. 3–16. p.
- Orosz, 1996 = Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In: Magyarország agrártörténete. Budapest, 1996. 81–131. p.
- Orosz, 2006 = Orosz István: A szabad királyi városok és mezővárosok gazdálkodása a 18–19. században. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 235–240. p.
- Ördög, 1993 = Ördög Ferenc: Zala megye népesség-összeírása és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. (1745–1771) Budapest – Zalaegerszeg, 1993. II. kötet.
- Ö. Kovács, 1995 = Ö. Kovács József: Kisvárosi zsidók a XIX. században (Kiskunhalas). In: Mezőváros – kisváros. Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Debrecen, 1995. 145–162. p.
- Ö. Kovács, 2006 = Ö. Kovács József: Német városi társadalmak az újkorban. Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei. In: Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan. (Szerk: Vonyó József). Tanulmányok Pécs történetéből 14. Pécs, 2003. 31–57. p.
- Pallas, 1899 = Pallas Nagylexikon. Budapest, 1899.
- Pálmány, 1985 = Pálmány Béla: A nógrádi mezővárosok kézműves társadalma a polgári átalakulás idején (1820–1870). In: VI. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1985. MTA VEAB, Veszprém, 1989.
- Pálmány, 1995 = Pálmány Béla: Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezésig (1767–1870) In: Mezőváros – kisváros. Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Debrecen, 1995.
- Polányi, 1976 = Polányi Károly: A gazdaság helye a társadalmakban. In: Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok. Budapest, 1976. 197–228. p.
- Polányi, 1997 = Polányi Károly: A nagy átalakulás. Budapest, 1997.
- Polgár, 2005 = Polgár Tamás: A somogyi zsidóság és a megyei közigazgatás a 19. század első felében. In: Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig (Szerk.: Bösze Sándor). Kaposvár, 2005. 39–56. p.

- Polgárosodás és urbanizáció, 1998 = Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. Budapesti Negyed 22. (1998. 4.)
- Prickler, 1994 = Prickler, Harald, A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések. In: „...és hol a vidék zsidósága?” Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi és mezővárosi zsidók és nem-zsidók együttéléséhez (Szerk.: Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva.). Budapest, 1994.
- Rábavölgyi, 2006 = Rábavölgyi Attila: Kis- és Nagykanizsa demográfiai változásai (1690–1849). In: Nagykanizsa. Városi monográfia II. (Szerk: Lendvai Anna és Rózsa Miklós). Nagykanizsa, 2006. 113–151. p.
- Reóthy, 1988 = Reóthy Ferenc: Fejezetek a dél-balatoni borvidék XVIII–XX. századi történetéből. In: Somogy megye múltjából 1988. Kaposvár, 1988.
- Rozs, 1988 = Rozs András: A sellyei uradalom javai 1747-ben. In: Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. (Szerk: Szita László). Pécs, 1988. 82–123. p.
- Rózsa, 1995 = Rózsa Miklós: Ingatlan-tulajdon és telekkönyv Kanizsán a török alóli felszabadulást követő évtizedben. Nagykanizsa, 1995. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 10.
- Rózsa, 1996/a = Rózsa Miklós: Kanizsa környéki „szent helyek”. Pannon Tükör, 1996. 4. 50–53. p.
- Rózsa, 1996/b = Rózsa Miklós: Kanizsa város tanácsának bírói tevékenysége a török uralom megszűnése utáni évtizedben. Nagykanizsai Honismereti Füzetek 13. Nagykanizsa, 1996.
- Rózsa, 1999 = Rózsa Miklós: A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége a vár lerombolását követő év végéig (1690–1703) Nagykanizsai Honismereti Füzetek 21. Nagykanizsa, 1999.
- Rózsa, 2000 = Rózsa Miklós: A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége báró Grassics Jakab földesurasága idején (1704–1717). Nagykanizsa, 2000.
- Rúzsás, 1961 = Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII–XIX. században. In: Értekezések 1961–1962. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Budapest, 1963. 279–317.p
- Rúzsás, 1974 = Rúzsás Lajos: Dunántúli mezővárosi fejlődés a kései feudalizmus korában. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5. (Szerk: Kanyar József) Kaposvár, 1974. 49–60. p.
- Rúzsás, 1980 = Rúzsás Lajos: A mezőgazdaság. In: Magyarország története 1790–1848. (Főszerk: Mérei Gyula). Budapest, 1980. 324–372. p.
- Sarkady, 1873 = Sarkady István: Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített album. Budapest, 1873.

- Sasfi, 1993 = Sasfi Csaba: Piaci árak Nagykanizsán 1821 és 1827 között. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993.
- Silber, 1992 = Silber K. Michael: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „Kaszinók”. Századok, 1992. 1. 113–137. p.
- Simonffy, 1972 = Simonffy Emil: Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. In: A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972.
- Simonné Tigelman, 1977 = Simonné Tigelman Ilona: Zalaegerszegi kézművesek a XVIII–XIX. század fordulóján. In: A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. Pécs, 1977. 179–184. p. A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője.
- Solymár, 1989 = Solymár Imre: A történeti Völgység. In: Tanulmányok Bonyhád történetéből. Bonyhád, 1987. 9–39. p.
- Söptei, 2005 = Söptei Imre: A Schey család Kőszegen. Kőszeg, 2005. 8. p. (Kézirat)
- Skerlecz, 1914 = Berényi Pál: Skerlecz Miklós báró művei. Budapest, 1914.
- Szabó, 1978 = Szabó Béla: Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: Közlemények a zalai közgyűjtemények kutatásából. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg, 1978. 99–111. p.
- Szabó, 1933 = Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés története Mária-Terézia korában Budapest, 1933.
- Szabó, 1929 = Szabó (N.) Gyula: Kiskanizsa az etnográfia tükrében. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos) Budapest, 1929. 335–359. p.
- Szabó, 1995 = Szabó Péter: A győri kézműves szakmák helye az adózási adatok tükrében. In: Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpózium - Veszprém. Budapest-Veszprém, 1995.
- Szabó, 1929 = Szabó Zsigmond: Nagykanizsa közegészségügye. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest, 1929.
- Szakály, 1973 = Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. In: Somogy megye múltjából 1973. Kaposvár, 1973.
- Szathmáry, (é.n.) = Szathmáry László: A magyar mezőgazdasági iparok régmúltjából. In: www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet
- Sz. Cenkí–J. Halász, 1995 = Sz. Cenkí Éva - J. Halász Margit: A magyarországi könyves iparág területi elhelyezkedése a 18–19. században. In: IV. Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpózium-Veszprém. Budapest - Veszprém, 1995.
- Szende, 2006 = Szende Katalin: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 85–108. p.

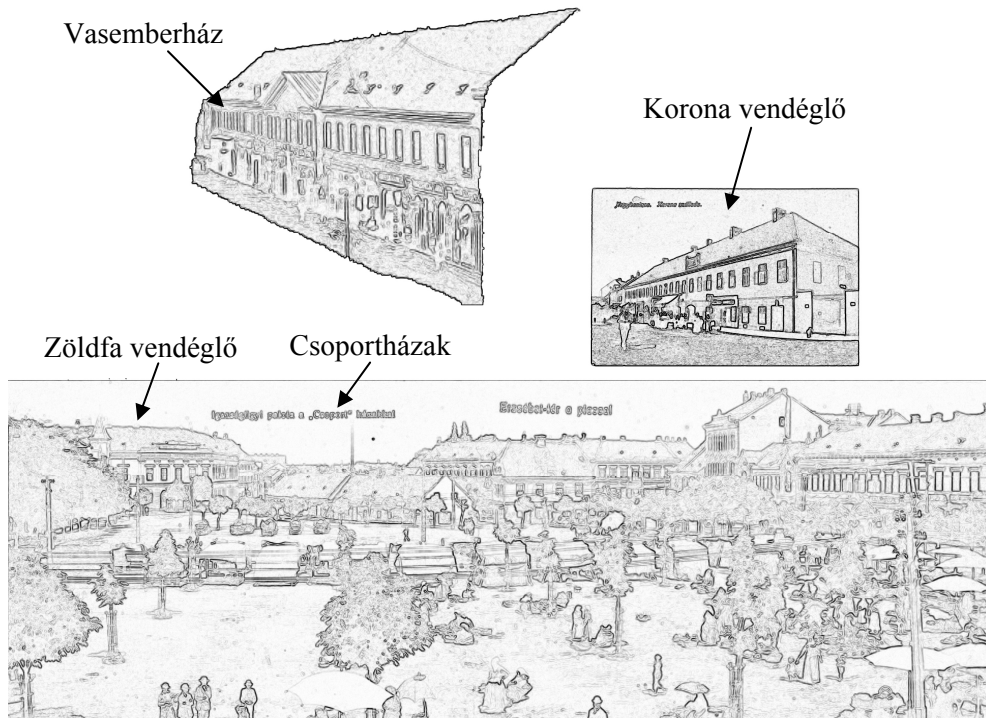
- Széchenyi, 1830 = Széchenyi István: Hitel. Pest, 1830.
- Széchenyi naplója, 1982 = Széchenyi naplója. Budapest, 1982.
- Széchenyi, 1929 = Széchenyi Viktor: Töredékek a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi-család történetéhez. Budapest, 1929.
- Szilágyi, 1960 = Szilágyi J.: A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig. Budapest, 1960.
- Szili, 1988 = Szili Ferenc: Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700–1848. Kaposvár, 1988.
- Szűcs, 1971 = Szűcs László: Nagykanizsa város utcáinak, tereinek, köztéri szobrainak és emléktábláinak jegyzéke 1753–1969. Nagykanizsa, 1971. (Kézirat a nagykanizsai Thúry György Múzeumban.)
- Takács – Pfeiffer, 2001 = Takács (P.) J. Ince O.F.M. – Pfeiffer János: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. Pápa-Zalaegerszeg, 2001.
- Tanja, 2003 = Tanja, Simonka: O lekarnah in zdravstvu v Dolnji lendvi. In: Dolnja lendava v obdobju mescanstva 1867–1945. Lendava, 2003. 96–98. p.
- Tar, 1995 = Tar Ferenc: Keszthely térbeli, társadalmi szerkezetének hosszútávú vizsgálata. In: Mezőváros – kisváros. Rendi társadalom – Polgári társadalom 4. Debrecen, 1995. 223–234. p.
- Tárnok, 1874 = Sóskuti Tárnok Alajos: A Batthyány hercegi és grófi nemzetségek leszármazása a 972. évtől 1874-ig. Nagykanizsa, 1875.
- Tersánczky, 1887 = Tersánczky József: Szabadhegy monographiája 1850–1886. Nagykanizsán, azaz a nagykanizsai „Szabadhegy” történetének, fejlődésének, gazdaságának, szőlészetének, borászatának, gyümölcsészetének és konyhakertészetének közhasznú leírása térképpel. Nagykanizsa, 1887. Nyomattatott Fischl Fülöp nyomdájában.
- Tilcsik, 2003 = Tilcsik György: Szombathely kereskedelmi szerepe és jelentősége a reformkorban. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat 11–12. 2003. május. 111–134. p.
- T. Mérey, 1962 = T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1700–1848. Kaposvár, 1962.
- T. Mérey, 1961 = T. Mérey Klára: Két somogyi község antifeudális küzdelme a 19. század első felében. In: Értekezések 1960. MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Évkönyve. Budapest, 1961
- T. Mérey, 1993 = T. Mérey Klára: Tolna mezőváros iparosainak beszerzési forrásai és áruik piaca a XVIII. század végén. In: VIII. kézművesipar-történeti Szimposium, Veszprém, 1992. november 9–11. Veszprém, 1993. 49–55. p.
- T. Mérey, 1997 = T. Mérey Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18–19. század fordulóján. Zalai Múzeum 7. Zalaegerszeg, 1997.

- T. Mérey, 1999 = T. Mérey Klára: Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Zalai Gyűjtemény 46. Zalaegerszeg, 1999.
- Tomka, 1996 = Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története. Budapest, 1996.
- Topographiai összeírás, 1840 = Topographiai összeírása Körmendi Uradalomnak 1840-dik évben. In: Nyelvtörténeti ritkaságok a Batthyányak körmendi uradalmából. Körmend, 2003. 74–138. p.
- Rumy, 1812 = Tóth Péter: Somogy megye leírása 1812-ből. In: Somogy megye múltjából 1988. (Szerk.: Kanyar József). Kaposvár, 1988. Somogy Megyei Levéltár
- Tóth, 1990 = Tóth István György: A magyarországi török építkezés forrása-ihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690). In.: Zalai Múzeum 2. Zalaegerszeg, 1990.
- Tóth, 1994 = Tóth István György: Körmend a kora újkorban. In: Körmend története (Szerk.: Szabó László). Körmend, 1994.
- Tóth, 1977 = Tóth Tibor: A nagybirtoktól a nagyüzemig. Budapest, 1977.
- Tóth, 1979 = Tóth Tibor: Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéséhez Somogyban (1756–1812). Budapest, 1979.
- Tóth, 1980 = Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? Budapest, 1980.
- Tóth, 1987 = Tóth Tibor: Az átalakulás folyamata az agrártérségekben. Valóság, 1987. 3. 37–48. p.
- Tóth, 2000 = Tóth Árpád: A megőrzött presztízis. Pozsony rendi polgársága a XIX. század első felében. In: A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára (Szerk.: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád). Budapest, 2000.
- Tóth, 2006 = Tóth Árpád: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. In: Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. Budapest, 2006. 241–268. p.
- Tripammer, 1895 = Tripammer Gyula: Adatok a Nagykanizsai Takarékpénztár Részvénytársaság ötvenéves fennállásának történetéből. Nagykanizsa, 1895.
- Úrbéres birtokviszonyok, 1971 = Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária-Terézia korában. (Szerk.: Felhő Ibolya). Budapest, 1971.
- Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban. (Urbaria et Conscriptioes) Budapest, 2004. Arcanum (DVD-kiadvány)
- Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv I. (Főszerk.: Á. Varga László). Budapest, 2006.
- Varga, 2005 = Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. In: Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon (Szerk.: Varga László). Budapest, 2005. Pannonica Kiadó – Habsburg Történeti Intézet

- Vargha, 1896 = Vargha Gyula: A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Budapest, 1896.
- Vándor, 1994 = Vándor László. Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia I. Nagykanizsa, 1994.
- R. Várkonyi, 1899 = R. Várkonyi Ágnes: A Habsburg-abszolútizmus berendezkedése Magyarországon (1686–1703). In.: Magyarország története 1686–1790. Budapest, 1989. 83–98. p.
- Venetianer, 1922 = Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története. Budapest, 1922.
- Villányi, 1927 = Villányi Henrik: A nagykanizsai izraelita hitközségtől fenntartott négy évfolyamú Felső Kereskedelmi iskola és Női Kereskedelmi Szaktanfolyam Értesítője az 1926–27. évről. Nagykanizsa, 1927.
- Villányi, 1929 = Villányi Henrik: Az izraelita hitközség története. In: Nagykanizsa. Budapest, 1929.
- Villányi, 1936 = Villányi Henrik: Ki indította el a kanizsai nagykereskedelmet (Egy nagynevű család elmúlása). Zalai Közlöny, 1936. január 19.
- Vízszabályozás, 1973 = A magyarországi vízszabályozás története. (Szerk: Ihrig Dénes). Budapest, 1973.
- Vörös, 1952 = Vörös Károly: Az 1765–66. évi dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711–1790. Budapest, 1952. 290–384. p.
- Vörös, 1989 = Vörös Károly: A társadalmi fejlődés fő vonalai. A társadalom az életmód tükrében. In: Magyarország története 1686–1790. (Főszerk.: Ember Győző és Heckenast Gusztáv). Budapest, 1989. 675–762. p.
- Vries, 1984 = Jan de Vries: European urbanization. Cambridge, MA. 1984.
- Weber, 1979 = Weber, Max: Gazdaságtörténet. (Válogatott tanulmányok). Budapest, 1979. Közgazdasági és Jogi kiadó
- Weiser, 1929 = Weiser János: Nagykanizsa gyáripára. In: Nagykanizsa (Szerk. Barbarits Lajos). Budapest, 1929.
- Wellmann, 1989 = Wellmann Imre: Mezőgazdaság. In: Magyarország története 1686–1790. (Főszerk.: Ember Győző és Heckenast Gusztáv). Budapest, 1989.
- Wrigley, 1987 = Wrigley, E.A.: 'Urban growth and agricultural change: England and the Continent in the early modern period', In.: E. A. Wrigley: People, cities and wealth: the transformation of traditional society. Oxford, 1987. 157–193. p.
- Zala megye történeti olvasókönyve, 1996 = Zala megyei történeti olvasókönyve. Zalaegerszeg, 1996.
- Zalavármegyei Évkönyv, 1896 = Zalavármegyei évkönyv a Milleniumra (Szerk: Halis István – Hoffman Mór). Nagykanizsa, 1896.

- Zimányi, 1962 = Zimányi Vera: A hg. Batthyány-család levéltára. Budapest, 1962.
- Zimányi, 1965 = Zimányi Vera: Gabona-terméseredmények a Batthyány-uradalmakból (17–19. század). Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963–64. Budapest, 1965. 236–274. p.
- Zimányi, 1968 = Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágsága a 16–17. században. Budapest, 1968.
- Zimányi, 1976 = Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban (1600–1650). Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó
- Zimányi, 1994 = Zimányi Vera: A Batthyány család hercegi ágának levéltára. In: Körmend története (Szerk: Szabó László). Körmend, 1994.
- Zsámbéky, 2006 = Zsámbéky Mónika: A Batthyány hercegek özanyja, Strattmann Eleonóra. Vasi Szemle, 2006. 6. szám. 713–722. p.

A kötet borítóján található képek olyan épületeket mutatnak, melyek jelentős számban a tárgyalt időszakban már álltak, megnevezésükre ezt, a borító fekete-fehér másolatát mutató oldalt használjuk.

Vasemberház: A 18. században barokk stílusban emelt, a reformkorban klasszicista stílusban átalakított urasági épület, amelyet tudatosan a város kereskedői számára hoztak létre. A reformkorban „Piarcsi nagy ház”-nak nevezték. Mai nevét a korábban benne lévő Unger-féle vaskereskedés cégére után kapta. L alakú, két utcára néző, egyemeletes épület. Az Erzsébet tér déli oldalán áll.

Zöldfa vendéglő: A mai Erzsébet tér északi részén álló, földesúri tulajdonban lévő épület, amely a reformkorban Kanizsa legnagyobb és legelegánsabb és szállodája volt. Az 1840-es évek második felében már bálokat is rendeztek benne, itt tartották például a Védegylet 700 fős bálját.

Korona vendégfogadó: A Fő úton, a „hercegi kastély” (tisztartói ház) mellett álló vendégfogadó. A földesúri tulajdonú fogadóban a földszinten és az emeleten 12-12 szoba állt a vendégek rendelkezésére, mellette kávéház, konyha és kamra helyezkedett el.

Csoportházak: korábban a királyi só tiszt lakásai voltak, később urasági tulajdonban lévő bérbe adott boltként, raktárként szolgáltak, jelentősen elcsúfítva a város közepét. A 20. század elején lebontották őket.

A mű alapja a szerzőnek a Magyar Tudományos Akadémián 2008. december 12-én megvédett akadémiai doktori disszertációja. A munka Nagykanizsa mezőváros történetének egy olyan időszakával foglalkozik, amelyben a hagyományos (feudális) gazdasági és társadalmi kötöttségek egyre inkább lebomlottak, s helyüket egy modernebb, jelentős részben a nyugati piacgazdaságra jellemző folyamatok vették át.

A szerző bemutatja a város gazdasági fejlődésének mintegy száz éves történetét. Foglalkozik a török alóli visszafoglalás utáni kamarai és magánföldesúri berendezkedéssel, valamint a városnak és uradalmának Batthyány-kézbe kerülésével. Megvizsgálja a város korabeli agrárföldrajzi adottságait, s elemzi a mezőgazdaság (gabonatermelés, állattartás, szőlő- és bortermelés, erdőgazdálkodás) hosszú távú változásait. Új ismereteket közöl az iparnak a város polgári fejlődésében betöltött szerepéről, a reformkori iparosodásról, az ipari szervezetekről, s a gyáripar kezdeményeiről.

Kiemelkedő fejezete a műnek a kereskedelemről szóló rész, hiszen nagyrészt ebben sűríti össze a szerző a gazdasági és társadalmi átalakulásról mondottakat: a 19. század első felében vált a város alapvetően kereskedő várossá, a délnyugat-dunántúli térség legnagyobb piacközpontjává. Ebben az időszakban Kanizsán olyan hosszú életű, alapvetően nagykereskedelemmel foglalkozó üzleti vállalkozások jöttek létre, amelyek később az osztrák-magyar külkereskedelemben is meghatározó szerepet játszottak. Megismerhetjük a korabeli város életét meghatározó keresztény és zsidó üzletembereket, családi és üzleti kapcsolataikat. Lényeges fejezete a munkának a városi térszerkezet átalakulásának bemutatása, hiszen a vizsgált száz évben alakult ki a város településszerkezetét ma is meghatározó utcarendszer. Foglalkozik a dolgozat a városautonómia kérdésével is, hiszen a piaci rendszer létrejötte magával hozta a polgárság városi társadalmon belüli erősödését, amely egyre több jelét adta a civil szerveződések kialakulásának, a meginduló társadalmi önszerveződésnek.

A munka alapvetően helytörténeti jellegű. Témája nemcsak a szűkebb értelemben vett város, hanem annak környéke (a régi kanizsai uradalom) is; olyan települések, amelyek közül több ma már Nagykanizsához tartozik. Nagyon fontos vonása a munkának, hogy hozzájárulhat s fenntarthatja a városszerte érzékelhető – máshol ennyire talán nem tudatos – múlt iránti érdeklődést. Fontos lehet azért is, mert egységes szemléletű és szövegezésű részletes áttekintést kaphat szakember és átlagolvasó is a város gazdasági fejlődéséről, a formálódó korai piacgazdaságról. A kötetet egyaránt haszonnal forgathatják középiskolások, egyetemisták, kutatók s más szakemberek.

